శ్రీ

కౌముదీశరదాగమము

(ప్రథమభాగము)

శ్రీ. అప్పల్ల జోగన్నశాస్త్రిగారు

శ్రీ

కౌముదీశరదాగమము

(వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముదికి వివరణసహితమగు ఆంధ్రవ్యాఖ్యానము)

(పూర్వార్ధము—ప్రథమభాగము)

ఇయ్యది

శ్రీ జయపురసంస్థానాధీశ్వరులగు

శ్రీ మహారాజా శ్రీ శ్రీ శ్రీ విక్రమదేవవర్మ బహదరు,

కలాప్రపూర్ణ, సాహిత్యసమ్రాట్టు, డి. లిట్. వారి

సమాదరణమున వెలసినది.

కృతికర్త, ప్రకాశకుఁడు:

వ్యాకరణాచార్య, వ్యాకరణాలఙ్కారవిద్యాప్రవీణ

అప్పల్ల జోగన్నశాస్త్రి P. O. L.

వ్యాకరణాలఙ్కారశాస్త్రోపాధ్యాయుఁడు,

శ్రీవిజయనగరమహారాజసంస్కృతకలాశాల,

విజయనగరము.

1942.

[సర్వస్వామ్యసంకలితము]

Printed at the S. S. M. Press,
Vizagapatam.

విషయానుక్రమణిక.

INTRODUCTION.

I was desired by my friend and colleague Pandit Appalla Jogannasastri Garu to write a few lines by way of introduction to his edition of BHATTOJI DIKSHITA'S SIDDHANTA-KAUMUDI with his own commentary in Telugu, our mother tongue and I do so with pleasure.

Pandit Jogannasastri Garu hails from the Vizagapatam district and belongs to a learned and pious family of brahmans. He was educated in the Maharajah's Sanskrit College, Vizianagram from which he took the Siromani title of the Madras University with Vyakarana as his special subject of study. In the same college he was initiated into the principles of the Comparative Philology of the Indo-European family of languages and passed the examination in English for the certificate of Proficiency in the subject. Subsequently he obtained the Vidya Pravina title from the Andhra University with Sahitya and Alankara as his special subject. At the end of his scholastic career in 1916, he was appointed Pandit in his own Alma Mater and has since been engaged in imparting instruction to successive bands of students in all the standard works in Vyakarana, both higher and lower, as well as in some other subjects by the side of those very savants from whom he received instruction and who in a short time transferred to him the major part of their responsibilities considering him to be a worthy successor to them. He has, therefore, to his credit not only the proficiency in Vyakarana acquired through study according to the methods indigenous to the soil but also experience in teaching the subject for nearly a quarter of a century. Pandit Jogannasastri Garu is thus amply qualified to write a commentary on the basic work in Vyakarana, the Siddhanta-Kaumudi, and I am quite sure that his commentary faithfully reflects the views of ancient grammarians of India and can confidently be placed in the hands of young scholars for a healthy initiation into the principles of one of the most difficult sciences in Sanskrit.

Vyakarana in Sanskrit is not only grammar but grammar, philology and philosophy combined into one. Our people considered every science not from the natural standpoint only but from the moral and spiritual points of view also. There is thus a philosophy of grammar in addition to the natural science of it. In this manner by blending philosophy with every science, our people could arrive at more fundamental truths than our brothers in the west who had always been more practical than ourselves.

Vyakarana was first systematized and regid rules of the science of language framed by Panini in our country when most of the western countries were still labouring under barbarism. Panini's work consists of a vast number of mnemonic rules, about 4000, constructed with unprecedented desire for brevity even at the cost of perspecuity. To achieve this brevity Panini coined telegraphic symbols of his own for many concepts of grammar and omitted as many words as possible for his rules to be supplied from the context or tradition. The desire of the grammarians for brevity of expression has thus become proverbal. The result was that grammar became a very absaruse science in our country defying every attempt to penetrate into its secrets unless every letter of it was expounded by professors armed with the missiles of traditional knowledge and commentaries. It is not therefore strange that so many commentaries and accessory treaties arose round the grammar of Panini each embodying within itself a part of the material necessary for a complete compreshension of the full significance of the rules of grammar.

Apart from this some scholars have busied themselves in rearranging the order of the rules and grouping them under different heads and providing them with a short gloss to bring the science within the easy grasp of the beginners of the subject before they plunge into the higher and more

abstruse commentaries on it. Though not the first, BHATTOJI DIKSHITA'S SIDDHANTA-KAUMUDI is one of the most successful and fortunate attempts at rearranging the rules of Panini's Vyakarana and providing them with a gloss. For the last one hundred and fifty years and more the Siddhanta-Kaumudi has been practically the first book to be studied by those who want to attain proficiency in our science of Vyakarana according to our traditional method. It further finds a place in the curriculum for all University examinations which claim to supply a thorough grounding in sanskrit language and literature. The popularity of the work justifies the production of a new commentary on it, especially with the avowed object of bringing the subject within easy reach of those who desire to have as full a knowledge of Vyakarana as possible without going into the more elaborate and difficult commentaries on it.

Apart from their intruisic merit, commentaries in Sanskrit which, in spite of many advocates of the contrary view, must be counted as a dead language, do not carry us very far. They entail on us the additional burden of construing a dead language to that of comprehending the principles of the new science. In these days of modernism and pastiality for the practical side in every science, commentaries in the living vernaculars should certainly be preferred to those in dead languages and Pandit Jogannasastri Garu has certainly made a very happy departure in selecting the Telugu language for writing his commentary and explanation of Sanskrit grammar. When Sanskrit grammars written in English are found to serve the needs of this practical age, those written in Telugu and other vernaculars of our country must serve still more It is the sacred duty of every citizen to enrich and adorn his mother tongue and a language cannot be better enriched and adorned than by enriching the literature in the language. Mr. Jogannasastri's work thus serves a double purpose

that it not only brings Sanskrit grammar within the easy reach of the students and marks a landmark in grammatical literature but also enriches the Telugu literature. His attempt is laudable and I trust many scholars will follow his footsteps and augment the Telugu literature in various new ways. The question of veruacularization of higher studies is beset with the difficulty of want of suitable text-books in the various sciences and this can be solved only by others following the example of Mr. Jagannasastri and producing standard works in Telugu in the different sciences. It is admitted on all hands that the true greatness of a nation depends on the traditions built up by itself and embodied in its own literature.

His Highness Kalaprapurna Dr. Sri Vikrama Deo Varma Bahadur, D. Litt., Maharajah of Jeypore has already amassed great fame in the country by his many acts of charity, both large and small, not only to the people but also to the Telugu and Sanskrit literatures. Not to speak of his other acts, the J. V. D College of Commerce and Technology, Andhra University, Waltair is a standing monument to his generosity and love of learning, He has once more earned the gratitude of the Telugu speaking people by readily appreciating the value of this book and generously permitting it to be published under his patronage. The book acquires additional lusfre by being associated with the name of that illustrious patron of science and letters, especially in Telugu.

May the Moonlight with the Approach of Autumn shine all the brighter for ever and ever under the patronizing care of Valour!

Vidyasadma,
Vizianagram,
8th Feb. 1942

P. V. RAMANUJASWAMI, M.A.
Principal,
Maharajah's Sanskrit College.

Mr. Appala Joganna Sastry's translation into Telugu of the "SIDDHANTA KAUMUDI" of Bhattoji Diksita- a standard grammar of the Sanskrit Language- is a very laudable attempt at enriching a vernacular language of South India. The days when proficiency in vernaculars and translating Vedic or Sastraic works into them was considered a low achievement are fortunately gone, and it is now recognised on all hands that the cultural value of a language is enhanced so far as it is enriched by works belonging to various branches of knowledge. A translation of a standard work on Panini's system of grammar is for a long time felt to be almost a necessity in Telugu, since most of the grammars in Telugu were modelled upon it and have adopted to a very large extent the technic and terminology of the Paninian system. As such students of Telugu language are obliged to have a thorough understanding of the principles of Sanskrit grammar in order to master the grammatical principles of their own language. Hence the present translation of Mr. Joganna Sastry with its illuminating commentary of "Saradagama" in Telugu will be doubly welcome as not only supplying a long felt necessity but also furthering grammatical studies in Telugu.

It is rather difficult nowadays to get such works on scholarly technical subjects as these written in vernaculars published since they are likely to have only a limited circulation. Authors will naturally have to depend for their publication mostly on the support of big institutions or on the munificence of Royal patrons Our author is very fortunate in having the patronage of the Maharajah of Jeypore who is noted not only for his deep scholarship and culture, but also for his large hearted and unbounded munificence and vision.

I am sure this work will prove a useful and welcome addition to grammatical works in the Telugu Language.

Madras, 12-12-41.

K. RAMAKRISHNAYYA, M.A.
Head of the Tel. Depart.,
University of Madras.

శ్రీవిజయనగరమహారాజసంస్కృతకళాశాలయందు నేనుపాధ్యక్షునిగనున్న కాలమున బ్రహ్మశ్రీ అప్పల జోగన్నశాస్త్రిగారు వ్యాకరణశిరోమణిపరీక్షయందుత్తీర్ణులయి అచ్చటనే వ్యాకరణాధ్యాపకులుగా నియుక్తులైరి. మఱికొంతకాలమునకువారు సాహిత్యవిద్యాప్రవీణపరీక్షయందుకూడనుత్తీర్ణులయి ప్రస్తుతము అలంకారశాస్త్రప్రధానాధ్యాపకులుగా బనిచేయుచున్నారు. చిరకాలము వ్యాకరణశాస్త్రాధ్యాపనమున వారికి గలిగిన యనుభవము కౌముదీశరదాగమమను ప్రకృతగ్రంథవిరచనమునకు బాగుగనుపకరించెను. విషయానుసారముగ పాణినీయాష్టాధ్యాయికి రచింపబడిన వ్యాఖ్యానములలో నుత్తమమగు భట్టోజీదీక్షితవిరచితమగు వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముదికి ననువాదమును రచించుట సుకరముగాదు. సుదుష్కరమనియే చెప్పవలెను. పాణినీయసూత్రములకు బదచ్ఛేదము, అనువృత్తిప్రదర్శనము కౌముదీభాగమునకు సవిస్తరముగననువాదము, పరిభాషాస్వరూపనిరూపణము, ఆవశ్యకములగు స్థలములబ్రత్యేకముగ వివరణము- అనుపద్ధతిని రచియింపబడిన యీగ్రంథము ననువాదమనుటకంటె వ్యాఖ్యానమనుటయందెక్కువ సామంజస్యము కలదు. ఒకపర్యాయము గురువువద్ద కౌముదిని చదివిన ప్రతియాంధ్రవిద్యార్థికి నీగ్రంథము చింతనాగురుస్థానీయము కాగలదని నానిశ్చితాభిప్రాయము. దుర్బోధమగు కౌముదినీవిధమున కరతలామలకమువలె సుబోధమొనర్చి విద్యార్థిలోకమున కత్యంతోపకారకులగు నీగ్రంథకర్తకు నాయభివందనములు. మూలగ్రంథముగూడనిందు ముద్రింపబడుటచే మూల్యాధిక్యరూపప్రతిబంధకములేనిచో నీగ్రంథమును విరివిగ విద్యార్థులుపయోగించెదరని నమ్ముచున్నాను.

సామాన్యముగ బండితులు సంపన్నులుగారు. అందును ఇట్టివిస్తృతగ్రంథముల ముద్రించుటకు సర్వవిధముల నసమర్థులు. అట్టితరి "నిసర్గభిన్నాస్పదమేకసంస్థమస్మిన్ ద్వయం శ్రీశ్చ సరస్వతీ చ" అనుకాలిదాసీయపంక్తికి యథార్థలక్ష్యభూతులగు శ్రీజయపురసంస్థానాధీశులగు శ్రీవిక్రమదేవవర్మమహారాజావారే తద్గ్రంథమును ముద్రింపించుట

గ్రంథకర్త యొక్క మహాభాగ్యమని చెప్పవలయును. శ్రీవారు "ఆదానం హి విసర్గాయ సతాం వారిముచామివ" అనుకాళిదాసోక్తిని సంపూర్ణముగననుష్ఠించుచున్న రాజర్షులు. లోకోపకారకులగు శ్రీవారికి వేదోక్తమగు సంపూర్ణాయుష్యమును భగవంతుడు ప్రసాదించుగాత.

శ్లో॥ అర్థితామాత్తవాన్ పూర్వమర్థికామప్రదస్తతః
విశ్వాధ్యక్షః సవః శ్రీమాన్ పాయాద్దేవస్త్రివిక్రమః॥

ఇట్లు,
బుధజనవిధేయుడు,

చిట్టిగూడూరు
మచిలీపట్టణము.
1- 3- 1942.

మహోపాధ్యాయ
శ్రీమత్తిరుమలగుడిమెళ్ళ వరదాచార్యులు, M.A.
శ్రీనారసింహసంస్కృతకలాశాలాధ్యక్షుడు.

బ్రహ్మశ్రీ వ్యాకరణాచార్య అప్పల్ల జోగన్నశాస్త్రిలుగారు, శ్రీవిజయనగరమహారాజ సంస్కృతకలాశాలలో నిరువదియైదువత్సరములనుండి వ్యాకరణశాస్త్రమును సమగ్రముగ నధ్యాపనముఁజేయుచు వారికాశాస్త్రమునగల సామర్థ్యాతిశయముచే వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముదికి శరదాగమమును నాంధ్రవ్యాఖ్యను గల్పించి యాంధ్రలోకమునకమితోపకారము నొనరించిరి. నేనీవ్యాఖ్యానమున జాలభాగములఁ జూచితిని. కౌముది శరదాగమశోభితమైయుపదేశకాపేక్షలేకయే వ్యాకరణార్థులకు వైయాకరణసిద్ధాన్తముల నతిస్ఫుటముగఁ బ్రకాశింపఁజేయుచున్నదగుటచే నీవ్యాఖ్యకు శరదాగమాభిఖ్య యెంతయు సుమనోమనోహరమై యొప్పుచున్నది.

ఆంధ్రవ్యాకరణములన్నియును పాణినీయవ్యాకరణసంప్రదాయబహుళములయి యుండుటవలన నాంధ్రమునఁ బాణినీయసిద్ధాన్తప్రకాశకమగు నిట్టిగ్రన్థమొకటి యుండుటెంతయు నావశ్యకమని చిరకాల

మునుండియు నువ్విళ్లూరుచున్న యాంధ్రులయభిలాషమును సఫలము గాఁజేసి యాంధ్రభాషాధ్యేతలకు గొప్పసాహాయ్యము నొసర్చిన శ్రీ శాస్త్రులవారియెడ నాంధ్రలోకమెంతయుఁ గృతజ్ఞమైయుండదగును. శాస్త్రులవారు పరిశిష్టభాగములనుగూడ నచిరకాలమునఁ బ్రకటించి యాంధ్రలోకమున కితోధికమగు నుపకృతిని జేయుదురుగాక.

సకలకలానిధులును, సర్వభాషాపరిపోషకులును, మహోదారులునగు కలాపప్రపూర్ణసాహిత్యసమ్రాట్టు శ్రీ. శ్రీ. శ్రీ. విక్రమదేవవర్మమహారాజా బహదూరువారు తమ స్వాభావికౌదార్యముతో కౌముదీశరదాగమముద్రణకై వలసినంతధనమునొసంగి శాస్త్రులందు తమకుగల యాదరాతిశయమును వెల్లడించి జ్ఞానైకధనులయిన శాస్త్రులవారియొక్కయు నిట్టిగ్రన్థప్రకాశమునకై వేచియుండు నాంధ్రలోకముయొక్కయు నభీప్సితమును నెరవేర్చి వీరికిధన్యతను సమకూర్చినందులకు శ్రీ మహారాజులువారు వీరికెంతయు శాశ్వతసంస్మరణీయులు.

ఇట్లు,
సజ్జనవిధేయుడు,
విద్వాన్- గంటి జోగిసోమయాజి, M. A., L. T.
లెక్చరరు, ఆంధ్రయూనివర్సిటీ కీజ్,
వాల్తేరు.

విశాఖపట్టణము,
23-3-42.

శ్రీ అప్పల్ల జోగన్నశాస్త్రిగారు శ్రీవిజయనగరమహారాజ సంస్కృతకళాశాలయందు నావద్దను వ్యాకరణాలఙ్కారశాస్త్రములలో గొన్నియుద్గ్రన్థముల జదివి, ఉర్లాం, పీఠికాపురం సంస్థానములందలి పండితపరిషత్పరీక్షలందును, విశ్వవిద్యాలయపరీక్షలందునుత్తీర్ణులయి విజయనగరమహారాజసంస్కృతకలాశాలలో నుపాధ్యాయులుగనుండి, సుమారిరువదియైదు వత్సరములనుండి వ్యాకరణశాస్త్రమునధ్యాపనము జేయుచున్నారు.

వీరు రచించిన శరదాగమనెడి కౌముదీవ్యాఖ్యానమును నేనుజూచి తిని. ఇది కౌముదిలోని క్లిష్టవిషయములను నయితము సుస్పష్టముగ సులభశైలిని వెల్లడించుచున్నదగుటంజేసి దీనికి శరదాగమాభిఖ్య యెంతయు సమంజసముగనున్నది. ఇందు దీక్షితాశయములు అన్యూనానతి ప్రసక్తిగననువదింపబడియుండుటచే నిది పండితపరిగ్రాహ్యమై యున్నది.

వ్యాకరణమును సమగ్రముగజదువనవకాశములేక నాశాస్త్రమున కొన్నిగ్రన్థములనుమాత్రము జదివి కారణాన్తరములచే విస్మృతములగు దీక్షితసిద్ధాన్తములను, తిరుగ సంగ్రహింపనభిలషించువారలీ వ్యాఖ్యానసహాయముచే ననాయాసముగ నావిషయములను సంగ్రహింపగల్గుదురు. మఱియు నీవివరణము సదుపాధ్యాయుడగ్వాడగు విద్యార్థికి పాఠముజెప్పెడిరీతినుండుటచే, విశ్వవిద్యాలయపరీక్షలలో సాహిత్యవిద్యాప్రవీణ భాషాప్రవీణకక్ష్యలవారు దీనిసహాయమున కౌముదీవిషయములను సుఖముగ దెలిసికొని యుపకారము నొందగలరని నాదృఢవిశ్వాసము.

కౌముదిని పరిపూర్ణముగ నీరీతిని వివరించి, లోకోపకృతిగావించి, లోకాదరమునకు పాత్రులగుటకై వీరికి సంపూర్ణాయురారోగ్యములుగల్గునటుల నాశీర్వదించుచున్నాడను.

లోకోపకారకములగునిట్టి శాస్త్రగ్రన్థముల ప్రకటనచే లోకమునకమితోపకారమునొనర్చి పండితులకు దగుప్రోత్సాహమునొసంగుచునుండు శ్రీ శ్రీ శ్రీ జయపురాధీశులగు సాహిత్యసమ్రాట్టు కలాప్రపూర్ణ విక్రమదేవవర్మమహారాజులుగారు లోకమునకెంతేయు సంస్మరణీయులు.

విజయనగరము
15-12-1941,

మహామహోపాధ్యాయ,
కలాప్రపూర్ణ, శాస్త్రరత్నాకర,
తాతా సుబ్బారాయశాస్త్రి,
రిటైర్డు హెడ్ పండిట్, శ్రీమహారాజ సంస్కృతకలాశాల.

బ్రహ్మశ్రీ అప్పల్ల జోగన్నశాస్త్రిగారు రచించిన "వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముదీశరదాగమము" అను నార్థవ్యాఖ్యానగ్రన్థముం దిలకించి మిక్కిలి యానందించితిని. శ్రీశాస్త్రిగారు శాబ్దికసార్వభౌములగు నాదూరు వేంకటశాస్త్రి మహాశయులవద్దను, మహామహోపాధ్యాయ, కలాపప్రపూర్ణ, శ్రీ తాతా సుబ్బరాయశాస్త్రిమహాశయులయొద్దను, భాష్యాన్తవ్యాకరణశాస్త్రమును, అలంకారశాస్త్రమునధ్యయనముచేసి ఉర్ణాం పీఠికాపురవిద్వత్సభలందు, వ్యాకరణాచార్యపరీక్షయందుత్తీర్ణులై విశ్వవిద్యాలయములందు వ్యాకరణశిరోమణి, సాహిత్యవిద్యాప్రవీణప్రముఖపరీక్షలందును కృతార్థులై ప్రస్తుతము విజయనగరమహారాజ సంస్కృతకలాశాలయందు వ్యాకరణాలంకారశాస్త్రోపాధ్యాయులుగానున్నారు.

ఇట్టిమనశాస్త్రిగారు వ్యాకరణశాస్త్రాభ్యాసమునంగలకష్టమెఱింగియున్నవారు గావున వ్యాకరణవిద్యార్థుల కష్టంబులంబాపువారై కౌముదియంతయుంగరతలామలకంబుగం దెలియునట్లు కౌముదికి ప్రకాశమిచ్చునది శరదృతువు గావునదీనికి గౌముదీశరదాగమమని పేరుపెట్టిరి. ఇది సార్థకాభిఖ్యయనియు, శరదృతువు కౌముదిని ప్రకాశింపజేయునట్లు ఈశరదాగమము కౌముదినిఁ బ్రకాశింపజేయుచున్నదనియు 'త్రికరణశుద్ధిగా జెప్పుచున్నాను. ఈవిషయమై శాస్త్రిగారే తమగ్రంథాదియందు:—

శ్లో॥ పదక్లేశమహామేఘైశ్ఛన్నేయం దైక్షితీ కృతిః।
చకాస్తు కౌముదీదానీం శరదాగమసంగతా॥

అని వ్రాసియుండినట్లే దీక్షితులవారికౌముదియున్నదనియు, దానికిది శరదాగమమనియు, మఱియుఁ జెప్పుచున్నాను.

ఇదివఱకునాదినుండి సమాసాశ్రయవిధ్యంతము రెండుభాగములుగ ముద్రించి ప్రకటించియున్నారు. శ్రీ శ్రీ విక్రమదేవవర్మమహారాజులుంగారు [జయపురసంస్థానాధీశ్వరులు] విద్యాభిమానులు వదాన్యులునై ముద్రణమునకుందగిన ధనమొసంగి లోకమునకు బరమోపకా

రమొనర్చియున్నారు. శాస్త్రిగారు తక్కినభాగమంతయు రచించుట యు, నదియంతయు శ్రీమహారాజావారు ముద్రింపించుటయు నచిరకాలములో జరుగవలయునని లోకమర్థించుచున్నయది.

ఇదివరకెవ్వరును శాస్త్రగ్రంథములకిట్లు తెలుగువ్యాఖ్యానము చేసియుండలేదనియు, ఉన్ననదియిట్లు శరదాగమముకాజాలదనియు, నెంచుచున్నాను. శాస్త్రిగారీశరదాగమమున వ్రాసిన తెలుగు మిక్కిలి చక్కగా సర్వజనసుబోధకముగా నున్నది. కొన్నిచోట్ల విసంధులు మొదలగునవి చేయబడినవి. ఇది వ్యాకరణశాస్త్రమునకు దెలుగుగావున నట్లుండవలయునని నాయభిప్రాయము. అచిరకాలములో శేషభాగములన్నియుం దిలకించు భాగ్యమాంధ్రలోకమునకుంగలిగింప పరమేశ్వరుని బ్రార్థించుచున్నాను

తే॥ శ్రీమదప్పల్లవంశాబ్ధి శీతకరుడు
జోగనాఖ్యుడు శాస్త్రవితోన్నము డెల్ల,
కౌముదికినిట్లు తెలుగు వ్యాఖ్యాన మొప్ప
జేసి ప్రఖ్యాతినొందుత క్షితితలమున॥

మహామహోపాధ్యాయ, కలాప్రపూర్ణ,
కవిరాజ, కవిసార్వభౌమ, ఆంధ్రవ్యాస, అభినవశ్రీనాథ

రాజమహేంద్రవరము
10-10 41.

శ్రీపాద కృష్ణమూర్తిశాస్త్రి.

బ్రహ్మశ్రీ వ్యాకరణాచార్య, వ్యాకరసాహిత్యశిరోమణి, అప్పల్ల జోగన్నశాస్త్రులవారిచే రచింపబడిన "శరదాగమ" మనెడిసిద్ధాంత కౌముది యాంధ్రవ్యాఖ్యలో గొన్నిభాగములు నేను జదివితిని. ఈ గ్రంథకర్తగారు శ్రీవిజయనగరమహారాజ సంస్కృతకళాశాలలో జాల కాలమునుండి వ్యాకరణశాస్త్రోపన్యాసకులుగనున్నవారు. ఇట్టి మహాపండితులాంధ్రభాషకు మహోపకారమునుజేయు సమకట్టి యీగ్రంథ

రాజమును రచించుటచే వీరియెడలను దీనినిముద్రింపించిన శ్రీజయపు రాధీశ్వరులయెడలను, నాంధ్రలోకము కృతజ్ఞమైయుండనగును.

ఆంధ్రభాషలో దత్సమభాగమత్యధికమగుటచేతను, నాంధ్ర వ్యాకరణములు పాణినీయవ్యాకరణసంప్రదాయ బహుళములగుటచేత ను సిద్ధాంతకౌముదీవిషయములిందు బ్రామాణికసంప్రదాయసిద్ధముగను విస్తరముగను మిక్కిలిసుబోధకముగను వివరింపబడియుండుటచే నియ్య ది యాంధ్రభాషాయోషక మూల్యాలంకారమని నాయభిప్రాయము.

విజయనగరము,
17-2-1942.

వఝుల చినసీతారామస్వామిశాస్త్రి,
విశ్రాన్తిగైకొనిన ఆంధ్రోపన్యాసకులు,
ఆంధ్రయూనివర్సిటీకాలేజీ, వాల్తేరు.

దీక్షితకృతియగు వైయాకరణసిద్ధాంతకౌముదికి బ్రహ్మశ్రీ అప్పల్ల జోగన్నశాస్త్రివారిచే రచింపఁబడిన శరదాగమమను నాంధ్ర వ్యాఖ్యానమునుఁ జూచితిని. వ్యాకరణజిజ్ఞాసువులకు సుఖబోధార్థమ న్యూనాతిరిక్తముగ మృదుమధురశైలిలో నాంధ్రమున రచియింపఁబ డుటచే నిది కౌముదికి శరదాగమమని యన్వర్థనామమును బొందియు న్నది.

ఈకాలమున సంస్కృతభాషాప్రాబల్యమును తగ్గియుండుటచే నాభాషలోనిమిడియున్న విజ్ఞానము నార్జించుటకు సంస్కృతగ్రంథము లను దేశభాషలలో వ్రాయవలసిన యవసరము కలిగియున్నది. కనుక నే తెలుఁగున ననేకులనేకసంస్కృతగ్రంథములను భాషాంతరములలో వ్రాసిరి. ప్రస్తుతము వ్రాయుచుండిరి. కాని యత్యావశ్యకములగు శా స్త్రగ్రంథములుమాత్రము దురవగాహములగుటచేతను సర్వులకు సు బోధమగునట్లు మృదుశైలిలో వ్రాయుటకశక్యమగుటచేతను తెలుఁగున నట్టిగ్రంథముల భాషాంతరీకరణమునకు సన్నద్ధులగువారరుదుగ నుండిరి. కొందఱందులకు సాహసించుచున్నను మూలగ్రంథస్థపదములనే బహు

శముగఁ బ్రయోగించుచుఁ బాఠకలోకము "ఈభాషాంతరీకరణముకంటె మూలగ్రంథమే శ్రేయస్కరము" అని యనుకొనునట్లు వ్రాయుచు వారిహృదయములను క్లేశదూషితములఁ జేయుచుండిరి. వారట్లు వ్రాయుటకుదత్తద్విషయములలో నిశితమగు పాండిత్యము బోధకతాశక్తి రచనానైపుణ్యము మొదలగునవి లేకపోవుటయే కారణము. ఇట్టి వారిరచనలకు గుఱియైన కొన్ని వ్యాకరణాలంకార మీమాంసాదిగ్రంథములఁ జూచితిని. ఇఁకనట్టిగ్రంథములకు ఫలము తత్తద్గ్రంథకర్తలకు స్వాభ్యస్తశాస్త్రమనన మేయని యూహింపవలసియున్నది. అంతియగాని వాటివలన లోకమునకుపకృతి గాన్పింపదు. ఏలయనగా మూలగ్రంథము గురునియొద్ద జదివినగాని దానిభాషాంతరీకరణ మన్వయించుకొనుటకశక్యము. అట్లు మూలగ్రంథము జదివినవారలకీభాషాంతరీకరణముతోఁ బనియుండదు. ఇఁక మూలగ్రంథమును జదువనివానికివి యత్యంతదుర్బోధములు.

శ్రీశాస్త్రులవారియాకృతి యట్లుగాక కొంతబుద్ధిశాలియైనచో నెట్టివానికైన నొకటి రెండుసారులు విమర్శనపూర్వకముగఁ జూచిన మూలగ్రంథవిషయమంతయు సుబోధమగుటకు సందియము లేదు. దురవగాహములగు శాస్త్రవిషయములనుగూడ మృదుమధురశైలిలో నాంధ్రమున సుస్పష్టముగ విశదీకరించుటలో శ్రీశాస్త్రులవారగ్రగణ్యులనుటకీశరదాగమమే తార్కాణము. ప్రస్తుతమిట్టి యాంధ్రీకరణములే లోకమునకు మహోపకారకములు.

ఎచ్చట శ్రీశాస్త్రులవారు విద్యాభ్యాసమొనరించిరో యావిజయనగర మహారాజసంస్కృతకళాశాలలోనే 1917 సం॥మున నుపాధ్యాయపదవి నలంకరించి యిప్పటివరకు మహాభాష్యాన్తగ్రంథములను నలంకారగ్రంథములను ననవరతము శిష్యమండలికి బోధించుచు వారిని స్వసమానులుగఁ జేయుచుండుటచే శ్రీశాస్త్రులవారి బోధకతాశక్తి యనితరసాధారణమని స్పష్టమగుచున్నది.

ఇక శ్రీశాస్త్రుల గ్రంథనిర్మాణకౌశలము నిరుపమానమను విషయమీశరదాగమము నవలోకించినవారలకభివ్యక్తము కాగలదు. ఏసూత్రార్థము జూచినను బాలకులకు గావలసిన విషయమంతయు సమగ్రముగను సుస్పష్టముగను వివరింపఁబడియుండుటచే సంస్కృతభాషలో శ్రీసర్వజ్ఞమాధవాచార్యులవారి వ్యాఖ్యానశైలి ననుకరించి యున్నది. అతిక్లిష్టమైనశాస్త్రవిషయమైనను శ్రీమాధవాచార్యులవారి లేఖినీచుంబితమైనచో నావిషయమున మఱియొకగ్రంథమునుగాని దేశికునిగాని యపేక్షింపవలసిన యవసరములేనట్లీ శాస్త్రులవారి శరదాగమనమవలోకనముచే వ్యాకరణాంశపరిజ్ఞానమున కన్యాపేక్ష యంతగా గాన్పింపదు.

పూర్వోక్తగ్రంథనిర్మాణసామగ్రియేగాక సౌజన్యసౌశీల్యాది గుణములు శ్రీశాస్త్రులవారి కాజన్మసిద్ధములు. ఇట్టి సర్వలక్షణసమన్వితులగు శ్రీశాస్త్రులవారు ప్రస్తుతమనేకజనులకత్యంతాపేక్షితమును సర్వోపకారమునునగు నీశాస్త్రగ్రంథము నాంధ్రీకరించి యాంధ్రలోకమునకుఁ జేసిన యుపకారమపారము.

ఇటులనే యలంకారాదిశాస్త్రములలోఁగూడ ముఖ్యగ్రంథములఁ గొన్నిటిని యాంధ్రీకరించి లోకోపకృతిం జేయుటకు సమర్థులగు శ్రీశాస్త్రులవారిని పాఠకలోకమును బ్రభువర్యులును బ్రోత్సహించుదురుగాక.

ఇట్లు,

బెంగుళూరు,
2-10-41.

ఘండికోట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి,
శ్రీవిజయనగరమహారాజసంస్కృతోపాధ్యాయుడు

కృతిపోషకులు.

శ్రీశ్రీశ్రీ జయపుర సంస్థానాధీశులు, కళాప్రపూర్ణ,

సాహిత్యసమ్రాట్టు,

శ్రీ విక్రమ దేవవర్మ మహారాజా బహదూరు, డి.లిట్. వారు.

సంస్థానము

[illegible] మహారాజా [illegible]

శ్రీః

కృతిపతిప్రశంస.

1 శ్లో॥ విమర్శకః కవిర్విద్వాన్ బహుభాషావిశారదః।
వదాన్యశేఖరోవాగ్మీ విక్రమేన్ద్రోవిరాజతే॥

2 శ్లో॥ జయపుర రాజ్యాధీశః ప్రతిదినసంవ్యాప్తకీర్తి నిఖిలాశః।
సజయతు విక్రమదేవః జితభోజాదినృపచంద్రసద్భావః॥

3 శ్లో॥ శ్రీవిక్రమేశ్వరవిభుర్నరనాథమౌళిః
విద్వత్సముద్గ్రథితసంస్తుతిపాత్ర యోగ్యః।
ధీరఃకలానిధిపదోల్లసితప్రభావః
కీర్త్యర్జనాప్రియఇవాద్య విభాతిలోకే॥

4 శ్లో॥ గుణోచ్చయస్సత్కవితావిశేషః
బుధత్వవక్తృత్వమహత్త్వయోగః।
నృపాలకే విక్రమఏవ నూనమ్
ప్రతిష్ఠితో నాత్ర హి సంశయోఽస్తి॥

5 శ్లో॥ యాప్రాగ్జన్మని విక్రమార్కమభజద్భోజం ద్వితీయే భవే
కర్ణాటాన్ధ్రపకృష్ణరాయజగతీనాథం తృతీయే తథా।
కీర్తిస్సా మహితప్రభావవిభవం శ్రీవిక్రమేన్ద్రేశ్వరమ్
సంప్రాప్యాద్య విభుం సతీత్వమభజత్తుష్టా చ సందృశ్యతే.

6 శ్లో॥ కిముచ్యతేఽస్య భూపాలమౌళిమాలామహామణేః।
సుదుర్లభం సుధాన్ధోభిస్తేజోయస్య విభావ్యతే॥

7 శ్లో॥ సత్తామాత్రమిదం చరాచరజగద్యేన ప్రవిస్తారితమ్
సర్వజ్ఞః పరమేశ్వరోఽమృతమయో యోఽజో విభుస్సర్వకృత
తస్యేక్షావిధినాస్తు ధర్మగుణవానారోగ్యవాన్భాగ్యవాన్
శ్రీమద్విక్రమదేవవర్మనృపతిస్సాహిత్యసమ్రాడ్విభుః॥

8 సీ॥ పండితాగ్రగణ్యులు సార్వభౌములైరి
కవివరేణ్యులు ధనపతికల్పులయిరి
గాయకావళి యింద్రభోగములఁ బడసె
రసికుఁడగు విక్రమేన్ద్రుని రాజ్యమందు॥

9 మ॥ సుమనస్కుండు విచారయుక్తి నమనస్కుండాత్మయోగంబునన్
బ్రమితప్రజ్ఞుఁడు భోగరక్తి నమితప్రజ్ఞుండు శాస్త్రంబులన్
శమితాచారుఁడు క్రౌర్యమందశమితాచారుండు ధైర్యంబునన్
భ్రమకృచ్చిత్రచరిత్రు విక్రమవిభున్ వర్ణింపఁగా శక్యమే॥

10 మ॥ అమరక్ష్మారుహమంచు యాచకజనమ్మాంధ్రావనీభోజుఁడం
చు ముదమ్మెంతయుఁగల్గ బండితులు, నిస్తుల్యప్రభుత్వమ్మునన్
గమలానాథుఁడటంచు నీప్రజయుఁబల్కన్ వాసిగన్నట్టి వి
క్రమదేవప్రభువర్య నీదు సుచరిత్రంబెన్న సామాన్యమే॥

11. ఉ॥ శ్రీలవరించె, భక్తిరససిద్ధిఁదరించె, సమస్తశాస్త్ర వి
ద్యాళిగ్రహించె, శ్రీ జయపురాధిపుఁడై మహితాంధ్రవిశ్వవి
ద్యాలయపోషకత్వపదమందిన విక్రమదేవవర్మపృ
థ్వీలలనామనోహరు నుతింపఁగశక్యమె యెట్టివారికిన్॥

12 సీ॥ భారతీసేవఁబూని కావ్యముల శాస్త్ర
ములను ముద్రింపఁజేయుచు లలితకావ్య
ముల రచించుచు విక్రమభూపచంద్ర
తనరుమయ్యా యిట్లాచంద్రతారకముగ॥

శ్రీః శ్రీః శ్రీః.

విజ్ఞప్తి.

శాబ్దికసార్వభౌములగు భట్టోజీదీక్షితులు పాణినీయవ్యాకరణ పయఃపారావారమును స్వీయప్రతిభామన్దరముచే లెస్సగ మథించి తత్సారమున వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముదిని వెలయించి వ్యాకరణజిజ్ఞాసువుల కాయాసిద్ధాన్తముల ననాయాసముగ గోచరింపఁజేసి లోకమున స్థిరకీర్తులైరనువిషయము సుప్రసిద్ధమే.

కౌముది వెలయుటకుపూర్వము పాణినీయసిద్ధాన్తప్రతిపాదకములగు కాశిక మొదలయిన్న గ్రన్థములు రచయింపబడియున్నవి. కానియవి ప్రకరణవిభాగాదులతో రహితములగుటచే వానివలన వ్యాకరణార్థులతికష్టములచే నాసిద్ధాన్తముల దెల్సికొనెడివారు. కౌముది యట్లుగాక సర్వాఙ్గసుందరమై వైయాకరణసిద్ధాన్తములను తజ్జిజ్ఞాసువుల కనాయాసముగ వెల్లడించుచుసజాతీయములగు నితరగ్రన్థముల నణగద్రొక్కి యాసేతుశీతనగపర్యన్తము వ్యాప్తమయి విరాజిల్లుటవలన నీగ్రన్థముయొక్క ప్రాశస్త్యమును వేరుగజెప్పుట యనావశ్యకము.

ఇయ్యది వ్యాకరణజ్ఞానము నభిలషించువారలకవశ్యపఠనీయము. కావుననే విశ్వవిద్యాలయపరీక్షలందును (విద్యాప్రవీణ=శిరోమణి, భాషాప్రవీణ=విద్వాన్, యమ్. ఏ.) గవర్నమెంటు ఎంట్రన్సుపరీక్షయందును పాఠ్యగ్రన్థముగ నిర్ణయింపబడినది. మఱియు నధ్యాపకులు విద్యార్థుల సుబోధమునకై సర్వదేశములయందాయాదేశభాషలతో నీగ్రన్థము నధ్యాపనముజేయుచుండుటయు, హిన్దీమొదలగు భాషలలోనను వదించుటయును, సర్వపండితలోకవిదితము.

మహోదారులును సకలకలాపోషకులునగు శ్రీ శ్రీ శ్రీ విజయనగరసంస్థానాధీశులు దయాపూర్వకముగ స్థాపించిన సంస్కృతకలాశాలలో నిరువదియైదు వత్సరములనుండి వ్యాకరణవిద్యార్థులకు వ్యాకరణసిద్ధాన్తములను సవ్యాఖ్యానముగ బోధించుచున్న నన్ను శరదాగమసాహాయ్యంబున సర్వజనసులభంబగు నాంధ్రభాషారూపమునఁ గౌముది

నీ వెలయించుట సుబోధోపకారకంబగునని నాహితులు ప్రేరేపించిరి. మిత్రులప్రోత్సాహమువలన నీమహాసముద్రము నీదుటకుఁ గృతనిశ్చయుఁడనై కార్యము నారంభించి సమాసాన్తగ్రంథమును వ్రాయునప్పటికి రెండు సంపుటములకు సరిపడు గ్రంథము పెరిగినది. జ్ఞానమాత్రధనుఁడనైన నేను విశేష ద్రవ్యసాధ్యంబగు పుస్తకప్రకాశము నెట్లునిర్వహింపఁగలనని నిర్విణ్ణుఁడనైయుండ మహోదారులును సంస్కృతాంధ్రోత్కలభాషాభోజులును పండితాఖణ్డలులనగు శ్రీ శ్రీ శ్రీ జయపురసంస్థానాధీశులు కలాప్రపూర్ణ సాహిత్యసమ్రాట్టు శ్రీవిక్రమదేవవర్మ మహారాజులుంగారు స్వాభావిక దయాపూరితాన్తఃకరణంబున సంపుటద్వయముద్రణమునకై గావలసినంత ధనమునుప్రసాదించి నాయీకృతికి భర్తృత్వమునంగీకరించి దీనిని వెలయించి నామనంబునంగల విచారమును బాఱఁదోలి నాకు పరమానందమును సమకూర్చిరి.

అనేకగ్రంథరచయితలును బహుగ్రన్థప్రకాశకులునయిన శ్రీ శ్రీ శ్రీ విక్రమదేవవర్మ మహారాజులుంగారు ప్రచురింపించిన బహుగ్రన్థరాజములతోపాటు నాయీపుస్తకమునుగూడ ప్రచురింపించి నాపరిశ్రమను సఫలముగఁ జేసినందులకు శ్రీవారియెడల నేనెంతయుఁ గృతజ్ఞుఁడను. ప్రతిఫలమునపేక్షింపకయే యిట్టిభాషాపోషకకార్యముల నొనరించు శ్రీవిక్రమదేవవర్మ మహారాజులుగారు లోకమునకు శాశ్వతసంస్మరణీయులు.

ప్రప్రథమమున నావిద్యాభ్యాసమునకు, పిమ్మట నాజీవికకు, మత్సమ్పాదితవిద్యాప్రచారమునకును, ముఖ్యకారణంబయిన సంస్కృతకలాశాలను నెలకొల్పి పండితులను శాశ్వతముగఁ బోషించుచుఁ దన్మూలమున విద్యార్థుల యజ్ఞానాంధకారమును దొలగించుచున్నట్టియు, శ్రీ శ్రీ శ్రీ పూసపాడ్వంశపయఃపారావారరాకాసుధాకరులనగు శ్రీవిజయనగరసంస్థానాధీశ్వరులయెడల నాకృతజ్ఞతను లోకమునకుఁ దెల్పుకొనుచున్నాను.

శ్రీ శ్రీ శ్రీ జయపురసంస్థానాధీశ్వరులసమాదరణమున బ్రస్తుత ము ప్రకటింపనిశ్చయింపఁబడిన కౌముదీశరదాగమములోని గ్రంథము పాఠకులసౌకర్యమునకై రెండుభాగములుగ విభజింపఁబడెను. అందు సంజ్ఞాప్రకరణము నారంభించి స్త్రీప్రత్యయప్రకరణాంతముగఁ బదునాల్గు ప్రకరణములు ప్రథమభాగమందును, విభక్త్యర్థప్రకరణము నారంభించి సమాసాశ్రయవిధిప్రకరణాంతముగఁ బదిప్రకరణములు ద్వితీయభాగమందును వ్యాఖ్యాతములయ్యెను. పరమేశ్వరానుగ్రహమును పండిత లోకాదరమును గల్గినచో పరిశిష్టభాగములుగూడ నచిరకాలమున ప్రకటితములు కాఁగలవని నాదృఢవిశ్వాసము.

కౌముదీశరదాగమవిషయమునఁ బండితసార్వభౌముల సదభిప్రాయములీప్రథమభాగమునఁ బ్రకటింపఁబడియున్నవి.

పండితసార్వభౌములు నాయెడల సంపూర్ణాభిమానముతో తమ సదాశయములచే నాగ్రంథము నలంకరింపజేసినందులకు శ్రీవారికి నాకృతజ్ఞతను దెల్పుకొనుచున్నాను.

దీక్షితకృతి నీశైలిలో నాంధ్రీకరింప నుదారాశయముతో నాకు బ్రోత్సాహమొసంగి నేను కోరినంతమాత్రమున నాగ్రంథమున కుపోద్ఘాతమును వ్రాయించి దయజూపిన, శ్రీమాన్ శ్రీపరవస్తు వెంకటరామానుజస్వామి, యమ్. ఏ. గారికి (విజయనగర మహారాజసంస్కృతకళాశాలాధ్యక్షులు) పరశ్శతంబులగు వందనములను సవినయముగ నర్పించుచున్నాను.

ఈగ్రంథమును రచియింపఁ బ్రోత్సహించి గ్రంథప్రకటనవిషయమున ననేకవిధములుగ సాహాయ్యమొనరించి నాకు ధన్యతను సమకూర్చినట్టియు, ప్రియమిత్రులునగు మహారాజశ్రీ విద్వాన్ గంటి జోగిసోమయాజులు పంతులు యమ్. ఏ., యల్. టి. గారికి (లెక్చెరరు, ఆంధ్రయూనివర్సిటీకాలేజీ, వాల్తేరు.) అత్యధికసంతోషపూర్వకముగ నాకృతజ్ఞతను వెల్లడించుచున్నాడను.

ఏతద్గ్రన్థపరిశోధనమున నాకుఁ దగు సాహాయ్యమొనరించినట్టియు, ప్రియాన్తేవాసులునగు వ్యాకరణశిరోమణి, సాహిత్యవిద్యాప్రవీణ, శ్రీకజ్జి శ్రీరామమూర్తిశాస్త్రిగారికిని (విజయనగరమహారాజసంస్కృతకలాశాలోపాధ్యాయులు) నేనీగ్రన్థమును వ్రాయనారంభించినది మొదలు రచనయందును, పరిశోధనయందును, ముద్రణమునకుపయోగించిన శుద్ధప్రతిని వ్రాయుటయందును, నాకు విశేషముగ సహాయుఁడయినట్టియు, నాజ్యేష్ఠసోదరులగు శ్రీరామావధానులుగారి కాత్మజుఁడును, నాకు ప్రియశిష్యుఁడునగునట్టియు వ్యాకరణవిద్యాప్రవీణ చిరంజీవి అప్పల్లసోమేశ్వరశర్మకును (విజయనగరసంస్థానదేవస్థానపాఠశాలోపాధ్యాయుఁడు) వాంఛితార్థసిద్ధినిఁ బ్రసాదింప మదభీష్టదైవము నెల్లపుడును బ్రార్థించుచుందును.

మానవసామాన్యబుద్ధికృతదోషమువలనను లేఖనప్రమాదమువలనను, ముద్రణస్ఖాలిత్యమువలనను గల్గినదోషములను మన్నించి సవరణలున్నయెడలఁ దెలుపఁ బాఠకమహాశయులను సవినయముగఁ బ్రార్థించుచున్నాను.

ఈసంపుటము నచిరకాలములో నతి సుందరముగ ముద్రించినందులకు విశాఖపట్టణస్థిత శ్రీశారదాముకుట ముద్రణాలయాధికారులయెడల నేనెంతయుఁ గృతజ్ఞుఁడను.

శ్రీవృష సం॥ర కార్తిక బ॥
పంచమీ భానువాసరము,
విశాఖపట్టణము,
9-11-1941.

ఇట్లు
సుజనవిధేయుఁడు,
అప్పల్ల జోగన్న శాస్త్రి.
కృతికర్త.

కృతికర్త.

శ్రీః

శుభమస్తు.

వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముదీశరదాగమము.

1. శ్లో॥ యస్యానుగ్రహతో లోకే ప్రథితశ్శేముషీశ్రియా।
శ్రీమేధాదక్షిణామూర్తిం తం నమామీష్టసిద్ధయే॥

2. శ్లో॥ నాడూరువంశామ్బుధిశీతభానుమ్
దిగన్తవిశ్రాన్తయశోవిభూషితమ్।
స్మరామి తం శాబ్దికసార్వభౌమమ్
గురుం సదా వేఙ్కటశాస్త్రివర్యమ్॥

3. శ్లో॥ తాతాన్వయామ్భోధికలానిధిం తమ్
శ్రీసుబ్బరాయాఖ్యసుధీశ్వరం గురుమ్।
కలాపరిపూర్ణం సుయశోభిరామమ్
నమామ్యహం దేశికచక్రవర్తినమ్॥

4. శ్లో॥ అప్పల్లవంశజలధిసోమం సోమేశశాస్త్రిణమ్।
వేఙ్కమార్ధాఙ్గరుచిరం వన్దే మత్పితరం సదా॥

5. శ్లో॥ రాజకీయ విలసద్గుణసాన్ద్రైః
పూషవాడ్విజయరామగజేన్ద్రైః।
శ్రీచిరాయురతులప్రతిభాభిః
వర్ధతామవితపణ్డితచన్ద్రైః॥

6. శ్లో॥ జేజీయతాం విక్రమసార్వభౌమః
కల్పద్రుతుల్యశ్రితనన్దనోఽయమ్।

అనల్పకీర్త్యా ధవలీకృతాశః
కలానిధిశ్శ్రీజయపట్టణేన్ద్రః ॥

7. శ్లో॥ విద్యానగరగీర్వాణకళాశాలే నియోజితః।
పరిధానాధ్యాపకస్థానేఽలఙ్కారపదశాస్త్రయోః॥

8. శ్లో॥ జోగన్నశాస్త్ర్యభిఖ్యాతనామా రాజేశ్వరీప్రియః।
పాణిన్యాదిమునీన్నత్వా శబ్దశాస్త్రప్రవర్తకాన్॥

9. శ్లో॥ శబ్దశాస్త్రవివిత్సూనాం కుర్వేఽహముపకారకమ్।
వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముదీశరదాగమమ్॥

10. శ్లో॥ పదక్లేశమహామేఘైశ్ఛన్నేయం దైక్షితీ కృతిః।
చకాస్తు కౌముదీదానీం శరదాగమసఙ్గతా॥

1. సంజ్ఞాప్రకరణము.

అవతారిక:— తాము రచియింపబూనిన వైయాకరణ సిద్ధాన్తకౌముదియను గ్రన్థముయొక్క సమాప్తి ప్రచారము మొదలగు శ్రేయములకు బ్రతిబన్ధకములగు పాపములను బ్రశమింప జేయుటకును, గ్రన్థాదిని మఙ్గళమవశ్యకర్తవ్యంబని శిష్యులకుపదేశించుటకును, శ్రీభట్టోజీదీక్షితులు గ్రన్థాదిని మునిత్రయనమస్కారరూపమగు మఙ్గళమును జేర్చి కర్తవ్యమును బ్రతిజ్ఞచేయుచున్నారు.

శ్లో॥ మునిత్రయం నమస్కృత్య తదుక్తీః పరిభావ్యచ।
వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముదీయం విరచ్యతే॥

సంజ్ఞాప్రకరణము.

అర్థము:—పాణిని కాత్యాయనపతఞ్జలులను మువ్వురు మునుల నమస్కరించి, సిద్ధాన్తవిరుద్ధములగు ప్రాచీనవైయాకరణోక్తుల దూషించియు, మునిత్రయరచితములగు సూత్రవార్త్తికభాష్యగ్రన్థముల బర్యాలోచించియు, 'వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముది, అనునీగ్రన్థము రచియింపబడుచున్నది.

వివరణము:—పాణిని సూత్రములను (అష్టాధ్యాయి) కాత్యాయనుడు వార్త్తికములను, పతఞ్జలి మహాభాష్యము (సవార్త్తికసూత్రములకు వ్యాఖ్యానము) ను రచియించిరి. వీరు పాణినీయవ్యాకరణశాస్త్రమునకు బ్రవర్త్తకులగుటంజేసి యీ వ్యాకరణమున గ్రన్థములను వ్రాయువారలకే తన్మునిత్రయ నమస్కారరూపమఙ్గళ మ్మచితమని గ్రన్థకర్త యిట్టిమఙ్గళమును జేసెను. ఇందలి "తదుక్తీః" అనుచోట, తచ్ఛబ్దము సర్వనామమగుటచే బుద్ధియందున్నవానిని బరామర్శించునుగాన నిది ప్రాచీనవైయాకరణులను, మునిత్రయమును గూడ బోధించును. 'పరిభావ్య' అనునదియు తిరస్కరించి, పర్యాలోచించి, యను నర్థద్వయమును జెప్పును. ఇందు మొదటియర్థమువలనఁ బ్రాచీనములగు కాశికావృత్తి మొదలగుగ్రన్థములచే నీగ్రన్థము గతార్థముగాదనియు, రెండవయర్థముచే నిందలి విషయజాతము స్వకపోలకల్పితముగాక ప్రమాణసహితమైనదనియును స్పష్టమగును. వైయాకరణసిద్ధాన్తకౌముది అను గ్రన్థనామమున కర్థము:— వ్యాకరణము తెలిసినవారు వైయాకరణులు. వాద ప్రతివాదములచే నిర్ణయింపబడిన విషయములు సిద్ధాన్తములు. వైయాకరణుల సిద్ధాన్తముల బ్రకాసింపజేయు నీగ్రన్థము సిద్ధాన్తప్రకాశకమగుటచేతను, దురూహములగు గ్రన్థాన్తరములవలన గల్గెడి వైయాకరణసిద్ధాన్తజ్ఞానవిషయకమగు క్లేశము నుపశమింపఁజేయునదగుటచేతను, దీనికి వస్తుప్రకాశకము సన్తాపశామకము నగు వెన్నెలతో సాదృశ్యముచితమై యొప్పుచున్నది. గ్రన్థప్రతిపాదకమగు నీపదముచేతనే యధ్యేతలప్రవృత్తికొఱకవశ్యము గ్రన్థారమ్భమున జెప్పఁదగిన విషయప్రయోజనసంబన్ధాధికారులను ననుబన్ధచతుష్టయము సూచింపఁబడెను. విషయము వైయాకరణసిద్ధాన్తము

లు, ప్రయోజనము వైయాకరణసిద్ధాన్తజ్ఞానము, సమ్బన్ధము శబ్దార్థములకుఁగల ప్రతిపాద్య ప్రతిపాదకభావము, అధికారి వైయాకరణసిద్ధాన్తజ్ఞానమును దెలిసికొను నభిలాషగల ద్విజుఁడు.

1. అఇఉణ్. 2. ఋఌక్. 3. ఏఓఙ్. 4. ఐఔచ్. 5. హయవరట్. 6. లణ్. 7. ఞమఙణనమ్. 8. ఝభఞ్. 9. ఘఢధష్. 10. జబగడదశ్. 11. ఖఫఛఠథచటతవ్. 12. కపయ్. 13. శషసర్. హల్.

ఇతి మాహేశ్వరాణి సూత్రాణ్యణాది సంజ్ఞార్థాని. ఏషామన్త్యా ఇతః. లణ్సూత్రేఽకారశ్చ. హకారాదిష్వకార ఉచ్చారణార్థః॥

ఈ పదునాల్గుసూత్రములు మహేశ్వరుని ప్రసాదమువలన పాణినికుపలబ్ధములైనవి. అణ్, అల్, మొదలగు ప్రత్యాహారములు ప్రయోజనముగ గలవి. వీనిచివరనుండు ణకారాదులిత్సంజ్ఞకములు. 'లణ్' సూత్రములోని "అ" కారము నిత్సంజ్ఞకము. హకారము మొదలగు హల్లులపైనున్న అకారమాహల్లుల ననాయాసముగ నుచ్చరించుటకుమాత్రమే యుపయోగించును.

వివ:— పరమదయాళువగు మహేశ్వరుఁడు సనకాదిమునుల నుద్ధరించుటకయి నృత్తావసానమునఁ బదునాల్గుమారులు ఢక్కానాదము చేసి యందువలన నభివ్యక్తములైన "అఇఉ, ఋఌ" మొదలగు నీసూత్రముల తుదిని ణకారాదులజేర్చి మహర్షులకుపదేశించెను. ("నృత్తావసానే నటరాజరాజో ననాదఢక్కాం నవపఞ్చవారమ్। ఉద్ధర్తుకామస్సనకాదిసిద్ధానేతద్విమర్శే శివసూత్రజాలమ్ ॥ అత్రసర్వత్రసూత్రేషు అన్త్యం వర్ణచతుర్దశమ్। ధాత్వర్థం సముపాదిష్టం పాణిన్యాదీష్టసిద్ధయే"॥ (నన్దికేశ్వరకృతకాశిక) పాణిని యీసూత్రములనే మూలముగగైకొని యింతటి మహాశాస్త్రము నింతసులభరీతినిరచియింపఁగలైను. ("యేనాక్షరసమామ్నాయమధిగమ్య మహేశ్వరాత్ ! కృత్స్నం వ్యాకరణం ప్రోక్తం తస్మై పాణినయే నమః"॥) ప్రత్యాహారములుండినఁగాని య

పారమగు నీవిషయము నిట్టియల్పగ్రంథముచే రచియింపఁబూనుకొనఁడు. ఈ సూత్రములవలననే ప్రత్యాహారములు సిద్ధములగును. మహేశ్వర ప్రసాదలబ్ధములైనవనుటచే నీసూత్రములకు వేదమునకువలె నపౌరుషేయత్వము సిద్ధించును. వీనికి మహేశ్వరసూత్రములను వ్యవహారము నకిదియే కారణము. ప్రత్యాహారసాధకములగుటచే బ్రత్యాహార సూత్రములనియును వ్యవహారముగలదు. అక్షరరూపమగు వేదమగుట వలన "అక్షరసమామ్నాయము" నియు నందురు.

ii. ఈ సూత్రములలోని యిత్సంజ్ఞకవర్ణములతో నెన్నియయినఁ బ్రత్యాహారములు చేయవచ్చునుగాని శాస్త్రమున వ్యవహరింపబడినవి, ర ప్రత్యాహారముతో గలిపి నలువదిమూఁడని (43) చెప్పఁదగును. ప్రత్యాహారస్వరూప ప్రదర్శనమావశ్యకముఁగాదని దెలిసియు స్పష్టప్రతిపత్తికొఱకిచటఁ జేయఁబడినది.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
అక్	ఇణ్	అల్	ఇచ్	ఏఙ్	ఖయ్	చయ్	జశ్	ఝల్	బశ్	యఞ్	యయ్	వల్	శల్
అచ్	అణ్	అశ్	ఇణ్	ఏచ్	ఖర్	చర్	ఝయ్	ఝశ్	భష్	యణ్	యర్	వశ్	హల్
అట్	అమ్	ఇక్	ఉక్	ఐచ్	ఙమ్	ఛవ్	ఝర్	ఝష్	మయ్	యమ్	రల్	శర్	హశ్
													ర

iii. అఇఉణ్, లణ్, అను రెండుసూత్రములందు ణకారమే యిత్సంజ్ఞకముగనుండుటచే అణ్, ఇణ్, ప్రత్యాహారముల విషయమై సంశయము గల్గును. ఇట్లు సందేహజనకమగు మహేశుని ణద్వయోచ్చారణము, "వ్యాఖ్యానతో విశేషప్రతిపత్తిర్నహి సన్దేహాదలక్షణమ్," (పండితులచే రచింపఁబడు వ్యాఖ్యానమువలన సంశయనివృత్తి చేసికొనవలయునుగాని సంశయముగల్గినంతమాత్రమున బ్రయోగనిర్ణయమున కేర్పడిన శాస్త్రమనుష్ఠాపకముగాదని చెప్పదగదు) అను పరిభాషలో జ్ఞాపకమగును. "అణుదిత్" (15) సూత్రమునమాత్రమణ్ ప్రత్యాహారము పరణకారముతోనే చేయబడినదనియు మిగిలినసూత్రములందలి అణ్ ప్రత్యాహారములు పూర్వణకారముతో జేయబడినవని

యు ఇణ్ప్రత్యాహారమంతటను పరణకారముతోడనే చేయబడినద నియును వ్యాఖ్యాతలు చెప్పినందున పూర్వోక్తసంశయము నివృత్తమగును

iv. ఈ సూత్రములందు రెండుమారులు హకారము నుపదేశించుట కేమిప్రయోజనమను ప్రశ్నకిది సమాధానము. మొదటిది అట్, అశ్, హశ్, ఇణ్, ప్రత్యాహారములలో హకారప్రవేశమునకు; ఫల యథాక్రమముగ నూహించునది.

1. అర్హేణ. "అట్కుప్వాఙ్." (8-4-2) సూత్రముచే ణత్వము.
2. దేవాహసన్తి. "భోభగో" (8-3-17) సూ.చే యత్వము.
3. దేవోహసతి. "హశిచ" (6-1-114) సూ.చే ఉత్వము.
4. లిలిహిఢ్వే, లిలిహిధ్వే, "విభాషేటః" (8-3-79) సూ.చే వికల్పఢత్వము.

రెండవది, వల్, రల్, ఝల్, శల్ ప్రత్యాహారములలో ప్రవేశమునకు; ఫలము యథాక్రమముగ నూహించునది.

1. స్వపిహి. "రుదాదిభ్యః" (7-2-76) సూ. చే ఇడాగమము.
2. స్నిహిత్వా, స్నేహిత్వా, "రలోవ్యుపధాత్" (1-2-26) సూ. చే కిత్త్వవికల్పము.
3. అదాగ్ధామ్. "ఝలోఝలి" (8-2-26) సూ. చే సలోపము.
4. అలిక్షత్. "శలఇగుపధాత్" (3-1-45) సూ. చె క్సాదేశము.

v. హకారాదులపై అకారముచ్చారణార్థమనుటచే అకారమునకు హలాదిప్రత్యాహారములందు ప్రవేశము వారితమగును.

పాణినిసూత్రము. * 1. హలన్త్యమ్. 1. 3. 3. (ఇత్)
హలితిసూత్రేఽన్త్యమిత్స్యాత్.

1. హలన్త్యమనునది షష్ఠీతత్పురుషము. (హలఃఅన్త్యమ్)

"హల్" అను పదునాల్గవసూత్రముయొక్క తుదనున్న లకారము ఇత్ సంజ్ఞ గలదగును.

వివ:—అష్టాధ్యాయి యందొకటిగనుండిన యీసూత్రము నావృత్తిచేసి గ్రంథకర్త రెండువిధములగు వ్యాఖ్యానమును చేయుచున్నాడు. అందు మొదటిసూత్రమిది. ఇట్లు చేయుటలో గ్రంథకర్త యాశయ మేమన,—ఆవృత్తి చేయనిచో "హలన్త్యమ్" (1) "ఆదిరన్త్యేనసహేతా" (2) అను సూత్రముల కన్యోన్యాశ్రయమను దోషము ప్రసక్తమగును. (జ్ఞానే) అన్యోన్యాశ్రయదోషలక్షణము :—స్వజ్ఞానాధీనజ్ఞానాధీనజ్ఞానవిషయత్వమ్. హలన్త్యసూత్రములోని హల్పదమునకు, "నవిభక్తౌతుస్మాః" (191) అను నిషేధసామర్థ్యముచే హల్లులని యర్థము చెప్పితీరవలయును. హల్సూత్రమని యర్థముచేసినచో నానిషేధము వ్యర్థమగును. హల్పదమునకు హల్లులని యర్థజ్ఞానము "ఆదిరన్త్యేన" సూత్రార్థజ్ఞానము కల్గినగాని కలుగదు. "హలన్త్య" సూత్రార్థజ్ఞానము కల్గినగాని "ఆదిరన్త్యేన" సూత్రములోని ఇత్ పదార్థము తెలియదు. అనగా స్వపదముచే హల్పదార్థమును గ్రహించినచో, స్వజ్ఞానము హల్పదార్థజ్ఞానము, దీనికధీనమైనది, ఇత్పదార్థజ్ఞానము, దీనికధీనమైనది, తిరుగహల్పదార్థజ్ఞానము. ఇందు విషయము హల్పదార్థము, దీనినిబట్టి హల్పదము హలన్త్యసూత్రమును జ్ఞానవిషయమగును. ఇట్లే స్వపదముచే ఇత్పదార్థమును గ్రహించినచో స్వజ్ఞానాధీనజ్ఞానాధీనజ్ఞానవిషయము ఇత్పదార్థము. దీనినిబట్టి యిత్పదము "ఆదిరన్త్యేన" సూత్రమును విషయమగును. ఇట్లీ సూత్రద్వయములోని పదార్థజ్ఞానములు పరస్పరాపేక్షితములయినపుడు సూత్రద్వయము దోషగ్రస్తమగును. వాక్యార్థము తెలియవలెననిన వాక్యమందలి పదములన్నిటికి నర్థము తెలియవలెను. వాక్యమున నొకపదమున కర్థము తెలియకున్నను వాక్యమర్థబోధకము గాకుండుట భాషాస్వభావము. పై జెప్పినరీతిని పదార్థములు పరస్పరాపేక్షితములైనందున పదార్థజ్ఞానము కలుగదు. ఇందుచే నాసూత్రముల భిలషితార్థబోధకములు గాకపోవును. ఆవృత్తి చేసినయెడల మొదటిసూత్రములోని హల్పదమునకు హల్ సూత్రమని య

ర్థము చెప్పవచ్చును. లకారమునకు ఇత్ సంజ్ఞవిహితమైన పిదప ఇత్ పదార్థము ప్రసిద్ధమగును. “ఆదిరన్త్యేన” సూత్రమున కర్థము నిశ్చయముగ నగును. తరువాత రెండవ “హలన్త్యమ్” సూత్రములోని హల్పదము ప్రత్యాహారమని తెలియును. అందువలన హల్పదార్థము హల్లులని సుస్పష్టమగును. ఇట్లు హల్పదేత్పదార్థములు పరస్పరాపేక్షితములు గానందున నాసూత్రముల కన్యోన్యాశ్రయదోషము ప్రసక్తముగాదు.

/* 2. ఆదిరన్త్యేన సహేతా. 1-1-17. ఆదిః, అన్త్యేన, సహ, ఇతా, (స్వమ్)
అన్త్యేనేతాసహిత ఆదిర్మధ్యగానాం స్వస్య చ సంజ్ఞా స్యాత్.
ఇతి హల్ సంజ్ఞాయామ్॥

2. అన్త్యమగు నిత్సంజ్ఞకవర్ణముతోఁగూడిన ఆదివర్ణము మధ్యనుండువర్ణములకు నాదివర్ణమునకును బోధకమగును. పూర్వసూత్రముచే లకారమిత్సంజ్ఞకమగుటవలన దీనితోఁగూడిన “హయవరట్” సూత్రములోని హకారము హల్వర్ణములకు బోధకమగును. ఈ సూత్రముచే హల్ ప్రత్యాహారము సిద్ధమైనది.

వివ:— సూత్రములోని ఆద్యన్తపదము లాద్యన్తావయవములను బోధించును. అవయవి (సముదాయము) లేకున్న నవయవములుండవు గావున నవయవి యాక్షేపలభ్యమగును. అనువృత్తమైన స్వశబ్దము సర్వనామమగుటచే బ్రధానమునే పరామర్శించును. ప్రధానమాదివర్ణము, “అన్త్యేన” అనుచోటనున్న తృతీయావిభక్తి అన్త్యమప్రధానమని సూచించును. కావున స్వపదమన్త్యమును బోధింపదు. హల్, అచ్, మొదలగుసంజ్ఞలు (ప్రత్యాహారములు) సముదాయబోధకములైనను సముదాయమునకేలక్ష్యమందును ప్రవేశము సంభవింపనందున నాసంజ్ఞలు సముదాయములోని ప్రత్యేకవర్ణములందు సంక్రమించును. సూత్రములోని ఆదిపదము వివక్షితమగు సముదాయముయొక్క ఆదివర్ణమును బోధించునుగాని సూత్రములోని యాదివర్ణమును

సూత్రము బోధించదు. కావున నే ఇణ్, యణ్, మొదలగు ప్రత్యాహారములును సిద్ధములగును.

* 3. హలన్త్యమ్. 1-3-3. హల్. అన్త్యమ్ (ఉపదేశే, ఇత్,)
ఉపదేశేఽన్త్యం హలిత్స్యాత్. ఉపదేశ ఆద్యోచ్చారణమ్.
తతోఽణాజిత్యాదిసంజ్ఞాసిద్ధా.

3. పూర్వసూత్రముచే హల్ ప్రత్యాహారము సిద్ధమగుటవలన నిచటి హల్పదమునకు హల్లులని యర్థము. ఉపదేశముయొక్క తుది నున్న హల్ వర్ణ మిత్సంజ్ఞకమగును. ఉపదేశమన, శాస్త్రకర్తలగు మహేశ్వరుడు పాణిని, కాత్యాయనుడు, పతఞ్జలి, వీరియొక్క ప్రథమోచ్చారణమున విషయములగు శబ్దములు. ప్రకృతమున, అ ఇ ఉణ్, ఐ ఔచ్, మొదలగు సూత్రములుప దేశములగుటచే వానితుదినున్న ణకార చకారాదులకీ సూత్రముచే నిత్సంజ్ఞ గలుగును. ఈణకారాదులతో అణ్, అచ్, మొదలగు ప్రత్యాహారములు పూర్వసూత్రము చే సిద్ధములగును.

వివ:—ఉపదేశపదము భావఘఞన్తము. ఉపఅనునది ఆద్యర్థకము, దిశధాతువుచ్చారణార్థకము. ఆద్యోచ్చారణమని ఫలితమగును. అజ్ఞాతమయిన స్వస్వరూపమును దెలుపు శాస్త్రప్రవర్తకుల (మహేశ్వరాదుల) యుచ్చారణములోని శబ్దములని యర్థము. ఉదా:— ధాతువులు. (కృఞ్) సూత్రములు (అఇఉణ్) ప్రత్యయములు (తిప్) ఆగమములు (నుట్) ఆదేశములు (అనఙ్) మొదలగునవి ఉపదేశము లగును. ధాతువులు, సూత్రములు, గణములు, ఉణాదులు. వార్త్తికములు, లిఙ్గానుశాసనము, ఆగమములు, ప్రత్యయములు, ఆదేశములు, ఇవి యుపదేశములని కొందరు చెప్పిరి. (శ్లో॥ ధాతుసూత్రగణోణాది వాక్యలిఙ్గానుశాసనమ్॥ ఆగమప్రత్యయాదేశా ఉపదేశాః ప్రకీర్తితాః॥) ఇట్లు చెప్పుట సరిగాదని గ్రన్థకర్త తనప్రౌఢమనోరమాగ్రన్థమున నిట్లు దూషించెను. శాస్త్రకారులు ధాత్వాదుల కుపదేశసంజ్ఞ విధింపకపోవుటవలనను, మనము చేయుసంజ్ఞలు శాస్త్రమున వ్యవస్థాపకములు

కావీలులేనందునను, ఉపదేశపదము వీనియందు రూఢమని చెప్పఁదగదు. ఉపదేశపద మవయవశక్తిచే ధాత్వాదిబోధకమనిన ధాత్వాదులే యుపదేశములని పరిగణనముచేయుట వ్యర్థమగును.

✻ 4. ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్. 1-3-2. ఉపదేశే, అచ్, అనునాసికః, ఇత్.

> ఉపదేశేఽనునాసికోఽజిత్సంజ్ఞస్స్యాత్. ప్రతిజ్ఞానునాసిక్యాః పాణినీయాః. లణ్ సూత్రస్థావర్ణేన సహోచ్చార్యమాణో రేఫో రలయోస్సంజ్ఞా. ప్రత్యాహారేష్వితాం న గ్రహణమ్. అనునాసిక ఇత్యాదినిర్దేశాత్. న హ్యత్ర కకారే పరేఽచ్కార్యం దృశ్యతే. ఆదిరన్త్యేనేత్యేతత్సూత్రేణ కృతాస్సంజ్ఞాః ప్రత్యాహారశబ్దేన వ్యవహ్రియన్తే॥

4. ఉపదేశమందనునాసికమగునచ్చు ఇత్సంజ్ఞగలదగును. పాణినిప్రోక్తములగు వర్ణములు ప్రతిజ్ఞచేతనే తెలిసికొనదగిన అనునాసికత్వమను గుణముగలవి. అనగా పాణినిచేఁ జేయఁబడిన అనునాసికపాఠము ప్రస్తుతము భ్రష్టమగుటవలన నివి యనునాసికములని శాస్త్రకర్తలు స్పష్టముగా చెప్పుటచేతను అనునాసికమయినపుడే ప్రవర్తించెడి కార్యముచేగలుగు ననుమానముచేతను వర్ణముల కనునాసికత్వము తెలిసికొనదగును. "లణ్" సూత్రములోని అకార మనునాసికమగుటచే నీసూత్రముచే నిత్సంజ్ఞకమగును. ఈ అకారముతోఁజేర్చి యుచ్చరింపబడిన "హయవరట్" సూత్రమున రేఫము "ర" ప్రత్యాహారమగుటచే రేఫలకారములకు బోధకమగును. (ఉరణ్రపరః (71) సూత్రమున రపదమునకు రేఫలకారములర్థము) ప్రత్యాహారములందిత్సంజ్ఞకములకు గ్రహణములేదు. కావుననే రప్రత్యాహారము టకారమును బోధింపదు. ఇందులకు "అనునాసికః" (ముఖనాసికావచనోఽనునాసికః 10) మొదలగు పాణిని నిర్దేశములు ప్రమాణము. ప్రత్యాహారమున నిత్సంజ్ఞకవర్ణమునకు గ్రహణమున్నచో అచ్ ప్రత్యాహారమున కకారముండుటచే కకా

రమచ్చు కావలయును. అనునాసికః అనుచోట కకారము పరమగునప్పుడు అచ్చు పరముగనున్నప్పు డికారమునకు విధింపబడిన యణాదేశమును పాణినిచేసియుండలేదు. అట్లు చేయనందున నీనిర్దేశము పూర్వోక్తార్థమున జ్ఞాపకమగును. "ఆదిరన్త్యేన" (2) సూ. చే, చేయబడు అచ్, హల్, మొదలగు సంజ్ఞలు ప్రత్యాహారము లనబడును.

వివ:— ఉపదేశపదమున కిచటను పూర్వసూత్రమున జెప్పబడిన దేయర్థము. ప్రత్యాహారశబ్దమున కనేకవర్ణములను సంక్షేపముగ బోధించునదని యర్థము. (ప్రత్యాహ్రియన్తే=సంక్షిప్యన్తే, వర్ణాయత్ర).
ఇచటి యనునాసికపదమున కర్థము తెలియుటకై అనునాసికసంజ్ఞను విధించుసూత్రమును (ముఖనాసికావచనోనునాసికః. (10) దీనికి పూర్వమే వ్యాఖ్యానము చేయఁదగును కాని అనునాసికపదము నాసికచే నుచ్చరింపబడు వర్ణము నవయవశక్తిచేతనే (నాసికామనుగతః) బోధించును గాన సంజ్ఞాసూత్రము మందబుద్ధిగలవారికిమాత్రము ముపయోగించునని సూచించుట కిచట నుపన్యసింపలేదు.

* 5. ఊకాలోజ్ఝ్రస్వదీర్ఘప్లుతః. 1-2-27. ఊకాలః, అచ్, హ్రస్వదీర్ఘప్లుతః.
ఉశ్చ, ఊశ్చ, ఊ3శ్చ, వః, వాం కాల ఇవ కాలో యస్య సోఽచ్ క్రమాత్ హ్రస్వదీర్ఘప్లుతసంజ్ఞః స్యాత్.
స ప్రత్యేకముదాత్తాదభేదేన త్రిధా॥

5. ఊకాలః అనుచోట ఊ యనునది ఉకార ఊకార (దీర్ఘము) ఊ కార (ప్లుతము) ములకేకశేషము. (వః) దీనికి కాలశబ్దముతో బహువ్రీహి. (ఊకాలః) కాల శబ్దమునకు కాలసదృశమగు కాలమని యర్థము. ఊకారాదులకాలమును బోలు కాలముగల యచ్చులు క్రమముగ హ్రస్వ, దీర్ఘ, ప్లుత, సంజ్ఞలు కలవగును. హ్రస్వాదిసంజ్ఞలను విధియించు వాక్యములిచట మూడుఫలితములగును. ఉకారము నుచ్చరించుటకెంతకాలముపట్టునో అంతకాలమున నుచ్చరితమగునచ్చు హ్రస్వమనబడును. ఊకారము నుచ్చరించుట కెంతకాలముపట్టునో అంతకాలమున

నుచ్చరితమగు నచ్చు దీర్ఘమనఁబడును. ఊ3 కారము నుచ్చరించుట కెంతకాలముపట్టునో అంతకాలమున నుచ్చరితమగునచ్చు ప్లుతమనబడు ను. హ్రస్వదీర్ఘప్లుతములు ప్రత్యేకము ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితభేదము లచే మూఁడువిధములగును.

వివ:—హ్రస్వదీర్ఘప్లుతః అనునది సమాహారద్వన్ద్వము. (హ్రస్వశ్చదీర్ఘశ్చప్లుతశ్చ) సూత్రములు ఛన్దస్సువంటివగుటచే ఛన్దస్సునందు వలె లిఙ్గవ్యత్యయము గల్గినది. అనగా సమాహారద్వన్ద్వమునకు విహితమగు నపుంసకలిఙ్గమునకు బదులు పుంలిఙ్గము ప్రయుక్తమైనది. లోకాశ్రయమగు లిఙ్గమునకు వ్యత్యయకల్పనమే యుచితమనియు, నితరేతరయోగద్వన్ద్వము నాశ్రయించి శాస్త్రముచే విధియింపబడు వచనమునకుమార్పు అనగా బహువచనమున కేకవచనమైనదనుట యనుచితమనియు సమాహారద్వన్ద్వమునే యాశ్రయించెను. అక్షరసమామ్నాయమున అకారము మొదటిదగుటచే "అకాలః" అని చెప్పుటయే యుచితమైనను కోడికూతయందు కారము హ్రస్వదీర్ఘప్లుతమై ప్రసిద్ధమగుటచే నిట్లుచెప్పెను. సూత్రమునకుదాహరణము. 1. హరిః. ఇచట అకారము హ్రస్వము. 2. రమా. ఇచట ఆకారము దీర్ఘము. 3. సక్తూన్ పిబ దేవదత్త 3. తకారముమీఁది యకారము ప్లుతము.

✻ 6. ఉచ్చైరుదాత్తః. 1-2-29, ఉచ్చైః, ఉదాత్తః. (అచ్)
తాల్వాదిషు సభాగేషు స్థానేషూర్ధ్వభాగే నిష్పన్నోఽజుదాత్తసంజ్ఞః స్యాత్ । ఆయే।

6. తమ తమ యవయవములతోఁగూడిన తాలువుదన్తములు మొదలగు స్థానములయొక్క ఊర్ధ్వభాగమున నుత్పత్తిగల యచ్చుదాత్తమనఁబడును. ఆయే। ఇచట నాకారైకారములు రెండునుదాత్తములు.

వివ:—తాల్వాదిస్థానములు సావయవములైనగాని వర్ణోచ్చారణము సంభవింపదుగాన "సభాగేషు" అనువిశేషణ మర్థసిద్ధమగును.

స్థానముల యూర్ధ్వభాగాధోభాగములు కలవు. ప్రయత్నప్రేరితమగు వాయువు తాల్వాదిస్థానములయూర్ధ్వభాగమును స్పృశించి యచ్చు నుపుట్టించునపుడాయచ్చు "ఉదాత్తము"గుననియాశయము.

* 7. నీచైరనుదాత్తః. 1-2-30 నీచైః, అనుదాత్తః. (అచ్)
స్పృష్టమ్. అర్వాఙ్.

7. ప్రయత్నప్రేరితమగు వాయువు సభాగములగు తాల్వాదిస్థానముల యధోభాగమును స్పృశించి యచ్చును పుట్టించునపుడాయచ్చు అనుదాత్తమనంబడును. అర్వాఙ్. అకారమనుదాత్తము.

* 8. సమాహారః స్వరితః. 1-2-31. సమాహారః, స్వరితః.
(ఉదాత్తః, అనుదాత్తః.)
ఉదాత్తత్వానుదాత్తత్వే వర్ణధర్మౌ సమాహ్రియేతే
యస్మిన్ సోఽచ్ స్వరితసంజ్ఞః స్యాత్.

8. ఉదాత్తత్వముఅనుదాత్తత్వమను ధర్మములు రెండునేయచ్చునగలసియుండునో ఆయచ్చు స్వరితమనబడును.

వివ:—పూర్వసూత్రములం దుదాత్తానుదాత్తశబ్దములు క్రమముగ నుదాత్తానుదాత్త స్వరముగల యచ్చులను బోధించును. ఇచటికనువృత్తములగు వానికి నాయర్థమే చెప్పినచో రెండచ్చుల కొకయచ్చునందు సమావేశమసంభవమగుటవలన సూత్రము వ్యర్థమగును. కావున నిచటికనువృత్తములగునాశబ్దములచ్చులందుగల "ఉదాత్తత్వము, అనుదాత్తత్వము"ను ధర్మములను బోధించును. ఈరెండు నేయచ్చునందు గలసియుండునో ఆయచ్చు స్వరితమగును. అనగా తాల్వాదిస్థానముల యొక్క ఊర్ధ్వాధోభాగముల క్రమముగ స్పృశించిన వాయువుచే నుత్పన్నమైన అచ్చు స్వరితమనబడును,

* 9. తస్యాదిత ఉదాత్తమర్ధహ్రస్వమ్. 1-2-32. తస్య, ఆదితః,
ఉదాత్తమ్, అర్ధహ్రస్వమ్.

హ్రస్వగ్రహణమతన్త్రమ్. స్వరితస్యాదితోఽర్ధముదాత్తం బోధ్యమ్. ఉత్తరార్ధం తు పరిశేషాదనుదాత్తమ్. తస్య చోదాత్తస్వరితపరత్వే శ్రవణం స్పష్టమ్. అన్యత్ర తూదాత్తశ్రుతిః ప్రాతిశాఖ్యప్రసిద్ధా। క్వ॒ఽవో॑ఽశ్వాః। రథానాం న యే॒ఽరాః. శ॒తచక్రం యో॒ఽహ్యః। ఇత్యాదిష్వనుదాత్తః। అగ్నిమీళే ఇత్యాదావుదాత్తశ్రుతిః. స నవవిధోఽపి ప్రత్యేకమనునాసికానను నాసికత్వాభ్యాం ద్విధా॥

9. అర్ధహ్రస్వమనుచోట హ్రస్వశబ్దమునకర్ధము వివక్షితముగాదు. వివక్షితమనినచో హ్రస్వమన నేకమాత్రికము దీనిలో సగమర్ధమాత్రగాన హ్రస్వదీర్ఘప్లుతస్వరితములమూడిటిలో నర్ధమాత్రయే యుదాత్తమగునను నర్థములభించును. హ్రస్వాదిస్వరితములందు సగము భాగ ముదాత్తమని, ప్రాతిశాఖ్యగ్రన్థము చెప్పుచున్నందున నీయర్థము ప్రాతిశాఖ్యవిరుద్ధమగును. కావున నిచటిహ్రస్వశబ్దమున కర్థమును విడువవలయును. స్వరితమునందు మొదటి సగముభాగ ముదాత్తమనియే సూత్రార్థము. హ్రస్వస్వరితమునకర్ధమన నర్ధమాత్ర, దీర్ఘస్వరితమునం దర్ధమన నేకమాత్ర, ప్లుతస్వరితమునం దర్ధమన సార్ధమాత్ర, ఉదాత్తమని ప్రాతిశాఖ్యోక్తరీతిని అర్థముసిద్ధమగును. ఉదాత్తానుదాత్తభాగములు గలది స్వరితము. అందు మొదటిసగముభాగము (పూర్వభాగము) దాత్తమనిన మిగిలినసగముభాగము (ఉత్తరార్ధము) అనుదాత్తమని యర్థసిద్ధమగును. ఈయనుదాత్తముదాత్తముగాని స్వరితముగాని పరముగనున్నపుడు స్పష్టముగ వినబడును. ఉదాత్తస్వరితములు పరముగలేనపుడా యనుదాత్తముదాత్తశ్రుతి గలదేయగును. ప్రాతిశాఖ్యయందీవిషయము ప్రసిద్ధమైయున్నది. ఉదా॥ క్వ॒ఽవో॑ఽశ్వాః। క్వ అనుచోట నకారము స్వరితము. వోఽశ్వాః అనుచోట నోకారముదాత్తము. ఇచటి స్వరితముదాత్తపరకమగుటచే స్వరితమునసుత్తరార్ధ మనుదాత్తముగ వినబడును. (2) దీర్ఘస్వరితమున కుదాహరణము:- "రథా

నాంనయేరాః" అను వాక్యమున "యేరాః" అనునది. ఏకారము స్వరితము, ఆకారముదాత్తము. ఇచటను స్వరితోత్తరార్ధ మనుదాత్తముగనే వినబడును. ఇందు మొదటిది ఉదాత్తపరకమగు హ్రస్వస్వరితమునకు, రెండవది ఉదాత్తపరకమగు దీర్ఘస్వరితమునకు నుదాహరణము. (3) "శతచక్రంయోహ్యః" ఈ వాక్యమున "యోహ్యః" అనునది స్వరితపరకమగు స్వరితమునకుదాహరణము. ఓకారము స్వరితము. దీనికి స్వరితము పరముగనున్నందున పూర్వస్వరితోత్తరార్ధ మనుదాత్తశ్రుతి గలదగును. "అగ్నిమీళే" ఇచట నీకారము స్వరితము. ఏకారము ప్రచయము. ఇచటి స్వరితమునకుదాత్తముగాని స్వరితముగాని పరముగ లేనందున స్వరితోత్తరభాగముదాత్తశ్రుతిగలదే యగును. ఇట్టిస్థలమందిదియుదాత్తశ్రుతిగనుండునని ప్రాతిశాఖ్యయందు చెప్పఁబడె నిది వేదవిషయకమని యూహించునది. లోకమందుమాత్ర మిట్టిచోటననగా నుదాత్తస్వరితములు పరముగలేనపుడు ననుదాత్తముగనే యుండునని గ్రహించునది. అచ్చు మొదట హ్రస్వదీర్ఘప్లుత భేదములచే మూఁడువిధములు. ఈమూఁడును ప్రత్యేకముదాత్తానుదాత్తస్వరితభేదములచే మూఁడువిధములగును. ఇట్లు తొమ్మిదివిధములగు నచ్చు ప్రత్యేకమనునాసిక నిరనునాసిక భేదములచే రెండువిధము లగును.

వివ:— అర్ధహ్రస్వశబ్ద మర్ధమాత్రారూపమగు నర్ధమును బోధించుననియు, హ్రస్వాదిస్వరితములన్నిటిలో నర్ధమాత్రయే యుదాత్తమనియు, మిగిలినదంతయు ననుదాత్తమే యనియును నాగేశాదులయాశయము. స్వరితములన్నిటిలో నర్ధభాగముదాత్తమని ప్రతిపాదించుప్రాతిశాఖ్యలాయాశాఖలలోనివైదికోదాహరణవిషయకములేయనియు, నితరశాఖలకుగాని లోకమునకుగాని వ్యవస్థాపకములుగావనియును వీరిసమన్వయము.

* 10. ముఖనాసికావచనోఽనునాసికః. 1-1-8 ముఖనాసికావచనః, అనునాసికః.

ముఖసహితనాసికయోచ్చార్యమాణో వర్ణోఽనునా

నా: సంజ్ఞః స్యాత్। తదిత్థమ్। అ,ఇ, ఉ,ఋ, ఏషాం వర్ణానాం ప్రత్యేకమష్టాదశ భేదాః। ఌవర్ణస్య ద్వాదశ। తస్య దీర్ఘాభావాత్। ఏచామపి ద్వాదశ తేషాం హ్రస్వాభావాత్॥

10. ముఖము, నాసిక యీరెండిటితో నుచ్చరింపబడు వర్ణమను నాసికమనబడును. అ, ఇ, ఉ, ఋ ఇవి ప్రత్యేకము పదునెనిమిదిభేదములు గలవి. ఌకారము దీర్ఘములేనిదగుటచే పండ్రెండుభేదములుమాము గలది. ఏ, ఐ, ఔ, లు గూడ హ్రస్వములులేనివగుటవలన పండ్రెండుభేదములు మాత్రమే గలవి.

వివ:—'ముఖనాసికావచనః' అనుచోట "ముఖనాసికా" అనునది ద్వంద్వసమాసమనిన (ముఖంచనాసికాచ) ముఖనాసికలు ప్రాణ్యవయవములగుటచే నేకవద్భావము (ద్వంద్వశ్చప్రాణితూర్యసేనాఙ్గానామ్ 2-4-2) హ్రస్వము, "హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతిపదికస్య (319) ప్రసక్తములగును. ముఖనాసికావచనః, అను నిర్దేశము దుష్టముగావలసివచ్చును. కావున ముఖసహితానాసికా, ముఖనాసికా, అని మధ్యమపదలోపిసమాసమని చెప్పివచనశబ్దముతో తృతీయాతత్పురుషమనవలయును. వచనశబ్దము, ఉచ్యతేఽసౌ, అను వ్యుత్పత్తిచేనుచ్చరింపబడు వర్ణమును బోధించును. ఇట్లుచెప్పుటచే మూలోక్తార్థము సిద్ధమగును.

అచ్చులభేదములచూపు పట్టిక.

అ, ఇ, ఉ, ఋ, ఌ.	అ,ఇ,ఉ,ఋ,ఏ,ఐ,ఓ,ఔ,	అ,ఇ,ఉ,ఋ,ఌ,ఏ,ఐ,ఓ,ఔ
హ్రస్వభేదములు.	దీర్ఘ భేదములు.	ప్లుత భేదములు
1 ఉదాత్తానునాసికము.	7 ఉదాత్తానునాసికము.	13 ఉదాత్తానునాసికము.
2 ఉదాత్తాననునాసికము.	8 ఉదాత్తాననునాసికము.	14 ఉదాత్తాననునాసికము.
3 అనుదాత్తానునాసికము.	9 అనుదాత్తానునాసికము.	15 అనుదాత్తానునాసికము.
4 అనుదాత్తాననునాసికము.	10 అనుదాత్తాననునాసికము	16 అనుదాత్తాననునాసికము.
5 స్వరితానునాసికము.	11 స్వరితానునాసికము.	17 స్వరితానునాసికము.
6 స్వరితాననునాసికము.	12 స్వరితాననునాసికము,	18 స్వరితాననునాసికము.

* 11. తుల్యాస్యప్రయత్నం సవర్ణమ్. 1-1-9. తుల్యాస్యప్రయత్నమ్, సవర్ణమ్.

తాల్వాదిస్థానమాభ్యన్తరప్రయత్నశ్చేత్యేతద్ద్వయం యస్య యేన తుల్యం తన్మిథస్సవర్ణసంజ్ఞం స్యాత్ । అకుహవిసర్జనీయానాం కణ్ఠః । ఇచుయశానాం తాలు । ఋటురషాణాం మూర్ధా। ఌతులసానాం దన్తాః। ఉపూపధ్మానీయానామోష్ఠౌ । ఞమఙణనానాం నాసికా చ. ఏదైతోః కణ్ఠతాలు। ఓదౌతోః కణ్ఠోష్ఠమ్। వకారస్య దన్తోష్ఠమ్। జిహ్వామూలీయస్య జిహ్వామూలమ్ । నాసికానుస్వారస్య। ఇతి స్థానాని। యత్నో ద్విధా । ఆభ్యన్తరో బాహ్యశ్చ। ఆద్యశ్చతుర్ధా। స్పృష్టేషత్స్పృష్టవివృతసంవృతభేదాత్ । తత్ర స్పృష్టప్రయతనం స్పర్శానామ్। ఈషత్స్పృష్టమన్తస్స్థానామ్। వివృతమూష్మణాం స్వరాణాం చ। హ్రస్వస్యావర్ణస్య ప్రయోగే సంవృతమ్। ప్రక్రియాదశాయాన్తు వివృతమేవ। ఏతచ్చ సూత్రకారేణ జ్ఞాపితమ్। తథాహి॥

11. ఏరెండువర్ణములకు తాల్వాదిస్థానము ఆభ్యన్తరప్రయత్నము సదృశముగనుండునో, ఆరెండువర్ణములు పరస్పరము సవర్ణములనబడును. అకారము, కవర్గము (క, ఖ, గ, ఘ, ఙ). హకారము, విసర్గము (ః) వీనికి కణ్ఠముస్థానము (కణ్ఠ్యములు) ఇకార, చవర్గ, యకార, శవర్ణములకు, తాలువుస్థానము. (తాలవ్యములు) ఋకార, టవర్గ, రేఫ, షకారములకు, మూర్ధస్థానము (మూర్ధన్యములు) ఌకార, తవర్గ, లకార, సకారములకు, దన్తములు స్థానము (దన్త్యములు) ఉకార, పవర్గోపధ్మానీయము (ప) లకు ఓష్ఠములు స్థానము (ఓష్ఠ్యములు) ఞ, మ, ఙ, ణ, కి నాసికయు, నివి వర్గపఞ్చమవర్ణములగుటచే నాయావర్గములకు జెప్పబడిన, తాల్వాదులును స్థానము. ఇవిస్థానములు.

వర్ణములకు స్థానములను తెలుపు పట్టిక.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
కంఠము.	తాలువు.	మూర్ధ.	దంతములు.	ఓష్ఠములు.	నాసికయును.	కంఠము తాలువు:	కంఠము ఓష్ఠములు.	దంతములు ఓష్ఠములు:	జిహ్వామూలము.	నాసికము.
అ	ఇ	ఋ	ఌ	ఉ	ఙ	ఏ	ఓ	వ	ᳵక	(ం) అనుస్వారము.
క	చ	ట	త	ప	ఞ	ఐ	ఔ		ᳵఖ	
ఖ	ఛ	ఠ	థ	ఫ	ణ					
గ	జ	డ	ద	బ	న					
ఘ	ఝ	ఢ	ధ	భ	మ					
ఙ	ఞ	ణ	న	మ						
హ	య	ర	ల	ᳶప						
	శ	ష	స	ᳶఫ						

యత్నము, ఆభ్యన్తరమనియు, బాహ్యమనియును రెండువిధములు. ఆభ్యన్తరము, స్పృష్టము ఈషత్స్పృష్టము వివృతము సంవృతమను భేదముచే నాల్గువిధములు. స్పర్శవర్ణములకు స్పృష్టప్రయత్నము. అన్తస్థలకు ఈషత్స్పృష్టము. ఊష్మవర్ణములకు నచ్చులకును, వివృతము.

హ్రస్వమగు సవర్ణమునకు ప్రయోగమునందు సంవృతము. దీనికి ప్రక్రియాదశయందు వివృతమే. ఈవిషయమును సూత్రకారుడు, వక్ష్యమాణసూత్రము (అఅ ఇతి. 12) చే దెలిపెను.

వివ:—ఈ సూత్రమున నాస్యశబ్దము (ఆస్యేభవం ఆస్యమ్) ముఖమునందు వర్ణోచ్చారణసాధనములగు తాల్వాదిస్థానములను బోధించును. ప్రయత్నశబ్దము, ప్రకర్షను బోధించు ప్రశబ్దముగలదగుటచే, ప్రకృష్టయత్నము ననగా నాభ్యన్తరయత్నమునే బోధించును. వర్ణోత్పత్తికవ్యవహితపూర్వకాలమునందుండుటయే బాహ్యముకంటె దీనికిగల నుత్కర్షము. సవర్ణసంజ్ఞలో బాహ్యప్రయత్నములకు గ్రహణములేకపోవుటచే బాహ్యప్రయత్నసామ్యము లేకున్నను, సవర్ణసంజ్ఞగలుగును. "అకుహవిసర్జనీయానా"మనుచోట విసర్జనీయపదమునకు, అకారముకంటె పరమగు విసర్గమనియే యర్థము. అనుస్వారవిసర్గజిహ్వామూలీయోపధ్మానీయము లాశ్రయముయొక్క స్థానమునుపొందును, ("అయోగవాహావిజ్ఞేయా ఆశ్రయస్థానభాగినః) అని చెప్పుటవలన నిట్లువ్యాఖ్యానము చేయవలయును. కావున నికారముకంటె పరమగువిసర్గమునకు తాలువుస్థానము. ఇట్లే విసర్గమునకు మూర్ధాదిస్థానము నూహింపదగును. "ఌతులసానాందన్తాః" అనుచోట దన్తశబ్దము దన్తములతో సమ్బన్ధముగల ప్రదేశమును (భాగము) బోధించును. కావుననే, ఊడిన దన్తములుగలవానికి నివి యుచ్చరింపదగియుండును. "ఏదైతోః కణ్ఠతాలు, ఓదౌతోః కణ్ఠోష్ఠమ్" ఇచట తకారములుచ్చారణార్థకములు. తపరకరణముగానందున దీర్ఘములకేగాక ప్లుతములకునివియే స్థానములు. వర్ణములనుచ్చరించు సంకల్పముకల్గినపుడు ప్రయత్నప్రేరితమగువాయువు నాభిదేశమునుండి, ఊర్ధ్వముగబయల్వెడలి తాల్వాది స్థానములను స్పృశించును. అపుడు వర్ణములుత్పన్నములగును. వర్ణోత్పత్తికిబూర్వము జిహ్వయొక్క యగ్రము, దీనికిసమీపభాగము, మధ్యము, మూలము, ఇవి తాల్వాదిస్థానములను బాగుగస్పృశించినపుడు స్పృష్టప్రయత్నమనియు, గొంచెముగ స్పృశించినపుడీషత్స్పృష్టమనియు, నెట్టి స్పర్శము లేక వీనికి సమీపావస్థానముమాత్రము సంవృతమనియు, దూ

రావస్థానముమాత్రము వివృతమనియు తెలియదగును. కావున, ఇ, చు, య, శ, లు తాలవ్యములే యైనను, చకారముచ్చరించునపుడు సంపూర్ణస్పర్శము, యకారముచ్చరించునపుడీషత్ స్పర్శము, శవర్ణేకారములనుచ్చరించునపుడు దూరావస్థానమనియును, అనుభవమును శిక్షాకారుల యుక్తులననుసరించి గ్రహించునది. హ్రస్వాకారము ప్రక్రియాదశయందు వివృతముగనుకనే "దణ్డాఢకః" (దణ్డ × ఆఢకః) అనుచోట సవర్ణదీర్ఘము సిద్ధమగును. ప్రక్రియయందును సంవృతమే యయినచో, అకారాకారములు ప్రయత్నభేదముచే సవర్ణములుగానందున నిచట సవర్ణదీర్ఘమురాకపోవును.

✻ 12. అఅ ఇతి. 8-4-68 అ, అ, ఇతి.
వివృతమనూద్య సంవృతోనేన విధీయతే। అస్య చాష్టాధ్యాయీం సంపూర్ణాం ప్రత్యసిద్ధత్వాచ్ఛాస్త్రదృష్ట్యా వివృతత్వమస్త్యేవ। తథాచ సూత్ర

12. సూత్రమున మొదటి అకారము వివృతము, రెండవది సంవృతము. అ. అ, అనునీరెండును లుప్తవిభక్త్యన్తములు. మొదటిది షష్ఠ్యన్తము. రెండవది ప్రథమాన్తము. వివృతాకారస్థానమందు సంవృతాకారమీసూత్రముచే విధింపబడుచున్నదని యర్థము. ఇతి శబ్దము శాస్త్రముయొక్క సమాప్తిని సూచించును. ఈసూత్రమష్టాధ్యాయియొక్క తుదినున్నది. కావున సంపూర్ణశాస్త్రదృష్టిచే నీసూత్రము "పూర్వత్రాసిద్ధ* మను సూత్రమువలనసిద్ధమగును. కావుననే దేని శాస్త్రీయకార్యము చేయునపుడు హ్రస్వాకారము వివృతమేయగును. కార్యము ప్రవృత్తమయినపిదప సంవృతముగనే యుండును. పూర్వశాస్త్రము ప్రవర్తించునపుడు పరశాస్త్రమున కసిద్ధత్వమును ప్రతిపాదించు సూత్రమున కిచటనే వ్యాఖ్యానముచేయబడును.

యత్న. ఆభ్యన్త భేదము స్థలకు

✻ 13. పూర్వత్రాసిద్ధమ్. 8-2-1. పూర్వత్ర, అసిద్ధమ్.
అధికారోయమ్। తేన సపాదసప్తాధ్యాయీం ప్రతి త్రిపాద్యసిద్ధా। త్రిపాద్యామపి పూర్వంప్రతిపరం

శాస్త్రప్రసిద్ధమ్। బాహ్యప్రయత్నస్త్వేకాదశధా। వివారస్సంవారశ్శ్వాసో నాదోఽఘోషో ఘోషోఽల్పప్రాణో మహాప్రాణ ఉదాత్తోఽనుదాత్తస్స్వరితశ్చేతి॥ శ్లో॥ ఖయాం యమాః ఖయః ᳵక ᳶపౌ విసర్గశ్శర ఏవ చ। ఏతే శ్వాసానుప్రదానా అఘోషాశ్చ వివృణ్వతే। కణ్ఠమన్యేతు ఘోషాస్స్యుస్సంవృతా నాదభాగినః। అయుగ్మా వర్గయమగా యణశ్చాల్పాసవస్స్మృతాః॥ వర్గేష్వాద్యానాం చతుర్ణాం పఞ్చమే పరే మధ్యే యమో నామ పూర్వసదృశో వర్ణః ప్రాతిశాఖ్యే ప్రసిద్ధః। పలిక్క్నీ। చఖ్ఖ్నతుః। అగ్గ్నిః। ఘ్ఘ్నన్తీత్యత్ర క్రమేణ కఖగఘేభ్యః పరే తత్సదృశా ఏవ యమాః। తత్ర వర్గాణాం ప్రథమద్వితీయాః ఖయస్తథా తేషామేవ యమాః। జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయౌ, విసర్గశ్శషసాశ్చేత్యేతేషాం వివారశ్శ్వాసోఽఘోషశ్చ। అన్యేషాం సంవారో నాదో ఘోషశ్చ। వర్గాణాం ప్రథమతృతీయపఞ్చమాః ప్రథమతృతీయయమౌ, యరలవాశ్చాల్పప్రాణాః। అన్యే మహాప్రాణా ఇత్యర్థః। బాహ్యప్రయత్నాశ్చ యద్యపి సవర్ణసంజ్ఞాయామనుపయుక్తాస్తథాప్యాన్తరతమ్యపరీక్షాయాముపయోక్ష్యన్త ఇతి బోధ్యమ్। కాదయో మావసానాస్స్పర్శాః। యరలవా అన్తస్థాః। శషసహా ఊష్మాణః। అచః స్వరాః. ᳵక ᳶపావితి కపాభ్యాం ప్రాగర్ధవిసర్గసదృశౌ జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయౌ, అం, అః, ఇత్యచః పరావనుస్వారవిసర్గౌ। ఇతి స్థానప్రయత్నవివేకః॥

వా॥ ఋఌవర్ణయోర్మిథస్సావర్ణ్యం వాచ్యమ్। అకారహకారయోః ఇకారశకారయోః ఋకారషకారయోః ఌకారసకారయోశ్చ సావర్ణ్యే ప్రాప్తే॥

13. ఇది అధికారసూత్రము. (లక్ష్యమును సంస్కరించువాక్యార్థమును స్వస్థలమున బోధింపక, తనకుతరువాతనుండు విధిసూత్రములతో గలసి యర్థముబోధించునది.) కావుననే, సపాదసప్తాధ్యాయిని (ఏడధ్యాయములు, ఎనిమిదవయధ్యాయములోని ప్రథమపాదము) గుఱించి త్రిపాదిన్ని (ఎనిమిదవయధ్యాయమున ద్వితీయాదిపాదములు మూడు) త్రిపాదిలోగూడ పూర్వశాస్త్రమును గుఱించి పరశాస్త్రము అసిద్ధమగుట సంభవించును.

బాహ్యప్రయత్నము పదునొకండువిధములు. 1. వివారము. 2. సంవారము. 3. శ్వాసము. 4. నాదము. 5. అఘోషము. 6. ఘోషము. 7. అల్పప్రాణము. 8. మహాప్రాణము, 9. ఉదాత్తము. 10. అనుదాత్తము, 11. స్వరితము. "ఖయాంయమాః" అను శ్లోకమున శ్వాసానుప్రదానాః అనుచోట అనుప్రదానమన బాహ్యప్రయత్నము, శ్వాసమను బాహ్యప్రయత్నముగలవని యర్థము. ద్వితీయశ్లోకమున "కణ్ఠ" మనునది ప్రథమశ్లోకములోని "వివృణ్వతే" యనుక్రియతో నన్వయించును. కణ్ఠము (గళవివరము) ను వికసింపజేయును, అనగా వివారప్రయత్నము గలవనియర్థము. శ్లోకములకు గ్రన్థకారకృతవివరణమునను సరించి యర్థము వ్రాయబడును. స్పర్శవర్ణము లయిదువర్గములుగ విభజింపబడెను. (కవర్గచవర్గటవర్గతవర్గపవర్గములు) వర్గమునకయిదువర్ణములు. మాతృకాపాఠమునను సరించి, కకారము మొదలు వరుసగ వీనిని గ్రహించునది. (క ఖ గ ఘ ఙ) ఈవర్గములయొక్క మొదటి నాల్గువర్ణముల కయిదవవర్ణము పరమగునపుడు మధ్యను పూర్వవర్ణముతో సదృశమగువర్ణము ప్రాతిశాఖ్యయందు ప్రసిద్ధమయియున్నది. దీ
య నికి యమమనిపేరు. ఉదా—పలిక్క్నీః। చఖ్ఖ్నతుః। అగ్గ్నిః। ఘ్ఘ్న
ఆభ న్తి। ఇచట క్రమముగ క, ఖ, గ, ఘలకంటె పరములయి, పూర్వసదృ
భేద శములగునవియే యమలు. వర్గముల ప్రథమద్వితీయతృతీయవర్ణము
స్థల లు ఖయ్యులనబడును. ఖయ్యులు, వీనియొక్క యమలు, జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయములు, విసర్గము, శషసలు, వీనికి, వివారశ్వాసాఘో

షములు. మిగిలినవర్ణములనగా హశ్ ప్రత్యాహారములోని వర్ణములు, వీనియమలు, అనుస్వారము, వీనికి సంవారనాదఘోషములు. వర్గములయొక్క ప్రథమతృతీయపఞ్చమవర్ణములు, ప్రథమతృతీయముల యమలు, యరలవలు, ఇవియల్పప్రాణప్రయత్నము గలవి. వర్గముల ద్వితీయచతుర్థవర్ణములు, వీనియమలు, శషసహలు, మహాప్రాణప్రయత్నముగలవి. మూలమున "అన్యేషా"మనుచోట నన్యశబ్దమునకు, అచ్చులుగూడ నర్థము. "యరలవాశ్చ" యనుచోట చశబ్దమునకచ్చులర్థము. కావుననచ్చులకు సంవారనాదఘోషాల్పప్రాణప్రయత్నములు సిద్ధించును. అచ్చులకునీప్రయత్నములున్నవనుటలో భాష్యమే మానము. సవర్ణసంజ్ఞావిధాయకసూత్రమున నాభ్యన్తరప్రయత్నములకే గ్రహణమనుటచే నీబాహ్యప్రయత్నములు సవర్ణసంజ్ఞయందుపయోగింపవు. కాని ఆన్తరతమ్యపరీక్షయందుపయోగింపగలవు. ఒకవర్ణముయొక్కస్థానమందు, సమానమైనస్థానముఆభ్యన్తరప్రయత్నముగల నాలుగైదువర్ణములు ప్రసక్తములైనపుడేదిమిక్కిలి సదృశమైనదను విచారణ, ఆన్తరతమ్యపరీక్షయగును. "ఘోషవతో నాదవతో మహాప్రాణస్య సంవృతకణ్ఠస్యహస్య తాదృశో వర్గచతుర్థ ఏవాదేశః". ఈరీతిగ నచటచట మూలముననే ఆన్తరతమ్యపరీక్ష స్ఫుటముగాగలదు. లోకప్రసిద్ధమగు మాతృకాపాఠమున, కకారమాదియందు మకారమన్తమందుగల వర్ణములు (అయిదువర్గములు) స్పర్శములనబడును. యరలవలన్తస్థలు. శషసహలు ఊష్మలు. అచ్చులు స్వరములనబడును. (ఉదాత్తాదులచే స్వయముగ ప్రకాశించునవి) కఖలకు బూర్వమర్ధవిసర్గముతో సదృశమగు వర్ణమునకు జిహ్వామూలీయమనియు, (ᳵకᳵఖ) పఫలకుపూర్వమందున్నట్టివర్ణమునకు నుపధ్మానీయమనియు (ᳶపᳶఫ) నుపేరు. వీనికర్ధవిసర్గసాదృశ్యముచ్చారణమందు వ్రాతయందును తెలియనగును. అచ్చుకంటె పరమగు పూర్ణబిన్దువు (ం) అనుస్వారము. బిన్దుద్వయము (ః) విసర్గమునగును. ఉదా—అం, అః, ఇం, ఇః. ఇది స్థానప్రయత్నవివేకము.

ఉ౭ ఘ ఆ ర

హ్యాభ్యన్తరప్రయత్నములుగల వర్ణములను తెలుపుపట్టిక.

ప్ర.	స్పృష్టము.				ఈషత్ స్పృష్టము	వివృతము.		సంవృతము.	
	స్పర్శ				అన్తస్థలు.	ఊష్మలు	స్వర	హ్రస్వా	ర
క.	ఖ	గ	ఙ	...ఘ		శ.	చ్చులు.		
చ.	ఛ	జ	ఞ	...ఝ		ష.	...	ప	గమండలి
ట.	ఠ	డ	ణ	...ఢ	ర	స.	...		అకారము.
త.	థ	ద	న	...ధ	ల	హ.	...		-అ—
ప.	ఫ	బ	మ	...భ	వ				
	అ-(ప్రా. మ. ప్రా)	అ-(ప్రా. మ-ప్రా)			ప్రా	మ- ప్రా	అ- ప్రా	అ- ప్రా	
బా.	వివారము.	సంవారము			సంవారము.	వివారము.	సంవారము.	సంవారాదులు.	
ప్ర.	శ్వాసము.	నాదము.			నాదము.	శ్వాసము.	నాదము.		
	అఘోషము.	ఘోషము.			ఘోషము.	అఘోషము.	ఘోషము.		

వా॥ ఋకారఌకారములకు పరస్పరము సవర్ణసంజ్ఞ చెప్పవలయును. లేనిచో నీరెండును స్థానభేదముగలవగుటచే "తుల్యాస్య" 11 సూ.చే, వీనికిసంజ్ఞ ప్రాప్తింపకపోవును. "తుల్యాస్య" సూ. చే అకారహకారములకు, ఇకారశవర్ణములకు, ఋకారషకారములకు, ఌకారసకారములకు స్థానప్రయత్నసామ్యముండుటచే పరస్పరము సవర్ణసంజ్ఞ ప్రాప్తమగుచుండ నాసంజ్ఞనునిషేధించు సూత్రమును (నాజ్ఝలౌ) వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నాడు.

వివ:— అధికారముగాక స్వతన్త్రమగువిధిశాస్త్రమనినచో సపాదసప్తాధ్యాయినిగుఱించి త్రిపాదియసిద్ధమగునుగాని త్రిపాదిలో బూర్వమునుగుఱించి పరమసిద్ధము గాకపోవును. ప్రశాన్, అనుచోట ప్రవర్తించిన 'మోనోధాతోః' 342 అనునత్వవిధాయకశాస్త్రము 'నలోపఃప్రాతిపదికాన్తస్య' 237, అను నలోపవిధాయకశాస్త్రమును గుఱించి యసిద్ధముగానందున ప్రశాన్శబ్దములోని నకారమునకు లోపముప్రసక్తమగును. అధికారమనిన నలోపశాస్త్రమును గుఱించి నత్వశాస్త్రమసిద్ధమగుటచే లోపము వారింపబడును.

అసిద్ధమ్=అనిష్పన్నము. ప్రవర్తింపనిదానివలెనుండునదని యర్థము. సిద్ధమయినదానియందు కార్యార్థమై యసిద్ధత్వమారోపితమగును. బాహ్యప్రయత్నములన నాస్యమునకు, బహిర్భూతమగు ప్రదేశమందు, అనగా కాకలకము (కొండనాలుక) నకు దిగువనున్న గళవివరముయొక్క వికాసము మొదలగు కార్యములను జేయునవనియర్థము. వివారము=గళవివరమునకు వికాసమును జేయుయత్నము. సంవారము=గళవివరమునకు సఙ్కోచము (ముడుచుకొనుట) ను జేయునది. శ్వాసము=నిట్టూర్పులను గలుగజేయునది. నాదము=ధ్వనివిశేషము జేయునది. ఘోషము=నాదవిశేషమును జేయునది. అఘోషము=అల్పమైన ఘోషమును జేయునది. అల్పప్రాణము=ప్రాణములకల్పత్వమును జేయునది. అనగానల్పమగునాయాసమును జేయునది. మహాప్రాణము=ప్రాణములకు మహత్త్వముననగానధికమగు నాయాసమును జేయునది.

కకారాదిమకారాన్తవర్ణములు, జిహ్వకు తాల్వాదిస్థానములకును, సంపూర్ణస్పర్శకలిగిన పిదపనుత్పత్తిగలవగుటవలన స్పర్శలనువ్యవహారముగలవియగును. మాతృకాపాఠమున స్పర్శలకునూష్మలకును, మధ్యనుండుటచే, యరలవలన్తస్థలనబడును. వాయుప్రధానములగుటచే శషసహలు ఊష్మలనబడును.

* 14. నాజ్ఝలౌ. 1-1-10. న, అజ్ఝలౌ (సవర్ణమ్) ఆకారసహితోఽచ్ ఆచ్, సచ, హల్ చేత్యేతౌ మిథస్సవర్ణౌ న స్తః। తేన దధీత్యస్య హరతి, శీతలమ్, షష్ఠమ్, సాన్ద్రమ్, ఇత్యేతేషు పరేషు యణాదికం న । అన్యథా దీర్ఘాదీనామివ హకారాదీనామపి గ్రహణకశాస్త్రబలాదచ్త్వం స్యాత్ । తథాహి॥

14. ఆజ్ఝలౌ అనునది మధ్యమపదలోపిసమాసగర్భితమగు ద్వన్ద్వము (ఆకారసహితోఽచ్ ఆచ్, ఆచ్చ హల్చ, ఆజ్ఝలౌ) ఆకారముతో గూడిన యచ్చులు, హల్లులును, పరస్పరము సవర్ణములు గావు. ఈనిషేధమువలన, దధి+హరతి, అనుచోట యణాదేశము, దధి+శీతలమనుచోట సవర్ణదీర్ఘము, దధి+షష్ఠమనుచోట యణాదేశము, దధి+సాన్ద్రమనుచోట యణాదేశమును, వారితములగును. ఈనిషేధము లేనియెడల, గ్రహణకశాస్త్రముచే (అణుదిత్సవర్ణస్యచాప్రత్యయః. 15) హ్రస్వములకు సవర్ణములైన దీర్ఘములకువలె, అకారాదులకు సవర్ణములైన హకారాదులకు నచ్త్వము ప్రసక్తమగును. అచ్ప్రత్యాహారమున జేరకుండినను, అచ్ప్రత్యాహారములోని వర్ణములకు సవర్ణములగుటవలన దీర్ఘములచ్చులయినటుల, అచ్చులకు హకారాదులు సవర్ణములనిన హకారాదులు నచ్చులు గావలసివచ్చునని భావము. గ్రహణకశాస్త్రము నిచట వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నాడు.

* 15. అణుదిత్సవర్ణస్య చాప్రత్యయః. 1-1-69 అణ్, ఉదిత్, సవర్ణస్య, చ, అప్రత్యయః।

ప్రతీయతే విధీయత ఇతి ప్రత్యయః। అవిధీయమానోఽణ్ ఉదిచ్చ సవర్ణస్య సంజ్ఞా స్యాత్। అత్రాణ్ పరేణ ణకారేణ। కుచుటుతుపు ఏతే ఉదితః। తదేవం, అ, ఇత్యష్టాదశానాం సంజ్ఞా। తథేకారోకారౌ। ఋకారస్త్రింశతః। ఏవం ఌకారోఽపి। ఏచో ద్వాదశానామ్ । ఏదైతోరోదౌతోశ్చ న మిథస్సావర్ణ్యమ్. ఐఔజితి సూత్రారమ్భసామర్థ్యాత్। తేనైచశ్చతుర్వింశతేస్సంజ్ఞాస్స్యురితి నాపాదనీయమ్। నాజ్ఝలావితి నిషేధో యద్యప్యాక్షరసమామ్నాయికానామేవ, తథాపి హకారస్యాకారో న సవర్ణః, తత్రాకారస్యాపి ప్రశ్లిష్టత్వాత్। తేన విశ్వపాభిరిత్యత్ర హోఢ ఇతి ఢత్వం న భవతి। అనునాసికాననునాసికభేదేన యవలా ద్విధా। తేనాననునాసికాస్తే ద్వయోర్ద్వయోస్సంజ్ఞా॥

15. ప్రత్యయశబ్దము శాస్త్రముచే విధింపబడునాదేశాదులను బోధించును, (ప్రతీయతే-విధీయతఇతిప్రత్యయః) శాస్త్రముచేవిధింపబడని అణ్ణులు, ఉదిత్తులును, తమతమ సవర్ణములకు బోధకములగునని యర్థము, "బోధకః" అను పదమున కధ్యాహారము. అణ్ ప్రత్యాహారమిాసూత్రముననే పరణకారముతో జేయబడినది. వ్యాకరణాస్త్రము ననుదిత్తులుగ వ్యవహరింపబడిన "కుచుటుతుపు" అను నైదు నీ శాస్త్రమునగూడ నుదిత్పదమునకర్థములు. కుఇత్యాదసముదాయమునకు సవర్ణములప్రసిద్ధములైనను, తదవయవములగు కకారాదులకు సవర్ణములే సముదాయసవర్ణములగును. అణ్ణులు స్వసవర్ణబోధకములగుననుటవలన అ, ఇ, ఉ, ఈమూడును స్వసవర్ణములగు పదునెనిమిది భేదములకు బోధకములు. ఋకారఌకారములు సవర్ణములగుటచే, ఋకారము తన పదునెనిమిదిభేదములకేగాక ఌకారముయొక్క పండ్రెండు భేదములకు ననగా ముప్పదిభేదములకు బోధకము. ఇట్లే ఌకారమును ముప్పదిభేదములకు బోధకమగును. ఏ, ఐ, ఓ, ఔ,లు ప్రత్యేకము పం

డెండు భేదములకు మాత్రమే బోధకము. ఏకారైకారములుగాని, ఓకారౌకారములుగాని, సమానస్థానప్రయత్నకములైనను, పరస్పరము సవర్ణములు గావు, సవర్ణములైనచో, అకారము, స్వసవర్ణమగు దీర్ఘాదులను గ్రహించునటుల, ఏకారమైకారమును, ఓకారమౌకారమును గ్రహించును గావున, నక్షరసమామ్నాయమున, "ఏఓఙ్", సూత్రముచే గతార్థమగుటవలన వేరుగా "ఐఔచ్" సూత్రము వ్యర్థము గావలసివచ్చును. కావున ఏఐఓఔలు, ప్రత్యేకమిరువదినాల్గు భేదములకు బోధకములని చెప్పదగదు. "నాజ్ఝలౌ", (14) సూ.చే సవర్ణసంజ్ఞానిషేధ మక్షరసమామ్నాయములోని యచ్చులకును, హల్లులకేగాని, తత్సవర్ణములగు వానికి గాదు. నాజ్ఝలౌ సూత్రములోని అచ్పదము విషయమై గ్రాహకశాస్త్రము ప్రవర్తింపకుండుటయే యిందులకు గారణము. ఈవిషయము, "అకస్సవర్ణేదీర్ఘః" (86) సూత్రమువద్ద మూలమున స్పష్టముగ దెలుపబడును. నాజ్ఝలౌసూత్రమున, ఆకారప్రశ్లేషము చేయుటచే, ఆకారహకారములకుమాత్రము సవర్ణసంజ్ఞలేదు. కావున విశ్వపాభిః (విశ్వపా+భిస్)అనుచోట నాకారమునకు, "హోఢః" 325 సూ.చే, హకారస్థానమున విధింపబడు ఢకారము నివృత్తమగును. ఈరెండును సవర్ణములైనచో హకారముచే నాకారము గ్రహింపబడునుగాన ఢత్వము ప్రసక్తమగును. యకారవకారలకారములు ప్రత్యేకమనునాసికము నిరనునాసికమను రెండుభేదములు గలవి. కావున, విధీయమానములుగానట్టి నిరనునాసికయవలలు ప్రత్యేకమా భేదములకు బోధకములగును.

వివ:—సూత్రమున "అప్రత్యయః" అనునది అణ్ణులకే విశేషణము. సూత్రములోని చకారము భిన్నక్రమమై యుదిత్తులతో సంబన్ధించును. కావున నుదిత్తులును సవర్ణగ్రాహకములగునను నర్థము భిన్నవాక్యముచే జెప్పవలయును. వాక్యభేదము చేయుటవలననే రెండవ వాక్యమున అప్రత్యయః, అనుదానికి సమ్బన్ధములేదు. కావుననే "చోఃకుః" 380 మొదలగుసూత్రములందు విధీయమానములగు నుదిత్తులుగూడ సవర్ణగ్రాహకములగును. ఆకారప్రశ్లేషమున "కాలసమయ

వేలాసుతుమున్" 3-3-167 సూ. లోని, "వేలాసు" అను నిర్దేశము మానము. ఆకారహాకారములు సవర్ణములైనచో, ఇణ్ ప్రత్యాహార ములోని, హాకారమాకారమును గ్రహించును. ఆకారము ఇణ్ణయిన చో "ఇణ్ కోః", 212 సూ. చే నాకారముకంటె పరమగు సకారము నకు షత్వము చేయవలసియుండును.

* 16. తపరస్తత్కాలస్య. 1-1-70. తపరః, తత్కాలస్య। తః పరో యస్మాత్సచ, తాత్పరశ్చోచ్చా ర్యమాణసమకాలస్యైవ సంజ్ఞాస్యాత్। తేన, అత్, ఇత్, ఉత్, ఇత్యాదయష్షణ్ణాం షణ్ణాం సంజ్ఞా। ఋది త్రిద్వాదశానామ్॥

16. తపరపదమునకావృత్తి జేసి యర్థద్వయమును జెప్పవలయు ను. అందొకటి బహువ్రీహిసమాసము. (తఃపరోయస్మాత్) రెండవది పఞ్చమీతత్పురుషము (తాత్ పరః) తత్కాలస్య అనుదానికి, తదు చ్చారణకాలసమకాలమునకని యర్థము. తకారముపరముగాగలవర్ణ ము, తకారముకంటె పరమగు వర్ణము, స్వోచ్చారణకాలసమకాలము లగు సవర్ణములకు మాత్రమే బోధకమగును. తపరము హ్రస్వమైన చో తద్భేదములగు నాఱింటిని, దీర్ఘమైనచో, తద్భేదములగు నాఱిం టిని బోధించునని భావము. కావున అత్, ఇత్, ఉత్, మొదలగున వి హ్రస్వముయొక్క యాఱు భేదములకుమాత్రమే బోధకములు. ఋత్ అనునది ఋకారఌకారముల హ్రస్వములగుపండ్రెండిటికిని బోధకము.

వివ:_ఈసూత్రములోనికి అణ్ పదమనువర్తింపదు. అణ్ణయిన ను గాకపోయినను, తపరమైన వర్ణము, స్వసమకాలములగు భేదములకు బోధకమగును. అనునాసిక్యము, ఉదాత్తత్వము మొదలగు గుణములు భేదకములు గావున, నుదాత్తమగు వర్ణమనుదాత్తమునకు, అనుదాత్త మగు వర్ణముదాత్తమునకును బోధకముగాకపోవుచుండ, తపరవర్ణము స్వసమకాలములగు భేదములకు గ్రాహకమగునని యీసూత్రము [illegible]

చును. ఈరీతిగనిది వ్యక్తిపక్షమున విధాయకమే గాని "అణుదిత్" సూత్రముచే అణ్ణు నిఖిలసవర్ణబోధకమగుచుండ నిది యుచ్చార్యమాణసమ కాలములగు భేదములకుమాత్రము బోధకమగుననిచెప్పి యీసూత్రము నియామకమనవలసుపడదు. అణుదిత్సూత్రమునకు విషయమణ్ణు, ఈసూత్రమునకణ్ణు తదితరమును, విషయము, గానవిషయభేదమిందు గారణము. కౌముదిలోని, "సమకాలస్యైవ, అనుచోటనేవకారము, న్యాయప్రాప్తబాధ్యబాధకభావమువలన సిద్ధమైనదే అనగా "అతోభిసఐస్ (204) సూత్రములోని "అతః" అనుచోట ప్రాప్తమగు, అణుదిత్సూత్రమునకు, పరమగు నీసూత్రము బాధకమగును, గాననిచటి అకారము హ్రస్వభేదముల నాఱింటికేగాని, సవర్ణములగు పదునెనిమిది భేదములకు బోధకముగాదు. ఇట్టిదే న్యాయప్రాప్తబాధ్యబాధకభావమని తెలియునది.

✻ 17. వృద్ధిరాదైచ్. 1-1-1. వృద్ధిః, ఆత్, ఐచ్.

ఆదైచ్చ వృద్ధిసంజ్ఞః స్యాత్॥

17. "ఆదైచ్" అనుచోట తపరకరణము, ఆకారమువిషయమై, ఆకారమున్నదాలేదా యనుసంశయమును నివర్తింపజేయుటకును, "ఐచ్" విషయమై ప్లుతములనివర్తింపజేయుటకునని గ్రహించునది. దీర్ఘాకారము, దీర్ఘములగు ఐకారౌకారములు వృద్ధిసంజ్ఞగలవగును, (వృద్ధిపదమునకర్థము) అనిసూత్రార్థము.

వివ:—ఆదైచ్పదము సమస్తముగాదుగాన సమాసాన్తప్రత్యయము మొదలగు కార్యములు వచ్చునను శఙ్కకవకాశములేదు. ప్లుతములగు ఐకారౌకారములకు వృద్ధిసంజ్ఞలేనందున, కృష్ణౌత్కణ్ఠ్యమ్ (కృష్ణ+ఔత్కణ్ఠ్యమ్) అనుచోట పూర్వపరస్థానులు రెండును త్రిమాత్రికములైనను, ప్లుతౌకారముగాక, దీర్ఘాకారమే ఏకాదేశమగును. ప్లుతములకును వృద్ధిసంజ్ఞయున్నయెడల స్థానిసదృశమగు ప్లుతమే ఆదేశము రావలసియుండును. ఉద్దేశ్యమునకు పూర్వపాఠము విధేయమునకు పరపాఠ

మున్యాయ్యము. ఇచట వృద్ధిశబ్దము, విధేయబోధకమైనను శాస్త్రార
మ్భమున మఙ్గళార్థము పూర్వపాఠము చేయబడెను.

* 18. అదేఙ్గుణః. 1-1-2. అత్, ఏఙ్, గుణః.
అదేఙ్చ గుణసంజ్ఞః స్యాత్॥

18. ఈసూత్రములోని తపరకరణము, పూర్వపరములవిషయ మై భిన్నకాలికవ్యావృత్తికొఱకగును. కాన హ్రస్వాకారము, దీర్ఘము లగు ఏకారౌకారములు గుణసంజ్ఞకములగును.

* 19. భూవాదయో ధాతవః. 1-3-1. భూవాదయః, ధాతవః।
క్రియావాచినో భ్వాదయో ధాతుసంజ్ఞాస్స్యుః।

19. క్రియను బోధించునవియు, భూ (సత్తాయామ్) ఆదిగాగల వియును, అనగా పాణినిచేపఠింపఁబడిన దశగణిలో చేరినవి, ధాతువుల నబడును. ఏధ, కృఞ్, గమ్, ఇత్యాదులుదాహరణము.

వివః—భూవాదయః=భూశ్చ, వాశ్చ, భూవౌ, ఆదిశ్చ, ఆదిశ్చ, ఆదీ (ఏకశేషము) ప్రథమాదిశబ్దమునకు మొదటిదియనియర్థము. (ప్రభృత్యర్థకము) ద్వితీయాదిశబ్దమునకు సదృశమనియర్థము. (ప్రకారార్థము) భూవాఆదీయేషాంతే। భూప్రభృతులు, వాసదృశములునని యర్థము- ధాతుపాఠమందు పఠింపబడిన, వా (గతిగన్ధనయోః) అనున ది, క్రియావాచకమగుటచే, తత్సదృశములన క్రియావాచకములను నర్థములభించును.

* 20. ప్రాగ్రీశ్వరాన్నిపాతాః. 1-4-56 ప్రాక్, రీశ్వరాత్, నిపాతాః।
ఇత్యధికృత్య॥

20. ఇది అధికారసూత్రము. రీశ్వర పదముగలసూత్రము (అధిరీశ్వరే 1-4-97) వఱకు, ప్రాక్, నిపాతాః అనుపదములధికృతముల

గును. పూర్వము నిపాతసంజ్ఞగలవగుచు, పిదపగత్యాదిసంజ్ఞగలవగున ను నర్థములభించును. ఇట్లు చెప్పుటవలన నిపాతసంజ్ఞకు గత్యాదిసంజ్ఞలకు నొకచోటసమావేశముగల్గును.

✻ 21. చాదయోఽసత్త్వే. 1-4-57. చాదయః, అసత్త్వే।
అద్రవ్యార్థాశ్చాదయో నిపాతసంజ్ఞాః స్యుః॥

21. ద్రవ్యవాచకములుగానట్టి చాదులు (స్వరాదిగణమున 1-1-37) అన్తర్గణము) నిపాతములనబడును.

వివ:—సత్త్వశబ్దము ద్రవ్యబోధకము. ద్రవ్యమన లిఙ్గము, సంఖ్యవీనితో సంబన్ధముగలది. "అసత్త్వే" యను నిషేధముండుటవలన, "పశు అనునది చాదిగణమున బఠింపబడినను, జంతుబోధకమగునపుడు నిపాతముగాదు. "లోధంనయన్తి పశుమన్యమానాః" ఇచటి పశుశబ్దము, ద్రవ్యవాకముగాదు గాన (లెస్సగాననియర్థము) నిపాతమగును.

✻ 22. ప్రాదయః. 1-4-58. (అసత్త్వే)
అద్రవ్యార్థాః ప్రాదయస్తథా॥

22. ద్రవ్యవాచకములుగానట్టి ప్రాదులు నిపాతసంజ్ఞకలవగును.

✻ 23. ఉపసర్గాః క్రియాయోగే. 1-4-59.
ఉపసర్గాః, క్రియాయోగే.

✻ 24. గతిశ్చ. 1-4-60.

ప్రాదయః క్రియాయోగే ఉపసర్గసంజ్ఞా గతిసంజ్ఞాశ్చ స్యుః। ప్ర, పరా, అప, సమ్, అను, అవ, నిస్, నిర్, దుస్, దుర్, వి, ఆఙ్, ని, అధి,అపి,అతి, సు, ఉత్, అభి, ప్రతి, పరి, ఉప. ఏతే ప్రాదయః॥

23, 24 ప్రాదులిరువదిరెండు. ఇవి క్రియతోసమ్బన్ధముగలవైనపుడు, ఉపసర్గములనియు, గతులనియును, వ్యవహరింపబడును.

వివ:—"గతిశ్చ" సూ. లోని, చకారము గత్యుపసర్గసంజ్ఞలకొ క-చోట సమావేశమును జేయును. చకారము లేనియెడల నీసంజ్ఞలేకసం జ్ఞాధికారమున జేరినందున (ఆకడారాదేకాసంజ్ఞా 233) పరమగుగతిసం జ్ఞ, ఉపసర్గసంజ్ఞకు బాధకము గావలసివచ్చును.

✻ 25. నవేతి విభాషా. 1-1-44. న, వా, ఇతి, విభాషా.
నిషేధవికల్పయోర్విభాషాసంజ్ఞా స్యాత్ ।

25. ?వికల్పములు విభాషాపదమునకర్థము

వివ:—1. ఇతిశబ్దము, అర్థపరమైనదానిని శబ్దపరముగను, శబ్దప రముగనున్నదాని నర్థపరముగనుజేయును. ఇదినవాశబ్దములతో సమ్బ న్ధించును. (నేతి, వేతి) స్వంరూపసూత్రముచే ప్రకృతమున నవాశబ్ద ములు శబ్దపరములగుటచే, నితిశబ్దమువానినర్థపరములనుగజేయును. ని షేధము వికల్పము యీరెండును విభాషాపదార్థములని సూత్రార్థము ఫలితమగును.

2. ప్రాప్తవిభాష, అప్రాప్తవిభాష, ప్రాప్తాప్రాప్తవిభాష (ఉ భయత్రవిభాష) అనివిభాషలు మూడువిధములు. "వాపదాన్తస్య" (126) "ఘుమాస్థాగాపాజహాతిసాం హల్యన్యతరస్యామ్" (120) హృక్రోరన్యతరస్యామ్ (544) ఇవివరుసగనుదాహరణములు. వీనిలో పక్షమందు నిషేధమును మాత్రము విధించు ప్రాప్తవిభాషలలోగాని, అప్రాప్తమగు కార్య మునకు విధానముమాత్రము చేయునప్రాప్తవిభాషలలోగాని భావా భావాంశములను బోధించునీసంజ్ఞాసూత్రమునకుపయోగము లేదు. కాన ప్రాప్తాప్రాప్తవిభాషలందే యీసూత్రముపయోగించును. ఈవిభాష లు ప్రాప్తవిషయమున మొదట నిషేధమునుజేసి, పిదప ప్రాప్తాప్రా ప్తవిషయములందు కార్యమును వికల్పముగ విధించును.

✻ 26. స్వం రూపం శబ్దస్యాశబ్దసంజ్ఞా. 1-1-68 స్వమ్, రూ పమ్, శబ్దస్య, అశబ్దసంజ్ఞా.
శబ్దస్య స్వం రూపం సంజ్ఞి శబ్దశాస్త్రే యా సంజ్ఞా తాం వినా॥

26. శబ్దమునకు, అర్థముతోఁగూడిన ఆనుపూర్వి (వర్ణసమూహము) బోధ్యము, శబ్దశాస్త్రములోని సంజ్ఞాశబ్దములు మాత్రమానుపూర్విని బోధింపవు.

వివ:—ఆత్మీయవాచకమగు స్వశబ్దముచే నర్థమును, రూపశబ్దముచే, శబ్దస్వరూపమును, (ఆనుపూర్వి) గ్రహింపవలయును. శబ్దమునకు, శబ్దార్థములరెండిటియందు శక్తియఙ్గీకరింపబడెను. లోకమున, శబ్దము విశేషణము, అర్థము విశేష్యము, శాస్త్రమునగూడ నట్లుభాసించినచో "అగ్నేర్ఢక్" 4-2-33. రాజశ్వశురాద్యత్ 4-1-137" ఇత్యాది సూత్రములందగ్నిరాజాదిశబ్దములచే, అఙ్గారము, రాజు, మొదలగు నర్థములు ప్రధానములై యుపస్థితములగును. అఙ్గారాదులకంటె పరముగప్రత్యయములను విధించుట యసమ్భవముగాన, అగ్న్యాదిశబ్దములు తత్పర్యాయములను బోధింపవలసివచ్చును. సూత్రోపాత్తమగు శబ్దముకంటె ప్రత్యయవిధానమిష్టముగాని, తత్పర్యాయములన్నిటికంటె ప్రత్యయవిధానమిష్టముగాదుగాన, సూత్రోపాత్తమగునానుపూర్వికే గ్రహణముగాని, తత్పర్యాయములకు గ్రహణము గలుగగూడదని నియమించుటకీసూత్రమారమ్భింపబడెను. సూత్రమున "అశబ్దసంజ్ఞా" అనుచోట శబ్దపదమునకు శబ్దశాస్త్రమర్థము. శబ్దశాస్త్రీయసంజ్ఞలలో నీసూత్రము ప్రవర్తించదనుటచే "ఘరూపకల్ప" 6-3-43 సూత్రములోని ఘశబ్దము ఘ యనునానుపూర్విని బోధింపక, "తరప్తమపౌఘః" 1-1-22 అను సంజ్ఞాసూత్రముచే బోధితములగు తరప్‌తమప్ ప్రత్యయములను బోధించును.

* 27. యేన విధిస్తదన్తస్య 1-1-72 యేన, విధిః, తదన్తస్య (స్వమ్)

విశేషణం తదన్తస్య సంజ్ఞాస్యాత్ స్వస్య చ రూపస్య। వా। సమాసప్రత్యయవిధౌ ప్రతిషేధః. వా। ఉగిద్వర్ణగ్రహణవర్జమ్॥

27. విశేషణము తదన్తశబ్దమునకు, తనకును, బోధకమగును.

వా॥ సమాసవిధాయకశాస్త్రమందును, ప్రత్యయవిధాయకశాస్త్రమందును, తదన్తవిధికి నిషేధము జెప్పవలయును. వా॥ ప్రత్యయవిధాయకములైనను, ఉగిత్తనుపదముగల సూత్రములందును, వర్ణగ్రహణముగల సూత్రములలోను, తదన్తవిధినిషేధమునకు ప్రతిషేధమును జెప్పవలయును. అచట తదన్తవిధిగల్గునని యర్థము ఫలితమగును.

వివ:—1 "యేన" అనుపదమువలన "విశేషణమనునర్థము లభించినది. యేన అనునది కరణార్థకతృతీయాన్తము. కరణము, నియతముగ వ్యాపారముగలదగును. ప్రకృతమున వ్యాపారమితరవ్యావృత్తి. కరణరూపము. కాన విశేషణమనునర్థములభించినది. అనువృత్తమగు స్వశబ్దమువలన "స్వస్యచరూపస్య" అనిలభించినది. ఉదా॥—"ఏరచ్ 3-2-56 సూత్రమున, ఇకారమువిశేషణము, ధాతువువిశేష్యము, గాన నికారము ఇకారాన్తమగుధాతువును, ఇకారరూపమైన ధాతువునుగూడ బోధించును. చి (ఞ్) ధాతువుకంటెను, ఇ (ణ్) ధాతువుకంటెను, అచ్ ప్రత్యయము సిద్ధమగును. చయః, అయః, వరుసగనుదాహరణములు.

2. సమాసవిధాయకశాస్త్రమున విశేషణము తదన్తబోధకముగానందున, "ద్వితీయాశ్రితాతీత" 2-1-24. సూత్రమున సుబన్తవిశేషణమగు శ్రితశబ్దము శ్రితాన్తమును బోధింపదు. కాన కృష్ణమ్+ఉపాశ్రితః, అనుచోట సమాసము ప్రవర్తింపదు. ప్రత్యయవిధాయకసూత్రమున, తదన్తవిధిలేనందున "నడాదిభ్యఃఫక్" 4-1-99. సూ.చే, నడశబ్దాన్తమగు సూత్రనడశబ్దముకంటె ఫక్ ప్రత్యయము ప్రవర్తింపదు.

3. ఉగిద్గ్రహణమున, తదన్తవిధినిషేధము లేదనుటవలన "ఉగితశ్చ" 458 సూత్రమునను గిత్తను విశేషణము తదన్తబోధకమగును, అతిమహతీ (మహతీమతిక్రాన్తా) యనుచోట జీప్ ప్రత్యయము సిద్ధమగును. వర్ణగ్రహణమున తదన్తవిధియుండుననుటవలన "అతఇఞ్" 4-1-95 సూత్రమున అతః, అనునది అకారాన్తబోధకమగును, దక్షశబ్దమునకు ఇఞ్ ప్రత్యయము సిద్ధమగును. దాక్షిః (దక్షస్యాపత్యమ్)॥

✻ 28. విరామోఽవసానమ్. 1-4-110. విరామః, అవసానమ్.
వర్ణానామభావోఽవసానసంజ్ఞః స్యాత్॥

28. వర్ణములయొక్క యుచ్చారణాభావము, అవసానసంజ్ఞకమగును.

వివ:— శబ్దానుశాసనప్రస్తావమువలన "వర్ణానామ్" అనిలభించినది. కొన్నివర్ణములనుచ్చరించినపిదపనుండు నభావమునే వర్ణాభావముగ గ్రహింపవలయును. అభావమునకును, బుద్ధిపరికల్పితమగు పౌర్వాపర్యవ్యవహారము సంభవించునుగాన "ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః" (77) సూత్రమున అవసానేపరే, అనియర్థము చెప్పదగును.

✻ 29. పరస్సన్నికర్షస్సంహితా. 1-4-109. పరః, సన్నికర్షః, సంహితా।
వర్ణానామతిశయితస్సన్నిధి స్సంహితాసంజ్ఞః స్యాత్॥

29. వర్ణములకు స్వభావసిద్ధమగు నర్ధమాత్రాకాలముతో వ్యవధానరూపమగు సాన్నిధ్యము సంహితయనంబడును.

వివ:—వర్ణోచ్చారణమునకు, వర్ణోచ్చారణమునకును, మధ్యనర్ధమాత్రాకాలవ్యవధానమావశ్యకము. ఇట్టివ్యవధానముగల వర్ణములయొక్క సామీప్యము సంహితయనబడును. ఇట్టిచోటనే "సంహితాయాం" 6-1-72. అనునధికారమున విధింపబడుకార్యములు ప్రవర్తించును. ఇపుడు దధిశబ్దమునుచ్చరించి, కాలాన్తరమున, అత్ర, యనుదానినుచ్చరించినచో, ఇకారాకారములకు స్వభావసిద్ధమగు నర్ధమాత్రాకాలముకంటె నధికకాలముతో వ్యవధానముండుటచే సంహితయుండదుగాన సంహితాధికారమున విహితమగు, యణాదేశమచట ప్రవర్తింపదు.

✻ 30. సుప్తిఙన్తం పదమ్. 1-4-14. సుప్తిఙన్తమ్, పదమ్।
సుబన్తం, తిఙన్తం చ, పదసంజ్ఞం స్యాత్॥

30. సుప్ప్రత్యయములన్తమందుగలవి, (రామఃఇత్యాదులు) తిజ్ప్రత్యయములన్తమందుగలవి (భవతీత్యాదులు) పదసంజ్ఞగలవగును.

వివ: —సుప్పులు, తిజ్లులు, ప్రత్యయములగుటచే "ప్రత్యయగ్రహణేయస్మాత్సవిహితస్తదాదేస్తదన్తస్య గ్రహణమ్ (ప్రత్యయమును గ్రహించినపుడది, యేప్రకృతికంటె విధింపబడునో ఆప్రకృతియాదిగాను, ఆప్రత్యయమన్తముగాను గలశబ్దమునకు గ్రాహకమగును.) అను పరిభాషచే సుబన్తము, తిజన్తమనునర్థముసిద్ధమగుచుండ, సూత్రములోని, అన్తగ్రహణమువ్యర్థమగుచు, "సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణం నాస్తి" (సంజ్ఞాసూత్రములందు గృహీతమగుప్రత్యయము తదన్తబోధకము గాదు). అనుపరిభాషలో జ్ఞాపకమగును. ఈపరిభాషకు "తరప్తమపౌఘః" 1-1-22 సూ.చే, తరబన్తతమబన్తములకు ఘ, సంజ్ఞలేకపోవుటఫలము.

✳ 31. హలోనన్తరాస్సంయోగః 1-1-7 హలః, అనన్తరాః, సంయోగః.

అజ్భిరవ్యవహితా హలస్సంయోగసంజ్ఞాః స్యుః.

31. అచ్చులతో వ్యవధానశూన్యములగు హల్లులు సంయోగసంజ్ఞకలవగును.

వివ:— " అనన్తరాః " అనుదాని కవ్యవహితములనియర్థము. వ్యవధానమనునది, విజాతీయవస్తువుతోనేగాని, సజాతీయముతో నుండదు. హల్లులకు, విజాతీయములగు నచ్చులేవ్యవధాయకములగును గాని సజాతీయములగు హల్లులుగానేరవు. ఇందువలన సిద్ధమైనదే, మూలమున " అజ్భిః " అనునది. " హలః " అనునది ఏకశేషము (హలాచ, హలశ్చ) గాన రెండుహల్లులకును సంజ్ఞసిద్ధమగును.

✳ 32. హ్రస్వం లఘు. 1-4-10 హ్రస్వమ్, లఘు.

32. హ్రస్వములఘుసంజ్ఞకమగును.

* ౩౩. సంయోగే గురు. 1-4-11 సంయోగే, గురు.
సంయోగే పరే హ్రస్వం గురుసంజ్ఞం స్యాత్.

౩౩. సంయోగము పరమగునపుడు, హ్రస్వము గురుసంజ్ఞకమగును.

* ౩౪. దీర్ఘం చ. 1-4 12.
సంజ్ఞాప్రకరణమ్.

౩౪. దీర్ఘముగూడ గురుసంజ్ఞకమగును

వివ:—ఇచటసంజ్ఞాపదము, సన్ధికార్యములలోనుపయోగించెడి, ప్రథమాధ్యాయములోని సంజ్ఞలను మాత్రముబోధించును. కావున 'ఆమ్రేడితమ్' (8-1-2) ప్రగృహ్యమ్ (1-1-11) మొదలగు సంజ్ఞలనీ ప్రకరణమున నుపన్యసింపకపోవుట దోషముగాదు. ఈప్రకరణమున 'అఅ' మొదలగుసూత్రములవ్యాఖ్యానము ప్రాసఙ్గికము. ఇతిశబ్దము సమాప్తిసూచకము

ఇది సంజ్ఞాప్రకరణము.

2 పరిభాషా ప్రకరణము.

* 35. ఇకో గుణవృద్ధీ .1-1-3. ఇకః, గుణవృద్ధీ.

గుణవృద్ధిశబ్దాభ్యాం యత్ర గుణవృద్ధీ విధీ యేతే తత్రేక ఇతి షష్ఠ్యన్తం పదముపతిష్ఠతే.

35. గుణశబ్దముచే గుణమునుగాని, వృద్ధిశబ్దముచే వృద్ధినిగాని విధించుసూత్రములందు "ఇకః" అనుషష్ఠ్యన్తముపస్థితమగును.

వివ:—1 పూర్వసూత్రములనుండి గుణవృద్ధిపదముల ననువృత్తి చేయుటచే నిట్టియర్థములభించినది. "త్యదాదీనామః" "దివఔత్" సూత్రములచే గ్రమముగ గుణము (అ) వృద్ధి (ఔ) విహితమైనను గుణవృద్ధిశబ్దములచే విధింపబడనందున నాసూత్రములందీపరిభాష ప్రవర్తింపదు.

2. పరిభాషయన తనను ప్రవర్తింపజేయు లిఙ్గముగల విధిసూత్రముయొక్క యర్థములోని సంశయమును నివర్తింపజేసి విధిశాస్త్రమునకుపకారము జేయునది. గుణవృద్ధులను విధించెడి గుణః, వృద్ధిః, అనుపదములీపరిభాషను ప్రవర్తింపజేయు లిఙ్గము. ఇట్లుచెప్పుటచే "మిదేర్గుణః" (7-3-82) మృజేర్వృద్ధిః" (7-2-114) మొదలగు సూత్రములందే ప్రవర్తించునుగాని "అతోగుణే" (192) "వృద్ధిర్యస్యాచామాదిస్తద్వృద్ధమ్" (1-1-73) ఇత్యాదులలో ప్రవర్తింపదు.

36. అచశ్చ 1. 2, 28. (అచ్, హ్రస్వదీర్ఘప్లుతః)

హ్రస్వదీర్ఘప్లుతశబ్దైర్యత్రాజ్విధీయతే తత్రా చ ఇతి షష్ఠ్యన్తం పదముపతిష్ఠతే.

36. అనువృత్తమగు "హ్రస్వదీర్ఘప్లుతః" అనునది తృతీయాన్తముగ పరిణమించును. హ్రస్వశబ్దముచేగాని, దీర్ఘశబ్దముచేగాని, ప్లుతశ

ద్దముచేగాని, అచ్చునువిధించెడి సూత్రమందు "అచః" అను షష్ఠ్యన్తమగుపదముపస్థితమగును.

వివ:— అచ్చును విధించెడి హ్రస్వదీర్ఘప్లుతశబ్దములీపరిభాషా ప్రవర్తకములు. కావున నీపరిభాష "హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతిపదికస్య (319) ఇత్యాదులందే ప్రవర్తించును గాని "అష్టనఆవిభక్తౌ" (373) ఇత్యాదులలో ప్రవర్తించదు.

* 37. ఆద్యన్తౌ టకితౌ 1-1-46. ఆద్యన్తౌ, టకితౌ.

టిత్కితౌ యస్యోక్తౌ తస్య క్రమాదాద్యన్తావయవౌస్తః.

37. ఆద్యన్తశబ్దములాద్యవయవాన్తావయవబోధకములగుటచే సముదాయాపేక్షకములగును. టకితౌ అనునదిబహువ్రీహి, (టశ్చకశ్చ టకౌ, తావితౌయయోః) టిత్, కిత్, అనునర్థము ఫలితమగును. టిత్తు (ఇత్సంజ్ఞకటకారముగలయాగమము) కిత్తు (ఇత్సంజ్ఞకకకారముగల యాగమము) ఏసముదాయమునకు విధింపబడునో ఆసముదాయమున కవి క్రమముగ నాద్యవయవముగ, నన్త్యావయవముగ నగును.

వివ:—టిత్తులు=ధుట్, జముట్, మొదలగునవి. కిత్తులు=తుక్, టుక్, మొదలగునవి. పూర్వమందు జెప్పబడిన యపవాదశాస్త్రములు, తమకవ్యవహితపరముగనున్న శాస్త్రములనే బాధించునుగాని వ్యవహితములను బాధింపవనున్యాయముచే (పురస్తాదపవాదా అనన్తరాన్ విధీన్ బాధన్తేనోత్తరాన్) నిది "షష్ఠీస్థానేయోగా" యనుదానికే బాధకమగును గాని "ప్రత్యయః పరశ్చ" యనువానికి గాదు. కావున టిత్తుప్రత్యయమైనపుడు ఆద్యవయవముగరాక పరముగనే వచ్చును. "చరేష్టః (3-2-16) సూ. చే, విహితమగు, "టః" మొదలగునవి టిత్తులగు ప్రత్యయములు.

* 38. మిదచోऽన్త్యాత్పరః 1-1-17 మిత్, అచః, అన్త్యాత్, పరః.

అచ ఇతి నిర్ధారణే షష్ఠీ. అచాం మధ్యే యో
ఽన్త్యస్తస్మాత్పరస్ ... నావయవో మిత్స్యాత్.

38. "అచః, అనునది, యతశ్చనిర్ధారణమ్, (641) సూ.చే, విహితమగు షష్ఠ్యన్తము గాన నచ్చులలోననియర్థము. మిత్తు (మకారేత్సంజ్ఞకము) యేసముదాయమునకు విధింపబడునో, యట్టిసముదాయమందుగల యచ్చులలో చివరనుండు యచ్చునకుపరమై సముదాయమునకన్త్యావయవమగుచు వచ్చును.

వివ:—నుమ్, ముమ్, ఇమ్, మొదలగునవి మిత్తులు. బాధకశాస్త్రము, స్వవిషయమున ప్రాప్తించు శాస్త్రములనన్నిటిని బాధించునను బాధ్యసామాన్యపక్షముచే, నీపరిభాష "షష్ఠీస్థానేయోగా, యనుదానికి", పరశ్చ, యనుదానికిని బాధకమగును. కాన మిత్తు ఆదేశమైనను ప్రత్యయమైనను, సముదాయమున కన్త్యావయవమెయగును.

* 39. షష్ఠీ స్థానేయోగా 1-1-49 షష్ఠీ, స్థానేయోగా.
అనిర్ధారితసమ్బన్ధవిశేషా షష్ఠీ స్థానేయోగా
బోధ్యా, స్థానం చ ప్రసఙ్గః

39. స్థానేయోగా, యనునది, బహువ్రీహి, (స్థానేన యోగో యస్యాః) స్థానశబ్దమున కేత్వము నిపాతముచే కల్గినది. నిర్ధారితము గానట్టి సమ్బన్ధవిశేషము (అవయవావయవిభావము, జన్యజనకభావము, మొ॥) గల షష్ఠీవిభక్తికి, స్థానపదార్థనిరూపితమగు సమ్బన్ధమర్థమని గ్రహింపవలయును. అనగా నేసూత్రమున సమ్బన్ధవిశేషమును ప్రతిపాదించుపదములను విడచి షష్ఠ్యన్తముమాత్రముచ్చరింపబడునో యచట స్థానపదాధ్యాహారమును చేయవలయుననియాశయము. స్థానమన ప్రసఙ్గము

వివ:—1 ఇకోయణచి (48) మొదలగు సూత్రములందీపరిభాష ప్రవర్తించును. ఇకః, అనుచోట షష్ఠ్యర్థమగు సమ్బన్ధము స్థానపదార్థనిరూపితము గాన ఇక్కుయొక్కస్థానమందే యణాదేశమగుననియర్థము

గును. "ఊదుపధాయాః గోహః" (6-4-89) సూత్రముననుపధాపద ముచే, "గోహః", అనుచోట షష్ఠ్యర్థమవయవావయవిభావమని నిశ్చితమగును. కావున నిట్టిసూత్రములందీపరిభాష ప్రవర్తించదు. గుహ ధాతువున కవయవమైన నుపధకు, ఊకారమాదేశమగుననియేయర్థము.

2. స్థానశబ్దమునకు ప్రసఙ్గమనునర్థము, "దర్భాణాంస్థానేశరైః ప్రస్తరితవ్యమ్" (దర్భలయొక్క ప్రసఙ్గమందు శరములచే ప్రస్తారము ను చేయదగును) ఈమొదలగు స్థలములందు సుప్రసిద్ధమై యున్నది. ఈపరిభాష, "ఇకోయణచి, సూత్రమున ప్రవర్తించును. స్థానశబ్దార్థము ప్రసఙ్గమనుటచే నచ్పరకమగు నిగుచ్చారణము ప్రసక్తమైనపుడు యణ్ణానే యుచ్చరింపవలెనని యర్థములభించును. శబ్దములకనిత్యత్వము ప్రసక్తమగునుగాన, ఇక్కునుచ్చరించి దానిస్థానమున యణ్ణునుచ్చరింపవలెననియర్థము చేయవలనుపడదు.

* 40. స్థానేన్తరతమః, 1-1-50 స్థానే, అన్తరతమః.
ప్రసఙ్గే సతి సదృశతమః ఆదేశః స్యాత్.
(ప) యత్రానేకవిధమాన్తర్యం తత్ర స్థానత ఆన్తర్యం బలీయః.

40. అనేకాదేశములు ప్రసక్తములగునపుడు, ప్రాప్తములగు వానిలో నేదిస్థానికి మిక్కిలిసదృశమగునో నదియే యాదేశమగును (ప) ఎచ్చోట, ననేకవిధమగు (స్థానకృతము, అర్థకృతము, గుణకృతము, ప్రమాణకృతము) సాదృశ్యము సంభవించునో, యచట స్థానకృతసాదృశ్యమే ప్రబలమైనది.

వివ:—"ఇకోయణచి, ఇత్యాదులందీ పరిభాష ప్రవర్తించును గాన నికారమునకు స్థానాదులచే సదృశతమమగు యకారమే యాదేశమగును గానివకారాదులు గావు. 1 స్థానము=తాల్వాదులు. 2 అర్థము=శబ్దార్థము. 3 గుణము=స్థానార్థప్రమాణములకంటె నితరములగు బాహ్యప్రయత్నము మొదలగునవి. 4 ప్రమాణము=ఏకమాత్రాది

కాలము (హ్రస్వాదులు) వరుసగనుదాహరణములు. (1) సుధీ+ఉపాస్యః ఇచట స్థానముచే ఈకారమునకు యకారము సదృశమైనది. (2) క్రోష్టా. ఇచట క్రోష్టుశబ్దమునకర్థముచే సదృశమై క్రోష్ట్రృయనునదే వచ్చును కాని భిన్నార్థకమైన పక్త్రృయనునది రాదు. (3) వాగ్ఘరిః (వాక్+హరిః) హకారఘకారములకు బాహ్యప్రయత్నసామ్యమువలన హకారస్థానమున హకారసవర్ణమగు ఘకారమే యగును. (4) అమూ. "అదసోసేః" (422) సూ.చే, విహితమగునుకారము హ్రస్వస్థానమున హ్రస్వమై, దీర్ఘస్థానమున దీర్ఘమై వచ్చును. స్తోతా, ఇచట స్తుధాతువునకు గుణము విధింపబడినది. ఉకారమునకు స్థానసాదృశ్యముచే నోకారము, ప్రమాణసాదృశ్యముచే, అకారము ప్రాప్తమగుచుండ, స్థానసాదృశ్యము ప్రబలమగుటవలన నోకారమేవచ్చును. ఇది పరిభాషకుఫలము.

✻ 41. తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య 1-1-66 తస్మిన్, ఇతి, నిర్దిష్టే, పూర్వస్య.

సప్తమీనిర్దేశేన విధీయమానం కార్యం వర్ణాంతరేణావ్యవహితస్య పూర్వస్య బోధ్యమ్.

41. తస్మిన్నితి, యనుచోట ఇతిశబ్దమువలన తస్మిన్ననునది నిఖిలసప్తమ్యన్తములను బోధించును. నిర్దిష్టపదమునకవ్యవహితోచ్చారితంబని యర్థము. సప్తమీనిర్దేశముచే విధింపబడు కార్యము, సప్తమ్యన్తార్థము (నిమిత్తము) నకితరవర్ణముతో వ్యవధానరహితమగు పూర్వమునకే యగుననియర్థము.

వివ:—సప్తమ్యన్తపదశ్రుతి యీపరిభాషకు లిఙ్గము. ఇకోయణచిసూత్రమున, అచి, యనుసప్తమీనిర్దేశముచే విధింపబడు యణాదేశము సప్తమ్యన్తార్థమగు నచ్చునకవ్యవహితపూర్వమగు నిక్కునకే వచ్చును. ఉదా॥ దధ్యత్ర (దధి+అత్ర) ఇట్లు నియమముచేయుటవలన వర్ణాన్తరముచే వ్యవహితమగు పూర్వమునకుగాని, పరమునకుగాని, రాకుండును.

* 42. తస్మాదిత్యుత్తరస్య. 1-1-67. తస్మాత్, ఇతి, ఉత్తరస్య. (నిర్దిష్టే).
పఞ్చమీనిర్దేశేన క్రియమాణం కార్యం వర్ణాన్తరేణావ్యవహితస్య పరస్య బోధ్యమ్.

42. అనువృత్తమగు నిర్దిష్టే అనుపదము పఞ్చమ్యన్తముగా మారును. తస్మాత్తనునది ఇతిశబ్దసహాయముచే నిఖిలపఞ్చమ్యన్తములను బోధించును. పఞ్చమీనిర్దేశముచే విధింపబడు కార్యము పఞ్చమ్యన్తార్థమున కితరముతోనవ్యవహితమగు పరమునకే యగును.

వివ:—ఈపరిభాషకు పఞ్చమ్యన్తపదశ్రుతి లిఙ్గము. "ఉదః స్థాస్తమ్భోః పూర్వస్య", (119) అనుచోట ఉదఃఅనునది పఞ్చమ్యన్తముగాన ఉద్ అనుదాని కవ్యవహితపరములగు, స్థాస్తమ్భులకు పూర్వసవర్ణమగును. కావున ఉత్థానమ్ (ఉద్+స్థానమ్) అనుచోటనే వచ్చును గాని, ఉద్+సంస్థానమనుచోట ప్రవర్తింపదు.

* 43. అలోన్త్యస్య. 1-1-52. అలః, అన్త్యస్య.
షష్ఠీనిర్దిష్టాన్త్యస్యాదేశః స్యాత్.

43. స్థానషష్ఠీనిర్దేశముచే విధింపబడునాదేశము, స్థానషష్ఠ్యన్తార్థమగు వర్ణసముదాయముయొక్క తుదివర్ణమునకగును.

వివ:—వర్ణసముదాయమును బోధించుపదముపైనున్న స్థానషష్ఠీశ్రుతి దీనికి లిఙ్గము. ఉదా. "త్యదాదీనామః", (266) ఇత్యాదులలోనిది ప్రవర్తించును. కాన త్యదాదులతుదివర్ణమునకే అకారమాదేశమగును.

* 44. ఙిచ్చ. 1-1-53. ఙిత్, చ.
అయమప్యన్త్యస్యైవ స్యాత్. సర్వస్యేత్యస్యాపవాదః.

44. ఙిత్తు (ఙకారేత్సంజ్ఞకమగునాదేశము) గూడ స్థానషష్ఠ్యన్తార్థమగు వర్ణసముదాయముయొక్క యన్త్యమునకే వచ్చును. "అనే

కాల్ శిత్సర్వస్య'', (46) అనుదానికిది యపవాదము. కావున సఖిశబ్దమునకు, ''అనఙ్ సౌ'' (249) సూ॥ చే, విహితమగు అనఙాదేశము సఖిశబ్దముయొక్క ఇకారస్థానమున ప్రవర్తించును.

✻ 45. ఆదేః పరస్య. 1-1-54. ఆదేః, పరస్య.

పరస్య యద్విహితం తత్తస్యాదేర్బోధ్యమ్ అలోఽన్త్యస్యేత్యస్యాపవాదః.

45. పరమునకు విధింపబడుకార్యము దానియొక్క యాదివర్ణమునకు వచ్చును. అలోఽన్త్యస్య, అనుదానికిది యపవాదము.

వివ:— ఇచట "అలః'', అనుపదము ననువృత్తిచేసి ఆదిభూతమగు వర్ణమునకే యగునని చెప్పవలెను. కావుననే ''ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్యోఽప ఈత్'' (946) సూ. చే, విధింపబడునీత్త్వము ద్వీపమ్, (ద్వి+అపమ్) అనుచోట నప్ శబ్దములోని అకారముననే యగునుగాని పాన్త సముదాయమునకు రాదు.

✻ 46. అనేకాల్ శిత్సర్వస్య 1-1-55 అనేకాల్, శిత్,

స్పష్టమ్, అలోఽన్త్యసూత్రాపవాదః, అష్టాభ్య జౌశిత్వాదా, ఆదేః పరస్యేత్యేతదపి పరత్వాదనేన బాధ్యతే.

46. అనేకవర్ణములుగల యాదేశము, శిత్తు (శవర్ణేత్సంజ్ఞకము) యీరెండును, స్థానషష్ఠీనిర్దిష్టమగు సర్వముయొక్క స్థానమందు ప్రవర్తించును. "అలోఽన్త్యస్య, అనుసూత్రమునకిది యపవాదము. అష్టాభ్యఔశ్ (374) సూ. చే, ఔశాదేశము అష్టన్ శబ్దముకంటె పరమగు జస్ శస్సులకు విధింపబడెను. కానను ఆదేః పరస్యయనుపరిభాషచే జశ్శస్సులయాదివర్ణమునకాదేశము ప్రాప్తమగుచున్నది. ఆదేశము శిత్తగుట వలన, నీపరిభాషచే జశ్శస్సులసముదాయమునకు ప్రాప్తమగుచున్నది. ఇట్లీపరిభాషాద్వయమునకు విరోధము ప్రసక్తమగుచుండ, "విప్రతిషేధేపరంకార్యమ్ (176) అనుసూ. చే, పరమగు నీపరిభాష, ఆదేః పరస్య,

యనుదానికిని (అలోఽన్త్యసూత్రమునకేగాక) బాధకమగును. కావున జౌశ్, సర్వాదేశమేయగును.

వివ:_అనేకాల్లునకుదాహరణము. బభూవ. "అస్తేర్భూః (2-4-52) సూ.చే, విధింపబడిన, భూ, ఆదేశము అస్ ధాతువంతకునగును. శిత్తున కుదాహరణము. అష్టౌ. ఇచట ఔశాదేశము జస్సునకంతకునగును.

✱ 47. స్వరితేనాధికారః 1-3-11. స్వరితేన, అధికారః.

1 స్వరితత్వయుక్తం శబ్దస్వరూపమధికృతం బోధ్యమ్. ప. 2 పరనిత్యాన్తరఙ్గాపవాదానాము త్తరోత్తరం బలీయః. 3 అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే, 4 అకృతవ్యూహాః పాణినీయాః. నిమిత్తం వినాశో న్ముఖం దృష్ట్వా తత్ప్రయుక్తం కార్యం న కుర్వ న్తీత్యర్థః.

ఇతి పరిభాషాప్రకరణమ్॥

47. 1. స్వరితత్వమనుదోషముతో గూడిన శబ్దముత్తరసూత్రములం దనువర్తించును. 2. పూర్వశాస్త్రముకంటె, పరశాస్త్రము, ప్రబలము. పరశాస్త్రముకంటె, నిత్యము అన్తరఙ్గము అపవాదము, ఇవి ప్రబల ములు. నిత్యముకంటె, అన్తరఙ్గాపవాదములు ప్రబలములు. అన్తరఙ్గము కంటె, యపవాదము ప్రబలము. 3 అన్తరఙ్గము చేయబోవునపుడంతకు మున్ను ప్రవర్తించినదియు అన్తరఙ్గము ప్రవర్తించుసమయముననే ప్ర వర్తించునదియు, నగు బహిరఙ్గమసిద్ధము (ప్రవృత్తముకానిదినలె) అ గును. 4 పాణినీయులు (పాణినీయవ్యాకరణము తెలిసినవారు) నిమిత్త ము (ఆయాకార్యములందు) వినాశమునకున్ముఖమయినదిగ తెలిసికొని యట్టినిమిత్తముగల కార్యమును చేయరు.

వివ:—(1) స్వరితత్వము అచ్చునందు హల్లునందుగూడ నుండు ను. అధికారమన (వినియోగము) తఱచుగ నుత్తరసూత్రములందుప స్థితియని యర్థము. స్వరితత్వముగలది గొన్నిచోట్ల పూర్వసూత్రము

లందునుపస్థితమగును. దీనికపకర మని వ్యవహారము. ఈయుపస్థితి పద
చో నీస్వరితత్వము పదమునకాదివర్ణమునందును, సూత్రము
నకై నచో నాసూత్రముయొక్క యాదివర్ణమునందునుండును. స్వ
తత్వమానునాసిక్యమువలె ప్రతిజ్ఞవలననే తెలియదగినది. దమునకు
గాని సూత్రమునకు గాని యెంతవరకధికారమనువిషయము వ్యాఖ్యాన
ముచేతనే నిర్ణయింపదగును.

(2) పూర్వశాస్త్రముకంటె పరశాస్త్రము ప్రబలమనుటకుదాహరణము. రామేభ్యః (రామ+భ్యస్) ఇచట "సుపిచ(203) సూత్రవిహితదీర్ఘమును, "బహువచనేఝల్యేత్" (206) సూత్రవిహితమగునేత్వము బాధించును. పరముకంటె నిత్యము ప్రబలమనుటకు, ఉదా। తుదతి (తుద్+అ+తి) పరమగు, పుగన్తలఘూపధస్య, (7-3-86) సూత్రముచే విహితమగు లఘూపధగుణమును, నిత్యమైన "తుదాదిభ్యశ్శః" (3-1-77) సూ. చే, విహితమగుశప్రత్యయముబాధించును. పరశాస్త్రము ప్రవర్తించుటకు పూర్వము, తరువాతనుగూడ ప్రసక్తిగలది నిత్యశాస్త్రము. ఇచట లఘూపధగుణమునకు ముందు వెనుకగూడ శప్రత్యయము ప్రసక్తమగుటచే, తుదాదిభ్యశ్శః అనునది నిత్యశాస్త్రమగును. శప్రత్యయము (జిత్తువంటిది) ప్రవర్తించినపిదప "క్ఙితిచ, (1-1-5) యను నిషేధమువలన గుణమునకు ప్రసక్తిలేనందున గుణమనిత్యము. పరముకంటె నన్తరఙ్గము ప్రబలమనుటకు, ఉదా॥ ఉభయే (ఉభ+జస్)స్వల్పమగు నిమిత్తముగలదిగాని, శీఘ్రోపస్థితికలదిగాని, అన్తరఙ్గమగును. ఇచట "ప్రథమచరమతయాల్పార్ధకతిపయనేమాశ్చ (227) సూ. చే, విధింపబడు వికల్పసర్వనామసంజ్ఞను, శీఘ్రోపస్థితిగలదగుటచే యనరఙ్గమగు నిత్యసర్వనామసంజ్ఞయే "సర్వాదీనిసర్వనామాని (214) సూత్రముచే ప్రవర్తించును. పరముకంటె నపవాదము ప్రబలమనుటకు, ఉదా॥ దధ్నా (దధి+టా) ఉత్సర్గశాస్త్రము (పరము, నిత్యము, అన్తరఙ్గము) చేనాక్రాన్తముగానట్టి లక్ష్యమందు ప్రవృత్తిలేనిది యపవాదమనబడును. తనకెచటను చారితార్థ్యములేకపోవుటయే, యుత్సర్గమును బాధించుటలో బీజము. ఇచట "అస్థిదధి (323) సూ. చే, విహి

తమగుననజాదేశమనేకాల్గగుటచే సర్వాదేశము గావలసియుండ, "అనేకాల్ సూత్రమునకపవాదమగు జిచ్చ, సూత్రముచే నన్త్యాదేశమేయగును. నిత్యమునంకె నన్తరజ్గము ప్రబలమనుటకు, ఉదా॥ గ్రామణినీ (గ్రామణీ+ఙా) కులే. ఇచట నిత్యమగునుమాగమము (ఇకోఽచివిభక్తౌ. 321సూత్రవిహితము) అన్తరజ్గమగు హ్రస్వముచే (హ్రస్వోనపుంసకేప్రాతిపదికస్య. 319 సూత్రవిహితము) బాధింపబడును. అన్తరజ్గముకంటెనపవాదము ప్రబలమనుటకు ఉదా॥ దైత్యారిః (దైత్య+అరిః) ఇచట నన్తరజ్గమగు గుణముచు (ఆద్గుణః 70.) అపవాదమగు సవర్ణదీర్ఘము (అకస్సవర్ణేదీర్ఘః. (86) బాధించును.

(3) బహిరజ్గశాస్త్రముగ నజ్గీకరింపబడుదానియొక్క నిమిత్తములలో నన్తర్భూతములగు నిమిత్తములుగలది యన్తరజ్గశాస్త్రము. అన్తరజ్గముగనభిమతమగుశాస్త్రమునందలి నిమిత్తములకు బహిర్భూతమగు నిమిత్తములగది బహిరజ్గము. అన్తరజ్గబహిరజ్గశబ్దార్థముల విషయమై ప్రాచీనులకు నవీనులకు నభిప్రాయభేదము గలదు. పరిభాషకు ఫలము. పచావేదమ్ (పచావ+ఇదమ్) ఇచట గుణముచే నిష్పన్నమగునేకారము (బహిరజ్గము) అన్తరజ్గమగు నైత్వము (ఏతఐ. 3-4-93) చేయునపుడసిద్ధమగునుగావున నైత్వమురాదు.

(4) అకృతవ్యూహపరిభాషకు ఫలము. సేదుషః (సేద్వస్+శస్) సద్ధాతువునకు వస్ (క్వసు) ప్రత్యయముచేసినచో సేద్వస్ అగును. వస్సనునది ఆర్ధధాతుకమగుటచే, "ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః, (7-2-35) సూ. చే, ఇడాగమము ప్రసక్తమగుచున్నను, ఇడాగమనిమిత్తమగు వకారము, శస్ప్రత్యయము పరమగునపుడు విధింపబడు సంప్రసారణముచే (వసోస్సంప్రసారణమ్ 438) నాశనముబొందనున్నదగుటవలన నట్టివకారము నిమిత్తముగాగల ఇడాగమము పూర్వము ప్రవర్తించదు. సన్ధికార్యోపయుక్తములై ప్రథమాధ్యాయస్థములగు పరిభాషలయొక్క ప్రకరణము సమాప్తినొందెను.

ఇది పరిభాషాప్రకరణము

3 స్వరసన్ధి ప్రకరణము.

✱ 48. ఇకో యణచి 6-1-77. ఇకః, యణ్, అచి, (సంహితాయామ్).146

ఇకస్థానే యణ్ స్యాదచి సంహితాయాం విషయే. సుధీ, ఉపాస్య ఇతి స్థితే స్థానత ఆన్తర్యాదీకారస్య యకారః. సుధ్ య్ ఉపాస్య ఇతి జాతే॥

48. "షష్ఠీస్థానేయోగా" "తస్మిన్నితి", పరిభాషలిందుపస్థితములగును. వర్ణములకుగల యత్యన్తసాన్నిధ్యము సంహితయని చెప్పబడెను. సంహితవివక్షితమైనపుడచ్చున కవ్యవహితపూర్వమందున్న నికుల స్థానమందు (ఇ, ఉ, ఋ, ఌ, వీనిసవర్ణములు) యణ్ణులు (య్, వ్, ర్, ల్) ఆదేశములగును. ఇచటను ద్దేశ్యమగు నికునకు, నిమిత్తమగునచ్చునకును సంహితయపేక్షితము. సుధీ+ఉపాస్యః (సుధీభిరుపాస్యః) అనుచోట నీకారమునకు స్థానేన్తరతమపరిభాషచే, తాలుస్థానకృతసాదృశ్యముగల యకారమాదేశమగును. కావున సుధ్ య్ ఉపాస్యః (సుధ్యుపాస్యః) అని అయినది.

✱ 49. అనచి చ. 8-4-47, అనచి, చ, (అచః, యరః ద్వే, వా).

అచః పరస్య యరో ద్వే వా స్తోనత్వచి.

ఇతి ధకారస్య ద్విత్వమ్॥

49 అచ్చుకంటె పరమగు యర్ ప్రత్యాహారవర్ణమునకు ద్విత్వము వికల్పముగావచ్చును, అచ్చుపరమగునపుడురాదు. సుధ్ య్-ఉపాస్యః, అనుచోట ధకారమునకీసూత్రముచే ద్విత్వమగును. సుధ్ ధ్ య్ ఉపాస్యః అనియగును.

వివః—ఇచట ద్విత్వమున యర్ వర్ణమును రెండుమారులుచ్చరిం

చుట యనియర్థము. "అనచి" (నఅచ్ అనచ్, తస్మిన్) యనుచోట ప్రసజ్యప్రతిషేధముగాని పర్యుదాసముగాదు. నఞ్ సమాసమున, నఞర్థము (నిషేధము) త్తరపదార్థముతోఁగాక క్రియతో నన్వయించుచోట ప్రసజ్యప్రతిషేధమనియు, నఞర్థముత్తరపదార్థముతో నన్వయించునపుడు పర్యుదాసమనియును, గ్రహించునది. అనచియనునది, ప్రసజ్యప్రతిషేధము, (అచిపరేనభవతి) గాన నచ్చుపరమగునపుడు ద్విత్వనిషేధమని యర్థము. హల్లుపరముగనున్నపుడుగాని యవసానమందు (ఏవర్ణముపరముగాలేనపుడు) గాని ద్విత్వము ప్రవర్తించును. సుధ్ య్ ఉపాస్యః అనుచోట యరు్రనకు హల్లుపరముగనున్నది. ప్రసజ్యప్రతిషేధమనుటచేతనే వాక్, యనుచోట నవసానమందలి కకారమునకును ద్విత్వముసిద్ధమగును. అనచి యనునది పర్యుదాసమనిన, నచ్చుకంటె భిన్నము నచ్చుతోఁసదృశము నగువర్ణమనగా హల్లుపరముగనున్నపుడే ద్విత్వమని యర్థము గావలయును. వాక్, ఇత్యాదులలో నవసానమందలియరు్రనకిష్టమగు ద్విత్వము సిద్ధముగాకుండును. ప్రసజ్యప్రతిషేధమే సూత్రకృదభిప్రేతమని గ్రహింపదగును. లేనిచోఁలఘుభూతమగు "హలిచ" అను సూత్రమునే రచియించియుండును.

✻ 50. స్థానివదాదేశోఽనల్విధౌ. 1-1-56. స్థానివత్, ఆదేశః, అనల్విధౌ.

ఆదేశస్థానివత్స్యాన్నతుస్థాన్యలాశ్రయవిధౌ. అనేనేహ యకారస్య స్థానివద్భావేనాచ్త్వమాశ్రిత్య, అనచిచేతి ద్విత్వనిషేధో న శఙ్క్యఃఽ [illegible] షేధాత్.

50. ఆదేశము స్థానిసదృశమగును, అనగానాదేశముచే స్థానియపహృతమయినను, స్థానియున్నపుడు వచ్చెడి కార్యమాదేశము ప్రవర్తించినపుడును వచ్చును, స్థానిరూపముగాని, స్థానికవయవముగానియగునల్లును (వర్ణము) ఆశ్రయించివచ్చెడి, కార్యము చేయునపుడీయతిదేశము (స్థానివద్భావము) ప్రవర్తింపదనియర్థము. ఇట్లు స్థాన్యలాశ్రి

యవిధిలో, స్థానివద్భావనిషేధము చెప్పబడినందున, సుధ్ ధ్ యః ఉపాస్యః యనుచోట యకారమునకు స్థానివద్భావముచే నచ్త్వమునాశ్రయించి, "అనచిచ, అనుద్విత్వనిషేధము శంకింపవలనుపడదు. ప్రకృతమున యకారమునకు స్థానియగు నచ్చునాశ్రయించి ప్రవర్తించునదగుటవలన ద్విత్వనిషేధము స్థాన్యలాశ్రయవిధి యగునని తెలియనగును.

వివ:—స్థానివద్భావమునకుదాహరణము. రామాయ (రామ + ఙే) ఇచట ఙేర్యః (205) సూ.చే, ఙేప్రత్యయమునకు యాదేశము విధింపబడెను. రామ+య। స్థానిసుప్పుగాన దానియందలి సుప్త్వమాదేశమం దతిదేశింపబడును. కావుననే, సుపిచ (208) సూ. చే, దీర్ఘము ప్రవర్తించును. స్థాన్యాదేశములుపరస్పరము భిన్నములగుటచేతను, ఈశాస్త్రమున, *స్వంరూప, సూత్రముండుటచే శబ్దమునకర్థముతో గూడిన యానుపూర్వియే (శబ్దమే) యర్థము గాన సుప్పులనిన సు   స్, ఙే, భ్యామ్ మొదలగుశబ్దములే యర్థమగును. కాన "సుపిచ, సూ.చే, దీర్ఘము, రామాభ్యామనుచోట (రామ+భ్యామ్) ప్రవర్తించును గాని, రామాయ అనుచోట యాదేశముచే సుప్పగు ఙేప్రత్యయమపహరింపబడుటవలన యాదేశము సుప్పుగాకపోవుటచేత నీస్థానివత్సూత్రము లేనిచో ప్రకృతమున దీర్ఘము రాకపోవును.

✻ 51. అచః పరస్మిన్ పూర్వవిధౌ. 1-1-57. అచః, పరస్మిన్, పూర్వవిధౌ.

అల్విధ్యర్థమిదమ్। పరనిమిత్తోఽజాదేశః స్థానివత్స్యాత్ స్థానిభూతాదచః పూర్వత్వేన దృష్టస్య విధౌ కర్తవ్యే। ఇతి స్థానివద్భావే ప్రాప్తే॥

5. స్థాన్యలాశ్రయవిధి జేయునపుడు స్థానివద్భావముకొఱకీసూత్రమారబ్ధింపబడెను. పరనిమిత్తకము, అజ్మాత్రస్థానికమునగు (అచ్చుయందేవిధింపబడు) నాదేశము, స్థానియగునచ్చునకు బూర్వమందున్న వర్ణమునకేదైన గార్యము చేయునపుడు స్థానివంటిదగును. సుధ్ య్, ఉపాస్యః అనుచోట, "అనచిచ (49) సూ. చే, ధకారమునకు ద్విత్వని

షేధము చేయునపుడు, పరమగు నుకారము నిమిత్తముగల్గి, ఇకారమునకు వచ్చిన యణాదేశమునకీస ్రముచే స్థానివద్భావము ప్రాప్తమగుచున్నది.

వివ:—అల్విధ్యర్థమగు నీసూత్రమునకు, వవ్రశ్చ యనుచోట ప్రథమవకారమునకు సంప్రసారణనివృత్తి ఫలము. వవ్రశ్చయనునది, వ్రశ్చూ (ఛేదనే) ధాతువునకు లిట్ప్రథమైకవచనము. వ్రశ్చ్ ధాతువునకు ద్విత్వము, సంప్రసారణము మొదలగునవి ప్రవర్తించినచో, వవ్రశ్చఅని సిద్ధమగును. ఇచట సంప్రసారణమువలన యభ్యాసమున ప్రవర్తించిన ఋకారమునకు (వృ వ్రశ్చ) ఉరత్ (7-4-66) సూ.చే, అకారము వచ్చుటచే, వవ్రశ్చఅనియగును. అభ్యాసవకారమునకు, "లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్. (6-1-17) సూ. చే, సంప్రసారణము తిరుగప్రాప్తమగుచుండ, నీసూత్రముచే స్థానివద్భావము ప్రవర్తించును. "నసంప్రసారణేసంప్రసారణమ్, (3 5) సూ. చే, సంప్రసారణము నిషిద్ధమగును. ఇచట సంప్రసారణనిషేధము స్థాన్యల్లగుఋకారమునాశ్రయించి నడచుటవలన నల్విధియగును.

(2) ఇచట పూర్వత్వమితరవర్ణముతో వ్యవధానరహితమైనదే గాక వర్ణాంతరముతో వ్యవధానసహితమైనదియును గ్రహింపదగును. స్వరము చేయునపుడు నపదాన్తసూత్రముచే, స్థానివద్భావనిషేధమీ విషయమున ప్రమాణము. చికీర్షకః అనుచోట, "లితి (6-1-193) సూ. చే, నీకారమునకుదాత్తము చేయునపుడు, షకారముపైనకారముకు వచ్చిన లోపమునకు స్థానివద్భావమునిషేధింపబడెను. ఈసూత్రముననవ్యవహితపూర్వత్వమునే గ్రహించినచో, లోపస్థానియగు నకారమునకునీకారము వ్యవహితపూర్వమైనందున నిషేధము వ్యర్థమగును.

(3) పూర్వవిధౌ, అనుచోట పూర్వస్యవిధిః, పూర్వస్మాద్విధిః, అనిద్వివిధమగు విగ్రహమును గ్రహింపవలయును. షష్ఠీసమాసమునకు, ఫలము వవ్రశ్చ అనునది. పఞ్చమీసమాసమునకు ఫలము, ముందు ప్రదర్శింపబడును.

* 52. న పదాన్తద్విర్వచనవరేయలోపస్వరసవర్ణానుస్వార దీర్ఘజశ్చర్విధిషు. 1-1-58. న, పదాన్త ... విధిషు, (స్థానివత్)

పదస్యచరమావయవే ద్విర్వచనాదౌ చ కర్తవ్యే పరనిమిత్తోఽజాదేశో న స్థానివత్. ఇతి స్థానివద్భావనిషేధః.

52. పదాన్త శబ్దము మొదలు చర్ శబ్దాన్తమువఱకుగల శబ్దములకు ద్వన్ద్వము. దీనికి విధిశబ్దముతో తత్పురుషము. (1) పదమునకు చరమావయవము (చివరభాగము) (2) ద్విత్వము (3) వరచ్ప్రత్యయము పరముగనున్నపుడు ప్రవర్తించునజాదేశము, (4) యకారమునకు లోపము (5) స్వరము (ఉదాత్తాదులు) (6) సవర్ణము (7) అనుస్వారము (8) దీర్ఘము (9) జశ్త్వము (10) చర్త్వము, ఇవిచేయునపుడు పరనిమిత్తకమగునజాదేశము స్థానివద్భావము నొందదు. పూర్వసూత్రమునకిది నిషేధము సుధ్ధ్యుపాస్యః అనుచోట ధకారమునకు ద్విత్వము చేయునపుడీసూత్రముచే స్థానివద్భావ నిషేధము ప్రవర్తించును, గావున ద్విత్వము నిశ్శఙ్కముగ ప్రవర్తించును.

వివ:—సూత్రమునకు క్రమముగనుదాహరణములు (1) కాని+సన్తి, (2) సుద్ధ్యుపాస్యః, (3) యాయావరః, (4) యాతిః, (5) చికీర్షకః, (6, 7) శిణ్ఢి, (8) ప్రతిదీవ్నః, (9) సగ్ధిశ్చమే, (10) జక్షతుః, గ్రన్థవిస్తరభీతిచే నుదాహరణస్వరూపముమాత్రము నిర్దేశింపబడెను.

* 53. ఝలాం జశ్ ఝశి. 8. 4. 53. ఝలాం, జశ్, ఝశి.

స్పష్టమ్. ఇతిధకారస్య దకారః.

53. ఝల్ వర్ణములకు ఝశ్ వర్ణములు పరమగునపుడు, జశ్శులాదేశములగును. సుధ్ధ్యుపాస్యః, ఇచట ప్రథమధకారమునకస్తరతమపరిభాషచే దకారమువచ్చును.

* 54. అదర్శనం లోపః 1-1-60. అదర్శనమ్, లోపః

ప్రసక్తస్యాదర్శనం లోపసంజ్ఞం స్యాత్.

54. శాస్త్రమువలనగాని, అర్థమువలనగాని, ప్రసక్తములగు ప్రత్యయాదులయొక్క యుచ్చారణాభావము లోపమనబడును.

వివ:—లిట్ అనుచోట, "స్వౌజసమౌట్, (184) శాస్త్రముచే ప్రసక్తిగల, సుప్రత్యయముయొక్క యుచ్చారణాభావము లోపమగును. (హల్ఙ్యాదిసూత్రముచేసులోపము) ప్రాసాదాత్ప్రేక్షతే (ప్రాసాద మధిరుహ్య ప్రేక్షతే) ఇచటనర్థమువలన ప్రసక్తమగు, ల్యప్ప్రత్యయముయొక్క యుచ్చారణాభావము లోపమగును. కావున, "ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ, అనువచనముచే ప్రాసాదశబ్దమునకు పఞ్చమీవిభక్తి వచ్చినది.

* 55. సంయోగాన్తస్య లోపః 8-2-23. సంయోగాన్తస్య, లోపః.

సంయోగాన్తం యత్పదం తదన్తస్య లోపస్స్యాత్. ఇతి యలోపే ప్రాప్తే. (వా) యణః ప్రతిషేధో వాచ్యః (వా) యణో మయో ద్వే వాచ్యే. మయఇతి పఞ్చమీ, యణఇతి షష్ఠీతి పక్షే యకారస్యాపి ద్విత్వమ్. తదిహ ధకారయకారయోర్ద్విత్వ వికల్పాచ్చత్వారి రూపాణి. ఏకధమేకయమ్. ద్విధమద్వియమ్. ద్విధమేకయమ్. ఏకధం ద్వియమ్. సుద్ధ్యుపాస్యః. మద్ధ్వరిః. ధాత్ర్ంశః. లాకృతిః

55. సంయోగమన్తమందుగల పదముయొక్క తుదిహల్లు లోపించును. సుద్ధ్యుపాస్యఃఅనుచోట సుద్ధ్య్అనునది సంయోగాన్తము పదసంజ్ఞకము నగుటవలన యకారలోపము ప్రసక్తమగుచున్నది. (వా) యణ్ణులకు సంయోగాన్తలోపనిషేధము చెప్పదగును. ప్రకృతమునవీవార్తికముచే యలోపము వారితమగును. (వా) యణ్ణులకంటె పరములగు మయ్వర్ణములకు మయ్యులకంటె పరములగు యణ్ణు

లకును ద్విత్వము వచ్చును. "యణో మయో ద్వేవాచ్యే అనువార్త్తికమునకు, పైరీతిగ వ్యాఖ్యాద్వయము భాష్యకారునిచే చేయబడెను. ఇందు ప్రథమవ్యాఖ్యానమున "సుధ్ద్యుపాస్యః అనుచోట యకారమునకు ద్విత్వము రాదు. ద్వితీయవ్యాఖ్యానమున యకారమునకు ద్విత్వము వచ్చును గానద్విత్వవికల్పము ఫలితమగును. ధకారమునకు "అనచిచ, (49) సూ. చే, ద్విత్వవికల్పము. ఇట్లు ధకారయకారములకు ద్విత్వవికల్పమువలన * సుద్ధ్యుపాస్యః అనుచోట ప్రదర్శింపబోవురీతిని నాల్గురూపములు సాధువులగును. (1) ధకారయకారములకు ద్విత్వము ప్రవర్తించనపుడు సుధ్యుపాస్యః. (2) ధకారయకారములకు ద్విత్వముచేయునపుడు సుద్ ధ్ య్యుపాస్యః. (3) ధకారమునకే ద్విత్వము, సుద్ధ్యుపాస్యః. (4) యకారమునకే ద్విత్వము, సుధ్య్యుపాస్యః. ఉకారమునకు యణాదేశోదాహరణము. మధ్వరిః (మధు + అరిః) ఋకారమునకు, ధాత్రంశః. (ధాతృ + అంశః) ఌకారమునకు, లాకృతిః (ఌ + ఆకృతిః)

వివ:—* సుధీశబ్దము సుపూర్వకధ్యై (చిన్తాయామ్) ధాతువునకు క్విప్ సంప్రసారణములవలన సిద్ధమగును. సంప్రసారణమగు నీకారమునకచ్చుపరమగునపుడు, "సంప్రసారణాచ్చ (331) సూ. చే, పూర్వరూపము ప్రసక్తమగుటచే, సుధ్యుపాస్యః అనుచోట యణాదేశము దుర్లభమనుశఙ్కకు సమాధానమిది. సంప్రసారణము, అచ్చు, సమానాఙ్గములోనివైనపుడే పూర్వరూపము వచ్చునను నర్థముగల వార్త్తికము (సంప్రసారణపూర్వత్వేసమానాఙ్గగ్రహణంకర్త్తవ్యమ్) గలదు. ప్రకృతమున నీకారోకారములు విభిన్నాఙ్గస్థములగుటచే పూర్వరూపము నివారితమగును. మఱియునీకారము, సంప్రసారణస్థానమున వచ్చినదగుటచేతను "అనల్విధౌ యను నిషేధముచే స్థానివద్భావము ప్రవర్త్తింపకపోవుటవలనను, సంప్రసారణమే గానందున పూర్వరూపప్రసక్తియే లేదు. "నభూసుధియోః (274) అనుయణ్ణిషేధకసూత్ర మఙ్గాధికారములోనిదగుటచే ప్రత్యయము పరమగునపుడే యణాదేశమును నిషేధించును. ప్రకృతమున సుధీశబ్దమునకు ప్రత్యయముపరముగలేనందున నానిషేధశఙ్కయును నివృత్తమగును.

* 56. నాదిన్యాక్రోశే పుత్రస్య 8-4-48 న, ఆదినీ, ఆక్రోశే, పుత్రస్య. (ద్వే)

పుత్రశబ్దస్య న ద్వే స్త ఆదినీశబ్దే పరే, ఆక్రోశే గమ్యమానే. పుత్రాదినీ త్వమసి పాపే. ఆక్రోశే కిమ్. తత్త్వకథనే ద్వివచనం భవత్యేవ. పుత్త్రాదినీ సర్పిణీ. (వా) తత్పరే చ, పుత్రపుత్రాదినీ త్వమసి పాపే. (వా) వా హతజగ్ధయోః. పుత్రహతీ. పుత్త్రహతీ. పుత్రజగ్ధీ. పుత్త్రజగ్ధీ.

56. పుత్రశబ్దమునకవయవమగు యర్ వర్ణమునకు, (త్) ఆదినీశబ్దముపరమై, సముదాయముచే నిన్దగమ్యమానమైనపుడు ద్విత్వము ప్రవర్తించదు. పుత్రాదినీ. పుత్రులను బాధించునదనియర్థముగాన నిన్ద ప్రతీయమానమగుచున్నది. ఇచట తకారమునకు "అనచిచ" సూ.చే, ప్రాప్తమగు ద్విత్వము నిషేధింపబడెను. నిన్దగాక, పుత్రులను తినునదనియథార్థమును చెప్పునపుడీనిషేధము ప్రవర్తించదు. పుత్త్రాదినీ సర్పిణీ. ఆడపాము తనపిల్లలను తినునదగుటచే నిన్ద గానందున నిషేధము ప్రవర్తించదుగాన ద్విత్వము వచ్చును. (వా) ఆదినీశబ్దము పరమందుగల పుత్రశబ్దము పరమగునపుడును పుత్రశబ్దావయవతకారమునకు నిన్ద గమ్యమానమైనపుడు ద్విత్వము ప్రవర్తించదు. పుత్రపుత్రాదినీ త్వమసిపాపే. (వా) హత, జగ్ధ శబ్దములు పరముగనున్నపుడు నిన్ద గమ్యమానమైనపుడు పుత్రశబ్దావయవతకారమునకు ద్విత్వనిషేధము వికల్పముగనగును. పుత్రహతీ, పుత్త్రహతీ, పుత్రజగ్ధీ, పుత్త్రజగ్ధీ. పుత్రులను పీడించునదనియేయర్థముగాన నిన్ద ప్రతీయమానమగును.

వివ:—సూత్రములోని "ఆదినీ అనునది లుప్తసప్తమిగల జీబన్తము. పుత్రులను తినుచున్నావనునిన్ద సహజముగ స్త్రీవిషయకమయ్యే యుండునుగాన నిట్లుచెప్పుటయేయుచితముగాని, ఆదిని అనివిభాగముచేసి ఆదిన్ శబ్దమునకు సప్తమ్యన్తమనుట యుచితముగాదు.

* 57. త్రిప్రభృతిషు శాకటాయనస్య 8-4-50. త్రిప్రభృతిషు, శాకటాయనస్య. (న, ద్వే)

త్ర్యాదిషు వర్ణేషు సంయుక్తేషు వా ద్విత్వమ్. ఇన్ద్రః. ఇన్ద్ద్రః. రాష్ట్రమ్. రాష్ష్ట్రమ్.

57. త్రిప్రభృతిషు, అనునది నిర్ధారణసప్తమ్యన్తము. మూడు మొదలుగాగల సంయుక్తవర్ణములందచ్చుకంటె పరమగుయర్వర్ణమునకు ద్విత్వనిషేధము శాకటాయనమహర్షిమతముననగును. అన్యమతమందు ద్విత్వము ప్రవర్తించుటచే వికల్పము ఫలితమగును. ఇన్ద్రః. ఇన్ద్ద్రః. రాష్ట్రమ్. రాష్ష్ట్రమ్.

వివ:—మూడుమొదలుగాగల వర్ణములనుచోట వర్ణశబ్దము, పరస్పరసాహచర్యముచే సజాతీయములను బోధించును. మూడచ్చులు కలయుటయసంభవముగాన నట్టివి హల్లులేయగును. ఇట్లు సిద్ధమైనదే మూలమున సంయుక్తేషు, అనునది.

* 58. సర్వత్ర శాకల్యస్య. 8-4-51. సర్వత్ర, శాకల్యస్య. (న, ద్వే)
ద్విత్వం న. అర్కః, బ్రహ్మ.

58. శాకల్యునిమతముననెచటను ద్విత్వము రాదు. అర్కః, బ్రహ్మ. వీనిలో క్రమముగ కకారమకారములకు "అచోరహాభ్యామ్" (60) సూ.చే, ప్రాప్తమగు ద్విత్వమునకీ సూత్రముచే నిషేధము నిగ్రహింపదగును.

* 59. దీర్ఘాదాచార్యాణామ్. 8-4-52. దీర్ఘాత్, ఆచార్యాణామ్. (న, ద్వే)
ద్విత్వం న. దాత్రమ్, పాత్రమ్.

59. కొందరివైయాకరణులమతమున దీర్ఘముకంటె పరమగు యర్వర్ణమునకు ద్విత్వము ప్రవర్తించదు. దాత్రమ్, పాత్రమ్.

* 60. అచో రహాభ్యాం ద్వే. 8-4-53. అచః, రహాభ్యామ్, ద్వే. (వా)

అచః పరాభ్యాం రేఫహకారాభ్యాం పరస్య యశో ద్వే వా స్తః. హర్య్యనుభవః. నహ్య్యస్తి.

60. అచ్చుకంటెపరములగు రేఫహకారములకంటెపరమయిన యర్వర్ణమునకు ద్విత్వము వికల్పముగనగును. హర్య్యనుభవః. నహ్య్యస్తి

✻ 61. హలో యమాం యమి లోపః. 8-4-64. హలః, యమాం, యమి, లోపః. (వా)

హలః పరస్య యమో లోపః స్యాద్వా యమి. ఇతి లోపపక్షే ద్విత్వాభావపక్షే చ ఏకయం రూపం తుల్యమ్. లోపారమ్భఫలం తు, ఆదిత్యో దేవతాస్యేత్యాదిత్యం హవిరిత్యాదౌ. యమాం యమీతి యథాసంఖ్యవిజ్ఞానాన్నేహ. మాహాత్మ్యమ్.

61. హల్లుకంటెపరములగు యమ్వర్ణములకు, యమ్వర్ణములు పరమైనపుడు లోపము వికల్పముగ నగును. హర్య్యనుభవః ఇత్యాదులలో యకారమునకు "అచోరహాభ్యామ్" సూ. చే, ద్విత్వము వచ్చిన పిదపనీసూత్రముచే ప్రథమయకారమునకు లోపమగును. యలోపము ప్రవర్తించినపక్షమందు, ద్విత్వమురానపుడునొకయకారముగలరూపము (హర్యనుభవః) సమానమేగాననీలోపశాస్త్రారమ్భమునకు "ఆదిత్యమ్" (హవిః) అనుచోట యలోపము ఫలమగును. ఆదిత్యుడు దేవతగాగలహవిస్సనునర్థమున ఆదిత్య శబ్దముకంటె ణ్య (య) ప్రత్యయముచేసిన నాదిత్య్యమ్మనురూపము సిద్ధమగును. ఇచట ద్విత్వము ప్రవర్తింపకున్నను, ప్రకృతిప్రత్యయములకు సమ్బన్ధించిన యకారద్వయమున్నందున నీసూత్రముచేనొకయకారమునకు లోపము ప్రవర్తింపనిచోనిష్టమగునేకయకారముగల నాదిత్యశబ్దము సిద్ధింపదు. ఈ సూత్రమున "యథాసంఖ్య" (129) సూత్రసహాయముచే యమ్ములకు యమ్ములు క్రమముగ పరమగునపుడేలోపము (యకారమునకు యకారముపరమగునపుడు. ఈరీతిని) అని వ్యాఖ్యానము చేయవలయు

ను. కావుననే మాహాత్మ్యమనుచోట మకారమునకు మకారము పర ముగ లేనందున లోపము ప్రవర్తించదు.

* 62. ఏచోఽయవాయావః 6-1-78 ఏచః, అయవాయా వః. (అచి)

ఏచః క్రమాత్ అయ్, అవ్, ఆయ్, ఆవ్, ఏతే స్యురచి.

62. ఏ, ఓ, ఐ, ఔ, లకచ్చుపరమగునపుడు క్రమముగ అయ్, అవ్, ఆయ్, ఆవ్, ఆదేశములగును.

* 63. తస్య లోపః 1-3-6 తస్య లోపః.

తస్యేతో లోపస్స్యాత్, ఇతి యవయోర్లోపో న. ఉచ్చారణసామర్థ్యాత్. ఏవం చేత్సంజ్ఞాపీహ న భవతి. హరయే. విష్ణవే. నాయకః, పావకః.

63. ఇత్సంజ్ఞగలవర్ణమునకు లోపమగును. అయాద్యాదేశముల లోని యకారవకారములకుచ్చారణసామర్థ్యము వలననీ సూత్రముచే లోపము రాదు. లోపమురానపుడావర్ణములకు హలన్త్యసూత్రముచే నిత్సంజ్ఞయును రాదు. ఏచోయవాయావః అనుసూత్రమునకు క్రమ ముగ నుదాహరణములు. హరయే (హరే+ఏ) విష్ణవే (విష్ణో+ఏ) నాయకః (నై+అకః) పావకః (పౌ+అకః)

* 64. వాన్తోయిప్రత్యయే. 6-1-79. వాన్తః, యి, ప్రత్యయే.

యకారాదౌ ప్రత్యయే పరే ఓదౌతోరవ్, ఆవ్, ఏతౌ స్తః. గోర్వికారో గవ్యమ్, "గోపయసో ర్యదితియత్. నావా తార్యం నావ్యమ్. నౌవయో ధర్మేత్యాదినా యత్. వా। గోర్యూతౌ ఛన్దస్యుప సంఖ్యానమ్. వా। అధ్వపరిమాణే చ. గవ్యూతిః. ఊతియూతీత్యాదినా యూతిశబ్దో నిపాతితః. వా

స్త్ర ఇత్యత్ర వకారాద్గోర్యూతావిత్యత్ర ఛకారా ద్వా పూర్వభాగే, "లోపోవ్యోర్వలీతి లోపేన వ కారః ప్రశ్లిష్యతే. తేన శ్రూయమాణవకారాన్త ఆదేశస్స్యాత్. వకారో న లుప్యత ఇతి యావత్.

64. యకారమాదియందుగల ప్రత్యయము పరమగునపుడు ఓకారమునకు అవ్, ఔకారమునకు ఆవ్, ఆదేశమగును. గవ్యమ్ (గో+య) గోశబ్దమునకు వికారార్థమందు గోపయసోర్యత్ (4-3-160) సూ.చే, యత్ ప్రత్యయమగును. ఓకారమునకవాదేశము. నావ్యమ్ (నౌ+య) నౌశబ్దముకంటె నావచేత దాటదగినదనుయర్థమందు "నౌవయోధర్మ" (4-4-91) సూ.చే, యత్ప్రత్యయము. ఔకారమునకావాదేశము. వా। గోశబ్దమునకు యూతిశబ్దము పరముగనున్నపుడు ఛన్దస్సునందవాదేశమగును. "ఆనోమిత్రావరుణా ఘృతైర్గవ్యూతిముక్షతమ్". వేదములోనిదని స్పష్టముగ తెలియుటకై వాక్యముదాహరింపబడెను. "ఊతియూతిజూతిసాతిహేతికీర్తయశ్చ" (3-3-97) సూ. చే, యూతిశబ్దము నిపతించబడెను. యూతిశబ్దము ప్రత్యయముగానందున సూత్రముచే నాదేశమప్రాప్తమగుచుండ నీవచనమారమ్భింపబడెను. వా। గోశబ్దమునకు యూతిశబ్దము పరముగనున్నపుడు, సముదాయముచే మార్గముయొక్క పరిమితి గమ్యమానమైనపుడును, అవాదేశము వచ్చును. లౌకికభాషయందును గవ్యూతి (క్రోశయుగము) శబ్దము సాధువనుటకీవార్త్తికమారమ్భింపబడినది. గవ్యూతిః అనుచోట "లోపశ్శాకల్యస్య" (68) సూ.చే, ప్రసక్తమగు లోపమును వారించుటకుపాయమేమన. "వాన్తోయి" సూత్రమున వాన్తః, అనుచోట వకారమునకు పూర్వమునగాని "గోర్యూతౌ" అనువార్త్తికమున ఛకారమునకు పూర్వమున గాని వకారప్రశ్లేషముజేసి "లోపోవ్యోర్వలి" (6-1-76) సూ.చే, వలోపము చేయవలెను. వకారాన్తమగునవాదేశమగునని యర్థము లభించును. సహజముగా వాన్తమగునవాదేశమునకు వాన్తముగావలయుననువిశేషణమువలన వకారమెపుడును లోపించదని ఫలితమగును.

వివ:_యేనవిధిసూత్రమునకపవాదమైన "యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణే" (వర్ణబోధకము, సప్తమ్యన్తమునగు విశేషణమావర్ణమాదియందుగలదానికి (తదాది) బోధకమగును) అనువార్తికకారునిచే పఠింపబడిన పరిభాషచే, యి, అనుదానికి యకారాదా అనునర్థము లభించినది.

* 65. ధాతోస్తన్నిమిత్తస్యైవ. 6-1-80. ధాతోః, తన్నిమిత్తస్య, ఏవ, (వాన్తోయిప్రత్యయే)
యాదౌ ప్రత్యయే పరే ధాతోరేచశ్చేద్వాన్తాదేశస్తర్హి తన్నిమిత్తస్యైవ, నాన్యస్య. లవ్యమ్. అవశ్యలావ్యమ్. తన్నిమిత్తస్యైవేతి కిమ్. ఓయతే జౌయత

65. యకారాది ప్రత్యయము పరమైనపుడు, ధాతుసమ్బన్ధులగు ఓకారౌకారములకు వాన్తాదేశమైనచో, యకారాదిప్రత్యయనిమిత్తకములగు ఓకారౌకారములకే వచ్చునుగాని తదితరములకు రాదు. లవ్యమ్ (లో+య) లూఞ్ (ఛేదనే) ధాతువునకు యత్ప్రత్యయము. దీనినినిమిత్తముగజేసికొని ఊకారమునకు గుణాదేశము (ఓ) వచ్చును. అవశ్యలావ్యమ్ (అవశ్యలౌ+య) అవశ్యంభావము ద్యోత్యమగునపుడు లూధాతువునకు ణ్యత్ (య) ప్రత్యయము వచ్చును. ఈ ప్రత్యయమును నిమిత్తముగజేసికొని వృద్ధి (ఔ) వచ్చును. అవశ్యశబ్దమునకు లావ్యశబ్దముతో "మయూరవ్యంసకాదయశ్చ (758) సూ. చే, సమాసము. లవ్యమ్, అవశ్యలావ్యమ్ మొదలగువానిలో వాన్తాదేశము "వాన్తోయి" సూత్రముచేతనే సిద్ధమగుచుండ నీసూత్రము నియమార్థమగును. ధాతుసమ్బన్ధియగు, ఏచ్చునకు వాన్తాదేశమైనచో యాదిప్రత్యయనిమిత్తమగు, ఏచ్చునకే యగునని నియమస్వరూపము ఓయతే, జౌయత, అనుచోట "వాన్తోయి" సూ. చే, ప్రాప్తమగు వాన్తాదేశమును వారించుటయే నియమమునకు ఫలము. ఓయతే ఆఙ్పూర్వకవేఞ్ ధాతువునకు కర్మార్థకలట్ప్రథమైకవచనము. ఇచట ఆకారమునకు, వేధాతువునకు సంప్రసారణాదులవలన సిద్ధమగు ఉకా

రమునకును, గుణమువలన ఓకారమేర్పడియెను, గాని యాదిప్రత్యయ నిమిత్తకము గాదు. ఓకారము "అన్తాదివచ్చ (76) సూ. వలన పరాదివద్భావముచే ధాతుసమ్బన్ధియగు ఏచ్చుమాత్రమగును. ఔయత. వేఞ్ ధాతువునకు కర్మార్థకలఙ్ ప్రథమైకవచనము. ఇచట ధాతువునకు పూర్వమాడాగమము (ఆ) వచ్చును. దీనికిని, ధాతువునకు సంప్రసారణాదులవలన నేర్పడినను కారమునకును "ఆటశ్చ" (270) సూ. చే, వృద్ధిచేయుటవలన ఔకారము సిద్ధమాయెను. ఔకారము యకారాది ప్రత్యయనిమిత్తకము గానందున నావాదేశము వారింపబడును

వివ:—ఈసూత్రమున నేవకారము లేకపోయినను "వాన్తోయి" సూత్రముచే విధింపబడిన వాన్తాదేశమీ సూత్రలక్ష్యములందును ప్రవర్తించుచుండ తిరుగ వాన్తాదేశవిధాయకమగు నీసూత్రమునకు నియామకత్వము సిద్ధించును. అయినను ప్రసక్తమగు విపరీతనియమమును వారించుటకై ఏవకారమావశ్యకమగును. యకారాది ప్రత్యయనిమిత్తకమగు నేచ్చునకు వాన్తాదేశమైనచో ధాతుసమ్బన్ధియగు నేచ్చునకే వచ్చునని విపరీతనియమాకారము. ఇట్టినియమము ప్రసక్తమైనచో, ప్రాతిపదికముయొక్క ఏచ్చు యాదిప్రత్యయనిమిత్తకమైనపుడు బాభ్రవ్యాదులలో నిష్టమగు వాన్తాదేశము సిద్ధింపకపోవును. బభ్రుశబ్దమునకపత్యార్థమందు యఞ్ (య) ప్రత్యయము, తన్నిమిత్తకమగు గుణము (బాభ్రో+య) "వాన్తోయి" సూ.చే, నవాదేశమును, వచ్చినచో, బాభ్రవ్యః, అనియగును. ఏవకారమున్న యెడల నది తన్నిమిత్తస్య, అనుపదముతోనే సమ్బన్ధము గలదగుటవలన మూలోక్తమగు నభీష్టనియమము లభించుటవలన దోషము వారితమగును.

* 66. క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే. 6-1-81. క్షయ్యజయ్యౌ, శక్యార్థే।

యాన్తాదేశనిపాతనార్థమిదమ్. క్షేతుం శక్యం క్షయ్యం. జేతుం శక్యం జయ్యమ్. శక్యార్థే కిమ్. క్షేతుం, జేతుం, యోగ్యం, క్షేయం పాపం జేయం మనః

66. క్షేతుం శక్యం (నశించుటకు శక్యమైనది) జేతుం శక్యం. (జయించుటకు శక్యమైనది) అనునర్థమందు క్రమముగ క్షయ్యం, జయ్యమ్మనురూపములలోనయాదేశమును నిపతించుటకీసూత్రము. ఈ నిపాతనము లేనిచో నీరూపములలో ఏచ్చునకచ్చుపరముగానందున "ఏచోఽయవా" సూ. చే, నయాదేశము రాకపోవును. శక్యార్థమందే యీనిపాతనమనుటచే యోగ్యార్థమందు క్షేయమ్, (క్షేతుం యోగ్యం=నశింపజేయుట కర్హమైనది. పాపము). జేయమ్ (జేతుం యోగ్యం=జయించుటకర్హమైనది. మనస్సు). అనుచోటులనయాదేశము వారితమగును.

* 67. క్రయ్యస్తదర్థే 6-1-82 క్రయ్యః, తదర్థే.
తస్మై ప్రకృత్యర్థాయేదం తదర్థమ్. క్రేతారః క్రీణీయురితి బుద్ధ్యా ఆపణే ప్రసారితం క్రయ్యమ్. క్రేయమన్యత్. క్రయణార్హమిత్యర్థః.

67. సూత్రమున తదర్థశబ్దము ప్రకృత్యర్థముకొఱకగుదానిని బోధించును. క్రయ్యమ్ అనుచోట ప్రకృతి క్రీఞ్ ధాతువు. తదర్థము క్రయణము. (ద్రవ్యవినిమయము) క్రయార్థమగువస్తువునందు క్రయ్యమ్ అని నిపతింపబడును. అనగా అంగడియందునమ్మటకై సిద్ధముగనుంచబడినవస్తువు (ధాన్యము, మున్నగునది), క్రయ్యమగును. ఈయర్థమందు క్రయ్యమనుచోట (క్రే+య) అయాదేశమును నిపతించుటకీసూత్రము. విక్రయింపయోగ్యతగలదైనను విక్రయింపనఙ్గీకరింపబడని యిండ్లలోనుండువస్తువును బోధించునపుడు, క్రేయమనురూపమేయగును. (క్రేతుం యోగ్యమ్).

వివ:—ధాన్యమునిచ్చి మూల్యమును గ్రహించువానికి ధాన్యము క్రయ్యమగును. కొనువానికాధాన్యమే క్రేయమగును. భాష్యపర్యాలోచనము చేయనిట్లు ధాన్యాదులకే క్రయ్యమని క్రేయమనియు వ్యవహారము గానిద్రవ్యమునకాద్వివిధవ్యవహారము లేదని కొందఱియాశయము.

✻ 68. లోపశ్శాకల్యస్య. 8-3-16. లో శాకల్యస్య.
(అపూర్వస్య, అశి, వ్యోః)

అవర్ణపూర్వయోః పదాన్తయోర్యవయో ర్వా లోపోఽశి పరే. పూర్వత్రాసిద్ధమితి లోప శాస్త్రస్యాసిద్ధత్వాన్న స్వరసన్ధిః. హర ఏహి, హర యేహి. విష్ణ ఇహ. విష్ణవిహ. శ్రియా ఉద్యతః. శ్రియాయుద్యతః. గురా ఉత్కః. గురావుత్కః. కాని సన్తి, కౌ స్త ఇత్యత్రాస్తేరల్లోపస్య స్థాని వత్త్వేన యణావాదేశౌ ప్రాప్తౌ, న పదాన్తేతి సూత్రేణ పదాన్తవిధౌ తన్నిషేధాన్న స్తః.

68. అవర్ణము పూర్వమందుగల్గి పదాన్తములగు యకారవకారములు, అశ్ వర్ణము పరమగునపుడు శాకల్యునిమతమున లోపించును. మతాంతరమున లోపించవు. హరే+ఏహి. ఇచట ఏకారమునకయాదేశమువచ్చినందున హరయ్ అనియగును. యకారమునకీసూత్రముచే లోపము. హరఏహి. లోపము రానపుడు హరయేహి, ఇట్లే (విష్ణో+ఇహ) విష్ణఇహ. విష్ణవిహ. (శ్రియై+ఉద్యతః) శ్రియా ఉద్యతః శ్రియాయుద్యతః. (గురౌ+ఉత్కః) గురా ఉత్కః గురావుత్కః. అనునవియును. యకారవకారలోపముగల హరఏహి మొదలగు రూపములందు పరరూప, గుణములు చేయునపుడు "పూర్వత్రాసిద్ధ" సూత్రముచే, యలోపవలోపములసిద్ధములగుటవలన పరరూపాదిసన్ధికార్యములు ప్రవర్తించవు. హర+ఏహి, అనుచోట, "ఓమాఙోశ్చ" (81) సూ.చే పరరూపము, మిగిలినచోటులందు గుణము ప్రాప్తించుచున్నదనియూహింపదగును. కాని సన్తి, ఇచట సన్తి అనునది అస్ ధాతువునకు లట్ ప్రథమబహువచనము. ధాతువుయొక్క అకారము లోపించినది. "కౌ స్తః" అనుచోట, "స్తః" అనునది అస్ ధాతువునకు లట్ ప్రథమద్వివచనము. ఇచటను ధాత్వకారము లోపించినది. కాని సన్తి, కౌ స్తః, అనుచోటుల అకారలోపమునకు "అచః పరస్మిన్" అను సూ.చే, స్థానివద్భావమువలన క్రమముగ యణాదేశావాదేశములు ప్రాప్తములగుచు

న్నపి గాని యీయాదేశములు పదాన్తవిధులగుటవలన "నపదాన్త" సూత్రముచే స్థానివద్భావము నిషేధింపబడునుగాన నీయాదేశములు రావు..

✽ 69. ఏకః పూర్వపరయోః. 6-1-84. ఏకః, పూర్వపరయోః.

ఇత్యధికృత్య.

69. ఈసూత్రముత్తరసూత్రములలోని కధికృతమగును.

వివ:—పూర్వపరశబ్దములు "ఆద్గుణః (70) ఇత్యాదిసూత్రములలో నిర్దేశింపబడు పూర్వపరస్థానులను బోధించును. పూర్వస్థానికొకయాదేశము పరస్థానికొకయాదేశమిట్లు రెండాదేశములు ప్రసక్తమగుచుండ, స్థానిద్వయమందునొకేయాదేశము వచ్చుననుటకీసూత్రముపయోగించును. ఈయధికారముతో సమ్బన్ధము గల సూత్రములచే విధింపబడునవి, యేకాదేశములని వ్యవహరింపబడును.

✽ 70. ఆద్గుణః 6-1-87 ఆత్, గుణః. (అచి)

అవర్ణాదచి పరే పూర్వపరయోరేకో గుణాదేశస్స్యాత్ సంహితాయామ్. ఉపేన్ద్రః. రమేశః. గఙ్గోదకమ్.

70. అవర్ణము కంటెనచ్చు పరమగునపుడు పూర్వపరస్థానులందొక గుణమాదేశమగును, సంహిత వివక్షితమైనపుడు. ఉపేన్ద్రః (ఉప + ఇన్ద్రః) హ్రస్వాకారమునకచ్చు పరమైనపుడుదాహరణమిది. సూత్రమున "ఆత్" అనునది అశబ్దమునకు పఞ్చమ్యేకవచనము గాని తపరకరణము గాదు. గాన పదునెనిమిదివిధములగు అకారములను గ్రహించునని సూచించుటకై "రమేశః" (రమా + ఈశః) అనునాకారమునకునుదాహరణము చూపబడెను. ఈరెండుచోటులందును స్థానిసదృశమగునేకారమాదేశమైనది. ఓకారరూపమగు గుణాదేశమునకుదా

హరణము:— గఙ్గోదకమ్. (గఙ్గా+ఉదకమ్) ఇచట స్థానిసదృశమగు గుణమోకారము.

✱ 71. ఉరణ్ రపరః, 1-1-51. ఉః, అణ్, రపరః.

ఋఇతి త్రింశతస్సంజ్ఞేత్యుక్తమ్. తత్స్థానే యోఽణ్ స రపరస్సన్నేవ ప్రవర్తతే. తతాస్త్రి రతమ్యాత్కృష్ణర్ద్ధిరిత్యతాౖర్. తవల్కార ఇత్యతాౖల్. అచో రహాభ్యామితి పక్షే ద్విత్వమ్.

71. ఋవర్ణము ముప్పదివిధములకు బోధకమని వెనుక చెప్పబడెను. అట్టి ఋకారముయొక్క స్థానమున విధింపబడు అణ్ణు (అఇఉ) రపరమయేప్రవర్తించును. సూత్రమున, ర అనునది ప్రత్యాహారమగుటచే రేఫలకారములను బోధించును. కృష్ణ+ఋద్ధిః. ఇచట గుణము స్థానిసదృశమగు రేఫపరకాకారము (అర్) వచ్చును. కృష్ణర్ద్ధిః. తవ+ ఌకారః. ఇచట లపరమగు అకారము (అల్) వచ్చును. కృష్ణర్ద్ధిః, అనుచోట ధకారమునకు “అచోరహాభ్యామ్, (60) సూ. చే, వైకల్పికద్విత్వము వచ్చును. కృష్ణర్ద్ధిః.

వివ:— రపరః, అనునది రశబ్దమునకు అవయవబోధకపరశబ్దముతో బహువ్రీహి. కాన రేఫలకారములణ్ణుకు పరావయవములగును. ఈసూత్రమున స్థానే, అనుపదమనువృత్తమగును. లక్షణచే నిది ప్రసఙ్గావస్థయందనునర్థమును బోధించును. కావున నాదేశము ప్రసక్తమగు సమయముననే రేఫలకారములవయవములగును, గాని ఆదేశమువచ్చినపిదప నీసూత్రము ప్రవర్తించదు. కావుననే ఋకారమునకాస్తరతమ్యమువలన గుణవృద్ధులు క్రమముగ అర్, ఆర్, లే యగునను భాష్యకారోక్తనియమము సఙ్గతమగును. నాగేశుడు శబ్దేన్దుశేఖరమున, రప్రత్యాహారము లేదనియెను, ఈపక్షమందీసూత్రమున లకారమును గూడ జెప్పవలయును.

✻ 72. ఝరో ఝరి సవర్ణే. 8-4-65. ఝరః, ఝరి, సవర్ణే. (హలః, లోపః, వా)

హలః పరస్య ఝరో లోపో వా స్యాత్సవర్ణే ఝరి. ద్విత్వాభావే లోపే సత్యేకధమ్. అసతి లోపే, ద్విత్వలోపయోర్వా ద్విధమ్. సతి ద్విత్వే లోపే చాసతి త్రిధమ్. కృష్ణర్ధిః. కృష్ణర్ధ్ధిః. కృష్ణర్ద్ధ్ధిః. యణ ఇతి పఞ్చమీ మయ ఇతి షష్ఠీతి పక్షే కకారస్యాపి ద్విత్వమ్. లస్య త్వనచి చేతి. తేన తవల్కార ఇత్యత్ర రూపచతుష్టయమ్॥ ద్విత్వం లస్యైవ కస్యైవ నోభయోరుభయోరపి. తవల్కారాదిషు బుధై ర్బోధ్యం రూపచతుష్టయమ్॥

72. హల్లుకంటె పరమైన ఝర్వర్ణమునకు సవర్ణమగు ఝర్వర్ణము పరమగునపుడు లోపము వికల్పముగనగును. కృష్ణర్ధిః యను చోట సహజముగా రెండు ధకారములుండుటచే, ద్విత్వము చేయకనీ సూత్రముచే లోపము చేయునపుడొకధకారము గలదగును. కృష్ణర్ధ్ధిః. లోపముచేయనపుడును, ద్విత్వము చేసి లోపము చేయునపుడును, ధకారద్వయము గలదగును. కృష్ణర్ద్ధ్ధిః. ద్విత్వముచేసి లోపము చేయనపుడు, ధకారత్రయము గలదగును. కృష్ణర్ద్ధ్ధిః. "యణో మయో ద్వే వాచ్యే" అను వార్త్తికము యణ్ణుకంటె పరమగు మయ్యునకు ద్విత్వమును విధించునను వ్యాఖ్యానమున "తవల్కారః" అనుచోట కకారమునకును ద్విత్వమగును. లకారమునకు "అనచిచ" సూ. చే, ద్విత్వము. ఇందువలన తవల్కారః అనుచోట నాల్గు రూపములు సిద్ధించును. (1) లకారమునకే ద్విత్వముగలది, (2) కకారమునకే ద్విత్వముగలది, (3) లకారకకారములరెంటికిని ద్విత్వము లేకుండునది. (4) లకారకకారములురెండిటికిని ద్విత్వముగలది.

✻ 73. వృద్ధిరేచి 6-1-88 వృద్ధిః, ఏచి. (ఆత్)

ఆదేచి పరే వృద్ధిరేకాదేశస్స్యాత్. గుణా

పవాదః. కృష్ణైకత్వమ్. గఙ్గౌఘః. దేవైశ్వర్యమ్. కృష్ణౌత్కణ్ఠ్యమ్.

73. అవర్ణమునకు ఏచ్చు పరమగునపుడు పూర్వపరస్థానులందు వృద్ధియేకాదేశమగును. "ఆద్గుణః" సూత్రమునకిది యపవాదము. ఏ, ఓ, ఐ, ఔ,లు పరమగునపుడు క్రమముగనుదాహరణములు. కృష్ణైకత్వమ్. (కృష్ణ+ఏకత్వమ్) గఙ్గౌఘః (గఙ్గా+ఓఘః) దేవైశ్వర్యమ్ (దేవ+ఐశ్వర్యమ్) కృష్ణౌత్కణ్ఠ్యమ్ (కృష్ణ+ఔత్కణ్ఠ్యమ్).

* 74. ఏత్యేధత్యూఠ్సు. 6-1-89. (ఆత్, వృద్ధిః, ఏచి)
అవర్ణాదేజాద్యోరేత్యేధత్యోరూఠి చ పరే వృద్ధిరేకాదేశః స్యాత్. పరరూపగుణాపవాదః. ఉపైతి. ఉపైధతే. ప్రష్ఠౌహః. ఏజాద్యోః కిమ్. ఉపేతః. మా భవాన్ ప్రేదిధత్. పురస్తాదపవాదన్యాయేనేయం వృద్ధిరేఙి పరరూపమిత్యస్యైవ బాధికా. న త్వోమాఙోశ్చేత్యస్య. తేనావైహీతి వృద్ధిరసాధురేవ. వా। అక్షాదూహిన్యాముపసంఖ్యానమ్. అక్షౌహిణీ సేనా. వా। స్వాదీరేరిణోః. స్వైరః. స్వేనేరితుం శీలమస్యేతి స్వైరీ. స్వైరిణీ. వా। ప్రాదూహోఢోఢ్యేషైష్యేషు. ప్రౌహః. ప్రౌఢః ప। అర్థవద్గ్రహణే నానర్థకస్య గ్రహణమ్. వ్రశ్చేతి సూత్రే రాజేః పృథక్ భ్రాజిగ్రహణాద్ జ్ఞాపకాత్. తేన, ఊఢగ్రహణేన క్తాన్తమేవ గృహ్యతే. నతు క్తవత్వన్తస్యైకదేశః. ప్రోఢవాన్. ప్రౌఢిః. ఇష ఇచ్ఛాయాం తుదాదిః. ఇష గతౌ, దివాదిః. ఇష ఆభీక్ష్ణ్యే, క్ర్యాదిః. ఏషాం ఘఞి ణ్యతి చ, ఏష, ఏష్య ఇతి రూపే. తత్ర పరరూపే ప్రాప్తేఽనేన వృద్ధిః. ప్రైషః, ప్రైష్యః. యస్తు

ఈషఉఞ్ఛే, యశ్చ ఈష గతిహింసాదర్శనేషు. త
యోర్ఘఞ్యోపధత్వాత్ ఈషః, ఈష్యః. తత్రాద్గు
ణేన ప్రేషః, ప్రేష్యః. వా। ఋతే చ తృతీయాస
మాసే. సుఖేన ఋతః సుఖార్తః. తృతీయేతి కిమ్.
పరమర్తః. వా। ప్రవత్సతరకమ్బలవసనార్ణదశా
నామృణే. ప్రార్ణమ్. వత్సతరార్ణమిత్యాది. ఋ
ణస్య అపనయనాయ యదన్యదృణం క్రియతే త
దృణార్ణమ్. దశార్ణో దేశః. నదీ చ దశార్ణా.
ఋణశబ్దో దుర్గభూమౌ జలే చ.

74. ఏత్యేధత్యూఠ్సు=ఏతి, ఏధతి, ఊఠ్ పదములకు ద్వన్ద్వము. అవర్ణముకంటె ఏచ్చులాదియందుగల ఇణ్ (గతౌ) ధాతువు, ఏధ (వృద్ధౌ) ధాతువులుగాని ఊఠ్ (ఆదేశము) గాని పరమగునపుడు, పూర్వపరవర్ణములస్థానమందు వృద్ధి ఏకాదేశమగును. అనువృత్తమగు ఏచి, అనునది ఇణ్ధాత్వేధధాతువులకే విశేషణమగును. ఊఠున కేజాదిత్వము సంభవింపనందున దీనికి విశేషణము గాదు. ఈవృద్ధి ఇణ్ధాత్వేధధాతువులు పరముగనున్నపుడు ప్రాప్తమగు పరరూపమునకు, ఊఠ్ పరమగునపుడు ప్రాప్తమగు గుణమునకునపవాదము. ఉపైతి (ఉప+ఏతి) ఏతి, అనునది ఇణ్ధాతువునకు లట్ప్రథమైకవచనము. ఉపైధతే. (ఉప+ఏధతే) ఏధతే అనునది ఏధ ధాతువునకు లట్ప్రథమైకవచనము. ప్రష్ఠౌహః. (ప్రష్ఠ+ఊహః) ప్రష్ఠవాహ్శబ్దమునకు ద్వితీయాబహువచనము. ఇచట ఊకారము వాహ్శబ్దములోని వకారస్థానమందు "వాహఊఠ్" (330) సూ. చే, విధింపబడిన ఊఠాదేశసమ్బన్ధియని తెలియనగును. ఈసూత్రములోనికి "ఏచి" యనుపదమునను వృత్తి చేయనిచో ఇణ్ధాత్వేధధాతువులు పరమగునపుడు వృద్ధియని యర్థమగును. ఇట్లు చెప్పినచో ఉపేతః, (ఉప+ఇతః) మా భవాన్ ప్రేదిధత్ (ప్ర+ఇదిధత్) ఇత్యాదులలో వృద్ధి ప్రసక్తమగును. ఇతః, అనునది ఇణ్ధాతువునకు లట్ప్రథమద్వివచనము. ఇదిధత్, అనునది ణిజన్తమైన ఏధధాతువునకు, లుఙ్ప్రథమైకవచనము. మాఙ్ (మా)

యోగమందడాగమము నిషేధింపబడినందున నిట్టిరూపమేర్పడెను. "ఏచి" యనుదానికనువృత్తి జేసినచో నివి ఏజాదులుగానందున వృద్ధి వారితమగును. పూర్వమున జెప్పబడిన యపవాదశాస్త్రములు, తమకవ్యవహితపరములగు శాస్త్రములనే బాధించును గాని, వ్యవహితములగు వానిని బాధింపవు. (పురస్తాదపవాదాః అనన్తరాన్ విధీన్ బాధన్తే నోత్తరాన్) ఈన్యాయముచే నీవృద్ధి "ఏఙిపరరూపమ్" (79) అనుదానికే బాధకమగును గాని "ఓమాఙోశ్చ (81) అనుసూత్రమునకు బాధకము గాదు. కావున అవైహి (అవ+ఏహి) అనుచోట వృద్ధి యసాధువే యగును. ఏహి, అనునది ఆఙ్పూర్వకమగు ఇణ్ ధాతువునకు లోణ్మధ్యమైకవచనము. ఆ+ఇహి అనుచోట గుణము ప్రవర్తించినచో ఏహి అనియగును. పూర్వాన్తవద్భావమువలన అవ, అనుదానికి ఆఙ్పరత్వము సంభవించును గాన "ఓమాఙోశ్చ" (81) సూ. చే, పరరూపము ప్రవర్తించును. అవేహి యనురూపమే సాధువగును. వా। అక్షశబ్దావయవమగు అకారముకంటె ఊహినీశబ్దావయవమగునూకారము పరమైనపుడు పూర్వపరస్థానులందు వృద్ధి ఏకాదేశమగును. గుణమునకపవాదము. అక్షౌహిణీ. (అక్ష+ఊహినీ) వా। స్వశబ్దావయవమగు అకారమునకు, ఈర, ఈరిన్ శబ్దములఈకారము పరమగునపుడు వృద్ధి ఏకాదేశమగును. స్వైరః (స్వ+ఈరః) స్వైరీ (స్వ+ఈరీ) స్వేచ్ఛగ సంచరించు స్వభావము గలవాడనునర్థమందు, స్వశబ్దపూర్వకమగు ఈర (గతౌ) ధాతువునకు ఇన్ ప్రత్యయమువలన నీరూపము సిద్ధమగును. స్వైరిణీ, అను స్త్రీలిఙ్గమున గూడ, ఙీప్ ప్రత్యయమునకు ప్రకృతియగు ఈరిన్ శబ్దమును గైకొని వృద్ధి ప్రవర్తించును. ఇచట "లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా స్వైరిణీ, అను పాఠము చాలపుస్తకములలో దృష్టమగుచున్నది. "ప్రాతిపదికగ్రహణేలిఙ్గవిశిష్టస్యాపిగ్రహణమ్" (ప్రాతిపదికమును బోధించు శబ్దము గ్రహింపబడినపుడు లిఙ్గబోధకప్రత్యయములతో (టాప్, ఙీప్ మొదలగునవి) గూడినశబ్దములకును గ్రహణముగల్గును) ఈపరిభాషవలన వార్త్తికములోని "ఈరిన్" యను ప్రాతిపదికముచే "ఈరిణీ" యను ఙీబన్తమునకును గ్రహణము కల్గుటవలన స్వ

రిణీయనుచోట వృద్ధి వచ్చుననియాశయము. స్వైరిణీ యనుచోట స్వైరీ
తిని వృద్ధి సిద్ధమగును గాన నిచట లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషాప్రవృత్తి నిష్ఫల
మని తన ప్రౌఢమనోరమాగ్రన్థమున గ్రన్థకర్త దూషించుటచే నీపా
ఠమపపాఠమని గ్రహింపదగును. వా। ప్రశబ్దావయవమగు అకారము
నకు ఊహ, ఊఢ, ఊఢి, ఏష, ఏష్య, వీనియచ్చు పరమైనప్పుడు వృద్ధి
యేకాదేశమగును. ప్రౌహః (ప్ర+ఊహః) ప్రౌఢః (ప్ర+ఊఢః)
ఊఢ, యనునది వహ, ధాతువునకు క్త, ప్రత్యయాన్తము. ప్రౌఢవా
న్ (ప్ర+ఊఢవాన్) ఇచట ఊఢశబ్దము పరమగుటచే ప్రసక్తమగు
వృద్ధిని వారించుటకుపాయము ప్రదర్శింపబడుచున్నది. "అర్థవద్గ్రహ
ణే నానర్థకస్య గ్రహణమ్" (అర్థముగలశబ్దమునకు గ్రహణము సంభ
వించునపుడర్థశూన్యమగుదానికి గ్రహణము గలుగదు) అర్థపదముచే,
లోకప్రసిద్ధార్థమే గాక శాస్త్రకారులచే గల్పితమగునర్థముగూడ గ్ర
హింపదగును. "వ్రశ్చభ్రశ్చ" (295) సూత్రమున రాజ, ధాతువుకం
టె వేరుగా భ్రాజధాతువును గ్రహించుటయే యీపరిభాషకు జ్ఞాపక
ము. కానిచో రాజధాతువునకు విహితమైన షత్వము భ్రాజ్ధాతువు
లోని రాజ్‌నకును సిద్ధమగుచుండ భ్రాజ్‌గ్రహణము వ్యర్థమగును. ప
రిభాష జ్ఞాపితమైనపిదప భ్రాజ్‌లోని రాజ్ నిరర్థకమగుటచే షత్వమ
ప్రాప్తమగుచుండ తిరుగ భ్రాజ్‌గ్రహణమావశ్యకమగును. ప్రౌఢ
వాన్, యనుచోట వృద్ధ్యభావము పరిభాషకు ఫలము. ఊఢవాన్ అ
నునది వహధాతువునకు క్తవతుప్రత్యయాన్తము. కాన ఊఢవత్తను స
ముదాయమే యర్థవత్తుగాని దానిలోనేకదేశమగునూఢ, అనునది యర్థ
వత్తు గాదు. వార్త్తికమున, అర్థవత్తగు, క్తాన్తమైన నూఢశబ్దమునకే
గ్రహణము గాని యర్థశూన్యమగు నూఢశబ్దమునకు గ్రహణము లే
దు. ప్రౌఢిః (ప్ర+ఊఢిః) ప్రైషః (ప్ర+ఏషః) ప్రైష్యః (ప్ర+ఏష్యః)
తుదాదిగణమున నిచ్ఛార్థకమగు "ఇష" ధాతువునకుగాని, దివాదిగణ
మున గత్యర్థకమగు "ఇష" ధాతువునకు గాని, క్ర్యాదిగణమున పౌనః
పున్యార్థకమగు "ఇష" ధాతువునకు గాని ఘఞ్ (అ) ప్రత్యయమైన
నను ణ్యత్ (య) ప్రత్యయమైనను, చేసినయెడల క్రమముగ "ఏషః,

ఏష్యాః" అనురూపములేర్పడును. ఈధాతువులు లఘూపధములగుటచే "పుగన్తలఘూపధస్యచ" (7-3-86) సూ. చే, గుణము ప్రవర్తించుటవలన నిట్టిరూపములగునని గ్రహించునది. ప్ర, శబ్దమునకు ఏషః, ఏష్యాః, అనునవి పరమైనపుడు "ఏఙిపరరూపమ్" సూ. చే, పరరూపము ప్రాప్తమగుచుండ నీవృద్ధి విధింపబడెను. ఉఞ్ఛార్థకమగు ఈషధాతువు, గతిహింసాదర్శనార్థకమగు ఈషధాతువును, దీర్ఘోపధములగుటచే పూర్వోక్తమగు గుణము ప్రవర్తించనందున వీనికి ఘఞ్, ణ్యత్, ప్రత్యయములు చేసినపుడు ఈషః, ఈష్యాః, అని యగును. ప్రశబ్దమునకివి పరమగునపుడు "ఆద్గుణః" సూ. చే, గుణము వలన ప్రేషః, ప్రేష్యాః, అను రూపములగును. వా। అవర్ణమునకు ఋతశబ్దము పరముగనున్నపుడు తృతీయాసమాసమందు వృద్ధి యేకాదేశమగును. సుఖార్తః. సుఖేన+ఋతః. (సుఖ+ఋతః) వృద్ధి, తృతీయాసమాసమందు విధింపబడుటవలన పరమర్తః "(పరమ+ఋతః. పరమశ్చాసౌఋతశ్చ) మొదలగు సమాసములందు వృద్ధి వారితమగును. వా। ప్ర, వత్సతర, కమ్బల, వసన, ఋణ, దశ, వీనియొక్క అకారమునకు, ఋణశబ్దముయొక్క యచ్చు పరమగునపుడు, వృద్ధి యేకాదేశమగును. ప్రార్ణమ్. వత్సతరార్ణమ్. కమ్బలార్ణమ్. వసనార్ణమ్. ఋణార్ణమ్. ఒకఋణమును తీర్చుటకై చేయబడు వేరొకఋణము, ఋణార్ణమనబడును. దశార్ణః. ఇదొకదేశవిశేషమునకు సంజ్ఞ. పది దుర్గభూములు గలదనియర్థము. దశార్ణా. నదీవిశేషము. ఋణశబ్దము దుర్గభూమిని, జలమును, బోధించును.

✻ 75. ఉపసర్గాదృతి ధాతౌ 6-1-61. ఉపసర్గాత్, ఋతి, ధాతౌ. (ఆత్, వృద్ధిః)

అవర్ణాన్తాదుపసర్గాదృకారాదౌ ధాతౌ పరే వృద్ధిరేకాదేశః స్యాత్. ప్రార్ఛతి. ఉపార్ఛతి.

75. అవర్ణాన్తమగు నుపసర్గమునకు హ్రస్వఋకారమాదియందుగల ధాతువు పరమగునపుడు వృద్ధి యేకాదేశమగును. ప్రార్ఛతి.

(ప్ర + ఋచ్ఛతి) ఉపార్ఛతి (ఉప + ఋచ్ఛతి) ఋకారస్థానమున వృద్ధి స్థానసాదృశ్యమువలన ఆర్ అనునది యగును.

※ 76. అన్తాదివచ్చ. 6-1-85. అన్తాదివత్, చ. (ఏకః పూర్వపరయోః)

యోఽయమేకాదేశస్సపూర్వస్యాన్తవత్స్యా
త్పరస్యాదివత్స్యాత్. ఇతి రేఫస్య పదాన్తత్వే.

76. అన్తాదివత్ = అన్తాదిశబ్దములకు ద్వన్ద్వము జేసి అన్తాదిభ్యామ్ తుల్య మనుసర్థమున వతిప్రత్యయముచేనిది సిద్ధమగును. పూర్వపరస్థానులందు బ్రవృత్తమగునేకాదేశము (ఏకః పూర్వపరయోః అనునధికారమున విహితమగు గుణాదికము) పూర్వస్థానితో గూడిన పూర్వసముదాయమునకన్తమువంటిదియు, పరస్థానితో గూడిన పరసముదాయమునకు ఆదివంటిదియునగును, అనగా ఏకాదేశము ప్రవర్తింపకపూర్వము పూర్వపరసముదాయములందుగల, ప్రాతిపదికత్వము, పదత్వము, మొదలగునవి, ఏకాదేశముతోగూడిన దానియందు నీయతిదేశమువలన లభించునని భావము. ప్రార్ఛతి అనుచోట ప్ర, అనునుపసర్గయందుగల పదత్వము ప్రార్, అనుదానియందతిదేశలభ్యమగును. కాన ప్రారను చోట రేఫము పదాన్తమగును.

వివ:— ఏకః పూర్వపరయోః, సూత్రములోని పూర్వశబ్దమేకాదేశపూర్వస్థానితోగూడిన పూర్వసముదాయమును, పరశబ్దమేకాదేశపరస్థానితోగూడిన పరసముదాయమును బోధించును. ఈసూత్రములోని అన్తశబ్దము, ఏకాదేశపూర్వస్థానిని, ఆదిశబ్దమేకాదేశపరస్థానిని బోధించును. ఇట్లు మూలోక్తార్థము సిద్ధమగును.

※ 77. ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః. 8-3-15. ఖరవసానయోః, విసర్జనీయః (రః, పదస్య, అన్తే)

ఖరి అవసానే చ పరే రేఫస్య విసర్జనీయ
స్స్యాత్పదాన్తే. ఇతి విసర్గే ప్రాప్తే. అన్తవద్భావే

న పదాన్తరేఫస్య న విసర్గః. ఉభయథర్క్షు, కర్తరి చర్షిదేవతయోః, ఇత్యాదినిర్దేశాత్. ఉపసర్గేణైవ ధాతోరాక్షేపే సిద్ధే ధాతావితి యోగవిభాగేన పునర్వృద్ధివిధానార్థమ్. తేన ఋత్యక ఇతిపాక్షికోపి ప్రకృతిభావోత్ర న భవతి.

77. ఖర్వర్ణము పరమగునపుడు నవసానమందును పదాన్తమమగు రేఫకు విసర్గము వచ్చును. ఈసూత్రముచే, ప్రార్ఛతి, అనుచోట రేఫకు విసర్గము ప్రాప్తమగుచున్నది. "ఉభయథర్క్షు" (8-3-8) "కర్తరిచర్షిదేవతయోః" (3-2-186) మొదలగు పాణినిప్రయోగముల వలన నన్తవద్భావముచే పదాన్తమగు రేఫకు విసర్గము రాదని జ్ఞాపనము చేయుటవలన ప్రకృతమున విసర్గము నివృత్తమగును. ప్రార్ఛతిఅనుచోట రేఫము, పూర్వాన్తవద్భావాతిదేశమువలననే, పదాన్తమైనది. ఉభయథర్క్షు (ఉభయథా+ఋక్షు) అనుచోట, "కర్తరిచర్షిదేవతయోః" (కర్తరిచ+ఋషిదేవతయోః) అనుచోటను గుణమేకాదేశమైనది. పూర్వోక్తాతిదేశమువలన నిచటి రేఫము పదాన్తమైనను పాణినివిసర్గమును చేయనందున నీనిర్దేశములు పూర్వోక్తార్థమున ప్రమాణములగును. ప్రార్ఛతి, అనుచోట "ఋత్యకః" (93) సూ. చే, ప్రాప్తమగు వైకల్పికప్రకృతిభావమును వారించుటకై యుపాయము ప్రదర్శింపబడుచున్నది. "ఉపసర్గాదృతి ధాతౌ" (75) సూత్రమున ధాతుపదము లేకున్నను, ప్రాదులకుపసర్గసంజ్ఞ, క్రియతో సమ్బన్ధమున్నపుడే విహితమైనందున నుపసర్గపదమే క్రియావాచకమగు ధాతువునాక్షేపించును. ఏకారణము లేనపుడేకార్యమునకసంభవమో యట్టికార్యమాకారణమును గల్పించుట యాక్షేపమనబడును. ఎట్లన, దేవదత్తుడనువాడు బలసియున్నాడు పగలుభోజనముచేయడు, అనుచోట భోజనము లేనిచో బలమసంభవము గాన, బలము, తనకు గారణమగు రాత్రిభోజనమును గల్పించును. (ఆక్షేపించును) ఇట్లీసూత్రమున ధాతువాక్షేపలబ్ధమగుచుండ, ధాతుగ్రహణము వాక్యభేదముచేనవర్ణా

న్తోపసర్గమునకు ఋకారాదిధాతువు పరమగునపుడు తిరుగ వృద్ధిని విధించును. ఇందువలన వృద్ధికి విషయమగు చోట వృద్ధియే గాని, ప్రకృతిభావాదులేవియు రావని ఫలితమగును. ప్రార్ఛతిఅనుచోట పూర్వోక్తప్రకృతిభావమీరీతిగ వారితమగును.

* 78. వా సుప్యాపిశలేః. 6-1.92. వా, సుపి, ఆపిశలేః.
(ఆత్, వృద్ధిః, ఉపసర్గాదృతిధాతౌ)

అవర్ణాన్తాదుపసర్గాదృకారాదౌ సుబ్ధాతౌ పరే వృద్ధిర్వా స్యాత్. ఆపిశలిగ్రహణం పూజార్థమ్. ప్రార్షభీయతి. ప్రర్షభీయతి. సావర్ణ్యాత్ ఌవర్ణస్య గ్రహణమ్. ప్రాల్కారీయతి. ప్రల్కారీయతి. తపరత్వాద్దీర్ఘే న. ఉపౠకారీయతి. ఉపర్కారీయతి.

78. అవర్ణాన్తమగునుపసర్గముకంటె హ్రస్వఋకారమాది యందు గల సుబ్ధాతువు పరమగునపుడు, వృద్ధి, (ఏకాదేశము) వికల్పముగనగును. వాశబ్దము వికల్పమును బోధించును గాన ఆపిశలిమహర్షిప్రతిపాదకమగు నాపిశలిపదము పూజార్థమనగా ఋషినామోచ్చారణమువలన గలుగు ప్రయోజనము కొఱకేయని యర్థము. ప్రార్షభీయతి (ప్ర+ఋషభీయతి) ఋషభీయతి, అనునది ఋషభమును తనకిచ్ఛయించుచున్నాడనునర్థమున, ఋషభశబ్దము (సుబన్తము) ప్రకృతిగాగల క్యచ్ప్రత్యయాన్తధాతువునకు (ఋషభీయ) లట్ప్రథమైకవచనము. వృద్ధ్యభావపక్షమున గుణము. ప్రర్షభీయతి. ఋ, ఌ, వర్ణములు సవర్ణములగుటవలన సూత్రములోని ఋకారము ఌకారమునకును గ్రాహకమగును. కాన ఌకారాదిసుబ్ధాతువు పరమగునపుడును వృద్ధియగును. ప్రాల్కారీయతి (ప్ర+ఌకారీయతి) వృద్ధ్యభావపక్షమందు గుణము. ప్రల్కారీయతి. "ఋతి" అనుచోట తపరకరణముచే దీర్ఘమగు ౠకారమునకు గ్రహణము లేదు. కావున ఉప+ౠకారీయతి

అనుచోట వృద్ధి ప్రవర్తింపక గుణమే ప్రవర్తించును. "ఉపర్కారీయ
తి" అని యగును.

వివ:—సుప్పదమునకు సుబన్తమర్థమనిన నిదిధాతువునకు విశే
షణమనవలనుపడదు. కావున సుప్పదము సుబన్తప్రకృతికమును బో
ధించునని చెప్పవలయును. సుబ్ధాతువన సుబన్తము ప్రకృతిగా గల
ధాతువని యర్థము. "సుప ఆత్మనః క్యచ్" (3-1-8) ఇత్యాదిసూత్ర
ములచే క్యజాదిప్రత్యయములు పుత్రాదిసుబన్తములకంటె విహితము
లగుటచేతను, క్యజాదిప్రత్యయాన్తములకు ధాతుసంజ్ఞ విధింపబడుట
వలనను, పుత్రీయ, (తి) ఋషభీయ, (తి) మొదలగునవి సుబ్ధాతువుల
గును. ఈసూత్రమునందును ధాతుపదమునకనువృత్తి జేసి "ఉపసర్గా
దృతి ధాతౌ", సూత్రమందువలె వాక్యభేదముచే తిరుగ వృద్ధిని విధింప
వలయును. కావుననే యీసూత్రముయొక్క యుదాహరణములందు
ను "ఋత్యకః" సూ. చే, వైకల్పికప్రకృతిభావము ప్రవర్తించదు.

✻ 79. ఏఙి పరరూపమ్. 6-1-94. ఏఙి, పరరూపమ్. (ఆ
త్, ఉపసర్గాత్ ధాతౌ)
ఆదుపసర్గాదేఙాదౌ ధాతౌ పరే పరరూప
మేకాదేశః స్యాత్. ప్రేజతే. ఉపోషతి. ఇహ వా
సుపీత్యనువర్త్య వాక్యభేదేన వ్యాఖ్యేయమ్. తేన
ఏఙాదౌ సుబ్ధాతౌ వా। ఉపేడకీయతి. ఉపైడకీయ
తి. ప్రోష్ఠీయతి. ప్రౌష్ఠీయతి. వా। ఏవేచాని
యోగే. నియోగోఽవధారణమ్. క్వేవ భోక్ష్య
సే. అనియోగే కిమ్. తవేవ.

79. అవర్ణాన్తమగునుపసర్గముకంటె, ఏకారముగాని ఓకారము
గాని యాదియందుగల ధాతువు పరమగునపుడు పరరూపము (పరస్థా
నియొక్క రూపము) పూర్వపరస్థానులందే కాదేశమగును. ప్రేజతే.
(ప్ర+ఏజతే) అకారైకారముల స్థానమందేకారము వచ్చినది. ఉపో

షతి (ఉప + ఓషతి) ఇచట పరరూపమోకారము. ఈసూత్రములోని "వా, సుపి" అనుపదములననువృత్తిజేసి, భిన్నవాక్యముచే నవర్ణాన్తోపసర్గమునకు, ఏజాదియగు సుబన్తప్రకృతికధాతువు పరమగునపుడు, పరరూపము వికల్పముగనగునని చెప్పవలయును. ఉపేడకీయతి (ఉప + ఏడకీయతి) పరరూపాభావపక్షమందు వృద్ధియగును. ఉపైడకీయతి. ప్రోఘీయతి. (ప్ర + ఓఘీయతి) ప్రౌఘీయతి. వా। *అనియమము (అసంభవము) నకు, ద్యోతకమగునేవకారమవర్ణాన్తముకంటె పరమగునపుడు పరరూపమేకాదేశమగును. క్వేవ (క్వ + ఏవ) భోక్ష్యసే. స్థలము సంకీర్ణమగుటవలన నీయొక్క భోజనమునకు సంభవము లేదనియర్థము. నియమము (నిర్ధారణము) ను, ద్యోతనచేయునట్టి ఏవకారము పరమగునపుడు వృద్ధియే వచ్చును. తవైవ (తవ + ఏవ) ఇచటి ఏవకారమువలన, నీకేగాని యితరునకుగాదను నిర్ధారణము ద్యోత్యమగుచున్నది.

వివ:— * "ఏవేచానియోగే" అనువార్తికమున నియోగశబ్దమునకు నియోజనమనగా వ్యాపారమర్థమనియు వ్యాపారభిన్నార్థద్యోతకమగునేవకారము పరమగునపుడు పరరూపమగుననియును గొందఱు వ్యాఖ్యానము జేసిరి. "మమైవజన్మా[illegible]రపాతకానామ్" అను ప్రయోగమునను, "లఙః శాకటాయనస్యైవ" (3-4-111) అను సూత్రకారప్రయోగమునను, పరరూపము ప్రసక్తమగుటచే ప్రయోగవిరోధము సంభవించునుగాన నీవ్యాఖ్యానమయుక్తమని గ్రహించునది.

✓ * 80. అచోన్త్యాది టి. 1-1-64. అచః, అన్త్యాది, టి.

అచాం మధ్యే యోన్త్యస్స ఆదిర్యస్య తట్టిసంజ్ఞం స్యాత్. వా। శకన్ధ్వాదిషు పరరూపం వాచ్యమ్. తచ్చ టేః. శకన్ధుః. కర్కన్ధుః. కులటా. సీమన్తః కేశవేశే. సీమాన్తోన్యః. మనీషా. హలీషా. లాఙ్గలీషా. పతఞ్జలిః. సారఙ్గః పశుపక్షిణోః. సారాఙ్గోన్యః. ఆకృతిగణోయమ్. మార్తణ్డః. వా। ఓత్వోష్ఠయోస్సమాసే వా। స్థూలోతుః। స్థూలౌతుః। బిమ్బోష్ఠః।బిమ్బౌష్ఠః। సమాసే కిమ్। తవౌష్ఠః॥

80. అచః, అనునది నిర్ధారణషష్ఠ్యన్తము. అన్త్యాది=అన్త్యః, ఆదిర్యస్యతత్. అచ్చులలో నన్త్యమైనయచ్చు ఆద్యవయవముగగల భాగము, టిసంజ్ఞకమగును. మరుత్ శబ్దమున ఉత్తనునది టిసంజ్ఞకము. దధిఅనుచోట నికారము టిసంజ్ఞకము. వా। శకన్ధుశబ్దము మొదలగు శకన్ధ్వాదిగణములోని శబ్దములు సిద్ధించుటకై యనుగుణమైన పరరూపమును చెప్పవలయును. గణములోని శబ్దములయొక్క టిసంజ్ఞగలభాగమునకు పరరూపము వచ్చినపుడే యిష్టరూపములు సిద్ధములగునుగాన నీపరరూపమునకు పూర్వస్థాని, టిసంజ్ఞకమే యగునని తెలియదగును. శకన్ధుః (శక+అన్ధుః) శకదేశములయొక్క కూపము. కర్కన్ధుః (కర్క+అన్ధుః) కర్కులనురాజులయొక్క కూపము. కులటా (కుల+అటా) వ్యభిచారిణి. సీమన్తః (సీమన్+అన్తః) కేశవేశము (ముడి) నర్థమందే పరరూపము. పొలిమేరయనునర్థమందు సీమాన్తః అనియే యగును. మనీషా (మనస్+ఈషా) జ్ఞానము. హాలీషా (హాల+ఈషా) లాఙ్గలదణ్డము (ఏటికఱ్ఱ) లాఙ్గలీషా (లాఙ్గల+ఈషా) లాఙ్గలదణ్డము. 1 పతఞ్జలిః (పతన్+అఞ్జలిః) నమస్కారార్హుడగు పతఞ్జలిముని. సారఙ్గః. (సార+అఙ్గః) ఈశబ్దముచే వ్యవహరింపబడు మృగముగాని పక్షిగాని యర్థము. సారాఙ్గః (సార+అఙ్గః) బలమైనయవయవములుగలది, పశుపక్షులకంటె వేరైనది. శకన్ధ్వాదిగణమాకృతిగణమనగా శకన్ధ్వాదిసదృశములగు మరికొన్నిటినిందు జేర్పదగునని యాశయము. 2 మార్తణ్డః. (మృత+అణ్డః) మృతాణ్డశబ్దములకు పరరూపము వచ్చినపిదప మృతాణ్డునివలన పుట్టినవాడనునర్థమున మృతాణ్డశబ్దముకంటె నణ్ ప్రత్యయము చేసినయెడల మార్తణ్డః అనియగును. వా। అవర్ణమునకు,ఓతు,ఓష్ఠ, వీనియొక్క ఓకారము పరమగునపుడు, 3 సమాసమందు పరరూపము వికల్పముగనగును. స్థూలోతుః. (స్థూల+ఓతుః) బిమ్బోష్ఠః (బిమ్బ+ఓష్ఠః) పరరూపాభావపక్షమందు వృద్ధి. స్థూలౌతుః. బిమ్బౌష్ఠః. సమాసమందనుటచే, తవోష్ఠః. (తవ+ఓష్ఠః) ఇత్యాదివాక్యములందు పరరూపము రాదు.

వివ:— 1. పతఞ్జలిముని, గోనర్దదేశమందొక మహర్షియొక్క

దోసిలినుండి సంధ్యావందనసమయమున పడినవాడను నైతిహ్యమున ననుసరించి అఞ్జలేః పతితః, అనువిగ్రహమును జెప్పి, పతఞ్జలిశబ్దము, పతితాఞ్జలిశబ్దములవలన నేర్పడినదనుటయుచితముగాన పతఞ్జలిశబ్దమును మయూరవ్యంసకాదిగణమున నుంచి "మయూరవ్యంసకాదయశ్చ" (758) సూ. చే. పతితాఞ్జలిశబ్దములకు సమాసమును, ఆగణమందు నిపాతనమువలననితశబ్దమునకు లోపమును, చేసినందున పతఞ్జలిశబ్దము సిద్ధమగునని చెప్పవలయును. కావున శకన్ధ్వాదిగణమున పతఞ్జలిశబ్దపాఠమనౌచిత్యదూరమైనదని నాగేశాదులయాశయము.

2. మార్తణ్డుడన సూర్యుడు. బుధునిశాపవశమున నదితియొక్క యుదరముననున్నపుడే గర్భమచేతనమైనదనియు, నాగర్భముబయటికి వచ్చినపిదప సచేతనమైనదనియును, భారతమునచెప్పబడినది. లోకమున మృతాణ్డభవుడనునర్థమున పరరూపమే సాధువనియును, పరామార్తాణ్డమాస్థత, పునర్మార్తాణ్డమాభరత్, మొదలగు వైదికప్రయోగములలోని దీర్ఘము ఛాన్దసమనియును, ప్రామాణికులయాశయము.

3. అవర్ణమునకు, ఓత్వోష్ఠశబ్దములకునొకేసమాసమందు స్థితి సంభవించునపుడే పరరూపమని వ్యాఖ్యానము చేయవలయును. ఇందువలన, వృషలసుత, ఓష్ఠవర్ణిణాస్తే, ఇత్యాదులందు భిన్నసమాసములయొన్ని ఓత్వోష్ఠశబ్దములు పరమగునపుడనిష్టమగు పరరూపము నివృత్తమగును.

✻ 81. ఓమాఙోశ్చ. 6-1-95. (ఆత్, పరరూపమ్)

ఓమి, ఆఙి చాత్పరే పరరూపమేకాదేశః స్యాత్। శివాయోంనమః। శివ ఏహి। శివేహి॥

81. అవర్ణముకంటె ఓమ్, ఆఙ్ (ఆ) ఇవి పరమగునపుడు పరరూపమేకాదేశమగును. శివాయోం నమః (శివాయ + ఓమ్) శివేహి (శివ + ఏహి) ఏహిఅనునది, ఆఙ్ పూర్వకమగు, ఇణ్ ధాతువునకు లోణ్మధ్యమైకవచనము. కావున పూర్వాన్తవద్భావముచే నాఙ్ పరత్వము సంభవించును.

* 82. అవ్యక్తానుకరణస్యాత ఇతౌ. 6-1-98. అవ్యక్తానుకరణస్య, అతః, ఇతౌ. (పరరూపం)

ధ్వనేరనుకరణస్య యోఽచ్ఛబ్దస్తస్మాదితౌ పరే పరరూపమేకాదేశస్స్యాత్. పటత్ ఇతి. పటితి. వా। ఏకాచో న. శ్రదితి.

82. అపరిస్ఫుటాఽకారాదివర్ణములుగల శబ్దము ధ్వనియనబడును. ధ్వనికనుకరణమైన, అనగా పరిస్ఫుటాకారాదివర్ణములుగల శబ్దముయొక్క అత్ శబ్దమున కితిశబ్దము పరమగునపుడు పరరూపమేకాదేశమగును. అచ్ఛబ్దమనర్థకమగుటవలన, అనర్థకసముదాయము విషయమున "నానర్థకేఽలోన్త్యవిధిరనభ్యాసవికారే" (అలోన్త్యపరిభాష యనర్థకమందు ప్రవర్తించదు. అభ్యాసకార్యముల విషయమైయనర్థకమందు గూడ పరిభాష ప్రవర్తించును) అనుపరిభాషచే అలోన్త్యపరిభాష నిషేధింపబడుటవలనను, అత్ అనుసముదాయమే పరరూపమునకు పూర్వస్థాని యగును. పటితి (పటత్ + ఇతి) వా। అనుకరణమేకాచ్కమైనపుడు దానిలోని అత్ శబ్దమునకు పరరూపము రాదు. శ్రదితి. (శ్రత్ + ఇతి)

* 83. నామ్రేడితస్యాన్త్యస్య తు వా. 6-1-99. న, ఆమ్రేడితస్య, అన్త్యస్య, తు, వా, (పరరూపం)

ఆమ్రేడితస్య, ప్రాగుక్తం న స్యాత్. అన్త్యస్య తు తకారమాత్రస్య వా స్యాత్. డాచి బహుళం ద్వే భవత ఇతి బహుళవచనాద్ద్విత్వమ్.

83. ఆమ్రేడితమునకు (ద్విరుక్తమైనదానియొక్క పరమగు శబ్దరూపము) అవయవమైన అత్ శబ్దమునకు పరరూపము రాదు. తుదినున్న తకారమునకు మాత్రము పరరూపము వికల్పముగనగును. "డాచి బహుళం ద్వే భవతః" (డాచ్ ప్రత్యయము వివక్షితమైనపుడు ధ్వనియొక్కయనుకరణశబ్దమునకు బహుళముగా ద్విత్వమగును) అనువార్తికమందలి బహుళగ్రహణమువలన పటత్ ఇతి, అనుచోట డాచ్ ప్ర

త్వయము లేకపోయినను ద్విత్వము వచ్చును. పటత్ పటత్ + ఇతి. బహుళపదమునకనేకార్థములను గ్రహించునదనియర్థముగాన బహుళ పదముగల వాక్యముచే విధింపబడు కార్యము జెప్పబడిన, నిమిత్తాదులు లేనపుడును ప్రవర్తించును. కొన్నిచోట్ల నిమిత్తాదులున్నను ప్రవర్తింపదు. కొన్ని ప్రయోగములలో నిత్యముగను, మరికొన్నిటియందు వికల్పముగనుప్రవర్తించునని గ్రహించునది.

✳ 84. తస్య పరమామ్రేడితమ్. 8-1-2. తస్య, పరమ్, ఆమ్రేడితమ్.

ద్విరుక్తస్య పరం రూపమామ్రేడితసంజ్ఞం స్యాత్। పటత్ పటేతి.

84. ద్విరుక్తమైనదానియొక్క పరమగు శబ్దస్వరూపమామ్రేడితమనబడును. పటత్, అను అనుకరణశబ్దమునకితిశబ్దము పరమైనప్పుడు పూర్వోక్తరీతిని బహుళవచనముచే ద్విత్వము. పటత్ పటత్ ఇతి. ఇచట పరమగు పటత్ అనునది యామ్రేడితముగానని చటి అత్ శబ్దమునకు పరరూపము రాక, తకారమునకు మాత్రము పరరూపము ప్రవర్తించినపక్షమందు "ఆద్గుణః" (70) సూ. చే, గుణమును ప్రవర్తించును. పటత్పటేతి. పరరూపాభావపక్షమందు పటత్ పటత్ + ఇతి, అనియుండగా.

✳ 85. ఝలాం జశోన్తే. 8-2-39. ఝలాం, జశః, అన్తే, (పదస్య)

పదాన్తే ఝలాం జశః స్యుః. పటత్పటదితి.

85. పదముయొక్క తుదినున్న ఝల్ వర్ణములకు జశ్ వర్ణములాదేశములగును. పటత్ పటత్ + ఇతి, అనుచోట చివరనుండు తకారమునకీసూత్రముచే జశ్త్వము (దకారము) వచ్చును. పటత్పటదితి.

✻ 86. అకస్సవర్ణే దీర్ఘః. 6-1-101. అకః, సవర్ణే, దీర్ఘః, (అచి)

అకః సవర్ణేఽచి పరే దీర్ఘ ఏకాదేశః స్యాత్। దైత్యారిః। శ్రీశః। విష్ణూదయః। అచి కిమ్। కుమారీ శేతే। నాజ్ఝలావితి సావర్ణ్యనిషేధస్తు న దీర్ఘశకారయోః, గ్రహణకశాస్త్రస్య సావర్ణ్యవిధి నిషేధాభ్యాం ప్రాగనివృత్తేః। అకః కిమ్। హరయే। అకోఽకి దీర్ఘ ఇత్యేవ సువచమ్। వా। ఋతి సవర్ణే ఋ వా। హోతౄకారః। హోతృకారః। వా। ఌతి సవర్ణే ఌ వా। హోతౢకారః। పక్షే ఋకారస్సావర్ణ్యాత్। హోతృకారః. ఋతి ఋ వా, ఌతి ఌవేత్యుభయత్రాపి విధేయం వర్ణద్వయం ద్విమాత్రమ్। ఆద్యస్య మధ్యే ద్వౌ రేఫౌ. తయోరేకా మాత్రా। అభితోఽజ్భక్తేరపరా। ద్వితీయస్య తు మధ్యే ద్వౌ లకారౌ। శేషం ప్రాగ్వత్। ఇహోభయత్రాపి ఋత్యక ఇతి పాక్షికః ప్రకృతిభావో వక్ష్యతే॥

86. అక్ ప్రత్యాహారవర్ణములకు సవర్ణమగునచ్చు పరమగునపుడు దీర్ఘమేకాదేశమగును. దైత్యారిః. (దైత్య+అరిః) శ్రీశః (శ్రీ+ఈశః) విష్ణూదయః (విష్ణు+ఉదయః) అచ్చులకు హల్లులకును, పరస్పరము సవర్ణసంజ్ఞానిషేధము చెప్పబడినందునఁనక్కులకు సవర్ణములచ్చులే యగుచుండఁనచ్చదానువృత్తి కేమిఫలమను శఙ్కకిది సమాధానము:—నాజ్ఝలౌ, సూత్రమునకు విషయము నిర్ణీతమైనపిదపనగా నాసూత్రమునకర్థబోధగలిగినతరువాత నాసూత్రమునకు విషయములగు వర్ణములను విడచి మిగిలినవానికి తుల్యాస్యసూత్రము సవర్ణసంజ్ఞను విధించును. ఏమ్మటననగా "తుల్యాస్య" సూత్రమునకర్థబోధగలిగినపిదప

1. "అణుదిత్సూత్రము, అణ్ణులు తమసవర్ణములను గ్రహించునని బోధిం

చును, గాన నాజ్ఝలౌ సూత్రమునకు బోధగల్గుసమయమున నచ్చులు తమసవర్ణములను గ్రహించునని అణుదిత్సూత్రము బోధింప వీలులేనందున నాజ్ఝలౌ, సూత్రములోని యచ్చపదమక్షరసమామ్నాయమందు పఠింపబడినయచ్చుల నేగ్గాని తత్సవర్ణములను గ్రహింపదు. కావున హ్రస్వేకారశవర్ణములకు సవర్ణసంజ్ఞానిషేధముండును గాని, దీర్ఘేకారశవర్ణములకు సవర్ణసంజ్ఞానిషేధము లేనందున కుమారీశేతే, అనుచోటనచ్చునకు సవర్ణమైన హల్లు పరముగనుండుటవలన నిచట దీర్ఘమును వారించుటకై యచ్పదానువృత్తియావశ్యకమని. సూత్రమున అకః, అనుపదము లేనిచో సవర్ణమగునచ్చు పరమగునపుడు దీర్ఘమగునను నర్థము సంభవించును. హరయే, (హరే+ఏ) అనుచోట నేకారమునకు సవర్ణాచ్పరత్వముండుటచే దీర్ఘము ప్రసక్తమగును. దీనిని వారించుటకై అకః, అనునది యావశ్యకము. "అకస్సవర్ణేదీర్ఘః" అను సూత్రస్థానమున "అకోకిదీర్ఘః" అనుసూత్రమే చెప్పదగును. "యథాసంఖ్యమనుదేశస్సమానామ్" (129) సూత్రము ప్రవర్తించుటవలన దధ్యత్ర (దధి+అత్ర) ఇత్యాదులందు దీర్ఘప్రసక్తి లేనందున సవర్ణపదమునావశ్యకమగును. కుమారీశ్శేతే, అనుచోటనక్కు పరముగ లేనందున దీర్ఘము ప్రసక్తముగాదుగాన నచ్పదానువృత్తియావశ్యకముగాదు. కావుననీన్యాసము లఘువగును. 2. వా। సవర్ణము హ్రస్వమునగు ఋకారము పరమగునపుడు ఋ, అనునేకాదేశము వికల్పముగనగును. సవర్ణపదమువలన పూర్వస్థానియును ఋకారమేగావలయునని ఫలితమగును. హోతృకారః (హోతృ+ఋకారః) పక్షమందు సవర్ణదీర్ఘమగును. హోతౄకారః. వా। సవర్ణము, హ్రస్వమునగు ఌకారము పరమగునపుడు ఌకారము వికల్పముగ నేకాదేశమగును. హోతౢకారః. (హోతౢ+ఌకారః) ఋకారఌకారములకు సవర్ణసంజ్ఞ విధింపబడినందుననిచట ఋకారమునకు ఌకారము సవర్ణమగును. పక్షమందు, ఌకారమునకు సవర్ణమగుటచేతను త్రిమాత్రికమగు ఌకారము లేకపోవుటచేతను "అకస్సవర్ణే" సూ. చే, ౠకారమే యాదేశమగును. హోతౄకారః. ఈరెండు వార్తికము

లచే విధింపబడిన వర్ణద్వయము (ఋ, ౡ,) ప్రత్యేకము రెండుమాత్రలు గలది. (ద్విమాత్రికము) మొదటిదానియొక్క మధ్యను రెండు రేఫలున్నవి. వీనికొకమాత్ర. ఈరేఫములను చుట్టువారుకొనియున్నన జ్భాగమునకొకమాత్ర. రెండవదానియొక్క మధ్యను రెండు లకారములున్నవి. వీనికొకమాత్ర. ఈలకారములకు జుట్టునున్నన జ్భాగమునకొక్క మాత్ర. ఈవార్ణికద్వయముయొక్క యుదాహరణములందును ఋత్యకః, సూ. చే, వైకల్పికప్రకృతిభావము ముందు జెప్పబడును.

వివ:— (1) అక్షరసమామ్నాయమున వర్ణముల ఉపదేశము, పిమ్మట వానికి(కకారచకారాదులకు) ఇత్సంజ్ఞ, తరువాత "ఆదిరన్త్యేన" సూ. చే, ప్రత్యాహారము, పిదప సవర్ణసంజ్ఞ, పిమ్మట "అణుదిత్సూత్రమును, వాక్యాపరిసమాప్తిన్యాయమువలన అణుదిత్సూత్రముచే నితరసూత్రములందలి అణ్ణుస్వసవర్ణగ్రాహకమగునుగాని నాజ్ఝలౌ సూత్రమందలి యచ్చుగాని, అణుదిత్సూత్రమందలి అణ్ణుగాని సవర్ణగ్రాహకములు గావు. అనగా ప్రత్యాహారసిద్ధి అయినపిదప, నాజ్ఝలౌ, సూత్రమునకు వాక్యార్థబోధ కలుగగానీనిషేధమునకు (అపవాదమునకు) విషయమగు వర్ణములను విడచి "తుల్యాస్య" సూత్రము, సవర్ణపదమునకు బోధ్యములివియని నిశ్చయముగ బోధించును. అపుడణుదిత్సూత్రముచేనాసవర్ణములకు గ్రహణమును బోధింపదగును. సవర్ణసంజ్ఞాసూత్రమునకు పూర్వమే నాజ్ఝలౌ, సూత్రమునకు బోధ కలుగునుగాన నచట నణుదిత్సూత్రము ప్రవర్తింపదు. తుల్యాస్యసూత్రమునకు బాధకమగు నాజ్ఝలౌ, సూత్రమునకు ముందుగా వాక్యార్థబోధ కలుగనియెడల బాధకసంభావనచే తుల్యాస్యసూత్రమువలన గలుగు సవర్ణపదముయొక్క శక్తిజ్ఞానము ప్రమాణమగునా, కాదా, యనుసంశయముచే సవర్ణపదముయొక్క యర్థమే నిశ్చితముగానందున సవర్ణపదముతోగూడిన అణుదిత్సూత్రమునకు బోధయే కలుగకబోవునని భావము.

2. "అకస్సవర్ణేదీర్ఘః" సూత్రముచేతనే హోతౄకారః హోతౄ

కారః, అనురూపములు సిద్ధములగునని చెప్పి యీవార్త్తికద్వయమును ప్రత్యాఖ్యానముచేయు తుల్యాస్య, సూత్రభాష్యము వార్త్తికద్వయవిహితములు ద్విమాత్రికములనుటయందు, మొదటిది రేఫద్వయముగల దని, రెండవదిలకారద్వయము కలదనియు, చెప్పుటయందును ప్రమాణము. రేఫలకారముల చుట్టునజ్భాగమున్నదనుటలో ఏఓజ్, హాయవరట్, సూత్రముల భాష్యము ప్రమాణము.

* 87. ఏఙః పదాన్తాదతి. 6-1-106. ఏఙః, పదాన్తాత్, అతి. (పూర్వరూపమ్)

పదాన్తాదేఙోతి పరే పూర్వరూపమేకాదేశ స్స్యాత్। హరేఽవ। విష్ణోఽవ॥

87. పదమునకు తుదినున్న ఏ, ఓ, లకు హ్రస్వాకారము పరమగునపుడు పూర్వస్థానియొక్క రూపమేకాదేశమగును. హరేఽవ. (హరే+అవ) విష్ణోఽవ. (విష్ణో+అవ)

* 88. సర్వత్ర విభాషాగోః. 6- 1- 122. సర్వత్ర, విభాషా, గోః। (ఏఙః, పదాన్తాత్, అతి, ప్రకృత్యా)

లోకే వేదే చైఙన్తస్య గోరతి వా ప్రకృతిభావస్స్యాత్పదాన్తే। గోఅగ్రమ్, గోఽగ్రమ్। ఏఙన్తస్య కిమ్। చిత్రగ్వగ్రమ్। పదాన్తే కిమ్। గోః॥

88. లౌకికభాషయందును, వేదమందును, ఓకారాన్తమైన గోశబ్దమునకు పదాన్తమందు, హ్రస్వాకారము పరమగునపుడు ప్రకృతిభావము (ఎట్టిసన్ధికార్యములను బొందక స్వభావముచే నుండుట) వికల్పముగనగును. గో అగ్రమ్. (గో+అగ్రమ్) ఇచట పూర్వరూపము ప్రవర్త్తించలేదు. పక్షమందు పూర్వరూపము. గోఽగ్రమ్.గో శబ్దమే ఙన్తమేగాననేఙ్ పదానువృత్తికి 'చిత్రగుః' అను బహువ్రీహిసమాసమున, గోశబ్దమునకు హ్రస్వము ప్రవర్త్తించుటవలన గోశబ్దముకారాన్తమగుటచే నిట్టిగోశబ్దమునకకారము పరమగునపుడు చిత్రగ్వగ్రమ్,

(చిత్రగు + అగ్రిమ్) ఇత్యాదులలో ప్రకృతిభావము నివర్తించుట ఫల మని తెలియనగును. గోః. (గో + అస్) ఇచట ప్రకృతిభావమును వారించుటకై పదాన్తమందు ప్రకృతిభావమును విధించవలయును. ఇచట గోశబ్దమునకజాదిసుబ్విభక్తి పరమగుటచే గోశబ్దము భసంజ్ఞకమగును గాని పదసంజ్ఞకము గాదు.

వివ:— "ప్రకృత్యాన్తఃపాదమవ్యపరే" (6-1-115.) సూత్రమునుండి 'ప్రకృత్యా' అనుపదమనువర్తించును. "దుస్త్యజా ప్రకృతిః" ఇత్యాదులలో ప్రకృతిశబ్దము స్వభావార్థకముగ గాన్పించుటచే నిచట ప్రకృతిశబ్దము స్వభావబోధకము. ప్రకృత్యా భావః= (స్వభావేనావస్థానమ్) ప్రకృతిభావః॥ సన్ధికార్యములెవ్వియును బొందకుండుట యని యర్థము. కావున గోఅగ్రిమ్, అనుచోట సన్నిహితమగు పూర్వరూపము, వ్యవహితమగునవాదేశముగూడ నివృత్తమగును.

1

✻ 89. అవజ్ స్ఫోటాయనస్య. 6- 1- 123. అవజ్, స్ఫోటాయనస్య। (అచి, గోః, వా, పదాన్తే)

అతీతి నివృత్తమ్। అచి పరే పదాన్తే గోరవజ్ వా స్యాత్। గవాగ్రిమ్। పదాన్తే కిమ్। గవి। వ్యవస్థితవిభాషయా గవాక్షః॥

89. అతి, అనుపదమీసూత్రములోనికనువర్తించదు. అచి, అనుపదమనువర్తించును. ఓకారాన్తమగు గోశబ్దమునకచ్చుపరమగునపుడు పదాన్తమందవజాదేశము (అవ) వికల్పముగనగును. గవాగ్రమ్. (గో+అగ్రిమ్.) ఆదేశము జిత్తగుటవలన జిచ్చ, అను పరిభాషచే నోకారస్థానమున వచ్చును. గవి, (గో+జి) అనుచోట అవజాదేశమును వారించుటకై పదాన్తమందు విధింపవలయును. ఇచట గోశబ్దము భసంజ్ఞకముగాని పదము గాదు. అవజాదేశవికల్పము, శి వ్యవస్థితమగుటచే గవాక్షః అనుచోటనవజాదేశము నిత్యముగనే ప్రవర్తించును. గవామక్షీవ, అని విగ్రహము. కిటికీయనునర్థమందు రూఢము.

వివ:— (1) విభాషాపదానువృత్తి వలన వికల్పము సిద్ధమగును గాన స్ఫోటాయనగ్రహణము పూజార్థమనగానాఋషినామస్మరణము వలన గలుగు, శ్రేయముకొఱకని యర్థము.

(2) అతి, అనునది నివృత్తమగునుగనుకనే "ఇన్ద్రేచ" (6-1-124) సూత్రమారంభసామర్థ్యమువలన నిత్యమని భాష్యాదులందు జెప్పబడినది సమంజసమగును. అనువృత్తమగుననిన "గవేన్ద్రః (గో+ఇన్ద్రః) అనుచోట అవఙ్స్ఫోటాయనస్య, సూత్రమునకు ప్రసక్తి యుండుటగాన భాష్యోక్తికసాంగత్యము వాటిల్లును.

(3) వ్యవస్థితవిభాషయన, నియతమగువికల్పమని యర్థము. అనగా నితరవిభాషలవలెనొకప్రయోగమందే కార్యముయొక్క ప్రవృత్త్యప్రవృత్తులను (భావాభావములను) బోధింపక నొకప్రయోగమునందు కార్యముయొక్క ప్రవృత్తినిమాత్రమునే, వేరుప్రయోగమందు కార్యాప్రవృత్తిని మాత్రమునే బోధించును. ఈవిభాషలనుగుఱించి "శాచ్ఛోరన్యతరస్యామ్" (7-4-41) సూత్రభాష్యమునవిట్లుచెప్పబడెను. శ్లో॥ దేవత్రాతో, గలో, గ్రాహ, ఇతియోగే చ సద్విధిః. మిథస్తేనవిభాష్యన్తే గవాక్షస్సంశితవ్రతః" అని. దేవత్రాతః. (ఈపేరుగలరాజు) ఇచట "నుదవిదోన్దత్రా" (8-2-56) సూ. చే, విహితమగు నత్వము ప్రవర్తించనే లేదు. గలః. (కణ్ఠము) ఇచట "అచివిభాషా" (8-2-31) సూ. చే, విధింపబడిన లత్వము నిత్యముగ ప్రవర్తించినది. గ్రాహః. (మొసలి) ఇచట విభాషా గ్రహః (3-1-143) సూ. చే, విధింపబడిన ణప్రత్యయము నిత్యముగ ప్రవర్తించినది. హన్తి తి పలాయతే, (చంపుననుకారణముచే పాఱిపోవుచున్నాడు) ఇచట "లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః" (3-2-126) సూ. చే, విహితమగు శతృప్రత్యయము హన ధాతువునకు ప్రవర్తించలేదు. 'గవాక్షః. సంశితమ్, ఇచట "శాచ్ఛోరన్యతరస్యామ్" (7-4-41) సూ. చే, విధింపబడినవిత్వము నిత్యముగ ప్రవర్తించినది. ఈయాఱుసూత్రములు వ్యవస్థితవిభాషలనియర్థము.

* 90. ఇన్ద్రే చ. 6-1-124. (గోః, అవఙ్)
గోరవఙ్స్యాదిన్ద్రే। గవేన్ద్రః.

90. గోశబ్దమునకు ఇన్ద్రశబ్దము పరమగునపుడవఙాదేశము నిత్యముగ వచ్చును. గవేన్ద్రః. (గో+ఇన్ద్రః).

వివః— ఈసూత్రము నిత్యమనుటకు గారణము పైసూత్రమందు (89) వ్రాయబడినది. కావున ఇన్ద్రే చ నిత్యమ్మని, నిత్యపదముతో గలసిన పాఠమ్ము పేక్షింపదగును.

అథ ప్రకృతిభావః

ఇటుపైని ప్రకృతిభావసన్ధి వ్యాఖ్యానము చేయబడును.

వివః—"ప్రకృత్యాన్తః పాదమవ్యపరే" (6-1-115) సూత్రమున నాన్తః పాదమవ్యపరే, అను పాఠము గలదు. ప్రకృత్యా, అనుదానికి స్వభావముచేనవస్థానమనియర్థము. న, అనుదానికి ప్రాప్తమగు కార్యములకు నిషేధమనియర్థము. ప్రకృత్యా, అనుపాఠమందే ప్లుతప్రగృహ్యా అచి, (91) అను వక్ష్యమాణసూత్రము సమంజసమగునని సూచించుటకై ప్లుతప్రగృహ్యా, అనుసూత్రమునకవ్యవహితపూర్వమున అథప్రకృతిభావః, అను వాక్యము వ్రాయబడినది. కావున ప్రకృతిభావమును విధించెడి "సర్వత్ర విభాషా గోః" సూత్రమింతకుమున్న వ్యాఖ్యాతమగుటవలన నిచటనీవాక్యము వ్రాయుట యసఙ్గతమను వాదము సరికాదు. ప్రకృతిభావసన్ధి యింతటినుండియే వ్యాఖ్యానము చేయబడుననియు, ప్రకృతిభావబహిర్భూతమగు నవఙాదేశమును విధించు "అవఙ్స్ఫోటాయనస్య" (69) "ఇన్ద్రేచ" (90) సూత్రములలోనికి గోశబ్దానువృత్తిని దెల్పుటకై యింతకుబూర్వము "సర్వత్రవిభాషా గోః" సూత్రము వ్యాఖ్యానము చేయబడెననియును గ్రహింపదగును.

* 91. ప్లుతప్రగృహ్యా అచి నిత్యమ్. 6-1-125. ప్లుతప్రగృహ్యాః, అచి, నిత్యమ్. (ప్రకృత్యా)

ప్లుతాః ప్రగృహ్యాశ్చ వక్ష్యన్తే, తేఽచి నిత్యం ప్రకృత్యా స్యుః. ఏహి కృష్ణ ౩ అత్ర గౌశ్చరతి। హరీ ఏతౌ। నిత్యమితి కిమ్ హరీఏతావిత్యాదావయమేవ ప్రకృతిభావో యథా స్యాదికోఽసవర్ణే హ్రస్వసముచ్చితో మాభూత్

91. ప్లుతసంజ్ఞకములు, ప్రగృహ్యాసంజ్ఞకములు, చెప్పబడును. అవి, అచ్చు పరమగునపుడు ప్రకృతిభావమును నిత్యముగ బొందును. ఏహి కృష్ణ ౩ అత్ర గౌశ్చరతి, కృష్ణశబ్దములోని అకారము "దూరాద్ధూతే చ" (96) సూ. చే, ప్లుతమైనది. ప్రకృతిభావము వలన "అత్ర" శబ్దములోని అకారముతో ప్రసక్తమగు సవర్ణదీర్ఘము, నివృత్తమగును. హరీ ఏతౌ. ఇచట నీకారము "ఈదూదేద్ద్వివచనం ప్రగృహ్యమ్" (101) సూ. చే, ప్రగృహ్యసంజ్ఞకమైనది. యణాదేశము నివర్తించును. వికల్పబోధకమగు వాశబ్దమునకు నివృత్తి వలననే నిత్యమను నర్థము లభించునుగాన సూత్రములోని నిత్యపదమున కేమి ప్రయోజనమను ప్రశ్నమునకుత్తరము:—నిత్యగ్రహణసామర్థ్యమువలన, నీసూత్రమున మరియొకమారు ప్లుతము విధింపబడును. ఈ సూత్రమునకు బాధకమగు సూత్రముయొక్క విషయమందు (ఈసూత్రమునకు ప్రాప్తియున్నచోటున) నీసూత్రముచే విహితమగు ప్రకృతిభావమే ప్రవర్తించును. ఎట్లన హరీ ఈశౌ, అనుచోట ప్రకృతిభావవిధానమువలన నీసూత్రము సావకాశమైనది. చక్రి అత్ర, (చక్రీ + అత్ర) అనుచోట హ్రస్వప్రకృతిభావముల విధానముచే, "ఇకోఽసవర్ణే" (92) సూత్రము సావకాశమైనది. 'హరీ ఏతౌ' అనుచోట నీప్రకృతిభావమును బాధించి పరమగు "ఇకోఽసవర్ణే" సూ. చే, హ్రస్వసముచ్చితప్రకృతిభావము ప్రసక్తమగుచున్నది. దీనిని బాధించి యీసూత్రముచే విధింపబడు ప్రకృతిభావమే ప్రవర్తించును. ఈసూత్రమునకు ప్రాప్తియున్నచోటున నీసూత్రమేగాని వేరొకసూత్రము ప్రవర్తించదనునర్థము ఫలితమగును.

వివ:— ప్లుతప్రగృహ్యాపదములయర్థజ్ఞానమునకై యింతకుమున్ను ప్లుతప్రగృహ్యాసంజ్ఞలను విధించుసూత్రములను వ్యాఖ్యానము చేయుట యుచితమైనను, "ఇన్ద్రే చ" సూత్రమున ప్రాచీనులచే పఠింపబడిన "నిత్య" పదము ప్రామాణికముగాదని సూచించుటకు "ఇన్ద్రే చ" సూత్రమున కవ్యవహితపరముగ, నిత్యపదముతోఁగూడిన యీసూత్రము ప్రథమమున వ్యాఖ్యానము చేయబడెను. ఈసూత్రములోని నిత్యపదమావశ్యకమని నిరూపింపబడెను. "ఇన్ద్రే చ" సూత్రములో నిత్యగ్రహణమావశ్యకముగాదని చెప్పబడినది. "ఇన్ద్రే చ" సూత్రమున నిత్యపదము ప్రామాణికమైనచో నీసూత్రమందు తిరుగ నిత్యపదమును చెప్పుట యనుచితమగును గదా!

* 92. ఇకోఽసవర్ణే శాకల్యస్య హ్రస్వశ్చ. 6-1-127. ఇకః, అసవర్ణే, శాకల్యస్య, హ్రస్వః, చ. (ప్రకృత్యా) పదాన్తా ఇకోఽసవర్ణేఽచి పరే ప్రకృత్యా స్యుః, హ్రస్వశ్చ వా। అత్ర హ్రస్వవిధిసామర్థ్యాదేవ ప్రకృతిభావే సిద్ధే, తదనుకర్షణార్థశ్చకారో న కర్తవ్య ఇతి భాష్యే స్థితమ్। చక్రి అత్ర। చక్ర్యత్ర। పదాన్తా ఇతి కిమ్। గౌర్యౌ॥ వా॥ న సమాసే। వాప్యశ్వః। వా। సితి చ, పార్శ్వమ్.

92. పదాన్తములైనయిక్కులసవర్ణమగునచ్చు పరమగునపుడు, శాకల్యుని మతమున, ప్రకృతిభావమును, హ్రస్వమును జెందును. ఈ సూత్రమున చకారము ప్రకృత్యా, అనుపదమునాకర్షించుటకు చేయబడెను. ప్రకృతిభావవిధానము లేనపుడు యణాదేశాదులు దీర్ఘమునకు ప్రవర్తించినను, హ్రస్వమునకు ప్రవర్తించినను, విశేషము లేదుగాన కేవలహ్రస్వవిధానము వ్యర్థమగును. ఇందువలననే ప్రకృతిభావము సిద్ధమగును. చకారమువలన ప్రకృతిభావపదమనువర్తించుననినచో "చానుకృష్టం నోత్తరత్ర" (చకారముచే, యనువృత్తమగునది యుత్తరసూత్రములోనికి సమ్బంధించదు.) అనునిషేధముచే "ఋత్య

కః" (93) సూత్రములోనికి ప్రకృతిభావపదసమ్బన్ధములేకపోవును. హ్రస్వవిధానసామర్థ్యముచే ప్రకృతిభావము సిద్ధమగుననినచో "ఋత్యకః" సూత్రములోనికిని ప్రకృతిభావసమ్బన్ధము సిద్ధమగునుగాన హ్రస్వవిధానమునకు సామర్థ్యకల్పనమావశ్యకము. ఇట్లు చకారమీసూత్రముననావశ్యకముగాదని యీసూత్రముయొక్క భాష్యమందు జెప్పబడెను. చక్రి అత్ర, (చక్రి+అత్ర) హ్రస్వప్రకృతిభావముల ప్రవృత్తివలన యణాదేశము నివృత్తమైనది. పక్షమందు చక్ర్యత్ర. ఇక్కులకు పదాన్తములను విశేషణము లేనిచో గౌర్యౌ (గౌరీ+ఔ) అను చోట ప్రకృతిభావము ప్రసక్తమగును. ఇచట గౌరీ, అనునది పదసంజ్ఞకముగానందున నీకారము పదాన్తము గాదు. వా। సమాసమున ప్రకృతిభావము రాదు. వాప్యశ్వః (వాప్యామశ్వః. వాపీ+అశ్వః) వా। ఇత్సంజ్ఞకసకారముగల ప్రత్యయము పరమగునపుడును ప్రకృతిభావము రాదు. పార్శ్వమ్ (పార్శూ+అమ్) పర్శూశబ్దముకంటె ణస్ (అ) ప్రత్యయము. ఇదిపరమైనపుడు పర్శూశబ్దమునకు పదసంజ్ఞయును విధింపబడెను. ఇచట ప్రసక్తమగు ప్రకృతిభావమునకిది నిషేధము.

* 93. ఋత్యకః, 6-1-128. ఋతి, అకః। (ప్రకృత్యా, పదాన్తాః)

ఋతి పరే అకః ప్రాగ్వత్। బ్రహ్మ ఋషిః। బ్రహ్మర్షిః। పదాన్తా ఇత్యేవ। ఆర్ఛత్। సమాసేప్యయం ప్రకృతిభావః। సప్త ఋషీణామ్। సప్తర్షీణామ్॥

93. పదాన్తములైనయక్కులు హ్రస్వఋకారము పరమగునపుడు వికల్పముగ ప్రకృతిభావమునొందును. బ్రహ్మఋషిః (బ్రహ్మ+ఋషిః) పక్షమందు గుణము. బ్రహ్మర్షిః. ఆర్ఛత్ (ఆ + ఋచ్ఛత్.) ఋచ్ఛ (గత్యాదిషు) ధాతువునకు లఙ్ప్రథమైకవచనము. ఇచట నాకారము ధాతువునకవయవమైనయాగమమగుటచే పదాన్తముగాదు. ఇచట ప్రకృతిభావనివృత్తికై అక్కులు పదాన్తములు గావలయునని చెప్పవలయును. లక్ష్యానుసారివ్యాఖ్యానమువలననీసూత్రము సమాస

మందును ప్రవర్తించును. సప్త ఋషీణామ్. (సప్త చ తే ఋషయః, తేషామ్) పక్షమందు. సప్తర్షీణాం

✱ 94. వాక్యస్య టేః ప్లుత ఉదాత్తః. 8-2-82. వాక్యస్య, టేః, ప్లుతః, ఉదాత్తః॥

ఇత్యధికృత్య॥

94. ఇది యధికారసూత్రము. అష్టమాధ్యాయద్వితీయపాదాన్తము

✱ 95. ప్రత్యభివాదేఽశూద్రే. 8-2-83. ప్రత్యభివాదే। అశూద్రే।

అశూద్రవిషయే ప్రత్యభివాదే యద్వాక్యం తస్య టేః ప్లుతస్స్యాత్, స చోదాత్తః। అభివాదయే దేవదత్తోఽహమ్। భో ఆయుష్మానేధి దేవదత్త3। స్త్రియాం న। అభివాదయే గార్గ్యహమ్। భో ఆయుష్మతీ భవ గార్గి। నామగోత్రం వా యత్ర ప్రత్యభివాదవాక్యాన్తే ప్రయుజ్యతే తత్రైవ ప్లుత ఇష్యతే। నేహ। ఆయుష్మానేధి। భోరాజన్యవిశాం వేతి వాచ్యమ్। ఆయుష్మానేధి భో3ః। ఆయుష్మానేధీన్ద్రవర్మ3న్। ఆయుష్మానేధీన్ద్రపాలిత3॥

95. ఆశీర్వాదమునపేక్షించి, శిష్యాదులచే నమస్కరింపబడిన గుర్వాదులచే చేయబడు ప్రతిసంభాషణము ప్రత్యభివాదమనబడును. ఆశీర్వచనము మాత్రమే ప్రత్యభివాదమనినచో, శూద్రుని విషయమై కుశలప్రశ్న చేయుటయేగాని యాశీర్వచనము స్మృతులలో నిషేధింపబడినందున "అశూద్రే" అనునిషేధము వ్యర్థము గావలసివచ్చును. శూద్రునికంటెనితరమగువానివిషయమగు ప్రత్యభివాదవాక్యముయొక్క టిసంజ్ఞకమునకు ప్లుతము వచ్చును. అదియునుదాత్తమగును. భో ఆయుష్మానేధి దేవదత్త3॥ దేవదత్తుడనగు నేనాశీర్వాదమునకై

నమస్కరించుచున్నానని (అభివాదయే దేవదత్తో౽హమ్) శిష్యుడు చెప్పి నపిదప గురువుయొక్క ప్రతిసంభాషణవాక్యమిది. ఇచట తకారముపై నున్న అకారము ప్లుతమగును. కుశల్యాసి తుషజక. ఇది శూద్రవిషయ కమగు ప్రత్యభివాదవాక్యము. "అశూద్రే" అనిచెప్పుటవలన నిచట ప్లుతము నివర్తించును. వా। ప్రత్యభివాదవాక్యమాడుదాని విషయమైపుడు ప్లుతము రాదు. ఆడుదానికిగూడ నామముచేనభివాదప్రత్యభివాదములు భాష్యసమ్మతములగుటవలన ప్రాప్తమగుప్లుతమునకిది నిషేధము. భో ఆయుష్మతీ భవ గార్గి. ఈప్రత్యభివాదవాక్యము స్త్రీవిషయకమగుటచే నిచటప్లుతము రాదు. "అభివాదయే గార్గ్యహా" మనున కభివాదవాక్యము. ఏప్రత్యభివాదవాక్యముయొక్క తుదిని శిష్యాదుల పేరునుగాని గోత్రమునుగాని బోధించు పదము ప్రయోగింపబడునో యట్టివాక్యమునకే ప్లుతమిష్టము. ఆయుష్మానేధి. ఈవాక్యముయొక్క తుదిని యట్టిపదము (నామగోత్రింహా) లేనందున ప్లుతము రాదు. వా। వాక్యాన్తములగు భోశబ్దము, నామధేయములగు రాజన్యశ్రేష్ఠవైశ్యబోధక శబ్దములు, వీనియొక్క టిసంజ్ఞకమునకు ప్లుతము వికల్పముగనగును. భోశబ్దమునకప్రాప్తమగుచుండ నితరములకు ప్రాప్తమగుచుండ మూడింటికి వికల్పమనుటవలన నిదియుభయత్రవిభాష. క్రమముగనుదాహరణములు:—ఆయుష్మానేధిభో ౩ః. ఆయుష్మానేధీన్ద్రవర్మ ౩న్. ఆయుష్మానేధీన్ద్రపాలిత ౩. పక్షమందు వీనికి ప్లుతము ప్రవర్తించదు.

* 96. దూరాద్ధూతే చ 8-2-84 దూరాత్, హూతే, చ.

దూరాత్సమ్బోధనే యద్వాక్యం తస్య టేః ప్లుతస్స్యాత్। సక్తూన్ పిబ దేవదత్త ౩.

దూరదేశమునుండి యొకవిషయమును బోధింపబడియు వాక్యమందలి తుదినుండు, పిలువబడువానిని బోధించెడి పదటికమునకు ప్లుతమగును. సక్తూన్ పిబ దేవదత్త ౩.

దూరమనగా దూరమునుండి స్వాభావసిద్ధమగు ప్రయత్నముచే

నుచ్చరింపబడు వాక్యమును పిలువబడువాడు వినలేడో, వినబడుటకై యధికయత్నమపేక్షింపబడునో, అంతదూరమిచటి దూరశబ్దమున కర్థము.

హూతమన నాహ్వానము. ఇదిబోధనసామాన్యమును బోధించును గాని సంబోధనప్రథమావిభక్తివచ్చుటకావశ్యకమగు తన కెదురుగలేనివాని నెదురుగచేసికొని బోధించుటయనుసంబోధనమాత్రముసే బోధింపదు. ఈవిషయమున, "ఆకడారాదేకాసంజ్ఞా" సూత్రములోని భాష్యము మానము. కావుననే సంబోధనములేనట్టి, "సక్తూన్పిబదేవదత్త౩" ఇత్యాదులందును, ప్లుతము సిద్ధమగును, సంబోధనమాత్రమే యర్థమనిన, "ఆగచ్ఛభోమాణవకదేవదత్త౩" ఇత్యాదులందే ప్లుతము ప్రవర్తించును.

* 97. హైహేప్రయోగే హైహయోః 8-2-85 హైహే ప్రయోగే, హైహయోః (దూరాద్ధూతే) ఏతయోః ప్రయోగే దూరాద్ధూతే యద్వాక్యం తత్ర హైహయోరేవ ప్లుతస్స్యాత్। హై౩ రామ। రామ హై౩.

97. దూరమునుండియేదేనివిషయమును బోధించుటకై ప్రయుక్తంబగు వాక్యమున హై, హే, అనుశబ్దములు ప్రయోగింపబడిన హై, హే, శబ్దములకే ప్లుతము వచ్చును. హే౩రామ.-రామ.

వివ:— హైహేశబ్దములు సంబోధనమునకు ద్యోతకములుగనుండుటచేతను, కేవలములగు వీనిచే సంబోధనమగపడుటవలననీపద[illegible]లు పిలువబడువారినిబోధింపగలవగుటచే, వీనికి "గురోర[illegible]" అను, సూ. చే, ప్లుతము సిద్ధమగుచుండ, నీసూత్రము [illegible]బ్దములకే గాని యితరములకు ప్లుతము రాదనునియమముకొ[illegible]క్యమునననన్త్యములైనవానికే ప్లుతమిష్టమైనచో "హై[illegible] అనన సరిపోవుచుండ ప్రయోగగ్రహణమనన్త్యములగునా[illegible]ముకు

బోధించును. ఈవిషయమును సూచించుటకే, హేరామ, అని యుదాహరించెను.

✻ 98. గురోరనృతోఽనన్త్యస్యాప్యేకైకస్య ప్రాచామ్.
8-2-86. గురోః, అనృతః, అనన్త్యస్య, అపి, ఏకైకస్య, ప్రాచామ్, (దూరాద్ధూతే)

దూరాద్ధూతే యద్వాక్యం తస్య బుద్భిన్నస్యానన్త్యస్యాపి గురోర్వా ప్లుతస్స్యాత్ । దే3వదత్త । దేవద3త్త । దేవదత్త3 । గురోః కిమ్ । వకారాత్పరస్యాకారస్య మాభూత్ । అనృతః కిమ్ । కృష్ణ3 । ఏకైకగ్రహణం పర్యాయార్థం ఇహ ప్రాచామితియోగో విభజ్యతే । తేన సర్వః ప్లుతో వికల్ప్యతే॥

98. దూరమునుండియే దేనివిషయమును బోధింపబ్రయుక్తము వాక్యమందు పిలువబడువానిని బోధించుపదమున, హ్రస్వఋకార ఋకంబె భిన్నమునన న్త్యమునగు గురువర్ణమునకు, అపిశబ్దమువలన గురువైనను కాకపోయినను, టిసంజ్ఞకమునకును, ప్లుతము వికల్పముగ నగును. దే3వదత్త, దేవద3త్త, దేవదత్త3. వాక్యమగుటకు వీనికి ముందు 'ఏహి' అనుపదమును జేర్పవలయును. దేవదత్తపదములోని వకారముపైనున్న లఘ్వకారమునకు ప్లుతనివృత్తికై గురువునకే ప్లుతమనవలయును. కృష్ణ3, ఇచట ఋకారమునకు ప్లుతవారణమునకై ఋకారభిన్నమైన గురువునకే ప్లుతము విధింపవలయును. ఏకైకస్య, అనుట [illegible]కొకపదమున నొకవర్ణమునకొకమారు, మరియొకమారు మరొక వర్ణమునకునిట్లు పర్యాయముగా ప్లుతమువచ్చునని యు, నొకమారు రెండు వర్ణములకు రాదనియును తెలియదగును. సూత్రమున "ప్రాచామ్" అనుపదమును విభజించి ప్రాచీనులమతమున ప్లుతమగునని చెప్పవలయును. [illegible] న్తరమందు ప్లుతాభావము సిద్ధమగును. యోగవిభాగము

చేసి యిట్లువ్యాఖ్యానముచేయుటవలన, సర్వసూత్రములచే విధింపబడు ప్లుతమునకు, 1 వికల్పము ఫలితమగును.

వివ:—1 కావున "ద్వైపాయనోవిరహకాతరఆజుహావపుత్రేతి" అను, భాగవతప్రయోగము పుత్రేతి, అనుచోట ప్లుతముప్రవర్తింపనం దున సాధువగును. ప్లుతమున్నను ప్లుతనిమిత్తకప్రకృతిభావము చాక్రవర్మణమతమందు లేదని భాష్యకారులుచెప్పుటచే ప్రకృతిభావము లే నందువలనను, సాధువగును. ప్రకృతిభావమున్నచో 'పుత్రేతి' (పుత్ర+ఇతి) అనుచోట గుణము దుష్టముగావలయును. ఇట్టిప్రయోగమునకు సాధుత్వము సిద్ధమగుచుండ భాగవతవ్యాఖ్యాతయగు శ్రీధరాచార్యు డు, ఋషిప్రోక్తమగుటచేతనే సాధువగుననుటగ్రాహ్యము కానేరదు.

* 99. అప్లుతవదుపస్థితే. 6-1-129. అప్లుతవత్, ఉపస్థితే॥ ఉపస్థితోఽనార్ష ఇతిశబ్దః। తస్మిన్ పరే ప్లుతోఽ ప్లుతవద్భవతి। అప్లుతకార్యం యణాదికం కరోతీత్యర్థః। సుశ్లోక 3 ఇతి। సుశ్లోకేతి। వత్ కిమ్। అప్లుత ఇత్యుక్తేఽప్లుత ఏవ విధీయేత। ప్లుతశ్చ నిషిధ్యేత। తథాచ ప్రగృహ్యాశ్రయే ప్రకృతిభావే ప్లుతస్య శ్రవణం న స్యాత్। అగ్నీ 3 ఇతి॥

99. అప్లుతవత్=(నప్లుతోఽప్లుతః) అప్లుతఇవ. ఉపస్థితమన వేదములోనిదిగానట్టి ఇతిశబ్దము (లౌకికేతిశబ్దము) ఇది పరమగునపుడు ప్లుతము ప్లుతమువంటిదగును. ప్లుతమునకు ప్రకృతిభావమురాక ప్లుతభిన్నమునకు వచ్చెడి యణాదేశాదికార్యములు ప్రవర్తించునని యర్థము. సుశ్లోకేతి, కకారముపై అకారము ప్లుతమైనను గుణము ప్రవర్తించినది. సుశ్లోక3ఇతి. దీనివలన కకారముపై అకారము ప్లుతమని తెలియును. "అప్లుతవత్" అనుచోట వత్తునది లేనిచో ప్లుతస్థానమందు ప్లుతనిషేధమే విధింపబడును. సాదృశ్యార్థకవత్ కరణమువలన ప్లుతకార్యమగు ప్రకృతిభావమునకు నిషేధము ఫలితమగును. కాని ప్లుతనిషేధము విహి

తముగాదు. కావుననే ప్లుతప్రగృహ్యాసంజ్ఞలు రెండును గల్గిన యొకవర్ణము, ఇతిశబ్దము పరమైనపుడు ప్రగృహ్యాసంజ్ఞను నిమిత్తముగజేసి ప్రకృతిభావముగలదగుచుండ దానియందు ప్లుతశ్రవణము సంభవించును. ప్లుతమే నిషేధింపబడినచోనిట్టిచోట ప్లుతశ్రవణము లేకపోవును. అగ్నీ 3 ఇతి. ఈకారము "దూరాద్ధూతేచ" సూత్రముచే, ప్లుతము, "ఈదూదేత్" (101) సూ. చే, ప్రగృహ్యామునగును. ప్రగృహ్యామువలన ప్రకృతిభావము ప్రవర్తించినది. ప్లుతనిషేధములేనందున ప్లుతము శ్రుతమగుచున్నది.

✻ 100. ఈ చాక్రవర్మణస్య. 6-1-130. ఈ, చాక్రవర్మణస్య, (అప్లుతవత్, అచి)

ఈప్లుతోఽచి పరేఽప్లుతవద్వా స్యాత్। చినుహి 3 ఇతి। చినుహీతి। చినుహి 3 ఇదమ్। చినుహీదమ్। ఉభయత్రవిభాషేయమ్.

100. ఈకారరూపమగు ప్లుతము (త్రిమాత్రికమగుఇకారము) అచ్చు పరమగునపుడు చాక్రవర్మణునిమతమున నప్లుతమువంటిదగును. వికల్పము ఫలితమగును. చినుహీతి. (చినుహి 3 ఇతి) హి, యనునవ్యయములోని ఇకారము "అనన్త్యస్యాపిప్రశ్నాఖ్యానయోః" (8-2-105) సూ. చే, ప్లుతమగును, అప్లుతవద్భావమువలన (ప్రకృతిభావనిషేధము వలన) సవర్ణదీర్ఘమగును. పక్షమందు చినుహి 3 ఇతి. చినుహీదమ్ (చినుహి 3 ఇదమ్) హి యనునది "విభాషా పృష్టప్రతివచనే హేః" (8-2-93) సూ. చే, ప్లుతమగును. అప్లుతవద్భావమువలన సవర్ణదీర్ఘము. పక్షమందు చినుహి3ఇదమ్. ఉపస్థితము పరమగునపుడు అప్లుతవద్భావము నిత్యముగా ప్రాప్తమగుచుండననుపస్థితము పరమగునపుడప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రము నారంభించుటచేనిది యుభయత్రవిభాషయగును.

వివ:— "వశా 3 ఇయమ్" ఇత్యాదులందును చాక్రవర్మణమతమునన ప్లుతవద్భావమిష్టమని చెప్పి సూత్రములోని యీకారమును భా

ష్యకారుడు ప్రత్యాఖ్యానము చేసెనని తెలియునది.

* 101. ఈదూదేద్ద్వివచనం ప్రగృహ్యమ్ 1-1-11. ఈదూదేత్। ద్వివచనం। ప్రగృహ్యమ్.

ఈదూదేదన్తం ద్వివచనం ప్రగృహ్యసంజ్ఞం స్యాత్ । హరీ ఏతౌ। విష్ణూ ఇమౌ। గఙ్గే అమూ। పచేతే ఇమౌ। "మణీవోష్ట్రస్య" ఇత్యత్ర ఇవార్థే వ శబ్దో వాశబ్దో వా బోధ్యః.

101. ఈదూదేత్, అనునది ద్వివచనమునకు విశేషణమగుటచే తదన్తబోధకమగును. ఈ, ఊ, ఏ, ఇవియన్తమందుగల ద్వివచనములు ప్రగృహ్యసంజ్ఞకలవగును. హరీ ఏతౌ. విష్ణూ ఇమౌ. పచేతే ఇమౌ। ఇవివరుసగనుదాహరణములు. ప్రకృతిభావమువలన యణాదికార్యములు నివృత్తములగును. హరి, విష్ణుశబ్దములకు ద్వివచనమగు, ఔకారప్రత్యయము చేసి "ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః" (165) సూ. చే, పూర్వసవర్ణదీర్ఘము చేయుటవలన హరీ, విష్ణూ, మొదలగు రూపములైనవి. ఇచట పరాదివద్భావమువలన ఈకారోకారములు ద్వివచనములగును. "వ్యపదేశివదేకస్మిన్" (అసహాయమందు ముఖ్యవ్యవహారము గలదానియందువలె కార్యములను చేయదగును) అనున్యాయముచే. ప్రకృతమునఈకారాన్తోకారాన్తములకు జెప్పబడిన కార్యము కేవలేకారోకారములకును వచ్చును. పచేతే ఇమౌ. పచేతే అనునది పచధాతువునకు లట్ప్రథమద్వివచనాన్తము. (పచ్+అ+ఆతే) ఆతే అనునదియే ద్వివచనము. ఇట్టివానికి సంజ్ఞగాఒకే "ఈదూదేత్" అనుచోట తదన్తవిధి యఙ్గీకరింపబడెను. ఈకారోకారైకారరూపమగు ద్వివచనమని నచోనిచట సంజ్ఞ రాకపోవును. "మణీవోష్ట్రస్య లమ్బేతే ప్రియౌ వత్సతరౌ మమ", అను భారతశ్లోకమున మణీ, అనుచోట ఈకారము ద్వివచనమగుటచే ప్రగృహ్యము గావలయును. దీనికి ఇవశబ్దము పరమగునపుడు ప్రకృతిభావము ప్రాప్తమగుచున్నది. కాన మణీవ, అనుచోట సవర్ణదీర్ఘము సాధువగునా? యనుప్రశ్నకునచ్చోటనినశబ్దార్థ

మును (సాదృశ్యమును) బోధించు, వ, శబ్దముగాని, వా, శబ్దము గాని పరముగనున్నది, ఇవశబ్దము పరముగ లేదుగాన సాధువే యనిసమాధానము.

వివః_వ, వా, యథా, తథా, సామ్యే, అమరకోశము. "వం(ప్రచేతసిజానీయాదివార్థేచతదవ్యయమ్. మేదినీకోశము. "కాదమ్బఖణ్డితదళాని, వ, పఙ్కజాని. మహాకవిప్రయోగము. వ, వాశబ్దములివార్థకములనుటకివియాధారము.

✳ 102. అదసో మాత్. 1-1-12. అదసః, మాత్, (ఈదూతౌ, ప్రగృహ్యమ్)

అస్మాత్పరావీదూతౌ ప్రగృహ్యౌ స్తః। అమీ ఈశాః। రామకృష్ణావమూ ఆసాతే। మాత్కిమ్। అముకేఽత్ర। అసతి మాద్గ్రహణే ఏకారోప్యనువర్తేత॥

102. అదశ్శబ్దమునకు సమ్బంధించిన మకారమునకవ్యవహితపరములగునీకారోకారములు ప్రగృహ్యసంజ్ఞకములగును. అమీఈశాః. రామకృష్ణావమూ ఆసాతే. అమూ అనునది ఊకారోదాహరణము. రామకృష్ణౌ అనునది విశేషణము. "మాత్" అనుపదములేనపుడు అదశ్శబ్దసంబన్ధివర్ణముకంటె పరములగు నీకారాదులకు ప్రగృహ్యసంజ్ఞ యనియర్థము లభించును. అముకేఽత్ర. అముకే, అనునది అదశ్శబ్దమునకు ప్రథమాద్వివచనాన్తము. అదశ్శబ్దము సర్వనామమగుటచే దీని మధ్యనకచ్ప్రత్యయము వచ్చినది. "తన్మధ్యపతితస్తద్గ్రహణేన గృహ్యతే" (ఏశబ్దముయొక్క మధ్యనే దేనికార్యము ప్రవర్తించినపుడాకార్యముతోగలసినదానికాశబ్దవ్యవహారము కలుగును) పరిభాషచేనకచ్చుతోగూడిననదశ్శబ్దమే యగును. అదశ్శబ్దసమ్బన్ధివర్ణము కకారము. దీనికి పరముగనేకారముగూడ సంభవించునుగాన పూర్వసూత్రమునుండి యేకారముగూడ ననువృత్తమగును. అముకేఽత్ర, అనుచోటను ప్రగృహ్యసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. మాత్పదమున్నయెడల మకారమున

కవ్యవహితపరములగునీకారాదులకు సంజ్ఞయని యర్థమగును. ఇట్టిది యేకారము సంభవింపదు, గాన నేకారమునకనువృత్తి లేదని తెలియును. కావున అముకే౽త్ర, అనుచోట ప్రగృహ్యము నివారితమగును.

వివ:—ఈసూత్రముననూకారానువృత్తి చేయుటకు, పుంలిఙ్గమందే ప్రయోజనము. అమూ అనుదానికి యీసూత్రముచే సంజ్ఞ చేయునపుడు "అదసో సేః" (422) సూ. చే, అదస్శబ్దమునకు విహితమైన మూత్వమసిద్ధమగుటచే అదా, అని యుండును. ఇచట పూర్వసూత్రమునకు ప్రాప్తి లేదుగాన నీసూత్రమావశ్యకము. సూత్రారమ్భసామర్థ్యమువలన మూత్వము సిద్ధమగునుగాన దీనిచే సంజ్ఞ సిద్ధమగును. పుంలిఙ్గమందే ఫలమని సూచించుటకే రామకృష్ణౌ, అను విశేషణము. స్త్రీనపుంసకలిఙ్గములందు మూత్వమసిద్ధమగుటచే నేకారాన్తమే (అదే) యుండునుగాన పూర్వసూత్రముచేతనే సంజ్ఞ సిద్ధమగునని యూహించునది.

✻ 103. శే. 1-1-X13. (ప్రగృహ్యమ్).

అయం ప్రగృహ్యః స్యాత్। అస్మే ఇన్ద్రాబృహస్పతీ.

103. శే, అను ప్రత్యయము ప్రగృహ్యమగును. "అస్మే ఇన్ద్రాబృహస్పతీ" అస్మే, అనునది అస్మచ్ఛబ్దమునకు చతుర్థీబహువచనాన్తము. (అస్మభ్యమ్) భ్యస్, ప్రత్యయమునకు "సుపాం సులుక్" (7-1-39) సూ. చే, శే, (ఏ) అనునాదేశము వేదమున విధింపబడెను. కావున వేదమందే ప్రకృతసూత్రమునకు ప్రయోజనము.

✓✻ 104. నిపాత ఏకాజనాఙ్. 1-1-14. నిపాతః, ఏకాచ్, అనాఙ్, (ప్రగృహ్యమ్)

ఏకో౽జ్నిపాత ఆఙ్వర్జః ప్రగృహ్యః స్యాత్। ఇ విస్మయే। ఇ ఇన్ద్రః। ఉ వితర్కే। ఉ ఉమేశః। అనాఙిత్యుక్తేరఙిదాకారః ప్రగృహ్య ఏవ। ఆ ఏవం నుమన్యసే। ఆ ఏవం కిల తత్। ఙిత్తు న ప్రగృ

వ్యా॥ ఈషదుష్ణం ఓష్ణమ్ శ్లో॥ "ఈషదర్థే క్రియాయోగే మర్యాదాభివిధౌ చ యః। ఏతమాతం ఙి తం విద్యాద్వాక్యస్మరణయో రఙిత్."

104. ఙకారమిత్సంజ్ఞగలయాకారముకంటె భిన్నమై నిపాతసంజ్ఞగల అచ్చు ప్రగృహ్యంబగును. ఇ ఇన్ద్రః. మొదటియికారము విస్మయార్థకమగు నిపాతము. ప్రకృతిభావమువలన సవర్ణదీర్ఘము ప్రవర్తించదు. ఉ ఉమేశః. మొదటియుకారము వితర్కార్థకమగు నిపాతము. ఙిత్తగునాకారమునకే (అనాఙ్) పర్యుదాసము చేయుటవలన ఙిత్తుకానట్టియాకారము ప్రగృహ్యమేయగును. ఆ ఏవం ను మన్యసే. ఆకారము వాక్యార్థమందలి యనభిమతత్వమును (అనిష్టమును) ద్యోతన చేయును. అనగా పూర్వమిట్లుతలంచలేదుగాని యిపుడిట్లు తలంచుచున్నావనునర్థము ఫలితమగును. ఆ ఏవం కిల తత్. ఆకారము స్మరణద్యోతకము. పై రెండర్థములను ద్యోతనచేయునాకారము ఙిత్తు కాదనుటచే ప్రగృహ్యమగును. ఙిత్తగునాకారము ప్రగృహ్యము గాదు. ఓష్ణమ్. (ఆ+ఉష్ణమ్) ఈషదర్థకమగు నాకారము ఙిత్తనుటచే సంజ్ఞానిషేధము ప్రవర్తించును. ఙకారము ప్రయోగమునగానరాదుగాన, నేయాకారము ఙిత్తగునో, ఏది కాదో యని తెలిసికొనుట సులభము గాదని తలంచిభాష్యమందు జెప్పబడిన లక్షణము చూపబడెను. "ఈషదర్థే......రఙిత్" అర్థము:—అల్పార్థమందు, (ఆఉష్ణః=ఓష్ణః) క్రియాయోగమందు, (క్రియావిశేషమును ద్యోతనచేయునట్టి యాకారము ప్రాదులలోపఠితము) (ఆఇతః=ఏతః) మర్యాదయందు, (మర్యాదయనకార్యముతో సంబన్ధములేనట్టి యవధి. ఆ, ఉదకాన్తాత్=ఓదకాన్తాత్,) అభివిధియందును, (అభివిధి యనకార్యముతో సమ్బన్ధముగల యవధి. ఆ అహిచ్ఛత్రాత్=ఆహిచ్ఛత్రాత్) ఆకారము ఙిత్తగును. వాక్యశబ్దమునకు వాక్యార్థగతమైన యనభిమతత్వమర్థము, ఈయర్థమునందు, స్మరణరూపార్థమందు నాకారముఙిత్తు గాదు. వీనికుదాహరణములు చూపబడెను. ఇట్లర్థమును బట్టియే ఙిదఙిద్వివేకమును గ్రహింపవలెనని యాశయము.

* 105. ఓత్. 1-1-15. (నిపాతః, ప్రగృహ్యమ్)
ఓదన్తో నిపాతః ప్రగృహ్యః స్యాత్ । అహో ఈశాః॥

105. ఓకారమన్తమందుగల నిపాతము ప్రగృహ్యమగును. అహో ఈశాః। అహో అనునది ప్రగృహ్యమగుటచే నవాదేశము నివృత్తమయినది.

* 106. సంబుద్ధౌ శాకల్యస్యేతావనార్షే. 1-1-16. సంబుద్ధౌ, శాకల్యస్య, ఇతౌ, అనార్షే। (ఓత్, ప్రగృహ్యమ్)
సంబుద్ధినిమిత్తక ఓకారో వా ప్రగృహ్యోఽవై దికే ఇతౌ పరే। విష్ణో ఇతి। విష్ణ ఇతి। విష్ణవితి। అనార్ష ఇతికిమ్। బ్రహ్మబన్ధవిత్యబ్రవీత్[1]॥

106. ఆర్షమన వేదములోనిదని యర్థము. సంబుద్ధిని నిమిత్తముగ జేసికొని ప్రవృత్తమగునోకారము వేదములోనిదిగానట్టి ఇతిశబ్దము పరమగునపుడు శాకల్యునిమతిమున ప్రగృహ్యమగును. శాకల్యగ్రహణమువలన వికల్పము ఫలితమగును. విష్ణో ఇతి। మతాన్తరమున విష్ణవితి. విష్ణో అనునదివిష్ణుశబ్దమునకు సంబుద్ధ్యన్తము, సంబోధనమందు ప్రథమైకవచనము (సు) సంబుద్ధి యనబడును. విష్ణు+సు, అనునది విష్ణో అనియగును. ఇచట ఓకారము సంబుద్ధినిమిత్తకము. "ఏతా గా బ్రహ్మబన్ధవిత్యబ్రవీత్" (బ్రహ్మబన్ధో ఇత్యబ్రవీత్) వేదవాక్యమిది. ఇచట ప్రగృహ్యమును వారించుటకై ఇతిశబ్దమునకు "అనార్షే" అనువిశేషణమావశ్యకము.

[1] వివ:— ఈరూపము కొన్ని పుస్తకములలో నగబడుచున్నది. ప్రగృహ్యసంజ్ఞ లేనిపక్షమందవాదేశముచేసి "లోపశ్శాకల్యస్య" (68) సూ. చే, వలోపముచేసినవిష్ణఇతిఅనిసిద్ధమగునని యభిప్రాయము గావలయును. కాని శాకల్యునిమతమందే ప్రగృహ్యసంజ్ఞవిహితమైనందున

నామతమునందే ప్రగృహ్యసంజ్ఞలేదనుట సరిగాదు గాననిట్టిరూపము ప్రామాణికముగాదు.

* 107. ఉఞః. 1-1-17. (ఇతౌ, శాకల్యస్య, అనార్షే, ప్రగృహ్యమ్)

ఉఞ ఇతౌ వా ప్రాగుక్తమ్। ఉ ఇతి। వితి॥

107. ఉ (ఞ్) అనునిపాతము, వైదికముగానట్టి ఇతిశబ్దము పరమగునపుడు శాకల్యునిమతమున ప్రగృహ్యమగును. ఉఇతి. మతాన్తరమున.

* 108. ఊఁ. 1-1-18. (ఉఞః, శాకల్యస్య, అనార్షే, ఇతౌ)

ఉఞ ఇతౌ, దీర్ఘోఽనునాసికః ప్రగృహ్యశ్చ ఊఁ ఇత్యయమాదేశో వా స్యాత్। ఊఁ ఇతి.

108. ఉ (ఞ్) అను నిపాతమునకు, వైదికముగానట్టి ఇతిశబ్దము పరమగునపుడు, దీర్ఘము, అనునాసికము, ప్రగృహ్యసంజ్ఞకమునగు, ఊఁ అనునాదేశము శాకల్యమతముననగును.

వివ:— "ఉఞ ఊఁ" అను సూత్రము విభాగముచేసి వ్యాఖ్యానము చేయబడెను. శాకల్యమతమందే ఉ ఇతి. ఊఁ ఇతి, అను రూపములు సిద్ధమగును. ఇతరమతమందు వితి అనియగును. యోగవిభాగములేనిచో, శాకల్యమతమున ఊఁ ఇతి, అనునొకరూపమే సాధువగును. కావున ఉ ఇతి, అనురూపము యోగవిభాగమునకు ఫలము.

* 109. మయ ఉఞో వో వా. 8-3-33. మయః ఉఞః, వః, వా. (అచి)

మయః పరస్య ఉఞో వో వా స్యాదచి।
కిము ఉక్తమ్ కిమ్వుక్తమ్। వత్వస్యాసిద్ధత్వాన్నాను
స్వారః.

109. మయ్‌ప్రత్యాహారవర్ణముకంటె పరమగు ఉఞ్ (ఉ) యొక్క స్థానమందచ్చు పరమగునపుడు వకారాదేశము వికల్పముగ నగును. కిమ్వుక్తమ్. (కిమ్ ఉ ఉక్తమ్) ఇచట మకారమునకు "మోనుస్వారః" (123) సూ. చే, ననుస్వారము చేయునపుడీవకారాదేశమసిద్ధమగునుగాన హల్లు పరముగ లేదు, అనుస్వారము రాదు. పక్షమందు కిము ఉక్తమ్. ఉకారము, "నిపాతఏకాచ్" (104) సూ. చే, ప్రగృహ్యముగాన సవర్ణదీర్ఘము రాదు.

✻ 110. ఈదూతౌ చ సప్తమ్యర్థే. 1-1-19. ఈదూతౌ, చ, సప్తమ్యర్థే. (ప్రగృహ్యమ్)

సప్తమ్యర్థే పర్యవసన్నమీదూదన్తం ప్రగృహ్యం స్యాత్। సోమో గౌరీ అధిశ్రితః। మామకీ తనూ ఇతి। సుపాంసులుగితిసప్తమ్యా లుక్। అర్థగ్రహణం కిమ్। వృత్తావర్థాన్తరోపసంక్రాన్తే మా భూత్। వాప్యామశ్వో వాప్యశ్వః।

110. సప్తమ్యర్థమాత్రమందు వర్తమానమైన ఈకారాన్తముగాని, ఊకారాన్తముగాని, ప్రగృహ్యమగును. సోమో గౌరీ అధిశ్రితః. మామకీ తనూ ఇతి. ఇవి వేదవాక్యములు. వీనిలో గౌరీ, తనూ, శబ్దములకంటె పరమగు సప్తమీవిభక్తికి "సుపాం సులుక్ (7-1-39) సూ. చే, లుక్కు వచ్చుటచే గౌరీతనూశబ్దములు సప్తమ్యర్థమందు పర్యవసన్నములైనవి. అర్థగ్రహణమునువిడచి "ఈదూతౌ చ సప్తమీ" అనినను, "యేన విధిసూత్రప్రత్యయగ్రహణపరిభాషలచే నీదూదన్తమగు సప్తమ్యన్తమని యర్థము లభించును. గౌరీతనూశబ్దములిట్టివే యగును. కావున నర్థగ్రహణఫలమేమనిన. "వాప్యశ్వః" అను సమాసములోని వాపీశబ్దముగూడ నీదన్తమగు సప్తమ్యన్తం

మేగాన నిచటప్రసక్తమగు సంజ్ఞను వారించుట ఫలమని గ్రహించవ గును. అర్థగ్రహణసామర్థ్యమువలన సప్తమ్యర్థమాత్రమునే బోధింప వలయునని లభించును. సమాసమందలివాపీశబ్దము వ్యస్తప్రయోగ మునందువలె వాపియందనునర్థమునే గాక వాపియందున్నవానిని (అ శ్వాదులను) గూడ బోధించును. అనగా సప్తమ్యర్థమునేగాక అతిరిక్తా ర్థమునుగూడ బోధించుటచే వాపీశబ్దము సప్తమ్యర్థమాత్రమున వర్త మానముగాదని యాశయము.

* 111. అణోఽప్రగృహ్యస్యానునాసికః. 8-4-57. అణః, అప్రగృహ్యస్య, అనునాసికః.

అప్రగృహ్యస్యాణోఽవసానే అనునాసికో వాస్యాత్। దధిఁ, దధి। అప్రగృహ్యస్య కిమ్। అగ్నీ। ఇత్యచ్సన్ధిః।

111. ప్రగృహ్యములు కానట్టి యవసానమందలి అణ్ణులకనునా సికము వికల్పముగ వచ్చును. దధిఁ. పక్షమందు, దధి. అగ్నీ. ఇచట నీకారము "ఈదూదేత్ద్వి" త్రముచే, ప్రగృహ్యము. దీనికనునాసిక మును వారించుటకై "అప్రగృహ్యస్య" అను విశేషణమావశ్యకము. 1 అచ్సన్ధి సమాప్తినొందెను.

వివ:— 1 "అల్పాచ్తరమ్", (సూత్రము) "సిద్ధమనచ్త్వా త్", (వార్తికము) "కథమనచ్త్వమ్", (భాష్యము) ఈప్రయోగముల వలన సమాసము మొదలగు వృత్తులలోనుండు అచ్పదమందు పదాన్త కార్యముగాని (కుత్వాదులు) ష్టుత్వముగాని ప్రవర్తించదని తెలిసికొన దగును. కావున అచ్సన్ధిః, అనుచోట కుత్వాదులేల ప్రవర్తించవను శఙ్క నిరాకృతమగును. ఇట్టి శంకకే యవకాశము గలుగదుగాన స్వర సన్ధిః, అనుటసమంజసముగనుండును.

స్వరసన్ధిప్రకరణముసమాప్తము.

4 హల్సన్ధి ప్రకరణము.

✽ 112. స్తోః శ్చునా శ్చుః. 8-4-40. స్తోః, శ్చునా, శ్చుః.
సకారతవర్గయోశ్శకారచవర్గాభ్యాం యోగే
శకారచవర్గౌ స్తః। హరిశ్శేతే। రామశ్చినోతి। స
చ్చిత్। శార్ఙ్గిఞ్జయ॥

112. సకారతవర్గములకు శవర్ణచవర్గములతో సంయోగమున్న పుడు క్రమముగ శవర్ణచవర్గములాదేశములగును. హరిశ్శేతే (హరిస్ + శేతే) రామశ్చినోతి (రామస్ + చినోతి) సచ్చిత్ (సత్ + చిత్) శార్ఙ్గిఞ్జయ (శార్ఙ్గిన్ + జయ)॥

వివ:— సూత్రమున స్తుశ్చుశబ్దములు, ఉత్తరసూత్రమున ష్టుశబ్దమును సమాహారద్వన్ద్వములు. (స్ చ, తుశ్చ, అనయోస్సమాహారః స్తుః, ఈరీతిని సమాసమునెరుగునది.) నపుంసకలిఙ్గమునకుబదులు పుంలిఙ్గము సూత్రమందు సాధువగును. అధ్యాహారలబ్ధమగు యోగశబ్దమునకు సంయోగమర్థము. ఇతరవర్ణముతో వ్యవధానమున్నపుడు సంయోగముండదుగాన, చిత, మిత్యాదులలో శ్చుత్వము రాదు. స్థానులకు ఆదేశములకును యథాసంఖ్యముగాని స్థానులకు నిమిత్తములకును లేదు. ఇట్లు చెప్పుటలో విశ్నః ఇత్యాదులందు శ్చుత్వనిషేధమునకై విరచితమగు "శాత్" (113) అనుసూత్రము జ్ఞాపకము. శవర్ణమునకు తవర్గముతో సంయోగమున్నపుడు శ్చుత్వప్రాప్తియే లేనందున నిషేధము వ్యర్థమయి జ్ఞాపకమగును.

✽ 113. శాత్. 8-4-44. (తోః, శ్చుః, న)
శాత్పరస్య తవర్గస్య శ్చుత్వం న స్యాత్।
విశ్నః। ప్రశ్నః॥

113. శవర్ణముకంటె పరమగు తవర్గమునకు శ్చుత్వము రాదు. ఉదా॥ విశ్నః, ప్రశ్నః॥

* 114. ష్టునా ష్టుః. 8-4-41. ష్టునా, ష్టుః (స్తోః)
స్తోః ష్టునా యోగే ష్టుస్స్యాత్। రామష్షష్ఠః। రామష్టీకతే। పేష్టా। తట్టీకా। చక్రిణ్ఢౌకసే॥

114. సకారతవర్గములకు షకారటవర్గములతో సంయోగమున్నపుడు క్రమముగ షకారటవర్గములాదేశములగును. రామష్షష్ఠః. (రామస్+షష్ఠః) రామష్టీకతే. (రామస్+టీకతే) పేష్టా. (పేష్+తా) చక్రిణ్ఢౌకసే. (చక్రిన్+ఢౌకసే)॥

వివ:—ఈసూత్రమునగూడ స్థాన్యాదేశములకే యథాసంఖ్యముగాని, స్థానులకు నిమిత్తములకును లేదు. తవర్గమునకు షకారము పరమైనపుడు ష్టుత్వనిషేధమును విధించు "తోఃషి" 116) అను సూత్రమే యిందు ప్రమాణము.

* 115. న పదాన్తాట్టోరనామ్. 8-4-42. న, పదాన్తాత్, టోః, అనామ్. (స్తోః, ష్టుః)
అనామితి లుప్తషష్ఠీకం పదమ్। పదాన్తాట్టవర్గాత్పరస్యానామస్స్తోః ష్టుర్న స్యాత్। షట్సన్తః। షట్తే। పదాన్తాత్కిమ్। ఈట్టే। టోః కిమ్। సర్పిష్టమమ్॥ వా॥ అనామ్నవతినగరీణామితి వాచ్యమ్। షణ్ణామ్ షణ్ణవతిః। షణ్ణగర్యః॥

115. అనామ్, అనునది లుప్తషష్ఠ్యన్తము. (అనామః) పదాన్తమయిన టవర్గముకంటె పరములై నామ్, కంటె భిన్నములగు సకారతవర్గములకు ష్టుత్వము ప్రవర్తించదు. షట్సన్తః. షట్, అనునది పదమగుటచే టకారము పదాన్తమైనందున సకారమునకు ష్టుత్వము రాదు. షట్ తే, ఇచటను టకారము పదాన్తమే గాన ష్టుత్వము రాదు. ఈట్టే. (ఈట్+తే) ఈడధాతువునకు లట్ప్రథమైకవచనము. టకారము పదాన్తముగాదు. ఇచట ష్టుత్వనిషేధమును వారించుటకై టవర్గము పదాన్తముగావలయుననవలయును. సర్పిష్టమమ్.

(సర్పిష్+తమమ్) ఇచట ష్టుత్వనిషేధమును వారించుటకై, టవర్గము కంటె పరమైన తవర్గమునకే నిషేధమనవలెను. సర్పిష్, అనుచోట షకారమునకు జశ్త్వమువలన డకారము వచ్చునుగాన నిచటను ష్టుత్వ నిషేధమగుననుటకు వీలుపడదు. "హ్రస్వాత్తాదౌ" (8-3-10) సూ. చే, సర్పిష్శబ్దములోని సకారమునకు ప్రవృత్తమైన షత్వము, జశ్త్వము చేయునపుడసిద్ధమగుటచే, జశ్త్వము రాదుగాన షకారమే యుండును. వా। నామ్ (ప్రత్యయము) నవతినగరీశబ్దములలోని నకారమునకు ష్టుత్వనిషేధము లేదని చెప్పవలెను. షణ్ణామ్ (షట్+నామ్) షణ్ణవతిః (షట్+నవతిః) షణ్ణగర్యః (షట్+నగర్యః).

* 116. తోః షి. 8-4-43. తోః, షి. (ష్టుః, న.)

తవర్గస్య షకారే పరే ష్టుత్వం న। సన్షష్ఠః.

116. తవర్గమునకు షకారము పరమగునపుడు ష్టుత్వము రాదు. ఉదా॥ సన్షష్ఠః.

ఝలాం జశోఽన్తే. 8-2-39.

వాగీశః। చిద్రూపమ్.

ఈసూత్రము స్వరసన్ధిప్రకరణమున (సూ. 85.) వ్యాఖ్యాతమైనను, సందర్భశుద్ధికై తిరుగనిచటచూపబడెను. వాగీశః. (వాక్+ఈశః) చిద్రూపమ్ (చిత్+రూపమ్)

* 117. యరోఽనునాసికేఽనునాసికో వా. 8-4-45 యరః, అనునాసికే, అనునాసికః, వా। (పదస్య, అన్తే)

యరః పదాన్తస్యానునాసికే పరేఽనునాసికో వా స్యాత్। ఏతన్మురారిః। ఏతద్మురారిః। స్థానప్రయత్నాభ్యామన్తరతమే స్పర్శే చరితార్థో విధిరయం రేఫే న ప్రవర్తతే। చతుర్ముఖః। వా। ప్రత్యయే భాషాయాం నిత్యమ్। తన్మాత్రమ్। చిన్మయమ్। కథం తర్హి "మదోదగ్రాః కకుద్మన్తః" ఇతి। యవాదిగణే దకారనిపాతనాత్.

117. పదాన్తమందలి యర్ వర్ణములకనునాసికము పరమగునపుడనునాసికము వికల్పముగనగును. ఏతన్మురారిః (ఏతద్ + మురారిః) పక్షమందు, ఏతద్మురారిః. అష్టాధ్యాయియందు "స్థానేన్తరతమ ఉరణ్ రపరః" అని సంహితాపాఠము గలదు. అచట "స్థానేన్తరతమే", అని ఛేదముచేసి యాదేశములు స్థానప్రయత్నములచే నత్యన్తము సదృశములగు స్థానులందే వచ్చునుగాని విసదృశస్థానులందు రావని వ్యాఖ్యానము చేయబడెను. షణ్ముఖః (షడ్ + ముఖః) అనుచోట డకారము (స్థాని) స్థానప్రయత్నములచే నాదేశసదృశమగుటవలన నద్దానికి ణకారమాదేశమగును. ఈసూత్రమిట్టిప్రయోగములలోని స్పర్శవర్ణములందు చరితార్థమైనదిగాన నాదేశమునకు (ణకారాదులకు) విసదృశమగు స్థానులందు (రేఫాదులు) ప్రవర్తించదు. కావున చతుర్ముఖః, అనుచోట రేఫమునకనునాసికము రాదు. ణకారరేఫములకు స్థానసామ్యమున్నను ప్రయత్నసామ్యము లేనందున, రేఫము, ణకారమునకు సదృశతమము గాదు. వా। అనునాసికమాదియందుగల ప్రత్యయము పరమగునపుడు, పదాన్తమందున్న యర్ వర్ణమునకు, భాషయందు (లౌకికభాషయందు) అనునాసికాదేశము నిత్యముగనగును. తన్మాత్రమ్ (తద్ + మాత్రమ్) మాత్ర (చ్) ప్రత్యయము. చిన్మయమ్ (చిద్ + మయమ్) మయ (ట్) ప్రత్యయము. "మదోదగ్రాః కకుద్మన్తః" అనునది రఘువంశములోని ప్రయోగము. "కకుద్మన్తః" అనునది మతుప్ప్రత్యయాన్తము. (కకుద్ + మత్) ఇచట నీవార్తికముచే విధింపబడిన యనునాసికమును చేయనందున నీప్రయోగము సాధువగునా? అను ప్రశ్నకు సమాధానము:_ యవాదిగణమున పాణిని "కకుద్మాన్" అని దకారముతోఁగూడిన రూపమునుచ్చరించెను. కాన నీనిపాతనమనునాసికమును బాధించును. అనునాసికమిష్టమైనచో లాఘవమున వేక్షించి "కకున్మాన్" ననియే యుచ్చరించునుగాన "కకుద్మన్తః" అను ప్రయోగము సాధువే యనిగ్రహించునది.

వివ:—"ఇకో యణచి" సూ. చే, విహితములగు యణ్ణులు స్వసదృశములగు హ్రస్వేకారాదులందే ప్రవర్తించునుగాని, విసదృశముల

గు దీర్ఘములందు (సుధీ+ఉపాస్యః) ప్రివర్తింపకపోవునని "స్థానేన్తరత మే" అను సప్తమ్యన్తపాఠము భాష్యమున దూషితమగుటవలన నీపాఠమునను సరించి "చతుర్ముఖః" అను చోటననునాసిక వారణమనుచితమని నాగేశుడుపాయాన్తరమును జెప్పెను:— "అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః" (126) అనుసూత్రమునుండి సవర్ణపదమునకీసూత్రములోనికప కర్షముచేసి యర్ వర్ణమునకు సవర్ణమగుననునాసికమాదేశమగునని వ్యాఖ్యానముచేయవలయును. రేఫమునకు, ఊష్మలకును సవర్ణములు లేవని (రేఫేఽనునాసికపరసవర్ణయోః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః, న వక్తవ్యః, రేఫోష్మణామ్ సవర్ణా న సన్తి.) భాష్యమందుచెప్పబడుటచే రేఫమునకనునాసికము నివృత్తమగును, అని॥

* 118. తోర్లి. 8-4-60. తోః, లి. (పరసవర్ణః)
తవర్గస్య లకారే పరే పరసవర్ణః స్యాత్। తల్లయః। విద్వాల్లిఖతి। నకారస్యానునాసికో లకారః॥

118. తవర్గమునకు లకారము పరమగునపుడు, పరసవర్ణము (లకారసవర్ణము) ఆదేశమగును. తల్లయః. (తద్+లయః) విద్వాల్లిఖతి (విద్వాన్+లిఖతి) అనునాసికాననునాసికభేదములచే లకారము రెండువిధములని యిదివరకు చెప్పబడియెను. అనునాసికమగు నకారమునకు సదృశమైన యనునాసికలకారమే యాదేశమగును.

* 119. ఉదఃస్థాస్తమ్భోః పూర్వస్య. 8-4-61. ఉదః, స్థాస్తమ్భోః, పూర్వస్య. (సవర్ణః)
ఉదఃపరయోః స్థాస్తమ్భోః పూర్వసవర్ణః స్యాత్। ఆదేఃపరస్య। ఉత్థానమ్। ఉత్తమ్భనమ్। అత్రాఘోషస్య మహాప్రాణస్య సస్య తాదృశఏవ థకారః, తస్య ఝరోఝరీతిపాక్షికోలోపః। లోపాభావపక్షే తు థకారస్యైవ శ్రవణమ్। న తు ఖరిచేతిచర్త్వేన చర్త్వం ప్రతిథకారస్యాసిద్ధత్వాత్।

119. ఉద్ అనునుపసర్గముకంటెనవ్యవహితపరములగు స్థా, స్తమ్భు అనువానికి పూర్వసవర్ణమాదేశమగును. "ఆదేః పరస్య" (45) అను పరిభాషచే, స్థా, స్తమ్భులయాదివర్ణమగు సకారమునకే దకార సవర్ణమాదేశమగును. ఉత్థానమ్ (ఉద్+స్థానమ్) ఉత్తమ్భనమ్ (ఉద్+స్తమ్భనమ్) ఇచటనఘోషము మహాప్రాణమునగు సకారమునకట్టి థకారమే యాదేశమగును. (ఉత్ థ్ థానమ్) (ఉత్ థ్ తమ్భనమ్) దీనికి "ఝరో ఝరి" (72) సూ. చే, వైకల్పికమగు లోపమగును. ఉత్థానమ్, ఉత్తమ్భనమ్. లోపము ప్రవర్తింపని పక్షమందు థకారమే శ్రుతమగునుగాని "ఖరిచ" సూ. చే, చర్త్వము రాదు. చర్త్వము చేయునపుడు పూర్వసవర్ణము (థకారము) అసిద్ధమగుటయే ఇందులకు గారణము.

* 120. ఝయో హోఽన్యతరస్యామ్. 8-4-62. ఝయః, హః, అన్యతరస్యామ్. (పూర్వస్య, సవర్ణః)

ఝయః పరస్య హస్య పూర్వసవర్ణో వా స్యాత్। ఘోషవతో నాదవతో మహాప్రాణస్య సంవృతకణ్ఠస్య హస్య తాదృశో వర్గచతుర్థ ఏవాదేశః। వాగ్ఘరిః। వాగ్హరిః॥

120. ఝయ్వర్ణముకంటె పరమగు హాకారమునకు పూర్వసవర్ణాదేశము వికల్పముగనగును. ఘోష, నాద, సంవార, మహాప్రాణ ప్రయత్నములుగల హకారమునకట్టి వర్గచతుర్థవర్ణమే (ఘకారాదులు) ఆదేశమగును. వాగ్ఘరిః (వాగ్+హరిః) పక్షమందు వాగ్హరిః. బాహ్యప్రయత్నములకిట్టిచోటులందే యుపయోగమని యీవరలో జెప్పబడెను.

* 121. శశ్ఛోఽటి. 8-4-63. శః, ఛః, అటి. (ఝయః, అన్యతరస్యామ్, పదస్య, అన్తే)

పదాన్తాత్ ఝయః పరస్య శస్య ఛో వా స్యాదటి। దస్య శ్చుత్వేన జకారే కృతే॥

121. పదాన్తమైన ఝయ్యుకంటె పరమగు శవర్ణమునకు అట్ ప్రత్యాహారవర్ణము పరమగునపుడు ఛకారాదేశము వికల్పముగనగును. తద్ + శివః, అనుచోట శవర్ణమునకు ఛకారము వచ్చును. తద్ + ఛివః. దకారమునకు శ్చుత్వమువలన జకారమగును. తజ్ + ఛివః. ఇట్లుండ.

✳ 122. ఖరి చ. 8-4-55. ఖరి, చ (ఝలామ్, చరః)

ఖరి పరే ఝలాం చరః స్యుః। ఇతి జకారస్య చకారః। తచ్ఛివః। తచ్ శివః। వా॥ ఛత్వమమీతి వాచ్యమ్। తచ్ఛ్లోకేన। తచ్ శ్లోకేన।అమి కిమ్।వాక్ శ్చ్యోతతి॥

122. ఝల్ వర్ణములకు ఖర్వర్ణములు పరమగునపుడు చర్వర్ణములాదేశములగును. తజ్ + ఛివః। అనుచోట నీసూత్రముచే జకారమునకు చకారమాదేశమగును. తచ్ఛివః. ఛత్వాభావపక్షమందు, తచ్ శివః అని యగును. వా॥ శశ్ఛోటి, సూత్రమున "అటి" అనుపదముయొక్క స్థానమున "అమి" అని చెప్పవలయును. అనగా అమ్వర్ణము పరమగునపుడు శవర్ణమునకు ఛకారమాదేశమగునని యర్థమగును. తచ్ఛ్లోకేన. (తద్ + శ్లోకేన) పక్షమందు తచ్ శ్లోకేన. వాక్ శ్చ్యోతతి. ఇచట శవర్ణమునకు అమ్‌ప్రత్యాహారమున చేరనట్టి చకారము పరముగనున్నది, గాన నిట్టిచోటులందు ఛత్వమును వారించుటకై అమ్వర్ణమునిమిత్తమనవలయును.

✓ 123. మోనుస్వారః. 8-3-23. మః, అనుస్వారః. (పదస్య, హలి)

మాన్తస్య పదస్యానుస్వారస్స్యాద్ధలి। అలోన్త్యస్య। హరిం వన్దే। పదస్యేతి కిమ్। గమ్యతే॥

123. మకారమంతమందుగల పదమునకు హల్లు పరమైనపుడనుస్వారమాదేశమగును. "అలోన్త్యస్య" (43) పరిభాషచే, పదము తుది

మున్న మకారమునకే యనుస్వారము వచ్చును. హరిం వన్దే. (హరిమ్+వన్దే) గమ్యతే. గమ్, అనునది ధాతువగుటచే పదము గాదు. ఇచట ననుస్వారమును వారించుటకై మాన్తమగు పదమునకే యనుస్వారమును విధింపవలయును.

✳ 124. నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి. 8-3-24. నః, చ, అపదాన్తస్య, ఝలి. (మః, అనుస్వారః.)

నస్య మస్య చాపదాన్తస్య ఝల్యనుస్వారస్స్యాత్। యశాంసి। ఆక్రంస్యతే। ఝలి కిమ్। మన్యతే॥

124. పదాన్తములుగానటువంటి, నకారమకారములకు, ఝల్లు పరమగునపుడనుస్వారమాదేశమగును. యశాంసి. (యశాన్స్ + ఇ) ఆక్రంస్యతే (ఆక్రమ్ + స్యతే) వీనిలో నకారమకారములు పదమధ్యస్థములుగాని పదాన్తములు గావు. మన్యతే. ఇచట నకారమునకనుస్వారనివృత్తికై ఝల్లు నిమిత్తమనవలయును.

✳ 125. అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః. 8- 4- 58. అనుస్వారస్య, యయి, పరసవర్ణః।

స్పష్టమ్। అఙ్కితః। అఞ్చితః, కుణ్ఠితః। శాన్తః। గుమ్ఫితః। కుర్వన్తీత్యత్ర ణత్వే ప్రాప్తే తస్యాసిద్ధత్వాదనుస్వారే పరసవర్ణే చ కృతే, తస్యాసిద్ధత్వాన్న ణత్వమ్।

125. అనుస్వారమునకు యయ్ప్రత్యాహారవర్ణము పరమైనప్పుడు పరసవర్ణమాదేశమగును. అఙ్కితః। (అంకితః) అనుస్వారస్థానమున సదృశములగు నాయావర్గపఞ్చమములే యాదేశములగును. అఞ్చితః। (అంచితః) కుణ్ఠితః (కుంఠితః) శాన్తః (శాంతః) గుమ్ఫితః (గుంఫితః) కుర్వన్తి అనునది (కురు + అన్తి) కృఞ్ ధాతువునకు లట్ ప్రథమపురుష బహువచనాన్తము. ఇచట ప్రత్యయమున స్వాభావికమగు నకారమునకు "అట్కుప్వాఙ్", సూ. చే, ణత్వము, "నశ్చాపదాన్తస్య" సూ.

చే, ననుస్వారమును ప్రాప్తములగుచున్నవి. ణత్వమసిద్ధమగుటవలన మొదటననుస్వారము పిదప పరసవర్ణము ప్రవర్తించును. (కుర్వంతి। కుర్వన్తి) ఇపుడు తిరుగ ప్రాప్తమగుచున్న ణత్వము పరసవర్ణమసిద్ధమగుటవలన (నకారములేదుగాన) ప్రవర్తించుటకవకాశములేదు.

✻ 126. వా పదాన్తస్య. 8-4-59. వా, పదాన్తస్య (అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః.)

పదాన్తస్యానుస్వారస్య యయి పరే పరసవర్ణో వా స్యాత్। త్వఙ్కరోషి। త్వంకరోషి। సయ్యన్తా। సంయన్తా। సవ్వత్సరః। సంవత్సరః। యల్లోకమ్। యం లోకమ్। అత్రానుస్వారస్య పక్షే ఽనునాసికా యవలాః॥

126. పదాన్తమగుననుస్వారమునకు యయ్ప్రత్యాహారవర్ణము పరమగునపుడు పరసవర్ణాదేశము వికల్పముగనగును। త్వఙ్కరోషి। పక్షమందు। త్వం కరోషి। సయ్యన్తా। సంయన్తా। సవ్వత్సరః। సంవత్సరః। యల్లోకమ్। యం లోకమ్। సయ్యన్తా మొదలగునుదాహరణములలో సనునాసికములగు, యవలలు క్రమముగ పరసవర్ణాదేశములగును.

✻ 127. మో రాజి సమః క్వౌ. 8-3-25. మః, రాజి, సమః, క్వౌ।

క్విబన్తే రాజతౌ పరే సమో మస్య మ ఏవ స్యాత్। సమ్రాట్।

127. క్విప్ప్రత్యయాన్తమగు రాజధాతువు పరమగునపుడు సమ్ (ఉపసర్గము) యొక్క మకారమునకు మకారమే యాదేశమగును. సమ్రాట్. రాట్టనునది రాజధాతువునకు క్విబన్తము. మకారమునకు మకారవిధానమనుస్వారబాధనార్థము.

✻ 128. హే మపరే వా. 8-3-26. హే, మపరే, వా।
(మస్య, మః)

మపరే హకారే పరే మస్య మఏవ స్యా ద్వా। హ్మల హ్వల చలనే। కిమ్ హ్మలయతి। కిం హ్మలయతి। వా। యవలపరే యవలా వేతివక్తవ్యమ్॥

128. మకారము పరమందుగల హకారము పరమగునప్పుడు, మకారమునకు మకారాదేశము వికల్పముగనగును. కిమ్ హ్మలయతి. క్షమందు కిం హ్మలయతి. హ్మలయతి అనునది చలనార్థకమగు హ్మల ధాతువునకు ణిజన్తరూపము॥ వా॥ యకార, వకార, లకారములు పరమందుగల హకారము పరమైనపుడు, మకారమునకు యకార, వకార, లకారాదేశములు వికల్పముగనగును.

✻ 129. యథాసంఖ్యమనుదేశస్సమానామ్. 1-3-12. యథాసంఖ్యమ్, అనుదేశః, సమానామ్।

సమసమ్బన్ధి విధిర్యథాసంఖ్యం స్యాత్। కియ్ హ్యః। కింహ్యః। కివ్ హ్వలయతి। కింహ్వలయతి। కిల్ హ్లాదయతి। కింహ్లాదయతి।

129. సమానసంఖ్యగలవానితో సమ్బన్ధముగల కార్యముపస్థితక్రమమునతిక్రమింపక ప్రవర్తించును. "యవలపరే యవలావేతి వక్తవ్య" మనువార్త్తికముచే, యవలవిధానమాదేశములతో సమానమగు సంఖ్యగల యవలలతో సమ్బన్ధముగలదగుటవలన క్రమముననుసరించును. 2. అనగా యకారపరకమగు హకారము పరమగునపుడు యకారాదేశమే యగును. ఇట్లే వకారలకారములుపరమందుగల్గునపుడునూహింపునది. 3. కియ్ హ్యః, (కిమ్+హ్యః)పక్షమందు, కిం హ్యః। కివ్ హ్వలయతి. (కిమ్+హ్వలయతి) పక్షమందు, కిం హ్వలయతి। కిల్ హ్లాదయతి। (కిమ్+హ్లాదయతి; పక్షమందు కిం హ్లాదయతి॥

వివ:— (1) ఇట్లు చెప్పుటచే, ఉద్దేశ్యవిధేయములు సమసంఖ్యాకములైనపుడేగాక నుద్దేశ్యములు దీనివిశేషణములు సమసంఖ్యాకములయినపుడునీసూత్రము ప్రవర్తించును. "సమూలాకృతజీవేషు హన్ కృఞ్ గ్రహః" (3-4-36) సూత్రముచే, హన్, కృఞ్, గ్రహ, ధాతువులకు, సమూలా కృత జీవ శబ్దములుపపదములుగానున్నపుడు ణముల్ ప్రత్యయము విధింపబడెను. ఇచటగూడనుద్దేశ్యములకు తద్విశేషణములకును, క్రమాన్వయము సిద్ధమగును.

(2) ఈసూత్రము లేకున్నను, "శత్రుం మిత్రం విపత్తిం చ జయ రఞ్జయ భఞ్జయ". (శత్రువును జయించుము, మిత్రుని సంతోషపెట్టుము. ఆపదను తొలగింపుము) అను లోకన్యాయమువలననే "యవలపరే యవలా వేతి వక్తవ్యమ్" మొదలగు వార్తికములలోను, "పాఘ్రాధ్మా" (7-3-78) మొదలగు సూత్రములలోను, క్రమాన్వయము సిద్ధమగును. కాని "పరస్మైపదానాం ణలతుసుస్థలథుసణల్వమాః" (3-4-82) మొదలగు సూత్రములందితరసూత్రమందున్న క్రమమును స్వీకరించియు క్రమాన్వయమును దెల్పుటకై యీసూత్రమావశ్యకము. "పరస్మైపదానామ్" అనుసూత్రమున విధేయములనేగాని యుద్దేశ్యములను విశేషముగ జెప్పలేదు. పరస్మైపదశబ్దముచే "తిప్ తస్ ఝి, (3-4-78) సూత్రమందు జెప్పబడిన తిబాదులదొమ్మిదింటిని గ్రహించి, వీనికి క్రమముగ ణలాదిప్రత్యయములను విధింపవలెను. వేనికి క్రమాన్వయమిష్టమో యవి సమసంఖ్యాకములుగనొకచోటనుచ్చారితములైనపుడే లోకన్యాయము ప్రవర్తించునని గ్రహింపనగును.

(3) ఈసూత్రోదాహరణములందు మకారస్థానమున నాన్తరతమ్యమువలన ననునాసికములగు యకారాదులే యాదేశములగును. "భావ్యమానేన సవర్ణానాం గ్రహణం న" (విధీయమానమగు అణ్ణుచే సవర్ణములకు గ్రహణము కలుగదు) అను పరిభాష యిచట బ్రవర్తింపదు. ఈపరిభాష "అణుదిత్" సూత్రములోనియవిధీయమానమనునర్థముగల "అప్రత్యయః" అనుదానివలన సిద్ధమయినదేగాని యతిరిక్తము గాదు. కాన, "అణుదిత్" సూత్రముచే ప్రాప్తములగు

సవర్ణములకే నిషేధమును ప్రకృతమున "గుణాభేద
కాః" (ఉదాత్తత్వమ సకత్వము, మొదలగు గుణములు
భేదకములు గావు, నాత్తమునకు జేయుకార్యములనుదాత్త
మునకును ప అనుపరిభాషవలన యవలపరే యవలా వా,
అను వార్తిక ంపబడు యవలలు స్వసవర్ణములగుననునాసిక
ములను లవు. ఈపరిభాషచే ప్రాప్తములగు సవర్ణములకు,
భావ్యమానపరిభాష నిషేధకము గానేరదని గ్రన్థకర్త్రాశయము.
అణు సూత్రములోని అప్రత్యయపదమునకు అవిధీయమానమనునర్థ
ముప్రసిద్ధమనియు, భావ్యమానపరిభాష సూత్రప్రాప్తములగు సవర్ణ
ములకువలె గుణాభేదకాః, అను పరిభాషచే ప్రాప్తములగు సవర్ణము
లకును నిషేధమును బోధించుననియు "యవలపరే" అనువార్తికముచే
విధీయమానములగు యవలలు స్వసవర్ణములగుననునాసికములను గ్ర
హింపనేరవనియు, గాన కియ్ హ్యః, మొదలగు రూపములలో మకా
రస్థానమందును నిరనునాసికయకారాదులే యాదేశములగుననియును
నాగేశసిద్ధాన్తము.

130. నపరే నః 8-3-27. నపరే, నః. (హే, మస్య, వా)
నపరే హకారే పరే మస్య నః స్యాద్వా.
కిన్హ్నుతే। కింహ్నుతే.

130. నకారపరకమగు హకారము పరమగునపుడు మకారము
నకు నకారాదేశము వికల్పముగనగును. కిన్హ్నుతే (కిమ్+హ్నుతే)
పక్షమందనుస్వారమగును. కింహ్నుతే.

ఙ్ణోః కుక్ టుక్ శరి. 8-3-28. ఙ్ణోః, కుక్, టుక్,
శరి. (వా)

ఙకారణకారయోః కుక్టుకావాగమౌవా
స్తశ్శరి। కుక్టుకోరసిద్ధత్వాత్ జశ్త్వం న। వా।
చయో ద్వితీయాశ్శరిపౌష్కరసాదేరితి వాచ్యమ్.

ప్రాఙ్ఖ్షష్ఠః ప్రాఙ్క్షష్ఠః। ప్రాఙ్షష్ఠః। సుగణ్ఠ్షష్ఠః। సుగణ్ట్షష్ఠః। సుగణ్షష్ఠః॥

131. ఙకారణకారములకు, శర్వర్ణము పరమగునపుడు, క్రమముగ కుక్, టుక్, అనునాగమములు వికల్పముగ వచ్చును. ఉకార కకారములిత్సంజ్ఞకములు. క్, ట్, అను వర్ణములాగమములు. కిత్తులగుటచే, ఙకారణకారములకన్త్యావయవములుగనగును. ఇవి జశ్త్వము చేయునపుడసిద్ధములగునుగాన వీనికి జశ్త్వము రాదు. వా॥ పౌష్కరసాదిమతమందు, చయ్వర్ణములకు (క, చ, ట, త, ప,) శర్వర్ణము పరమగునపుడు, క్రమముగ, ఖ, ఛ, ఠ, థ, ఫ, వర్ణములాదేశములగును. ప్రాఙ్ఖ్ షష్ఠః. (ప్రాఙ్+షష్ఠః) కుగాగమద్వితీయవర్ణాదేశములు వచ్చినవి. ద్వితీయవర్ణము రానపుడు, ప్రాఙ్క్షష్ఠః. కకారషకారముల సంయోగమందు "క్ష" అగును. కుగాగమమురానపుడు ప్రాఙ్షష్ఠః. ఇట్లే సుగణ్ఠ్షష్ఠః. సుగణ్ట్ షష్ఠః. సుగణ్ షష్ఠః, అను రూపములందును, టుగాగమాదులూహ్యంబులు.

✳ 132. డస్సిధుట్. 8-3-29. డః, సి, ధుట్, (వా)
డాత్పరస్య సస్యధుడ్వా స్యాత్। షట్త్సన్తః। షట్సన్తః॥

132. డకారముకంటె పరమగు సకారమునకు ధుడాగమము (ధ్) వికల్పముగనగును. షట్త్సన్తః. (షడ్+సన్తః) ధుడాగమము టిత్తగుటచే సకారముసకాద్యవయవముగనగును. షడ్ధ్సన్తః. డకారధకారములకు "ఖరిచ" సూత్రముచే, చర్త్వము. ధుడాగమము రానపుడు షట్సన్తః మొదలగు రూపములందు చర్త్వమసిద్ధమగుటచే తకారటకారములకు ద్వితీయవర్ణాదేశము ప్రవర్తింపదు.

విమ:—"డః" అనునది పఞ్చమ్యన్తమగుటవలన తస్మాదితి, పరిభాషచే సకారమునకు ధుడాగమమనియు, సి, అనునది సప్తమ్యన్తమగుటవలన 'తస్మిన్నితి' పరిభాషచే డకారమునకు ధుడాగమమనియు స

ర్థములభించుచున్నది. ఇట్లు పీనికి విరోధము సంభవింప పరమగు తస్మాదితి, పరిభాషయే ప్రవర్తించును. ఇట్లు సిద్ధమైనదే "ఉభయనిర్దేశే పఞ్చమీనిర్దేశో బలీయాన్" అను పరిభాష. (పఞ్చమ్యన్తసప్తమ్యన్తములు రెండును సూత్రమున నిర్దిష్టములైనపుడు పరమగుటచే ప్రబలమగు తస్మాదితి, పరిభాష విధ్యుపకారకమగును.) ఈపరిభాషచే సూత్రమున సి, అనునది షష్ఠ్యన్తముగా మారును.

✓

* 133. నశ్చ. 8-3-30. నః, చ. (సి, ధుట్, పదాత్)

నకారాన్తాత్సస్య ధుడ్వా। సన్త్సః। సన్సః॥

133. నకారాన్తమగు పదముకంటె పరమగు సకారమునకు ధుడాగమము వికల్పముగనగును. సన్త్సః। (సన్+సః) ధుడాగమచర్త్వములు. ఆగమము రానపుడు సన్సః। సూత్రమున నః, అనునది పంచమ్యన్తమగుటచేసనువృత్తమగు సి, యనునది పూర్వసూత్రోక్తరీతిని షష్ఠ్యన్త మగును.

✓

* 134. శి తుక్. 8-3-31. శి, తుక్, (నః, పదస్య, వా)

నస్య పదాన్తస్య శే పరే తుగ్వా స్యాత్। శశ్ఛోటీతి ఛత్వవికల్పః। పక్షే ఝరోఝరీతి చలోపః। సఞ్ఛమ్భుః।సఞ్చ్ఛమ్భుః।సఞ్చ్శమ్భుః। సఞ్శమ్భుః॥ శ్లో॥ ఞఛౌ ఞచఛా, ఞచశా, ఞశావితి చతుష్టయమ్। రూపాణామిహ తుక్ఛత్వ చలోపానాం వికల్పనాత్.

134. ఇచట శి, అను సప్తమ్యన్తము నిరవకాశమగుటచే షష్ఠ్యన్తముగా మార్పుచెందదు. తస్మిన్నితి, పరిభాషయే ప్రవర్తించును. పదాన్తమగు నకారమునకు శవర్ణము పరమగునపుడు, తుగాగమము (త్) వికల్పముగనగును. ఇది కిత్తగుటచే నకారమునకన్త్యావయవముగనగును. సన్త్ శంభుః। శశ్ఛోటి (121) సూ. చే, శవర్ణమునకు ఛత్వము వికల్పముగనగును. సన్త్ ఛమ్భుః. నకారతకారములకు శ్చుత్వ

మువలన సఞ్ చ్ఛమ్భుః। "ఝరోఝరి" (72) సూ. చే, చకారమువి కల్పముగ లోపించును. సఞ్ ఛమ్భుః। చలోపము రానపుడు, సఞ్ చ్ఛమ్భుః. ఛత్వము రానపుడు సఞ్ చ్ శమ్భుః. తుగాగమాభావపక్ష మందు సఞ్ శమ్భుః. ఈవిషయమును సంగ్రహముగ బోధించు శ్లోక మిది. శ్లో॥ ఇఛౌ, ఇచఛా ఇచశౌ, ఇశావితిచతుష్టయమ్. రూపాణామి హ తుక్ ఛత్వచలోపానాం వికల్పనాత్॥ సన్+శమ్భుః, ఇత్యాదులలో తుగాగమము, ఛత్వము, చలోపము, వీనియొక్క వికల్పమువలన పైని చూపబడినరీతిని నాల్గు రూపములు సాధువులగునని శ్లోకార్థము.

* 135. ఙమో హ్రస్వాదచి ఙముణ్నిత్యమ్. 8-3-32. ఙమః, హ్రస్వాత్, అచి, ఙముట్, నిత్యమ్. (పదస్య)
హ్రస్వాత్పరో యో ఙమ్, తదన్తం యత్ప దమ్, తస్మాత్పరస్యాచో నిత్యం ఙముడాగమస్స్యాత్।
ప్రత్యఙ్ఙాత్మా। సుగణ్ణీశః। సన్నచ్యుతః॥

135. ఙముట్టనుచోట టిత్త్వము ప్రత్యాహారములోని ఙకారా దులతో ప్రత్యేకముగ సంబంధించును. హ్రస్వముకంటె పరమగు ఙమ్ (ఙ, ణ, న) ప్రత్యాహారవర్ణమన్తమందుగల పదముకంటె పరమై నయచ్చునకు ఙముడాగమము (ఙుట్, ణుట్, నుట్) నిత్యముగ వ చ్చును. ఙకారాన్తపదముకంటె పరమగునచ్చునకు ఙుట్ (ఙ్) ణకా రాన్తపదముకంటె పరమైనయచ్చునకు ణుట్ (ణ్) నాన్తపదముకంటె పరమగు నచ్చునకు నుట్ (న్) వచ్చును. క్రమముగనుదాహరణములు:- ప్రత్యఙ్ఙాత్మా. (ప్రత్యఙ్+ఆత్మా) సుగణ్ణీశః. సన్నచ్యుతః. ఈసూ త్రమున యథాసంఖ్యసూత్రప్రవృత్తివలన ఙాన్తపదముకంటె పరమగు నచ్చునకు ఙుడాగమమనురీతినియర్థము చేయవలెను.

వివ:— అచ్చునకు ఙముడాగమమనినచో, పరమదణ్డినా (పరమదణ్డిన్+ఆ) ఇత్యాదులందాకారాదులకు ఙముట్ప్రసక్తియుండును గాన నిట్టిచోటులందాగమమును వారించుటకజాదిపదమునకే ఆగమ మును విధింపవలయునని నాగేశాదులయాశయము.

* 136. సమస్సుటి. 8-3-5. సమః, సుటి. (రుః)
　　　　సమో రుస్స్యాత్సుటి। అలోన్త్యస్య.

136. సమ్అనుదానికి సుడాగమము పరమగునపుడు, రు, అను నది (ర్) యాదేశమగును. ఈరుత్వమలోన్త్యపరిభాషచే మకారస్థానమున ప్రవర్తించును. సమ్పూర్వకమగు కృఞ్ ధాతువునకు తృచ్ ప్రత్యయము చేసినచో సమ్ కర్తా. అనియగును. "సమ్పరిభ్యాం కరోతౌ భూషణే" (6-1-137) సూ. చే, కకారమునకు సుడాగమము (స్) ప్రవర్తించును. సమ్+స్కర్తా. ఈసూత్రముచే మకారమునకు రుత్వమగును. సర్+స్కర్తా. ఇట్లుండ.

* 137. అత్రానునాసికః పూర్వస్య తు వా. 8-3-2. అత్ర, అనునాసికః, పూర్వస్య, తు, వా.
　　　　అత్ర రుప్రకరణే రోః పూర్వస్యానునాసికో వా స్యాత్॥

137. మతువసోరుసంబుద్ధౌ ఛన్దసి. (8-3-1) సూత్రమునారమ్భించి, కొన్ని సూత్రములచే రుత్వము విధింపబడెను. అది రుప్రకరణమనబడును. రుప్రకరణమున రుత్వమునకు పూర్వమందున్నయచ్చు అనునాసికము వికల్పముగనగును. సఁర్ స్కర్తా. ఇచట సకారముపై అకారమనునాసికమగును.

వివః—ఇది విధిసూత్రమనియు, నధికారసూత్రమనియును రెండుపక్షములను విమర్శించి యధికారసూత్రమేయని సిద్ధాన్తీకరింపబడినది. కావుననీసూత్రముత్తరసూత్రములందే ప్రవర్తించునుగాని వీనికి పూర్వమగు "మతువసోరు" (8-3-1) సూత్రమునందుగాని, యాసూత్రములోని వార్త్తికములందుగాని ప్రవర్తించదు.

* 138. అనునాసికాత్పరోఽనుస్వారః. 8-3-4. అనునాసికాత్, పరః, అనుస్వారః.

అనునాసికం విహాయ రోః పూర్వస్మాత్పరోఽనుస్వారాగమస్స్యాత్। ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః॥

138. అనునాసికాత్తను-చోట పఞ్చమి, ల్యబ్లోపేపఞ్చమీ, అను వార్త్తికముచేవిధింపబడినది. కావున అనునాసికాత్తనుపదమున కనునాసికమునువిడిచి, (అనునాసికం విహాయ) యనియర్థము. అనునాసికము వికల్పముగాన తదభావపక్షమందు రుత్వమునకు బూర్వమగువర్ణముకంటె పరమగుచునను స్వారమాగమమగును. సంర్స్కర్తా "ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః" (77) సూ.చే, రేఫకువిసర్జనీయమగును. సంఃస్కర్తా.

* 139. విసర్జనీయస్య సః. 8-3-34. విసర్జనీయస్య, సః (ఖరి) ఖరి విసర్జనీయస్య సస్స్యాత్। ఏతదపవాదే వాశరీతిప్రాప్తే విసర్గే ప్రాప్తే। వా। సంపుంకానాం సో వక్తవ్యః॥ సంస్స్కర్తా। సస్స్కర్తా। సమోవా లోపమేకఇతిభాష్యమ్। లోపస్యాపి రుప్రకరణస్థత్వాదనునాసికానుస్వారాభ్యామేకసకారం రూపద్వయమ్। ద్విసకారం తూక్తమేవ। తత్రానచిచేతి సకారస్య ద్విత్వపక్షే త్రిసకారమపి రూపద్వయమ్। అనుస్వార విసర్గజిహ్వామూలీయోపధ్మానీయయమానామకారోపరి శర్షుచ పాఠస్యోపసంఖ్యాతత్వేనానుస్వారస్యాప్యచ్త్వాత్। అనునాసికవతాం త్రయాణాం "శరః ఖయ" ఇతి కద్విత్వే షట్। అనుస్వారవతామనుస్వారస్యాపి ద్విత్వే ద్వాదశ। ఏషామష్టాదశానాం తకారస్య ద్విత్వే, వచనాన్తరేణ పునర్ద్విత్వే చ, ఏకతం ద్వితం త్రిత మితి చతుష్పఞ్చాశత్। అణోనునాసికత్వేఽష్టోత్తరశతమ్.

139. విసర్గమునకు ఖర్వర్ణము పరమగునపుడు సకారమాదేశ

మగును. సం॥ స్క_ర్తా. ఇచటనీసూత్రముచే ప్రాప్తమగు సత్వమును బాధించి దీనికపవాదమగు వాశరి (152) సూ. చే, పాక్షికమగు విసర్గము ప్రాప్తమగుచుండ. వా॥ "సంపుంకానాం సో వక్తవ్యః." సమ్, పుమ్, కాన్, వీనియొక్క విసర్గమునకు సకారమాదేశమగునని యర్థముగల వార్తికమువలన వాశరి, అనుసూత్రమిచట ప్రవర్తింపదు, కానవీవార్తికముచే సకారమే యగును. సంస్ స్కర్తా. సస్ స్కర్తా. ఈరెండును సకారద్వయముగల రూపములు. (మొదటిసకారమును లెక్కింపవలదు). వా॥ సమ్ అనుదానియొక్క మకారమునకు సుడాగమము పరమైనపుడు లోపమును గొందరు వైయాకరణులు చెప్పిరని భాష్యముననున్నది. ఈలోపముగూడ రుప్రకరణములోనిదగుటవలన లోపమందును, రుత్వముప్రవర్తించునపుడు రాదగిన యనుస్వారానునాసికములు ప్రవర్తించును. కావుననొకసకారముగలవి రెండు రూపములగును. సకారద్వయముగలవి రెండునిదివరలో జెప్పబడెను. అనుస్వారము, విసర్గము, జిహ్వామూలీయము, ఉపధ్మానీయము, యమలు, వీనికి, "అఇఉణ్" సూత్రములోనిఅకారముతరువాతను "శషసర్" సూత్రమందును పాఠము చెప్పబడుటచేనివి యచ్చులు, శర్వర్ణములు గూడనగును. సకారద్వయముగల రెండురూపములందు, ననుస్వారమునకు, ననునాసికమునకును, పరమగు సకారమునకు "అనచిచ" (49) సూ. చే, ద్విత్వము ప్రవర్తించినయెడల మూడుసకారములుగలవి రెండురూపములగును. ఇట్లనుస్వారముగలవి మూడును ననునాసికముగలవి మూడును, మొత్తమారుగును. వీనిలోననునాసికముగల రూపత్రయమందు కకారమునకు "శరః ఖయః" (శర్వర్ణముకంటె పరమగు ఖయ్ వర్ణమునకు వికల్పముగ ద్విత్వమగును). అనువార్తికముచే ద్విత్వము ప్రవర్తించిననారు రూపములగును. అనుస్వారముగలవైన మూడురూపములందు "శరఃఖయః" వార్తికముచే, కకారమునకు ద్విత్వము ప్రవర్తించుటవలన నారురూపములగును. (ద్విత్వముగలవిమూడు, ద్విత్వములేనివిమూడు) ఈయారురూపములందనుస్వారమునకు "అనచిచ" సూ. చే, ద్విత్వము ప్రవర్తించినచో పండ్రెండు రూపములగును. వీని

తోననునాసికముగలవానిని గలపిన పదునెనిమిదిరూపములగును. వీనిలో తకారమునకు, "అచో రహాభ్యామ్" (60) సూ. చే, ద్విత్వమగును. తిరుగ తకారమునకే "యణో మయో ద్వే వాచ్యే" వార్త్తికముచే, ద్విత్వమగును. ఈద్విత్వములు వికల్పములుగాన, రెండును ప్రవర్త్తించినపుడు మూడుతకారములుగలవి పదునెనిమిది, ఒకేద్విత్వము ప్రవర్త్తించినపుడు రెండుతకారములుగలవి పదునెనిమిది; ఏద్విత్వము రానపుడొకతకారముగలవి పదునెనిమిది. మొత్త మేబదినాలుగురూపములగును. వీనితుదినున్న ఆకారమునకు "అణోఽప్రగృహ్యస్య" (111) సూ. చే, అనునాసికమైనచో ననునాసికముగలవి యేబదినాలుగు, అనునాసికరహితములేబదినాలుగునగును. మొత్త్తమునూటయెనిమిదిరూపములగును.

✻ 140. పుమః ఖయ్యమ్పరే. 8-3-6. పుమః, ఖయి, అమ్పరే। (రుః)

అమ్పరే ఖయి పుమ్శబ్దస్య రుః స్యాత్। వ్యుత్పత్తిపక్షే ఽప్రత్యయస్యేతి షత్వపర్యుదాసాత్ ఽకఽపయోః ప్రాప్తౌ। అవ్యుత్పత్తిపక్షే తు షత్వప్రాప్తౌ। సంపుంకానామితిసః। పుఁస్కోకిలః। పుంస్కోకిలః। పుఁస్పుత్రః। పుంస్పుత్రః। అమ్పరే కిమ్। పుంక్షీరం। ఖయి కిమ్। పుందాసః। ఖ్యాఞాదేశే న। పుంఖ్యానమ్॥

140. అమ్ప్రత్యాహారవర్ణము పరమందుగల ఖయ్ప్రత్యాహారవర్ణము పరమగునపుడు పుమ్శబ్దములోని మకారమునకు రుత్వము వచ్చును. పుమ్ + కోకిలః। మకారమునకు రుత్వవిసర్గములు, అనునాసికానుస్వారములు బ్రవర్త్తింప, పుఁఃకోకిలః। పుంకోకిలః। అనియగును. ఇతరవ్యాకరణములందుణాదిప్రత్యయాన్తములుగనఙ్గీకరింపబడిన ప్రాతిపదికములు ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగసహితములనునది వ్యుత్పత్తి పక్షమగును. ఈపక్షమందుణాద్యన్తమగు పుమ్స్శబ్దములోని మకారము ప్రత్య

యావయవమగుటవలన దీనియొక్క స్థానమందు వచ్చినరుత్వవిసర్గము లును ప్రత్యయావయవములగును. "ఇదుదుపధస్య చాప్రత్యయస్య (156) అను షత్వవిధాయకసూత్రమున అప్రత్యయస్య, అను పర్యుదాసమువలన ప్రత్యయావయవమునకు షత్వము నిషేధింపబడినది. ఇచట విసర్గము ప్రత్యయావయవమగుటచే షత్వము ప్రాప్తముగాదుగాన "కుప్వోః ᳲకᳲపౌచ" (143) సూ. చే, విధింపబడిన జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయములు, అనగా కోకిలశబ్దము పరమగునపుడు జిహ్వామూలీయము, పుత్రశబ్దము పరమగునపుడుపధ్మానీయము ప్రాప్తములగుచున్నవి. ఉణాద్యన్తప్రాతిపదికములు ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగరహితములనునది అవ్యుత్పత్తిపక్షము. ఈపక్షమందిచటి విసర్గము ప్రత్యయావయవము గానందుననునాసికముతోగూడిన రూపములందు విసర్గమునకు షత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. అనుస్వారముతోగూడిన రూపమునందనుస్వారము వ్యవధాయకమగుటచే విసర్గమిదుపధముగానందున షత్వము ప్రాప్తముగాదనిగ్రహింపదగును. ఈజిహ్వామూలీయోపధ్మానీయములను, షత్వమును బాధించి "సంపుంకానాం సః" అనువచనముచే విసర్గమునకు సకారాదేశమగును. పుస్కోకిలః. పుంస్కోకిలః పుస్పుత్రః. పుంస్పుత్రః. పుంక్షీరమ్. ఇచట రుత్వమును వారించుటకై అమ్పరకమగు ఖయ్యు పరమగునపుడే రుత్వమనవలెను. పుందాసః. ఇచట రుత్వమును వారించుటకై ఖయ్యు పరమగునపుడే రుత్వమనవలెను.

వా। (1) ఖ్యాఞ్ అనునాదేశము పరమగునపుడు పుమ్శబ్దములోని మకారమునకు రుత్వనిషేధమును చెప్పవలయును. పుంఖ్యానమ్. చక్షిఙ్ ధాతువునకు ల్యుట్ప్రత్యయము (అన) పరమగునపుడు "చక్షిఙః ఖ్యాఞ్ (2-4-54) సూ. చే, ఖ్యాఞాదేశము చేయగా, ఖ్యానమనునది సిద్ధమగును.

వివ:- (1) ఇది యపూర్వమగు నిషేధవచనము గాదు. "చక్షిఙః ఖ్యాఞ్", సూత్రముచే ఖ్యాదేశమే విధింపబడుననియు, నసిద్ధకాండమందు (త్రిపాదియందు) పఠింపబడిన "శసః యో వా" అను

వార్త్తికముచే శవర్ణమునకు యకారాదేశము వలన ఖ్యాఅనియగునని యును, భాష్యమందు జెప్పబడెను. కావున పుంఖ్యానమను-చోట రుత్వ ము చేయునపుడు యత్వమసిద్ధమగుటచే, ఖయ్యు, అమ్పరకముగానందు న రుత్వప్రసక్తి వారితమగును. ఇట్లు సిద్ధమైన యర్థమే ఖ్యాఞాదేశేస, అనువాక్యముచే చెప్పబడెనని తెలియనగును.

* 141. నశ్ఛవ్యప్రశాన్. 8-3-7. నః, ఛవి, అప్రశాన్. (అమ్పరే, రుః)

అమ్పరే ఛవి నకారాన్తస్య పదస్య రుస్స్యాత్, న తు ప్రశాన్శబ్దస్య। విసర్గః। సత్వం। శ్చుత్వమ్। శార్ఙ్గిశ్ఛిన్ధి। శార్ఙ్గింశ్ఛిన్ధి। చక్రిస్త్రాయస్వ। చక్రింస్త్రాయస్వ। పదస్య కిమ్। హన్తి। అమ్పరే కిమ్। సన్త్సరుః ఖడ్గముష్టిః। అప్రశాన్ కిమ్। ప్రశాన్తనోతి॥

141. నకారమన్తమందుగల పదమునకు అమ్పరకమగు ఛవ్ ప్రత్యాహారవర్ణము పరమగునపుడు రుత్వము వచ్చును, ప్రశాన్శబ్దమునకు మాత్రము రాదు. అలోన్త్యపరిభాషచే నకారమునకు రుత్వమగును. శార్ఙ్గిన్+ఛిన్ధి. నకారమునకు రుత్వవిసర్గములు. "విసర్జనీయస్య సః" (139) సూ. చే, సత్వము. శ్చుత్వముచే సకారమునకుశవర్ణము. రుత్వమునకు పూర్వముననున్న దానికనునాసికము. శార్ఙ్గిశ్ఛిన్ధి. అనుస్వారపక్షమందు శార్ఙ్గింశ్ఛిన్ధి. చక్రిన్+త్రాయస్వ. ఇచటనుశ్చుత్వమును విడిచి పూర్వోక్తమగు ప్రక్రియ సమానము. చక్రిస్త్రాయస్వ. చక్రింస్త్రాయస్వ. హన్తి. (హన్+తి) ఇచట నాన్తము ధాతువగుటచే పదము గాదు. ఇచట రుత్వమును వారించుటకై పదమునకు రుత్వమును విధింపవలెను. సన్త్సరుః. (త్సరుశబ్దమునకు ఖడ్గముయొక్క పిడీ యర్థము) ఇచట రుత్వవారణార్థమమ్పరకమగు ఛవ్ వర్ణము పరమగునపుడు రుత్వమని చెప్పవలెను. ప్రశాన్తనోతి. ప్రశాన్శబ్దమునకు రుత్వనివృత్తికై (అప్రశాన్) అను పర్యుదాసమావశ్యకము.

* 142. నౄన్పే. 8-3-10. నౄన్, పే. (రుః, వా)
నౄనిత్యస్య రుస్స్యాద్వా పకారే పరే।

142. "నౄన్" అనునది నృశబ్దముయొక్క ద్వితీయాబహువచనాన్తమునకనుకరణము. నౄన్ అనుదానియొక్క నకారమునకు, పకారము పరమగునపుడు, రుత్వము వికల్పముగానగును. సూత్రమున పకారముపై అకారముచ్చారణార్థముగాన నౄన్+పునాతి, అనుచోటునందును రుత్వమగును. నౄర్+పాహి. విసర్గము. ఇట్లుండ.

* 143. కుప్వోః ≍క≍పౌ చ। 8-3-37. కుప్వోః, ≍క≍పౌ, చ.
కవర్గే పవర్గే చ పరే విసర్జనీయస్య జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయౌ స్తః। చాద్విసర్గః। యేననాప్రాప్తిన్యాయేన విసర్జనీయస్యేత్యస్యాపవాదోయమ్। న తు శర్పరేవిసర్జనీయ ఇత్యస్య। తేన వాసః క్షౌమమిత్యాదౌ విసర ఏవ। నౄ≍పాహి। నౄం≍పాహి। నౄః పాహి। నౄంః పాహి। నౄన్పాహి॥

143. విసర్గమునకు, క, ఖ, లు పరమగునపుడు, జిహ్వామూలీయము, ప ఫ లు పరమగునపుడుపధ్మానీయమాదేశమగును. చకారమువలన పక్షమందు విసర్గమునకు విసర్గమాదేశమగును. "యేన నాప్రాప్తే యో విధిరారభ్యతే స తస్య బాధకో భవతి" (ఏసూత్రమవశ్యము ప్రాప్తమగుచుండ, నేసూత్రమారంభింపబడునో యది దానికి బాధకమగును.) అవశ్యప్రాప్తిగలదానికి (సామాన్యశాస్త్రమునకు) ఉత్సర్గమనియు, తరువాతనారంభింపబడినదానికి (విశేషశాస్త్రమునకు) అపవాదమనియు వ్యవహారము. లోకమున "సర్వేభ్యో బ్రాహ్మణేభ్యో దధి దీయతాం తక్రం కౌణ్డిన్యాయ" (బ్రాహ్మణులందరకు పెరుగు నీయవలెను, కౌణ్డిన్యునకు మాత్రము మజ్జిగనీయవలెను) అనిచెప్పునపుడు బ్రాహ్మణుడగుటచే కౌణ్డిన్యునకుగూడ దధిదానము ప్రాప్తమగు

చుండ, విశేషముగ తక్రదానము విధింపబడినందున కౌండిన్యునకు తక్రమునేయిచ్చెదరుగాని దధినివ్వరు. అనగా తక్రదానము దధిదానమునకు బాధకమగును. ఈలోకన్యాయసిద్ధమైనదే శాస్త్రమున, యేననాప్రాప్తన్యాయము. కావున నీన్యాయముచే బాధ చెప్పబడిన స్థలమందు తక్రదానముచేసినపిదపనవకాశమున్నను, దధిదానము లేనట్లు, అపవాదశాస్త్రము ప్రవర్తించినపిదప తిరుగనుత్సర్గశాస్త్రము ప్రవర్తించుటకు వలనుపడదు. ఈన్యాయముచే కుప్వోఃఁకఁపౌచ, సూత్రము స్వవిషయముననవశ్యము ప్రాప్తమగు "విసర్జనీయస్య సః" సూత్రమునకే బాధకమగునుగాని, తనప్రవృత్తికి విషయమగు స్థలములన్నిటిలోను, ప్రవృత్తిలేనట్టి, అనగా ననవశ్యప్రాప్తి లేనట్టి, శర్పరే విసర్జనీయః" (151) సూత్రముయొక్క లక్ష్యములందు ప్రవర్తించదని భావము. కావున వాసః క్షౌమమనుచోట విసర్గమునకు విసర్గమే వచ్చును. ఈసూత్రమునకుదాహరణము. నౄన్ + పాహి. పూర్వసూత్రముచే రుత్వము. అనునాసికానుస్వారములు. విసర్గము. ఈసూత్రముచేనుపధ్మానీయము. నౄఁఁపాహి. నౄంఁపాహి. విసర్గపక్షమందు. నౄఁః పాహి. నౄంః పాహి. రుత్వాభావపక్షమందు. నౄన్పాహి. ఐదు రూపములగును.

144. కానామ్రేడితే. 8-3-12. కాన్, ఆమ్రేడితే (రుః)

కాన్నకారస్య రుస్స్యాదామ్రేడితే పరే।

సంపుంకానామితి సః। యద్వా।

144. సూత్రమున కాన్, అనునది కిమ్శబ్దముయొక్క ద్వితీయాబహువచనాన్తమునకనుకరణము. కాన్‌యొక్క నకారమునకామ్రేడితము పరమగునపుడు రుత్వము వచ్చును. కాన్ కాన్. ఇచట మొదటి నకారమునకు రుత్వవిసర్గములు. నకారమునకు పూర్వమందున్నదానికనునాసికానుస్వారములు ప్రవర్తించినపిదప, విసర్గమునకు ప్రాప్తమగు జిహ్వామూలీయమును బాధించి, సంపుంకానామనువచన

ముచే సకారాదేశము వచ్చును. కాँస్కాన్. కాంస్కాన్. సంపుంకా నామనువచనమున కాన్గ్రహణమనావశ్యకమని బోధించుటకైయిచట సకారము వచ్చుటకుపాయాన్తరము "యద్వా" అనుదానిచే చూపఁబడుచున్నది.

* 145. కస్కాదిషు చ. 8-3-48. (ఇణః, షః, సః, విసర్జనీయస్య, కుప్వోః,)

ఏభ్యిణ ఉత్తరస్య విసర్గస్య షస్స్యాదన్యత్ర తు సః।ॅకॅపయోరపవాదః। ఇతిసః। కాँస్కాన్। కాంస్కాన్। కస్కః। కౌతస్కుతః। సర్పిష్కుణ్డికా। ధనుష్కపాలమ్। ఆకృతిగణోऽయమ్॥

145. కస్కాదిగణపఠితములగు కస్కమొదలగువానిలో ఇణ్ప్రత్యాహారవర్ణముకంటె పరమగు విసర్గమునకు షత్వము, ఇణ్ణుకంటె పరముగానట్టి విసర్గమునకు సత్వమును వచ్చును. కవర్గపవర్గములు పరమైనపుడు గణమందు కృతసత్వములను, కృతషత్వములను పఠించుటవలననిట్లువ్యాఖ్యానము చేయఁబడెను. "కుప్వోః" అనుసూత్రముచే విహితములగు ॅకॅ పలకు, విసర్గమునకునీసత్వషత్వములపవాదములు. కాँస్కాన్, కాంస్కాన్, అనుచోట విసర్గమునకీసూత్రముచేతనే సత్వము సిద్ధమగును. కస్కః. కౌతస్కుతః. కుతఃకుతఃఆగతః, అనునర్థమున కుతఃకుతశ్శబ్దమునకు గణపాఠసామర్థ్యమువలన, అణ్ప్రత్యయమగును. సర్పిష్కుణ్డికా. ధనుష్కపాలమ్. ఇచటి విసర్గమిణ్ణుకంటె పరమగుటచే షత్వమునొందును. కస్కాదిగణమాకృతిగణమనగా గణమందు పఠింపఁబడినవానికంటె నితరములను, గణపఠితములతో సదృశమగువానినిందు జేర్పఁదగునని యర్థము.

వివ:— కస్కాదిగణమాకృతిగణమనుటవలన సంస్కర్తా యను రూపమునీగణమున జేర్చినచో సత్వము సిద్ధమగునుగాన సంపుంకానా

మనువచనమున నమ్గ్రహణముగూడననావశ్యకమగును. పుంస్కోకిలః, ఇత్యాద్యులందు విసర్గమిణ్ణుకంటె పరమగుటవలన నీసూత్రముచే ప్రాప్తమగు షత్వమును బాధించుటకై పూర్వోక్తవార్తికమున పుమ్గ్రహణముమాత్రమావశ్యకమని గ్రహింపవలయును.

※ 146. సంహితాయామ్. 6-1-72.

146. ఇది అధికారసూత్రము. "అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్" (6-1-158) సూత్రమువరకధికృతమగును.

వివ:_ "ఇకో యణచి" మొదలగు సూత్రములీయధికారమున జేరినవగుటచే "ఇకోయణచి" సూత్రమునకు ముందీసూత్రమును వ్యాఖ్యానముచేయుట యుచితమే గాని, సూత్రక్రమముననుసరించి "ఛే చ" మొదలగునవ్యవహితపరములగు సూత్రములకు పూర్వము వ్యాఖ్యానముచేయబడెను. ఆవశ్యకమగు నర్ధమాత్రాకాలవ్యవధానముతో వర్ణముల యుచ్చారణము సంహితయనబడును. ఇంతకధికమగు మాత్రాకాలాదివ్యవధానముతో వర్ణములనుచ్చరించునపుడీయధికారమున విధింపబడు కార్యముల వారింపనీయధికారమావశ్యకమని గ్రహించునది.

※ 147. ఛే చ. 6-1-73. ఛే, చ, (హ్రస్వస్య, తుక్)

హ్రస్వస్య ఛే పరే తుగాగమస్స్యాత్సంహితాయామ్। శ్చుత్వస్యాసిద్ధత్వాజ్జశ్త్వేన దః। తతశ్చర్త్వస్యాసిద్ధత్వాత్పూర్వం శ్చుత్వేన జః । తస్య చర్త్వేన చః । శ్చుత్వస్యాసిద్ధత్వాచ్ఛోఃకురితి కుత్వం న। స్వచ్ఛాయా। శివచ్ఛాయా।

147. హ్రస్వమునకు ఛకారము పరమగునపుడు సంహితయందు తుగాగము (త్) వచ్చును. స్వ+ఛాయా, అనుచోట తుగాగమమువలన స్వత్+ఛాయా అనియగును. శ్చుత్వమసిద్ధమగుటవలన జశ్త్వము

చే తకారమునకు దకారమగును. స్వద్ + ఛాయా. చర్త్వమసిద్ధమగుట వలన శ్చుత్వముచే దకారమునకు జకారమగును. స్వజ్ + ఛాయా. జకారమునకు చర్త్వముచే చకారము. స్వచ్ఛాయా. "చోః కుః" (380) సూత్రముచే చకారమునకు కుత్వము చేయునపుడు శ్చుత్వమసిద్ధమగుటవలన దకారమే యుండునుగాన కుత్వము రాదు. శివ + ఛాయా, అనుచోటను పై కార్యములన్నియును ప్రవర్తించునుగావున, శివచ్ఛాయా అనియగును.

వి:—సూత్రమున ఛకారముపై అకారముచ్చారణార్థమగుటచే అచ్ఛిన్నమ్ (అ + ఛిన్నమ్) అనుచోటను తుగాగమము సిద్ధించును.

* 148. ఆఙ్మాఙోశ్చ 6-1-74 ఆఙ్మాఙోః, చ, (ఛే, తుక్)
ఏతయోశ్ఛే పరే తుక్ స్యాత్ । పదాన్తాద్వేతివికల్పాపవాదః । ఆచ్ఛాదయతి। మాచ్ఛిదత్ ॥

148. ఆఙ్ (ఆ) మాఙ్ (మా) వీనికి ఛకారము పరమగునపుడు తుగాగమమగును. "పదాన్తాద్వా", (151) సూ. చే, విధింపబోవు తుగ్వికల్పమునకిది యపవాదము. ఆఙ్మాఙులు, పదములగుటచే ప్రాప్తమగు వికల్పమును బాధించుటకీసూత్రమని యాశయము. ఆచ్ఛాదయతి (ఆ + ఛాదయతి) మాచ్ఛిదత్ (మా + ఛిదత్) స్వచ్ఛాయా అనురూపమందువలె జశ్త్వాదులనూహింపదగును.

* 149. దీర్ఘాత్. 6-1-75. (ఛే, తుక్)
దీర్ఘాచ్ఛేపరే తుక్ స్యాత్। దీర్ఘస్యాయం తుక్ నతు ఛస్య। సేనాసురాచ్ఛాయేతి జ్ఞాపకాత్। చేచ్ఛిద్యతే.

149. చెప్పబోవు జ్ఞాపకమువలన, సూత్రమున "దీర్ఘాత్ అనుచోట షష్ఠ్యర్థమందు పఞ్చమి. దీర్ఘమునకు ఛకారము పరమగునపుడు తుగాగమము వచ్చును. దీర్ఘమునకే తుగాగమముగాని ఛకారమునకు గాదు. ఇట్లు చెప్పుటలో "విభాషా సేనాసురాచ్ఛాయా"

(832) సూత్రమున "చ్ఛాయా" అనెడి చకారానన్తరమున ఛకారముగల నిర్దేశము జ్ఞాపకము. ఛకారమునకే తుగాగమమనినచో తకారము శ్చుత్వమువలన చకారమగును. ఇది పరమగునపుడు ఛకారము గూడ "ఖరిచ" (122) సూ. చే, చర్త్వమువలన చకారమగును. "ఛాయా" అనుచోట చకారద్వయము శ్రుతముగావలయును. ప॥ సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య. (తాను ప్రవర్తించుటకు నిమిత్తమగు సమ్బన్ధమును నివర్తింపచేయు వేరొక శాస్త్రమునకు తాను (ప్రవృత్తమగు శాస్త్రము) నిమిత్తము గాదు) ఈపరిభాషచే ఛకారనిమిత్తకమగు తుగాగమము (చకారము) ఛకారనివర్తకమగు చర్త్వశాస్త్రమునుగుఱించి నిమిత్తము గానందున చర్త్వము ప్రవర్తింపకపోయినను, ఛకారముతరువాతచకారము శ్రుతమయ్యెడిని. కావుననీనిర్దేశము దీర్ఘమునకే తుగాగమమనుటలో ప్రమాణమగును. సూత్రమున కుదాహరణము. చేచ్ఛిద్యతే. ఏకారమునకు తుగాగమము. మిగిలిన ప్రక్రియ స్వచ్ఛాయాఅనురూపమందువలె నూహ్యము

* 150. పదాన్తాద్వా 6-1-76 పదాన్తాత్, వా। (దీర్ఘాత్ ఛే తుక్)

దీర్ఘాత్పదాన్తాచ్ఛేపరే తుగ్వా స్యాత్। లక్ష్మీచ్ఛాయా లక్ష్మీఛాయా॥ ఇతిహల్సన్ధిః॥

150. పదాన్తమగు దీర్ఘమునకు ఛకారము పరమగునపుడు తుగాగమము వికల్పముగనగును. లక్ష్మీచ్ఛాయా. తుగాగమము రానపుడు. లక్ష్మీఛాయా.

హల్సన్ధిప్రకరణము ముగిసెను.

---

5 విసర్గసన్ధి ప్రకరణము.

విసర్జనీయస్య సః. 8-3-34. విష్ణుస్త్రాతా॥

ఈసూత్రమిదివరలో వ్యాఖ్యానము చేయబడినను, ప్రకరణ శుద్ధికొఱకునుత్తరసూత్రములలోనికి విసర్జనీయపదమునకనువృత్తిని చూపుటకునిచట తిరుగ స్మరింపబడెను. విష్ణుస్త్రాతా (విష్ణుః + త్రాతా) విష్ణుశబ్దముకంటె సుప్రత్యయము. రుత్వవిసర్గములు. ఈసూత్రముచే విసర్గమునకు సకారమాదేశమగును.

* 151. శర్పరే విసర్జనీయః. 8-3-35. శర్పరే, విసర్జనీయః. (ఖరి, విసర్జనీయస్య)

శర్పరే ఖరి విసర్జనీయస్య విసర్జనీయో న త్వన్యత్। కఃత్సరుః। ఘనాఘనఃక్షోభణః। ఇహ యథాయథం సత్వం జిహ్వామూలీయశ్చన॥

151. విసర్గమునకు, శర్వర్ణము పరమందుగల ఖర్వర్ణము పరమగునపుడు విసర్గమే యాదేశమగును. ఇతరములగు సత్వాదులు నివర్తించుట విసర్గమునకు విసర్గవిధానమునకు ఫలము. కఃత్సరుః. ఘనాఘనఃక్షోభణః. వీనిలో విసర్గమునకు క్రమముగ సత్వ, జిహ్వామూలీయములు నివృత్తములగును.

* 152. వా శరి. 8-3-36. వా, శరి. (విసర్జనీయస్య, విసర్జనీయః)

శరి పరే విసర్జనీయస్య విసర్జనీయ ఏవ వా స్యాత్। హరిః శేతే। హరిశ్శేతే। వా॥ ఖర్పరే శరి వా విసర్గలోపో వక్తవ్యః। రామస్థాతా। హరిస్ఫురతి। పక్షే విసర్గే సత్వే చ త్రైరూప్యమ్। కుప్వోః ౸క

ఁపౌ చ। కఁకరోతి। కఃకరోతి। కఁఖనతి। కఃఖనతి।
కఁపచతి। కఃపచతి। కఁఫలతి। కఃఫలతి॥

152. విసర్గమునకు శర్వర్ణము పరమగునపుడు విసర్గమే వికల్పముగనగును. హరిః శేతే. పక్షమందు, సత్వశ్చుత్వములు ప్రవర్తించిన హరిశ్శేతేఅనియగును. వా॥ ఖర్పరకమగు శర్వర్ణము పరమగునపుడు విసర్గము వికల్పముగ లోపించును. రామస్థాతా. (రామఃస్థాతా.) హరిస్ఫురతి. (హరిఃస్ఫురతి) లోపాభావపక్షమందు "వాశరి" సూ. చే, విసర్గము. రామఃస్థాతా. హరిఃస్ఫురతి. పక్షమందు "విసర్జనీయస్యసః" సూ. చే సత్వము. రామస్స్థాతా. హరిస్స్ఫురతి. లోపవిసర్గములు వికల్పమగుటచేనిట్లు మూడురూపములు సాధువులగును. "కుప్వోః ఁకఁపౌ చ, (143) సూత్రమిదివరలో ప్రసఙ్గవశమున హల్సన్ధిప్రకరణమున వ్యాఖ్యాతమయినను, విసర్గమునకు కార్యమును విధించునదగుటచేనిచట తిరుగనాసూత్రము స్మరింపబడి యుదాహరణములు చూపబడినవి. కఁకరోతి, కఃకరోతి...............కఃఫలతి.

* 153. సోఽపదాదౌ. 8-3-38. సః, అపదాదౌ. (విసర్జనీయస్య, కుప్వోః)

విసర్జనీయస్య సః స్యాదపదాద్యోః కుప్వోః పరయోః। వా॥ పాశకల్పకకామ్యేష్వితి వాచ్యమ్। పయస్పాశమ్। యశస్కల్పమ్। యశస్కమ్। యశస్కామ్యతి। అనవ్యయస్యేతివాచ్యమ్। ప్రాతఃకల్పమ్। కామ్యే రోరేవేతి వాచ్యమ్। నేహ। గీఃకామ్యతి॥

153. పదమునకాద్యవయవములుగానట్టి కవర్గపవర్గములు పరమగునపుడు విసర్గమునకు సత్వము వచ్చును. వచనము॥ పాశ, కల్ప, క, కామ్య, ప్రత్యయములు పరమగునపుడీసూత్రముచే విధింపబడు సత్వము ప్రవర్తించునని చెప్పవలయును. ఈవచనము కాశికావృత్తిలోనిది. మిగిలినచోట్ల సంభవములేదు గానసీవచనము సంభవప్రదర్శనముమాత్రమగును గానిపరిగణనమనవీలు లేదు. పయస్పాశమ్ (పయః+పా

శమ్) పయశ్శబ్దముకంటె "యాప్యే పాశప్" (5-3-47) సూ. చే, పాశ ప్రత్యయము. (నిన్దితమగు క్షీరమనియర్థము) యశస్కల్పమ్ "ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్దేశ్యదేశీయరః". (5-3-67) సూ. చే, యశశ్శబ్దమునకు కల్పప్రత్యయము. (స్వల్పముచేనసంపూర్ణమగు కీర్తియనియర్థము) యశస్కమ్ "కుత్సితే" (5-3-74) సూ. చే, యశశ్శబ్దముకంటె కప్రత్యయము. (అపయశస్సనియర్థము) యశస్కామ్యతి. "కామ్యచ్చ" (3-1-9) సూ. చే, యశశ్శబ్దమునకు కామ్యచ్ప్రత్యయము. (తనకు యశస్సును కోరుచున్నాడనియర్థము). వా॥ అవ్యయసంబంధియగు విసర్గమునకు సత్వము రాదు. ప్రాతఃకల్పమ్. ఇచట విసర్గము ప్రాతర్, అనునవ్యయమునకు సమ్బన్ధించినదగుటచే సత్వము రాదు. వా। కామ్యచ్ ప్రత్యయము పరమగునపుడిత్సంజ్ఞకోకారముగల రేఫయొక్క (రు) స్థానమందైన విసర్గమునకే సత్వము వచ్చును. గీఃకామ్యతి. ఇచట విసర్గము కేవలరేఫస్థానికమగుటవలన సత్వము రాదు. యశస్కామ్యతి, అనుచోట విసర్గము రుస్థానికముగాన సత్వము ప్రవర్తించును.

* 154. ఇణః షః. 8-3-39. ఇణః, షః (విసర్గస్య)

ఇణః పరస్య విసర్గస్య షకారస్స్యాత్పూర్వవిషయే। సర్పిష్పాశమ్। సర్పిష్కల్పమ్। సర్పిష్కమ్। సర్పిష్కామ్యతి॥

154. (1) పూర్వసూత్రమునకు విషయమగుచోటున, ఇణ్ణుకంటె పరమగు విసర్గమునకు షకారమాదేశమగును. సర్పిష్పాశమ్. సర్పిష్కల్పమ్। సర్పిష్కమ్। సర్పిష్కామ్యతి॥

వివః— (1) ఇట్లు చెప్పుటవలన, పూర్వసూత్రమునజెప్పబడిన పాశాదిప్రత్యయములు పరమగునపుడు షత్వమనియు, అవ్యయసమ్బన్ధివిసర్గమునకు రాదనియు, కామ్యచ్ప్రత్యయము పరమగునపుడు రుస్థానికవిసర్గమునకే షత్వమనియును, ఫలితమగును. వచనత్రయసంబంధమువలన క్రమముగ దోఃషశ్య, ఉచ్చైఃకల్పమ్, గీఃకామ్యతి, ఏవిలో షత్వము వారింపబడును.

* 155. నమస్పురసోర్గత్యోః. 8-3-40. నమస్పురసోః, గత్యోః।
గతిసఞ్జ్ఞయోరనయోర్విసర్గస్య సః కుప్వోః పరయోః। నమస్కరోతి। సాక్షాత్ప్రభృతిత్వాత్కృఞో యోగే విభాషా గతిసంజ్ఞా। తదభావే నమఃకరోతి। పురోఽవ్యయమితినిత్యంగతిసంజ్ఞా। పురస్కరోతి। అగతిత్వాన్నేహ। పూః, పురౌ, పురః ప్రవేష్టవ్యాః॥

155. గతిసంజ్ఞకములగు నమస్, పురస్, వీనియొక్క విసర్గమునకు కవర్గపవర్గములు పరమగునపుడు సత్వము వచ్చును. నమస్కరోతి (నమః+కరోతి) నమస్ అనునది సాక్షాత్ప్రభృతిగణమున నున్నందున దీనికి "సాక్షాత్ప్రభృతీని చ" (1-4-74) సూ. చే, కృఞ్ ధాతువుతో సంబంధమున్నపుడు వికల్పముగ గతిసంజ్ఞ విధింపబడెను. గతిసంజ్ఞ లేనపుడు నమఃకరోతి, అనియగును. పురస్కరోతి (పురః+కరోతి) పురస్ అనునవ్యయమునకు "పురోఽవ్యయమ్" (1-4-67) సూ. చే, నిత్యముగ గతిసంజ్ఞ విధింపబడెను. (పూః, పురౌ,) పురః+ప్రవేష్టవ్యాః। ఇచట పురః, అనునది రేఫాన్తస్త్రీలిఙ్గమగు పూర్ శబ్దమునకు ప్రథమాబహువచనాన్తము. ఇది యవ్యయముగానందున గతిసంజ్ఞకముగాదు. అందువలన సత్వమిచటరాదు. ఇచట పురః, అనునది బహువచనాన్తమని సూచించుటకేకవచనద్వివచనములు ప్రదర్శింపబడినవి.

* 156. ఇదుదుపధస్య చాప్రత్యయస్య. 8-3-41. ఇదుదుపధస్య, చ, అప్రత్యయస్య, (షః)
ఇకారోకారోపధస్యాప్రత్యయస్య విసర్గస్య షస్స్యాత్కుప్వోః। నిష్ప్రత్యూహమ్। ఆవిష్కృతమ్। దుష్కృతమ్। అప్రత్యయస్య కిమ్। అగ్నిఃకరోతి। వాయుఃకరోతి। ఏకాదేశశాస్త్రనిమిత్తకస్య న షత్వమ్। కస్కాదిషు భ్రాతుష్పుత్రశబ్దస్య పాఠాత్। తేనేహ న। మాతుఃకృపా। వా॥ ముహుసః ప్రతిషేధః। ముహుఃకామా॥

156. హ్రస్వేకారముగాని, హ్రస్వోకారముగాని, ఉపధగాఁగల సముదాయమునకవయవమగుచు ప్రత్యయముగానటువంటి విసర్గమునకు, కవర్గపవర్గములు పరమగునపుడు, షత్వము వచ్చును. నిష్ప్రత్యూహమ్. (నిః+ప్రత్యూహమ్) ఆవిష్కృతమ్. దుష్కృతమ్. ఇవి యుదాహరణములు. అగ్నిఃకరోతి, వాయుఃకరోతి, ఇత్యాదులందు విసర్గము, సుప్రత్యయస్థానికమగుటచే స్థానివద్భావమువలన ప్రత్యయమగును. దీనికి షత్వమును వారింప, ప్రత్యయమగు విసర్గమునకు షత్వము రాదనవలెను. భ్రాతుష్పుత్రశబ్దము, షత్వముకొఱకు కస్కాదిగణమున పఠింపబడెను. ఇందువలననేకాదేశశాస్త్రము నిమిత్తముగగల విసర్గమునకీసూత్రముచే షత్వము రాదని తెలిసికొనదగును, లేనిచో యీసూత్రముచే షత్వము సిద్ధమగునుగాన గణమందు భ్రాతుష్పుత్రశబ్దపాఠము వ్యర్థమగును. మాతుఃకృపా. ఇచట విసర్గమేకాదేశశాస్త్రనిమిత్తకమగుటచే షత్వము రాదు. మాతృ+జస్. ఇచట "ఋతఉత్" (280) సూత్రమువలన ఉకారమేకాదేశమగును. ఉకారము రపరమై ప్రవర్తించును. మాతుర్స్, అనియగును. సకారమునకు లోపము. రేఫకు విసర్గము. ఏకాదేశశాస్త్రము రేఫకు, రేఫ విసర్గమునకు, నిమిత్తమగుచున్నదిగాననేకాదేశశాస్త్రము, పరమ్పరగా విసర్గమునకు నిమిత్తమగును. వా। ముహుః అనుదానియొక్క విసర్గమునకు షత్వనిషేధమును చెప్పవలెను. ముహుః కామా.

వివ:- భాష్యమందు, "ఏకాదేశశాస్త్రనిమిత్తాద్విసర్గస్య న షత్వమ్" అనియున్నది. ఏకాదేశశాస్త్రము నిమిత్తముగాగల దానికంటె పరమగు విసర్గమునకు షత్వము రాదనియర్థము. మాతుఃకృపా, అనుచోట నుకారమేకాదేశశాస్త్రనిమిత్తకమగుటచే దీనికంటె పరమగు విసర్గమునకు షత్వము ప్రవర్తించదు.

* 157. తిరసోఽన్యతరస్యామ్. 8-3-42. తిరసః, అన్యతరస్యామ్. (సః)

తిరసస్సవా స్యాత్కుప్వోః। తిరస్కర్తా।
తిరఃకర్తా॥

157. తిరస్శబ్దముయొక్క విసర్గమునకు, కవర్గపవర్గములు పరమగునపుడు సకారాదేశము వికల్పముగనగును. తిరస్కర్తా. తిరఃకర్తా.

* 158. ద్విస్త్రిశ్చతురితి కృత్వోర్థే. 8-3-43. ద్విస్త్రిశ్చతుః, ఇతి, కృత్వోర్థే. (విసర్గస్య, షః, వా)
కృత్వోర్థే వర్తమానానామేషాం విసర్గస్య షకారో వా స్యాత్కుప్వోః। ద్విష్కరోతి। ద్విఃకరోతీత్యాది। కృత్వోర్థే కిమ్। చతుష్కపాలః.

158. కృత్వసుచ్ప్రత్యయార్థమునందు వర్తమానములగునవిగా, క్రియలయుత్పత్తిని లెక్కించుటయనునర్థమును బోధించెడి, ద్విః, త్రిః, చతుః, అనువీనియొక్క విసర్గమునకు, కవర్గపవర్గములు పరమగునపుడు, షకారాదేశము వికల్పముగనగును. ద్విష్కరోతి (రెండుమారులు చేయుచున్నాడు) ఇట్లే త్రిష్కరోతి, చతుష్కరోతి, అనునవియును, పక్షమందు, ద్విఃకరోతి, మొదలగురూపములగును. చతుష్కపాలః. (చతుర్షు కపాలేషు సంస్కృతః పురోడాశః) నాల్గు పాత్రలందు సంస్కరింపబడిన పురోడాశమనగా హోమద్రవ్యమనియర్థము. ఇచట చతుశ్శబ్దము కృత్వసుజర్థబోధకము గాదు. ఇచటనీవికల్పషత్వమును వారించుటకై, సూత్రమున, "కృత్వోర్థే" అనునదియావశ్యకము. "ఇదుదుపధస్య" (156) సూ. చే, నిచట నిత్యషత్వము ప్రవర్తించుటయేయిష్టము.

వివ:— "క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్". (5-4-17) సూ. చే, క్రియలయొక్క యుత్పత్తిని లెక్కించుటయను, నర్థమును బోధించు సంఖ్యావాచకములకు, స్వార్థమందు (ప్రకృత్యర్థమందు), కృత్వసుచ్ (కృత్వః) ప్రత్యయము విధింపబడెను. ఉదా:—పఞ్చకృత్వః. ఈప్రత్యయమునకపవాదముగ పూర్వోక్తార్థమందే "ద్విత్రిచతుర్భ్యస్సుచ్" (5-4-18) సూ. చే, ద్వి, త్రి, చతుర్, శబ్దములకంటె సుచ్ (స్) ప్రత్యయమువిహితమయ్యెను. కావున ద్విః, త్రిః, చతుః, ఇవి కృత్వసుజర్థప్రతిపాదకములగును.

✻ 159. ఇసుసోస్సామర్థ్యే 8-3-44 ఇసుసోః,సామర్థ్యే. (షః) ఏతయోర్విసర్గస్య షస్స్యాద్వా కుప్వోః। సర్పిష్కరోతి। సర్పిఃకరోతి। ధనుష్కరోతి। ధనుఃకరోతి। సామర్థ్యమిహ వ్యపేక్షా। సామర్థ్యే కిమ్। తిష్ఠతు సర్పిః। పిబ త్వముదకమ్।

159. ఇస్, ఉస్, అనునవియన్తమందుగల పదమునకవయవమగు విసర్గమునకు, కవర్గపవర్గములు పరమగునపుడు, వ్యపేక్షారూపసామర్థ్యమందు షకారాదేశము వికల్పముగనగును. సర్పిష్కరోతి (సర్పిః+కరోతి) షత్వము రానపుడు, సర్పిఃకరోతి. ధనుష్కరోతి. ధనుఃకరోతి. వ్యపేక్షయనియు, నేకార్థీభావమనియును, సామర్థ్యము ద్వివిధము. ఈసూత్రమున సామర్థ్యము వ్యపేక్షారూపమే. ఏకవాక్యముననున్నటువంటి, స్వార్థమును మాత్రము బోధించునట్టి పదములకాకాంక్షవలనగలుగు పరస్పరసమ్బన్ధము వ్యపేక్షయనబడును. సర్పిష్కరోతి, అనుచోటకారకము (సర్పిస్సు) నకు క్రియాకాంక్షయు, (అనగా సర్పిః,అనునపుడు 'చేయుచున్నాడు, మొదలగునేదో క్రియను' చెప్పవలయును) క్రియకు కారకాకాంక్షయు, (అనగా చేయుచున్నాడనునపుడు దేనినో చెప్పవలయును) నుండుటచే సర్పిః,కరోతి, అనునవి పరస్పరసమ్బన్ధముగల పదములగును. సర్పిస్సునకు, కరోతి పదమునకర్థమగుక్రియలోనికే కర్మగనన్వయమని భావము. తిష్ఠతు సర్పిః, పిబ త్వముదకమను చోట "నేయియుండుగాక నీవు నీరును త్రాగుమని" యర్థము. కాననివి రెండును భిన్నవాక్యములు. సర్పిస్సునకు, తిష్ఠతుపదమునకర్థమగు క్రియలోనికి కర్తగానన్వయము. ఇట్లు సర్పిః, అనుచోట గలుగుక్రియాకాంక్ష శాన్తమగుటచే, పిబ, అనుదానికర్థమైన క్రియలోనికి సమ్బన్ధములేదు. కావున, సర్పిః, పిబ అనువీనికి వ్యపేక్షారూపసామర్థ్యము లేదు. ఇచట షత్వవారణమునకై సామర్థ్యమందే, షత్వమును విధించుటయావశ్యకము.

✻ 160. నిత్యం సమాసేఽనుత్తరపదస్థస్య 8-3-45 నిత్యమ్, సమాసే, అనుత్తరపదస్థస్య (ఇసుసోః)

ఇసుసోర్ద్విసర్గస్యానుత్తరపదస్థస్య సమాసే నిత్యం షస్స్యాత్కు-ప్వోః పరయోః। సర్పిష్కుణ్డికా। అనుత్తరపదస్థస్యేతి కిమ్। పరమసర్పిఃకుణ్డికా। కస్కాదిషు సర్పిష్కుణ్డికాశబ్దోఽసమాసేవ్యపేక్షావిరహేఽపి షత్వార్థః। వ్యపేక్షాయాం నిత్యార్థశ్చ॥

160. ఇస్, ఉస్, ఇవి యన్తమందుగల పదమునకవయవమై, ఉత్తరపదములోనిదిగానట్టి విసర్గమునకు, కవర్గపవర్గములు పరమగునపుడు, సమాసమున షత్వము నిత్యముగ వచ్చును. సర్పిష్కుణ్డికా (సర్పిషః కుణ్డికా) పరమసర్పిఃకుణ్డికా. (పరమంచ తత్ సర్పిః=పరమసర్పిః, తస్య కుణ్డికా) ఇచట సమాసమగుటచేతను, ప్రాప్తమగు షత్వమును వారింపనుత్తరపదములోని విసర్గమునకు షత్వము రాదనవలయును. ఉత్తరపదమనగా సమాసముయొక్క తుదియవయవము. పరమసర్పిఃకుణ్డికాఅనునది కర్మధారయగర్భితతత్పురుషముగాన "సర్పిః" అనునది కర్మధారయమునకుత్తరపదమగుచున్నది. సమాసముగానపుడు, (వాక్యమందు) వ్యపేక్షారూపసామర్థ్యము లేకున్నను, "అనయ సర్పిః, కుణ్డికా తిష్ఠతి, ఇత్యాదులందు షత్వముకొఱకును, వ్యపేక్షాసామర్థ్యమున్నడు "ఇదం సర్పిష్కుణ్డికాయాః" ఇత్యాదులందు నిత్యషత్వముకొఱకును, కస్కాదిగణమున సర్పిష్కుణ్డికాశబ్దపాఠము చేయబడెనని గ్రహింపదగును.

* 161. అతః కృకమికంసకుమ్భపాత్రకుశాకర్ణీష్వనవ్యయస్య. 8-3-46. అతః, కృకమి......షు, అనవ్యయస్య।(సః సమాసే, విసర్గస్య)

అకారాదుత్తరస్యానవ్యయస్య విసర్గస్య సమాసే నిత్యం సకారాదేశస్స్యాత్కరోత్యాదిషు పరేషు, న తూత్తరపదస్థస్య। అయస్కారః। అయస్కామః। అయస్కంసః। అయస్కుమ్భః। అయస్పాత్రమ్। అయస్కుశా। అయస్కుశా। అయస్కర్ణీ। అతఃకిమ్। గీః

కారః। అనవ్యయస్య కిమ్। స్వఃకామః। సమాసే కిమ్।
యశఃకరోతి। అనుత్తరపదస్థస్య కిమ్। పరమయశఃకారః॥

161. హ్రిస్వాకారముకంటె పరమై, ఉత్తరపదములోనిదిగాని, యవ్యయసమ్బన్ధిగాని గానట్టి విసర్గమునకు కృఞ్, కమ్, ధాతువులవలన సిద్ధములగు కార, కామ, మొదలగు రూపములు, కంస, కుమ్భ, పాత్ర, కుశా, కర్ణీ, శబ్దములును పరమగునపుడు, సమాసమందు సకారాదేశము నిత్యముగనగును. అయస్కారః, అయస్కామః. అయస్కంసః. అయస్కుమ్భః. అయస్పాత్రమ్. అయస్కుశా. అయస్పహితాకుశా, అని మధ్యపదలోపిసమాసము (అయసః, కుశా, అయస్కుశా, అనినచో "జానపదకుణ్డగోణ" (513) సూ. చే, జీష్ప్రసక్తమగును) అయస్కర్ణీ. గీఃకారః. ఇచట సత్వనివృత్తికై విసర్జనీయము కారముకంటె పరముగావలయుననవలెను. స్వః కామః. ఇచట విసర్గము స్వర్గార్థకమగునవ్యయము (స్వర్) నకు సమ్బంధించినదగుటచే సత్వము రాదు. యశఃకరోతి, అనువాక్యమునందు సత్వవ్యావృత్తికై సమాసమందు సత్వమును విధింపవలెను. పరమయశఃకారః. ఇచట సత్వవారణమునకై ఉత్తరపదములోని విసర్గమునకు నిషేధము చెప్పదగును. (పరమం చ తద్యశః తస్యకారః)

వివ:—ఈసూత్రములోనికి సమాసపదమనువర్తించును. దీనిచే నుత్తరపదమాక్షిప్తమగును. దీనికి సూత్రములోని కృ,కమ్,అనుధాతువులు విశేషణములు. విశేషణమగుధాతువదియాదియందుగల శబ్దమును గ్రహించును. ఈవిషయమున "విష్వగ్దేవయోశ్చ" (421) సూత్రమందలి వప్రత్యయగ్రహణము జ్ఞాపకము. జ్ఞాపనప్రకారమచటనే చూపబడును. ఇందువలన కృ, కమ్, ధాతువులు క్రమముగ కార, కామ, మొదలగువానికి బోధకములగును.

* 162. అధశ్శిరసీ పదే. 8-3-47. అధః, శిరసీ, పదే, (సః)
ఏతయోర్విసర్గస్య సాదేశస్స్యాత్పదశబ్దే పరే।
అధస్పదమ్।శిరస్పదమ్। సమాస ఇత్యేవ। అధఃపదమ్।

శిరఃపదమ్। అనుత్తరపదస్థస్యేత్యేవ। పరమశిరఃపదమ్।
కస్కాదిషు చ। భాస్కరః॥

162. సూత్రమందలి "అధశ్శిరసీ" అనుచోట ప్రథమావిభక్తి, షష్ఠ్యర్థకము. ఉత్తరపదస్థముగానటువంటి అధః, శిరః, వీనియొక్క విసర్గమునకు పదశబ్దము పరమగునపుడు, సమాసమందు సకారమాదేశమగును. అధస్పదమ్ (పాదస్యాధః=అధస్పదమ్=పాదముయొక్క అధోభాగము) శిరస్పదమ్. (శిరసఃపదమ్) అధఃపదమనువాక్యమందు సత్వమును వారించుటకై సమాసమందే సత్వమనవలయును. పరమశిరఃపదమనుచోట సత్వనివృత్తికై, యుత్తరపదస్థమగు విసర్గమునకు సత్వనిషేధము చెప్పవలెను. భాస్కరః (భాః, కరః) ఇచట విసర్గము హ్రస్వాకారముకంటె పరముగానందున "అతఃకృకమి" సూ. చే. సత్వము రాదుగాననిచట సత్వముకొఱకు కస్కాదిగణమందీశబ్దము పఠింపబడెను.

విసర్గసన్ధిప్రకరణము సమాప్తము.

6 స్వాదిసన్ధిప్రకరణము.

స్వాజసమాడితి సుప్రత్యయే శివస్ అర్చ్య ఇతి స్థితే॥

* 163. ససజుషోరుః 8-2-66 ససజుషోః, రుః. (పదస్య, అన్తే)
పదాన్తస్య సస్య, సజుష్శబ్దస్య చ, రుః స్యాత్। జశ్త్వాపవాదః

163. శివశబ్దముకంటె "స్వాజసమాట్" (184) సూ. చే, సు ప్రత్యయమగును. అర్చ్యః అనుపదమును కలపినపుడు, శివస్+అర్చ్యః అనియుండును. ఇట్లుండ. సకారమన్తమందుగల పదమునకు, సజుష్ శబ్దమన్తమందుగల పదమునకును, రు (ర్) ఆదేశమగును. ఈరుత్వము లోన్త్యపరిభాషచేనన్త్యములగు సకారషకారములకగును. శివస్ అను చోట సకారము పదాన్తమగుటచే, రుత్వము ప్రవర్తించిన శివర్ అని యగును. ఈరుత్వము "ఝలాం జశోన్తే" (85) సూ. చే, విహితమగు జశ్త్వమునకపవాదము.

* 164. అతో రోరప్లుతాదప్లుతే. 6-1-113. అతః, రోః, అప్లుతాత్, అప్లుతే, (అతి, ఉత్)
అప్లుతాదతః పరస్య రోరుస్స్యాదప్లుతేఽతి। భోభగోఅఘో, ఇతి ప్రాప్తస్య యత్వస్యాపవాదః। ఉత్వం ప్రతి రుత్వస్యాసిద్ధత్వంతు నభవతి। రుత్వమనూద్య ఉత్వవిధేస్సామర్థ్యాత్॥

164. ప్లుతభిన్నమగు హ్రస్వాకారముకంటె పరమగు రుత్వము (ర్) నకు, ప్లుతభిన్నమగు హ్రస్వాకారము పరమగునపుడు ఉకారమాదేశమగును. ఇది, భోభగోఅఘో (168) సూ. చే, ప్రాప్తమగు యత్వమునకపవాదము. (అనగా నీయుత్వమునువిధింపనిచో, యత్వము ప్రాప్తించుచున్నదనియు నుత్వము విధింపబడునపుడు, యత్వమసిద్ధము

గుటచే నుత్వమే ప్రివర్తించునుగాన యత్వమునకు ప్రాప్తియే లేదని యునుభావము) రుత్వమును ద్దేశించియే, ఉత్వమును విధించుటవలన, నుత్వము చేయునపుడు రుత్వమసిద్ధమగుననుటకు వలనుబడదు. శివఉ+ అర్చ్యః।

✱ 165. ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః. 6-1-102. ప్రథమ యోః, పూర్వసవర్ణః. (అకః, అచి, దీర్ఘః)

అకః ప్రథమాద్వితీయయోరచి పరే పూర్వసవర్ణదీర్ఘ ఏకాదేశస్స్యాత్। ఇతి ప్రాప్తే॥

165. అక్కులకు ప్రథమాద్వితీయావిభక్తులయచ్చు పరమగు నప్పుడు పూర్వసవర్ణదీర్ఘము (అక్కులకు సవర్ణమగుదీర్ఘము) ఏకాదేశ మగును. శివ+ఉ, అనుచోట వకారముపైనున్న అకారమక్కు, దీనికి ప్రథమైకవచనమగు ఉకారము పరమైనందున నీదీర్ఘము ప్రాప్తమగుచున్నది.

వివ:—శిష్టులచే చేయబడు వ్యాఖ్యానమువలన, సూత్రములోని "ప్రథమయోః" అనుదానిచే ప్రథమాద్వితీయారూపములగు విభక్తులకు గ్రహణముకల్గును. కావుననిట్టియర్థము సంభవించినది.

✱ 166. నాదిచి. 6-1-10. న, ఆత్, ఇచి. (పూర్వసవర్ణదీర్ఘః)

అవర్ణాదిచి పరే న పూర్వసవర్ణదీర్ఘః। ఆద్గుణః। ఏజః పదాన్తాదతి। శివోఽర్చ్యః। అత ఇతి తపరః కిమ్। దేవా అత్ర। అతీతి తపరః కిమ్। శ్వ ఆగన్తా। అప్లుతాత్కిమ్। ఏహి సుస్రోత3 అత్ర స్నాహి। ప్లుతస్యాసిద్ధత్వాదతః పరోఽయమ్। అప్లుతాదితి విశేషణే తు తత్సామర్థ్యాన్నాసిద్ధత్వమ్। తపరకరణస్య తు న సామర్థ్యమ్। దీర్ఘనివృత్త్యా చరితార్థ

త్వాత్। అప్లుతే ఇతికిమ్। తిష్ఠతు పయ అ౩గ్నిదత్త౩।
గురోరనృత ఇతి ప్లుతః.

166. అవర్ణముకంటె ఇచ్ ప్రత్యాహారవర్ణము పరమగునపుడు, పూర్వసవర్ణదీర్ఘము రాదు. శివ + ఉ + అర్చ్యః. ఇచటనీనిషేధముచే పూర్వసవర్ణదీర్ఘము ప్రవర్తించదు. "ఆద్గుణః" (70) సూ. చే, గుణము. శివో + అర్చ్యః. "ఏఙః పదాన్తాదతి" (87) సూ. చే, పూర్వరూపము. శివోఽర్చ్యః. "అతో రోరప్లుతాదప్లుతే" అనుసూత్రములోని పదములకు "అత ఇతి తపరః కిమ్" ఇత్యాదిగ్రన్థముచే ప్రయోజనము చూపబడుచున్నది. దేవాః + అత్ర అనుచోట సిద్ధరూపము దేవా అత్ర, అనునది. దేవాస్ + అత్ర, అనియుండ రుత్వమగును. "భోభగో" అనువక్ష్యమాణసూత్రముచే రుత్వమునకు యత్వము (య్) "లోపశ్శాకల్యస్య" (68) సూ. చే, యలోపము ప్రవర్తించును. ఇచట (దేవార్ అత్ర) దీర్ఘముకంటె పరమగు రుత్వమునకుత్వము వారించుటకై "అతః" అనుచోట తపరకరణమావశ్యకము. శ్వః + ఆగన్తా, అనుచోట దేవా అత్ర, అనుచోటునందువలె రుత్వాదికార్యములు ప్రవర్తించిన, శ్వ ఆగన్తా, అనుసిద్ధరూపమగును. ఇచట దీర్ఘము పరమగునపుడుత్వవారణమునకై "అతి" అనుచోట తపరకరణమావశ్యకము. ప్లుతముకంటె పరమైనపుడు "అతః" అనుచోటనున్న తపరకరణమువలననే ఉత్వము వారింపబడునుగాన అతః, అనుదానికి (అకారమునకు) "అప్లుతాత్" (ప్లుతముకంటె భిన్నమైన) అను విశేషణమునకు ఫలమేమను ప్రశ్నకు సమాధానము. ఏహి సుస్రోత౩అత్ర స్నాహి. ఇచట ప్లుతముకంటె పరమైన రుత్వమునకు, (సుస్రోత౩ర్) ఉత్వనివృత్త్యకై విశేషణమావశ్యకము. సుస్రోతాః అనునది యొకనికి పేరు. "దూరాద్ధూతే చ" సూ. చే, తకారముపైనున్న అకారము ప్లుతమగును. సుస్రోత౩స్. సుస్రోత౩ర్. యత్వయలోపములు ప్రవర్తించును. ఉత్వము చేయునపుడు ప్లుతమసిద్ధమగుటచే, రుత్వము, హ్రస్వాకారముకంటె పరమేయగునుగాన, అతః, అనుచోటనుండు తపరకరణముత్వనివారకము గానేరదు. "అప్లుతాత్" అనువిశేషణమున్నపుడు విశేషణసామర్థ్యముచే

ప్లుతమసిద్ధముగా నేరదు. దీర్ఘముకంటె పరమగు రుత్వమునకుత్వము వారించుటకై (దేవాఅత్రి) తపరకరణముచరితార్థమగుటచే, నిడి ప్లుత మసిద్ధముగాకుండ జేయసమర్థమైనది గాదు, అని. తిష్ఠతుపయఅ3గ్ని దత్త. ఇచటఅకారము "గురోరనృతః" (98) సూ. చే, ప్లుతము. య కారముపైనున్న అకారముకంటె పరమగు రుత్వమునకు యత్వయలో పములువచ్చినవి. ఇచట ప్లుతపరకమగు రుత్వమునకుత్వమును వారించుటకై "అప్లుతే" అను అకారవిశేషణమావశ్యకము. అప్లుతాత్కిమను ప్రశ్నమునకు, దాని సమాధానమునకు వలెనిచటి ప్రశ్నోత్తరము లకునాశయమూహ్యంబు.

* 167. హశి చ. 6-1-114. హశి, చ. (అప్లుతాత్, అతః, రోః, ఉః)

అప్లుతాదతః పరస్య రోరుస్స్యాద్ధశి. శివో వన్ద్యః। రోరిత్యుకారానుబన్ధగ్రహణాన్నేహ। ప్రాతరత్ర। భ్రాతర్గచ్ఛ। దేవాస్ + ఇహ। ఇతి స్థితే। రుత్వమ్।

167. ప్లుతభిన్నమగు హ్రస్వాకారముకంటె పరమగు రుత్వమునకు హశ్ ప్రత్యాహారములోని వర్ణము పరమగునపుడుకారమాదేశమగును. శివర్ + వన్ద్యః. ఉత్వము. గుణము. శివోవన్ద్యః. ఉత్వవిధాయకమగునీసూత్రిద్వయమందును ఉకారేత్సంజ్ఞకమగు రేఫమునే రుపదముచే గ్రహించుటవలన కేవలరేఫమునకుత్వమురాదు. ఉదా. ప్రాతరత్ర (ప్రాతర్ + అత్ర) భ్రాతర్గచ్ఛ (భ్రాతర్ + గచ్ఛ) దేవాస్ + ఇహ. రుత్వము. దేవార్ + ఇహ. ఇట్లుండ.

* 168. భో భగో అఘో అపూర్వస్య యోఽశి. 8-3-17. భో......స్య, యః, అశి, (రోః)

ఏతత్పూర్వస్య రోర్యాదేశస్స్యాదశిపరే। అసన్ధిస్సౌత్రః। లోపశ్శాకల్యస్య। దేవా ఇహ। దేవాయిహ। అశి కిమ్। దేవాస్సన్తి। యద్యపీహ య

త్వస్యాసిద్ధత్వాద్విసర్గో లభ్యతే। తథాపి విసర్గస్య స్థానివద్భావేన రుత్వాద్యత్వం స్యాత్। నహ్యయ। రోరితి సముదాయరూపాశ్రయణాత్। భోస్, భగోస్, అఘోస్, ఇతిసకారాన్తా నిపాతాః। తేషాం రోర్యత్వే కృతే.

168 భో, భగో, అఘో, అకారము, ఇవిపూర్వమందుగల రుత్వమునకు,అశ్ ప్రత్యాహారవర్ణము పరమగునపుడు యకారమాదేశమగును. సూత్రమున భగోఅఘో, అనుచోటను, అఘోఅపూర్వస్య అనుచోటను ఓకారమునకకారముతో ప్రాప్తమగు పూర్వరూపముయొక్క అభావము సూత్రకృతము. సూత్రములు ఛన్దస్సువంటివగుటచే కార్యములు ప్రవర్తింపకున్నను దోషములేదని భావము. దేవార్ ఇహ. ఇచట రుత్వమవర్ణపూర్వకమగుటచే యత్వమగును. "లోపశ్శాకల్యస్య" (68) సూ. చే, యకారలోపము. దేవాఇహ. యలోపమురానపుడు దేవాయిహ. దేవాఃసన్తి. ఇచట యత్వమును వారించుటకై, అశ్ వర్ణము యత్వమునకు నిమిత్తమనవలయును, ఆలోచింపనిచట యత్వమసిద్ధమగుటవలన రుత్వమునకువిసర్గమే వచ్చును, గాన అశ్శునిమిత్తమనకపోయినను దోషములేదు. కాని స్థానివద్భావముచే విసర్గము రుత్వమగుటవలన యత్వము ప్రసక్తమగును. ఇచట స్థానివద్భావముచేనతిదేశింపనిష్టమగుధర్మము రుత్వము. ఇదిరేఫోకారసముదాయమందుండునదగుటచేనల్మాత్రమందుండునదిగానందుననిచట "అనల్విధౌ" అనునిషేధమును శఙ్కింపగూడదు. భోస్, భగోస్, అఘోస్, ఇవిసకారాన్తములగు[1] నిపాతములు. వీనిసకారమునకు రుత్వము. దీనికి ప్రకృతసూత్రముచే యకారాదేశము ప్రవర్తింప, భోయ్, భగోయ్, అఘోయ్, అనియగును. ఇట్లుండ.

వివ:—(1) ఈమూడిటికి ఆకృతిగణమగు చాదిగణమందుపాఠమునూహింపదగును. ఇవి నిపాతములనుటవలన, "విభాషాభవద్భగవద

ఘవతో నోఽశ్చావస్య" (సంబుద్ధిపరమగునపుడు, భవత్, భగవత్, అఘవత్, శబ్దములయొక్క తకారమునకు రుత్వము, "అవ"కు ఓకారము నాదేశములగును.)అను వార్తికముచే నిష్పన్నములగు, భో,భగో,అఘో శబ్దములనావశ్యకములు. నిపాతములనఙ్గీకరింపనిచో, వార్తికనిష్పన్నమగు "భో" అనునది పుంలిఙ్గమగుభవచ్ఛబ్దమునకు సమ్బోధనైకవచనమగుటచే, భోహరే, అనుచోటనే భోశబ్దప్రయోగము సాధువగును, భోవిద్వద్వృన్ద, భోహరిహరౌ, ఇత్యాదులందసాధువు గావలసివచ్చును. నిపాతములైనచో స్త్రీనపుంసకలిఙ్గములందు, ద్వివచనబహువచనములందును, భోభగోఅఘోశబ్దములకు సాధుత్వము సిద్ధమగునని యాశయము. వార్తికమనావశ్యకమనువృత్తికారుడు, హరదత్తుడు, మొదలగు పరమప్రాచీనుల యభిప్రాయముననుసరించి యిట్లువ్రాయబడెను. కాని స్వమతమున, హేభవన్, అనుదానియొక్క అర్థమందు, హేభోః, అనుప్రయోగము, అత్రభవన్ అనుదానియొక్క అర్థమందు, అత్రభోః, అనుప్రయోగమునిష్టమగుటచే, వార్తికమావశ్యకమే. భోహరిహరౌ మొదలగు ప్రయోగములసాధుత్వమునకై భోశ్శబ్దము నిపాతముగూడనంగీకరింపబడెను. మూలమున "తేషాంద్యోర్యత్వే కృతే" అనుదానికి వార్తికనిష్పన్నములరుత్వమునకును నిపాతములరుత్వమునకును యత్వము చేయబడగాననియర్థము.

* 169. వ్యోర్లఘుప్రయత్నతరశ్శాకటాయనస్య. 8-3-18.

వ్యోః, లఘుప్రయత్నతరః, శాకటాయనస్య। (అశి)

పదాన్తయోర్వకారయకారయోర్లఘూచ్చారణౌ వయౌ వా స్తోఽశి పరే। యస్యోచ్చారణే జిహ్వాగ్రోపాగ్రమధ్యమూలానాం శైథిల్యం జాయతే స లఘూచ్చారణః।

169. పదాన్తములగు (భో, భగో, అఘో అవర్ణములకుపరములయిన) వకారయకారములకు, అశ్ ప్రత్యాహారవర్ణము పరమగునపుడు క్రమముగ లఘువకారలఘుయకారములు, శాకటాయనమతమం

దాదేశములగును. లఘువులన లఘూచ్చారణములు. ఏవర్ణముయొక్క యుచ్చారణమందు జిహ్వా (నాలుక) యొక్కమూలము, మధ్యము, అగ్రము, ఉపాగ్రము, (చివరకుసమీపభాగము) వీనికి కంపముగల్గునో యది లఘూచ్చారణమగును.

వివ:- సూత్రమునకుదాహరణములు:- భోయత్ర- (భోస్+అత్ర) భగోయత్ర. అఘోయత్ర. కయాస్తే. (కస్+ఆస్తే) అసావాదిత్యః. అన్యమతమందు వీనిలోని యకారవకారములు, అలఘూచ్చారణములు. ఓకారముకంటెపరమగు అలఘుయకారము, "ఓతో గార్గ్యస్య" (170) సూ. చే, నిత్యముగలోపించును. భోఅత్ర. అవర్ణముకంటెపరములగు అలఘువకారయకారములు "లోపశ్శాకల్యస్య" (68) సూ. చే, వికల్పముగలోపించును. కఆస్తే. కయాస్తే. అసాఆదిత్యః. అసావాదిత్యః।

* 170. ఓతో గార్గ్యస్య. 8-3-20. ఓతః, గార్గ్యస్య, (యస్య, లోపః)

ఓకారాత్పరస్య పదాన్తస్యాలఘుప్రయత్నస్య యకారస్య నిత్యం లోపస్స్యాత్। గార్గ్యగ్రహణం పూజార్థమ్। భోఅచ్యుత। లఘుప్రయత్నపక్షే భోయచ్యుత। పదాన్తస్య కిమ్। తోయమ్॥

1

170. ఓకారముకంటెపరమగు అలఘుయకారము నిత్యముగ లోపించును. ఇచట గార్గ్యగ్రహణము "లోపశ్శాకల్యస్య" సూత్రమున శాకల్యగ్రహణమువలె వికల్పబోధనార్థముగాక పూజార్థమగును. ఇందు వ్యాఖ్యానమే మానము. ఉదా:-భోఅచ్యుత. యకారము లఘువైనపుడు, భోయచ్యుత. తోయమ్. పదమధ్యస్థమగునిచటియకారమునకు లోపవారణమునకై యకారమునకు "పదాన్తస్య" అను విశేషణమావశ్యకము.

వివ:- 1 లఘుయకారమునకు నిత్యముగలోపము విధింపబడిన

చో ఓకారముకంటె పరమగుయకారమునకు లఘుయకారవిధానము వ్యర్థమగుటచేతను, ఓకారముకంటె పరమగు యకారమువంటి పదాన్త వకారమునకు సంభవములేకపోవుటచేతనిట్లు చెప్పబడెను.

✻ 171. ఉఞి చ పదే. 8-3-21. ఉఞి, చ, పదే. (యవయోః, లోపః)

అవర్ణపూర్వయోః పదాన్తయోర్యవయోః లోప ఉఞి పదే। స ఉ ఏకాగ్నిః। పదే కిమ్। తన్త్రియుతమ్। వేఞస్సంప్రసారణే రూపమ్। యది తు ప్రతిపదోక్తో నిపాత ఉఞితి గృహ్యతే తర్హ్యుత్తరార్థం పదగ్రహణమ్॥
1

171. అవర్ణముపూర్వమందుగల్గి పదాన్తములగు యకారవకారములకు, పదసంజ్ఞకమగు, ఉ (ఞ్) పరమగునపుడు లోపమగును. స ఉ ఏకాగ్నిః. (సయ్ + ఉ) తన్త్రియుతమ్(తన్త్రియ్ + ఉతమ్) ఉతమను చోట, ఉ, అనునది, వేఞ్ (తన్తుసన్తానే) ధాతువునకు సంప్రసారణము వలన సిద్ధమగుటచే పదముగానందుననివి పరమగునపుడు యలోపమును వారించుటకై, ఉఞ్ అనునది పదముగావలయుననవలయును. నిపాతముగు, ఉ (ఞ్) అనునది ప్రతిపదోక్తము. (స్వరూపనిష్పత్తిలోశాస్త్రాన్తరములయపేక్ష లేనిది) వేఞ్ ధాతువువలనసిద్ధమైన ఉ (తమ్) అనునది లాక్షణికము (స్వరూపనిష్పత్తిలోసంప్రసారణాదిశాస్త్రములయపేక్షగలది.) ప॥ లక్షణప్రతిపదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్యైవగ్రహణమ్," (ప్రతిపదోక్తలాక్షణికములు సంభవించునపుడు ప్రతిపదోక్తమునకే (గ్రహణము గలుగును) అనుపరిభాషచే నీసూత్రమున నిపాతమే గ్రహింపబడుననిన "తన్త్రియుతమ"నుచోట యలోపము ప్రసక్తముగానందున నీసూత్రములోని పదగ్రహణముత్తరసూత్రమందు (జమోహ్రస్వాదచి) అనువృత్తికొఱకే యగును.

వివ:— 1. భోభగోఅఘోపూర్వకమగు యకారమునకు పూర్వసూత్రముచే లోపము వచ్చునుగాననిట్లు చెప్పబడెను.

2. ఈలోపవిధానముగూడ నిత్యమగుటచే లఘుయకారవకారములకు లోపమనుటకువీలులేదు. కావునఅలఘువులకే లోపమని యూహింపదగును. వకారములోపోదాహరణము. అసాఉపకాగ్నిః.

* 172. హలి సర్వేషామ్. 8-3-22. హలి, సర్వేషామ్।
(భో...స్య, యస్య, లోపః)

భోభగోఅఘోఅపూర్వస్య లఘ్వలఘూచ్చారణస్య యకారస్య లోపస్స్యాద్ధలి సర్వేషాం మతేన। భో దేవాః। భో లక్ష్మి। భో విద్వద్బృన్ద। భగో నమస్తే। అఘో యాహి। దేవా నమ్యాః। దేవా యాన్తి। హలి కిమ్। దేవాయిహ॥

172. భో, భగో, అఘో, అకారము, ఇవి పూర్వమందుగల్గి పదాన్తములగు లఘుయకారాలఘుయకారములు హల్లు పరమగునపుడు 1 వైయాకరణులందరిమతమున లోపించును. 2 భో దేవాః. భో లక్ష్మి. భో విద్వద్బృన్ద. భగో నమస్తే. అఘో యాహి. 3 దేవా నమ్యాః. దేవా యాన్తి. దేవా యిహ. (దేవాయ్+ఇహ) ఇచట యలోపమును వారించుటకై హల్లు లోపనిమిత్తమనవలయును.

వివ:—1. ఇట్లు చెప్పుటచే శాకటాయనుని మతమందును యకారమునకు లోపమే వచ్చునుగాన యకారసామాన్యమునకు లోపము సిద్ధమగును.

2. "భోభగో" అనుసూత్రమున "భో" అనునది పూర్వప్రదర్శితవార్త్తికనిష్పన్నమనినచోనది పుంలిఙ్గమున సంబుద్ధిపరమగునపుడే ("భో దేవ" అనునట్టిదే) సాధువగునుగాని యద్దానికి బహువచనము, స్త్రీనపుంసకలింగములు, వీనితో ప్రయోగమసాధువుగావలయును. భో దేవాః, భో లక్ష్మి, మొదలగు ప్రయోగములిష్టములుగాన భో,అనునది నిపాతమునుగూడ నఙ్గీకరింపవలయునని సూచించుటకై భోపూర్వమగుయకారమునకు లోపోదాహరణములు మూడు చూపబడెనని గ్రహించునది.

3. దేవా నయ్యాః. ఇచట "లోపో వ్యోర్వలి," (878) సూత్రముచే, లోపము చేయునపుడు యకారమసిద్ధమగుటచేతను, దేవా యాన్తి అనుచోట, వల్లు పరముగానందువలనను, ఇట్టిస్థలములందు "లోపో వ్యోర్వలి" సూత్రముచే యలోపము సిద్ధముగానందున, వీనిలో యలోపముకొఱకై యీసూత్రముచే అకారపూర్వకయకారమునకు లోపవిధానమావశ్యకమనుటకీయుదాహరణద్వయము చూపబడెను.

* 173. రోఽసుపి. 8-2-69. రః, అసుపి (అహ్నః)

అహ్నో రేఫాదేశస్స్యాన్నతు సుపి। రోరపవాదః। అహరహః। అహర్గణః। అసుపి కిమ్। అహోభ్యామ్। అత్రాహన్నితి రుత్వమ్। వా॥ రూపరాత్రిరథంతరేషు రుత్వం వాచ్యమ్। అహోరూపమ్। గతమహోరాత్రిరేషా। ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాదహోరాత్రః। అహోరథన్తరమ్। వా॥ అహరాదీనాం పత్యాదిషు వా రేఫః। విసర్గాపవాదః। అహర్పతిః। గీర్పతిః। ధూర్పతిః। పక్షే విసర్గోపధ్మానీయౌ॥

173. అహన్శబ్దముయొక్క నకారమునకు రేఫాదేశమగును, సుప్ప్రత్యయము పరమగునపుడు రాదు. ఈరేఫాదేశము "అహన్" (446)సూ. చే, విహితమగు రుత్వమునకపవాదము. ఉదా॥ అహరహః (ప్రతిదివసమందు) అహన్శబ్దమునకు వీప్సారూపార్థమందు ద్విత్వము (అహన్ అహన్) రెండిటియొక్క నకారమునకు రేఫాదేశము. అహర్గణః. (అహన్ + గణః) దివసముల సమూహము. సుప్పు పరమగునపుడు రాదనుటచే అహోభ్యామ్ (అహన్ + భ్యామ్) ఇత్యాదులందు రేఫాదేశము రాక "అహన్" సూ. చే, రుత్వము ప్రవర్తించును. వా॥ రూప, రాత్రి, రథన్తరశబ్దములు పరమగునపుడహన్శబ్దమునకు (నకారమునకు) రుత్వము (రు) చెప్పవలయును. ఇది రేఫాదేశాపవాదము. అహోరూపమ్. (అహన్ + రూపమ్) పగటియొక్క స్వరూపము. రుత్వము ప్రవర్తించినపిదపనుత్వగుణములు ప్రవర్తించును. గతమహోరాత్రిరేషా.

(పగలుగతించెను, ఇదిరాత్రి) సమాసముననహన్ శబ్దమునకు రాత్రిశబ్దము పరముగనుండుట యసంభవమగుటచే వాక్యమునుదాహరించెను. అహోరాత్రః. (అహశ్చరాత్రిశ్చ=రాత్రింబవళ్లు) అహన్ శబ్దరాత్రిశబ్దములకు ద్వన్ద్వము. దీనికంటె సమాసాన్తమగు అకారప్రత్యయము రాగా రాత్రిశబ్దములోని ఇకారము లోపించును. ఇచట రాత్రిశబ్దము పరముగ లేనందున రుత్వముప్రాప్తమగుచున్నను (ప) "ఏకదేశవికృతమనన్యవత్" పరిభాషచే ప్రవర్తించును. పరిభాషార్థము:— ఏదేనియొకవస్తువు స్వల్పభాగముచే వికారముగలదయిన, నదియావస్తువేయగును గాని యన్యము గాదు. శునకము తోకదెగినదైనను శునకముగనే లోకమున వ్యవహరింపబడును. ఈలోకన్యాయముచే సిద్ధమైనదే పైపరిభాష. దీనివలన రాత్రిశబ్దముననికారము లోపించినను రాత్రిశబ్దమే యగునుగాన రుత్వము ప్రవర్తించును. అహోరథన్తరమ్. (అహశ్చరథన్తరంచ) పగలు, రథన్తరమనుసామయును, అనియర్థము. వా॥ 1. అహరాదులకు పత్యాదులు పరమగునపుడు రేఫాదేశము వికల్పముగనగును. వార్త్తికముననహరాదులకనుటచే, కృతరేఫములయినవానికనునర్థము లభించును. విసర్గమునకపవాదముగ రేఫమునకు రేఫాదేశము విధింపబడుటచే రేఫమునకు రేఫవిధానము వ్యర్థమనదగదు. ఉదా॥ అహర్పతిః. గీర్పతిః. ధూర్పతిః. పక్షమందు "కుప్వోః (143) సూ. చే, విసర్గోపధ్మానీయములగును. అహఃపతిః ఇత్యాదులగును.

వివ:—(1) వార్త్తికమందలియాదిశబ్దములు రెండును సాదృశ్యార్థకములు. అహన్ శబ్దసదృశములకు పతిశబ్దసదృశములు పరమగునపుడు రేఫాదేశమని ఫలితమగును. కాన స్వర్చక్షూః. స్వర్చనా. ఇట్టిచోట్లందును రేఫాదేశము సిద్ధమగును.

✓* 174. కౌ. 8-3-14. రః, రి. (లోపః)

రేఫస్య రేఫే పరే లోపః స్యాత్.

174. రేఫమునకు రేఫము పరమగునపుడు లోపమగును.

✻ 175. ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః. 6-3-111. ఢ్రలోపే, పూర్వస్య, దీర్ఘః, అణః.

ఢరేఫౌ లోపయతీతి తథా। తస్మిన్వర్ణే ఉద్ధరాత్ ఢకారరేఫాత్మకే పరే పూర్వస్యాణో దీర్ఘః స్యాత్। పునా రమతే। హరీ రమ్యః। శమ్భూ రాజతే। అణః కిమ్। తృఢః, వృఢః। తృహూ హింసాయామ్। వృహూ ఉద్యమనే। పూర్వగ్రహణమనుత్తరపదేఽపి పూర్వమాత్రస్య దీర్ఘార్థమ్। అజర్ఘాః। లీఢః। మనస్రథ ఇత్యత్ర రుత్వే కృతే, హశి చేత్యుత్వే, రోరీతి లోపే చ ప్రాప్తే॥

175. ఢకారరేఫముల లోపమునకు నిమిత్తములగు వర్ణములనగా ఢకారరేఫములు పరమగునపుడు పూర్వములగు అణ్ణులకు దీర్ఘమగును. పునారమతే, (పునర్ + రమతే) హరీరమ్యః (హరిర్ + రమ్యః) శమ్భూరాజతే (శమ్భుః (ర్) రాజతే) అణ్ణులకు రేఫము పరమగునపుడు క్రమముగనుదాహరణములు చూపబడెను. వీనిలో "రోరి" సూ, చే, రేఫకు లోపము ప్రవర్తించెను. తృహూ (హింసాయామ్) ధాతువునకు క్తప్రత్యయాన్తము తృఢః, అనియు వృహూ (ఉద్యమనే) ధాతువునకు క్తప్రత్యయాన్తము వృఢః, అనియునగును. వీనిలో "ఢో ఢేలోపః" (8-3-13) సూ. చే, ఢలోపము వచ్చినది. ఇచట ఋకారమునకు దీర్ఘవారణమునకై అణ్ణులకే దీర్ఘమనవలయును. కావుననే "అచశ్చ" (36) పరిభాషవలననచ్చులకు దీర్ఘమను నర్థము సిద్ధమగుచుండ, అణ్గ్రహణమేలయని శంకింపగూడదు. ఈసూత్రముత్తరపదాధికారములోనిదగుటచేనుత్తరపదస్థములగు ఢకారరేఫములు పరమగునపుడే పూర్వపదములోని అణ్ణునకు దీర్ఘమనునర్థము లభించును. పునారమతే ఇత్యాదులందే ప్రవర్తించునుగాని అజర్ఘాః. లీఢః. ఇత్యాదులందు ప్రవర్తింపకపోవును. అజర్ఘాః అనునది గృధ ధాతువునకు యఙ్లుఙన్తమున లఙ్మధ్యమైకవచనము. లీఢః అనునది లిహ్ధాతువునకు క్తప్రత్యయాన్తము. వీనిలో దీర్ఘము ప్రవర్తింపవలయును,

ఇట్టిచోట్ల ఢకారరేఫములను లోపింపజేయు ఢకారరేఫములాదియందు గల యుత్తరపదము పరముగలేనందున దీర్ఘము ప్రవర్తింపకపోవును. వీనిలోగూడ దీర్ఘసిద్ధికొఱకు సూత్రమున పూర్వగ్రహణమావశ్యకము. పూర్వగ్రహణమున్నచో ఢకారరేఫముల లోపమందు నిమిత్తములగు ఢకారరేఫములకు పూర్వమందున్న అణునకు దీర్ఘమనునర్థము సిద్ధమగును. తత్సామర్థ్యముననుత్తరపదమునకాక్షేపము గలుగదని యాశయము. కావున "తస్మిన్నితి" పరిభాషవలననే "పూర్వస్య" అనునది లభించునుగాననిదియేలయని ప్రశ్నింపగూడదు. మనస్ + రథః అనుచోట రుత్వము ప్రవర్తించిన మనర్ + రథః అనియగును. ఇట్లుండ "హశి చ" (167) సూ. చే, ఉత్వము, "రోరి" (174) సూ. చే, లోపమును ప్రాప్తములగుచున్నవి.

* 176. విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్. 1-4-2. విప్రతిషేధే, పరమ్, కార్యమ్।

తుల్యబలవిరోధే పరం కార్యం స్యాత్ । ఇతి లోపే ప్రాప్తే । పూర్వత్రాసిద్ధమితి రోరిత్యస్యాసిద్ధత్వాదుత్వమేవ। మనోరథః।

176. సమానబలముగల రెండుకార్యములకొకలక్ష్యమందు ప్రవర్తించుటలో, 1 విరోధము గల్గినపుడు పరశాస్త్రవిహితమగు కార్యమే ప్రవర్తించును. ఈసూత్రముచే మనర్ + రథఃఅనుచోట పరమగు 'రోరి' (174) సూత్రవిహితమగు లోపము ప్రాప్తమగుచుండ "పూర్వత్రాసిద్ధమ్" సూ. చే, సాపాదికమగునుత్వశాస్త్రమును గుఱించి త్రిపాదీస్థమగులోపశాస్త్రమసిద్ధమగుటవలన నీరెండును తుల్యబలకములుకావుగాన (సిద్ధశాస్త్రము ప్రబలము అసిద్ధశాస్త్రమల్పబలము) నీసూత్రమునకు ప్రవృత్తిలేనందున నిశ్శఙ్కముగనుత్వమే ప్రవర్తించును. మనోరథః అనురూపము సిద్ధించును.

వివ:— (1) విప్రతిషేధశబ్దమునకు పరస్పరవిరోధమనియర్థము. ఆవిరోధము, సమానబలముగలవియనగా, వేరువేరుప్రయోగములందు

చరితార్థములగు రెండుశాస్త్రములకొకప్రయోగముననేకకాలమందు సంభవముకానట్టి స్వకార్యసమర్పణము. తఱచుగానొకదానికి కార్యద్వయసమ్బన్ధమువలన గల్గెడి యసంభవమందే యీసూత్రము ప్రవర్తించును. ఎట్లన "వృక్షాభ్యా"మనుచోట చరితార్థమైన "సుపిచ" (203) సూత్రవిహితమగు దీర్ఘమునకు వృక్షేషు, అనుచోట చరితార్థమైన "బహువచనే ఝల్యేత్" (206) సూ. చే, విధింపబడు నేత్వమునకును, వృక్షేభ్యః (వృక్ష+భ్యస్) అనుచోట అకారమందు సంభవము కలుగదుగాననిచట పరశాస్త్రపిహితమగునేత్వమే ప్రవర్తించును. ఇచట దీర్ఘైత్వములొకమారు ప్రవర్తించినచో, తమతమనిమిత్తములతోనానన్తర్యమసంభవమగునని గ్రహించునది. సమానబలకములగువానికి పరస్పరవిరోధమే విప్రతిషేధమనుటచే, న్యూనాధికబలముగలనుత్సర్గాపవాదశాస్త్రములందు, నిత్యానిత్యశాస్త్రములందు, అన్తరఙ్గబహిరఙ్గశాస్త్రములందునీసూత్రము ప్రవర్తింపదు.

* 177. ఏతత్తదోస్సులోపోఽకోరనఞ్సమాసేహలి. 6-1-132.

ఏతత్తదోః, సు, లోపః, అకోః, అనఞ్సమాసే, హలి.

అకకారయోరేతత్తదోర్యస్సుః తస్య లోపస్స్యాద్ధలి, నతు నఞ్సమాసే। ఏష విష్ణుః। సశమ్భుః। అకోః కిమ్। ఏషకోరుద్రః। అనఞ్సమాసే కిమ్। అసః శివః। హలి కిమ్। ఏషోఽత్ర॥

177. సూత్రమున, సు అనునది లుప్తషష్ఠ్యన్తము. అకచ్ప్రత్యయరహితములగు, ఏతచ్ఛబ్దతచ్ఛబ్దములకవ్యవహితపరమగు సుప్రత్యయమునకు (ప్రథమైకవచనము) హల్లుపరమగునపుడు లోపమగును, నఞ్సమాసమందీలోపము రాదు. ఏషవిష్ణుః. (ఏషస్+విష్ణుః) స శమ్భుః (సస్+శమ్భుః) ఏతచ్ఛబ్దతచ్ఛబ్దములు కకారసహితములైనచో అనగా, అకచ్ప్రత్యయముతో గూడిన, నవి యన్యములే యగునుగాన వానికంటె పరమగునపుడు లోపప్రసక్తి లేనందున, అకోః, అనువిశేషణమున కేమిఫలమను ప్రశ్నకుసమాధానమిది. అకోఃఅనునది, తన్మ

ధ్యపతితస్తద్గ్రహణేన గృహ్యతే, అను పరిభాషలో జ్ఞాపకమగును. పరిభాషార్థము:—ఒకవస్తువుయొక్క మధ్యభాగమున ప్రవేశింపబడు నది యావస్తువుగనే గ్రహింపబడును. గఙ్గానదిలోప్రవిష్టమగుయమున కు గఙ్గయనువ్యవహారమే గల్గునను లోకన్యాయసిద్ధమగునర్థమునీశా స్త్రమందు గ్రహించుటలో, అకోః, అనునదే ప్రమాణమగును. ఈపరి భాషచేనకచ్ ప్రత్యయము (అక్) మధ్యమునగల, ఏషకః అనునదియు నేతచ్ఛబ్దమేయగుటచేనిచట ప్రసక్తమగు లోపమును వారించుటకు, అకోః అనునదియావశ్యకమని. అసః శివః (నసః=అసః) ఇది నఞ్ తత్పు రుషము. ఇచట సులోపవారణమునకై "అనఞ్ సమాసే" అనునది యుండవలెను. ఏషోఽత్ర (ఏషస్+అత్ర) ఇచట లోపనివృత్త్యైకై హల్లు పరమగుచోటనే లోపమనవలయును.

* 178. సోఽచి లోపే చేత్పాదపూరణమ్. 6-1-134. సస్, అచి, లోపే, చేత్, పాదపూరణమ్.

సస్, ఇత్యేతస్య సోర్లోపస్స్యాదచి పాదశ్చే ల్లోపే సత్యేవ పూర్యేత। సేమామవిడ్ఢిప్రభృతిం య ఈశిషే। ఇహఋక్పాద ఏవ గృహ్యత ఇతి వామ నః। అవిశేషాచ్ఛ్లోకపాదోపీత్యపరే। సైష దాశరథీ రామః। లోపే చేదితి కిమ్। స ఇత్ క్షేతి। స ఏవము క్త్వా। సత్యేవేత్యవధారణన్తు "స్యశ్ఛన్దసిబహులమ్" మి తిసూత్రాద్బహులగ్రహణానువృత్త్యా లభ్యతే। తే నేహ న। సోఽహమాజన్మశుద్ధానామ్।

178. సూత్రమున సస్ అనునది తచ్ఛబ్దముయొక్క ప్రథమైక వచనాన్తము (సః) నకనుకరణము. లుప్తషష్ఠీకము. సస్ అనుచోటనుండు సుప్రత్యయమునకచ్చు పరమగునపుడు లోపమగును, లోపముచేతనే పాదము (ఋక్పాదము, శ్లోకపాదము) పూర్తిచెందునో యచ్చోటునే యీలోపము వచ్చును. సేమామవిడ్ఢిప్రభృతింయ ఈశిషే. (సస్+ఇ

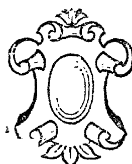
మాం) వేదవాక్యము. ఇదిపండ్రెండక్షరములు పాదమందుగల జగతీచ్ఛన్దస్సు. ఇచట సులోపము ప్రవర్తించుటవలననే పాదపూర్తియగుటచే నిది యుదాహరణమగును. సులోపము ప్రవర్తింపనిచో గుణము ప్రవర్తింపకుండును. ఇందుచేనొకయక్షరమధికమగునని యూహించునది. ఈసూత్రములోనికి "ఛన్దసి" అనుపదమనువర్తించుటచేనిచటి పాదశబ్దముచే ఋక్కు (వేదము) లోని పాదమునే (ఏకదేశము) గ్రహింపనలయునని వామనుడు (కాశికావృత్తిరచయిత) చెప్పెను. ఛన్దోగ్రహణానువృత్తిలో సరియగు ప్రమాణము లేనందున శ్లోకపాదమునకును గ్రహణముచేయదగునని కొందఱనిరి. కావున, శ్లో॥ సైష దాశరథీ రామోసైషభీమో మహాబలః. సైషకర్ణోమహాత్యాగీసైష రాజా యుధిష్ఠిరః. ఇట్టి శ్లోకపాదములునుదాహరణములగును. సఇత్ క్షేతి. (వేదము) సఏవముక్త్వా పిరరామ రామః. (శ్లోకపాదము) పీనిలో లోపము ప్రవర్తించినయెడల పాదపూర్తిగాదుగాననిచట లోపమును వారించుటకై లోపముచేత పాదపూర్తియైనచోటునే లోపమనవలయును. మూలములోని లోపేసత్యేవ, (లోపముప్రవర్తించినపుడే) అనుచోట పెద్దలచే వ్యాఖ్యాతమగు నవధారణము (నియమము) "స్యశ్ఛన్దసి బహుళ" మనుపూర్వసూత్రమునుండి బహుళపదానువృత్తివలన లబ్ధమగును. ఇట్టివ్యాఖ్యానమువలన లోపము ప్రవర్తించినను లేకున్నను పాదపూర్తియగు, "సోఽహమాజన్మశుద్ధానామ్", మొదలగు చోటులందీసూత్రము ప్రవర్తింపదు.

వివ:—(1) బహుళపదము, బహూనర్థాన్ లాతి=గృహ్ణాతి అను వ్యుత్పత్తివలననేకార్థములకు సంగ్రాహకమగును. ఇట్టి బహుళగ్రహణానువృత్తివలన లోపము ప్రవర్తింపకపోయినను, పాదపూర్తియగు, "సాస్మాలరమ్" (సః + అస్మై) ఇత్యాదులందు లోపము ప్రవర్తించును. అనగా ప్రవర్తింపవలసిన స్థలములందు ప్రవర్తింపకపోవుటయు, ప్రవర్తింపవీలుపడని స్థలములందు ప్రవర్తించుటయు, మొదలగు లాభములు బహుళగ్రహణమువలన సిద్ధములగును. ఇందువలననే "సోహమాజన్మశుద్ధానామ్" ఇత్యాదులలో లోపము ప్రవర్తింపదనియును,

జెప్పవచ్చునుగాన నిందులకై యవధారణపరముగ వ్యాఖ్యానముచేయుట నిష్ప్రయోజనము. ఈవిషయము, మూలమున "అవధారణంతు" అనుచోటనుండు తుశబ్దముచే, సూచితమగునని ప్రాజ్ఞులూహింపదగును.

స్వాదిసన్ధిప్రకరణము సమాప్తము.

శ్రీః శ్రీః శ్రీః

7 అజన్తపుంలిఙ్గప్రకరణము.

✻ 179. అర్థవదధాతురప్రత్యయః ప్రాతిపదికమ్. 1-2-45.
అర్థవత్, అధాతుః, అప్రత్యయః, ప్రాతిపదికమ్.
(శబ్దస్వరూపమ్.)

ధాతుం ప్రత్యయం ప్రత్యయాన్తం చ వర్జయిత్వా ఽర్థవచ్ఛబ్దస్వరూపం ప్రాతిపదికసంజ్ఞం స్యాత్ ॥

179. సూత్రమందలి ప్రత్యయపదమునావృత్తి చేసి యందొకదానికి "ప్రత్యయగ్రహణ" పరిభాషచే ప్రత్యయాన్తమనియర్థము చెప్పవలయును. ధాతువు[1], ప్రత్యయము[2], ప్రత్యయాంతము[3] వీనిని విడిచి యేదేని[4] యొక ప్రశస్తార్థమును బోధించు శబ్దము ప్రాతిపదికమనబడును.

వివ:-(1) అహన్ (హన్ ధాతువునకు లఙ్ ప్రథమపురుషైకవచనము) ఇచట ప్రాతిపదికసంజ్ఞానిషేధముకొఱకు ధాతుపర్యుదాసమావశ్యకము. లేనిచో నిచట ప్రాతిపదికసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. అట్లైన నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య (237) సూత్రముచే నలోపము ప్రసక్తమగును.

(2) ప్రత్యయపర్యుదాసము లేనిచో హరిషు, ఇత్యాదులలో సుప్ప్రత్యయమునకుగూడ ప్రాతిపదికసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. ప్రాతిపదికసంజ్ఞ వచ్చినయెడల తత్సామర్థ్యముచేనౌత్సర్గికైకవచనము ప్రసక్తమగును. అపుడు సుప్ప్రత్యయాదిసకారము పదాదియగుటచే "సాత్పదాద్యోః. (8-3-111) సూత్రముచే షత్వనిషేధము ప్రసక్తమగును.

(3) ప్రత్యయాన్తపర్యుదాసము లేనియెడల హరిషు, మొదలగు స్థలములందు సముదాయమునకు ప్రాతిపదికసంజ్ఞ వచ్చును.

అట్లయిన జౌత్సర్గికైకవచనముకూడ వచ్చును. అప్పుడు "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" (2-4-71) సూత్రముచే సుప్పులకు లుక్కు ప్రసక్త మగును.

(4) అర్థవత్ అనుపదము లోకమున ప్రశస్తమయినయర్థమును బోధించు శబ్దమునకు గ్రాహకమగును. ఈవిశేషణము లేనియెడల ధనవనాదిశబ్దములలోనియనర్థకములగు ప్రతివర్ణమునకును ప్రాతిపదికసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. అపుడౌత్సర్గికైకవచనము వచ్చినచో నలోపాదులు ప్రవర్తించెడివి. అవ్యుత్పత్తిపక్షమునందు, రామశబ్దమునకీసూత్రముచేతనే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ సిద్ధమగును.

* 180. కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ. 1-2-46 కృత్తద్ధితసమాసాః, చ. (అర్థవత్, ప్రాతిపదికమ్)

కృత్తద్ధితాన్తాః సమాసాశ్చ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాః స్యుః। పూర్వసూత్రేణైవ సిద్ధే సమాసగ్రహణం నియమార్థమ్। యత్ర సంఘాతే పూర్వో భాగః పదం తత్ర చేద్భవతి తర్హి సమాసస్యైవ, తేన వాక్యస్య న॥

180. కృత్తద్ధితపదములు ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదన్తబోధకములు. కృత్ప్రత్యయాంతము, తద్ధితప్రత్యయాంతము, సమాసము, యివి ప్రాతిపదికసంజ్ఞకములగును. "రాజపురుషః ఇత్యాదులు సమాసములు. శాస్త్రీయకార్యములు ప్రవర్తించుటకై శాస్త్రకారులచే గల్పింపబడువాక్యమలౌకికవిగ్రహవాక్యము. రాజపురుషః అనుదానికలౌకికవిగ్రహవాక్యము "రాజన్ + జస్, పురుష + సు" అనునది. ఇట్టి వాక్యముననే సమాససంజ్ఞమొదలగు కార్యములు ప్రవర్తించును. ఇట్టి సమాసము ధాతుభిన్నము, ప్రత్యయభిన్నము. ప్రత్యయాంతభిన్నమునగుటచే పూర్వసూత్రముచేతనే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ సిద్ధించుచున్నది. సుప్రత్యయము చివరనుండుటచే ప్రత్యయాన్తమని భ్రమపడరాదు "ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే పురుషః. అనునదే ప్రత్యయా

న్తమగునుగాని "రాజపురుషః" అను సముదాయము ప్రత్యయాన్తము గాదు. కాన సమాసమునకు పూర్వసూత్రముచేతనే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ సిద్ధమగుచుండ నీసూత్రమున సమాసగ్రహణము నియమార్థమగును. శాస్త్రమునయెక్కడనైన నొకసూత్రముచే నేదేనియొక కార్యము సిద్ధించుచుండ తిరుగ మరియొక సూత్రముచే నాకార్యము విధింపబడినయెడల నా రెండవసూత్రము నియమమునకొఱకగును. దీనినే శాస్త్రజ్ఞులు "సిద్ధేసత్యారభ్యమాణో విధిర్నియమాయ భవతి" అనువాక్యముచే వ్యవహరింతురు. నియమస్వరూపము:— ఏశబ్దసంఘాతమునపూర్వభాగము పదమగునో యట్టి సంఘాతమునకు ప్రాతిపదికసంజ్ఞ వచ్చినచో సమాసమునకే వచ్చును. సమాసమునన్నెప్పుడు పూర్వభాగము పదమగుటచే సాజాత్యమునననుసరించి యీరీతినియమము చెప్పబడెను. నియమమునఙ్గీకరించుటచే, రాజ్ఞః పురుషః మొదలగు వాక్యములకర్థవత్సూత్రముచే ప్రాప్తమగు ప్రాతిపదికసంజ్ఞ నివృత్తమగును. ఇదియే నియమఫలము.

వివ:— ఈసూత్రములోనికర్థవద్గ్రహణానువృత్తి చేయుటవలన శాస్త్రీయార్థప్రతిపాదకములగు కేవలకృత్ప్రత్యయములకుగాని కేవలతద్ధితప్రత్యయములకుగాని లోకమున ప్రయోగార్హమగునర్థములేనందున తదంతములను గ్రహింపవలయును. పాచకః. (కృదన్తము) దాశరథిః. (తద్ధితాన్తము) పీతాంబరః. (సమాసము) అనునవి వరుసగనుదాహరణములు.

* 181. ప్రత్యయః ౩-1-1.

ఆపఞ్చమపరిసమాప్తేరధికారోఽయమ్.

181. ఐదవయధ్యాయము చివరవఱకీసూత్రమధికృతమగును.

వివ:— అధికారమగుటచేనుత్తరసూత్రములందు ప్రవర్తించి తత్సూత్రవిహితములకు బ్రత్యయసంజ్ఞను బోధించును. స్వకీయమగునర్థమును బోధించునది ప్రత్యయమనుమహాసంజ్ఞవలననాగమాదేశాదులకు స్వకీయమగునర్థము లేమిని వానికి ప్రత్యయసంజ్ఞ ప్రవర్తించదు.

✻ 182. పరశ్చ 3-1-2 పరః, చ.

అయమపి తథా॥

182. ఈసూత్రముగూడ నైదవయధ్యాయము చివరవరకధికృతమగును.

వివ:— ప్రత్యయవిధాయకసూత్రములందు షష్ఠ్యంశరహితమగు "తస్మాదిత్యుత్తరస్య(42) అను పరిభాషాప్రవృత్తిచేతనే ప్రత్యయమునకు ప్రకృతికంటె పరముగావచ్చుట సిద్ధించుచుండనీసూత్రమెందుకనిన "ఎప్పుడును ప్రత్యయము ప్రకృతిని, ప్రకృతి ప్రత్యయమును, విడిచియుండదను నియమముకొరకగును. ఇట్లు చెప్పుటచే "న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా, నాపి కేవలః ప్రత్యయః, అనునర్థము సిద్ధమగును.

✻ 183. ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాత్. 4-1-1.

ఙ్యన్తాదాబన్తాత్ప్రాతిపదికాచ్చేత్యాపఞ్చమపరిసమాప్తేరధికారః। ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపీత్యేవ సిద్ధే ఙ్యాబ్గ్రహణం ఙ్యాబన్తాత్తద్ధితోత్పత్తిర్యథాస్యాత్ ఙ్యాబ్భ్యాం ప్రాఙ్మాభూదిత్యేవమర్థమ్॥

183. ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాత్, అనునది సమాహారద్వన్ద్వము. (ఙీచ, ఆప్చ, ప్రాతిపదికంచ.) ఙీఅనునది ఙీప్, ఙీష్, ఙీన్ అను మూడు ప్రత్యయములకు, ఆప్ అనునది టాప్, డాప్, చాప్ అను మూడుప్రత్యయములకు సామాన్యగ్రహణము. ఇవి ప్రత్యయములగుటవలన "ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదన్తవిధి కలుగును. ఙ్యన్తాత్, ఆబన్తాత్, ప్రాతిపదికాత్, అనునవి యైదవయధ్యాయముచివఱవరకు నధికృతములగును. ప్రాతిపదికమును గ్రహించినపుడు లిఙ్గబోధకములగు ఙీప్ ఙీష్ మొదలగు ప్రత్యయములంతమందుగల వానికిని గ్రహణము కలుగుననునర్థముగల "ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమను" పరిభాషచే 'ప్రాతిపదికాత్, అనుదానిచేతనే ఙ్యాబన్తములకును గ్రహణ

ము సిద్ధించునుగాన వక్ష్యమాణప్రత్యయములకు జ్యన్తాబన్తప్రాతిపదిక ములు ప్రకృతులగుట సిద్ధమగును. కాననీసూత్రములోని జ్యాప్‌గ్రహణమనావశ్యకమగుచున్నది. కాని జ్యాబ్‌గ్రహణసామర్థ్యమువలనన న్తరఙ్గములు పరములునగు తద్ధితప్రత్యయములుసైతము జ్యాబన్తముల కంటె పరముగనే రావలయునుగాని జ్యాప్పులకు పూర్వముగాగూడదను నర్థమును బోధించుటకై జ్యాబ్‌గ్రహణమావశ్యకమగును.[1]

వివ.—1. ఇట్లు చెప్పుటవలన లోహినికా, ఆర్యకా మొదలగు రూపములు సిద్ధించును. లేనిచో లోహితశబ్దముకంటె లోహితాన్మణౌ (5-4-30) సూత్రవిహితమగు కన్‌ప్రత్యయమన్తరఙ్గమగుటవలన వర్ణాదనుదాత్తాత్తోపధాత్తోనః (4-1-39) సూత్రవిహితమగు జీప్రత్యయమునకు పూర్వము ప్రవర్తించెడిని. కన్ప్రియాన్తముకంటె టాబాదులు వచ్చినచో "లోహితికా" అనునొకరూపమే సిద్ధించును. జ్యాబన్తముకంటె తద్ధితోత్పత్తియని చెప్పినయెడల లోహితశబ్దముకంటె తద్ధితోత్పత్తికి పూర్వము "వర్ణాదనుదాత్తాదను సూత్రముచే జీప్ నకారాదేశములు, ప్రవర్తించినరువాతనే కన్‌ప్రత్యయము వచ్చును. లోహినికా అనియగును. జీప్ నకారదేశములు రానిపక్షమున లోహితికా, అనియగును. ఇట్లే టాబన్తముకంటె తద్ధితోత్పత్తియని చెప్పినచో, ఆర్యకా, ఆర్యికా, అనునిష్టములగు రెండురూపములు సిద్ధించునని యూహించునది.

✻ 184. స్వౌజసమౌట్ఛస్టాభ్యాంభిస్ జేభ్యాంభ్యస్ జసిభ్యాం భ్యస్‌జసోసాంజ్యోస్సుప్. 4-1-2.

జ్యన్తాదాబన్తాత్ప్రాతిపదికాచ్చ పరే స్వాదయః ప్రత్యయాస్స్యుః । సుజస్యోరుకారేకారౌ, జశటజపాశ్చేతః।

184. సూత్రమున స్వాదులకు సమాహారద్వంద్వము. (సు, జౌ, జస్। అమ్, ఔట్, శస్। టా, భ్యాం, భిస్ । జె, భ్యామ్, భ్యస్। జసి, భ్యామ్, భ్యస్। జస్, ఓస్, ఆమ్। జి, ఓస్, సుప్) జ్యన్తము, ఆబ

న్తము, ప్రాతిపదికము, వీనికంటె పరములై ప్రత్యయసంజ్ఞకలవగు స్వాదులు వచ్చును. సుప్రత్యయమునను కారము జసిలోని కారము స్వాదిప్రత్యయములలోని జ, శ, ట, ఙ, ప, వర్ణములునిత్సంజ్ఞకములగును.

* 185. విభక్తిశ్చ 1-4-104 విభక్తిః, చ, (సుపః, తిఙః)
సుప్తిఙౌ విభక్తి సంజ్ఞౌ స్తః। తత్ర సు, ఔ, జస్, ఇత్యాదీనాం సప్తానాం త్రికాణాం ప్రథమాదయస్సప్తమ్యన్తాః ప్రాచాం సంజ్ఞాస్తాభిరిహాఽపి వ్యవహారః॥

185. సుప్ప్రత్యయములు, తిఙ్ప్రత్యయములు, విభక్తులనబడును. సుప్ప్రత్యయములందు, సు, ఔ, జస్=ప్రథమా, అమ్, ఔట్, శస్=ద్వితీయా, టా, భ్యామ్, భిస్=తృతీయా, ఙే, భ్యామ్, భ్యస్=చతుర్థీ, ఙసి, భ్యామ్, భ్యస్=పఞ్చమీ, ఙస్, ఓస్, ఆమ్=షష్ఠీ, ఙి, ఓస్, సుప్=సప్తమీ, అనురీతిని ప్రాచీనవ్యాకరణములందు వీనికి సంజ్ఞలుచేయబడినవి. ఆసంజ్ఞలచేతనే యీపాణినీయవ్యాకరణమునందును వ్యవహారమని తెలియనగును.

వివ:— సుప్తిఙ్లకు విభక్తిసంజ్ఞవలన "న విభక్తౌ తుస్మాః (191) సూత్రముచే వానిలోని తకారాదివర్ణములకిత్సంజ్ఞానిషేధము సిద్ధమగును.

* 186. సుపః. 1-4-103 (త్రీణిత్రీణి, తాన్యేకవచనద్వివచనబహువచనాన్యేకశః)
సుపస్త్రీణిత్రీణి వచనాన్యేకవచనద్వివచనబహువచనసంజ్ఞాని స్యుః.

186. సుపః అనునది సుప్ప్రత్యాహారమునకు షష్ఠ్యన్తము, సుప్పులలో మూడేసి, మూడేసి వచనములనగా సు, ఔ, జస్ ఇత్యాదులు త్రికములనబడును. ప్రతిత్రికమందు మొదటిది ఏకవచనము రెండవది ద్వివచనము మూడవది బహుబహువచనమనియనదగును.

* 187. ద్వేకయోర్ద్వివచనైకవచనే 1-4-22 ద్వ్యేకయోః, ద్వివచనైకవచనే.

ద్విత్వైకత్వయోరేతౌ స్తః.

187. ద్విత్వసంఖ్య వివక్షింపబడునపుడు ద్వివచనము, ఏకత్వసంఖ్య వివక్షింపబడునపుడేకవచనము వచ్చును.

* 188. బహుషు బహువచనమ్ 1-4-21 బహుషు, బహువచనమ్.

బహుత్వే ఏతత్స్యాత్। రుత్వవిసర్గౌ రామః॥

188. బహుత్వసంఖ్య వివక్షించునపుడు బహువచనము వచ్చును. సూత్రమున 'బహుషు' అనునది బహుత్వసంఖ్యను బోధించును. రామశబ్దమునకు "రమన్తే యోగినోఽస్మిన్, అనురీతిని వ్యుత్పత్తిపక్షమునందు కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ (182) సూత్రముచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ. (రామశబ్దము, రము (క్రీడాయాం) ధాతువుకంటె ఘఞ్ ప్రత్యయముచే సిద్ధమగునుగాన కృదన్తమగును.) రామశబ్దముకంటె ప్రథమైకవచన సంజ్ఞకల సుప్ప్రత్యయము వచ్చును. రుత్వము (ససజుషోరుః (163) విసర్గము (ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః. (77) పరివర్తించినచో 'రామః' అను రూపము సిద్ధమగును.

వివ:— బహుత్వమన మూడుమొదలు పరార్ధమువఱకుగల సంఖ్యలందున్న ధర్మవిశేషము. సంఖ్యాశ్రయములందలి నానాత్వమును ధర్మమందారోపముచే సూత్రములోని బహుశబ్దముకంటె బహువచనమయ్యెను.

* 189. సరూపాణామేకశేష ఏకవిభక్తౌ. 1-2-64. సరూపాణామ్, ఏక, శేషః, ఏకవిభక్తౌ. (ఏవ)

ఏకవిభక్తౌ యాని సరూపాణ్యేవ దృష్టాని తేషామేకఏవ శిష్యతే। ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః, నాదిచి, వృద్ధిరేచి, రామౌ॥

189. ఏప్రాతిపదికములు విభక్తులన్నిటిలోను సమానానుపూర్విగలవయే లౌకికప్రయోగములందు చూడబడునో వానిలోనొక ప్రాతిపదికమే మిగులును. తక్కినవి లోపించునని ఫలితార్థము. ఇద్దరు రాములను బోధించుటకు రెండురామశబ్దములను ప్రయోగింపవలయును. ఇది యన్నివిభక్తులలోను సమానానుపూర్విగలదగుటచే వీనిలో నొకటి శేషించును, మిగిలినది లోపించినవానియొక్క యర్థమును బోధించును. రామశబ్దముకంటె ద్విత్వబోధయగునపుడు ద్వివచనము వచ్చును. రామ+ఔ. ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః (165) సూత్రముచే విహితమగు పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము, "నాదిచి(166) సూత్రముచే నిషిద్ధమగునుగాన, వృద్ధిరేచి(73) సూత్రముచే వృద్ధియేకాదేశమగును. రామౌ అని యగును.

వివః— సరూపాణాం అనుదానికి (సమానం రూపం=ఆనుపూర్వీ యేషాం) సమానమగునానుపూర్వి గలవానికనియర్థము. ఈపదము లేనిచో ఘటపటౌ ఇత్యాదులందు నేకశేషము ప్రసక్తమయ్యెడిని. సూత్రమున ఏకఅనునది లుప్తషష్ఠ్యన్తము. ఒకదానికేయని యర్థము. శేషపదమునకితరనివృత్తిపూర్వకస్వావస్థానము (ఇతరములకు లోపము తనకు స్థితి) అర్థము. ఏకవిభక్తౌ అనుదానికి ఒకవిభక్తిలోను విరూపములు కాగూడదని తాత్పర్యము. కావున ధాన్యాదులగొలచువానిని బోధించు మాతృశబ్దమునకు, జననీవాచకమగు మాతృశబ్దమునకు నేకశేషము వారితమగును. వీనిలో మొదటివానికి ప్రథమాద్వివచనమున మాతారౌ అనియు, రెండవదానికచటనే మాతరౌ, అనియునగుటచే నానుపూర్వి సమానముగాదు.

* 190. చుటూ 1-3-7 (ఇత్, ఆదిః, ప్రత్యయస్య)
ప్రత్యయాద్యౌ చుటూ ఇతౌ స్తః॥

190. ప్రత్యయమునకాద్యవయవములగు చవర్గటవర్గములిత్సంజ్ఞగలవగును. ఈసూత్రముచే జస్‌ప్రత్యయమున జకారమునకిత్సంజ్ఞయగును.

* 191. న విభక్తౌ తుస్మాః 1-3-4 న, విభక్తౌ, తుస్మాః.
విభక్తిస్థాస్తవర్గసకారమకారా ఇతో న స్యుః।
ఇతి సకారస్యనేత్త్వమ్॥

191. తుస్మాః అనునది యితరేతరయోగద్వన్ద్వము. (తుశ్చ సశ్చ మశ్చ) విభక్తియందలి తవర్గసకారమకారములిత్సంజ్ఞగలవిగావు. ఈనిషేధముచే జస్సులోని సకారమునకు హలన్త్యమ్ (3) సూత్రముచే ప్రాప్తమగునిత్సంజ్ఞ వారింపబడును.

వివః— ఈసూత్రము హలన్త్యసూత్రమునకు నిషేధము. తవర్గమునకుదాహరణము, రామాత్. సకారమునకు, రామాస్. (రామాః) మకారమునకు, రామమ్.

* 192. అతో గుణే 6-1-97 అతః, గుణే, (అపదాంతాత్, పరరూపమ్)
అపదాన్తాదకారాద్గుణే పరతః పరరూపమేకాదేశస్స్యాత్। ఇతి ప్రాప్తే। పరత్వాత్పూర్వసవర్ణదీర్ఘః। అతోగుణే ఇతిహి పురస్తాదపవాదా అన్తరాన్విధీన్బాధన్తే నోత్తరానితి న్యాయేన అకఃసవర్ణే దీర్ఘ ఇత్యస్యైవాపవాదః నతు ప్రథమయోరిత్యస్యాపి। రామాః॥

192. పదాంతముగానట్టి అకారముకంటె, గుణము (అ, ఎ, ఒ) పరమగునపుడు పరరూపమనగా పరస్థానియొక్క రూపమేకాదేశమగును. రామ+అస్ అనుచోటనీసూత్రముచే పరరూపము ప్రాప్తమగుచుండ, పరమగుటచే దీనిని బాధించి ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః (165) సూత్రముచే పూర్వసవర్ణదీర్ఘము ప్రవర్తించును. "అతోగుణే అను సూత్రము "పురస్తాదపవాదన్యాయముచే నవ్యవహితమగు " అకస్సవర్ణే (86) సూత్రమునకే యపవాదమగునుగాని వ్యవహితమగు

"ప్రథమయోః" సూత్రమునకపవాదముగాదు. రుత్వము, విసర్గము, ప్రవర్తించిన రామాః అని సిద్ధమగును.

✻ 193. ఏకవచనం, సంబుద్ధిః 2-3-49 ఏకవచనం, సంబుద్ధిః.
(సంబోధనే, ప్రథమా)
సంబోధనే ప్రథమాయా ఏకవచనం సంబుద్ధిసంజ్ఞం స్యాత్॥

193. సంబోధనమందు విహితమగు ప్రథమావిభక్తియొక్క ఏకవచనము సంబుద్ధిసంజ్ఞగలదగును.

వివ:— సంబోధనమనగా నభిముఖుడుగనున్న వానినభిముఖునిగ జేయుట. ఇది ప్రకృత్యర్థమునకు విశేష్యము, క్రియను గురించి విశేషణమునగును. "హేరామ మాంపాహి, ఇత్యాదులందు రామసంబంధిసంబోధనవిషయము మత్కర్మకరక్షణమని బోధకలుగును.

✻ 194. ఏఙ్హ్రస్వాత్సంబుద్ధేః. 6-1-69. ఏఙ్హ్రస్వాత్, సంబుద్ధేః (హల్ లోపః)
ఏఙన్తాద్ధ్రస్వాన్తాచ్చాఙ్గాద్ధల్లుప్యతే; సంబుద్ధేశ్చేత్। సంబుద్ధ్యాక్షిప్తస్యాఙ్గస్యైఙ్హ్రస్వాభ్యాం విశేషణాన్నేహ। హేకతరత్కులేతి। హేరామ। హేరామౌ। హేరామాః।ఏఙ్గ్రహణం కిమ్? హేహరే, హేవిష్ణో। అత్రహి పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ సంబుద్ధిగుణేకృతేహ్రస్వాత్పరత్వం నాస్తి॥

194. ఏఙన్తముగాని హ్రస్వాన్తముగానియగు నఙ్గముకంటె పరమగు హల్లు సంబుద్ధ్యవయవమయినచో లోపించును. సంబుద్ధి ప్రత్యయమగుటచే ప్రకృతిని విడిచియుండదుగాన ప్రకృతిని (అఙ్గమును) ఆక్షేపించును. ఆక్షిప్తమగునఙ్గమునకు ఏఙ్హ్రస్వములను విశేషణముగ జేయుటవలన హేకతరత్, కుల, అనుచోట దోషము వారితమగును.

ఏజ్హ్రస్వములకజ్గము విశేష్యమగుటవలన తదన్తవిధి కలుగును. అనువృత్తమగు హాల్లునకజ్గము విశేషణము,సంబుద్ధేః అనునదియును హాల్లునకే విశేషణము. మూలమున చెప్పబడినయర్థమిట్లు లభించెను.' హేకతరత్, అనునది కతరశబ్దమునకు (నపుంసకలింగము) సంబోధనప్రథమైకవచనము. కతర + స్, అనియుండ "అద్డతరాదిభ్యః పఞ్చభ్యః (316) సూత్రముచే సుప్రత్యయమునకు అద్డాదేశము. ఇది డిత్తగుట వలన "టేః (317) సూ. చే, టిలోపము. కతర్ + అత్ =కతరత్ అని యగును. ఇచటనజ్గము (కతర్) హ్రస్వాంతము కాదు. హ్రస్వాన్తమయినది (కతర) అజ్గముకాదు. కాన హాల్లు (త్) హ్రస్వాన్తాజ్గముకంటె పరమయినదిగానందున లోపము ప్రవర్తించదు. ఈసూత్రమున సంబుద్ధిచేనుపస్థితమగునజ్గమునకు సంబుద్ధిలోనికే యన్వయమున్యాయ్యము. అపుడీయర్థము సూత్రమునకు లభించును. "అజ్గముకంటె పరమగు సంబుద్ధికవయవమై, ఏజ్హ్రస్వములకంటె పరమగు హాల్లునకు లోపమగునని. అట్లయిన 'హేకతరత్' అనుచోట సంబుద్ధ్యవయవము గు తకారము హ్రస్వముకంటె పరమగుటచే లోపము ప్రసక్తమగును. ఇచటను దోషమును వారించుటకై ఏజన్తముగాని, హ్రస్వాన్తము గాని యగునజ్గముకంటె పరమగు సంబుద్ధియొక్క హాల్లునకు లోపమగునని యర్థము చెప్పినచో 'హేకుల' అనుచోట మకారమునకు లోపము రాకపోవును. కుల+అమ్, అనియుండగా సంబుద్ధిలోపమునకు పూర్వము, పరమగు పూర్వరూపము ప్రవర్తించుటచే హ్రస్వాన్తాజ్గముకంటె పరముగ, సంబుద్ధి (అమ్) లేకపోవుటవలన మకారమునకు లోపము సిద్ధించకపోవునని యాశయము. కాన పైనచూపిన అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తులను లక్షణదోషములను వారించుటకై పూర్వము ప్రదర్శింపబడిన న్యాయ్యమగునన్వయమును విడిచి మూలోక్తమగు అర్థము స్వీకరింపబడెను.

ఈవిషయమును సూచించుటకే మూలమున 'కుల' అనునది యునుదాహరింపబడెను. కాఫున 'కతరత్' అనుచోట అద్డాదేశము వలననే నపుంసకలిజ్గమని తెలియుచుండ దానికి నపుంసకత్వమును

బోధించుటకై కల, అను విశేషణము వ్యర్థమగుసను వాదము సరిగాదు. "సంబుద్ధ్యాక్షిప్తస్యాజన్తస్యైజ్ హ్రస్వాభ్యాంవిశేషణాన్నేహ" అను మూలమునకాశయమిట్లు వర్ణింపబడినదని గ్రహించునది.

హేరామ, ఇచట హ్రస్వాన్తాఙ్గముకంటె పరమగు సంబుద్ధ్యవయవమగు హాల్ఙ్యాదిసూత్రముచే లోపము సిద్ధమగును. హేరామౌ, హేరామాః, ఇవి సంబోధనప్రథమాద్వివచనబహువచనములు.

హేహరే, ఇత్యాదులలో హేహరి+సు, అనుచోట హ్రస్వస్య గుణః (243) సూ. చే, విధింపబడు సంబుద్ధిగుణముకంటె పూర్వమే సంబుద్ధిలోపము ప్రవర్తించినచో ప్రత్యయలక్షణముచే గుణముప్రవర్తించునుగాన హేహరే, అనునభీష్టరూపము సిద్ధించును. కావున సూత్రమున హ్రస్వగ్రహణమున్న చాలును, ఏజ్ గ్రహణమనావశ్యకమని మాత్రము తలంపరాదు. హేహరే ఇత్యాదులలో సంబుద్ధిగుణము పరము, లోపముచేసినను చేయకపోయినను ప్రవర్తించునదగుటచే నిత్యమునగును, గావున సంబుద్ధిలోపముకంటె పూర్వము ప్రవర్తించును. కాన సంబుద్ధి, హ్రస్వముకంటె పరమయినదిగానందున లోపము సిద్ధింపకపోవును. కావుననిట్టిచోటులందు లోపసిద్ధికై ఏజ్ గ్రహణమావశ్యకమగును.

✻ 195. అమి పూర్వః 6-1-107. అమి, పూర్వః (అకః, అచి.)
అకోఽమ్యచి పరతః పూర్వరూపమేకాదేశః స్యాత్।

195. అక్కులకు అమ్ప్రత్యయముయొక్క అచ్చు పరమగునపుడు పూర్వరూపమేకాదేశమగును. అచి యనుపదముననువృత్తిచేసి యిట్లర్థము చెప్పుటచే మకారసహితమునకు పూర్వరూపము వారితమగును. రామమ్, (రామ+అమ్) రామౌ. ప్రథమాద్వివచనమునకు వలెనే ప్రక్రియనూహించునది.

✻ 196. లశక్వతద్ధితే. 1-3-88. లశకు, అతద్ధితే, (ఆదిః, ప్రత్యయస్య, ఇత్)

తద్ధితవర్జప్రత్యయాద్యా లశకవర్గా ఇతః స్యుః।
ఇతి శసః శస్యేత్సంజ్ఞా।

196. లశకు అనుచోట లకారశవర్ణకుపదములకు సమాహార ద్వంద్వము. తద్ధితప్రత్యయభిన్నములగు ప్రత్యయములకాద్యవయవ ములయిన ల, శ, కవర్గములిత్సంజ్ఞకములగును. రామ+శస్ అనుచోట నీసూత్రముచే శస్ప్రత్యయలోని శవర్ణమునకిత్సంజ్ఞయగును.

* 197. తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి. 6-1-103. తస్మాత్, శసః, నః, పుంసి।

పూర్వసవర్ణదీర్ఘాత్పరో యః శసః సకారస్తస్య నః స్యాత్ పుంసి॥

197. తచ్ఛబ్దముచే (తస్మాత్) సమీపముననున్న పూర్వసవ దీర్ఘము గ్రహింపబడును. శసఃఅనునదవయవషష్ఠ్యన్తము. పూర్వసవర్ణ ర్ఘముకంటె పరమగు శస్ప్రత్యయావయవసకారమునకు పుంలిఙ్గమున నకారాదేశమగును. రామాన్ (రామ+శస్)

* 198. అట్కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేఽపి. 8-4-2. అట్కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయే, అపి (రషాభ్యాం నోణస్సమానపదే)

అట్, కవర్గః, పవర్గ, ఆఙ్, నుమ్, ఏతైర్వ్యస్తైర్యథాసంభవం మిళితైశ్చ వ్యవధానేఽపి రషాభ్యాం పరస్య నస్య ణః స్యాత్సమానపదే। పదవ్యవాయేఽపీతి నిషేధం బాధితుమాఙ్గ్రహణమ్। నుమ్గ్రహణమనుస్వారోపలక్షణార్థమ్। తచ్చాకర్తుం శక్యమ్। అయోగవాహానామట్సూపదేశస్యోక్తత్వాత్। ఇతి ణత్వే ప్రాప్తే।

198. అట్కుప్వాఙ్నుమ్. ఇది ద్వన్ద్వము. దీనికి వ్యవాయశబ్ద

ముతో తృతీయాతత్పురుషము. అట్, కవర్గము, పవర్గము, ఆఙ్, నుమ్, వీనిలోనొక్కొకవర్ణముతోగాని సంభవించినన్ని వర్ణములతోగాని వ్యవధానమున్నను ఏకపదమందు రేఫషకారములకంటె పరమగు నకారమునకు ణకారమాదేశమగును. ఆఙ్, అనునుపసర్గమందలి యాకారమట్ ప్రత్యాహారమున చేరినదయినను పదసంజ్ఞకమగుటవలన పదవ్యావాయేపి 8-4-38 సూ. చే, ప్రాప్తమగు ణత్వనిషేధమును బాధించుటకీసూత్రమునఙాఙ్ గ్రహణమావశ్యకము నుమ్‌గ్రహణము నుమాగమస్థానికము, తద్భిన్ననకారస్థానికము (స్వాభావికము) నగు ననుస్వారమాత్రమునకు బోధకము. కావున నుమాగమములోని నకారముతో వ్యవధానమున్నపుడు ణత్వము రాదు (ప్రీన్వనమ్) అయోగవాహములకు (అనుస్వారవిసర్గజిహ్వామూలీయోపధ్మానీయయమలు) అట్ ప్రత్యాహారవర్ణములలో అకారము తరువాతనుపదేశము చెప్పబడినందు ననుస్వారగ్రహణమునకై సూత్రమున ప్రత్యేకముగా నుమ్‌గ్రహణమావశ్యకముగాదని చెప్పవచ్చును. రామాన్, అనుచోట రేఫనకారములకట్ పవర్గములతో వ్యవధానమున్ననీసూత్రముచే నకారమునకు ణత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది.

వివ:—సూత్రమునకుదాహరణములు. అట్, హరణమ్, గిరిణా. కవర్గము, గర్గేణ, అర్కేణ. పవర్గము, దర్పేణ, చర్మణా. ఆఙ్, పర్యాణద్ధమ్. నుమ్, తృంహణమ్. ఇత్యాదులు.

* 199. పదాన్తస్య 8-4-37 (నః, ణః)

పదాన్తస్య నస్య ణత్వం నస్యాత్.

199. పదముయొక్క తుదినుండు నకారమునకు ణత్వము రాదు. రామాన్ అనుచోటనీనిషేధమువలన పూర్వసూత్రముచే ప్రసక్తమగు ణత్వము వారింపబడును.

* 200. యస్మాత్ప్రత్యయవిధిస్తదాదిప్రత్యయేఙ్గమ్. 1-4-13

యస్మాత్, ప్రత్యయవిధిః, తదాది, ప్రత్యయే, అఙ్గమ్. (శబ్దస్వరూపమ్)

యః ప్రత్యయో యస్మాత్క్రియతే, తదాది
శబ్దస్వరూపం తస్మిన్ ప్రత్యయే పరేఽఙ్గసంజ్ఞం
స్యాత్ । భవామిభవిష్యామీత్యాదౌ వికరణవిశిష్ట
స్యాఙ్గసంజ్ఞార్థం తదాదిగ్రహణమ్ విధిరితి కిమ్।
స్త్రీఇయతీ। ప్రత్యయేకిమ్ । ప్రత్యయవిశిష్టస్యతతో
ప్యధికస్యవామాభూత్॥

200. ఏప్రత్యయమేప్రకృతికంటె విధింపబడునో యాప్రకృతి యాదిగాగల శబ్దస్వరూపమాప్రత్యయమే పరమగునపుడఙ్గమనబడును. రామాయ. ఇచట రామశబ్దముకంటె యప్రత్యయము విధింపబడినది. కాన యప్రత్యయము పరమగునపుడు రామ అనునది యఙ్గసంజ్ఞకము. తదాది అనునది బహువ్రీహి. (తత్=ప్రకృతిరూపమాదిర్యస్య) భవామి=భూధాతువునకు లడుత్తమపురుషైకవచనము. ఇచట ప్రకృతి భూ అనునది. మి, ప్రత్యయము. ఈరెండిటికి మధ్యను శప్పు (అ) వికరణప్రత్యయము వచ్చినది. మిప్రత్యయము, శబన్తము (భవ) కంటె విధింపబడనందున ప్రత్యయవిధానావధియఙ్గమునినచో భవ, అనునది అఙ్గముకాకపోవును. అఙ్గసంజ్ఞలేనిచో "అతోదీర్ఘోయఞి" (7-3-101) సూ. చే, దీర్ఘము రాకపోవును. తదాదిశబ్దస్వరూపమఙ్గమనిన భవ అనునదట్టిదగునుగానఙ్గసంజ్ఞ సిద్ధించును. ఇట్లే భవిష్యామి (భూధాతువునకు లృడుత్తమపురుషైకవచనము) అనుచోటను భవిష్య అను వికరణవిశిష్టమునకు నఙ్గసంజ్ఞ తదాదిగ్రహణమునకు ప్రయోజనమని యూహించునది. విధిగ్రహణములేనిచో ప్రత్యయము పరమగునపుడు పూర్వమునకఙ్గసంజ్ఞయనునర్థము లభించును. స్త్రీ ఇయతీ. ఇచట స్త్రీశబ్దముకంటె ఇయతీప్రత్యయము పరమగుటచే స్త్రీశబ్దమున కఙ్గసంజ్ఞ ప్రసక్తమగును. అట్లయిన, యస్యేతిచ (312) సూ. చే, ఈకారలోపము ప్రసక్తమగును. విధిగ్రహణమున్నపుడు స్త్రీశబ్దముకంటె ఇయతీప్రత్యయము విధింపబడనందున దోషము వారించును. 'ఇయతీ' అనునది ఇదంశబ్దప్రకృతికమగు వతుబంతము. ప్రకృతియగునిదంశబ్దము లోపిం

చుటచే ఇయతీయనునది ప్రత్యయమాయెను. ప్రత్యయే అనునది లేనపుడు దేనికంటె ప్రత్యయము విధింపబడునో యది యాదిగాగల శబ్దస్వరూపమఙ్గమనునర్థము లభించును. అపుడు ప్రత్యయాన్తమునకునంతికధికమగుశబ్దమునకును సంజ్ఞ ప్రసక్తమగును.

* 201. అఙ్గస్య. 6-4-1.

ఇత్యధికృత్య॥

201. ఏడవయధ్యాయము చివరవఱకీసూత్రమధికృతమగును.

వివ:— అధికారమగుటచేనుత్తరసూత్రములందు ప్రవర్తించి అఙ్గస్యకార్యంభవతి, (అఙ్గమునకు కార్యమగును). అనునర్థమును బోధించును.

* 202. టాఙసిఙసామినాత్స్యాః. 7-1-12 టాఙసిఙసామ్, ఇనాత్స్యాః. (అతః)

అకారాన్తాదఙ్గాట్టాదీనాం క్రమాదినాదయ ఆదేశాః స్యుః॥

202. టాఙసిఙసామ్, ఇనాత్స్యాః, ఈరెండునితరేతరయోగద్వంద్వములు. అఙ్గస్యఅనునది షష్ఠ్యన్తముగ మారును. అఙ్గస్యఅనుదానికి అతః అనునది విశేషణమగుటచే తదన్తవిధి కలుగును. హ్రస్వాకారమన్తమందుగలనఙ్గముకంటె పరములగు టా ఙసి ఙస్ ప్రత్యయములకు వరుసగ ఇన, ఆత్, స్య, అనునవియాదేశములగును. రామ + టా। ఈసూత్రముచేనినాదేశము "ఆద్గుణః" సూ.చే, గుణము. అట్కుప్వాఙ్ (198) సూ. చే, ణత్వము. రామేణ.

* 203. సుపిచ. 7-3-102. సుపి, చ. (అతోదీర్ఘోయఞి)

యఞాదౌ సుపి పరే అతోఽఙ్గస్య దీర్ఘః స్యాత్। రామాభ్యామ్।

203. యఞి అనునది అల్లోపభకసప్తమ్యన్తమగుటచే "యస్మిన్

విధిః* పరిభాషవలన తదాదివిధి కలుగును. యఞ్ ప్రత్యాహారవర్ణ మాదినిగల సుప్పు పరమగునపుడు హ్రస్వాకారమన్తమందుగలయఙ్గ మునకు దీర్ఘమాదేశమగును. రామ + భ్యామ్. ఈసూత్రముచే నిచట దీర్ఘముప్రవర్తించును. రామాభ్యామ్.

✱ 204. అతో భిస ఐస్. 7-1-9. అతః, భిసః, ఐస్.
అకారాన్తాదఙ్గాద్భిస ఐస్ స్యాత్। అనేకాల్త్వాత్సర్వాదేశః। రామైః।

204. అదన్తమగునఙ్గముకంటె పరమగు భిస్ప్రత్యయమునకు ఐస్, ఆదేశమగును. రామ + భిస్. ఈసూత్రముచే నిచట ఐసాదేశము ప్రవర్తించును. ఐసనునదనేకాల్లగుటచే "అనేకాల్శిత్సర్వస్య" పరిభాషచే సర్వాదేశముగ ప్రవర్తించును. (వృద్ధిరేచి) సూ. చే, వృద్ధి. రామైః.

వివ:— ఏసాదేశమును విధించినను వృద్ధిచే రామైః అనురూపము సిద్ధమగును. ఏకారవిధానసామర్థ్యమువలన పరరూపప్రసక్తియును వారింపబడును. అయినను ఏకారైకారములలో మాత్రాభేదములేనందున నిట్లు చెప్పబడెను. ఇపుడు పరరూపశఙ్కకూడ జనింపదు.

✱ 205. ఙేర్యః 7-1-13 ఙేః, యః. (అతః)
అతోఙ్గాత్పరస్య ఙే ఇత్యస్య యాదేశః స్యాత్। రామాయ। ఇహ స్థానివద్భావేన యాదేశస్య సుప్త్వాత్సుపిచేతి దీర్ఘః। సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్యేతి పరిభాషాతు నేహ ప్రవర్తతే। కష్టాయ క్రమణేఇతి నిర్దేశాత్తస్యా అనిత్యత్వజ్ఞాపనాత్। రామాభ్యామ్॥

205. అదన్తాఙ్గముకంటె పరమగు ఙేప్రత్యయమునకు యాదేశమగును. రామాయ (రామ+ఙే) యాదేశమునకు స్థానివద్భావముచే సుప్త్వముండుటచే సుపిచ (205) సూ. చే, దీర్ఘము ప్రవర్తించును. ప

సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య (సన్నిపాతః=ద్వయోస్సం బన్ధః, లక్షణమ్=నిమిత్తమ్, యస్య విధేః, సః సన్నిపాతలక్షణవిధిః. తద్విఘాతస్య తం=సన్నిపాతం, విహంతీతి=తద్విఘాతః, తస్య-అనిమిత్తం=నిమిత్తం నభవతి) రెండిటియొక్క సంబంధమును నిమిత్తముగచేకొని ప్రవర్తించు కార్యమాసంబంధమునకు హానికలుగజేయు కార్యమును గుఱించి కారణము కాదని పరిభాషకర్థము. "రక్షించినవానిని భక్షించుట యనుచితమనులోకన్యాయమువలననీపరిభాష సిద్ధమయినది. దీనిచే రామ+య అనుచోటనదన్తాఙ్గజేప్రత్యయముల సంబంధము కారణముగగల యాదేశము అఙ్గమునకుగలనదన్తత్వమునకు హానిగలుగజేయు "సుపిచసూత్రముచే విహితమగు దీర్ఘమునకు నిమిత్తముగానందున రామాయ అనురూపము సిద్ధింపకున్నది, కాని కష్టాయ క్రమణే (3-1-14) సూత్రమున కష్టాయ అను దీర్ఘయుక్తమగు పాణిని నిర్దేశముచే సన్నిపాతపరిభాషయనిత్యమని బోధితమయినందున "సుపిచ సూ. చే, విహితమగు దీర్ఘమువిషయమునసీపరిభాష ప్రవర్తించదు. అందుచే రామాయఅనునిష్టరూపము సిద్ధించును. రామాభ్యామ్. రామ+భ్యామ్. సుపిచ, సూ. చే, దీర్ఘము.

✻ 206. బహువచనే ఝల్యేత్ 7-3-103 బహువచనే, ఝలి, ఏత్. (సుపి, అతః)

ఝలాదౌ బహువచనే సుపి పరే అతోఙ్గస్యైకారః స్యాత్। రామేభ్యః। బహువచనే మ్। రామః। రామస్య। ఝలి కిమ్। రామాణామ్। సుపి కిమ్। పచధ్వమ్। జశ్త్వమ్॥

206. అదన్తాఙ్గమునకు, ఝల్వర్ణమాదియందుగల బహువచనమగు సుప్పు పరమగునపుడేకారమాదేశమగును. రామేభ్యః. రామ+భ్యస్. రామః అనుచోట రుత్వవిసర్గములసిద్ధమగునుగాననేత్వము ప్రసక్తమగుచున్నది. తద్వారణార్థము బహువచనే, అనునదియావశ్యకము. ఇట్లే రామస్య (రామ+ఙస్) అనుచోట స్యాదేశము ప్రవర్తించినపిద

పనేత్వవారణార్థము బహువచనే, అనునదియావశ్యకము. సన్నిపాత పరిభాషచేనిచటనేత్వమును వారింపవచ్చునుగాని "అదస్సర్వేషామ్ (7-3-100) సూత్రమున సర్వేషామను నిర్దేశమువలన నేత్వమువిషయము న నీపరిభాష ప్రవర్తింపదని చెప్పుటచేనిదియు ప్రత్యుదాహరణమగును. ఝలి కిమ్? ఉతోవృద్ధిర్లుకిహలి (7-3-89) సూత్రమునుండి హల్గ్రహ ణమనువృత్తమగును. రామాణామనుచోట, సన్నిపాతపరిభాషచే నేత్వ మురాదని ప్రశ్నాశయము. రామాణామ్. సర్వేషామనునిర్దేశమువల న నేత్వవిషయమున సన్నిపాతపరిభాష ప్రవర్తింపదనుటచే రామాణా మనుచోట దోషము సంభవించునుగాన ఝల్గ్రహణమావశ్యకమని యు త్తరాశయము. సుపి కిమ్. పచధ్వమ్ (పచ+ధ్వమ్) సుపి అనునది లేనిచో తిఙు పరమగునపుడు నేత్వము ప్రసక్తమగును. పచధ్వమనునది పచధాతువునకు లోణ్మధ్యమపురుషబహువచనము. రామాత్ (రామ +ఙసి) టాఙసిఙసామ్ (202) సూ. చే, ఆదాదేశము. "అకస్సవర్ణే, సూ. చే, దీర్ఘము. ఇచ్చోట తకారమునకు ఝలాంజశోన్తే సూ. చే, జశ్త్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. పదాంతజశ్త్వమునకు వావసానే (209) సూ. చే, విహితమగు చర్త్వము బాధకముగాన జశ్త్వము ప్రవర్తించ దు. కనుక మూలమున జశ్త్వమనుచోట బాధిత్వా, (బాధించి) అను పదమునధ్యాహారము చేయవలయును.

✻ 207. వావసానే 8-4-56 వా, అవసానే. (ఝలాం, చరః)

అవసానే ఝలాం చరో వా స్యుః। రామాత్, రామాద్। ద్విత్వే రూపచతుష్టయమ్। రామాభ్యామ్। రామేభ్యః। రామస్య। సస్య ద్విత్వ పక్షే ఖరిచేతి చర్త్వేఽప్యాన్తరతమ్యాత్సస్య స ఏవ, నతు తకారః। అల్పప్రాణతయా ప్రయత్నభే దాత్ । అతఏవ సస్సీతి తాదేశ ఆరభ్యతే॥

207. అవసానమందలి ఝల్వర్ణములకు చర్వర్ణములు వికల్పము గనాదేశములగును. రామాత్, పక్షమందు జశ్త్వము, రామాద్. 'అ

నచిచ, సూత్రమున అనచి అనునది ప్రసజ్యప్రతిషేధమని పూర్వము చెప్పబడినదిగావున నిట్టిచోటులందు ద్విత్వము ప్రవర్తించునుగాననిచట నాల్గురూపములగును. రామాభ్యామ్ (రామ+భ్యామ్) సుపిచ సూ. చే, దీర్ఘము. రామేభ్యః (రామ+భ్యస్) చతుర్థీబహువచనమునకువలె ప్రక్రియను గమనింపవలయును. రామస్య (రామ+ఙస్) టాఙసిఙసామ్, సూ. చే, ఙస్సునకు స్యాదేశము. ఇచట సకారమునకు "అనచిచ సూ. చే, ద్విత్వము. ద్విత్వపక్షమందు "ఖరిచ సూ. చే, చర్త్వమగును. ఇది, ప్రయత్నసామ్యమువలన సకారమునకు సకారమే వచ్చునుగాని మహాప్రాణప్రయత్నముగల సకారమునకల్పప్రాణప్రయత్నముగలదగుటచే విసదృశమగు తకారము రాదు. కావుననే వత్స్యతి (వసధాతువునకు లృట్ప్రథమైకవచనము) అనుచోట సస్యార్ధధాతుకే (7-4-49) సూ. చే. సకారమునకు తకారవిధానము సార్థకమగును. సకారమునకు చర్త్వముచే తకారమాదేశమగుననినచో వత్స్యతిఅనుచోట చర్త్వముచేతనే తకారము సిద్ధమగుచుండ వేరుగ తకారవిధానము వ్యర్థముకావలయును.

* 208. ఓసి చ. 7-3-104. ఓసి, చ, (అతః, ఏత్)

ఓసి పరే అతోఽఙ్గస్యైకారః స్యాత్। రామయోః।

208. ఓస్ (షష్ఠీసప్తములద్వివచనము) ప్రత్యయము పరమగునపుడు అదన్తాఙ్గమునకకారాదేశమగును. రామయోః (రామ+ఓస్) ఏత్వము, అయాదేశము.

* 209. హ్రస్వనద్యాపో నుట్. 7-1-54. హ్రస్వనద్యాపః, నుట్ (ఆమి)

హ్రస్వాన్తాన్నద్యన్తాదాబన్తాచ్చాఙ్గాత్పరస్యామో నుడాగమః స్యాత్।

209. అనువృత్తమయిన ఆమిఅనునది షష్ఠ్యన్తముగ విపరిణతమగును. హ్రస్వాన్తము, నద్యన్తము, ఆబన్తమునగు నఙ్గముకంటె

పరమగు ఆమ్‌ప్రత్యయమునకు నుడాగమమగును. (న్)

✻ 210. నామి. 6-4-3 (దీర్ఘః)

అజన్తాఙ్గస్య దీర్ఘః స్యాత్। రామాణామ్। సుపిచేతి దీర్ఘో యద్యపి పరస్త్వాత్తథాపీహ నప్రవర్తతే। సన్నిపాతపరిభాషావిరోధాత్ । నామీత్యనేన త్వారమ్భసామర్థ్యాత్పరిభాషా బాధ్యతే। రామే. రామయోః. సుపి ఏత్వే కృతే॥

210. అజన్తాఙ్గమునకు నామ్ (నుమాగమముగల ఆమ్‌ప్రత్యయము) పరమగునపుడు దీర్ఘము వచ్చును. రామాణామ్ (రామ+ఆమ్) ఇచట పూర్వసూత్రముచే నుడాగమము, ఈసూత్రముచే దీర్ఘము, అట్కుప్, సూ. చే, ణత్వమునగును. ఈసూత్రముకంటె పరమగునదైనను "సుపిచ సూత్రము, సన్నిపాతపరిభాషావిరోధమువలననిచట ప్రవర్తించదు. ఆరంభసామర్థ్యమువలన నీసూత్రముచే నాపరిభాష బాధింపబడును. (రామే రామ+ఙి)"ఆద్గుణః సూ. చే, గుణము. రామయోః. షష్ఠీద్వివచనమందువలె ప్రక్రియనూహించునది. రామ+సు. ఇచట"బహువచనే ఝల్యేత్ సూ. చే, ఏత్వము ప్రవర్తించును. రామే+సు. ఇట్లుండ.

✻ 211. అపదాన్తస్య మూర్ధన్యః. 8-3-55 అపదాన్తస్య, మూర్ధన్యః

ఆపాదపరిసమాప్తేరధికారోఽయమ్॥

211. ఎనిమిదవయధ్యాయమందలి మూడవపాదముచివరవరకు నీసూత్రమధికృతమగును.

వివ:—ఈయధికారముననున్న 'ఆదేశప్రత్యయయోః' మొదలగు సూత్రములు షత్వవిధాయకములేయగుటచే నీసూత్రమున లఘుభూతమగు షగ్రహణమును విడిచి మూర్ధన్యగ్రహణము చేయుటకు,

" ఇణః షీధ్వం (8-3-78) సూ. చే, ఢకారవిధానముఫలము.
(చక్రుడ్ఢే)

✻ 212. ఇణ్కోః. 8-3-57.

ఇత్యధికృత్య॥

212. ఇది యధికారసూత్రము.

✻ 213. ఆదేశప్రత్యయయోః. 8-3-59.

సహేః సాడస్సఇతిసూత్రాత్ స ఇతి షష్ఠ్యన్తం పదమనువర్తతే। ఇణ్కవర్గాభ్యాం పరస్య అపదాన్తస్యాదేశః ప్రత్యయావయవశ్చ యః సకారః తస్య మూర్ధన్యాదేశః స్యాత్। వివృతాఘోషస్య సస్య తాదృశఏవ షః। రామేషు। ఇణ్కోః కిమ్। రామస్య। ఆదేశప్రత్యయయోః కిమ్। సుపీః। సుపిసౌ। సుపిసః। అపదాన్తస్యకిమ్। హరిస్తత్ర। ఏవం కృష్ణముకున్దాదయః॥

213. సహేః సాడః సః (336) సూత్రమునుండి షష్ఠ్యన్తమగు సఃఅనునది యనువర్తించును. ఇణ్కోః, అపదాన్తస్య మూర్ధన్యః, అను సూత్రములధికృతములగును. ఇణ్ ప్రత్యాహారవర్ణము, కవర్గము, వీని కంటె పరమయి, పదాన్తముకానట్టి ఆదేశరూపముగాని, ప్రత్యయావయవముగాని, అగు సకారమునకు మూర్ధన్యాదేశమగును. వివృతమనెడియాభ్యన్తరప్రయత్నము, అఘోషమనెడిబాహ్యప్రయత్నము నుగల సకారమునకు సదృశమగు మూర్ధన్యము, షకారమేయగును. రామేసు, ఈసూత్రముచేనిచట షత్వము ప్రవర్తించును. రామేషు. ఇణ్కోః అనునదనువృత్తముగానిచో రామస్యఅనుచోటను సకారమునకు షత్వము ప్రసక్తమగును. సుపీః, సుపిసౌ, సుపిసః, ఇత్యాదులలో ధాతుసకారమునకు షత్వవారణమునకై 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సకారవిశేషణమావశ్యకము. 'హరిస్తత్ర' ఇత్యాదులందు పదా

స్తమగు సకారమునకు షత్వము రాకుండుటకై 'అపదాన్తస్య' అను విశేషణమావశ్యకము. కృష్ణః, ముకున్దః, మొదలగుసదన్తపుంలిఙ్గ శబ్దములప్రక్రియనిట్లేయూహింపదగును.

వివ:— 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అనుచోటనో కేషష్ఠి విషయభేద ముచే రెండువిధములగును. (స్థానషష్ఠి, అవయవషష్ఠి), ఈరెండును సకారవిశేషణములు. ప్రత్యయపదము ప్రత్యయావయవబోధకము. ఆదేశరూపము ప్రత్యయావయవము, అనియర్థము లభించును.

※ 214. సర్వాదీని సర్వనామాని 1-1-27 సర్వాదీని, సర్వ నామాని. (శబ్దస్వరూపమ్)

సర్వాదీని శబ్దస్వరూపాణి సర్వనామసంజ్ఞాని స్యుః। తదన్తస్యాపీయం సంజ్ఞా। ద్వంద్వేచేతి జ్ఞాప కాత్ । తేన పరమసర్వత్రేత్యత్ర త్రల్, పరమభ వకానిత్యత్రాకచ్చ సిధ్యతి॥

1

214. సర్వశబ్దము మొదలగు ముప్పదియైదుశబ్దములు సర్వనా ములనబడును. ద్వంద్వసమాసమునకు సర్వనామసంజ్ఞానిషేధకమగు ద్వంద్వేచ (225) సూత్రము సర్వాద్యన్తములును సర్వనామములనుట లో జ్ఞాపకము. శబ్దస్వరూపాణి అనుదానికధ్యాహారముచేసి తదన్తవిధి చెప్పవలయును. కానిచో 'వర్ణాశ్రమేతరాణామ్, ఇత్యాదులందు, ఇత రాన్తాదిసముదాయమునకు సర్వనామసంజ్ఞను నిషేధించు ద్వంద్వేచ, అనుసూత్రము వ్యర్థముగావలయును. సర్వాద్యన్తములకును సర్వనా మసంజ్ఞయుండుటవలననే 2 'పరమసర్వత్ర' అనుచోట త్రల్ప్రత్య యము, 'పరమభవకాన్' అనుచోట అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్టేః, సూత్రముచేనకచ్ప్రత్యయమును సిద్ధములగును.

వివ:—1 సర్వాదీని, అనునది తద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహి. (త స్య=అన్యపదార్థస్య, గుణాః=వర్తిపదార్థరూపాణి విశేషణాని, తేషాం, కార్యాన్వయితయా సంవిజ్ఞానం, యత్ర స తద్గుణసంవిజ్ఞానః) ఏబహు

వ్రీహియొక్క విశేషణముల కన్యపదార్థముతోబాటు కార్య సంబంధ మున్నదో యది తద్గుణసంవిజ్ఞానమనఁబడును. లేఁచుఁగనన్యపదార్థము సంయోగసమవాయాన్యతరసంబంధముచే నేఁబహువ్రీహియందు సంబంధియగునో యది తద్గుణసంవిజ్ఞానము. దీనికంటె భిన్నములగునవి యతద్గుణసంవిజ్ఞానములు. "లమ్బకర్ణమానయ" ఇత్యాదులలోని లమ్బకర్ణాదులు తద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహులు. ఇచటనన్యపదార్థమగు పురుషునివలె విశేషణమగు కర్ణముకూడనానయనక్రియలో కర్మగనన్వయించుచున్నది. ప్రకృతమున సర్వాదీని అనునది తద్గుణసంవిజ్ఞానముగావున సర్వశబ్దమునకును సంజ్ఞసిద్ధమగును.

2. తదన్తసంజ్ఞకు పరమసర్వస్మై, ఇత్యాదులందు స్మాయాద్యాదేశములు ఫలమనక త్రిలాదులు ఫలమనుటకాశయమిది:— సర్వనామ సంజ్ఞాసూత్రమున తదన్తవిధి లేకున్నను 'సర్వనామ్నః స్మై, ఇత్యాదిసూత్రములఙ్గాధికారస్థములగుటచేనచట తదన్తవిధిగల్గును గాన, 'పరమసర్వస్మై, ఇత్యాదులు సిద్ధములగును. త్రిలాదివిధాయకసూత్రములు ప్రత్యయవిధాయకములగుటవలన "సమాసప్రత్యయవిధౌ ప్రతిషేధః, అను నిషేధముచే తదన్తవిధి నిషేధింపబడినందున నీసూత్రముచే తదన్తములకుసంజ్ఞవిహితముకానిచో త్రిలాదులు సర్వాద్యన్తములకు సిద్ధింపకుండునని.

* 215. జసః శీ. 7-1-17. జసః, శీ, (అతః, సర్వనామ్నః)

అదన్తాత్సర్వనామ్నః పరస్య జసః శీ స్యాత్।
అనేకాల్త్వాత్సర్వాదేశః। నచార్వణస్తృ ఇత్యాదావివ నానుబన్ధకృతమనేకాల్త్వమితి వాచ్యమ్। సర్వాదేశత్వాత్ప్రాగిత్సంజ్ఞాయా ఏవాభావాత్। సర్వే।

215. అదన్తమగు సర్వనామముకంటె పరమగు జస్ప్రత్యయమునకు శీఆదేశమగును. శీఅనునదియనేకాల్లగుటవలన అనేకాల్ శిత్సర్వస్య, అనుపరిభాషచే సర్వమునకాదేశమగును. అర్వణస్త్రసావనఞః

(366) సూత్రముచే విహితమగు 'తృ, అనునాదేశమనేకవర్ణములు కలదైనను ఋకారమిత్సంజ్ఞకమగుటవలన, ప॥ నానుబన్ధకృతమనేకాల్త్వమ్, (అనుబన్ధమననిత్సంజ్ఞకము. ఇది తనను విడిచి యనేకాల్లుగానట్టి యాదేశమునకు తనతోననేకాల్లను వ్యవహారమును సంపాదింపదు అనగానేయాదేశమిత్సంజ్ఞకవర్ణముతో గలసియే యనేకాల్లగునోయది సర్వమునకాదేశము గాదు.) అను నిషేధముచే అర్వన్ శబ్దమంతకునురాక, నకారమునకు మాత్రమే వచ్చినది. (అర్వన్తౌ, అనియగును.) ఇట్లే శీభావమున శవర్ణమిత్సంజ్ఞకమగుటవలననేకాల్లు గానందుననిదియు సర్వాదేశముగాదే మోయని శంకించరాదు. త్రాదేశమునను పదేశకాలమందే ఇత్సంజ్ఞ వచ్చుటచే నానుబంధపరిభాష ప్రవర్తించును. శీఅనునది స్థానియందు ప్రవర్తించినపిదప స్థానివద్భావముచే ప్రత్యయమయినగాని లశక్వతద్ధితే (196) సూత్రముచే శవర్ణమిత్సంజ్ఞకముగాదు. కావున నాదేశమునకు పూర్వము శవర్ణమనుబన్ధముగానందున నానుబన్ధపరిభాష ప్రవర్తించదు. కాన శీఅనునది సర్వాదేశమేయగును. సర్వే (సర్వ + జస్)

* 216. సర్వనామ్నః స్మై. 7-1-14. సర్వనామ్నః, స్మై (అతః, ఙేః.)

అతస్సర్వనామ్నో ఙేఇత్యస్య స్మై స్యాత్। సర్వస్మై।

216. అదన్తమగు సర్వనామముకంటె పరమగు 'ఙే, అనుదానికి స్మై ఆదేశమగును. సర్వస్మై. (సర్వ+ఙే)

* 217. ఙసిఙ్యోః స్మాత్స్మినౌ. 7-1-15. ఙసిఙ్యోః, స్మాత్స్మినౌ. (అతః, సర్వనామ్నః)

అతస్సర్వనామ్నో ఙసిఙ్యోశ్శేతౌ స్తః। సర్వస్మాత్।

217. అదన్తమగు సర్వనామముకంటె పరమగు ఙసి, ఙి, వీనికి క్రమముగ స్మాత్, స్మిన్ ఆదేశములగును. సర్వస్మాత్. (సర్వ+ఙసి)

* 218. ఆమి సర్వనామ్నస్సుట్ 7-1-52 ఆమి, సర్వనామ్నః, సుట్, (అతః)

అవర్ణాన్తాత్పరస్య, సర్వనామ్నో విహితస్యామః సుడాగమః స్యాత్। ఏత్వషత్వే। సర్వేషామ్। సర్వస్మిన్। శేషం రామవత్। ఏవం విశ్వాదయోఽప్యదన్తాః। సర్వాదయశ్చ పఞ్చత్రింశత్। సర్వ, విశ్వ, ఉభ, ఉభయ, డతర, డతమ, అన్య, అన్యతర, ఇతర, త్వత్, త్వ, నేమ, సమ, సిమ, పూర్వపరావరదక్షిణోత్తరాపరాధరాణి వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయామ్। స్వమజ్ఞాతిధనాఖ్యాయామ్। అన్తరం బహిర్యోగోపసంవ్యానయోః। త్యద్, తద్, యద్, ఏతద్, ఇదమ్, అదస్, ఏక, ద్వి, యుష్మద్, అస్మద్, భవతు, కిమ్। ఇతి। ఉభశబ్దో ద్విత్వవిశిష్టస్య వాచకః। అతఏవ నిత్యం ద్వివచనాన్తః। తస్యేహ పాఠస్తూభకావిత్యకజర్థః। నచ కప్రత్యయే నేష్టసిద్ధిః। ద్వివచనపరత్వాభావేన ఉభయత, ఉభయత్రేత్యాదావివాయచ్ప్రసఙ్గాత్। తదుక్తం 'ఉభయోఽన్యత్రేతి। అన్యత్రేతి, ద్వివచనపరత్వాభావే। ఉభయశబ్దస్య ద్వివచనం నాస్తీతి కైయటః। అస్తీతి హరదత్తః। తస్మాజ్జస్యయజాదేశస్య స్థానివద్భావేన తయప్ప్రత్యయాన్తతయా ప్రథమచరమేతి వికల్పే ప్రాప్తే, విభక్తినిరపేక్షత్వేనాన్తరఙ్గత్వాన్నిత్యైవ సంజ్ఞా భవతి। ఉభయే। డతరడతమౌ ప్రత్యయౌ। యద్యపి సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణం నాస్తి। సుప్తిఙన్తమితి జ్ఞాపకాత్। తథాపీహ తదన్తగ్రహణమ్। కేవలయోస్సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనాభావాత్। అన్యతరాన్యతమశబ్దావవ్యుత్పన్నౌ స్వభావాద్ద్విబహువిషయే నిర్ధారణే

వర్తతే। తత్రాన్యతమశబ్దస్య గణే పాఠాభావాన్న సంజ్ఞా। త్వత్వఇతి ద్వావప్యదన్తావన్యపర్యాయౌ। ఏక ఉదాత్తోఽపరోనుదాత్త ఇత్యేకే। ఏకస్త్వాన్త ఇత్య పరే। నేమ ఇత్యర్ధే। సమస్సర్వపర్యాయః। తుల్యప ర్యాయస్తు నేహ గృహ్యతే। యథాసంఖ్యమను దేశ స్సమానామితిజ్ఞాపకాత్। అన్తరం బహిర్యోగేతి గణసూత్రేఽపురీతి వక్తవ్యమ్। అన్తరాయాం పురి॥

218. అవర్ణాన్తమగు సర్వనామముకంటె విహితమగుఆమ్ ప్రత్యయమునకు, సుడాగమమగును. సర్వ+ఆమ్. ఇచటనామ్ ప్రత్య యమునకుసుడాగమము. అజ్గమున కేత్వము. సకారమునకుషత్వము. సర్వేషామ్. సర్వస్మిన్ (సర్వ+జి) సర్వే, మొదలగుచూపబడినవచన ములకంటె మిగిలినవచనములందు రామశబ్దమువలె సర్వశబ్దముండు ను. సర్వనామములందదన ములగు విశ్వ, మొదలగు శబ్దములకు సర్వశబ్దమునకువలె ప్రక్రియనూహించునది. సర్వశబ్దము మొదలు కింశబ్దాన్తమువఱకు మూలమున పరిగణింపబడినసర్వాదులు ముప్పది యైదు. ఉభశబ్దము, ద్విత్వసంఖ్యతోసహితమగువస్తువునకు బోధకము గాననిది నిత్యద్వివచనాన్తము. సర్వనామసంజ్ఞాప్రయుక్తములగు వి భక్తికార్యములు (శీభావాదులు) ఏకవచనబహువచనములకే చెప్ప బడినవి. ఉభశబ్దమున కేకవచనబహువచనములులేవుగనుక ఉభశబ్దము నకు సర్వనామసంజ్ఞాప్రయోజన మేమనిన, అవ్యయసర్వనామ్నామ కచ్ ప్రాక్ టేః (5-3-71) సూ. చేనకచ్ ప్రత్యయము వచ్చుటయే ప్రయోజనము. ఉభకౌ. కప్రత్యయమువలననీరూపము సిద్ధముకాదు. కప్రత్యయముచేసినచోనుభశబ్దమునకు ద్వివచనము పరముగ లేనందున ఉభయతః ఉభయత్ర, మొదలగురూపములందువలెనయచ్ ప్రత్యయ ము ప్రసక్తమగును. అయజ్వాధాయకవచనమిట్లు చెప్పబడినది. ఉభ యోన్యత్ర-అన్యత్రఅనుదానికి ద్వివచనపరత్వము లేనపుడని యర్థము. ద్వివచనము పరముగలేనపుడు 'ఉభయః' అనుస్వార్థికాయజన్తము

ప్రయోగింపబడునని వారి కార్థము. అకచ్ప్రత్యయము ప్రకృతిమధ్యపతితమగుటచే ప్రకృతిప్రత్యయములకు వ్యవధాయకముగానందున ద్వివచనపరత్వమే యుండును. కాననయచ్ప్రత్యయముయొక్క ప్రసక్తి వారింపబడును. అందుచేనుభకౌ, అనురూపసిద్ధికొఱకై సర్వాదిగణమునసుభశబ్దపాఠమావశ్యకము. కైయటుడుభయశబ్దమునకు ద్వివచనము లేదనెను. హరదత్తుడు (కాశికావృత్తివివరణమగుపదమంజరికి వ్యాఖ్యాత) ఉభయశబ్దమునకు ద్వివచనము కలదనెను. ఉభశబ్దముకంటె తయపు, దీనికయజాదేశముచేసిననుభయశబ్దము సిద్ధమగును. ఇది స్థానివద్భావముచే తయబన్తమగును. దీనికంటె జస్ప్రత్యయము పరమగునపుడు 'ప్రథమచరమ (227) సూ.చే, విహితమగు వికల్పసర్వనామసంజ్ఞ ప్రాప్తమగుచున్నది. కాని విభక్తియొక్కయపేక్షగలదగుటవలన (విలంబోపస్థితికమగుటవలన) బహిరఙ్గమగు వికల్పసర్వనామసంజ్ఞ విభక్తినిరపేక్షమగుటచే నన్తరఙ్గమగు సర్వాదిసూత్రవిహితనిత్యసంజ్ఞనుగుఱించి యన్తరఙ్గపరిభాషచే నసిద్ధమగుటవలన నిచట నిత్యసంజ్ఞయే వచ్చును. ఉభయే. డతర, డతమ, ఇవి ప్రత్యయములు. (ప) సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణం నాస్తి (సంజ్ఞను విధించు శాస్త్రమున ప్రత్యయము తదన్తబోధకము గాదు) అనుపరిభాష, ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషాప్రాప్తమగు తదన్తవిధిని నిషేధించును. సుప్తిఙన్తంపదం (30) సూ. లోని అన్తగ్రహణమీపరిభాషలో జ్ఞాపకమగును. సంజ్ఞాశాస్త్రమందును ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే ప్రత్యయము తదన్తబోధకమగుచో సుప్తిఙ్పదమనినంతనే తదన్తగ్రహణము సిద్ధమగునుగాన నన్తగ్రహణము వ్యర్థమగును. అయినను కేవలప్రత్యయములకు సర్వనామసంజ్ఞవలన ప్రయోజనములేనందున నీనిషేధమిచట ప్రవర్తించదు. కాన ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే డతర, డతమ, ప్రత్యయాన్తములకు (కతర,కతమ) సర్వనామసంజ్ఞ సిద్ధించును. అన్యతరాన్యతమశబ్దములు ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగశూన్యములు. కిమ్, యద్, తద్, శబ్దములకంటె డతర, డతమప్రత్యయములు విధింపబడినవి. కాని యన్యశబ్దముకంటె విధింపబడలేదు గావుననన్యతరశబ్దపాఠము వ్యర్థము

గాదని యాశయము. శబ్దశక్తిస్వభావముచే నన్యతరశబ్దము రెండువస్తువులలోనొకదానిని, అన్యతమశబ్దము మూడు మొదలగు వస్తువులలోనొకదానిని బోధించును. కావుననివి డతరడతమప్రత్యయాన్తములు కాకున్నను దోషములేదని యాశయము. వీనిలోనన్యతమశబ్దమునకు సర్వాదిగణమున పాఠములేనందున సర్వనామసంజ్ఞ లేదు. త్వ త్వ ఈ రెండునదంతములు, అన్యశబ్దసమానార్థకములు. వీనిలోనొకటి యుదాత్తస్వరకము, రెండవది యనుదాత్తస్వరకమని కొందఱు (కాశికాకారాదులు)అనిరి. మొదటిది తకారాన్తము రెండవది యదన్తమని మఱికొందఱనిరి. నేమశబ్దము సగమనునర్థమును బోధించును. సమశబ్దము సర్వశబ్దసమానార్థకము. తుల్యార్థకసమశబ్దమునకీగణమున గ్రహణము లేదు. యథాసంఖ్యమను దేశస్సమానామ్ (129) సూత్రమున సమానామను నిర్దేశమిందు ప్రమాణము. తుల్యార్థకమగు సమశబ్దమునకు నీగణమున గ్రహణమున్నచో సుడాగమమువలన, సమేషామని గావలయును.

1. పూర్వపరావరదక్షిణోత్తరాపరాధరాణి వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయామ్. 2. స్వమజ్ఞాతిధనాఖ్యాయామ్. 3. అన్తరం బహిర్యోగోపసంవ్యానయోః. ఈమూడును గణసూత్రములు. పూర్వాదిశబ్దములు తొమ్మిదియును సర్వనామసంజ్ఞకలవనియర్థము. వ్యవస్థాదిశబ్దార్థములు ముందు (ఏతత్సదృశములగునష్టాధ్యాయీసూత్రవ్యాఖ్యానసందర్భమున) చూపబడును. మూడవసూత్రమున 'అపురి' అని చెప్పవలయును. పూర్వశబ్దార్థము విశేష్యమగునపుడు సంజ్ఞలేదని యర్థము. అన్తరాయాం పురి (ప్రాకారమునకు వెలుపలనున్నదిగాని లోపలనున్నదిగాని యర్థము).

వివ:—ప్రకృతసూత్రమునవర్ణాన్తాఙ్గముకంటె పరమయి సర్వనామముకంటె విహితమగునామ్నకని యర్థమును చెప్పవలయును. కావుననే యేషామ్, కేషాం, ఇత్యాదులందు సుడాగమము సిద్ధించును. అట్లుకానిచో యద్, కిమ్, ఇత్యాదులదన్తములుగానందున సుడాగమము రాకపోవును. విహితవిశేషణమును విడిచి సర్వనామము

కంటె పరమగునామ్నునకు సుడాగమమని వ్యాఖ్యానముచేసినయెడల వర్ణాశ్రమేతరాణాం అనుచోటనాగమము ప్రసక్తమగును. ద్వంద్వేచ (225) సూ. చే, సముదాయమునకు నిషేధముగాని యవయవమునకు లేనందుననామ్ప్రత్యయము సర్వనామమగునితరశబ్దముకంటె పరమగుచున్నది.

✻ 219. పూర్వపరావరదక్షిణోత్తరాపరాధరాణి వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయామ్ 1-1-34 పూర్వపరావరదక్షిణోత్తరాపరాధరాణి, వ్యవస్థాయామ్, అసంజ్ఞాయామ్. (విభాషా, జసి)

ఏతేషాం వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయాం సర్వనామసంజ్ఞా గణపాఠాత్సర్వత్ర యా ప్రాప్తా సా జసి వా స్యాత్। పూర్వే। పూర్వాః। స్వాభిధేయాపేక్షావధినియమో వ్యవస్థా। వ్యవస్థాయాం దక్షిణా గాథకాః। కుశలా ఇత్యర్థః। అసంజ్ఞాయాం కిమ్। ఉత్తరాః కురవః॥

219. వ్యవస్థావిషయములయి సంజ్ఞావాచకములుగానటువంటి పూర్వ, పర, అవర, దక్షిణ, ఉత్తర, అపర, అధర, ఈయేడుశబ్దములకు 'పూర్వపరావర...యామ్, అనుసర్వాదిగణసూత్రముచేనన్నివచనములలో నిత్యముగ ప్రాప్తించెడి సర్వనామసంజ్ఞ జస్స్థానికశీభావవిషయమున వికల్పముగనగును. పూర్వే. పక్షమందు పూర్వాః. స్వాభిధే...వ్యవస్థా (స్వస్య=పూర్వాదిశబ్దముయొక్క, అభిధేయేన=అర్థముచే, అపేక్షస్య=అపేక్షింపబడు, అవధేః=అవధియొక్క, నియమః=నియమము) నియతముగనవధ్యపేక్షగల యర్థమును బోధించు పూర్వాదులకని యర్థము. దక్షిణా గాథకాః. కుశలులగు గాయకులని యర్థము. ఇచట దక్షిణశబ్దము వ్యవస్థావిషయముగానందున దీనికి సర్వనామసంజ్ఞను వారించుటకు వ్యవస్థాయామనునది యావశ్యకము. ఈగాయకులు కొందఱికంటె నేర్పరులను నవధ్యన్వయము సంభవించిన

నది నియతముగానందున నిదియుదాహరణము గాదని యాశయము. అసంజ్ఞాయామనుదానికి ఉత్తరాః కురవః, అనుచోటనుత్తరశబ్దమునకు సర్వనామసంజ్ఞానివృత్తి ఫలము. సంజ్ఞయననాధునికసంకేతము. సుమేరుపర్వతమునకుత్తరదిశనున్న దేశములకుత్తరకురువులని యాధునికు లు సంకేతమును చేసిరి. కాననిచట వ్యవస్థయున్నదని స్పష్టమగును. ఇచటనాధునికసంకేతమే సంజ్ఞయనుటచే చిరంతనసంకేతితములగు దిగ్వాచకములకు విశ్వేషాం దేవానామిత్యాదులందు వేదప్రసిద్ధములగు విశ్వాదులకును, సర్వనామసంజ్ఞ నిశ్శంకముగ ప్రవర్తించును. కురుభూములందుత్తరసంజ్ఞ యాధునికమని, దిగ్వాచకములకుపూర్వాదిసంజ్ఞచిరంతనమని చెప్పుటలో వ్యాఖ్యాతలవచనములే ప్రమాణము.

* 220. స్వమజ్ఞాతిధనాఖ్యాయామ్ (1-1-35) స్వమ్, అజ్ఞాతిధనాఖ్యాయామ్. (విభాషా, జసి)

జ్ఞాతిధనాన్యవాచినః, స్వశబ్దస్య యా ప్రాప్తా సంజ్ఞా సా జసి వా స్యాత్। స్వే స్వాః। ఆత్మీయా ఇత్యర్థః। ఆత్మాన ఇతివా। జ్ఞాతిధనవాచినస్తు స్వాః। జ్ఞాతయోఽర్థా వా॥

220. జ్ఞాతి, ధనము, వీనికంటెనితరమగునర్థమును (ఆత్మీయము. ఆత్మ) బోధించెడి స్వశబ్దమునకు స్వమజ్ఞాతిధనాఖ్యాయామనుగణసూత్రముచేనంతటను నిత్యముగ ప్రాప్తమగు సర్వనామసంజ్ఞ జసాధారమగు శీభావము విషయమై వికల్పముగనగును. స్వే. పక్షమందు స్వాః. తనవారులేక తామని యర్థము. జ్ఞాతిధనవాచకమగు స్వశబ్దమునకు మాత్రము 'స్వాః' అనియే యగును. జ్ఞాతులులేకధనములని యర్థము.

వివ:—అమరము:–స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయే స్వో స్త్రియాం ధనే. జ్ఞాతి, ఆత్మ, యీయర్థములందు స్వశబ్దము పుంలిఙ్గము. ఆత్మీయుని బోధించు స్వశబ్దము త్రిలిఙ్గము. ధనవాచకమగు స్వశబ్దము పున్నపుంసకము. 'స్వః స్యాత్ పుంస్యాత్మని జ్ఞాతౌ, అని

మేదినీకోశము. పైయమరమునకీకీర్తిసర్థము ఘ్నటలోసీమేదనీకోశము మొదలగు నిఘంటువులాధారము. ఇట్లు స్వశబ్దమాత్మరూపార్థమున పుంలిఙ్గమగుటచే స్వే, స్వాః, అనుదానికి దీక్షితకృతమగు 'ఆత్మానః' అను వివరణము సమఞ్జసముగనే యున్నది. ఇట్లుండ స్వశబ్దమాత్మరూపార్థమునందు నపుంసకమనిచెప్పి ఇందుకు పైయమరమునే ప్రమాణముగజూపి అందున్న స్వమనుదానికి ఆత్మని అనుదానిలోని కన్వయమునుచెప్పి దీక్షితోక్తమగు వివరణమసంగతమని కొందఱనిరి. కోశాన్తరములజూడక జేయబడిన యమరసమన్వయమప్రమాణమగుటవలన వారివాద మెంతమాత్రము గ్రాహ్యముకాదు.

* 221. అన్తరం బహిర్యోగోపసంవ్యానయోః 1-1-36 అన్తరమ్, బహిర్యోగోపసంవ్యానయోః. (విభాషా,జసి)

బాహ్యేపరిధానీయేచార్థే ఽన్తరశబ్దస్యయా ప్రాప్తా సంజ్ఞా సా జసి వా స్యాత్ । అన్తరే అన్తరావా గృహాః। బాహ్యా ఇత్యర్థః। అన్తరే అన్తరా వా శాటకాః। పరిధానీయా ఇత్యర్థః॥

221. బహిశ్శబ్దమునకావరణశూన్యమగు ప్రదేశము, అట్టిప్రదేశముననున్న వస్తువు (అనగా బాహ్యము) ఈ రెండర్థములు భాష్యమందు చెప్పబడినవి. వీనితో సంబంధముగల వస్తువును, ఉత్తరీయమును (భుజములపై ధరించువస్త్రమును) బోధించునన్తరశబ్దమునకు 'అన్తరం ...యోః' అనుగణసూత్రముచే నిత్యముగ ప్రాప్తమగు సర్వనామసంజ్ఞజసాధారమగు శీభావము విషయమై వికల్పముగనగును. అన్తరే. పక్షమందు అన్తరాః. బాహ్యములని యర్థము. అనావృతప్రదేశములతో సంబంధియను మొదటి యర్థమును స్వీకరించి యీయుదాహరణము చెప్పబడెను. రెండవయర్థమందు 'అన్తరే అన్తరాః' అనుదానికి అభ్యంతరములని యర్థము. అభ్యంతరము బాహ్యముతో సంబంధము

గలదగును. ఉత్తరీయమనునర్థమందుదాహరణము;-అన్తరే, అన్తరా వాశాటకాః.

* 222. పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వా 7-1-16 పూర్వాదిభ్యః, నవభ్యః, వా. (జసిఙ్యోః, స్మాత్స్మినౌ)

ఏభ్యో జసిఙ్యోః స్మాత్స్మినౌ వా స్తః। పూర్వస్మాత్। పూర్వాత్। పూర్వస్మిన్। పూర్వే। ఏవం పరాదీనామపి। శేషం సర్వవత్। ఏకశబ్దః సంఖ్యాయాం నిత్యైకవచనాన్తః॥

222. 'పూర్వపర' మొదలగు సూత్రత్రయమందు గ్రహింపబడిన తొమ్మిదిశబ్దములకంటె పరమగు జసి, ఙి, వీనికి క్రమముగ స్మాత్, స్మిన్ ఆదేశములు వికల్పముగనగును. పూర్వస్మాత్. పక్షమందు పూర్వాత్. పూర్వస్మిన్. పక్షమందు పూర్వే. ఇట్లే పరాదులకును. మిగిలినచోటనివి సర్వశబ్దసదృశములు. సంఖ్యావాచకమగునేకశబ్దము నిత్యైకవచనాన్తము (ద్వివచనబహువచనాంతముగాదు)

వివ:- శ్లో॥ ఏకోఽన్యార్థే ప్రధానేచ ప్రథమే కేవలే తథా. సాధారణే సమానేఽల్పే సంఖ్యాయాంచ ప్రయుజ్యతే. ఏకశబ్దమునకు అన్యము, ప్రధానము, ప్రథమము, కేవలము, సాధారణము, సమానము, అల్పము, సంఖ్య, ఈయెనిమిదియర్థములు గలవు. సంఖ్యాయార్థమందే ఏకవచనాన్తమనుటచే మిగిలినయర్థములందు ద్వివచనబహువచనాంతమునగును. ఏకే, ఏకేషామ్ ఇత్యాదులు.

* 223. న బహువ్రీహౌ 1-1-29. బహువ్రీహౌ. (సర్వనామాని)

బహువ్రీహౌ చికీర్షితే సర్వనామసంజ్ఞా న స్యాత్। త్వకం పితా యస్యసత్వత్క-పితృకః అహకం పితా యస్యసమత్క-పితృకః। ఇహ సమాసాత్ప్రాగేవ ప్రక్రియావాక్యే సర్వనామసంజ్ఞా నిషిధ్యతే। అన్య

థా లౌకికే విగ్రహవాక్యఇవ తత్రాప్యకచ్ ప్రవర్తేత। సచ సమాసేపి శ్రూయేత। అతిక్రాన్తో భవకన్తమతిభవకానితివత్। భాష్యకారస్తు త్వకత్పితృకో మకత్పితృక ఇతి రూపే ఇష్టాపత్తిం కృత్వేతత్సూత్రం ప్రత్యాచఖ్యౌ। యథోత్తరం మునీనాం ప్రామాణ్యమ్। సంజ్ఞోపసర్జనీభూతాస్తు నసర్వాదయః। మహాసంజ్ఞాకరణేన తదనుగుణానామేవ గణే సన్నివేశాత్। అతస్సంజ్ఞాకార్యమన్తర్గణకార్యంచ తేషాం నభవతి। సర్వోనామకశ్చిత్తస్మై సర్వాయదేహి। అతిక్రాంతస్సర్వమతిసర్వస్తస్మై అతిసర్వాయదేహి। అతికతరం కులమ్। అతితత్।

223. బహువ్రీహిసమాసము చేయుటకిష్టమయినపుడు సమాసప్రవృత్తికొఱకు శాస్త్రకారులచే గల్పితమగు వాక్యమందుండు సర్వాదులకు సర్వనామసంజ్ఞ రాదు. త్వకం, పితా యస్యస, త్వత్కపితృకః. అహకం పితా యస్య స, మత్కపితృకః. ఇచట సమాసమునకు పూర్వమే అలౌకికవిగ్రహవాక్యమునందు (యుష్మద్ + సు,పితా + సు) సర్వనామసంజ్ఞ నిషేధింపబడును. (సమాసార్థమును వివరించు వాక్యము విగ్రహమనబడును. లౌకికమనియు నలౌకికమనియునది రెండువిధములు. లోకమున ప్రయోగార్హము లౌకికము (రాజ్ఞః పురుషః) శాస్త్రప్రక్రియానిర్వాహార్థము శాస్త్రకారులచే కల్పింపబడినదిగాన లోకమున బ్రయోగార్హముగానిది యలౌకికము (రాజన్ + జస్, పురుష + సు) కావున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు సర్వనామసజ్ఞాప్రయుక్తమగు నకచ్ ప్రత్యయము రాక క ప్రత్యయమే వచ్చును. అలౌకికవిగ్రహవాక్యమందే నిషేధముచేయబడనిచో లౌకికవిగ్రహవాక్యమందు (త్వకంపితాయస్య) వలెనిచటను అకచ్ ప్రత్యయము ప్రసక్తముగును. అది (అకచ్) బహువ్రీహిసమాసమునందును వినబడవలసివచ్చును. 'అతిక్రాన్తో భవకన్తమతిభవకాన్' ఇచట లౌకికవిగ్రహవాక్యమందు ప్రవర్తించిన

యకచ్చు సమాసమందు నెట్లు వినబడుచున్నదో, యట్లే పూర్వము చెప్పిన యలౌకికవిగ్రహమందకచ్చు ప్రవర్తించినచో సమాసమందును వినబడవలసివచ్చునని యాశయము. పాణినిమతమునకు విరుద్ధముగ భాష్యకారుడకచ్ సహితములగు త్వకత్పితృకః, మకత్పితృకః, అనురూపములిష్టమని యీసూత్రమును బ్రత్యాఖ్యానము చేసెను. ఋషిద్వయసమ్మతములగువీనిలో నేది గ్రాహ్యమనిన "యథోత్తరం మునీనాం ప్రామాణ్యమనువచనముచే భాష్యసమ్మతమగున దే గ్రాహ్యమని యెరుంగునది. పాణినికాత్యాయనపతంజలుల కుత్తరమునతిక్రమింపక యే ప్రామాణ్యమని మీఁదివచనమునకర్థము. పాణినివచనములు కాత్యాయనపతంజలులవచనములతో విరుద్ధములుగానపుడు ప్రమాణములగును. ఇట్లే కాత్యాయనవచనములును పతంజలివచనములతో విరుద్ధములుగానపుడు ప్రమాణములు. భాష్యకారవచనములతో విరోధమున్నపుడు పాణినికాత్యాయనుల వాక్యములకు ప్రామాణ్యము లేదని ఫలితము. కాన ప్రకృతమున భాష్యకారోక్తిచేతనే వ్యవస్థచేయుట యుచితముగావున త్వత్కపితృకః అనురూపము సాధువుగాదనియే చెప్పవలయును. కాని స్మృతిద్వయప్రామాణ్యమున వికల్పమనదగదు. (వా) సంజ్ఞలు, అప్రాధాన్యముగనర్థబోధకములునగు, సర్వాదులు సర్వనామసంజ్ఞకలవి కావు. "సర్వనామ (సర్వేషాంనామ) అను మహాసంజ్ఞను చేయుటవలన ప్రధానముగ సర్వాద్యర్థోపస్థాపకములగు సర్వాదులకే గణమందనుకరణమావశ్యకమగుటచే నితరములకు సంజ్ఞ లేదని యాశయము. మహాసంజ్ఞవలన సిద్ధమగునర్థమునే యీవార్తికము బోధించును. ఇందువలన సర్వనామసంజ్ఞాప్రయుక్తములగు స్మాయాదులు, అన్తర్గణకార్యములు (త్యదాదీనామః 266 మొదలగు సూత్రములచే విహితములగు అత్వము మొదలగునవి) సంజ్ఞోపసర్జనములగు సర్వాదులకు ప్రవర్తింపవు. సంజ్ఞావాచకమగు సర్వశబ్దమునకు చతుర్థ్యేకవచనము సర్వాయ అని యగునుగాని సర్వస్మై అనికాదు. అతిక్రాన్తస్సర్వమతిసర్వః, (సర్వమునతిక్రమించినవాడు) ఇచట సర్వశబ్దార్థమప్రధానమగుటవలన సర్వశబ్దముపసర్జనమయినది. కాననతిసర్వశబ్దమున

కును 'అతిసర్వాయ' మొదలగు రూపములగును. అతికతరం కులమ్. (అతిక్రాన్తంకతరమ్) ఇచట అద్డతరాదిభ్యః పఞ్చభ్యః (316) సూ. చే, నద్డాదేశము రాదు. అతితత్ (తమతిక్రాన్తః) ఇచట తదోస్సఃసావనన్త్యయోః (383) సూ. చే, సత్వము, అత్వమును ప్రవర్తింపవు.

✻ 224. తృతీయాసమాసే 1-1-30 (సర్వనామాని).

అత్ర సర్వనామతా న స్యాత్। మాసపూర్వాయ। తృతీయాసమాసార్థవాక్యేపి న। మాసేన పూర్వాయ॥

224. తృతీయాసమాసమునకు సర్వనామసంజ్ఞ లేదు. మాసపూర్వాయ (మాసేనపూర్వః తస్మై) విభాషా దిక్సమాసే బహువ్రీహౌ (1-1-28) సూత్రమునుండి సమాసే అనునదియనువృత్తమగు చుండ తిరుగనీసూత్రమున సమాసగ్రహణము చేయుటవలన తృతీయా సమాసమునకొఱకగు వాక్యమందును సర్వనామసంజ్ఞానిషేధమగునను నర్థము లభించును. మాసేన పూర్వాయ.

✻ 225. ద్వంద్వే చ 1-1-31 ద్వంద్వే, చ (న, సర్వనామాని).

ద్వంద్వే ఉక్తా సంజ్ఞా న। వర్ణాశ్రమేతరాణామ్। సముదాయస్యాయం నిషేధో, నత్వవయవానామ్। నచైవం తదన్తవిధినా సుట్ప్రసఙ్గః। సర్వనామ్నో విహితస్యామః సుడితి వ్యాఖ్యా

225. ద్వంద్వసమాసమునకు సర్వనామసంజ్ఞ లేదు. వర్ణాశ్రమేతరాణామ్. ఇచట సర్వనామసంజ్ఞ లేనందున ఆమి సర్వనామ్నః (218) సూ. చే, విహితమగు సుడాగమము ప్రవర్తించదు. ఈనిషేధము సముదాయమునకేగాని యవయవమునకు గాదు. 'ఆమి సర్వనామ్నస్సుట్', అనుసూత్రమునకు సర్వనామముకంటె విహితమగు ఆమ్

ప్రత్యయమునకు సుడాగమమని వ్యాఖ్యానము చేయుటవలన, నవయవ మునకు నిషేధములేనందున తదంతవిధిచే 'వర్ణాశ్రమేతరాణామ్' అను చోట సుడాగమమునాశంకింపరాదు. ఇచట నామ్‌ప్రత్యయము సము దాయముకంటె విహితమయినది. అవయవము సర్వనామమైనను సము దాయము సర్వనామము గాదు.

వివ:— త్వకత్పితృకః ఇత్యాదులందు సమాసాదులకంటె పూర్వ మన్తరఙ్గములగు నకచ్ స్వరములు ప్రవర్తించునని భాష్యకారుడు చె ప్పుటచే 'నబహువ్రీహౌ' సూత్రమందలి సప్తమీనిర్దేశము ప్రథమా ర్థకమని చెప్పి బహువ్రీహికే నిషేధమనవలయును. 'ద్వంద్వేచ' అను సూత్రమీప్రకరణముననుండుటచే నిచటనుసప్తమీనిర్దేశము ప్ర థమార్థకమేయనుట యుచితము. కావున ద్వంద్వసమాసమునకే సంజ్ఞానిషేధముగాని ద్వంద్వావయవములకుగాదని లభించును.

* 226. విభాషా జసి 1-1-32. విభాషా, జసి, (ద్వంద్వే, సర్వనామాని).

జసాధారం యత్కార్యం శీభావాఖ్యం తత్ర కర్తవ్యే ద్వన్ద్వే ఉక్తా సంజ్ఞా వా స్యాత్। వర్ణాశ్ర మేతరే, వర్ణాశ్రమేతరాః। శీభావం ప్రత్యేవ విభా షేత్యుక్తమతో నాకచ్। ।ంతు కప్రత్యయ ఏవ। వర్ణాశ్రమేతరకాః॥

226.[1] జస్‌ప్రత్యయమాధారముగాగల శీభావమనెడి కార్యము జేయునప్పుడు ద్వన్ద్వసమాసమునకు సర్వనామసంజ్ఞ వికల్పముగనగును. వర్ణాశ్రమేతరే (సంజ్ఞయున్నపుడు శీభావమువచ్చును) పక్షమందు వర్ణాశ్రమేతరాః (సంజ్ఞలేనపుడుశీభావమురాదు) శీభావమును చేయు నపుడు మాత్రము సంజ్ఞావికల్పమగునని చెప్పుటవలన సముదాయమం దలికుత్సను (నిందను) బోధించునపుడకచ్ ప్రత్యయము రాదుగాన కప్రత్యయమే వచ్చును. "వర్ణాశ్రమేతరకాః.[2]

వివ:— జసి అనునది యాధారసప్తమ్యన్తము[1]. శీభావముచే జస్సు పహృతమయిననౌపచారికమగునాధారమును గ్రహింపవలయును. లేక, జసః, ఇః=జసిః తస్మిన్,జసి. ఇచట సప్తమికి లుక్కు వచ్చెను. జస్స్థానికమగునీకారముచేయునపుడనియర్థము. ఇకారముచేనీకారముబోధింపబడును. ఇట్లు మూలోక్తమగు జసాధారమనునర్థము లభించెను[2]. 'కుత్సితఇతరః=ఇతరకః' అనియకచ్ప్రత్యయము చేసినపిదప ద్వన్ద్వసమాసమనినచో సంజ్ఞావికల్పమున వర్ణాశ్రమేతరకే వర్ణాశ్రమేతరకాః అనురూపద్వయము సాధువగును. ఇతరశబ్దముతో ద్వన్ద్వముచేసి 'కుత్సితా వర్ణాశ్రమేతరాః' అనుసముదాయగతమగు నిందను వివక్షించునపుడుమాత్రము సముదాయమునకు సంజ్ఞ నిషిద్ధమయినందున అకచ్చు ప్రవర్తించదుగాన కప్రత్యయముచే 'వర్ణాశ్రమేతరకాః, అనునొకరూపమే సాధువగునని భావము.

* 227. ప్రథమచరమతయాల్పార్ధకతిపయనేమాశ్చ 1-1-33.
ప్రథమ... నేమాః, చ. (విభాషా,జసి, సర్వనామాని)
ఏతే జసః కార్యం ప్రత్యుక్తసంజ్ఞా వా స్యుః। ప్రథమే, ప్రథమాః। శేషం రామవత్। తయః ప్రత్యయః। తతస్తదన్తా గ్రాహ్యాః। ద్వితయే। ద్వితయాః। శేషం రామవత్। నేమే। నేమాః। శేషం సర్వవత్। వా। విభాషాప్రకరణే తీయస్య ఙిత్సూపసంఖ్యానమ్। ద్వితీయస్మై, ద్వితీయాయ। ఏవం తృతీయః। అర్థవద్గ్రహణాన్నేహ। పటుజాతీయాయ। నిర్జరః॥

227. ప్రథమ, చరమ, తయప్రత్యయము, అల్ప, అర్ధ కతిపయ, నేమ, ఇవి జసాధారమగు శీభావమును చేయుచున్నపుడు వికల్పముగ సర్వనామసంజ్ఞకలవగును. ప్రథమే (సంజ్ఞయున్నపుడు) ప్రథమాః (సంజ్ఞలేనపుడు) మిగిలినచోటులందిది రామశబ్దసదృశమే. తయ

అనునది ప్రత్యయముగాపున తదన్తములు గ్రహింపదగినవి. ద్వితయే, ద్వితయాః. ద్విశబ్దముకంటె "సంఖ్యాయా అవయవే తయప్ (5-2-42) సూ. చే, తయపు విహితమయినది. శేషము రామశబ్దసదృశము. నేమే, నేమాః. శేషము సర్వశబ్దమువలెనే. నేమశబ్దమునకు సర్వనామసంజ్ఞ నిత్యముగా ప్రాప్తమగుచుండ నితరములకప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రమునారంభించుటచేనిది యుభయత్రవిభాషయగును (వా) 'విభాషా...సంఖ్యానమ్=తీయప్రత్యయాన్తమునకు ఙకారేత్సంజ్ఞకప్రత్యయములు పరమగునపుడు వికల్పముగ సర్వనామసంజ్ఞను చెప్పవలయును. ద్వితీయస్మై. పక్షమందు ద్వితీయాయ. ఇట్లే మిగిలిన జిత్తులందును. తృతీయశబ్దమునకునిట్లే యూహింపదగును. అర్థవత్తయిన తీయప్రత్యయమన్తమందుగలదానికనివ్యాఖ్యానము చేయుటవలన పటుజాతీయాయ, అనుచోట సంజ్ఞ వారింపబడును. పటుజాతీయ, అనునది పటుశబ్దముకంటె జాతీయర్ప్రత్యయాన్తముగాపున ప్రత్యయైకదేశమగు తీయ, అనునదియనర్థకము.

నిర్జరః. (న విద్యతే జరా యస్య. గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య 1-2-48 సూ. చే, హ్రస్వము ప్రవర్తించిన, నిర్జర అనియగును. సుప్రత్యయము, రుత్వవిసర్గములు)

* 228. జరాయా జరసన్యతరస్యామ్. 7-2-101. జరాయాః, జరస్, అన్యతరస్యామ్ (అచి, విభక్తౌ)

జరాశబ్దస్య జరస్ వా స్యాదజాదౌ విభక్తౌ। పదాఙ్గాధికారే తస్యచ తదన్తస్యచ।అనేకాల్ త్వాత్సర్వాదేశే ప్రాప్తే। నిర్దిశ్యమానస్యాదేశాభవన్తి। ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్ జరశబ్దస్య జరస్। నిర్జరసౌ। నిర్జరసః। ఇనాదీన్ బాధిత్వా పరత్వాజ్జరస్। నిర్జరసా, నిర్జరసే, నిర్జరసః, పక్షే హలాదౌచ రామవత్ । వృత్తికృతాతు పూర్వవిప్రతిషేధేన, ఇనాత్యోః కృతయోః సన్నిపాతపరిభాషాయా అనిత్యత్వమాశ్రిత్య

జరసి కృతే నిర్జరసిన, నిర్జరసాత్ ఇతిరూపే, సతు ని
ర్జసా, నిర్జరసఇతి కేచిదిత్యుక్తమ్। తథా భిసి నిర్జర
సైరితిరూపాన్తరముక్తం। తదనుసారిభిశ్చ షష్ఠ్యేకవ
చనే నిర్జరస్యేత్యేవ రూపం స్వీకృతమ్। ఏతచ్చ భా
ష్యవిరుద్ధమ్॥

228. జరాశబ్దమునకజాదివిభక్తి పరమగునపుడు జరసాదేశము వికల్పముగనగును. పదస్య, అఙ్గస్య, అనునధికారములలోని సూత్రములందు పదము, అఙ్గము, విశేష్యమగును. సూత్రగృహీతమగునది విశేషణమగుటవలన 'యేనవిధిస్తదన్తస్య, సూ. చే, తదన్తవిధి కలుగునని యర్థము. కాన ఈపరిభాష, యేనవిధిః, అనుసూత్రమునకు ప్రపఞ్చభూతముగాని యపూర్వముగాదు. ఈసూత్రమఙ్గాధికారములోనిదగుటచే జరాశబ్దమన్తమందుగల అఙ్గమునకు అజాదివిభక్తిపరమగునపుడు జరసాదేశమగునను నర్థము సూత్రమునకు లభించును. జరసాదేశమనేకాల్గుటవలన (అనేకాల్ శిత్సర్వస్య) అనుపరిభాషచే నిర్జరఅనుసముదాయమునకు (అఙ్గమునకు) ఆదేశము ప్రసక్తమగుచున్నదికాని, (పరి) నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి (నిర్దిశ్యమానమననాదేశవిధాయకసూత్రమునయేపదము శ్రుతమయి యుద్దేశ్యబోధకమగునో యాపదముయొక్క యుచ్చారణచే నియతముగనుపస్థితమగునది. ఇట్టి నిర్దిశ్యమానమునకే యాదేశములు వచ్చును. ప్రతీయమానమునకు రావు) అను పరిభాషచే నిర్దిశ్యమానమునకే యాదేశము వచ్చును. ప్రకృతమున జరసాదేశవిధాయకసూత్రములో శ్రుతము, ఉద్దేశ్యబోధకమునగునది, జరాయాః అనుపదమగుటచే దానిచే లక్ష్యమున నియతముగనుపస్థితమగునది జరాశబ్దమేకనుక నిర్జరశబ్దములోని జరాశబ్దమునకే యాదేశమగును, గాని తదన్తమునకు రాదని యాశయము. నిర్జరశబ్దములోని జరశబ్దము హ్రస్వాన్తము, సూత్రమున నిర్దిశ్యమానము టాబన్తజరాశబ్దము, కాననిచట యాదేశము ప్రవర్తింపకున్నది. కాని (పరి) ఏకదేశవికృతమనన్యవత్తనుపరిభాషచే జరాశబ్దమందాకారమునకు హ్రస్వము ప్రవ

ర్తించినంతమాత్రమున జరాశబ్దముకంటె జరశబ్దమన్యముకాదు. కావున జరశబ్దమునకునాదేశము ప్రవర్తించును. నిర్జర+ఔ = నిర్జరసౌ నిర్జర + జస్=నిర్జరసః. నిర్జర +టా = నిర్జరసా, నిర్జరసే (నిర్జర+ఙే) నిర్జరసః (నిర్జర+ఙసి) నిర్జరసః (నిర్జర+ఙస్) 'నిర్జరసా' ఇత్యాదులందు క్రమముగ, ఇన, ఆత్, స్య, అనువిభక్త్యాదేశములు వచ్చుచున్నవి గాని వానిని బాధించి పరమగు జరసాదేశమే ప్రవర్తించును. అజాది విభక్తులు పరమగునపుడు, జరసాదేశము రానిపక్షమందును, హలాది విభక్తులు పరమగునపుడును, రామశబ్దమునకువలె నిర్జరశబ్దమునకు ప్రక్రియనూహించునది.

విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్ (176). అనుసూత్రమున 'అపరమ్' అని ఛేదము చేయుటవలన సమానమగు బలముగల రెండుశాస్త్రము లొకలక్ష్యమందు ప్రసక్తములగునపుడు పూర్వశాస్త్రమే ప్రవర్తించునని యర్థము లభించును. దీనినే పూర్వవిప్రతిషేధమందురు. (ప్రమాణమున్నయెడల దీనినంగీకరింతురు) ప్రకృతమున పూర్వవిప్రతిషేధముచే, నిర్జర+టా, ఇత్యాదులందు జరసాదేశమును బాధించి క్రమముగ ఇన, మొదలగునాదేశములు ప్రథమమున ప్రవర్తించును. పిదప సన్నిపాతపరిభాషచే (అదన్తాజ్గటాదిసన్నిపాతముచే వచ్చిన ఇనాదులుపజీవ్యమయిన యదన్తత్వమునకు విఘాతుకములగువానికి నిమిత్తము కావు) జరసాదేశమప్రాప్తమగుచుండ నాపరిభాషకనిత్యత్వము నాశ్రయించి జరసాదేశముచేసిన, నిర్జరసిన, నిర్జరసాదిత్యాదులగును. కాని 'నిర్జరసా నిర్జరసః, అనిగావని కొందరు చెప్పిరని కాశికావృత్తికారుడు చెప్పెను.

ఇనాద్యాదేశములవిషయమై పూర్వవిప్రతిషేధమును, సన్నిపాతపరిభాషకనిత్యత్వమునాశ్రయించుటలో ఇనాదేశమునదికారోచ్చారణము, ఆదాదేశమున దీర్ఘోచ్చారణమును ప్రమాణము. రామేణ, రామాత్, అనురూపములు ఇనాదేశమున నికారము ఆదాదేశమున దీర్ఘోచ్చారణము లేకపోయినను సిద్ధములగును. ఎట్లన, ఆఙిచాపః (290) సూత్రమున 'ఆఙిచ' అని విభాగముచేసి, ఆఙ్ (టా అనుదానికి

ఆజనివ్యవహారము) పరమగునపుడదన్తాఙ్గమున కేత్వమని యర్థము చెప్పి నచో, రామ+న, అనుచోట స్థానివద్భావముచే నేత్వము ప్రవర్తించిన, రామేణ, అని సిద్ధమగును. 'రామ+అత్' ఇచట సవర్ణదీర్ఘము చేసిన 'రామాత్' అనియగును. అకారోచ్చారణసామర్థ్యమువలన పరరూపము ప్రవర్తించదు. కావుననికారదీర్ఘోచ్చారణములు వ్యర్థములయి పూర్వవిప్రతిషేధమందును, సన్నిపాతపరిభాషానిత్యత్వమందును జ్ఞాపకములగుననియు 'నిర్జరసిన' నిర్జరసాత్, అనుచోట శ్రవణార్థమే ఇకార దీర్ఘోచ్చారణములనియును కేచిత్కారులయాశయము. నిర్జర+భిస్, ఇచటను పూర్వోక్తరీతిననుసరించి 'నిర్జరసైః' అనియగునని చెప్పిరి. 'అతో భిస ఐస్' అనుసూత్రముచే ఏసాదేశమును విధించినను 'రామైః' ఇత్యాదులందు 'వృద్ధిరేచి' సూ. చే, వృద్ధి ప్రవర్తించిననభీష్టరూపసిద్ధి యగుచుండనైకారోచ్చారణముకూడ వ్యర్థమై పూర్వవిప్రతిషేధమందు సన్నిపాతపరిభాషానిత్యత్వమందును ప్రమాణమగుననియును కేచిత్కారులయాశయము.

"టాఙసి" అనుసూత్రమున ఇనాదేశాదులవిషయమున పూర్వవిప్రతిషేధమునాశ్రయించిన కేచిత్కారులననుసరించి మరికొందరా సూత్రమున స్యాదేశమందును పూర్వవిప్రతిషేధమునాశ్రయించి 'నిర్జర+అస్' అనుచోట బూర్వము స్యాదేశము ప్రవర్తించుననియు, పిదప నజాదివిభక్తి పరముగలేనందున జరసాదేశము రానందున 'నిర్జరస్య' అనునొకరూపమగుననియును చెప్పిరి. పై చూపిన కేచిత్కారమతము, తదనుసారులమతముగూడ, భాష్యవిరుద్ధము. 'ఆజేచాపః' సూత్రమున కేచిత్కారులు చెప్పినట్లే యోగవిభాగము మొదలగువానిని జెప్పి ఇకారము దీర్ఘోచ్చారణము భాష్యమున ప్రత్యాఖ్యాతములగుటచేతను 'నిర్జరైః' అనియే కావలయునను భాష్యోక్తిచేతను పూర్వవిప్రతిషేధమును సన్నిపాతపరిభాషానిత్యత్వమునాశ్రయించుట భాష్యవిరుద్ధమగునని దీక్షితాశయము.

* 229. పద్దన్నోమాస్హృన్నిశసన్యూషన్దోషన్యకఞ్ఛకన్నుదన్నాసఞ్ఛస్ప్రభృతిషు. 6-1-63 (అన్యతరస్యామ్)

పాద, దన్త, నాసికా, మాస, హృదయ,
నిశా, అసృజ్, యూష, దోష, యకృత్, శకృత్,
ఉదక, ఆస్య, ఏషాం పదాదయ ఆదేశా స్యుః,
శసాదౌ వా। యత్తు ఆసనశబ్దస్య ఆసన్నాదేశఇతి
కాశికాయాముక్తం, తత్ప్రామాదికమ్। పాదః,
పాదౌ, పాదాః, పాదం, పాదౌ। పదః, పాదాన్।
పదా। పాదేన, ఇత్యాది॥

229. పాదశబ్దము మొదలు పదిమూడుశబ్దములకు శస్ప్రత్యయ[1] సదృశములు పరమగునపుడు పదాద్యాదేశములు వికల్పముగ నగును.[2] పాద (పద్)[1] దన్త (దత్)[2] నాసికా (నస్)[3] మాస (మాస్)[4] హృదయ[5] (హృద్) నిశా[6] (నిశ్) అసృజ్[7] (అసన్) యూష[8] (యూషన్) దోష[9] (దోషన్) యకృత్[10] (యకన్) శకృత్[11] (శకన్) ఉదక[12] (ఉదన్) ఆస్య[13] (ఆసన్) ఆసనశబ్దమునకాసన్నాదేశమని కాశికావృత్తియందు చెప్పబ[3]డెను. అది పొరపాటు. పాదః (పాద + సు) పాదౌ. పాదాః. పాదమ్. పాదౌ. పదః (పాద + శస్) పదాదేశము. పక్షమందు, పాదాన్. పదా (పాద+టా) ఆదేశాభావపక్షమందు. పాదేన. ఇట్లే తక్కినవి భక్తులందును కార్యములనూహించునది.

వివ:—1. పదాద్యాదేశములకు నిమిత్తములుగ స్వీకరింపబడిన శస్ప్రభృతులచే పదాద్యాదేశములకు సదృశములగు (స్వార్థబోధన సమర్థములు స్వసదృశవర్ణములుగలవి) పాదదన్తాదిస్థానులు (ప్రకృతులు) ఆ ప ములగునని యాశయము.

2. ఈ సూత్రములోనికి అనుదాత్తస్యచర్దుః చాన్యతర స్యాం (6-1-59) సూత్రమునుండి అన్యతరస్యామనునదియనువర్తించును.

కనుకనే (వికల్పముగనాదేశములగుటచే) "ఆస్యే తుల్యాః, పాదేనో పహతమ్, ఇత్యాదిభాష్యప్రయోగములు సాధువులగును. 'హృదయ స్యప్రియః' అనుసూత్రప్రయోగముగూడనుపపన్నమగును.

3. 'హవ్యా జుహ్వాన ఆసని' "ఆసన్యం ప్రాణమూచుః, ఇత్యాదిస్థలములందు 'ఆసన్' అనుదానికి ముఖమనునర్థము చెప్పకతప్పదు. వేదభాష్యమునందునిట్లే వ్యాఖ్యానము చేయబడెను. కావుననే కాశికావ్యాఖ్యాతయగు హరదత్తుడు పైకారణములజూపి వృత్తిగ్రంథమునకు ప్రామాదికత్వమును స్పష్టపరచెను.

* 230. సుడనపుంసకస్య 1-1-43 సుట్, అనపుంసకస్య. (సర్వనామస్థానమ్)

సుట్ ప్రత్యాహారః। స్వాదిపఞ్చవచనాని సర్వనామస్థానసంజ్ఞాని స్యురక్లీబస్య॥

230. 'సుట్' అనునది సుప్రత్యయమునకు ఔట్‌లోని టకారముతో ప్రత్యాహారము. స్త్రీలిఙ్గపుంలిఙ్గములలో సు, ఔ, జస్, అమ్, ఔట్, ఈయైదువచనములు సర్వనామస్థానసంజ్ఞగలవగును.

* 231. స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే 1-4-17 స్వాదిషు, అసర్వనామస్థానే. (పదమ్)

కప్ప్రత్యయావధిషు స్వాదిష్వసర్వనామస్థానేషు పరతః పూర్వం పదసంజ్ఞం స్యాత్॥

231. ఉరః ప్రభృతిభ్యః కప్ (5-4-151) సూత్రవిహితమగు కప్ప్రత్యయమంతమందును స్వౌజసమౌట్ సూత్రవిహితమగు సుప్రత్యయమాదియందునుగల్గి సర్వనామస్థానభిన్నములగు ప్రత్యయములు పరమగునపుడు పూర్వము పదసంజ్ఞగలదగును. 'స్వాదిషు' అనుచోట నాదిపదముచే శిష్టులవ్యాఖ్యానమువలన కప్ప్రత్యయమువరకుండు ప్రత్యయములు గ్రహింపబడును. ఇట్లు లబ్ధమయినదే 'కప్ప్రత్యయావధిషు' అనునది.

* 232. యచి భమ్ 1-4-18 యచి, భమ్, (స్వాదిషు, అసర్వనామస్థానే)

యకారాదిష్వజాదిషుచ క(ప్ప్రత్యయావధిషు స్వాదిష్వసర్వనామస్థానేషు పరతః పూర్వం భ సంజ్ఞం స్యాత్॥

'యచి' అనునది సమాహారద్వంద్వము (యశ్చ అచ్, చ=యచ్, తస్మిన్) ఇది వర్ణబోధకసప్తమ్యన్తమగుటచేతను స్వాదిషు అనుదానికి విశేషణమగుటచేతను "యస్మిన్విధిః, అనుపరిభాషచే తదాదిని బోధించును. యకారముగాని అచ్చుగాని ఆదియందుగలిగి కప్ప్రియావధికములును సర్వనామస్థానభిన్నములునగు స్వాదులు పర మగునపుడు పూర్వము భసంజ్ఞకమగును.

* 233. ఆకడారాదేకా సంజ్ఞా 1-4-1 ఆకడారాత్, ఏకా, సంజ్ఞా.

ఇత ఊర్ధ్వం కడారాః కర్మధారయ ఇత్యతః ప్రాగేకస్యైకైవ సంజ్ఞా జ్ఞేయా। యా పరాऽనవకాశా చ। తేన శసాదావచి భసంజ్ఞైవ। న పదత్వమ్। అతో జశ్త్వం న। దతః, దతా। జశ్త్వమ్। దద్భ్యామిత్యాది। మాసః। మాసా। భ్యామి రుత్వే యత్వేచ యలోపః। మాభ్యాం, మాభిరిత్యాది॥

233. ఈ సూత్రము మొదలుకొని, కడారాఃకర్మధారయే (2-2-38) సూత్రమునకు పూర్వమునందు సూత్రములచే విధింపబడిన సంజ్ఞలలో నొకదానికొకే సంజ్ఞయగును. అట్టివి రెండుసంజ్ఞలొకచోట ప్రవర్తించవని యభిప్రాయము. సావకాశములగు రెండు సంజ్ఞలకొకచోట ప్రసక్తియున్నపుడు పరమయినదే ప్రవర్తించును. సంజ్ఞలలో నొకటియనవకాశమైనదగునపుడదే ప్రవర్తించునని యూహింపదగును. ప్రకృతమున పరముననవకాశమునగుటచే భసంజ్ఞ, పదసంజ్ఞను బాధించి

ప్రవర్తించును. కనుక శస్ మొదలగునజాదిప్రత్యయములు పరమగున పుడు భసంజ్ఞయేగాని పదసంజ్ఞ రాదు. దన్తశబ్దమునకు దతాదేశము ప్రవర్తించినపిదప, దత్ + శస్, దత్ + టా అనియుండగా పదసంజ్ఞలే నందున జశ్త్వము రాదు. దతః, దతా. హలాదిప్రత్యయములు పరమ గునపుడు పదసంజ్ఞయున్నందున జశ్త్వము ప్రవర్తించును. దద్భ్యామ్, మొదలగునవియగును. మాసశబ్దమునకు మాస్ ఆదేశమగును. మాసః (మాస్ + శస్) మాసా (మాస్ + టా) మాస్ + భ్యాం, అనియుండ, రుత్వము, (ససజుషోరుః) యత్వము, (భోభగో) యలోపము, (హలిసర్వే షామ్) నుప్రవర్తించును. 'మాభ్యామ్' అనియగును. మాభిరిత్యా దులిట్లేయగును.

వివ:- 'ధనుషావిధ్యతి' ఇత్యాదులందు పరమగు కరణసంజ్ఞ, పూర్వమయిన యపాదానసంజ్ఞను బాధించును. కేవలపరసంజ్ఞ, పూర్వ సంజ్ఞకు బాధకమనుటకిది యుదాహరణము.

✱ 234. భస్య 6-4-120.

అధికారోఽయమ్॥

234. ఇది యధికారసూత్రము. కావుననుత్తరసూత్రములం దనువృత్తమయి, భస్య భవతి (ఈసూత్రముచే విధింపబడినది భసంజ్ఞ కలదానికి ప్రవర్తించును) అని బోధించును. ఆరవయధ్యాయము తుది వఱకునిది యధికృతమగును.

✱ 235. అల్లోపోఽనః 6-4-134 అత్, లోపః, అనః.

(భస్య, అఙ్గమ్)

అఙ్గావయవోఽసర్వనామస్థానయజాదిస్వాది

పరో యోఽన్ తస్యాకారస్య లోపః స్యాత్।

235. సర్వనామస్థానభిన్నములగు యకారాదులు నజాదులున గు స్వాదులు పరమందుగలిగి యఙ్గమునకవయవమగు అన్ యొక్క- అకారము లోపించును.

వివ:—సూత్రమున 'అత్' అనునది లుప్తషష్ఠ్యన్తమని గ్రహింపనది. భస్య, అంగస్య, అనునవి యధికారలబ్ధములు. వీనిచేనుపస్థితమైనది సర్వనామస్థానభిన్నయజాదిస్వాదిప్రత్యయము. అజ్గము ప్రత్యయవిశేషము, ఈరెండును 'అన్' అనుదానికి విశేషణములు. అస్ అనునది అకారమునకు విశేషణము. ఇట్లు సిద్ధమైనదే మూలములోని యర్థము. పైరీతిని వ్యాఖ్యానముచేయుటవలన తక్ష్ణా (తక్షన్ + టా) అనుచోట తకారముపై అకారమునకు లోపము వారితమగును.

✻ 236. రషాభ్యాం నో ణస్సమానపదే 8-4-1 రషాభ్యామ్, నః, ణః, సమానపదే.

ఏకపదస్థాభ్యాం రేఫషకారాభ్యాం పరస్య నస్య ణః స్యాత్। యూష్ణః। యూష్ణా। పూర్వస్మాదపి విధౌ స్థానివద్భావ ఇతి పక్షే తు అడ్వ్యవాయ ఇత్యేవాత్రణత్వమ్। పూర్వత్రాసిద్ధే నస్థానివదితితు ఇహ నాస్తి। తస్య దోషస్సంయోగాదిలోపలత్వణత్వేష్వితి నిషేధాత్॥

236.[1] అఖణ్డపదమందుండు రేఫషకారములకంటె నవ్యవహితపరమగు నకారమునకు ణకారమాదేశమగును, యూష్ణః (యూషన్ + శస్, అల్లోపోనః) "అచః పరస్మిన్ (51) సూత్రమునపూర్వవిధౌ అనుదానికావృత్తిచేసి పూర్వస్మాద్విధిః పూర్వవిధిః అని సమాసముచెప్పినయెడల స్థానిభూతమయినయచ్చునకు పూర్వమందుండువర్ణముకంటె పరమగుదానికి కార్యముచేయునపుడు నజాదేశము స్థానివద్భావము నొందునను నర్థములభించును. దీనినే పఞ్చమీసమాసపక్షమందురు. ఈ పక్షమందు యూష్ణః ఇత్యాదులందల్లోపము ణత్వముచేయుచున్నపుడు స్థానివద్భావమునొందుటచే నకారమకారముతో వ్యవహితమగుటవలన 'రషాభ్యామ్' అనుసూత్రము ప్రవర్తించదు. అపుడు అట్కుప్, (198) సూత్రముచేతనే యిచట ణత్వము వచ్చును. 'పూర్వ[2]

త్రాసిద్ధే నస్థానివత్' (త్రిపాదిలోని కార్యము చేయునపుడు అచః పరస్మిన్ సూత్రవిహితమగు స్థానివద్భావము[3] ప్రవర్తించదు) అను స్థానివద్భావనిషేధవచనము 'తస్యదోషస్సంయోగాదిలోపలత్వణత్వేషు' అనువచనముచే నిషేధింపబడినందున నిచట (ణత్వమువిషయమై) దానికి ప్రవృత్తి లేదని భావము.

వివ 1. సమానపదే, అనుచోట సమానగ్రహణమువలననే కపదమనునర్థము లభించెను. ఏకపదమననఖండపదము. రేఫషకారములతో రహితమయి నకారముగలపదముతో గూడియుండని పదము సమానపదము. ఇట్లు చెప్పుటచే రామనామ, మొదలగు సమస్తపదములందు ణత్వము వారింపబడును.

2. పూర్వత్రాసిద్ధే నస్థానివత్ (పూర్వత్రాసిద్ధమనత్రైపాదికశాస్త్రము) అచః పరస్మిన్ననునతిదేశమునుగురించి త్రిపాదియసిద్ధమగుటచే త్రిపాదియందీయతిదేశము ప్రవర్తించదని చెప్పుటవలన సిద్ధమయినదే యీవచనము.

3. తస్యదోష... త్వేషు, తస్య=పూర్వత్రాసిద్ధేనస్థానివత్ అను నిషేధమునకు, సంయో......ణత్వేషు=సంయోగాదిలోపలత్వణత్వములు చేయునపుడు, దోషః=నిషేధము. అనగా త్రైపాదికములగు సంయోగాదిలోపలత్వణత్వములవిషయమై స్థానివద్భావము ప్రవర్తించునని యాశయము.

* 237. నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య 8-2-7 న, లోపః, ప్రాతిపదిక, అన్తస్య. (పదస్య)

నేతి ప్రాతిపదికేతిచ లుప్తషష్ఠీకే పదే. ప్రాతిపదికసంజ్ఞకం యత్పదం తదన్తస్య నకారస్య లోపః స్యాత్. నలోపస్యాసిద్ధత్వాత్ దీర్ఘత్వమేత్వమైస్త్వంచ న. యూషభ్యామ్. యూషభిః యూషభ్యః ఇత్యాది.

237. సూత్రమందు న, ప్రాతిపదిక, అనునవి లుప్తషష్ఠ్యన్తములు. ప్రాతిపదికసంజ్ఞగలపదముయొక్క తుదినున్న నకారమునకు లోపమగును. యూషభ్యామ్, (యూషన్ + భ్యామ్) ఇత్యాదులు. ఈనలోపమసిద్ధమగుటచే నజ్గమదన్తముగానందున యూషభ్యామ్, అనుచోట (సుపిచ) దీర్ఘము- యూషభ్యః, అనుచోట (బహువచనే ఝల్యేత్) ఏత్వము, యూషభిః అనుచోట (అతోభిసఐస్) ఐసాదేశము, ప్రవర్తించవు.

వివ:_పదమునకు ప్రాతిపదికమను విశేషణమువలన హన్ధాతువునకు లజ్ప్రథమపురుషైకవచనమగు 'అహన్, అనుచోట నలోపము వారితమగును. ఇది తిఙన్తమగుటవలన పదమయినను ధాతువగుటచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞకము గాదు.

* 238. విభాషా ఙిశ్యోః 6-4-136 విభాషా, ఙిశ్యోః, (అల్లోపో౽నః)

అఙ్గావయవో౽సర్వనామస్థానయజాదిస్వాదిపరో యో౽న్తస్యాకారస్య లోపో వా స్యాత్ ఙిశ్యోః పరయోః। యూష్ణి, యూషణి। పక్షే రామవత్। పద్దన్నితిసూత్రే ప్రభృతిగ్రహణం ప్రకారార్థమ్। తథాచ, ఔఙః శ్యామపి దోషన్నాదేశో భాష్యే కకుద్దోషణీత్యుదాహృతః। తేన పదఙ్ఘ్రిశ్చరణో౽స్త్రియాం, స్వాన్తం హృన్మానసం మనః, ఇతిచ సంగచ్ఛతే। ఆసన్యం ప్రాణమూచురితిచ। ఆస్యే భవఆసన్యః। దోష్శబ్దస్య నపుంసకత్వమప్యత ఏవ భాష్యాత్ । తేన దక్షిణం దోర్నిశాచరఇతి సంగచ్ఛతే। భుజబాహూ ప్రవేష్టో దోరితి సాహచర్యాత్పుంస్త్వమపి। దోషం తస్య తథావిధస్య భజత ఇతి। ద్వయోరహ్నోర్భవః ద్వ్యహ్నః॥

238. ఙి (సప్తమ్యేకవచనము) శీ, (నపుంసకాచ్చ (311) సూత్రవిహితమగునాదేశము.) వీనిలోనేదైన పరమగునపుడు, సర్వనామస్థానభిన్నములగు యకారాదులునజాదులునగు స్వాదులు పరమందుగలిగి యఙ్గమునకవయవమగు అన్‌యొక్క అకారమునకు లోపము వికల్పముగనగును. యూష్ణి (యూషన్ + ఙి) అల్లోపాభావపక్షమందు, యూషణి. యూషన్నాదేశము రానిపక్షమందు యూషశబ్దము రామశబ్దసదృశము. "పద్దన్నోమాస్* సూత్రమందలి ప్రభృతిగ్రహణము సాదృశ్యార్థకము. శస్‌ప్రభృతిషుఅనుదానికి శస్‌ప్రత్యయసదృశములగు సుప్పులు పరమగునపుడని యర్థము. సుప్పులందు శస్సాదృశ్యము శస్సుయందున్న సుప్త్వమనుధర్మముచే గ్రహింపవలయును. శ్లోకాదిశబ్దములు పరమగునపుడు హృదాదేశమును విధించు "వా శోకష్యఞ్ రోగేషు (6-3-51) సూత్రమునకు వైయర్థ్యము సంభవించును గాన శస్‌సాదృశ్యము శబ్దత్వమను ధర్మముచే గ్రహింపవలనుపడదు.

ప్రభృతిగ్రహణము సాదృశ్యార్థకమనుటలో 'కకుద్దోషణీ యాచతే మహాదేవః' అను భాష్యప్రయోగము ప్రమాణము. కకుద్దోషణీ అనుచోట కకుత్, దోషణీఅని ఛేదము. దోషణీ అనునది నపుంసకద్వితీయాద్వివచనము. (దోష్ + ఔ) ప్రభృతిగ్రహణము సాదృశ్యార్థకముగానిచో నీప్రయోగమసఙ్గతము కావలయును. ఇట్లు వ్యాఖ్యానముచేయుటచే "పదఙ్ఘ్రిశ్చరణోఽస్త్రియామ్" స్వాన్తం హృన్మానసం మనః, "ఆసన్యం ప్రాణమూచుః" ఇత్యాదిప్రయోగములుపపన్నములగును. ఆసన్యః (ఆస్యే=ముఖమందు, భవః=జనించునదిలేకయుండునది). కకుద్దోషణీ అనుభాష్యప్రయోగమువలననే దోష్‌శబ్దమునకు నపుంసకత్వముగూడ సిద్ధమగును. కావున "తముపాద్రవదుద్యమ్య దక్షిణం దోర్నిశాచరః" అను రఘువంశశ్లోకమున దోష్‌శబ్దమునకు నపుంసకలిఙ్గము సాధువగును. 'భుజబాహూప్రవేష్టో దోః' అనుకోశమున పుంలిఙ్గబాహ్వాదిశబ్దములసాహచర్యమువలన దోష్‌శబ్దము పుంలిఙ్గమునగును. కావుననే, దోషం తస్య తథావిధస్య భజతశ్చాపస్య గృహ్ణాన్ గుణమ్, అనుశ్రీహర్షప్రయోగమున పుంలిఙ్గమును సాధువగును.

'ద్వ్యహ్నః (ద్వయోరహ్నోర్భవః) అనునది తద్ధితార్థద్విగు సమాసము. రెండుదివసములలో జరుగునదని యర్థము.

* 239. సంఖ్యావిసాయపూర్వస్యాహ్నస్యాహనన్యతరస్యాం ఙౌ। 6-3-110 సంఖ్యావిసాయపూర్వస్య, అహ్నస్య, అహన్, అన్యతరస్యామ్, ఙౌ.

సంఖ్యాదిపూర్వస్యాహ్నస్య అహనాదేశో వా స్యాత్ ఙౌ। ద్వ్యహ్ని। ద్వ్యహని। ద్వ్యహ్నే। విగతమహః వ్యహ్నః। వ్యహ్ని। వ్యహని। వ్యహ్నే। అహ్నస్సాయస్సాయాహ్నః। సాయాహ్ని। సాయాహని। సాయాహ్నే। ఇత్యదన్తాః। విశ్వపాః।

239. సంఖ్యావాచకము, వి, సాయ, ఇవి పూర్వమందుగల అహ్నశబ్దమునకు ఙిప్రత్యయముపరమగునపుడు, 'అహన్' ఆదేశము వికల్పముగనగును. సంఖ్యావాచకము పూర్వమందుగల అహ్నశబ్దమునకుదాహరణము. ద్వ్యహ్ని (ద్వ్యహ్న + ఙి) ఇచట నీసూత్రముచే అహనాదేశము. విభాషాఙిశ్యోః (240) సూ. చే, అకారలోపము. లోపాభావపక్షమందు, ద్వ్యహని. అహనాదేశము రానిపక్షమందు ద్వ్యహ్నే. శేషము రామశబ్దసదృశము. విపూర్వమునకుదాహరణము. వ్యహ్నః, (విగతమహః) గతదివసము. వ్యహ్ని. వ్యహని. వ్యహ్నే. ద్వ్యహ్నశబ్దమునకువలె ప్రక్రియనూహింపదగును. సాయపూర్వమునకుదాహరణము. సాయాహ్నః. (అహ్నస్సాయః) దివసావసానము. సాయాహ్ని. సాయాహని. సాయాహ్నే.

అదన్తశబ్దములుముగిసినవి.

విశ్వపాః, (విశ్వపాశబ్దముకంటెసుప్రత్యయమురుత్వవిసర్గములు) ఇది ఆబన్తముగాకపోవుటచే హల్ఙ్యాబ్భ్యః (253) సూ. చే, సులోపము రాదు. విశ్వపా + ఔ. ఇచట పూర్వసవర్ణదీర్ఘము (ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః) (165) ప్రాప్తమగుచుండ.

* 240. దీర్ఘాజ్జసి చ 6-1-105. దీర్ఘాత్, జసి, చ। (ప్రథమయోఃపూర్వసవర్ణః, ఇచి, న,)

దీర్ఘాజ్జసి ఇచి చ పరే ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణదీర్ఘో నస్యాత్। వృద్ధిః। విశ్వపౌ। సవర్ణదీర్ఘః।విశ్వపాః। యద్యపీహాఔజి నాదిచీత్యేవ సిద్ధం, జసితు సత్యపి పూర్వసవర్ణదీర్ఘే క్షతిర్నాస్తి, తథాపి గౌర్యౌ, గౌర్యః, ఇత్యాద్యర్థం సూత్రమిహాపి న్యాయ్యత్వాదుపన్యస్తమ్॥

240. దీర్ఘమునకు జస్ప్రత్యయముగాని ఇచ్ప్రత్యాహారవర్ణముగాని పరమగునపుడు పూర్వసవర్ణదీర్ఘము రాదు. విశ్వపా+ఔ అనుచోటనీసూత్రముచే పూర్వసవర్ణదీర్ఘము నిషేధింపబడినందున వృద్ధిరేచి సూత్రముచే వృద్ధి ప్రవర్తించును. విశ్వపౌ. విశ్వపా+జస్. ఇచట సవర్ణదీర్ఘము. విశ్వపాః. విసర్గింపవిశ్వపాశబ్దమునకు ప్రథమాద్వితీయాద్వివచనములు పరమగునపుడు, నాదిచి (166) సూ. చే, దీర్ఘనిషేధము సిద్ధమగును. జస్సుపరమగునపుడు, పూర్వసవర్ణదీర్ఘము ప్రవర్తించినను దోషములేదు. కాని గౌర్యౌ గౌర్యః మొదలగు రూపములకొఱకీసూత్రమావశ్యకము. దీనికిచటను ప్రవృత్తియున్నందున నుపన్యసించుట న్యాయ్యమగును.

* 241. ఆతోధాతోః 6-4-140. ఆతః, ధాతోః (భస్య, అఙ్గమ్, లోపః)

ఆకారాన్తో యోధాతుః తదన్తస్య భస్యాఙ్గస్య లోపః స్యాత్। అలోఽన్త్యస్య। విశ్వపః। విశ్వపా। విశ్వపాభ్యామిత్యాది। ఏవం శఙ్ఖధ్మాదయః। ధాతోఃకిమ్। హాహాన్। టా, సవర్ణదీర్ఘః హాహా। ఙే, వృద్ధిః, హాహై। ఙసిఙసోర్దీర్ఘః। హాహాః। ఓసి వృద్ధిః। హాహౌః। ఙౌ, ఆద్గుణః, హాహే। శేషంవిశ్వపావత్। ఆతఇతి యోగవిభాగాదధాతోరప్యాకారలోపః క్వ

చిత్। క్త్వః। శ్నః ః। హారిః। ప్రథమ
యోః పూర్వసవర్ణః। హారీ॥

241. ఆకారాన్తమగు ధాతువన్తమందుగల్గి భసంజ్ఞకమగునఙ్గమునకు లోపమగును. ఈలోపమలోఽన్త్యపరిభాషచే, నఙ్గముయొక్క తుదివర్ణమునకగును. విశ్వపః (విశ్వపా + శస్) విశ్వపా (విశ్వపా + టా) విశ్వపాభ్యామ్, ఈ మొదలగునవివిశ్వపాశబ్దముయొక్క రూపములు. విశ్వపాఅనునఙ్గమాకారాంతమగు పా (రక్షణే) ధాతువంతమందుగలది. ఇట్లేశఙ్ఖధ్మః. (శఙ్ఖమునుపూరించువాడు) సోమపాః (సోమరసమును పానముచేయువాడు) మొదలగునాకారాన్తశబ్దములకు ప్రక్రియనూహింపదగును. హాహాశబ్దమునకు (గంధర్వవిశేషవాచకము, అవ్యుత్పన్నప్రాతిపదికము) శసాదులు పరమగునపుడు లోపమునువారించుటకై 'ధాతోః' అనునదావశ్యకము. 'ధాతోః' అనునదియున్నయెడల హాహా అనునది ధాత్వన్తమగునఙ్గము కాదుగావున లోపము వారితమగును. హాహాశబ్దమునకు ద్వితీయాబహువచనము హాహాన్. తృతీయైకవచనమందు సవర్ణదీర్ఘము. హాహా. హాహై (హాహా + ఙే) వృద్ధి. పఞ్చమీషష్ఠ్యేకవచనములందు సవర్ణదీర్ఘము. హాహాః. షష్ఠీసప్తమీద్వివచనములందు వృద్ధి. హాహౌః. సప్తమ్యేకవచనమున (హాహా + ఙి) గుణము. హాహే. శేషము విశ్వపాశబ్దసదృశము. సూత్రములోని 'ఆతః' అనుదానిని విభజించి దీనిచే ఆకారాన్తముభసంజ్ఞకమునగునఙ్గమునకు లోపమును విధించుటచే ధాతుభిన్నమగునఙ్గమునకును కొన్ని శబ్దములందు లోపము సిద్ధమగును. క్త్వాప్రత్యయమునకిడాగమమగుననునర్థముగల 'క్త్వాఇట్' అనుప్రయోగము, శ్నాప్రత్యయములోని శవర్ణమునకిత్సంజ్ఞయగుననునర్థముగల "శ్నఃశస్యేత్త్వమ్", ఇత్యాదిప్రయోగములందుండు క్త్వః, శ్నః, ఇత్యాదులుదాహరణములు.

ఆదన్తశబ్దప్రకరణముముగిసెను.

హారిః (హారి+సు) హారి + ఔ 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' సూత్రముచే, దీర్ఘము. హారీ.

* 242. జసిచ 7-3-109 జసి, చ (అఙ్గస్య, హ్రస్వస్య, గుణః)
హ్రస్వాన్తస్యాఙ్గస్య గుణః స్యాజ్జసి పరే। హరయః।

242. హ్రస్వమంతమందుగల యఙ్గమునకు జస్సుపరమగునపుడు గుణాదేశమగును. హరి + అస్. హరే + అస్. అయాదేశము. హరయః.

* 243. హ్రస్వస్యగుణః 7-3-108 హ్రస్వస్య, గుణః. (సంబుద్ధౌ)
హ్రస్వస్య గుణః స్యాత్సంబుద్ధౌ। ఏఙ్ హ్రస్వాదితిసంబుద్ధిలోపః। హేహరే। హరిమ్। హరీ। హరీన్॥

243. హ్రస్వాన్తమగునఙ్గమునకు సంబుద్ధిపరమగునపుడు గుణాదేశమగును. హేహరే (హేహరి + సు) గుణమేకారమువచ్చును. పిదప ఏఙ్హ్రస్వాత్సంబుద్ధేః (194) సూ. చే, సంబుద్ధిలోపము. హరిమ్. (హరి + అమ్) పూర్వరూపము. హరీ (హరి + ఔ) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము. హరీన్ (హరి + శస్) పూర్వసవర్ణదీర్ఘనత్వములు.

* 244. శేషోఘ్యసఖి 1-4-7 శేషః, అసఖి, (యూ, హ్రస్వౌ)
అనదీసంజ్ఞౌ హ్రస్వౌ యావిదుతౌ తదన్తం సఖివర్జం ఘిసంజ్ఞం స్యాత్। శేషః కిమ్। మత్యై। ఏకసంజ్ఞాధికారాత్సిద్ధే శేషగ్రహణం స్పష్టార్థమ్। హ్రస్వౌ కిమ్। వాతప్రమ్యే। యూ కిమ్। మాత్రే॥

244. యూస్త్ర్యాఖ్యౌనదీ, సూ. చే, నదీసంజ్ఞను విధించి, తరువాత నీసూత్రమును చెప్పెను. ఉక్తముకంటెనన్యమయినది శేషపదమునకర్థము. ఇచటిశేషపదలబ్ధార్థమే అనదీసంజ్ఞౌ అనునది. నదీసంజ్ఞారహితములు హ్రస్వములగునివర్ణోవర్ణములంతమందుగలదై సఖిశబ్దభిన్నమయిన శబ్దము ఘిసంజ్ఞ గలదగును. హరి, శంభు, ఇత్యాదులుదా

హరణములు. మత్యై (మతి + ఙే) ఇచట మతిశబ్దమునకు ఘిసంజ్ఞను వారించుటకు శేషగ్రహణము. మతిశబ్దమునకిత్సంజ్ఞకఙకారాదిప్రత్యయములు పరమగునపుడు ఙితిహ్రస్వశ్చ (297) సూ. చే, వికల్పముగ నదీసంజ్ఞ విధించబడెను. నదీసంజ్ఞాపక్షమందు ఘిసంజ్ఞ ప్రసక్తమయిన చో ఆణ్నద్యాః (269) సూ. చే, నాడాగమము, ఘేర్ఙితి (246) సూ. చే, గుణము, అయాదేశము, ప్రవర్తించును. 'మతయై' అనుననిష్టరూపమగును. మత్యై అనునిష్టరూపము సిద్ధముగాకపోవును. ఘినదీసంజ్ఞలేక సంజ్ఞాధికారస్థములగుటచే, 'మత్యై' అనుచోట ననవకాశమగు నదీసంజ్ఞయే ప్రవర్తించునుగావున శేషగ్రహణములేకపోయినను దోషము లేదు. అపుడు శేషగ్రహణము అనువృత్తమగునివర్ణోవర్ణములకు విశేష్యమయి స్పష్టముగ తదన్తవిధిలాభమును గలుగచేయుట కుపయోగించును. వాతప్రమ్యై (వాతప్రమీ + ఙే) ఇచట దీర్ఘాన్తమునకు ఘిసంజ్ఞను వారించుటకై, 'హ్రస్వ'అనువిశేషణము (మాతృ + ఙే) మాత్రే, ఇచట మాతృశబ్దమునకు ఘిసంజ్ఞను వారించుటకై, యూ (ఇదుతౌ) అనునదావశ్యకము. ఉక్తస్థలములందు ఘిసంజ్ఞయున్నచో ఘేర్ఙితి, సూ. చే, గుణము ప్రసక్తమగునని యూహించునది.

* 245. ఆఙోనాఽస్త్రియామ్. 7-3-120 ఆఙః, నా, అస్త్రియామ్ (ఘేః)

ఘేః పరస్యాఙో నా స్యాదస్త్రియామ్। ఆఙితిటాసంజ్ఞా ప్రాచామ్। హరిణా। అస్త్రియాంకిమ్। మత్యా॥

245. ఘిసంజ్ఞకముకంటె పరమగు 'ఆఙ్' నకు 'నా' అనునది ఆదేశమగును, స్త్రీలిఙ్గమున రాదు. ప్రాచీనవైయాకరణులు, తృతీయైకవచనమును ఆఙనుదానిచేవ్యవహరించిరి. ఈశాస్త్రమందునావ్యవహారమున్వీకరింపబడును. హరిణా (హరి+టా) నాదేశము, ణత్వము. మత్యా. ఇచట మతిశబ్దమునకు శేషోఘ్యసఖి సూ. చే, ఘిసంజ్ఞ యుం

డును. ఈసూత్రమునందు హ్రియామనునదిలేనిచో నిచటను నాభావము ప్రసక్తమయ్యెడిని.

* 246. ఘేర్ఙితి 7-3-111 ఘేః, ఙితి. (సుపి, గుణః)
ఘిసంజ్ఞకస్య ఙితి సుపి గుణః స్యాత్। హరయే। ఘేఃకిమ్। సఖ్యే। ఙితికిమ్। హరిభ్యామ్। సుపీకిమ్। పట్వ్యై। ఘేర్ఙితీతిగుణేకృతే॥

246. ఘిసంజ్ఞకమునకు ఇత్సంజ్ఞకఙకారముగల సుప్పు పరమగు నపుడు గుణమాదేశమగును. హరయే (హరి + ఙే) గుణాయాదేశములు. సఖ్యే (సఖి + ఙే) ఇచట గుణమును వారించుటకై ఘేః అనునది యావశ్యకము. హరిభ్యామనుచోట గుణమును వారించుటకు ఙితిఅనునదియావశ్యకము. పట్వ్యై (పటు + ఙీప్) ఇచట గుణనివృత్తికొఱకు సుపీ అనునదియుండవలయును. ఙీపుసుప్పుగాకపోవుటచే గుణము నివర్తించును. హరి + ఙసి. 'ఘేర్ఙితి, సూ. చే, గుణముచేయగా హరే + అస్. అనియగును. ఇట్లుండ॥

* 247. ఙసిఙసోశ్చ 6-1-110 ఙసిఙసోః, చ. (ఏకః పూర్వపరయోః, ఏఙః, అతి, పూర్వరూపమ్)
ఏఙోఙసిఙసోరతిపరే పూర్వరూపమేకాదేశః స్యాత్। హరేః। హర్యోః। హరీణామ్॥

247. ఏ, ఓ, వీనికి ఙసిఙస్సులఅకారముఃపరమగునపుడు పూర్వరూపమేకాదేశమగును. హరేః, (హరే + అస్) పూర్వరూపము, రుత్వవిసర్గములు. షష్ఠ్యేకవచనమునిట్లెయూహించునది. (హరేః) హర్యోః (హరి + ఓస్) యణాదేశము. హరీణామ్ (హరి + ఆమ్) నుడాగమదీర్ఘణత్వములు.

వివ:—ఏఙ్లు ఙసిఙస్సులు సమసంఖ్యాకములైనను యథాసంఖ్యసూత్రమునకుస్వరితత్వమఙ్గీకరింపనందున నీసూత్రమున క్రమాన్వయములేదు.

✓ * 248. అచ్చ ఘేః 7-3-119 అత్, చ, ఘేః (ఇదుద్భ్యామ్, ఙేః, ఔత్)

ఇదుద్భ్యాముత్తరస్య ఙేరౌత్స్యాత్, ఘేర న్తాదేశశ్చాకారః। హరౌ। హర్యోః। హరిషు। ఏవం శ్రీపత్యగ్నిరవికవ్యాదయః॥

248. హ్రస్వములగు నికారోకారములకంటె పరమగు సప్తమ్యేకవచనమునకు ఔకారమాదేశమగును, ఘిసంజ్ఞకమునకకారమన్తాదేశమునగును. హరి + ఙి. హర + ఔ. వృద్ధి. హరౌ. హర్యోః. (హరి+ ఓస్) హరిషు (హరి + సు) షత్వము. శ్రీపతి, అగ్ని, రవి, కవి, మొదలగుశబ్దములు హరిశబ్దసదృశములు.

* 249. అనఙ్ సౌ 7-1-93. అనఙ్- సౌ. (అఙ్గస్య, సఖ్యుః, అసంబుద్ధౌ)

సఖ్యురఙ్గస్యానఙాదేశః స్యాదసంబుద్ధౌ సౌ పరే। ఙిచ్చేత్యన్తాదేశః॥

249. సఖిశబ్దమున్తమందుగల యఙ్గమునకు ప్రథమైకవచనము పరమగునపుడనఙాదేశమగును. అనఙున నకారముపై యకారముచ్చారణార్థము. అనఙు, ఙిత్తగుటచే, ఙిచ్చ, పరిభాషచే, నన్తాదేశమగును. సఖి+స్। సఖన్+స్.

* 250. అలోఽన్త్యాత్పూర్వఉపధా 1-1-65. అలః, అన్త్యాత్, పూర్వః, ఉపధా!

అన్త్యాదలః పూర్వోవర్ణఃఉపధాసంజ్ఞఃస్యాత్ ॥

250. ఒకశబ్దముయొక్క తుదినున్న వర్ణమునకు పూర్వమగువర్ణముపధాసంజ్ఞకలదగును. సఖన్. ఇచట నకారమునకు పూర్వమందుండు అకారముపధయనబడును.

వివ:—ఇచట అల్ప్రిత్యాహారమువర్ణపర్యాయము. అవధ్యవధిమత్తులు సజాతీయములయే యుండును. ప్రకృతమున నవధివర్ణము గావుననవధిమత్తునువర్ణమే యగును. ఇట్లు సిద్ధమయినదే, పూర్వోవర్ణః అనుచోట వర్ణమనునది.

* 251. సర్వనామస్థానే చాసంబుద్ధౌ 6-4-8. సర్వనామస్థానే, చ, అసంబుద్ధౌ (నోపధాయాః)

నాన్తస్యోపధాయాదీర్ఘఃస్యాదసంబుద్ధౌ సర్వనామస్థానే పరే॥

251. నకారాన్తమగు నఙ్గమునకవయవమగు నుపధకు సంబుద్ధిభిన్నమగు సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు దీర్ఘము వచ్చును. సఖాన్ + స్.

* 252. అపృక్త ఏకాల్ ప్రత్యయః 1-2-41. అపృక్తః, ఏకాల్, ప్రత్యయః।

ఏకాల్ ప్రత్యయో యఃసోఽపృక్తసంజ్ఞః స్యాత్॥

252. ఒకేవర్ణముగలప్రత్యయమపృక్తసంజ్ఞకలదగును.

వివ:—సూత్రమున అపృక్తః అనుచోట పుంలిఙ్గమవివక్షితము. కావున అపృక్తం హల్ ఇత్యాదులు సఙ్గతములగును.

* 253. హల్ఙ్యాబ్భ్యో దీర్ఘాత్సుతిస్యపృక్తం హల్ 6-1-68 హల్ఙ్యాబ్భ్యః, దీర్ఘాత్, సుతిసి, అపృక్తం, హల్ (లోపః)

హలన్తాత్పరం, దీర్ఘౌయాఙ్యాపౌ, తదన్తాచ్చ పరం, సుతిసీత్యేతదపృక్తంహల్, లుప్యతే! హల్ఙ్యాబ్భ్యః కిమ్। గ్రామణీః। దీర్ఘాత్కిమ్। నిష్కౌశామ్బిః। అతిఖట్వః। సుతిసీతికిమ్। అభైత్సీత్। తిపాసహచరితస్య

సిపోగ్రహణాత్సిచోగ్రహణంనాస్తి। అపృక్తమితికిమ్। బిభర్తి। హల్ కిమ్। బిభేద। ప్రథమహల్ కిమ్। రాజా। న లోపోనస్యాత్సంయోగాన్తలోపస్యాసిద్ధత్వాత్। సఖా। హేసఖే॥

253. హలన్తముకంటె పరమగునట్టిగాని దీర్ఘములగు ఙ్యు, జీషు, జీను, టాపు, డాపు, చాపు, ప్రత్యయములన్తమందుగలదానికంటె పరమగునట్టిగాని సు, తి, సి, అనువానియొక్కయపృక్తమగు హల్లు లోపించును. సుఅనునది సుప్పు (ప్రథమైకవచనము). తి, సి, అనునవి, తిఙ్లు. 'హల్ఙ్యాబ్భ్యః' అనుపదములేనియెడల, దీర్ఘాన్తముకంటె పరమమగు స్వాదులకు లోపమనియర్థమగును. 'రామః' ఇత్యాదుల లో, దీర్ఘాన్తముగాకపోవుటవలన దోషము లేదు. కాని గ్రామణీః, అనుచోట సులోపము ప్రసక్తమగును. కావున తద్వారణమునకై అది ఆవశ్యకమగును. 'దీర్ఘాత్కిమ్. ఙ్యాప్పులు దీర్ఘములే గాన నీవిశేషణ మెందుకని ప్రశ్నాశయము. నిష్కౌశామ్బిః, (కౌశాంబ్యానిర్గతః) అ తిఖట్వః (ఖట్వామతిక్రాన్తః) కౌశామ్బీఅనునది జీబన్తము. ఖట్వా= ఆబన్తము. సమాసముచేసినపిదప గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య (1-2-48) సూ. చే, హ్రస్వము ప్రవర్తించును, సమాసములు ప్రత్యయగ్రహణ పరిభాషచే తదాదినియమమువలన ఙ్యాబన్తములుగాకున్ననుత్తరపద ములు స్థానివద్భావమువలన ఙ్యాబన్తములగుటచే వీనికంటె సుప్రత్య యముపరమగుటవలన లోపము ప్రసక్తమగును. కావున దీర్ఘాత్తనున ది యావశ్యకమని యుత్తరాశయము. సుతిసీతికిమ్? అపృక్తమగు హల్లు నకు లోపము విధింపబడుటచే, భేత్తా (భిద్ + తా, తృచ్ప్రత్యయాన్త ము) ఇత్యాదులలో తా, అనునది యపృక్తము కాదుగనుకనే లోప మువారించుండ సుతిసిగ్రహణమెందుకని ప్రశ్నాభిప్రాయము. అభై త్సీత్ (భిద్ధాతువునకు లుఙ్ప్రథమపురుషైకవచనము) అభైద్ + స్ + ఈత్. ఇచట సిచ్చుయొక్క సకారమునకు (స్) లోపము ప్రసక్త మగును గాన తద్వారణార్థము, సు, తి, సి, గ్రహణమావశ్యకమని యు

త్రాశయము. తి (ప్) ప్రత్యయసాహచర్యమువలన సి అనుపదముచే విభక్తిసంజ్ఞకమగు సి (ప్) ప్రత్యయమున గ్రహణముకే గాని, సిచ్చు (వికరణము) నకులేదు. కనుక పూర్వోక్తస్థలమున (అభైత్సీత్) నకారలోపము **వారించును.** అపృక్తమనునది లేనియెడల భిభర్తి (భృఞా ధాతువునకులట్ప్రథమైకవచనము) అనుచోట తిఅనుదానిలోని తకారమునకు లోపము ప్రసక్తమగును. బిభేద (బిభేద్ + అ, భిద్ధాతువునకు లిట్ప్రథమైకవచనము) ఇచట నకారలోపమును వారించుట ద్వితీయహల్పదమునకు ప్రయోజనము. రాజా, ఇత్యాదులలో, రాజన్+స్ అనియుండ, సంయోగాన్తలోపనలోపములు ప్రవర్తించిన రాజాఇత్యాదిరూపములు సిద్ధమగుచుండ మొదటిహల్గ్రహణమనావశ్యకమనవీలు లేదు. సంయోగాన్తలోపముచే సుప్ప యము నివర్తించుననిన నలోపము చేయునపుడు సంయోగాన్తలోపమసిద్ధమగును గనుక నలోపము రాకపోవును. కావున నక్కడదీనిచే సులోపమువచ్చుటకు మొదటి హల్గ్రహణమావశ్యకము. దీనిచే సులోపమగుచో నిదినలోపమునుగురించి యసిద్ధముగానందున నలోపము సిద్ధమగును. ఉదా = సఖా (సఖాన్+స్) ఇచట నీసూత్రముచే సులోపము. "నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య సూ. చే, నలోపము. హేసఖే. (హేసఖి+స్) గుణము సంబుద్ధిలోపము.

వివ:— దీర్ఘాత్కి-మనునది మొదలు అసిద్ధత్వాత్ను సదస్మందుగల గ్రన్థము మనోరమలోనగపడుటచే నిచట నిదియుపపాఠమని గ్రహించునది.

* 254. సఖ్యురసంబుద్ధౌ 7-1-92 సఖ్యుః, అసంబుద్ధౌ. (సర్వనామస్థానే, ణిత్)

సఖ్యురఙ్గాత్పరంసంబుద్ధివర్జంసర్వనామస్థానం ణిత్కార్యకృత్ స్యాత్॥

254. సఖిశబ్దమన్తమందుగలయఙ్గముకంటె పరమై సంబుద్ధిభిన్నమగు సర్వనామస్థానము, ణిత్సంజ్ఞకణకారముగల ప్రత్యయము చే

యుకార్యమును చేయునదగును. ణిత్తు (ఇత్సంజ్ఞకణకారముగలది) పరమగునపుడఙ్గమునకు 'అచోఞ్ణితి' (257) మొదలగుసూత్రములచే విధింపబడు వృద్ధిమొదలగునవి ణిత్కార్యములని తెలియనగును.

255. అచోఞ్ణితి 7-2-115 అచః, ఞ్ణితి, (వృద్ధిః)

ఞితి ణితి చ పరే అజన్తాఙ్గస్య వృద్ధిః స్యాత్ ।
సఖాయౌ। సఖాయః। సఖాయమ్। సఖాయౌ॥ ఘి
సంజ్ఞాభావాన్న తత్కార్యమ్। సఖ్యా। సఖ్యే॥

255. అజన్తమగునఙ్గమునకు ఞకారేత్సంజ్ఞకముగాని ణకారేత్సంజ్ఞకముగాని యగుప్రత్యయము పరమగునపుడు వృద్ధియగును. సఖాయౌ (సఖి+ఔ) వృద్ధి। ఆయాదేశము. సఖాయః (సఖి+జస్) సఖాయమ్ (సఖి+అమ్) సఖాయౌ (సఖి + ఔట్) ఈస్థలములందు ణిద్వద్భావముండుటవలన వృద్ధిప్రవర్తించును. సఖ్యా (సఖి+టా) సఖ్యే (సఖి+ఏ) ఘిసంజ్ఞాసూత్రమున అసఖిఅనుపర్యుదాసముచే సఖిశబ్దమునకు ఘిసంజ్ఞలేదు గావున నిచట నాభావము మొదలగు ఘిసంజ్ఞాకార్యములు ప్రవర్తింపవు. కాన యణాదేశమగును.

* 256. ఖ్యత్యాత్పరస్య 6-1-112. ఖ్యత్యాత్, పరస్య. (ఙసిఙసోః, ఉత్)

ఖితిశబ్దాభ్యాం ఖీతీశబ్దాభ్యాం కృతయణాదేశాభ్యాం పరస్య ఙసిఙసో రత ఉత్ స్యాత్ ।
సఖ్యుః॥

256. ఖ్యత్యాత్ అనునది సమాహారద్వంద్వమునకు పఞ్చమ్యేకవచనము. (ఖ్యశ్చత్యశ్చఅనయోస్సమాహారః = ఖ్యత్యం, తస్మాత్) ఖి, ఖీశబ్దములకు, తి, తీశబ్దములకు నుచ్చారణార్థమగు నకారముచే కృతయణాదేశములగు "ఖ్య, త్య" అనునవి ప్రయోగస్థములగు (సఖ్యుస్, పత్యుస్) వాని కనుకరణములగుటవలన క్రమముగ నివి ఖి, తి, తీ, శబ్దములను సామాన్యముగ గ్రహించును. కృతయణా

దేశములగు, ఖి, తి, శబ్దములకంటెను, ఖీ, తీ, శబ్దములకంటెను పరమగు జసిజస్సులయొక్క అకారమునకు ఉకారమగునని సూత్రార్థము. సఖ్యుః (సఖి + జసి) యణాదేశము (సఖ్యస్) ఈసూత్రముచే నుత్వము. రుత్వవిసర్గములు.

* 257. ఔత్. 7-3-118 (ఇదుద్భ్యామ్, జేః)

ఇదుద్భ్యాం, పరస్య జే రౌత్స్యాత్! ఉకారానువృత్తి రుత్తరార్థా। సఖ్యౌ। శేషంహరివత్। శోభనఃసఖా, సుసఖా। సుసఖాయౌ। సుసఖాయః। అసఙ్ణిద్వద్భావయో రాఙ్గత్వా త్తదన్తే పి ప్రవృత్తిః। సముదాయస్య సఖిరూపత్వాభావా దనఙిత్వేతి నిషేధాప్రవృత్తేర్ఘిసంజ్ఞా। సుసఖినా। సుసఖయే। జసిజసో ర్గుణేకృతే కృతయణాదేశత్వాభావాత్ ఖ్యత్యాదిత్యుత్వం న। సుసఖేః। సుసఖౌ। ఇత్యాది। ఏవమతిశయితస్సఖా అతిసఖా। పరమఃసఖా యస్యేతి విగ్రహే పరమసఖా। పరమసఖాయావిత్యాది। గౌణత్వేప్యనఙ్ణిత్త్వేప్రవర్తేతే। సఖీమతిక్రాన్తోఽతిసఖిః। లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషాయాఅనిత్యత్వా న్నటచ్। హరివత్। ఇహాఽనఙ్ణిత్త్వేనభవతః గోస్త్రియోరితి హ్రస్వేన సఖిశబ్దస్య లాక్షణికత్వాత్। లక్షణప్రతిపదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్యైవ గ్రహణాత్॥

257. హ్రస్వేకారముగాని హ్రస్వోకారముగాని యన్తమందుగల యఙ్గముకంటె పరమగు సప్తమ్యేకవచనమునకు (జి) ఔకారమాదేశమగును. సఖ్యౌ (సఖి + జి) ఇదుదన్తములు నదీసంజ్ఞకములగునపుడు, ఇదుద్భ్యామ్ (298) అను సూత్రము ప్రవర్తించును. ఘిసంజ్ఞకములయినయెడల అచ్చఘేః (248) సూత్రము ప్రవర్తించును. ఘినదీసంజ్ఞారహితములగునపుడీ సూత్రము ప్రవర్తించునని యర్థముచెప్పవలయును. ఇట్టిది (ఘినదీసంజ్ఞారహితమైనది) ఇకారాన్తసఖిశబ్దము సంభ

వించునుగాని ఉకారాన్తము సంభవింపదు. కావున నీసూత్రములోని కుకారానువృత్తికి ప్రయోజనమేమన నుత్తరమగు 'అచ్చఘేః సూత్రములోని కనువృత్తి కొఱకని యెఱుగవలయును. మిగిలినసఖిశబ్దము హరిశబ్దముతో సమానము. సఖిశబ్దమునకు విధింపబడిన, అనఙ్ణిద్వద్భావములఙ్గాధికారస్థములగుటచే తదన్తమందును ప్రవర్తించునుగాన సుసఖిశబ్దమునకును ప్రవర్తించును. కావున సుసఖిశబ్దముసర్వనామస్థానమందు సఖిశబ్దమువలెనుండును. సుసఖా। సుసఖాయౌ। సుసఖాయః। సుసఖాయమ్। సుసఖాయౌ. ఘిసంజ్ఞాసూత్రమందు 'అసఖి' అనుదానికి సఖిశబ్దభిన్నమనివ్యాఖ్యానము చేయుటచే సుసఖి అనుసముదాయము సఖిశబ్దభిన్నమయినందున అసఖి అనునిషేధము ప్రవర్తింపదు. కావున నిది ఘిసంజ్ఞకలదగును, గాన ఘిసంజ్ఞాకార్యములు వచ్చును. సుసఖినా (సుసఖి+టా) నాభావము. సుసఖయే (సుసఖి+ఙే) ఘేర్ఙితి సూ. చే, గుణము. సుసఖేః (సుసఖి+ ఙసి, ఙస్) ఘేర్ఙితి సూ. చే, గుణము ప్రవృత్తమయినపిదప పూర్వరూపమగును. యణాదేశము రానందున ఖ్యత్యాత్పరస్య (256) సూ. చే, ఉత్వము ప్రవర్తింపదు. సుసఖౌ (సుసఖి +ఙి) అచ్చఘేః సూ. చే, అత్త్వౌత్త్వములు వృద్ధియగును. ఇట్లే అతిసఖి (అతిశయితస్సఖా) శబ్దమునకును ప్రక్రియనూహించునది. పరమసఖి (పరమఃసఖాయస్య) అనుబహువ్రీహిలో నన్యపదార్థముప్రధానమగుటవలన సఖిశబ్దము అప్రధానమైనను గౌణమున అనఙాదులు ప్రవర్తింపకుండుటకు కారణములులేనందున నవి యిచటప్రవర్తించును. పరమసఖా, పరమసఖాయౌ మొదలగునవి యగును. సఖీమతిక్రాన్తోఽతిసఖః (చెలికత్తెనతిక్రమించినవాడు) జీమన్తసఖీశబ్దమునకు "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య (1-2-48) సూ. చే, హ్రస్వము ప్రవర్తించినందున అతిసఖిశబ్దము నిష్పన్నమైనది. ఇచట లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషచే టచ్ప్రత్యయము సమాసాన్తము ప్రాప్తమగుచున్నది గాని యీపరిభాష యనిత్యమగుటవలన నదిరాదు. కావున నీశబ్దముహరిశబ్దసదృశము. (శక్తిలాఙ్గలతోమరయష్టిఘటఘటీధనుష్షూపసంఖ్యానమ్। అనువార్తికమున ఘటశబ్దముకంటె వేరుగ ఘటీశబ్దగ్రహణ మీపరిభాష యనిత్యమనుట

లో ప్రమాణము) గోస్త్రియోః, అనుసూత్రవిహితమగు హ్రస్వముచే నిష్పన్నమైనది గావునఅతిసఖిశబ్దము లాక్షణికముకావున లక్షణప్రతిపదోక్తయోఃప్రతిపదోక్తస్యైవగ్రహణమ్, అనుపరిభాషచే అనఙ్ణిద్వద్భావవిధాయకసూత్రములలోని సఖిశబ్దము దీనినిగ్రహింపనందున నాకార్యము లిచట ప్రవర్తింపవు. ప్రతిపదోక్తమన స్వస్వరూపనిష్పత్తినిగుఱించి యితరశాస్త్రము లనపేక్షింపనిది. లక్షణమన ప్రతిపదోక్తముకంటె నన్యము. ఈరెంటిలోఁ బ్రతిపదోక్తమునకే గ్రహణముగలుగుననిపరిభాషార్థము. లాక్షణికము విలమ్బముగ నుపస్థితమగును. ప్రతిపదోక్త మితరాపేక్ష లేనిదగుటవలన శీఘ్రముగ నుపస్థితమగును. ప్రతిపదోక్తమును గ్రహించుటలో శీఘ్రోపస్థితియే మూలమని గ్రహించునది.

* 258. పతిస్సమాసఏవ 1-4-8. పతిః, సమాసే, ఏవ. (ఘి)

పతిశబ్దః సమాసఏవ ఘిసంజ్ఞః స్యాత్। పత్యా, పత్యే, పత్యుః, పత్యౌ। శేషంహరివత్। సమాసేతు భూపతినా। భూపతయే।కతిశబ్దో నిత్యం బహువచనాన్తః॥

258. పతిశబ్దము సమాసమునందే ఘిసంజ్ఞకమగును. పత్యా (పతి+టా) ఘిసంజ్ఞ లేనందున నాభావము రాదు. పత్యే (పతి+ఙే) గుణము రాదు, పత్యుః (పతి+ఙసి, ఙస్) ఇచట గుణము రాకపోవుటచే యణాదేశము ప్రవర్తించినది. కావున ఖ్యత్యాత్ (256) సూ. చే, నుత్వము ప్రవర్తించును. పత్యౌ (పతి+ఙి) అత్వౌత్వములు రావు. మిగిలినది హరిశబ్దసదృశము. సమాసమందు ఘిసంజ్ఞయుండుటచే ఘిసంజ్ఞాకార్యములగు నాభావాదులు ప్రవర్తించును. భూపతినా, భూపతయే. బహుత్వసంఖ్యావిశిష్టమగు సంఖ్యేయము విషయముగాగల ప్రశ్నమందే డతిప్రత్యయము విహితమగుటచే డతిప్రత్యయాన్తమగు కతిశబ్ద మెప్పుడును బహువచనాన్తముగనే యుండును.

వివ:—1. సమాసమందు పతిశబ్దమే ఘిసంజ్ఞకమగునను విపరీత

నియమమును వారించి యిష్టమగు మూలోక్త నియమమును సంపాదించుటకై యిచట నేవకారమని యూహించునది. విపరీతనియమము కలిగినచో సమాసమున హరిశబ్దాదులకు (పరమహరిణా) ఘిసంజ్ఞ సిద్ధము గాకుండును.

2. ఈసూత్రమిట్లు నియామక మగునపుడు, "సీతాయాః పతయేనమః, పతి తేపతౌ" మొదలగు ప్రయోగము లెట్లుపపన్నములగు ననుశఙ్క కిదిసమాధానము. పతిశబ్దముకంటె ఆఖ్యాతార్థమున (పతిరిత్యాఖ్యాతఃపతిః) ణిచ్చుచేసిదానికంటె ఔణాదికమగు నికారప్రత్యయముచేసినందున సిద్ధమగు పతిశబ్దము లాక్షణికమగుటవలన నీసూత్రమున గ్రహింపబడదు. పై ప్రయోగములలోని పతిశబ్దమిట్టిదేగాన దీనికి "శేషోఘ్యసఖి" సూ. చే, ఘిసంజ్ఞనిశ్శఙ్కముగ నగునని.

✻ 259. బహుగణవతుడతిసంఖ్యా 1-1-23. బహుగణవతు డతి, సంఖ్యా.

ఏతేసంఖ్యాసంజ్ఞాఃస్యుః।

259. బహుగణవతుడతి అనునది సమాహారద్వంద్వము. బహుగణశబ్దములు, వతుప్రత్యయాన్తము, డతిప్రత్యయాన్తము, ఇవి సంఖ్యాసంజ్ఞకలవగును.

వివః-సంఖ్యాయ తే అన యేతి సంఖ్యా, అను నన్వర్థసంజ్ఞవలన బహుగణశబ్దము లిచట సంఖ్యావాచకములే గ్రహింపబడును గాని వైపుల్యవాచకములు గ్రహింపబడవు. వతుడతిప్రత్యయములకు సంజ్ఞవలన ప్రయోజనములేదు, గావున ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదన్తవిధికలుగును. "సంజ్ఞావిధౌ" అనునిషేధ మిచటప్రవర్తింపదని గ్రహింపదగును.

✻ 260. డతిచ 1-1-25. డతి, చ. (సంఖ్యా షట్)

డత్యన్తాసంఖ్యాషట్సంజ్ఞాస్యాత్।

260. డతిప్రత్యయాన్తమగు సంఖ్యావాచకము (కతి) షట్ సంజ్ఞకలదగును.

* 261. ప్రత్యయస్య లుక్ శ్లులుపః 1-1-61. ప్రత్యయస్య, లుక్ శ్లులుపః (అదర్శనమ్)

లుక్ శ్లులుప్ శబ్దైః కృతం ప్రత్యయాదర్శనం క్రమాత్తత్తత్సంజ్ఞం స్యాత్।

261. లుక్, శ్లు, లుప్, శబ్దములచే విధింపబడు ప్రత్యయము యొక్క యదర్శనము (లోపము) క్రమముగ నాయాసంజ్ఞలు (లుక్, శ్లు, లుప్) కలదగును.

వివ:—లుక్ శబ్దముచేనగు ప్రత్యయాదర్శనమే లుక్సంజ్ఞగలదగును. శ్లుశబ్దముచేనగు ప్రత్యయాదర్శనమే శ్లుసంజ్ఞకలదగును. లుప్ శబ్దముచే నగుప్రత్యయాదర్శనమే లుప్సంజ్ఞగలదగుననియు గ్రహించునది. ఇట్లుచెప్పుటచే లుగాది సంజ్ఞలకు పరస్పరసాఙ్కర్యము వారితమగును. ఏకసంజ్ఞాధికారబహిర్భూతములగుటచే లుగాదిసంజ్ఞలకులోపసంజ్ఞతో సమావేశము కలుగును.

* 262. షడ్భ్యో లుక్. 7-1-22. షడ్భ్యః। లుక్, (జశ్శసోః)

షడ్భ్యః పరయోః జశ్శసోర్లుక్ స్యాత్॥

262. షట్సంజ్ఞకములకంటె పరములగు జస్, శస్, ప్రత్యయములకు లుక్కగును. కతి. (కతి + జస్)

* 263. ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్. 1-1-62. ప్రత్యయలోపే, ప్రత్యయలక్షణమ్

ప్రత్యయే లుప్తేపి తదాశ్రితం కార్యం స్యాత్।

ఇతి జసి చేతి గుణే ప్రాప్తే॥

263. ప్రత్యయము లోపించినను ప్రత్యయనిమిత్తకమగు కార్యమువచ్చును. కతి అనుచోట నీసూత్రముచే జస్ప్రత్యయములోపించినను జస్ప్రత్యయనిమిత్తకమగు కార్యము (గుణము) జసిచ (242) అను సూ. చే, ప్రసక్తమగుచున్నది.

* 264. నలుమతాఙ్గస్య 1-1-63. న, లుమతా, అఙ్గస్య। లుక్, శ్లు, లుప్, ఏతే, లుమన్తః। లుమతాశబ్దేన లుప్తేతన్నిమిత్త మఙ్గకార్యం నస్యాత్ । కతి । కతి। కతిభిః। కతిభ్యః। కతిభ్యః। కతీనామ్। కతిషు। అస్మద్। యుష్మద్। షట్సంజ్ఞకా। స్త్రిషు సరూపాః। త్రిశబ్దో నిత్యం బహువచనాన్తః । త్రయః, త్రీ, ... త్రిభ్యః॥

264. లుక్, శ్లు, లుప్, ఈమూడును 'లు' శబ్దముకలవి. ఈశబ్దములచే ప్రత్యయము లోపించినపుడు ప్రత్యయనిమిత్తకమగు నంగకార్యము ప్రవర్తింపదు. ప్రత్యయలక్షణసూత్రము ప్రవర్తింపదని యాశయము. కతి. ఇచ్చట లుక్ శబ్దముచే ప్రత్యయము లోపించినందున జస్ప్రత్యయనిమిత్తకమగుగుణము ప్రవర్తింపదు. అఙ్గకార్యము చేయునపుడు నిషేధమనుటచే ప్రత్యయాన్తమునకు విధింపబడు పదసంజ్ఞ, ప్రత్యయలక్షణముచే వచ్చునని యూహింపనగును. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు షట్సంజ్ఞకములును లిఙ్గత్రయమందును సమానాకృతిగలవగును. లిఙ్గభేదమువలన రూపభేదము కలుగదనియాశయము.

వివ:—యుష్మాన్ అనుచోట తస్మాచ్ఛసోనఃపుంసి (197) సూ. చే, నకారాదేశమును విధించు భాష్యముచేతను, నపుంసకలిఙ్గమున విభక్త్యాదేశములగు శిశీనుమ్ములకును యుష్మదస్మదాదేశములకును (యూయ, వయ) విప్రతిషేధమును బోధించువార్త్తికము (శిశీనుమ్విధిభ్యో యుష్మదస్మదాదేశా విప్రతిషేధేన) చేతను షట్సంజ్ఞకములకంటె స్త్రీలిఙ్గబోధక ప్రత్యయ (ఙీప్, టాప్) నిషేధకమగు (నషట్స్వస్రాదిభ్యః) సూత్రముచేతను యుష్మదాదులకు లిఙ్గభేదమున్నదిగాని తత్ప్రయుక్తమగు రూపభేదము మాత్రము లేదని తెలియదగును. ఇందువలన వీనికి లిఙ్గములేదని చెప్పుట యుచితము గాదనిగ్రహించునది. త్రిశబ్దముమూడుమొదలు పరార్థమువరకగు బహుత్వమునే బోధించునదగుటచే నిత్యబహువచనాన్తము. త్రయః (త్రి+జస్)

✻ 265. త్రేస్త్రయః 7-1-53 త్రేః, త్రయః. (ఆమి)

త్రిశబ్దస్య త్రయాదేశః స్యాదామి। త్రయాణామ్। పరమత్రయాణామ్। గౌణత్వేతు నేతి కేచిత్। ప్రియత్రీణామ్। వస్తుతస్తు ప్రియత్రయాణామ్। త్రిషు। ద్విశబ్దో నిత్యం ద్వివచనాన్తః॥

265. త్రిశబ్దమునకామ్ప్రత్యయము పరమగునపుడు 'త్రయ' అనునది యాదేశమగును. (త్రి+ఆమ్) త్రయాణామ్. పరమత్రయాణామ్. (పరమత్రి+ఆమ్) 'పరమాస్త్రయః తేషామ్' అనివిగ్రహము. త్రయాదేశమఙ్గాధికారస్థమగుటచే త్రిశబ్దాన్తమునకును త్రయాదేశమగును. ప్రియాస్త్రయః యేషాం (ప్రియత్రి+ఆమ్) ఇచట త్రిశబ్దమప్రధానమగుటవలన త్రయాదేశము రాదనియు, ప్రియత్రీణామనియగుననియును కొందఱిమతము. త్రిశబ్దార్థగతమగు సంఖ్యను బోధించు ఆమ్ప్రత్యయము పరమగునపుడు త్రయాదేశమగుననియర్థము, గాననిచట (గౌణములో) ఆదేశముప్రవర్తించదని వారియాశయము. ఆలోచింప, "షడ్భ్యోలుక్" సూత్రమునవలెనిచట త్రిశబ్దార్థమునకు ప్రాధాన్యమున్నపుడే ఆదేశమగుననుటలో ప్రమాణములగుబహువచనాములులేనందున నీయాదేశము గౌణమందును ప్రవర్తించునుగావున, ప్రియత్రయాణామ్, అనియేయగుననిదీక్షితాశయము. ద్విశబ్దమెప్పుడును ద్విత్వసంఖ్యగలదానినే బోధించునదగుటచే నిత్యద్వివచనాన్తము గును. ద్వ+ఔ.

✻ 266. త్యదాదీనామః 7-2-102. త్యదాదీనాం అః (విభక్తౌ)

ఏషామకారోఽన్తాదేశః స్యాద్విభక్తౌ। ద్విపర్యన్తానామేవేష్టిః। ద్వౌ 2। ద్వాభ్యామ్ 3। ద్వయోః (2) ద్విపర్యన్తానాంకిమ్। భవాన్। భవన్తౌ। భవన్తః। సంజ్ఞాయాముపసర్జనత్వేచనాత్వమ్। సర్వాద్యన్తర్గ

ణకార్యత్వాత్। ద్విర్నామకశ్చిత్। ద్విః। ద్వీ। ద్వ్యావతిక్రాన్తో-తిద్విః। హరివత్। ప్రిధాన్యేతు, పరమద్వావిత్యాది। ఔడులోమిః। ఔడులోమీ। ఉడులోమాః। లోమ్నోపత్యేషు బహుష్వకారో వక్తవ్యః। బాహ్వాదీఞోపవాదః। ఔడులోమిమ్। ఔడులోమీ। ఉడులోమాన్। ఇతీదన్తాః॥

266. త్యదాదులకు (సర్వాద్యన్తర్గణము) విభక్తి పరమగునపుడ కారమన్తాదేశమగును. త్యదాదీనామనుచోట నాదిపదముచే ద్విశబ్దమన్తమందుగలవానికే గ్రహణమని భాష్యేష్టి. (త్యద్, తద్, యద్, ఏతద్, ఇదమ్, అదస్, ఏక, ద్వి) ద్వా (ద్వి+ఔ)అత్వము వృద్ధియునగును. ద్వాభ్యామ్, (3) ద్వయోః (2) అత్వముచేసినపిదప అకారాన్తమగుటచే రామశబ్దసదృశమగును. ద్విపర్యన్తానాం కిమ్? ద్విశబ్దముతరువాతనున్న శబ్దములలో యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు విశేషవిహితములగు ఆత్వయత్వలోపములచేతను, కింశబ్దమునకు విశేషవిహితమగు కాదేశముచేతను, అత్వము బాధితమగునుగాన ద్విపర్యన్తానామనునది లేకున్న దోషమేమని ప్రశ్నాశయము. ఉత్తరము. భవాన్, భవన్తౌ, భవన్తః. భవత్ + సు, అనియుండ తకారమునకత్వము ప్రవర్తించినచో అతో గుణే (192) సూ. చే, పరరూపము, ఉగిదచామ్, (363) సూ. చే, నుమాగమము, సర్వనామస్థానే (251) సూ. చే, దీర్ఘము, సులోపనలోపములు ప్రవర్తించును. భవాఅనుననిష్టరూపమగును. భవన్తౌ, భవన్తః, అనుచోటులందును అత్వము ప్రవర్తించినచో భవానౌ, భవానః, అనియనిష్టరూపములగును. అట్టివి కాకుండుటకై ద్విపర్యన్తానామనునది యావశ్యకమని. ఈఅత్వము సర్వాద్యన్తర్గణకార్యమగుటచే సంజ్ఞావాచకమునకు, నుపసర్జనమగునపుడును, ప్రవర్తించదు. ద్విః (అనుపేరుగలవాడు). సంఖ్యావాచకముగానందున దీనికి ఏకవచనద్వివచనబహువచనములు మూడునుండును. ద్వీ, ద్వయః, ఇత్యాదులు. అతిద్విః (ద్వావతిక్రాన్తః) రెండింటినతిక్రమించినవాడు. ఇచట ద్విశబ్ద

ముపసర్జనమగుటవలననత్వము రాదు. ఈ రెండును హరిశబ్దసదృశములు. ద్విశబ్దము ప్రధానమగునపుడు పరమద్విఅనుచోట అత్వము ప్రవర్తించును. పరమద్వౌ, ద్విశబ్దసదృశము. ఉడులోమా (ఉడూనీవలోమానియస్య) నక్షత్రములవంటి రోమములు గలవాడు. వానికొమరుడు ఔడులోమిః బాహ్వాదిభ్యశ్చ (4-1-96) సూ. చే, నపత్యార్థమునందిఞ్ ప్రత్యయము. ఔడులోమీ (ఔడులోమి+ఔ) ఉడులోమాః (ఔడులోమి+జస్) (వార్తి) లోమ్నోపత్యేషు బహుష్వకారో వక్తవ్యః, (లోమశబ్దాన్తప్రాతిపదికముకంటెనపత్యగతబహుత్వము వివక్షించునపుడకారప్రత్యయమగును.) దీనిచేఅప్రత్యయము. ఇది బాహ్వాదిభ్యశ్చ, సూత్రవిహితమగునిఞ్ ప్రత్యయమునకపవాదము. ఇట్లు బహువచనములందకారాన్తమగుటచే నిది రామశబ్దసదృశమగును. ఔడులోమిమ్, ఔడులోమీ, ఉడులోమాన్.

ఇదన్తప్రకరణముముగిసెను.

మూ=వాతప్రమీరిత్యుణాదిసూత్రేణ మాఙ ఈప్రత్యయః। సచ కిత్। వాతం ప్రమిమీతే వాతప్రమీః। దీర్ఘాజ్జసి చ। వాతప్రమ్యౌ। వాతప్రమ్యః। హేవాతప్రమీః। అమి పూర్వః। వాతప్రమీమ్। వాతప్రమ్యౌ। వాతప్రమీన్। వాతప్రమ్యా। వాతప్రమీభ్యామ్। (3) వాతప్రమ్యే। వాతప్రమ్యః (2) వాతప్రమ్యోః 2। వాతప్రమ్యామ్। దీర్ఘత్వాన్న నుట్। ఙౌతు సవర్ణదీర్ఘః। వాతప్రమీ। వాతప్రమీషు। ఏవం యయీపప్యాదయః। యాన్త్యనేనేతి యయీర్మార్గః। పాతి లోకమితి పపీస్సూర్యః। యాపోః కిద్ద్వే చేతి ఈప్రత్యయః। క్విబన్తవాతప్రమీశబ్దస్యతు అమి, శసి, ఙౌ, చ, విశేషః। వాతప్రమ్యమ్। వాతప్రమ్యః। వాతప్రమ్యి। ఏరనేకాచ ఇతి వక్ష్యమాణో యణ్। ప్రధీవత్। బహ్వ్యః యస్య

యస్య స బహుశ్రీయసీ। దీర్ఘజ్జ్యసస్త్వాద్వదల్జ్యా
బితి సులోపః॥

అర్థము='వాతప్రమీః' అనుఉణాదిసూత్రముచే వాతశబ్దము ఉపపదమగుచుండ ప్రపూర్వకమాఙ్ధాతువుకంటె ఈప్రత్యయము వచ్చును. అది కకారేత్సంజ్ఞకమగుటచే ఆతోలోప ఇటిచ (6-4-64) సూ. చే, నాకారలోపము. వాతప్రమీః (వాతం ప్రమిమీతే). శృఙ్గరహితమై లేడివలెనుండు జంతువిశేషము. వాతప్రమీ+ఔ దీర్ఘాజ్జసి చ (240) సూ. చే, పూర్వసవర్ణదీర్ఘము నిషేధింపబడినందున యణాదేశమగును. వాతప్రమ్యౌ. వాతప్రమ్యః (వాతప్రమీ+జస్) హేవాతప్రమీః. వాతప్రమీ+అమ్. అమి పూర్వః (195) సూ. చే, పూర్వరూపము. వాతప్రమీమ్. వాతప్రమ్యౌ. (వాతప్రమీ+శౌట్) యణాదేశము. వాతప్రమీన్। పూర్వసవర్ణదీర్ఘనత్వములు. వాతప్రమ్యా (వాతప్రమీ+టా) యణాదేశము. వాతప్రమీభ్యామ్. (3) వాతప్రమ్యే (వాతప్రమీ+ఙే) యణాదేశము. పఞ్చమీ షష్ఠీవిభక్తులయేకవచనము, వాతప్రమ్యః (వాతప్రమీ+ఙసి, ఙస్) యణాదేశము. షష్ఠీసప్తమీవిభక్తులద్వివచనము, వాతప్రమ్యోః. వాతప్రమ్యామ్. (వాతప్రమీ+ఆమ్) దీర్ఘాన్తమగుటచే, హ్రస్వనద్యాపో నుట్ (209) సూ. చే, నుడాగమము రాదు. (వాతప్రమీ+ఙి) సవర్ణదీర్ఘము. వాతప్రమీ ఇట్లే యయీపపీ మొదలగు శబ్దములప్రక్రియనూహింపదగును. యాన్త్యనేనేతి యయీః, మార్గము. పాతిలోకమితి పపీః, సూర్యుడు. లోకమును రక్షించువాడు. యాపోః కిద్ద్వేచ, అనునుణాదిసూత్రముచే, యా, పా, ధాతువులకంటె ఈప్రత్యయము కిద్వద్భావము ద్విత్వమునగును. వాతప్రమీశబ్దము మీఙ్ (మానే) ధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయమువలనను నిష్పన్నమగును. క్విబన్తమగుటవలన దీనికి ధాతుత్వముండును. అందుచే అమ్, శస్, ఙి, వీనియందు ఈప్రత్యయాన్తవాతప్రమీశబ్దముకంటె రూపభేదము కలుగును. వాతప్రమ్యమ్. వాతప్రమ్యః, వాతప్రమ్యి. ఇచట ఏరనేకాచః, (273) అను చెప్పబోవుసూత్రముచే యణాదేశము ప్రవర్తించును.

కావుననిది ప్రథిశబ్దసదృశము. (బహ్వ్యః శ్రేయస్యః యస్య) బహు శ్రేయసీ, అనేకశ్రేయములు కలవాడు. బహుశ్రేయసీ+సు, నిర్ఘజ్య న్తమగుటచేనిచట హల్ఙ్యాప్ (253) సూ. చే, సులోపమగును.

* 267. యూస్త్ర్యాఖ్యౌ నదీ 1-4-31 యూ, స్త్ర్యాఖ్యౌ, నదీ.
ఈదూదన్తౌ నిత్యస్త్రీలిఙ్గౌ నదీసంజ్ఞౌ స్తః।
(వా) ప్రథమలిఙ్గగ్రహణం చ। పూర్వంస్త్ర్యాఖ్య స్యోపసర్జనత్వేపి నదీత్వం వక్తవ్యమిత్యర్థః॥

267. నిత్యస్త్రీలిఙ్గములగు ఈకారాన్తములు, ఊకారాన్తము లు, నదీసంజ్ఞగలవగును. గౌరీ. వధూః. ప్రకృతమున బహుశ్రేయసీ శబ్దము నిత్యస్త్రీలిఙ్గముకానందున నదీసంజ్ఞ యప్రాప్తమగుచున్నది. కావుననిట్టిశబ్దములకు నదీసంజ్ఞ చెప్పబడుచున్నది. (వా) ప్రథమలిఙ్గ గ్రహణంచ. వృత్తికి (కృదన్తతద్ధితాన్తసమాసాదులకు) పూర్వమందు (అర్థాన్తరముతో సంక్రమింపకముందు) గలనిత్యస్త్రీత్వముచే నర్థాన్త రసంక్రమమందును (వృత్త్యనన్తరమున) నదీసంజ్ఞ చెప్పవలయునని యర్థము. శ్రేయసీశబ్దము వృత్తికిపూర్వము నిత్యస్త్రీలిఙ్గమగుటవలన వృత్తిలో (సమాసములో) లిఙ్గాన్తరాభిధాయకమైనను నదీసంజ్ఞకలద గును. నద్యన్తమగుటవలన బహుశ్రేయసీశబ్దమును నదీసంజ్ఞకమగును.

వివ:—1 ఈశ్చ, ఊశ్చ, యూ. స్త్రియమాచక్షాతేస్త్ర్యాఖ్యౌ (స్త్రీబోధకములే అయిన) ఆఖ్యాగ్రహణముచే స్త్రీబోధకములుమా త్రము. గావలయునని చెప్పుటవలన 'నిత్యస్త్రీలింఙ్గౌ' అనునర్థము లభిం చును. వర్గములకే ఘినదీసంజ్ఞలనుపక్షాన్తరముగలదని తెలియనగును.

* 268. అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః. 7-3-107 అమ్బార్థనద్యోః, హ్రస్వః. (సంబుద్ధౌ)
అమ్బార్థానాం నద్యన్తానాంచ హ్రస్వః స్యా త్సంబుద్ధౌ। హేబహుశ్రేయసి। శసి బహుశ్రే యసీన్॥

268. మాతృవాచకములకు, నద్యన్తములకు సంబుద్ధి పరమగు నపుడు హ్రస్వమాదేశమగును. ఇచట వర్ణసంజ్ఞాపక్షము (ఈకారోకారములకు నదీసంజ్ఞ) నాశ్రయించి నద్యన్తములకని యర్థము చెప్పబడెను. అమ్బార్థములకుదాహరణము, హేఅమ్బ. నద్యన్తములకుదాహరణము, హేబహుశ్రేయసి. ఇచట హ్రస్వవిధానసామర్థ్యమువలన హ్రస్వస్య గుణః (243) సూ. చే, సంబుద్ధినిమిత్తకమగు గుణము ప్రవర్తించదు. గుణమే యిష్టమయినయెడల ప్రక్రియాలాఘవముకొఱకు "అమ్బార్థానాం హ్రస్వః" హ్రస్వనద్యోర్గుణః, అనియే సూత్రములను పాణినిరచించును. ద్వితీయాబహువచనమున దీర్ఘనత్వములచే బహుశ్రేయసీః, అనియగును.

✻ 269. ఆణ్నద్యాః 7-3-112. ఆట్, నద్యాః, (ఙితి)
నద్యన్తాత్పరేషాం ఙితామాడాగమః స్యాత్।

269. నద్యాః, అనునది, పఞ్చమ్యన్తమగుటచే ననువృత్తమగు 'ఙితి, అనునది షష్ఠ్యన్తముగ మార్పుచెందును. నద్యన్తముకంటె పరమగు ఙకారేత్సంజ్ఞకములగు ప్రత్యయములకు ఆడాగమమగును. బహుశ్రేయసీ + ఙే, ఆడాగమముచే, బహుశ్రేయసీ + ఆ + ఏ అని యుండ-

✻ 270. ఆటశ్చ. 6-1-90. ఆటః, చ (అచి, వృద్ధిః)
ఆటోఽచి పరే వృద్ధిరేకాదేశః స్యాత్। బహుశ్రేయస్యై। బహుశ్రేయస్యాః। నద్యన్తాత్పరత్వాన్నుట్। బహుశ్రేయసీనామ్.

270. ఆడాగమమునకచ్చు పరమగునప్పుడు వృద్ధి యేకాదేశమగును. బహుశ్రేయసీ+ఆ+ఏ అనుచోట నీసూత్రముచే వృద్ధియగును. యణాదేశము. బహుశ్రేయస్యై. ఇట్లే బహుశ్రేయస్యాః (బహుశ్రేయసీ+ఙసి, ఙస్) అనునది. బహుశ్రేయసీ+ఆమ్. ఇచట ఆమ్

ప్రత్యయమునద్యన్తముకంటె పరమగుటవలన హ్రస్వనద్యాపః (209) సూ. చే, నుడాగమమగును. బహుశ్రేయసీనామ్.

＊ 271. ఙేరామ్ నద్యామ్నీభ్యః. (7-3-116) ఙేః, ఆమ్, నద్యామ్నీభ్యః॥

ద్యన్తాదాబన్తాన్నీశబ్దాచ్చ ఙేరామ్స్యాత్। ఇహ పరత్వాదాటా నుట్ బాధ్యతే। బహుశ్రేయస్యామ్। శేషమీాప్రత్యయాన్తవాతప్రమీాశబ్దవత్। అజ్యన్తత్వాన్న సులోపః। అతిలక్ష్మీః। శేషం బహుశ్రేయసీవత్। కుమారీమిచ్ఛన్ కుమారీవాచరన్వా బ్రాహ్మణః కుమారీ। క్యజన్తాదాచారక్విబన్తాద్వా కర్తరి క్విప్। హల్ఙ్యాబితి సులోపః।

271. నదీ, ఆప్, నీ, అనుశబ్దములకు ద్వన్ద్వము. నద్యన్తము, ఆబన్తము, నీశబ్దము, వీనికంటె పరమగు సప్తమ్యేకవచనమునకు 'ఆమ్, ఆదేశమగును. బహుశ్రేయసీ + ఙి ఇచట దీనిచే నామాదేశము. బహుశ్రేయసీ + ఆమ్. ఆమ్ప్రత్యయమునకు హ్రస్వనద్యాపోనుట్ (209) సూ. చే, నుడాగమము, ఆణ్నద్యాః (269) సూ. చే, నాడాగమము ప్రాప్తమగుచున్నవి. 'విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్, (176) సూ. చే, పరమగునాడాగమముచే నుడాగమము బాధింపబడును. 'సకృద్గతౌ విప్రతిషేధే యద్బాధితం తద్బాధితమేవ (పరశాస్త్రముచే బాధితమగు కార్యము, ప్రాప్తియున్నను తిరుగ ప్రవర్తించదు.) అనున్యాయముచే నాడాగమము ప్రవృత్తమయినపిదపగూడ నుడాగమము ప్రవర్తించదు. బహుశ్రేయస్యామ్. శేషమీాప్రత్యయాన్తవాతప్రమీాశబ్దసదృశము. అతిలక్ష్మీః (లక్ష్మీమతిక్రాన్తః) లక్ష్మినతిక్రమించినవాడు. లక్ష్మీశబ్దము ఔణాదికమగునీప్రత్యయాన్తముగాని ఙ్యన్తముగాదుగాన హల్ఙ్యాప్ (253) సూ. చే, సులోపము రాదు. దీనికిని ప్రథమలిఙ్గగ్రహణంచ, అనువార్త్తికముచే నదీసంజ్ఞవచ్చునుగావున శేషము బహుశ్రేయసీశబ్దసదృశమగును.

కుమారీశబ్దముకంటె కుమారీమిచ్ఛన్, కుమారీవాచరన్, వా బ్రాహ్మణః (కన్యనిచ్ఛయించువాడు, లేక కన్యవలె వ్యవహరించువాడు) అనునర్థమందు క్రమముగ 'సుప ఆత్మనః క్యచ్, (3-1-8) సూ. చే, క్యచ్ప్రత్యయముగాని, సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విప్ వా వక్తవ్యః, (3-1-11) వార్త్తికముచే నాచారార్థకక్విప్ప్రత్యయముగాని, వచ్చును. కుమారీ+య, కుమారీ+క్విప్, ఇవిధాతువులగును. వీనికంటె క్విప్ చ (3-2-76) సూ. చే, కర్త్రర్థమందు క్విప్ప్రత్యయమగును. ఈక్విప్ప్రత్యయము, ధాతుత్వసంపాదకములగు క్యచ్క్విప్ప్రత్యయములను లోపించును. ఇట్లు చెప్పుటచే స్త్రీలిఙ్గమగు కుమారీశబ్దము పురుషబోధకమగుటచే పుంలిఙ్గమగును. కుమారీ+సు. హల్ఙ్యాప్ సూ. చే, సులోపము. కుమారీ.

* 272. అచి శ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియఙువఙౌ 6-4-77
అచి, శ్నుధాతుభ్రువామ్, య్వోః, ఇయఙువఙౌ।
శ్నుప్రత్యయాన్తస్యేవర్ణోవర్ణాన్తధాతోః భ్రూ ఇత్యస్య చాఙ్గస్యేయఙువఙౌ స్తోఽజాదౌ ప్రత్యయే పరే। ఙిచ్చేత్యన్త్యాదేశః। ఆన్తరతమ్యాదిదేరియఙ్, ఓరువఙ్। ఇతీయఙ్ ప్రాప్తే।

272. య్వోః అనునది ద్వన్ద్వసమాసము (ఇశ్చ ఉశ్చ య్వౌ, తయోః) ఇదిధాతువునకే విశేషణము. శ్నుప్రత్యయాన్తభ్రూశబ్దము లెప్పుడునువర్ణాన్తములేయగుటంజేసి ఈవిశేషణమచట నిరర్థకమగును. అఙ్గస్య, అనునధికారమువలన ప్రత్యయే అనదియుపస్థితమగును. యస్మిన్విధిః అనుపరిభాషచే తదాదివిధివలన నజాదౌప్రత్యయే, అనునర్థము లభించును. శ్నుప్రత్యయాన్తము (అశ్ను) ఇవర్ణోవర్ణాన్తధాతువు భ్రూశబ్దాన్తమునగు యఙ్గమున కజాదిప్రత్యయము పరమగునపుడు, ఇయఙ్, ఉవఙ్, ఆదేశములగును. "ఙిచ్చ (44) పరిభాషచేనివి యన్త్యాదేశములగును. స్థానసాదృశ్యము వలన నికారమునకియఙు, ఉకారమునకు

వఱువచ్చును. కుమారీ + ఙే, ఇచట క్విబన్తమయిన, కుమారీ అనునది ధాతువగుటవలన సీసూత్రముచేసియణాదేశము ప్రసక్తమగుచున్నది.

* 273. ఏరనేకాచోఽసంయోగపూర్వస్య. (6-4-82) ఏః, అనేకాచః, అసంయోగపూర్వస్య. (అచి, యణ్)

ధాత్వవయవసంయోగపూర్వో నభవతి య ఇవర్ణస్తదన్తో యో ధాతుః తదన్తస్యానేకాచోఽఙ్గస్య యణ్ స్యాదజాదౌ ప్రత్యయే పరే। ఇతి యణ్। కుమార్యౌ। కుమార్యః। హేకుమారి। అమి శసిచ। కుమార్యమ్। కుమార్యః। కుమార్యై। కుమార్యాః। 2। కుమారీణామ్। కుమార్యామ్। ప్రధీః ప్రధ్యౌ। ప్రధ్యః। ప్రధ్యమ్। ప్రధ్యః। ఉన్నయతీత్యున్నీః। ధాతునా సంయోగస్య విశేషణాదిహ స్యాదేవ యణ్। ఉన్న్యౌ। ఉన్న్యః। హేఉన్నీః। ఉన్న్యమ్। జేరామ్। ఉన్న్యామ్। ఏవం గ్రామణీః। అనేకాచః కిమ్। నీః। నియౌ। నియః। అమి శసిచ పరత్వాదియఙ్। నియమ్। నియః। ఙేరామ్। నియామ్। అసంయోగపూర్వస్య కిమ్। సుశ్రియౌ। యవక్రియౌ। గతికారకేతరపూర్వపదస్య యణ్ నేష్యతే। శుద్ధధియౌ। పరమధియౌ। కథంతర్హి దుర్ధియోవృశ్చికభియేత్యాది। ఉచ్యతే। దుష్టా ధీర్యేషామితి విగ్రహే దురిత్యస్య ధీశబ్దం ప్రతి గతిత్వమేవ నాస్తి। యత్క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తం ప్రత్యేవ గత్యుపసర్గసంజ్ఞాః। వృశ్చికశబ్దస్య బుద్ధిక్రుతమపాదానత్వం నేహ వివక్షితమ్। వృశ్చికసంబంధినీ భీరిత్యుత్తరపదలోపో వా॥

273. పూర్వసూత్రమునుండియనువృత్తమగు ధాతుపదమునావృత్తిచేసి సంయోగమునకు నఙ్గమునకును విశేషణము చేయవలయు

ను. ధాత్వవయవసంయోగము పూర్వమందులేనట్టి యికారము త్తమం దుగల ధాతువుఅ న్తమందుగల్గి యనేకాచ్చగునజ్గమునకజాదిప్రత్యయ ము పరమగునపుడు యణాదేశము వచ్చును. కుమారీ+ఔ. ఇచట పూర్వసూత్రప్రాప్తమగునియఙాదేశమును బాధించి పరమగునీయ ణాదేశము ప్రవర్తించును. కుమార్యౌ. కుమార్యః, (కుమారీ+జస్) హేకుమారి. ఇచట నదీసంజ్ఞాప్రయుక్తమైన హ్రస్వము. కుమా ర్యమ్. (కుమారీ+అమ్) కుమార్యః (కుమారీ+శస్) కుమార్యై (కుమారీ+ఙే) కుమార్యాః. ఇచట నదీసంజ్ఞాప్రయుక్తమగు కార్య ములూహించునది. (కుమారీ+ఙసి, ఙస్) కుమారీణామ్. (కుమా రీ+ఆమ్) హ్రస్వనద్యాపః" (209) సూ. చే, నదీసంజ్ఞాప్రయుక్తమగు నుడాగమము, ణత్వము. కుమార్యామ్. (కుమారీ+ఙి) నదీసంజ్ఞాప్ర యుక్తమగు ఆమాదేశము మొదలగు కార్యములగును. ప్రధీః. (ప్రకృ ష్టంధ్యాయతి) లెస్సగా ధ్యానించువాడు. ప్రధ్యౌ, ప్రధ్యః, ప్రధ్యమ్. ప్రధ్యా, ప్రధ్యః, ఇత్యాదులు. ఇట్టివిగ్రహమున నిత్యస్త్రీలిఙ్గము గానందుననిచట నదీసంజ్ఞాకార్యములగు ఆడాగమాదులు రావు. ప్రధీః (ప్రకృష్టా ధీర్యస్య) మంచిబుద్ధికలవాడు. ఇచట ప్రథమలిఙ్గగ్రహణం చ, అనువార్తికముచే నదీసంజ్ఞయుండునుగాన ఆడాగమాదులు ప్రవ ర్తించును. ప్రధ్యై, ప్రధ్యాః, ఇత్యాదులు. ఉన్నీః, (ఉన్నయతి) పైకిలేవతీయువాడు. ఉన్న్యౌ, (ఉన్నీ+ఔ) ఇచటనీకారము సంయోగ పూర్వకమయిననీసంయోగము ధాతూపసర్గములకు చెందినదగుటవలన ధాత్వవయవముగాదుగాన (సంయోగమును ధాతువునకు విశేషణము చేయుటవలన) యణాదేశము ప్రవర్తించును. ఉన్న్యః, హేఉన్నీః, ఇచట నదీసంజ్ఞ లేమింజేసిహ్రస్వము రాదు. ఉన్న్యమ్ (ఉన్నీ+ఙి) ఇచట, ఙేరామ్ (271) సూ. చే, ఆమాదేశము. గ్రామణీః, (గ్రామం నయతి) గ్రామాధికారి, ఇది ఉన్నీశబ్దసదృశము. నీః, నియౌ, నియః (నీ+జస్). ఇచట యణాదేశమును బాధించుటకే సూత్రమున 'అనే కాచః' అనునజ్గవిశేషణమావశ్యకము. నియమ్. (నీ+అమ్) నియః (నీ+శస్) ఇచట క్రమముగ పూర్వసూత్రప్రాప్తసవర్ణదీర్ఘములకంటె

పగమగునియజాదేశము ప్రవర్తించును. నియామ్ (నీ+ఙి) ఙేరామ్ సూ. చే, నామాదేశము. సుశ్రియా (సుశ్రీ+టా) యవక్రియా (యవక్రీ+టా) ఇచట యణాదేశమును వారించుటకు, "అసంయోగపూర్వస్య"అను ఇవర్ణవిశేషణమావశ్యకము (వా) గతికారకేత......నేష్యతే" గతిసంజ్ఞకము కారకము, వీనికంటె భిన్నమగు పూర్వపదముగల నివర్ణాన్తమునకు యణాదేశమిష్టము కాదు. ఉదా॥ శుద్ధధియా (శుద్ధాధీర్యయోః) పరమధియా (పరమాధీర్యయోః) ఇచ్చోట్లుటులందు శుద్ధపరమశబ్దములు గతికారకభిన్నములగుటవలన యణాదేశము రాదు. శుద్ధం (బ్రహ్మ) ధ్యాయతి, పరమం (బ్రహ్మ) ధ్యాయతిఅని చెప్పినచో కారకపూర్వకమగుటవలన యణాదేశము వచ్చును. శుద్ధధ్యౌ. పరమధ్యౌ. కథం, తర్హి...ఇత్యాది. దుర్ధియః, (దుర్ధ్యాయన్తి) వృశ్చికభియా, (వృశ్చికాత్ +భీఃతయా) ఈస్థలములలో మొదటిదానియందు దుర్ అనునది గతిసంజ్ఞకమగుటవలనను, రెండవదానియందు వృశ్చికశబ్దము కారకమగుటవలనను యణాదేశమేలరాలేదని ప్రశ్నాశయము. ఉచ్యతే=సమాధానము చెప్పబడుచున్నది. దుఃస్థితా ధీర్యేషాం, అనువిగ్రహమున దుర్ అనుదానికి ధీశబ్దమునుగుఱించి గతిసంజ్ఞయే లేదు. ప్రాదులే క్రియనన్వయించునో యాక్రియను బోధించు ధాతువునుగుఱించియే యవి గత్యుపసర్గసంజ్ఞకములగును. "ఉపసర్గాః క్రియాయోగే" (23) సూత్రమున క్రియయాఅని తృతీయచే క్రియాయోగేఅనునర్థము లభించుచుండ యోగగ్రహణమువలన నీవచనము సిద్ధమగును. ప్రకృతమున పై జెప్పినరీతిని దుర్ అనునది స్థాధాతువునుగుఱించియే గతియగునుగాన ధీశబ్దము గతిపూర్వకముగానందున యణాదేశప్రసక్తి లేదని యాశయము. వృశ్చికశబ్దమునకు బుద్ధికృతమగునపాదానత్వమిచట వివక్షింపబడనందున సంబన్ధమాత్రవివక్షయందు షష్ఠియే వచ్చును. (వృశ్చికస్య, భీః, వృశ్చికభీః) షష్ఠీసమాసము, షష్ఠి కారకముగానందున వృశ్చికశబ్దము కారకభిన్నమగుటచే యణాదేశము నిషిద్ధమగును. భయము రక్షణము నర్థముగల ధాతువులయోగమందు భయహేతువునకు బుద్ధికృతాఽపాదానత్వమునాశ్రయించి 'భీతార్థానాం భయహేతుః,

(591) సూత్రమును భాష్యకారుడు ప్రత్యాఖ్యానముచేయుటచేనిట్లు సమాధానము చెప్పబడెను. వృశ్చికసంబంధినీ భీః. అనువిగ్రహమున సంబంధినీశబ్దమునకు (వా) శాకపార్థివాదీనాం అనువార్తికముచే లోపము చెప్పుటవలన వృశ్చికమునకు భయయోగము లేనందున సూత్రకారునిమతమునను ('భీత్రార్థానాం, సూత్రముచేన పాదానత్వమును వివక్షించునపుడు) యణాదేశప్రసక్తి లేదని రెండవసమాధానమునకాశయము.

✱ 274. న భూసుధియోః. (6-4-85) న, భూసుధియోః (యణ్, అచి, సుపి)

ఏతయోర్యణ్ నస్యాదచి సుపి। సుధియౌ। సుధయఇత్యాది। సఖాయమిచ్ఛతి సఖీయతి। తతః క్విప్। అల్లోపయలోపౌ। అల్లోపస్య స్థానివత్త్వాద్వృణి ప్రాప్తే। క్వౌ లుప్తం నస్థానివత్। ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాదనఙ్ణిత్వే। సఖా। సఖాయౌ। సఖాయః। హేసఖీః। అమి పూర్వరూపాత్ పరత్వాద్వృణి ప్రాప్తే తతోపి పరత్వాత్సఖ్యురసంబుద్ధావితి ప్రవర్తతే। సఖాయమ్। సఖాయౌ। శసియణ్। సఖ్యః। సహ ఖేన వర్తతఇతి సఖః। తమిచ్ఛతీతి సఖీః। సుఖమిచ్ఛతీతి సుఖీః। సుతమిచ్ఛతీతి సుతీః। సఖ్యౌ। సుఖ్యౌ। సుత్యౌ। ఖ్యత్యాదితి దీర్ఘస్యాపి గ్రహణాదుకారః। సఖ్యుః। సుఖ్యుః। సుత్యుః। లూనమిచ్ఛతీతి లూనీః, క్షామమిచ్ఛతీతి క్షామీః। ప్రస్తీమమిచ్ఛతీతి ప్రస్తీమీః। ఏషాం జసిజసోర్యణ్।నత్వమత్వయోరసిద్ధత్వాత్ ఖ్యత్యాదిత్యుత్వమ్। లూన్యుః। క్షామ్యుః। ప్రస్తీమ్యుః। శుష్కీయతేః క్విప్। శుష్కీః ఇయఙ్। శుష్కియౌ। శుష్కియః। జసిజసోశ్శుష్కియఇత్యాది। ఇతీదన్తాః॥

274. భూసుధీశబ్దములకజాదిసుప్పులు పరమగునపుడుయణాదేశము (ఓస్సుపి 282, ఏరనేకాచః 273, సూత్రములచేప్రాప్తమగునది) రాదు. సుధియౌ. (సుధీ+ఔ) సుధియః (సుధీ+జస్) ఇచట యణాదేశము నిషిద్ధమగుటవలన "అచిశ్ను (271) సూ. చే, నియఙాదేశము వచ్చును. అజాదిప్రత్యయములు పరమగునపుడిట్లే ప్రక్రియనూహింపదగును. సఖునిచ్ఛయించువాడనునర్థమున సఖిశబ్దముకంటె, క్యచ్ ప్రత్యయము (య) వచ్చును (సఖీయ) క్యజంతము ధాతువగుటచే దీనికంటెకర్తను బోధించు క్విప్ ప్రత్యయమగును. ఆప్రత్యయము లోపించును. పిదప క్యచ్ప్రత్యయములోని అకారము, అతో లోపః, సూ. చేతను, యకారము, లోపో వ్యోర్వలి (878) సూ. చేతనులోపించును. అల్లోపమునకుస్థానివద్భావము (అచః పరస్మిన్), సూత్రమువలన ప్రసక్తమగుయణాదేశము, (ఏరనేకాచః) క్వౌ లుప్తం న స్థానివత్ (క్విప్ప్రత్యయము పరమగునపుడు ప్రవర్తించిన లోపము స్థానివద్భావమునొందదు) అనువచనముచే స్థానివద్భావము నిషిద్ధమగునుగాన వారితమగును. కావున సఖీశబ్దము పుంలింగమున సిద్ధమగును. సఖిశబ్దమునకు విహితములగు అనఙ్ణిద్వద్భావములేక దేశవికృతన్యాయముచే, (228) సఖీశబ్దమునకును ప్రవర్తించును. సఖా, సఖాయౌ, సఖాయః. హేసఖీః. దీర్ఘాంతమగుటచే 'హ్రస్వస్య గుణః' (243) సూ. చే, గుణము ప్రవర్తించదు. సఖీ+అమ్. ఇచట పూర్వరూపమును బాధించి పరమగు యణాదేశము ప్రాప్తమగుచుండ దీనికంటె పరమగు సఖ్యురసంబుద్ధౌ (254) సూ. చే, ణిద్వద్భావము యణాదేశమును బాధించి ప్రవర్తించును. సఖాయమ్, అనియగును. సఖ్యః (సఖీ+శస్) ఏరనేకాచః, అను సూ. చే, యణాదేశము. సహఖేనవర్తతే (అంతరిక్షముతో గూడినవాడు) అనువిగ్రహమున, సహఖశబ్దములకు, తేన సహేతితుల్యయోగే, (851) సూ. చే, బహువ్రీహిసమాసము, వోపసర్జనస్య (852) సూ. చే, సహశబ్దమునకు సభావమునగుటచే, సఖః అనియగును. సఖమిచ్ఛతి అనునర్థమున సఖశబ్దముకంటె క్యచ్ప్రత్యయము చేసిన సఖీయ, అనియగును. దానికంటె క్విప్ప్రత్యయము. తల్లోప

ము. అల్లోపయలోపములు చేసిన, సఖీశబ్దముపుంలిఙ్గమున సిద్ధమగును. ఇదిలాక్షణికమగుటచే సఖిశబ్దమునకు విధింపబడునణాదికార్యములు దీనికిప్రవర్తించవు. ఙ్యన్తము కానందున సులోపము రాదు. సఖీః. సఖీ+ఔ. ఏరనేకాచః, అని యణాదేశము. సఖ్యౌ, సఖ్యః. సఖ్యుః (ఙసి, ఙస్) ఖ్యత్యాత్పరస్య (256) సూత్రమునదీర్ఘమగు ఖీశబ్దమును గూడ గ్రహించుటచే నిచట నుత్వమగును. సుఖమునిచ్ఛయించువాడు, సుఖీః. సుతునిచ్ఛయించువాడు, సుతీః. క్యజన్తప్రకృతికక్విబన్తములగు నీరెండును, సఖశబ్దప్రకృతికక్యజన్తప్రకృతికక్విబన్తమగు సఖీశబ్దముతో సదృశములు. లూన, క్షామ, ప్రస్తీమ, ఇవి క్రమముగ లూఞ్, క్షాయ్, ప్ర+స్త్యైధాతువులకు, నిష్ఠాన్తములు. వీనికంటె లూనాదులనిచ్ఛయించు వారనునర్థమున, క్యజన్తప్రకృతికక్విబన్తములు, లూనీః, క్షామీః, ప్రస్తీమీః, అగును. వీనికి ఙసి, ఙస్సులు, పరమగునపుడు యణాదేశమగును. క్తప్రత్యయమునకు (నిష్ఠకు) విధింపబడిన నత్వమత్వములు త్వమునుగూర్చి యసిద్ధమగుటవలన తకారమే యుండును. (లూత్యస్, క్షాత్యస్, ప్రస్తీత్యస్) కావునఖ్యత్యాత్, సూ. చే, నుత్వమువచ్చును. లూన్యుః, క్షామ్యుః, ప్రస్తీమ్యుః. కావున నీమూడును సుతీశబ్దసదృశములు. శుష్కశబ్దముకంటె క్యచ్ క్విప్ ప్రత్యయములు, శుష్కీః. (శుష్కమిచ్ఛతి) శుష్కీ+ఔ, ఇచట నికారముసంయోగపూర్వకమగుటవలన, యణాదేశము రానందున, ఇయఙాదేశమువచ్చును. శుష్కియౌ. ఙసిఙస్సులయందు సంయోగముపూర్వమందుండుటచే యణాదేశమురాదు. కావున నిచట నిష్ఠాదేశమగు కత్వమసిద్ధమగుటచే తిశబ్దమున్నను, ఖ్యత్యాత్, సూ. చే, నుత్వమురాదు. శుష్కియఃఅనియగును.

ఇది ఈదన్త ప్రకరణము.

మూ॥ శమ్భుర్హరివత్. ఏవం విష్ణు, వాయు, భాన్వాదయః. శమ్భుశబ్దముఘిసంజ్ఞకమగుటచే హరిశబ్దసదృశము విష్ణు, వాయు, భాను, గురు, మొదలగు నుదన్తశబ్దములు శమ్భుశబ్దసదృశములగును.

* 275. తృజ్వత్క్రోష్టుః (7-1-95) తృజ్వత్, క్రోష్టుః
(సర్వనామస్థానేచాసంబుద్ధౌ)
క్రోష్టుశబ్దస్తృజన్తేనతుల్యంవర్తతే, అసం
బుద్ధౌసర్వనామస్థానేపరే। క్రోష్టుశబ్దస్య స్థానే
క్రోష్టృశబ్దః ప్రయోక్తవ్యఇత్యర్థః॥

275. క్రోష్టుశబ్దము సంబుద్ధిభిన్నమగు సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు తృజన్తముతో తుల్యమగును. ఇచట నిమిత్తాద్యతిదేశములలో ప్రధానమగుటచే రూపాతిదేశ మఙ్గీకరింపబడెను. ఉపస్థితమగుటవలన, నర్థసాదృశ్యమువలనను, క్రోష్టుశబ్దమునకు క్రుశ (రోదనే) ధాతుప్రకృతికతృజన్తరూపమతిదేశింపబడును. కాన క్రోష్టుశబ్దస్థానమందు క్రోష్టృశబ్దము ప్రయోగింపదగునను నర్థముఫలితమగును.

వివ:—నిమిత్త, వ్యపదేశ, తాదాత్మ్య, శాస్త్ర, కార్య, రూప విషయకమగుటచే నతిదేశమాఱుభేదములుగలది.

(1) చికీర్షతి, చికీర్షతే. ఇచట, “పూర్వవత్సనః (1-3-62) సూ. చే, నాత్మనేపదనిమిత్తమగు ఙిత్త్వము సన్నన్తమందతిదేశింపబడును. (2) ఔపగవః. ఇచట అణ్ ప్రత్యయమునకు, ఆద్యన్తవదేకస్మిన్ (349) సూ. చే, నాద్యుదాత్తస్వరఫలకమగునాదిత్వమతిదేశింపబడెను. (3) “ద్రవత్పాణిశ్శుభస్పతీ”. ఇచట శుభశబ్దమునకు, సుబామన్త్రితే, (2-1-2) సూ. చే, పరాఙ్గవద్భావాతిదేశమువలన శవర్ణముపైనుకారమునకు, ఆమన్త్రితస్య (6-1-198) సూ. చే, నుదాత్తస్వరము సిద్ధమగును. (4) మాసికమనుచోట, కాలేభ్యోభవవత్ (4-2-34) సూ. చే, కాలవాచకములకు తత్రభవః అనునధికారమున విహితమగు శాస్త్రము, సాస్యదేవతా అనునర్థమందునతిదేశింపబడును. కావున మాసికమనునది మాసోదేవతాఅస్య అనునర్థమందునగును. (5) గౌః. ఇచట, గోతోణిత్ (285) సూ. చే, ణిత్కార్యమగు వృద్ధి యతిదేశింపబడును. (6) క్రోష్టాఅనునది రూపాతిదేశోదాహరణము.

✻ 276. ఋతోఙిసర్వనామస్థానయోః 7-3-110 ఋతః, ఙి సర్వనామస్థానయోః, (గుణః)

ఙౌ, సర్వనామస్థానే చ పరే ఋదన్తాఙ్గస్య గుణః స్యాత్। ఇతిప్రాప్తే॥

276. హ్రస్వఋకారమన్తమందుగలయఙ్గమునకు ఙిసర్వనామస్థానములు పరమగునపుడు గుణమాదేశమగును. క్రోష్టృ + సు. ఇచట నీసూత్రముచే గుణము ప్రాప్తమగుచుండ.

277. ఋదుశనస్పురుదంసోఽనేహసాంచ 7-1-94 ఋదుశన స్పురుదంసోనేహసాం, చ. (అనఙ్, సర్వనామస్థానే చ అసంబుద్ధౌ)

ఋదన్తానా ముశనసాదీనాఞ్చాఽనఙ్ స్యాదసంబుద్ధౌ సర్వనామస్థానే పరే॥

277. హ్రస్వఋకారాన్తశబ్దములకును, ఉశనస్, పురుదంస్, అనేహస్, వీనికిని సంబుద్ధిభిన్నమగుసర్వనామస్థానముపరమగునపుడనఙాదేశమగును. దీనిచేవిహితమగు ననఙాదేశము పూర్వసూత్రప్రాప్తమగు గుణమును బాధించును. క్రోష్టన్ + స్, అనియగును.

✻ 278. అప్తృన్తృచ్స్వసృనప్తృనేష్టృత్వష్టృక్షత్తృహోతృపోతృప్రశాస్తౄణామ్. 6-4-11 (ఉపధాయాః, దీర్ఘః సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ)

అబాదీనా ముపధాయా దీర్ఘస్స్యా దసంబుద్ధౌ సర్వనామస్థానే పరే। నప్త్రాదిగ్రహణంవ్యుత్పత్తిపక్షే నియమార్థమ్। తేన పితృభ్రాతృప్రభృతీనాం న। ఉద్గాతృశబ్దస్య తు భవత్యేవ। సమర్థసూత్రే ఉద్గాతార ఇతిభాష్యప్రయోగాత్। క్రోష్టా।

క్రోష్టారౌ। క్రోష్టారః। క్రోష్టారమ్। క్రోష్టారౌ।
క్రోష్టూన్॥

278. అప్శబ్దము, తృన్తృజన్తములు. స్వసృ, నప్తృ, నేష్టృ, త్వష్టృ, క్షత్తృ, హోతృ, పోతృ, ప్రశాస్తృ, వీనికి సంబుద్ధి భిన్నమగు సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు వీనియొక్క యుపధకు దీర్ఘమగును. ఉణాది ప్రత్యయాన్తములు వ్యుత్పన్నములను పక్షమునందు నప్త్రాదులు, తృన్తృజన్తములగుటచే వీనికి దీర్ఘము సిద్ధమగుచుండ సూత్రమునందలి నప్త్రాదిగ్రహణము నియమార్థమగును. ఉణాదివ్యుత్పన్నములగు (తృన్తృజన్తములు) సంజ్ఞాశబ్దములకుపధాదీర్ఘమయినచో నప్త్రాదులకే యనినియమము. కావున తృజన్తములగు పితృ భ్రాతృ మొదలగు వానికి నీదీర్ఘము వారింపబడును. "సమర్థః పదవిధిః" అనుసూత్రమున నుద్గాతారః, అనుభాష్యప్రయోగమువలన, నుద్గాతృ శబ్దమునకు మాత్రము దీర్ఘము వచ్చును. క్రోష్టృ+స్. ఇచట సర్వనామస్థానే చా సంబుద్ధౌ, సూత్రముకంటె పరమగుటవలన నీసూత్రముచే నుపధాదీర్ఘము. క్రోష్టాన్+స్. సులోపనలోపములు. క్రోష్టా. క్రోష్టారౌ, క్రోష్టారః, క్రోష్టారమ్. క్రోష్టారౌ, వీనియందు, ఋతోఙి, సూ. చే, గుణము, ఈసూత్రముచే దీర్ఘమునగును. క్రోష్టూన్. క్రోష్టు+శస్, పూర్వసవర్ణదీర్ఘనత్వములు.

* 279. విభాషా తృతీయాదిష్వచి. 7-1-97 విభాషా, తృతీయాదిషు, అచి, (తృజ్వత్, క్రోష్టుః)

అజాదిషు తృతీయాదిషు క్రోష్టుర్వా తృజ్వత్। క్రోష్ట్రా। క్రోష్ట్రే॥

279. అజాదులగు తృతీయాదివిభక్తులు పరమగునపుడు క్రోష్టుశబ్దము తృజన్తరూపమును వికల్పముగనొందును. క్రోష్ట్రా (క్రోష్టు+టా) క్రోష్ట్రే (క్రోష్టు+ఙే) ఇచట యణాదేశమగును.

* 280. ఋతఉత్. 6-1-111 ఋతః, ఉత్. (అతి, ఙసిఙసోః)

ఋదన్తాత్ ఙసిఙసో రతిపరే ఉకార ఏకాదేశః స్యాత్। రపరత్వమ్.

280. హ్రస్వఋకారమంతమందు గల నజ్ఞముకంటె ఙసిఙస్సుల యవయవమగు అకారము పరమగునపుడుహ్రస్వోకార మేకాదేశమగును. క్రోష్ట్రు + ఙసి, ఙస్. ఇచట ఋకారాకారములస్థానమునను కారము రేఫపరకమై యగును. క్రోష్టుర్ + స్, అనియుండును.

* 281. రాత్సస్య. 8-2-24 రాత్-సస్య (సంయోగాన్తస్యలోపః)

రేఫాత్సంయోగాన్తస్య సస్యైవ లోపో నాన్యస్య। రేఫస్య విసర్గః। క్రోష్టుః। ఆమిపరత్వాత్త్రుజ్వద్భావే ప్రాప్తే। వానుమచిరతృజ్వద్భావేభ్యో నుట్ పూర్వవిప్రతిషేధేన। క్రోష్టూనామ్। క్రోష్టరి। క్రోష్ట్రోః। పక్షే హలాదౌ చ శమ్భువత్। ఇత్యృదన్తాః॥

281. సంయోగాన్తస్యలోపః (55) సూత్రమున కిదినియామకము. రేఫముకంటె పరమగునపుడు సంయోగాన్తమగు సకారమునకే లోపమగును గాని యితరవర్ణమునకు రాదు. క్రోష్టుర్+స్ అనుచోట సకారలోపము ప్రవర్తించును. రేఫకు విసర్గము. క్రోష్టుః. క్రోష్టు +ఆమ్. ఇచట ఆమ్ప్రత్యయమునకు హ్రస్వనద్యాపః సూత్రప్రాప్తమగు నుడాగమమును బాధించి పరమగు తృజ్వద్భావము ప్రాప్తించుచుండ (వా) నుమచిరతృజ్వద్భావేభ్యో నుట్పూర్వవిప్రతిషేధేన' అను పూర్వవిప్రతిషేధవార్త్తికముచే తృజ్వద్భావమును బాధించి నుడాగమము వచ్చును. పిదప నామి (210) సూ. చే, దీర్ఘము. క్రోష్టూనామ్ "విప్రతిషేధే పరంకార్యమ్ 176 సూత్రమున నిష్టార్థక పరశబ్దముండుటవలన కార్యద్వయమునకు విరోధమున్న పుడిష్టమగు కార్యముప్రవర్తించుననియర్థమగును. కొన్ని చోటులయందు పూర్వ

కార్యము ప్రవర్త్తించుటయిష్టము. ఇట్టివ్యాఖ్యానమువలన పూర్వవిప్రతిషేధవార్త్తికములన్నియు సిద్ధములగును. వార్త్తికార్థము. పరములగు నుమాగమము, అచిరాదేశము, తృజ్వద్భావము వీనిని బాధించి పూర్వమగు నుడాగమముప్రవర్త్తించును. ఉదా॥ నుమ్, వారిణామ్, (వారి+ఆమ్) ఇటచ పరమగు నుమాగమమును నుట్టుబాధించును. అచిరః (అచిరఋతః (300) సూత్రవిహితరేఫాదేశము) తిసృణామ్, (తిసృ+ఆమ్) ఇచటనుడాగమము పరమగు రేఫాదేశమును బాధించును. తృజ్వద్భావము. క్రోష్టూనామ్. క్రోష్టరి, (క్రోష్టృ+ఙి) "ఋతోఙి (276) సూ. చే, గుణము క్రోష్ట్రోః, (క్రోష్టృ+ఓస్) యణాదేశము. హలాదివిభక్తులుపరమగునపుడును, తృజ్వద్భావము కాని పక్షమందును క్రోష్టుశబ్దము శమ్భుశబ్దముతో సమానము.

ఇది ఉదన్తప్రకరణము.

మూ॥ హూహూః। హూహ్వౌ। హూహ్వః। హూహూమ్।
హూహ్వా। హూహూన్। ఇత్యాది। అతిచమూశబ్దే
తు నదీకార్యం విశేషః। అతిచమ్వై। అతిచమ్వాః 2
అతిచమూనామ్। అతిచమ్వామ్।

అర్థము:— హూహూశబ్దము గన్ధర్వవిశేషవాచకము, అవ్యుత్పన్నము. హూహూః. హూహూ+ఔ, హూహూ+జస్, ఇచట దీర్ఘాజ్జసిచ (240) సూ.చే, పూర్వసవర్ణదీర్ఘము నిషేధింపబడినందున ఇకోయణచి (48) సూ. చే, యణాదేశము ప్రవర్త్తించును. హూహ్వౌ, హూహ్వః. అతిచమూః. (చమూమతిక్రాన్తః) సేననతిక్రమించువాడు. ఇచట 'ప్రథమలిఙ్గగ్రహణంచ, అనుదానిచే నదీసంజ్ఞ యుండుటవలన సంబుద్ధిహ్రస్వము, ఆడాగమము, మొదలగునదీకార్యములు ప్రవర్త్తించును. నదీకార్యములే హూహూశబ్దముకంటె దీనియందుండు విశేషము, హేఅతిచము, సంబుద్ధిహ్రస్వము. అతిచమ్వై, అతిచమ్వాః, ఇచటనాడాగమము. అతిచమూనామ్. ఇచటహ్రస్వనద్యా

పః (209) నుడాగమము, అతిచమ్వ్యామ్, ఇచట జే రామ్, (271) సూ. చే, నామాదేశము. ఖలపూః (ఖలంపునాతి) కళ్లమునూడ్చువాడు. ఖలపూ + జౌ, అనియుండ.

* 282. ఓస్సుపి. 6-4-83. ఓః, సుపి (యణ్, అచి, ఇవర్ణవ ర్జంఏరనేకాచ ఇతిసూత్రమ్)

ధాత్వవయవసంయోగపూర్వోనభవతి య ఉవర్ణస్తదన్తో యోధాతుస్తదన్తస్యానేకాచోఙ్గస్య యణ్ స్యాదజాదౌ సుపి। గతికారకేతరపూర్వపద స్యయణ్ నేష్యతే।ఖలప్వౌ।ఖలప్వః। ఇత్యాది. ఏవం సుల్వాదయః। అనేకాచః కిమ్। లూః, లువౌ, లువః। ధాత్వవయవేతి కిమ్। ఉల్లూః, ఉల్ల్వౌ। ఉల్ల్వః।అసం యోగపూర్వస్య కిమ్। కటప్రువౌ। కటప్రువః। గతీ త్యాది కిమ్। పరమలువౌ। సుపి కిమ్। లులువతుః. స్వ భూ। నభూసుధియోః. స్వభువౌ। స్వభువః॥

282. అనువృత్తమగు ధాతువు "ఏరనేకాచః" సూత్రమందు వలె సంయోగముతోను అఙ్గముతోను సంబంధించును. ధాత్వవయవ మగు సంయోగము పూర్వమందులేనట్టి ఉకారమన్తమందుగల ధాతు వంతమందుగలిగి అనేకాచ్చగు నఙ్గమునకజాదిసుప్పు పరమగునప్రుడు యణాదేశమగును. ఈసూత్రి 'ఏరనేకాచః, సూత్రముతో సమాన యోగక్షేమములుగలదగుటవలన 'గతికారకేతర... తే అనునిషేధమి చటను ప్రవర్తించును. ఖలప్వౌ. ఖలప్వః ఇచటకారకపూర్వపదకమగు టవలన దీనిచే యణాదేశము. (ఖలపూ + అమ్) ఖలపూ+శస్, పూ ర్వరూప పూర్వసవర్ణదీర్ఘములను క్రమముగ బాధించి పరమగు యణా దేశము ప్రవర్తించును. ఖలప్వమ్. ఖలప్వః. ఖలపూశబ్దము నిత్యస్త్రీ లిఙ్గముకానందున నదీసంజ్ఞలేకపోవుటచే నాడాగమాదులు రావు. సు ల్వూః, (సుష్ఠులునాతి) బాగుగ కోయువాడు. ఈశబ్దము గతిపూర్వపద

కమగుటవలన ఖలపూశబ్దసదృశము. లునాతీతి, లూః లువౌ, (లూ+ఔ) ఇత్యాదులలో యణాదేశమును వారించుటకనేకాచః అను నజ్విశేషణమావశ్యకము. ఉల్లూః (ఉద్+లునాతి) ఉల్ల్వౌ (ఉల్లూ+ఔ) ఇత్యాదులందు యణాదేశము కొఱకు సంయోగమునకు 'ధాతోః, అను విశేషణము. ఇచట సంయోగము ధాతూపసర్గములవలన నేర్పడినదగుటచే కేవలధాత్వవయవముగాదు. కటప్రూః, (కటంప్రవతే) చాపనల్లువాడు. కటప్రువౌ, (కటప్రూ+ఔ) కటప్రువః, (కటప్రూ+జస్) ఇత్యాదులందు యణ్వారణమునకై ఉకారమునకు 'అసంయోగపూర్వస్య, అనువిశేషణము. పరమశ్చాసౌలూశ్చ, పరమలూః. పరమలువౌ (పరమలూ+ఔ) ఇత్యాదులందు యణాదేశమును వారించుటకై గతికారకేత్యాదివచనము. పరమఅనునది గతికారకభిన్నమగుటచే యణాదేశము నివృత్తమగును. లులువతుః లులూ+అతుస్ లూఞ్ ఛేదనే అను ధాతువునకు లిట్ప్రథమద్వివచనము. కావున అతుస్, తిఙ్ప్రత్యయము. ఇచట యణాదేశమును వారించుటకు సుపిఅనునది ప్రత్యయవిశేషణము. స్వభూః (స్వస్మాత్ భవతి) స్వభూ+ఔ) కారకపూర్వపదకమగుటచే నిచట ప్రాప్తమగు యణాదేశము 'నభూసుధియోః, (274) సూ. చే, నిషేధింపబడినందున నువఙాదేశమగును. స్వభువౌ. స్వభువః (స్వభూ+జస్) వర్షాభూః. (వర్షాసుభవతి) మణ్డూకము. వర్షాభూ+ఔ. ఇచట ఓఃసుపి, సూ. చే, ప్రాప్తమగు యణాదేశమునకు నభూసుధియోః, అను సూ. చే, నిషేధము ప్రాప్తమగుచుండ.

* 283. వర్షాభ్వశ్చ. 6-4-84 వర్షాభ్వః, చ. (ఓః, సుపి, యణ్, అచి)

అస్యోవర్ణస్య యణ్స్యాదచి ॥ వర్షాభ్వౌ। వర్షాభ్వః। దృన్భ్వతీతి। దృన్భూః। అన్దూదృన్భూజమ్బూకఫేలూకర్కన్ధూదిధిషూ రి ణాది సూత్రేణ (937) వ్యుత్పాదితః। దృన్భ్వౌ। దృన్భ్వః। దృన్భూమ్। దృన్భ్వా। దృన్భూన్ శే

వం హూహూవత్। దృన్నితి నామ్నో హింసార్థే వ్యయే భువః క్విప్। దృన్భ్వాః (వా) దృన్కరపునః పూర్వస్య భువో యణ్ వక్తవ్యః।దృన్భ్వౌ।దృన్భ్వః। దృన్భ్వం। దృన్భ్వః। ఇత్యాది। ఖలపూవత్। కరభూః। కరభ్వౌ। కరభ్వః। కరభ్వమ్। కరభ్వః। దీర్ఘపాఠేతు కరఏవ కారః। స్వార్థికః ప్రజ్ఞాద్యణ్। కారభ్వౌ। కారభ్వః। పునర్భూర్యౌగికః పుంసి। పునర్భ్వావిత్యాది। దృగ్భూకారాభూశబ్దా స్వయంభూవత్। ఇత్యూదన్తాః। ధాతా। హేధాతః। ధాతారౌ। ధాతారః। ఋవర్ణాన్నస్య ణత్వం వాచ్యమ్। ధాతౄణామిత్యాది। ఏవం నప్త్రాదయః। ఉద్గాతారౌ। పితా। వ్యుత్పత్తిపక్షే నప్త్రాదిగ్రహణస్య నియమార్థత్వాన్న దీర్ఘః। పితరౌ। పితరః। పితరమ్। పితరౌ। శేషం ధాతృవత్। ఏవం జామాతృ భ్రాత్రాదయః। నా। నరౌ। నరః। హేనః॥

283. వర్షాభూశబ్దముయొక్క ఊకారమునకజాదిసుప్పు పరముగునపుడు యణాదేశమగును. వర్షాభూ+ఔ, ఇత్యాదులందీసూత్రముచే యణాదేశము వచ్చును. వర్షాభ్వౌ. వర్షాభ్వః. దృమ్భూతీతిదృమ్భూః. (క్రియాకర్త) అన్దూదృమ్భూ.........భూః, అనునుణాది సూత్రముచేనూప్రత్యయాన్తముగనీశబ్దము నిపతింపబడెను. కావున నీయూకారము ధాత్వవయవముగానందుననువజాదేశముగాని, ఓస్సుపి సూ. చే, యణాదేశముగాని ప్రవర్తించదు. దృమ్భూ+ఔ, ఇత్యాదులలో "ఇకోయణచి" (48) సూ. చే, యణాదేశమగును. దృమ్భ్వౌ. దృమ్భ్వః. దృమ్భూ+అమ్, దృమ్భూ+శస్. ఇచట నీయణాదేశమును పరములగు పూర్వరూపపూర్వసవర్ణదీర్ఘములు క్రమముగబాధించును. కావున దృమ్భూమ్, దృమ్భూన్, అనియగును. శేషము హూహూశబ్దసదృశము.

'దృన్' అనునామమగు హింసార్థకావ్యయము పూర్వమందుగల భూధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయమువలన దృన్భూశబ్దముసిద్ధమగును. వృక్షవిశేషమర్థము. దృన్భూః. దృన్భూ+ఔ, ఇత్యాదులందు, నభూసుధియోః అనునిషేధము ప్రాప్తమగుచుండ (వా) దృన్కరపునఃపూర్వస్య భువో యణ్ వక్తవ్యః, దృనాదిపూర్వకభూశబ్దము నకజాదిసుప్పు పరమగునపుడు యణాదేశము చెప్పదగునని యర్థము. దీనిచేనిచట యణాదేశము. దృన్భ్వౌ. దృన్భ్వః, ఇత్యాదులు. దృన్భూ+అమ్. దృన్భూ+శస్. ఇచట పరమగునీయణాదేశము క్రమముగ పూర్వరూపపూర్వసవర్ణదీర్ఘములను బాధించునుగాన, దృన్భ్వమ్. దృన్భ్వః. ఇత్యాదులగును. కావుననిది ఖలపూశబ్దసదృశము. కరభూః (కరేభవతి) హస్తమునయున్న వస్తువు. కరభ్వౌ. కరభ్వః. కరభ్వమ్, కరభ్వః, ఈశబ్దము దృన్భూశబ్దసదృశము. దృన్కర, అనువార్తికమున కారయను దీర్ఘపాఠము భాష్యాదులందగపడుచున్నది. కారఅనునది కరశబ్దముకంటె "ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ" (5-4-38) సూత్రవిహితమగు స్వార్థికాణ్ప్రత్యయాన్తముగావున కరమనియే యర్థము. కారభూః. కారభూ+ఔ, ఇత్యాదులలో పైవార్తికముచే యణాదేశమువచ్చును. కావుననిది దృన్భూశబ్దసదృశము. రూఢమగు పునర్భూశబ్దము 'పునర్భూర్దిధిషూరూఢా, అనుకోశమువలన నిత్యస్త్రీలిఙ్గమయినను యౌగికమగు, (పునఃభవతి) పునర్భూశబ్దము పుంలిఙ్గముననుండును. పునర్భ్వమ్, పునర్భ్వౌ, ఇత్యాదులగును. దృగ్భూ (దృశోభవతి) కారాభూ (కారాయాం, భవతి,) శబ్దములు స్వయంభూశబ్దసదృశములు. "నభూసుధియోః" అను సూ. చే, యణాదేశము నిషేధింపబడినందుననువఙాదేశముచే, దృగ్భువౌ, దృగ్భువః, కారాభువౌ, కారాభువః, ఇత్యాదులగును.

ఇవి యూదన్తములు.

ధాతా. ధాతృ+సు, ఋదుశనస్.........సాంచ (277) సూ. చే, అనఙ్. అప్తృన్......ణామ్ (278) సూ. చే, దీర్ఘము. సులోపనలోపములు. హేధాతః, అనఙ్విధాయకమగు ఋదుశనసి

త్యాదిసూత్రమున 'అసంబుద్ధౌ' అనియనుటవలన నిచట అనఙ్కు, రాదు. ఋతోఙిసర్వనామస్థానయోః (276) సూ. చే, గుణము. హాల్ఙ్యాదిసూత్రముచే సులోపము. రేఫకు విసర్గము. ధాతారౌ, ధాతారః, ఋతోఙి, సూ. చే, గుణము. అప్తృన్ సూ. చే, దీర్ఘము. ఇట్లే ధాతారమ్, ధాతారౌ, అనునవియునగును. ధాతృ+శస్. ఇచట పూర్వసవర్ణదీర్ఘనత్వములు. ధాతౄన్. ధాతృ + టా, ధాతృ+ఙే. ఈచోటులందు యణాదేశము. ధాత్రా. ధాత్రే. ధాతృ+ఙసి. ఙస్, ఉత్వ, (ఋత, ఉత్) సలోప (రాత్సస్య) విసర్గములు. ధాతుః, 2, ధాత్రోః, 2 యణాదేశము. ధాతృ+ఆమ్, నుడాగమదీర్ఘములు, ధాతౄనామ్, (వా) ఋవర్ణాన్నస్య ణత్వం వాచ్యమ్, (ఋవర్ణముకంటె పరముగు నకారమునకు ణత్వము చెప్పవలయును) దీనిచే నిచట ణత్వము. ధాతౄణామ్. ధాతృ+ఙి, ఋతోఙి, సూ.చే, గుణము ధాతరి. నప్తృ, నేతృ, ప్రశాస్తృ, ఇత్యాదిఋదన్తములు, ధాతృశబ్దసదృశములు. ఉద్గాతృశబ్దము నప్త్రాదులలోనన్తర్భూతముగాకున్నను, సమర్థఃపదవిధిః అను సూత్రభాష్యమునను ద్గాతారః అనుప్రయోగమువలననాశబ్దమునకును దీర్ఘమగును. కావుననదియు ధాతృశబ్దసమానమే. పితా. పితృ+సు, అనఙ్దీర్ఘసులోపనలోపములు. పాతి, (రక్షించువాడు,) అనునర్థమున పాధాతువుకంటె తృచ్‌ప్రత్యయము, దీనికి ఇడాగమము ధాతువులోని యాకారమునకు లోపము. ఇట్లు పితృశబ్దము సిద్ధమగును. ఇట్టి వ్యుత్పత్తిపక్షమందు అప్తృన్ఇత్యాదిసూత్రముచే ప్రాప్తమగు దీర్ఘము సూత్రమున నప్త్రాదిగ్రహణమునకు నియమార్థత్వముచెప్పబడుటవలన వారితమగును. అవ్యుత్పత్తిపక్షమందు పితృశబ్దము నప్త్రాదులందుచేరనందున దీర్ఘశంకయే లేదు. కావున, పితృ+ఔ, పితృ+జస్, ఇత్యాదులలో పితరౌ, పితరః, ఇత్యాదులగును. శసాదులందుపితృశబ్దము ధాతృశబ్దసదృశము. జామాతృభ్రాతృ మొదలగునవి పితృశబ్దసదృశములు. నా, (నృ+స్) అనఙ్దీర్ఘసులోపనలోపములు. నరౌ, నరః, హేనః, నరమ్, నరౌ, ఈచోటులందు 'ఋతోఙి సూ. చే, గుణము. కావున పితృశబ్దసదృశము. నౄ+ఆమ్,

ఇచటమాత్రము, నామి (210) సూ. చే, నిత్యముగదీర్ఘము ప్రాప్త మగుచుండ.

✻ 284. నృచ. 6-4-6. నృ। చ। (నామి, దీర్ఘః, వా)

నృఇత్యేతస్య నామి వా దీర్ఘః స్యాత్। నృణామ్। నౄణామ్।ఇతి ఋదన్తాః।కౄ,త్రౄ-అనయోరనుకరణే ప్రకృతివదనుకరణమితి వైకల్పికాతిదేశాదిత్వే రపరత్వమ్। కీః। కిరౌ। కిరః। తీః। తిరౌ। తిరః। ఇత్యాదిగీర్వత్। ఇత్వాభావపక్షేతు ఋదుశనఇతిఋతోఙితి చ తపరకరణాదనఙ్గుణౌ న। కౄః। క్రౌ। క్రః। కౄమ్। క్రౌ। కౄన్।క్రా। క్రే. ఇత్యాది। ఇతిౠదన్తాః। గమ్లృ। శకౢ। అనయోరనుకరణేఽనఙ్। గమా। శకా। గుణవిషయేషుతు లపరత్వమ్। గమ లౌ. గమలః। గమలమ్। గమలౌ। గమ్లౄన్। గమ్లా। గమ్లే। జసిజసోస్తు। ఋతఉదిత్యుత్వే లపరత్వే సంయోగాన్తస్య లోపః। గముల్। శకుల్ ఇత్యాది। ఇతిఌదన్తాః। సేః। సయౌ। సయః। స్మృతేః। స్మృతయౌ। స్మృతయః। ఇత్యేదన్తాః॥

284. నృ, అనునది లుప్తషష్ఠీకము. నృశబ్దమునకు నామ్, పర మగునపుడు దీర్ఘము వికల్పముగనగును. నృణామ్. నౄణామ్.

ఇవి ఋదన్తములు.

కౄ, (విక్షేపే) తౄ, (ప్లవనతరణయోః) ఈరెండుధాతువులన నుకరణముచేయునపుడు కౄశబ్దము, కౄధాతువును, తౄశబ్దము, తౄ ధాతువును బోధించును. కౄ+సు, ప్రకృతివదనుకరణమ్ (అనుకరణము అనుకార్యమువంటిది, అనుకార్యమునకు విధింపబడు కార్యము అనుకర ణమునకునగును.) వైకల్పికమగునీయతిదేశమువలన ౠకారాన్తధా

తువులకు విధింపబడిన ఋూత ఇద్ధాతోః (7-1-100) సూ. చే, నిత్యమ నుకరణములగునీ, కౄ, తౄ, శబ్దములకును వచ్చును. ఇత్వము రపర మైయగును. "ర్వోరుపధాయా దీర్ఘ ఇకః, (436) సూ. చే, దీర్ఘము, సులోపము. రేఫకువిసర్గము, కీః, ఒకకౄధాతువని యర్థము. కిరౌ, కిరః, కిరమ్, కిరౌ, కిరః, కిరా, కిర్భ్యాం కిర్భి   ర్భ్యాం, కిర్భ్యః, కిరః, కిర్భ్యాం, కిర్భ్యః, రః, కిరోః, కిరామ్, కిరి, కిరోః, కిర్షు, పదసంజ్ఞయున్నచోటున దీర్ఘమగును. తౄశబ్దమునకిట్లే ప్రక్రియనూహించునది. ఈరెండును గిర్ శబ్దసమానములు. ప్రకృతివదనుకరణ మనునతిదేశము వికల్పమగుటవలన నది ప్రవర్తింపనిపక్షమందు కౄఅనునది ధాతువు కానందున నిత్వము రాదు. కౄ+సు, ఋదుశనస్, ఋతోఙి,అనుసూత్రములలో తపరకరణముండుటచే ఋూకారాన్తములగు వీనికి అనఙ్గుణములు రావు. రుత్వవిసర్గములు. కౄః. క్రౌ. క్రః. కౄమ్. క్రౌ. కౄన్. క్రా. కౄభ్యామ్. కౄభిః. క్రే. కౄభ్యామ్. కౄభ్యః. ఋత ఉత్ సూత్రమున తపరకరణమువలన నీశబ్దమునకు ఙసిఙస్సులందుత్వము రానందున యణాదేశమగును. క్రః   ౄ+ఆమ్. దీర్ఘాంతమగుటచే నుడాగమము రాదు. క్రామ్. క్రి. కౄషు. ఇట్టి తౄశబ్దమునకును ప్రక్రియనిట్లే యూహించునది.

ఇవి ఋూదన్తములు.

గమ్లృ, (గతౌ) శక్లృ, (శక్తౌ) ఈధాతువులకనుకరణముల గు, గమ్లృశక్లృశబ్దములకంటె సుప్రత్యయముచేసిన గమ్లృ+సు, శక్లృ+సు అనియగును. 'ఋదుశనస్' సూత్రమందలి ఋకారము స్వసవర్ణమగు ఌకారమును గ్రహించుటవలననీఌకారాన్తములకునదాదేశమగును. గమా. శకా. గమ్లృ+ఔ, ఇత్యాదులలో ఋతోఙి సూ. చే, గుణములపరకమైయగును. గమలౌ. గమలః, ఇత్యాదులు. గమ్ఌ+శస్. పూర్వసవర్ణదీర్ఘము. ఌకారమునకుదీర్ఘములేనందున, స్వసవర్ణమగు ఋూకారమే యగును. గమౄన్, గమ్ఌ+టా ఈమొదలగు నజాదిప్ర

త్యయములు పరమగునపుడు యణాదేశము లకారమగును. గమ్లా. జసిజస్సులందుత్వసంయోగాన్తలోపములచే గముల్ అని యగును. శక్ల శబ్దమున కిట్లేప్రక్రియనూహించునది.

ఋదన్తములు ముగిసెను.

సేః. (ఇనాసహితః) కామునితో కలసినవాడు. సే + ఔ, సే + జస్, అయాదేశము, సయౌ, సయః, ఇత్యాదులు. స్మృతేః (స్మృతిః, ఇః, యేన) కాముని స్మరించినవాడు. స్మృతయౌ (స్మృతే + ఔ) ఇత్యాదులు. ఇవి ఏదన్తములు.

* 285. గోతో ణిత్. 7-1-90. గోతః, ణిత్ (సర్వనామస్థానమ్॥)

గోశబ్దాత్పరం సర్వనామస్థానం ణిద్వత్స్యాత్।
గౌః। గావౌ। గావః॥

285. గోశబ్దముకంటె పరమగు సర్వనామస్థానము ణకారేత్సంజ్ఞకప్రత్యయసదృశమగును. అనగా ణిత్ప్రత్యయముపరమగునపుడు పూర్వమునకు విధింపబడు వృద్ధి మొదలగు కార్యములు వచ్చును. గో + సు, ఇత్యాదులందు స్వాదులకుణిద్వద్భావముచే నజ్గమునకు అచోఞ్ణితి (255) సూ. చే, వృద్ధియగును. గౌః. గావౌ, (గో + ఔ) గావః (గో + జస్) అజాదిప్రత్యయములు పరమగునపుడావాదేశమగును.

* 286. ఔతోఽమ్శసోః. 6-1-93. ఆ, ఓతః, అమ్శసోః।

ఆ ఓత ఇతి చ్ఛేదః। ఓకారాదమ్శసోరచి పరే ఆకార ఏకాదేశః స్యాత్। శసా సాహచర్యాత్సుబేవామ్గృహ్యతే। నేహ అచినవమ్। అసునవమ్। గామ్। గావౌ। గాః। గవా। గవే। గోః। ఇత్యాది। ఓతో ణిదితి వాచ్యమ్। విహితవిశేషణంచ। తేన। సుద్యౌః। సుద్యావౌ। ఓకారాన్తాద్విహితం సర్వనామ

స్థానమితి వ్యాఖ్యానాన్నేహ। హేభానో। హేభానవః। ఉః=శమ్భుః స్మృతః యేన సః, స్మృతౌ। స్మృతావౌ। స్మృతావః। స్మృతామ్। స్మృతావౌ। స్మృతాః। ఇత్యాది। ఇత్యోదన్తాః॥

286. ఓతః, అనుచోట ఆ, ఓతః, అని పదవిభాగము. ఓకారాన్తముకంటె అమ్శస్సులకవయవమగునచ్చు పరమగునపుడు ఆకారమేకాదేశమగును. 'అచి, అనుపదముననువృత్తి చేయుటవలన శస్పదముచే సుబ్విభక్తికే గ్రహణము గాని, బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామ్ (5-4-42) సూత్రవిహితతద్ధితప్రత్యయమునకు గ్రహణముకలుగదు. ఇట్టి శస్సుయొక్క సాహచర్యమువలన అమ్పదముచే సుబ్విభక్తికేగ్రహణముగాని, తిఙ్ఙునకు గ్రహణములేదు. కావున అచినవమ్ (చిఞ్ ధాతువునకు లఙుత్తమపురుషైకవచనము. అచి+నో+అమ్) ఇత్యాదులలో మిబాదేశమగునమ్ము, పరమగునపుడీయాత్వము రాదు. సూత్రమునకుదాహరణము (గో+అమ్, గో+శస్) గామ్, గాః. గామనుచోటనాత్వమపవాదమగుటచే పరమైనను వృద్ధి ప్రవర్తింపదు. గో+టా। ఇత్యాదులందావాదేశము. గవా ఇత్యాదులగును. జసిజసోశ్చ, సూత్రముచే జసిజస్సులందు పూర్వరూపము. గోః।2 (వా) ఓతో ణిదితివాచ్యమ్, విహితవిశేషణంచ. గోతోణిత్తనుసూత్రమున గోశబ్దమునే గ్రహించినచో తపరకరణము వ్యర్థమగునుగావున గకారము వివక్షితముగాదనుటచే సిద్ధమయినది యీవచనము. ఓకారాన్తశబ్దముకంటె విహితమగు సర్వనామస్థానము ణకారేత్సంజ్ఞకప్రత్యయసదృశమగునని యర్థము. ఇట్లుచెప్పుటవలన సుద్యోశబ్దము (శోభనా ద్యౌః యస్మిన్=ప్రకాశమానమగు నక్షత్రము గలదివసము) నకు వృద్ధియగును. సుద్యౌః, సుద్యావౌ, సుద్యావః. కేవలద్యోశబ్దము స్త్రీలిఙ్గమగుటచే బహువ్రీహియుదాహరింపబడెను. ఓకారాన్తముకంటె విహితమగు సర్వనామస్థానముణిత్తగునని వ్యాఖ్యానముచేయుటవలన హేభానో, హేభానవః, అనుచోటణిద్వద్భావము వారితమగును. హేభా

ను+సు హేభాను+జస్, ఇచట క్రమముగ 'హ్రస్వస్య గుణః, సూ.చే, గుణము, 'జసిచ, సూ.చే, గుణము, ప్రవర్తించినపిమ్మట సర్వనామస్థానమోకారాన్తముకంటె పరమయినదగుటచే ణిద్వద్భావము ప్రసక్తమగుచున్నది. విహితవిశేషణమున్నపుడిచట సర్వనామస్థానము ఓకారాన్తముకంటె విహితముగానందున దోషము వారింపబడును. స్మృతో శబ్దము సుద్యోశబ్దసదృశము. (స్మృతః,ఉః,యేనసః, శివుని స్మరించువాడు) స్మృతౌః, స్మృతావౌ, స్మృతావః, ఇత్యాదులలో వృద్ధియగును. స్మృతామ్, స్మృతాః అను చోటనాత్వము ప్రవర్తించును.

ఓదన్తశబ్దములు సమాప్తినొందెను.

* 287. రాయో హలి. 7-2-85 (రాయః, హలి.
(ఆ, విభక్తౌ)

రైశబ్దస్యాకారోఽన్తాదేశస్స్యాద్ధలి విభక్తౌ। అచి ఆయాదేశః। రాః। రాయౌ। రాయః। రాయమ్। రాయా। రాయః। రాయో। రాభ్యామిత్యాది। ఇత్యైదాన్తాః। గ్లౌః। గ్లావౌ। గ్లావః। గ్లావం। గ్లావౌ। గ్లావః, ఇత్యాది। ఔతోఽమ్శసోరితీహ నప్రవర్తతే । ఐజౌజితిసూత్రేణ ఓదౌతోస్సావర్ణ్యాభావజ్ఞాపనాత్।

ఇత్యజన్తాః పుంలిఙ్గాః

287. రైశబ్దమునకు హలాదివిభక్తి పరమగునపుడాకారమన్తాదేశమగును. అజాదివిభక్తి పరమగునపుడు, ఏచోఽయవాయావః అను సూ. చే, ఆయాదేశమగును. రాః (రై+స్) రాయౌ (రై+ఔ) రాయః. రాభ్యామ్. ఇత్యాదులు.

ఐదన్తములుసమాప్తినొందెను.

గ్లౌః (గ్లౌ+సు) చన్ద్రుడు. గ్లావౌ (గ్లౌ+ఔ) గ్లావమ్. గ్లౌభ్యామ్ ఇత్యాదులు. "ఐఔచ్, సూత్రారమ్భసామర్థ్యమువలననోకారౌకార

ములకు సవర్ణసంజ్ఞాభావముజ్ఞాపితమని సంజ్ఞాప్రకరణమున చెప్పబడియె. అందువలన నీశబ్దమున కమ్శస్సులుపరమగునపుడు, "ఙాత్రో౽మ్శసోః (286) సూ. చే, నాత్వము ప్రవర్తించదు.

అజన్తపుంలిఙ్గ ప్రకరణము ముగిసెను.

8. అజన్తస్త్రీలిఙ్గప్రకరణము.

రమా (రమయతి) రముధాతుప్రకృతికణిజన్తముకంటె నచ్ప్రత్యయముచేసిన, రమ, అనుకృదన్తప్రాతిపదికమగును. దీనికంటె స్త్రీత్వవివక్షయందు టాప్ప్రత్యయముచేసిన, రమా, అని యగును. లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషచే స్వాదులుత్పన్నములగును. రమా + స్, ఇచటసు లోపము.

* 288. ఔఙ ఆపః 7-1-118. ఔఙః, ఆపః (అఙ్గస్య, శీ)
ఆబన్తాదఙ్గాత్పరస్యౌఙః శీస్యాత్। ఔఙిత్యౌకారవిభక్తేస్సంజ్ఞా। రమే। రమాః।

288. ఆబన్తమయిన (టాప్, డాప్, చాప్) అఙ్గముకంటె పరమగు ఔఙ్, నకు శీభావమగును. ప్రథమాద్వితీయావిభక్తుల ద్వివచనమగు ఔకారమునకు ఔఙ్ అని ప్రాచీనవ్యాకరణములందు వ్యవహారము. రమా+ఔ, ఇచటనీసూత్రముచే శీభావము. ఆద్గుణః (70) సూ. చే, గుణము. రమే. రమా+జస్, సవర్ణదీర్ఘము, రమాః.

* సంబుద్ధౌ చ. 7-3-106. సంబుద్ధౌ, చ (ఆపః, ఏత్)
ఆప ఏకారః స్యాత్ సంబుద్ధౌ। ఏఙ్హ్రస్వాదితి సంబుద్ధిలోపః। హే రమే। హే రమాః। రమామ్। రమే। రమాః। స్త్రీత్వాన్నత్వాఽభావః॥

289. ఆబన్తమగునఙ్గమునకు సంబుద్ధి పరమగునపుడేకారమాదేశమగును. హే రమా+సు, పరమగునీయేత్వము, హల్ఙ్యాదిలోపమును బాధించును. ఏత్వమువచ్చినతరువాత ఏఙ్హ్రస్వాత్ (794) సూ. చే, సంబుద్ధిలోపము, హే రమే. హే రమా+ఔ, ఔఙఆపః 288) సూ. చే, నీత్వము, గుణము, హే రమే. హే రమా+జస్, సవర్ణదీర్ఘము, హే రమాః. రమా + అమ్, అమిపూర్వః (195) సూ. చే, పూర్వరూపము,

రమామ్. రమా + ఔట్, శీభావగుణములు, రమే. రమా + శస్, పూర్వసవర్ణదీర్ఘము. రమాః. స్త్రీలిఙ్గమగుటచే, తస్మాచ్ఛసోనఃపుంసి (197) సూ. చే, నత్వముప్రవర్తించదు.

✻ 290. ఆఙిచాపః. 7-3-113. ఆఙి, చ, ఆపః (ఓసి। ఏత్)
ఆఙి, ఓసిచ, పరేఆబన్తస్యాఙ్గస్యఏకారఃస్యాత్।
రమయా। రమాభ్యామ్। రమాభిః॥

290. ఆబన్తమగునఙ్గమునకు, 'ఆఙ్' (టా) ఓస్, ఇవిపరమగునపుడేకారమాదేశమగును. రమా + టా. ఈసూత్రముచే నేత్వము. అయాదేశము. రమయా.

✻ 291. యాడాపః. 7-3-113 యాట్, ఆపః (ఙితః)
ఆపః పరస్య ఙిద్వచనస్య యాడాగమః స్యాత్।
వృద్ధిరేచి। రమాయై। సవర్ణదీర్ఘః। రమాయాః। రమయోః। రమాణామ్। రమాయామ్। రమయోః। రమాసు। ఏవం దుర్గాదయః॥

291. ఆబన్తముకంటె పరమగు ఙిద్వచనమునకు (ఙే, ఙసి ఙస్, ఙి) యాట్ ఆగమమగును. రమా + ఙే. యాడాగమము టిత్తగుటవలన, విభక్త్యాద్యవయవమగును. రమా + యా + ఏ. వృద్ధిరేచి (73) సూ. చే, వృద్ధి. రమాయై. రమా + ఙసి. రమా + యా + అస్. సవర్ణదీర్ఘము. రమాయాః. ఙస్సుయందునిట్లేప్రక్రియనూహించునది. రమా + ఓస్. ఇచట ఆఙిచాపః (290) సూ.చే, నేత్వము అయాదేశము. రమయోః2. రమా + ఆక్ హ్రస్వనద్యాపః (209) సూ. చే, నుడాగమము. ణత్వము. రమాణా రమా + ఙి. ఙేరామ్ (271) సూ. చే, ఙిప్రత్యయమునకామాదేశము. యాడాగమసవర్ణదీర్ఘములు. రమాయా ఆకారాన్త స్త్రీలిఙ్గములగు దుర్గాదిశబ్దముల ప్రక్రియనిట్లే యూహింపదగును.

* 292. సర్వనామ్నస్స్యాడ్ఢ్రస్వశ్చ. 7-3-114 సర్వనామ్నః, స్యాట్, హ్రస్వః, చ. (ఆపః, ఙితః)

ఆబన్తాత్సర్వనామ్నః, పరస్యఙితః, స్యాట్ స్యాదాపశ్చహ్రస్వః। యాటోऽపవాదః। సర్వస్యై। సర్వస్యాః2। ఏకాదేశస్య పూర్వాన్తత్వేన గ్రహణాదామిసర్వనామ్న ఇతి సుట్। సర్వాసామ్। సర్వస్యామ్। సర్వయోః। సర్వాసు। ఏవం విశ్వాదయ ఆబన్తాః॥

292. ఆబన్తమగు సర్వనామముకంటె పరమగుఙిత్తునకు (ఙే, ఙసి, ఙస్, ఙి) స్యాడాగమమగును, ఆబన్తమునకు హ్రస్వమునగును. ఈయాగమము, యేననాప్రాప్తన్యాయముచే (143) యాడాపః, సూత్రవిహితయాడాగమమునకపవాదము. సర్వా+ఙే ఇచటస్యాడాగమహ్రస్వములు. సర్వ+స్యా+ఏ. వృద్ధి. సర్వస్యై. సర్వ+ఙసి, ఙస్. స్యాడాగమహ్రస్వములు, సవర్ణదీర్ఘము. సర్వస్యాః,2. ఆబన్తమునకు సర్వాదిగణమున పాఠములేనందున, సర్వాశబ్దమునకు, సర్వనామసంజ్ఞ ప్రాప్తింపకున్నది. కాని సర్వశబ్దమునకు గలసంజ్ఞ సర్వశబ్దమునకు టాప్ ప్రత్యయముతోవచ్చిన సవర్ణదీర్ఘము (ఏకాదేశము) నకుపూర్వాన్తపద్భావమూ (అన్తాదివచ్చ 76) వలన, టాబన్తమందునగును. కావున, ఆమిసర్వనామ్నస్సుట్ (218) సూ. చే, సర్వా+ఆమ్, అనుచోట సుడాగమమగును. సర్వాసామ్. సర్వా+ఙి. ఙిప్రత్యయమున కామాదేశము. స్యాడాగమహ్రస్వములు. సర్వస్యామ్. శేషము రమాశబ్దతుల్యము. ఆబన్తములగు విశ్వాదిసర్వనామశబ్దములు, సర్వాశబ్దసదృశములు.

* 293. విభాషాదిక్సమాసేబహువ్రీహౌ. 1-1-28 విభాషా, దిక్సమాసే, బహువ్రీహౌ. (సర్వనామాని)

అత్ర సర్వనామతా వాస్యాత్। ఉత్తరపూర్వస్యై। ఉత్తపూర్వాయై। దిఙ్నామాన్యన్తరాలే,

ఇతి ప్రతిపదోక్తస్య దిక్సమాసస్య గ్రహణాన్నే
హ। యోత్తరా, సాపూర్వా, యస్యాః ఉన్ముగ్ధా
యాస్తస్యై ఉత్తరపూర్వాయై। బహువ్రీహిగ్ర
హణం, స్పష్టార్థమ్। అన్తరస్యై, శాలాయై। బా
హ్యాయైఇత్యర్థః। అపురీత్యుక్తేర్నేహ। అన్తరాయై
నగర్యై॥

293. దిగ్వాచకములనుచ్చరించివిధింపబడిన, బహువ్రీహిసమాసమందు పూర్వాదులకు, సర్వనామసంజ్ఞ వికల్పముగ నగును. బహువ్రీహిసమాసమందు పూర్వాదులు గౌణములగుటవలన నప్రాప్తమగు సర్వనామసంజ్ఞ ఈసూత్రముచే వికల్పముగ విధింపబడెను. సర్వనామసంజ్ఞాపక్షమందుదాహరణము. ఉత్తరపూర్వస్యై (ఉత్తరస్యాశ్చపూర్వస్యాశ్చదిశోర్యదన్తరాళమ్, ఉత్తరపూర్వా, తస్యై) పూర్వోత్తరదిక్కులనడుమనున్నదిక్కనగా, ఈశాన్యము. ఇచట దిఙ్నామాన్యన్తరాలే (849) సూ.చే, బహువ్రీహి. స్యాట్ హ్రస్వములు. సర్వనామసంజ్ఞలేనపుడు ఉత్తరపూర్వాయై అనియగును. ఇచట యాడాగమము. సూత్రమున దిక్సమాసపదముచే, దిక్శబ్దమునుచ్చరించి, సమాసమునువిధించు, దిఙ్నామాన్యన్తరాలే (849) సూత్రవిహితమగు, సమాసమునే గ్రహించుటవలన అనేకమన్యపదార్థే (834) సూ. చే, విధింపబడు దిగ్వాచకములసమాసమందీసూత్రము ప్రవర్తించదు. ఉదా॥ ఉత్తరపూర్వాయై, (ఉత్తరా, పూర్వా, యస్యాఃతస్యై) ఇచటనుత్తరపూర్వాశబ్దమజ్ఞానమువలన తూర్పుదిక్కునుత్తరదిక్కుగ తలంచిన స్త్రీనిబోధించును. సూత్రమున దిక్సమాసపదము "దిఙ్నామాన్యన్తరాలే (849) సూత్రవిహితసమాసమునే గ్రహించినపుడాసూత్రము బహువ్రీహ్యధికారములోనిదగుటచే; నీసూత్రములోని బహువ్రీహిపదమావశ్యకము గానందున నదిస్పష్టార్థమగును. అన్తరాశబ్దమునకు ఙిద్వచనములలో, స్యాట్ హ్రస్వములగును. అన్తరస్యై (శాలాయై) బాహ్యమగు శాలకొఱకని యర్థము. అన్తరశబ్దమునకు, సర్వనామసంజ్ఞను, విధించు' అ

త్రరంబహిర్యోగోపసంవ్యానయోః, అనుసర్వాదిగణసూత్రమున, అపురి అను, ప్రతిషేధముండుటవలన పురీశబ్దార్థము విశేష్యమగునపుడన్తర శబ్దమునకు, సర్వనామసంజ్ఞయుండదు. అన్తరాయై (నగర్యై)

* 294. విభాషా ద్వితీయాతృతీయాభ్యామ్. 7-3-115 విభాషా, ద్వితీయాతృతీయాభ్యామ్. (ఙితః, స్యాట్, హ్రస్వః, ఆపః.

అభ్యాం ఙితః, స్యాట్ స్యాదాపశ్చ హ్రస్వః। ఇదం సూత్రం త్యక్తుం శక్యమ్। తీయస్య ఙిత్సూపసంఖ్యానాత్। ద్వితీయస్యై। ద్వితీయాయై। ద్వితీయస్యాః। ద్వితీయాయాః। ద్వితీయస్యామ్। ద్వితీయాయామ్। శేషం రమావత్। ఏవం తృతీయా। అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః। హే అమ్బ। హే అక్క। హే అల్ల। అసంయుక్తా యే డలకాస్తద్వతాం హ్రస్వో న। హే అమ్బాడే। హే అమ్బాలే। హే అమ్బికే। జరా। జరసౌ। శీభావాత్పరత్వాజ్జరస్। ఆమి నుటః, పరత్వాజ్జరస్। జరసామిత్యాది। పక్షే హాలాదా చ రమావత్। ఇహ పూర్వవిప్రతిషేధేన శీభావం కృత్వా, సన్నిపాతపరిభాషాయా అనిత్యతాం చాశ్రిత్య జరసీ ఇతి కేచిదాహుః। తన్నిర్మూలమ్। యద్యపి జరసాదేశస్య స్థానివత్త్వేనాబన్తతామాశ్రిత్య, ఔఙ ఆపః, ఆఙిచాపః, యాడాపః, హ్రస్వనద్యాపః, ఙేరామ్, ఇతి పఞ్చాపి విధయః ప్రాప్తాః। ఏవం, నస్నిశ్ పృత్సు. తథాప్యనల్విధావిత్యుక్తేర్న భవన్తి। ఆ ఆబితి ప్రశ్లిష్య ఆకారరూపస్యైవాపః సర్వత్ర గ్రహణాత్। ఏవం హల్ఙ్యాదిసూత్రేపి, ఆ + ఆప్, ఙీ + ఈ, ఇతిప్రశ్లేషాదతిఖట్వః, నిష్కౌశామ్బిరిత్యాదిసిద్ధే దీర్ఘగ్రహణం

ప్రిత్యాఖ్యేయమ్। నచైవమప్యతిఖట్వాయేత్యత్ర, స్వాశ్రియమాకారత్వం, స్థానివద్భావేనాప్త్వం చాశ్రిత్య యాట్ స్యాదితి వాచ్యమ్। ఆబన్తం యదఙ్గం తతః పరస్య యాడ్విధానాత్ । ఉపసర్జనస్త్రీప్రిత్యయే తదాదినియమాత్। పద్దన్న ఇతి నాసికాయా నస్। నసః। నసా। నోభ్యామిత్యాది। పక్షే సుటి చ రమావత్। నిశాయా నిశ్। నిశః। నిశా॥

294. ద్వితీయాతృతీయాశబ్దములకంటె పరమగు జిద్వచనము నకు, స్యాడాగమము, ఆబన్తములగు వీనికి హ్రిస్వమును, వికల్పముగ నగును. ద్వితీయాతృతీయాశబ్దములు తీయప్రిత్యయాన్తములగుటవలన "విభాషాప్రికరణే తీయస్య జిత్సూపసంఖ్యానమ్" అనువార్తికముచే తీయప్రిత్యయాన్తములకు జిత్తులు పరమగునపుడు విధింపబడినవికల్ప సర్వనామసంజ్ఞవలన ద్వితీయస్యై, ద్వితీయాయైఇత్యాదిరూపములు సిద్ధములగును, గానసీసూత్రిమావశ్యకము గాదు. ద్వితీయస్యై. స్యాట్ హ్రిస్వములు, వృద్ధి. ద్వితీయాయై. యాడాగమము వృద్ధి. ద్వితీయా తృతీయాశబ్దములు, జిత్తులు పరమగునపుడు స్యాడాగమపక్షమందు సర్వాశబ్దసదృశములు, స్యాడాగమాభావపక్షమందు జిత్తులకంటెనితర విభక్తులందును రమాశబ్దసదృశములు.

మాతృవాచకములగు, అమ్బా అక్కా అల్లాశబ్దములకు, సంబుద్ధిపరమగునపుడు అమ్బార్థనద్యోః (268) సూ. చే, హ్రిస్వమగును. పిమ్మట సంబుద్ధిలోపము. హేఅమ్బ. హేఅక్క. హేఅల్ల. శేషమురమాశబ్దసదృశము. సంయుక్తములుగానట్టి, డకార, లకార, కకారములు గల యమ్బార్థములకు సంబుద్ధిపరమగునపుడు, హ్రిస్వము రాదనవలయును. క్రిమముగనుదాహరణములు. హేఅమ్బాడే. హే అమ్బాలే. హేఅమ్బికే. కావుననీశబ్దములు సంబుద్ధిపరమగునపుడును రమాశబ్దసదృశములు. జరా. జరా+సు. హల్ఙ్యాప్ (253) సూ. చే, సులోపము. జరా+ఔ. ఇచట నాకారమునకు, ఔజఆపః,

(288) సూ. చే, శీభావము, జరాశబ్దమునకు జరసాదేశమును, ప్రసక్తములగుచున్నవి. తుల్యబలముగల రెండుశాస్త్రములకు, విరోధము న్నందున, "విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్" (176) సూ. చే, పరమగు జరసాదేశము శీభావమును బాధించి ప్రవర్తించును. జరసా. జరా+ ఆమ్. ఇచట నామ్ప్రత్యయమునకు ప్రసక్తమగు నుడాగమమును బాధించి పరమగు జరసాదేశము జరాశబ్దమున కగును. జరసామ్. జరసాదేశాఽభావపక్షమందు, హలాదివిభక్తులు పరమగునపుడును, జరాశబ్దము రమాశబ్ద సదృశము. జరా+ఙె. ఇచట పూర్వవిప్రతిషేధముచే శీభావమును చేసి సన్నిపాతపరిభాష కనిత్యత్వము నాశ్రయించి, జరసాదేశమును చేయుటవలన, జరసీఅని యగునని కొందఱనిరి. పూర్వవిప్రతిషేధాశ్రయణమందును సన్నిపాతపరిభాషకనిత్యత్వమును చెప్పుటయందును ప్రమాణము లేనందున వారిమతము నిష్ప్రమాణము. జరసౌ, జరసా, జరసే, జరసామ్, జరసి, ఈరూపములందు జరాశబ్దమునకు (ఆబన్తమునకు) జరసాదేశమువచ్చునపుడు స్థానివద్భావముచే జరసాదేశమునం దాబన్తత్వము నాశ్రయించి క్రమముగ, ఔఙ ఆపః, ఆఙిచాపః, యాడాపః, హ్రస్వనద్యాపోనుట్, ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః, ఈయైదు సూత్రములచే శీభావాదులు ప్రాప్తములగుచున్నవి. ఇట్లే నాసికా, నిశా, పృతనా శబ్దములకు, నస్, నిశ్, పృత్, ఆదేశములు ప్రవర్తించునపుడును, శీభావాదులయిదును ప్రాప్తము లగుచున్నవి. కాన నివి కృతాకృత ప్రసఙ్గము గలవగుటవలన నిత్యములగును. ఇవి పరమగు జరసాదేశమును బాధించి ప్రవర్తించును. వీనిలో నుడ్యాడాగమములు వచ్చునపుడ జాదివిభక్తులు పరము గానందునను మిగిలినవి వచ్చునపుడు సన్నిపాతపరిభాషచేతను జరసాదేశము ప్రవర్తింపకుండుటచే నీస్థలములందు 'జరసా' మొదలగు రూపములు సిద్ధింపకున్నవి (ఇది యద్యపి, అనుశజ్యాగ్రన్థమునకాశయము) కాని 'ఔఙ ఆపః' మొదలగు నయిదు సూత్రములందును 'ఆ ఆప్' అని ప్రశ్లేషము చేసి యాకారరూపమగు నాప్పునే గ్రహించుటవలన నాకారరూపము వర్ణధర్మమగుటవలనను 'అనల్విధౌ' అనునిషేధముచే స్థానివ

ద్భావము ప్రవర్తించదు. కావున జరసాదేశము ప్రవర్తించినపిదప నాకారరూపమగు నాబన్తత్వము లేనందున శీభావాదులకు ప్రసక్తిలేనందున నిమినిత్యములగునను శఙ్కా నివృత్తమగును. కావున నీస్థలములందును జరసాదేశము గల రూపములు సిద్ధము లగును. (ఇది సమాధానాశయము) ఈరీతిని హల్ఙ్యాప్ (253) సూత్రమునందును 'ఆ ఆప్' ఙీఈ, అని ప్రశ్లేషమును చేసిన 'అతిఖట్వః' నిష్కౌశామ్బిః, ఇత్యాదులందు సులోపప్రసక్తి లేదు గాన నచట సులోప నివృత్తి కొఱకు చేయబడిన దీర్ఘగ్రహణము ప్రత్యాఖ్యానము చేయుదగును. యాడాపః (291) సూ. చే, నాబన్తమగు నఙ్గముకంటె పరమగు ఙిద్వచనమునకు యాడాగమమును విధించుటవలన 'ఖట్వామతిక్రాన్తాయ' అనునర్థముగల 'అతిఖట్వాయ' (అతిఖట్వ + ఙే) అనుచోట యఞాది సుబ్నిమిత్తకమగు దీర్ఘము ప్రవర్తించుటచే సహజమగు నాకారమును, స్థానివద్భావముచే నాబన్తత్వము నాశ్రయించి (ఆకారరూపమగు నాబన్తము సిద్ధమగును) విభక్తికి యాడాగమమును శఙ్కింపవలదు. ఇచట నాబన్తమగు ఖట్వాశబ్దమఙ్గము కాదు. అఙ్గసంజ్ఞగల అతిఖట్వశబ్దమాబన్తము కాదు. ఆబన్తమన నాప్ప్రత్యయము దేనికంటెవిధింపబడునో యదియాదియందును ఆప్ప్రత్యయమంతమందును గలశబ్దరూపము. "ప్రత్యయగ్రహణే యస్మాత్సవిహితః తదాదేస్తదన్తస్యగ్రహణమ్" అనుపరిభాషచే నీయర్థము సిద్ధించును. ప్రత్యయమును గ్రహించునపుడాప్రత్యయము దేనికంటె విధింపబడునో యదియాదియందును ప్రత్యయమన్తమందును గలశబ్దరూపమునకు గ్రహణమని పరిభాషార్థము. ఖట్వ అనునది టాప్ ప్రత్యయమునకు ప్రకృతియగుటచే ఖట్వా అనునదే ఆబన్తము గాని అతిఖట్వా అనునది గానేరదు, ఇచట అతిఖట్వ శబ్దముకంటె ఙేప్రత్యయము విధింపబడుటచే నతిఖట్వా అను సముదాయమే అఙ్గమగును. కావున యాడాగమప్రసక్తి వారితమగును.

(ప) స్త్రీప్రత్యయే చానుపసర్జనేన అర్థము:- స్త్రీప్రత్యయము (టాబాదులు) గ్రహింపబడునపుడనుపసర్జనము (ప్రధానము) విషయమై తదాదినియమము లేదు. ఈపరిభాష ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే ప్రా

ప్తమగు తదాదినియమమునకు నిషేధము. స్త్రీప్రత్యయపరిభాషప్ర వర్తించినచో 'అతిఖట్వా' అనుసముదాయమాబన్తమయ్యెడిని. కాని ఉపసర్జనస్త్రీప్రత్యయము (అప్రధానము) విషయమై యీపరిభాష ప్రవర్తించనందున ప్రకృతమున నతిఖట్వా అనునది యుపసర్జనస్త్రీప్రత్యయమగుటవలనను ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదాదినియమముండును. కావున నిచట యాడాగమము రాదనినమాధానాశయము. పద్దన్నోమాస్ (229) సూత్రముచే నాసికా శబ్దమునకు శసాదివిభక్తులు పరమగునపుడు నసాదేశమువికల్పముగనగును. నసః, (నాసికా + శస్) నసా. నోభ్యాం, ఇత్యాదులు. నసాదేశాభావపక్షమందు సర్వనామస్థానమందును నాసికాశబ్దము రమాశబ్దసదృశము. పద్దన్నోమాస్ సూ. చే, నిశాశబ్దమునకు నిశాదేశమగును. నిశః, (నిశా + శస్).

* 295. వ్రశ్చభ్రస్జసృజమృజయజరాజభ్రాజచ్ఛశాంషః.
8-2-36. వ్రశ్చ......చ్ఛశామ్, షః. (ఝలి, పదస్య, అన్తే)

వ్రశ్చాదీనాం సప్తానాం ఛశాన్తయోశ్చ షకారోఽన్తాదేశః స్యాజ్ఝలి పదాన్తే చ। షస్య జశ్త్వేన డకారః। నిడ్భ్యామ్। నిడ్భిః। సుపి డస్సీతి పక్షే ధుట్। చర్త్వమ్। తస్యాసిద్ధత్వా చ్ఛయో ద్వితీయా ఇతి టతయో ష్ఠథౌన। నపదాన్తా ట్టోరితి ష్టుత్వంన। నిట్త్సు। నిట్సు॥

295. సూత్రమున వ్రశ్చాదిభ్రాజన్తధాతువులకు ఛకారశవర్ణములకును, ద్వన్ద్వము. వ్రశ్చ, భ్రస్జ, సృజ, మృజ, యజ, రాజ, భ్రాజ, ఈయేడు ధాతువులకును ఛవర్ణశవర్ణాన్తములకును ఝల్ప్రత్యాహారవర్ణము పరమగునపుడును పదాన్తమందును షకారమన్తాదేశమగును. (నిశ్ + భ్యామ్) నిశ్ శబ్దముశవర్ణాన్తమైన పదమగుటచేనిచట షత్వము. నిష్ + భ్యామ్. జశ్త్వముచే షకారమునకు డకారమగును. నిడ్భ్యామ్, నిడ్భిః (నిశా + భిస్) నిశ్ + సు (ప్) నిశ్ + సు నిడ్ + సు

ఇచట, డఃసిధుట్ (132) సూ. చే, సకారమునకు ధుడాగమము. నిక్ధ్ + సు. చర్త్వముచే డకారధకారములకు క్రమముగ టకారత కారములు వచ్చును. చర్త్వమసిద్ధమగుటవలన, టకారతకారములకు, చయో ద్వితీయాశ్శరి పౌష్కరసాదేరితి వాచ్యమ్ (131) అను వార్తికముచేవిహితములగు ఠకారథకారములు రావు. "నపదాన్తాత్", అను నిషేధమువలన ష్టుత్వమును రాదు. కావున నిట్త్సు, నిట్సు అనియగును.

వివ:—రాజధాతువుసాహచర్యమువలన భ్రాజ్ అనుదానిచే ఫణాదులలోని భ్రాజధాతువునకే గ్రహణము గల్గును. కావున ఫణాదిక భ్రాజిధాతువునకు షత్వముచే, విభ్రాట్ అనియు, ఫణాదిబహిర్భూతమగు దానికి కుత్వమువలన, విభ్రాక్ అనియునగును.

* 296. షఢోః కస్సి 8-2-41. షఢోః, కః, సి.

షస్య ఢస్య చ, కఃస్యాత్సకారే పరే। ఇతి తు నభవతి। జశ్త్వంప్రత్యసిద్ధత్వాత్। కేచిత్తు వ్రశ్చాదిసూత్రే దాదేర్ధాతోరితి సూత్రాద్ధాతోరిత్యనువర్తయన్తి। తన్మతే జశ్త్వేన జకారే నిజ్భ్యామ్। నిజ్భిః। జశ్త్వం ష్టుత్వమ్। చర్త్వమ్। నిచ్షు। చోః కురితి, కుత్వం తు నభవతి। జశ్త్వస్యాసిద్ధత్వాత్। (వా) మాంసపృతనాసానూనాం, మాంస్పృత్స్నవో వాచ్యాశ్శసాదౌ వా। పృతః। పృతా। పృద్భ్యామ్। పక్షే సుటి చ రమావత్। గోపా, విశ్వపావత్। మతిః ప్రాయేణ హరివత్। స్త్రీత్వాన్నత్వాభావః। మతీః। నాత్వంన। మత్యా॥

296. షకారఢకారములకు సకారముపరమగునపుడు కకారమాదేశమగును. నిష్ + సు, అనుచోటఝలాంజశోన్తే, అనుసూత్రమునుగుఱించి యీసూత్రమసిద్ధమగుటచే జశ్త్వమేప్రవర్తించును, గాని. కాదేశముప్రవర్తించదు. కొందఱు (పరిశిష్టకారాదులు) వ్రశ్చా

దిసూత్రములోనికి, దాదేర్ధాతోర్ఘః (326) సూత్రమునుండి ధాతోః అను పదముననువృత్తి జేయుచున్నారు. వ్రశ్చాదులు ధాతువులే గావున ధాతోః, అనునది ఛకారశవర్ణములకే విశేష్యము. ఛవర్ణాన్తములు శవర్ణాన్తములునగు ధాతువులకు షత్వమని యర్థమగును. ఈమతముప్రకారము నిశ్+భ్యామ్, అనుచోట నిశ్శబ్దము ధాతువుగానందున షత్వము రాదు. జశ్త్వముచే జకారమే వచ్చును. నిజ్భ్యామ్. నిజ్భిః. నిశ్+సు. జశ్త్వము, నిజ్+సు. శ్చుత్వము, నిజ్+శు. చర్త్వము, నిచ్+శు, అనియగును. చోః కుః (380) సూత్రమును గురించి జశ్త్వమసిద్ధమగుటవలన చకారము లేనందుననిచట కుత్వమురాదు. శశ్ఛోటి (121) సూ. చే, ఛత్వపక్షమందు నిచ్ఛు, అనియగును. (వా) మాంస, పృతనా, సానుశబ్దములకు, శసాదులందు, క్రమముగ, మాంస్, పృత్, స్ను, అనునాదేశములువికల్పముగనగును. పృతః (పృతనా+శస్) పృతా (పృతనా+టా) ఆదేశాభావపక్షమందు సర్వనామస్థానమందును, పృతనాశబ్దమురమాశబ్దసదృశము. గోపాశబ్దము విశ్వపాశబ్దసదృశము. మతిశబ్దమనేకవిభక్తులందు, హరిశబ్దసదృశము. స్త్రీలిఙ్గమగుటవలన (పుంలిఙ్గముకాకుండుటవలన) ద్వితీయాబహువచనమునందు తస్మాచ్ఛసోనఃపుంసి (197) సూ. చే, నత్వమురాదు. మతీః. స్త్రీలిఙ్గమగుటవలననే ఆఙోనాస్త్రియామ్ (245) సూ. చే, నాభావమురాదు. మత్యా, (మతి+టా).

* 297. ఙితిహ్రస్వశ్చ 1-4-6 ఙితి, హ్రస్వః, చ. (యూ, స్త్ర్యాఖ్యౌ నదీ, వా, అస్త్రీ, ఇయఙువఙ్స్థానౌ)
ఇయఙువఙ్స్థానౌస్త్రీశబ్దభిన్నౌ, నిత్యస్త్రీలిఙ్గావీదూతౌహ్రస్వౌచ, ఇవర్ణోవర్ణౌస్త్రియాంవా నదీసంజ్ఞౌస్తః ఙితిపరే। ఆణ్నద్యాః। మత్యై। మతయే। మత్యాః। మతేః। నదీత్వపక్షేఔదితిఔరాత్వేప్రాప్తే॥

297. హ్రస్వేకారోకారములకు నదీసంజ్ఞయప్రాప్తమగుచుండ,

దీర్ఘములకు, నేయఙువఙ్స్థానావస్త్రీ (304) సూ. చే, నిషేధమువలననది యప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రమునారంభించుటచే నిది యప్రాప్తవిభాష యగును. ఈసూత్రమును రెండువాక్యములుగజేసి వ్యాఖ్యానము జేయుచున్నాడు. మొదటిది, దీర్ఘవిషయకము. రెండవది, హ్రస్వవిషయకము. ప్రథమవాక్యమున, యూ, ఇయఙువఙ్స్థానౌ, అస్త్రీ, స్త్ర్యాఖ్యౌ, వా, అనునవి సంబంధించును. ద్వితీయవాక్యమందు యూ, స్త్రీలిఙ్గమాత్రబోధకమగు స్త్ర్యాఖ్యౌ, వా, అనునవి సంబంధించును. 'ఇయఙువఙోస్స్థానం స్థితిర్యయోః, అను బహువ్రీహివలన ఇయఙువఙ్స్థానశబ్దమునకు ఇయఙువఙ్ప్రాప్తియోగ్యతగలవని యర్థము. ఇయఙువఙ్ప్రాప్తియోగ్యములు, స్త్రీశబ్దభిన్నములు, నిత్యస్త్రీలిఙ్గములునగు నీకారోకారాన్తములకు, ఙిద్వచనము (ఙే, ఙసి, ఙస్, ఙి) పరమగునపుడు నదీసంజ్ఞ వికల్పముగనగునని ప్రథమవాక్యార్థము. స్త్రీలిఙ్గములగు హ్రస్వేవర్ణోవర్ణాన్తములకు ఙిద్వచనము పరమగునపుడు నదీసంజ్ఞవికల్పముగనగునని ద్వితీయవాక్యార్థము. ద్విలిఙ్గకములగు, ఇషు, అశని, మొదలగుశబ్దములకు నదీసంజ్ఞసిద్ధించుటకై ద్వితీయవాక్యమందు ఇవర్ణోవర్ణాన్తములు నిత్యస్త్రీలిఙ్గములుగావలయునను నర్థము విడువబడినది. మతిశబ్దమునకీ వికల్పనదీసంజ్ఞఙిద్వచనములలో ప్రవర్తించును. మతి+ఙే, ఇచటనదీసంజ్ఞాపక్షమందు ఆణ్నద్యాః (269) సూ. చే, నాడాగమమువచ్చును. మత్యై. మతి+ఙసి, ఙస్. నదీసంజ్ఞాపక్షమందు, మత్యాః 2. నదీసంజ్ఞాభావపక్షమందు హరిశబ్దముతో సమానము. మతి+ఙి. ఇచటనదీసంజ్ఞయున్నపుడు ఙిప్రత్యయమునకు, ఙేరామ్ (271) సూ. చే, ప్రాప్తమగు నామాదేశమును బాధించి పరమగు ఙౌత్ (257) సూ. చే, నౌత్వము ప్రాప్తమగుచుండ.

< 298. ఇదుద్భ్యామ్. 7-3-117. ఙేః, ఆమ్, నదీ।

నదీసంజ్ఞకాభ్యామిదుద్భ్యాంపరస్య ఙేరామ్ స్యాత్। పక్షే, అచ్చఘేః। మతౌ। ఏవంశ్రుతి, స్మృత్యాదయః।

298. నదీసంజ్ఞగల హ్రస్వేకారోకారాన్తములకంటె పరమగు ఙిత్ప్రత్యయమునకు ఆమాదేశమగును. మతి+ఙే అనుచోట నీసూత్రముచే నామాదేశము. నదీసంజ్ఞలేనప్పుడు ఘిసంజ్ఞయుండునుగాన తత్ప్రయుక్తకార్యములువచ్చును. కావుననిది హరిశబ్దసదృశము. శ్రుతి, స్మృతి, మొదలగు ఇకారాన్త స్త్రీలిఙ్గశబ్దములు మతిశబ్దసదృశములు.

వివ:— నదీసంజ్ఞారహితములగు నివర్ణోవర్ణాన్తములకంటె పరమగు ఙిత్ప్రత్యయమునకు నీఆమాదేశము పరములగు అచ్చఘేః, ఙౌత్, సూత్రములచే బాధితములగుటవలన నిది నదీసంజ్ఞగలశబ్దములందే ప్రవర్తించును. ఇట్లుమూలమున నదీసంజ్ఞకాభ్యామనునది ఫలితమగును.

* 299. త్రిచతురోఃస్త్రియాం తిసృచతసృ 7-2-99. త్రిచతురోః స్త్రియాం, తిసృచతసృ (విభక్తౌ)
స్త్రీలిఙ్గయోః శేతయోః శేతావాదేశౌస్తో విభక్తౌ పరతః।

299. స్త్రీలిఙ్గములగు త్రి చతుర్ శబ్దములకు విభక్తి పరమగునప్పుడు, తిసృచతసృ అనునవి, క్రమముగనాదేశములగును.

* 300. అచిరఋతః. 7-2-100. అచి, రః, ఋతః (తిసృచతసృ)
తిసృ చతసృ ఏతయోః ఋకారస్య రేఫాదేశః స్యాదచి। గుణదీర్ఘోత్వానా మపవాదః। తిస్రః। ఆమి నుమచిరే తినుట్॥

300. తిసృచతసృశబ్దములయొక్క ఋకారమున కచ్చుపరమగునపుడు రేఫాదేశమగును. గుణము, దీర్ఘము, ఉత్వము, వీనికినీరేఫాదేశమపవాదము. కావునతిస్రః2. అనియగును. (తిసృ+జస్, శస్) తిసృ+జస్ అనుచోట, "ఋతోఙి" (276) సూ. చే, ప్రాప్తమగు గుణమునకు తిసృ+శస్. అనుచోట ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః (145)

సూ. చే, ప్రాప్తమగు పూర్వసవర్ణదీర్ఘమునకు ప్రియతిస్ర + జసి. ఇచట, "ఋత ఉత్ (280) సూత్రప్రాప్తమగునుత్వమునకు, నపవాద మని గ్రహించునది. తిసృ + ఆమ్. ఇచట నీ రేఫాదేశమును బాధించి, నుమచిర (280) అనువార్తికముచే నుడాగమమగును. తిసృ + నామ్. నామి, (210) సూ. చే, దీర్ఘము ప్రాప్తమగుచుండ

✻ 301. నతిసృచతసృ 6-4-4. న, తిసృచతసృ. (నామి దీర్ఘః)

ఏతయో ర్నామి దీర్ఘో న స్యాత్। తిసృణామ్। తిసృషు। స్త్రియామితి త్రిచతురో ర్విశేషణా న్నేహ। ప్రియాః త్రయః, త్రీణి వా, యస్యాస్సా, ప్రియత్రిః। మతివత్। ఆమి తు, ప్రియత్రయాణామితి విశేషః। ప్రియాస్తిస్రో యస్య స ఇతి విగ్రహే తు, ప్రియతిసా। ప్రియతిస్రౌ। ప్రియతిస్రః। ప్రియతిస్ర మిత్యాది। ప్రియాస్తిస్రో యస్య తత్కులం ప్రియత్రి। స్వమోర్లుకాలుప్తత్వేన ప్రత్యయలక్షణాభావాన్న తిస్రాదేశః। నలుమతేతి నిషేధస్యానిత్యత్వాత్పక్షే ప్రియతిసృ। రాదేశాత్పూర్వవిప్రతిషేధేన నుమ్। ప్రియతిసృణే। ప్రియతిసృణీ। తృతీయాదిషు వక్ష్యమాణపుంవద్భావవికల్పాత్పర్యాయేణ నుమ్రభావౌ। ప్రియతిస్రా। ప్రియతిసృణా। ఇత్యాది। ద్వేరత్వే సత్యాప్। ద్వే2। ద్వాభ్యామ్। 3। ద్వయోః2। గౌరీ। గౌర్యౌ। గౌర్యః। నదీకార్యమ్। హే గౌరి। గౌర్యై। ఇత్యాది। ఏవం వాణీనద్యాదయః। ప్రాతిపదికగ్రహణే లింగవిశిష్టస్యాపి గ్రహణాదనఙీ, ఙిద్వద్భావేచ ప్రాప్తే, విభక్తౌ లింగవిశిష్టాగ్రహణమ్। సఖీ। సఖ్యౌ। సఖ్యః। ఇత్యాదిగౌరీవత్। అఙ్యన్తత్వాన్న సులోపః। లక్ష్మీః। శేషం గౌరీవత్। ఏవం తరీతన్త్ర్యాదయః। స్త్రీ। హే స్త్రి।

301. తిసృచతసృశబ్దములకు నామ్పరమగునపుడు దీర్ఘము రాదు. నామిఅను సూ. చే, విహితమగు దీర్ఘమునకిది నిషేధము. తిసృణామ్. త్రిసృషు. త్రిచతురోఃఅను సూత్రమున స్త్రియామనునది సూత్రమందు శ్రుతములగు త్రిచతుర్ శబ్దములకే విశేషణము గాని యనువృత్తమగు నఙ్గమునకు గాదు. అనగా త్రిచతుర్శబ్దములు స్త్రీలిఙ్గములై అఙ్గమన్యలిఙ్గకమైనను నీయాదేశములగును. త్రిచతుర్శబ్దము లన్యలిఙ్గకములై యఙ్గము స్త్రీలిఙ్గమయిన నాదేశములు ప్రవర్తించవు. ఇట్లు చెప్పుటవలన, ప్రియాస్త్రయః ప్రియాణిత్రీణి వా యస్యాస్సా అను విగ్రహముగల పియత్రిశబ్దమునకు తిస్రాదేశము నిర్వృత్తమగును. ఇచటనఙ్గము స్త్రీలిఙ్గమైనను, త్రిశబ్దము పుంనపుంసకమగుటచే, తిస్రాదేశమురాదు. కావునప్రియత్రిః, అనియగుననియాశయము. (ముగ్గురుపురుషులుగాని, మూడు కులములు గాని ప్రియము గాగల యాడుదని యర్థము) ఇది మతిశబ్దసదృశము. ప్రియత్రి + ఆమ్. త్రేస్త్రయః (265) సూత్రమఙ్గాధికారములోనిదగుటవలన తదన్తమందును త్రయాదేశమగును, ప్రియత్రయాణామ్. ఇదియేమతిశబ్దముకంటె దీనికి గలభేదము. ప్రియాస్తిస్రో యస్యాసః, అనువిగ్రహముగలప్రియత్రి శబ్దము (అఙ్గము) పుంబోధకమయినను నందలిత్రిశబ్దము స్త్రీలిఙ్గమగుట వలన తిస్రాదేశమగును. స్త్రియామనునది యఙ్గవిశేషణమనిన, నిచట నాదేశము రాకుండుననియాశయము. ప్రియతిసృ + సు. ఋదుశనస్ (277) సూ. చే, ననఙాదేశము. ఉపధాదీర్ఘసులోపనలోపములు. ప్రియతిసా. ప్రియతిసృ + ఔ. ఋతోఙి (276) సూ. చే, ప్రసక్తమగు గుణమును బాధించి, అచిర (300) సూ. చే, రత్వము. ప్రియతిస్రౌ. ప్రియతిసృ + జస్. పూర్వసవర్ణదీర్ఘమును బాధించి రత్వము. ప్రియతిస్రః. ప్రియతిసృ + అమ్. పూర్వరూపమును, గుణమును (ఋతోఙి) బాధించి రేఫాదేశమగును. ప్రియతిస్రమ్. ప్రియతిస్రా. ఇత్యాదుల నిట్లూహింపదగును. ప్రియాస్తిస్రో యస్య తత్కులమ్, అనువిగ్రహముగల, ప్రియత్రి + సు, అనుచోట త్రిశబ్దము స్త్రీలిఙ్గమైనను (స్వమోర్నపుంసకాత్ (320) సూ. చే, సుప్రత్యయముపూర్వములుక్పద

ముచేలోపించి నందున, నలుమతాఙ్గస్య (264) అను సూ. చే, ప్రత్యయలక్షణము నిషిద్ధమగుటవలన విభక్తిపరత్వము రాదుగాన తిస్రాదేశము ప్రవర్తించదు. ప్రియత్రి. నలుమతాఙ్గస్య అనునిషేధమనిత్యమను పక్షమందు, ప్రత్యయలక్షణముచే విభక్తిపరత్వము సంభవించును, గాన తిస్రాదేశము ప్రవర్తించును. కావున ప్రియతిసృ, అని యగును. నలుమతాఙ్గస్య అను నిషేధమనిత్యమనుటలో, "ఇకోచివిభక్తౌ, (321) సూత్రముననజ్గ్రహణము జ్ఞాపకము. హలాదివిభక్తులుపరమగునపుడు నుమాగమవారణమునకై అచ్గ్రహణమనవలెను. భ్యామాదులగు హలాదివిభక్తులుపరమగునపుడు, నుమాగమము వచ్చినను, నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య (237) సూ. చే, నకారములోపించును గాన దోషములేదు. సంబుద్ధి లుక్పదముచే లుప్తమైనందున ప్రత్యయలక్షణముచే విభక్తిపరత్వము రానందున నుమాగమునకు ప్రాప్తియేలేదుగాన, నచట "నజిసంబుద్ధ్యోః" అను సూ.చే, నలోపమునిషిద్ధమగుటచే ప్రాప్తమగుననిష్టరూపవ్యావృత్తికొఱకు అజ్గ్రహణమావశ్యకమని యనవలనుపడదు. కావుననజ్గ్రహణము వ్యర్థమై నలుమతాఙ్గస్య అనునిషేధమనిత్యమని బోధించును. అనిత్యమన నిష్టస్థలమున ప్రవృత్తిగలదియు, ననిష్టస్థలమున నప్రవృత్తిగలదియు ననియర్థము. ఇట్లునిషేధమనిత్యముగాన ప్రత్యయలక్షణముచే, విభక్తిపరత్వముండును గావున సంబుద్ధిలో ప్రాప్తమగు నుమాగమవారణమునకై అజ్గ్రహణమావశ్యకమగును. సంబుద్ధిపరమగునపుడు నుమాగమము ప్రవర్తించినచో నజిసంబుద్ధ్యోః (353) అనునలోపనిషేధముచే ననిష్టరూపము ప్రసక్తమయ్యెడిని. ప్రియతిసృ+ఔ. నపుంసకాచ్చ (311) సూ. చే, నౌప్రత్యయమునకు, శీభావము. ప్రియతిసృ+ఈ. ప్రియతిసృ+ఇ. ఇచట ఇకోఽచి విభక్తౌ (321) సూ. చే, ప్రాప్తమగునుమాగమమును బాధించి, పరమగు రాదేశము ప్రాప్తమగుచుండ, పూర్వవిప్రతిషేధము నాశ్రయించుటవలన రాదేశమును బాధించి నుమాగమము వచ్చును. ప్రియతిసృణీ. ప్రియతిసృణి. అనియగును. వీనిని భాష్యకారుడుప్రయోగించుటయే, ఇచట పూర్వవిప్రతిషేధము నాశ్రయించుటలో ప్రమాణ

ము. ప్రియతిసృ+టా. ఈమొదలగు నజాదివిభక్తులు పరమగునపుడు, "తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్గాలవస్య, (322) అను సూ. చే, విధింపబడుపుంవద్భావవికల్పమువలన, పుంవద్భావపక్షమందు రాదేశముచే ప్రియతిస్రా. ప్రియతిస్రే. ఇత్యాదులు, పుంవద్భావము లేనిపక్షమందు రాదేశమును బాధించి, పూర్వవిప్రతిషేధమువలన నుమాగమముచే, ప్రియతిసృణా. ప్రియతిసృణే. ఇత్యాదులునగును. ద్విశబ్దమునకు త్యదాద్యత్వము ప్రవర్తించినపిదప నదన్తస్త్రీలిఙ్గమగుటవలన అజాద్యతష్టాప్ (457) సూ. చే. టాప్ప్రత్యయమువచ్చును. ద్వా+ఔ. ఔఙాపః (288) సూ. చే, ఔకారవిభక్తికి శీభావము. గుణము. ద్వే. ఇదిరమాశబ్దసదృశము. గౌరీ+సు. ఙ్యన్తమగుటవలన హల్ఙ్యాబ్భ్యః (253) సూ. చే, సులోపము. గౌరీ. గౌరీ+ఔ. గౌరీ+జస్. ఇచట దీర్ఘాజ్జసిచ (240) సూ. చే, పూర్వసవర్ణదీర్ఘము నిషేధింపబడినందున యణాదేశమగును. గౌర్యౌ. గౌర్యః. నదీసంజ్ఞయుండుటచే, తత్కార్యములగును. హేగౌరి. గౌర్యై. గౌర్యాః. గౌర్యామ్. ఇత్యాదులు. వాణీ, నదీ, మొదలగునవి గౌరీశబ్దసమానములు. సఖీశబ్దము ఙ్యన్తమగుటవలన సులోపము ప్రవర్తించును. సఖీ. ఇది గౌరీశబ్దసదృశము. సఖిశబ్దమునకు విధింపబడిన, అనఙ్ణిద్వద్భావములు లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషచే నీసఖీశబ్దమునకును ప్రాప్తములగుచున్నవి. కాని, "విభక్తౌలిఙ్గవిశిష్టాఽగ్రహణమ్, అను పరిభాషచే, విభక్తికార్యములగుననఙాదులవిషయమై లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషప్రవర్తింపదుగాననిచట ననఙాదులురావు. (విభక్తినిమిత్తకకార్యము విషయమై ప్రాతిపదికమును గ్రహించునపుడు, లిఙ్గబోధకప్రత్యయాన్తమునకు గ్రహణము లేదని పైపరిభాషకర్థము.) లక్ష్మీశబ్దముఔణాదికేకారప్రత్యయాన్తము గాని ఙ్యన్తముగాదుగావున సులోపమురాదు. లక్ష్మీః. శేషము గౌరీశబ్దసదృశము. అవీ, తన్త్రీ, తరీ, శ్రీ, ధీ, హ్రీ, శబ్దములును ఙ్యన్తములుగానందున లక్ష్మీశబ్దసదృశములు. స్త్రీశబ్దముఙీబన్తము గావున సులోపమగును. స్త్రీ. హేస్త్రీ+స్, అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః (268) సూ. చే, హ్రస్వము. సంబుద్ధిలోపము. హేస్త్రి.

వివ:— ఔణాదికేకారప్రత్యయాన్తమగు లక్ష్మీశ్శబ్దము, కృదన్తమగునుగాన. కృదికారాదక్తినః (506) వార్త్తికముచే, ఙీష్ప్రత్యయము వచ్చును. ఇట్లులక్ష్మీశ్శబ్దము ఙ్యన్తమగుటవలన, సుప్రత్యయము నకు లోపమగును. లక్ష్మీఃఅను రూపము గూడసాధువగును.

* 302. స్త్రియాః. 6-4-79. (అచి, ఇయఙ్)

స్త్రీశబ్దస్య యఙ్ స్యాదజాదౌ ప్రత్యయే పరే।
స్త్రియౌ। స్త్రియః॥

302. స్త్రీశబ్దమున కజాదిప్రత్యయము పరమగునపుడియఙాదేశమగును. ఇయఙుఙిత్తగుటవలన నన్త్యాదేశమగును. స్త్రీ + ఔ. స్త్రియౌ. స్త్రీ+జః స్త్రియః.

* 303. వామ్శసోః 6-4-80. వా, అమ్శసోః. (స్త్రియాః ఇయఙ్)

అమి శసిచ స్త్రియా ఇయఙ్వాస్యాత్।
స్త్రియమ్। స్త్రీమ్। స్త్రియౌ। స్త్రియః। స్త్రీః। స్త్రియా। స్త్రియై। స్త్రియాః। స్త్రియోః। పరత్వాన్నుట్ స్త్రీణామ్। స్త్రియామ్। స్త్రియోః స్త్రీషు। స్త్రియమతిక్రాన్తోఽతిస్త్రిః। అతిస్త్రియౌ। శ్లో॥ గుణనాభావోత్వనుడ్భిః పరత్వాత్పుంసిబాధ్యతే। క్లీబే నమాచ స్త్రీశబ్దస్యేయఙిత్యవధార్యతామ్॥ జసిచ। అతిస్త్రయః। హేఅతిస్త్రే। హేఅతిస్త్రియౌ। హేఅతిస్త్రయః। వామ్శసోః। అతిస్త్రియమ్। అతిస్త్రిమ్। అతిస్త్రియౌ। అతిస్త్రియః। అతిస్త్రీన్। అతిస్త్రిణా। ఘేర్ఙితి। అతిస్త్రయే। అతిస్త్రేః। అతిస్త్రేః। అతిస్త్రియోః। అతిస్త్రీణామ్। అచ్చఘేః। అతిస్త్రౌ। అతిస్త్రియోః। శ్లో॥ ఓస్యాకారేచ నిత్యంస్యా దమ్శసోస్తు విభాషయా। ఇయాదేశోచి నాన్యత్ర స్త్రీ

యాః పుంస్యుపసర్జనే హ్రస్వే జేతునుమ్। అతిస్త్రి। అతిస్త్రిణే। అతిస్త్రీణః। అతిస్త్రిణా। అతిస్త్రిణే। జేప్రభృతావజాదావక్ష్యమాణపుంవద్భావాత్పక్షే ప్రాగ్వద్రూపమ్। అతిస్త్రియే। అతిస్త్రిణః 2। అతిస్త్రేః 2। అతిస్త్రిణోః 2। అతిస్త్రియోః ఇత్యాది। స్త్రియాంతు ప్రాయేణ పుంవత్। శసి, అతిస్త్రీః। అతిస్త్రియాః ఇతి హ్రస్వశ్చేతి హ్రస్వాన్తత్వ ప్రయుక్తో వికల్పః। అస్త్రీతి తు, ఇయఙువఙ్ స్థానావిత్యస్యైవ పర్యుదాసః। తత్సంబద్ధస్యైవాఽనువృత్తే ర్దీర్ఘస్యాయం నిషేధో, నతుహ్రస్వస్య। అతిస్త్రియై। అతిస్త్రయే। అతిస్త్రియాః 2। అతిస్త్రేః 2। అతిస్త్రీణామ్। అతిస్త్రియామ్। అతిస్త్రౌ। శ్రీః। శ్రియౌ। శ్రియః॥

303. స్త్రీశబ్దమునకు, అమ్శస్ప్రత్యయములు పరమగునపుడు ఇయఙాదేశము వికల్పముగనగును. స్త్రీ + అమ్. ఇయఙ్, స్త్రియమ్. పక్షమందుపూర్వరూపము. స్త్రీమ్. స్త్రీ + ఔ. ఇయఙ్. స్త్రియౌ. స్త్రీ + శస్. ఇయఙ్ వికల్పముచే రూపద్వయమగును. స్త్రియః, స్త్రీః. ఇయఙభావపక్షమందు శస్సుపరమగునపుడు పూర్వసవర్ణదీర్ఘము. స్త్రీ + ఙే. నదీసంజ్ఞాకార్యము. ఇయఙు. స్త్రియై. స్త్రీ + ఙసి, స్త్రీ + ఙస్. ఆడాగమము. ఇయఙు, స్త్రియాః. స్త్రీ + ఆమ్ ఇచటనియఙాదేశము కంటెపరమగు నుడాగమమువచ్చును. స్త్రీణామ్. స్త్రీ + ఙి. ఆమాదేశము. ఇయఙ్. స్త్రియామ్. స్త్రియ మతిక్రాన్తః (స్త్రీనతిక్రమించినపురుషుడు) అను విగ్రహమున, గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య (660) సూ.చే, హ్రస్వము ప్రవర్తించును. దీర్ఘజ్యన్తము గానందున సులోపము రాదు. రుత్వవిసర్గములచే అతిస్త్రిః అని యగును.

శ్లో॥ గుణ......త్యవధార్యతామ్. అర్థము=ఉపసర్జనము పుంలిఙ్గమునగు స్త్రీశబ్దమునకు (అతిస్త్రిః, పురుషః) "స్త్రియాః (302) సూ.చే, విధింపబడు నియఙాదేశము, పరములగు గుణము, నాభావము, ఔ

త్వము, నుట్, వీనిచే బాధింపబడును. ఉపసర్జనము నపుంసకమునగు స్త్రీశబ్దమున కియఙు, పరమగునుడాగమముచే (ఇకోచివిభక్తౌ) బాధింపబడును. ఉదా॥ అతిస్త్రీ+జస్. "జసిచ, సూ.చే, గుణము, ఇయఙాదేశమును బాధించును. అతిస్త్రయః. హేఅతిస్త్రే సంబుద్ధిగుణము. సులోపము. అతిస్త్రీ+అమ్. "వామ్శసోః (303) సూ. చే, నియఙ్ వచ్చునపుడు అతిస్త్రియమ్, ఇయఙభావపక్షమందు పూర్వరూపముచే అతిస్త్రీమ్ అనియు నగును. అతిస్త్రీ + శస్. ఇయఙు వచ్చునపుడు, అతిస్త్రియః. ఇయఙభావపక్షమందు, పూర్వసవర్ణదీర్ఘనత్వములు. అతిస్త్రీన్. అతిస్త్రీ+టా. ఇచట "ఆఙోనాస్త్రియామ్ (245) సూ. చే, నాభావ మియఙును బాధించును. అతిస్త్రిణా. అతిస్త్రీ + ఙే. "ఘేర్ఙితి (246) సూ. చే, విహితమగు గుణమియఙాదేశమును బాధించును. అతిస్త్రయే. అతిస్త్రీ+ఆమ్. "హ్రస్వనద్యాపః (209) సూ. చే, నుడాగమ మియఙును బాధించును. అతిస్త్రీణామ్. అతిస్త్రీ+ఙి. "అచ్చఘేః (249) సూ.చే. విహితమగు నాత్వ మియఙును బాధించును. అతిస్త్రౌ.

పూర్వశ్లోకముచే చెప్పబడిన రీతిని గుణాదులచే నియఙు బాధితముకాగా ఇయఙాదేశము ప్రవర్తించుస్థలములను నిర్దేశించుచున్నాడు. శ్లో॥ "ఓస్యాకారేచ......సర్జనే. అర్థము=స్త్రీశబ్దమున కజాదివిభక్తులు పరమగునపుడువిధింపబడు నియఙాదేశము, ఉపసర్జనమైపుంలిఙ్గమగు స్త్రీశబ్దమునకు, ఓస్ (షష్ఠీసప్తమీద్వివచనము) పరమగునపుడు, ఔకారము (ప్రథమాద్వితీయా ద్వివచనము) పరమగునపుడును నిత్యముగను, అమ్శస్సులుపరమగునపుడు వికల్పముగ నగును. ఈనాలుగుచోటులందు దక్క మిగిలినచోటులందు గుణాదులచే బాధింపబడుట వలన నియఙు ప్రవర్తించ దనిభావము. ఉపసర్జనము నపుంసకమునగు స్త్రీశబ్దమునకు (స్త్రియమతిక్రాంతంకులమతిస్త్రి) పరమగు నుమాగమము (ఇకోచి) ఇయఙాదేశమును బాధించి ప్రవర్తించును. అతిస్త్రి+సు, అమ్. "స్వమోర్నపుంసకాత్ (230) సూ. చే, స్వమ్ములకు లుక్కగును. అతిస్త్రి. అతిస్త్రి+ఔ. విభక్తికి శీభావము, అఙ్గము

నకు నుమాగమము, అతిస్త్రిణీ. (2) అతిస్త్రి+జస్, శస్. జశ్శసోశ్శిః (313) సూ. చే, విభక్తులకు శిభావము, అఙ్గమునకు నుమాగమదీర్ఘములు. అతిస్త్రీణి 2. అతిస్త్రి+టా. నుమాగమము. అతిస్త్రిణా. అతిస్త్రి+ఙే అతిస్త్రిణే. చతుర్థ్యేక వచనము మొదలగు నజాది ప్రత్యయములు పరమగు నపుడు చెప్పబోవు, "తృతీయాదిషు.....గాలవస్య (322) సూత్రవిహితమగు వికల్పపుంవద్భావమువలన పక్షమందు పుంలిఙ్గమందువలె రూపములగును. అతిస్త్రయే. అతిస్త్రి+ఙసి, ఙస్. నుమాగమము. అతిస్త్రిణః. పుంవద్భావపక్షమందు, అతిస్త్రేః. అతిస్త్రి+ఓస్. నుమాగమము. అతిస్త్రిణోః. (2) పుంవద్భావపక్షమున నియఙు. అతిస్త్రియోః. ఇత్యాదులు. ఉపసర్జనమై స్త్రీలిఙ్గమగు స్త్రీశబ్దమునకు (స్త్రియమతిక్రాన్తా స్త్రీ అతిస్త్రిః) అనేకవిభక్తులందు పుంలిఙ్గమందువలె రూపములగును. పుంలిఙ్గము గానందున ద్వితీయాబహువచనమున, "తస్మాచ్ఛసోనః (197) సూ. చే, విహితమగు నత్వము రాదు. అతిస్త్రీః. స్త్రీలిఙ్గమగుటచే, ఆఙో నాస్త్రియామ్ (245) సూ. చే, తృతీయైకవచనమునకు నాభావము కాదు. అతిస్త్రియా. అతిస్త్రి+ఙే. ఇచట "ఙితిహ్రస్వశ్చ (297) అను సూత్రమందలి హ్రస్వఘటిత వాక్యముచే పాక్షికనదీసంజ్ఞ వచ్చును. నదీసంజ్ఞాపక్షమందాడాగమము. అతిస్త్రియై. నదీసంజ్ఞాభావపక్షమున ఘిసంజ్ఞయుండును గాన పుంలిఙ్గమందువలె రూపమగును. అతిస్త్రయే. నేయఙువఙ్స్థానావస్త్రీ. (304) సూత్రములోనికి యూస్త్ర్యాఖ్యౌనదీసూత్ర మనువర్తించును. యూపదము దీర్ఘేకారోకారములనే బోధించును. ఇయఙువఙ్ప్రాప్తియోగ్యములు స్త్రీశబ్దభిన్నములు నగుదీర్ఘేకారోకారాన్తములకు నదీసంజ్ఞ రాదని యర్థము. ఇచట నస్త్రీ అనునది ఇయఙ్ప్రాప్తియోగ్యమగు దీర్ఘేకారాన్తమునకు ప్రాప్తమగు నిషేధమునకు పర్యుదాసము. కావున, "ఇయఙువఙ్స్థానౌ అనునదియు దీనితో నన్వయించు, అస్త్రీ అనునదియు ననువృత్తములై ఙితిహ్రస్వశ్చసూత్రమున దీర్ఘవిషయక వాక్యముననే సంబంధించును. కావున హ్రస్వేవర్ణోవర్ణములకు నదీసంజ్ఞను విధించువాక్యమున నస్త్రీ అనుదానికి సంబంధము లేనందున ప్రకృ

తమున అతిస్త్రీశబ్దమునకు ఙితిహ్రస్వశ్చ అనుసూత్రమునందలి హ్రస్వఘటితవాక్యముచే నదీసంజ్ఞ నిశ్చయముగ ప్రవర్తించును. అతిస్త్రి+ ఙసి, ఙస్. నదీసంజ్ఞాపక్షమందాడాగమము. అతిస్త్రియాః. (2) నదీసంజ్ఞాభావపక్షమందు పుంలిఙ్గమందువలె రూపము. అతిస్త్రేః (2) అతిస్త్రి+ఆమ్. నుడ్దీర్ఘములు. అతిస్త్రీణామ్. అతిస్త్రి+ఙి. నదీసంజ్ఞాపక్షమందు, ఙేరామ్, సూ. చే, ఆమాదేశము. అతిస్త్రియామ్. నదీసంజ్ఞాభావపక్షమందు, పుంలిఙ్గమందువలె రూపము. అతిస్త్రౌ.

శ్రీః (శ్రియన్త్యేనామ్) లోకులీమె నాశ్రయింతురు. (లక్ష్మి) శ్రిఞ్ ధాతుప్రకృతికక్విబన్తము. ఙ్యన్తము గానందున నిచట సులోపము రాదు. శ్రీ+ఔ. క్విబన్తము. ఙ్యన్తము ధాతువగును గాన" అచిశ్ను (272) సూ. చే, ఇయఙాదేశము. శ్రియౌ.

* 304. నేయఙువఙ్స్థానావస్త్రీ 1-4-4 న, ఇయఙువఙ్స్థానౌ అస్త్రీ. (యూస్త్ర్యాఖ్యౌనదీ)

ఇయఙువఙోఃస్థితిర్యయోస్తావీదూతౌ నదీసంజ్ఞౌ న స్తో, న తు స్త్రీ। హే శ్రీః। శ్రియై। శ్రియే। శ్రియాః। శ్రియః॥

304. స్థానశబ్దమధికరణల్యుడన్తము (తిష్ఠతో౽యయోరితిస్థానౌ) ఇయఙువఙోఃస్థానౌ, ఇయఙువఙ్స్థానౌ, అనిషష్ఠీసమాసము. ఇయఙువఙోః స్థితిర్యయోస్తౌ, అనుమూలము ఫలితార్థప్రదర్శనమగును. ఇయఙువఙులకాధారములు స్త్రీశబ్దభిన్నములగు నీకారోకారాన్తములు నదీసంజ్ఞకములు గావు. హే శ్రీః। ఇచట నీసూత్రముచే నదీసంజ్ఞనిషేధింపబడినందున, నదీసంజ్ఞానిమిత్తకహ్రస్వము రాదు. శ్రీ + ఙే. ఇచట ఙితిహ్రస్వశ్చ (297) సూత్రమందలి దీర్ఘఘటితవాక్యముచే పాక్షికనదీసంజ్ఞ ప్రవర్తించును. నదీసంజ్ఞాపక్షమందాడాగమము. శ్రియై. నదీసంజ్ఞ లేనపుడు శ్రియే. శ్రీ+ఙసి, ఙస్, నదీసంజ్ఞయున్నపుడు, ఆడాగమము. శ్రియాః. నదీసంజ్ఞ లేనపుడు. శ్రియః.

వివ:—సూత్రమున, 'ఇయఙువఙ్', అని చెప్పినను ఇయఙువఙు లకు నిమిత్తభూతములగు నీకారోకారములను సర్థముసంభవించుచుండ స్థానగ్రహణమువలన, నేయఙ్కారోకారము లందియఙువఙులు బాధక శాస్త్రముచే నబాధితములగుచు ప్రవర్తించునో యట్టివానికే సంజ్ఞా నిషేధమనియు నేయిూకారోకారములం దియఙువఙులపవాదమగు యణాదేశముచే బాధింపబడి ప్రవర్తింపవో, అట్టివానికి నిషేధము లేదనియు తెలిసికొనదగును. ఇట్లు చెప్పుటచే, ప్రధీశబ్దమునకు (ప్రకృష్టాధీః) ఇయఙును బాధించి యణాదేశము ప్రవర్తించుటవలన నీసూత్రముచే నదీసంజ్ఞానిషేధము ప్రవర్తింపకుండుటఫలము. కావున, హే ప్రధి అనుచోట నదీసంజ్ఞాప్రయుక్తమగు హ్రస్వము ప్రవర్తించును.

* 305. వామి. 1-4-6. వా, ఆమి. (యూస్త్ర్యాఖ్యౌనదీ, నేయఙువఙ్...వస్త్రీ)

ఇయఙువఙ్స్థానౌ స్త్ర్యాఖ్యౌ యూ ఆమి వా నదీ సంజ్ఞౌ స్తోనతు స్త్రీ। శ్రీణామ్। శ్రియామ్। శ్రియై। శ్రియామ్। ప్రధీశబ్దస్య తు వృత్తికారాదీనాం మతే లక్ష్మీవద్రూపమ్। పదాన్తరం వినాపి స్త్రియాంవర్తమానత్వం నిత్యస్త్రీత్వమితిస్వీకారాత్। లిఙ్గాన్తరానభిధాయకత్వం తదితి కైయట మతే తు పుంవద్రూపమ్। ప్రకృష్టా ధీరితి విగ్రహేతు లక్ష్మీవత్। ఆమి శసి చ ప్రధ్యమ్। ప్రధ్యః, ఇతివిశేషః। సుష్ఠు ధీర్యస్యాః సుష్ఠుధ్యాయతి వేతి విగ్రహేతు వృత్తిమతే సుధీః, శ్రీవత్। మతాన్తరే పుంవత్। సుష్ఠుధీరితి విగ్రహేతు శ్రీవదేవ। గ్రామణీః, పుంవత్। గ్రామనయనస్యోత్సర్గతః పుంధర్మతయా పదాన్తరం వినా స్త్రియా మప్రవృత్తేః। ఏవం ఖలపవనాదే రపిపుంధర్మత్వా మౌత్సర్గికం బోధ్యమ్। ధేను ర్మతివత్॥

ఇయఙువఙ్స్థానములు నిత్యస్త్రీలిఙ్గములునగు నీకారో కారములు, ఆమ్ పరమగునపుడు వికల్పనదీసంజ్ఞకలవగును, స్త్రీశబ్దము నకు మాత్రము నదీసంజ్ఞయుండదు. శ్రీణామ్ (శ్రీ+ఆమ్) నదీసంజ్ఞా పక్షమందు నుడాగమము. నదీసంజ్ఞలేనపుడియఙుచే శ్రియామ్ అని యగును. శ్రీ+ఙి. నదీసంజ్ఞయున్నపు డాఁమా దేశము. శ్రియామ్. పక్షాన్తరమందియఙుచే శ్రియి అనియగును. కాశికావృత్తికారాదుల (వామనజయాదిత్యులు) మతమున ప్రకృష్టంధ్యాయతి అనువిగ్రహము గల ప్రధీశబ్దము నిత్యస్త్రీలిఙ్గమగుటవలన లక్ష్మీశ్శబ్దసదృశము. స్త్రీని బోధించు నితరపదప్రయోగము లేకున్న నేశబ్దము స్త్రీబోధకమగునో యది నిత్యస్త్రీలిఙ్గమని వృత్తికారాదులమతము. పురుషులువలె స్త్రీలు నీశ్వరధ్యానము చేయుటకర్హులగుటవలన స్త్రీబోధకశబ్దప్రయోగము లేనపుడును ప్రధీశబ్దములెస్సగధ్యానించు స్త్రీని బోధింపదగును గాన నట్టిప్రధీశబ్దమునకు నదీసంజ్ఞ ప్రవర్తించును. (గ్రామపరిపాలనము, కల్లు మూఁడ్చుట, మొదలగు కార్యములు పురుషులు మాత్రమే చేయఁదగిన వగుటచే, గ్రామణీః స్త్రీ, ఖలపూః స్త్రీ, అనిన గాని కేవలగ్రామణీ ఖలపూశబ్దములు, స్త్రీబోధకములు గానందున వృత్తికారాదిమతము నందిట్టివి నిత్యస్త్రీలిఙ్గములుగా నేరవు) ఏశబ్ద మితరలిఙ్గమును బోధింపక స్త్రీలిఙ్గమును మాత్రము బోధించునో యదియే నిత్యస్త్రీలిఙ్గమని కైయటుని (భాష్యవ్యాఖ్యాత) మతము. ప్రధీశబ్దము ప్రకృష్టంధ్యాయతి అనువిగ్రహమున పుంలిఙ్గమును గూడ బోధించును గాన కైయటునిమతమున నిత్యస్త్రీలిఙ్గముగాకుండుటచే నీశబ్దమునకు నదీసంజ్ఞయుండదు. కావున దీనికి పుంలిఙ్గమందువలె రూపములగును. ప్రకృష్టాధీః అనుపదములు గల విగ్రహమందు అనగా కర్మధారయమందు, బహువ్రీహి యందును, ప్రధీశబ్దము మతద్వయమందు లిఙ్గత్రయమందును, నిత్యస్త్రీ లిఙ్గమగుటచే, లక్ష్మీశ్శబ్దసదృశమగును. ప్రకృష్టా ధీర్యస్య అనుబహు వ్రీహియందును ధీశబ్దము నదీసంజ్ఞకమగుటచే, 'ప్రథమలిఙ్గగ్రహణంచ, అను వార్త్తికముచే. ప్రధీశబ్దముగూడ నదీసంజ్ఞకమై లక్ష్మీశ్శబ్దసదృశమ గునని యాశయము. ఆమ్శస్సులుపరమగునపుడు యణాదేశమువలన,

ప్రధ్యమ్, ప్రధ్యః, అనియగును. లక్ష్మీశబ్దమున కచట లక్ష్మ్యమ్, లక్ష్మ్యః, అని యగును. లక్ష్మీశబ్దముకంటె నిదియే దీనియందుగలభేదము. సుష్ఠు ధీర్యస్యాః, సుష్ఠు ధ్యాయతి, (స్త్రీ) అనురెండు విగ్రహము లందును, వృత్తికారమతమున సుధీశబ్దము శ్రీశబ్దసదృశము. "నభూసుధియోః" అను నిషేధమువలన, సుధీశబ్దమునకు యణాదేశము రాదు గాన సుధీశబ్దమియఙ్స్థానమగును. కావున, నేయఙ్ (304) సూ. చే, నదీసంజ్ఞా నిషేధము శ్రీశబ్దమునకువలె, దీనికిని ప్రవర్తించును. ఙితిహ్రస్వశ్చ (297) వామి, అను సూత్రద్వయముచే గ్రమముగ ఙిత్తులు ఆమ్, ఇవిపరమగునపుడు నదీసంజ్ఞావికల్పము గూడ శ్రీశబ్దమునకువలె దీనికినగునని యాశయము. సుష్ఠుధ్యాయతి (స్త్రీ) అను విగ్రహమునందు, సుధీశబ్దము క్వియటనుతమున నిత్యస్త్రీలిఙ్గము గానందున నదీసంజ్ఞ లేకపోవుటచే నిదిపుంలిఙ్గసుధీశబ్దసదృశమగును. 'సుష్ఠుధీః అనుపదముతో విగ్రహముగల స్త్రీలిఙ్గబహువ్రీహియందు (సుష్ఠుధీర్యస్యాః) కర్మధారయమందును, (సుష్ఠుధీః) సుధీశబ్దము మతద్వయమందును శ్రీశబ్దసదృశమగును. స్త్రీలిఙ్గబహువ్రీహియం దవయవమగు ధీశబ్దమునకు 'నేయఙ్, అనునిషేధము, ఙిత్తులుపరమగునపుడు సముదాయమునకు నదీసంజ్ఞావికల్పమును శ్రీశబ్దమునకువలె దీనికినగునని యాశయము. గ్రామనయనము సహజముగ పురుషధర్మమగుటచే గ్రామణీశబ్దము స్త్రీబోధకమగు పదాన్తరము ప్రయుక్తము గానపుడు స్త్రీబోధకము గానందున వృత్తికారమతమందును నిత్యస్త్రీలిఙ్గము గానందున దీనికినదీసంజ్ఞయుండదు. కావున స్త్రీలిఙ్గగ్రామణీశబ్దమునకును పుంలిఙ్గమందువలె రూపములగును. ఇట్లే ఖలపవనము (కళ్లమూడ్చుట) మొదలగునవిసహజముగ పురుషధర్మములని తెలిసికొనదగును. కావున స్త్రీలిఙ్గములగు ఖలపూ మొదలగు శబ్దములు నిత్యస్త్రీలిఙ్గములు గానందున నదీసంజ్ఞకములు కావు గాన నవి పుంలిఙ్గసదృశము లగును.

ధేనుశబ్దము ఘిసంజ్ఞకమగుటచేతను ఙితిహ్రస్వశ్చ (297) సూ. చే, ఙిత్తులలో వికల్ప నదీసంజ్ఞ కలదగుటవలనను మతిశబ్దసదృశమగును.

* 306. స్త్రియాంచ. 7-1-96. స్త్రియాం, చ, (తృజ్వత్క్రోష్టుః)
స్త్రీవాచీక్రోష్టుశబ్దః తృజన్తవద్రూపం లభతే॥

306. తృజ్వత్క్రోష్టుః సూత్రమువలె నీసూత్రమును తృజన్త రూపమునే యతిదేశించును. స్త్రీలిఙ్గమగు క్రోష్టుశబ్దము తృచ్ప్రత్యయాన్తముతో సదృశమగు రూపము నొందును. స్త్రీలిఙ్గమగు క్రోష్టుశబ్దముయొక్క స్థానమందు క్రోష్టృశబ్దమును ప్రయోగింపవలయు ననిఫలితమగును.

* 307. ఋన్నేభ్యోఙీప్. 4-1-5. ఋన్నేభ్యః, ఙీప్, (స్త్రియామ్)

ఋదన్తేభ్యో నాన్తేభ్యశ్చ స్త్రియాం ఙీప్ స్యాత్। క్రోష్ట్రీ। క్రోష్ట్ర్యౌ। క్రోష్ట్ర్యః। వధూ గౌరీవత్। భ్రూః, శ్రీవత్। హేసుభ్రూః। కథం తర్హి హా పితః క్వాసి హేసుభ్రు। ఇతిభట్టిః। ప్రమాద ఏవాయమితి బహవః। ఖలపూః పుంవత్। పునర్భూః। దృన్కరేతి యణాఉవఙ్బాధనాన్నేయఙితినిషేధోన। హే పునర్భు। పునర్భ్వమ్। పునర్భ్వౌ। పునర్భ్వః॥

307. ఋన్నేభ్యః, అనునది ప్రాతిపదికమునకు విశేషణమగుటచే, తదన్తవిధిగల్గును. హ్రస్వఋకారముగాని నకారముగాని అన్తమందుగల్గి స్త్రీలిఙ్గములగు ప్రాతిపదికములకంటె, ఙీప్ (ఈ) ప్రత్యయమువచ్చును. ఋకారాన్తమగు క్రోష్టృశబ్దముకంటె పరముగ దీనిచే ఙీప్ప్రత్యయమగును. యణాదేశము, క్రోష్ట్రీ, ఙ్యన్తమగుటచే సులోపము. ఇది గౌరీశబ్ద సదృశము. వధూశబ్దము నిత్యస్త్రీలిఙ్గమగు నూకారాన్తమగుటవలన నదీసంజ్ఞకమగును. కావున నిది, గౌరీశబ్దసదృశ మగును. భ్రూశబ్దము ఉవఙ్స్థానమగుటవలన, "నేయఙ్, అను సూ. చే, విహితమగు నిషేధము మొదలగునవి ప్రవర్తించును గాన శ్రీశబ్ద సదృశమగును. నదీసంజ్ఞ లేనందున సంబుద్ధిహ్రస్వము రాదు. హేసుభ్రూః, ఇ

ల్లుండ, "హాపితేః క్వాసి హేసుభ్రు, అను భట్టికావ్యములోని హ్రస్వప్రయోగ మెట్లునాఘువగునని ప్రశ్న గల్గును. రావణుడు సీత నపహరించిన పిదప రామునివిలాపసందర్భమున నీశ్లోకము చెప్పబడెను. హాపితేః=త్యాజితేః. దైవమువలన సీతచేవిడువబడిన రాముడు, 'ఓసీతా! నీ వెచట నున్నావని, పిలపించుచున్నాడని పై వాక్యమునకర్థము. కవి యిచట పొరపాటుచే నీయపశబ్దమును ప్రయోగించె ననియె యనేకుల యాశయము. ఖలపూశబ్దము పుంలిఙ్గఖలపూశబ్దసదృశము. పునర్భ్వాః "దృన్కర, అనువార్త్తికముచే విధింపబడు యణ్ణుచే నువఙ్ బాధింపబడుటవలన నిది యువఙ్స్థానముగాకుండుటచే నిచట, "నేయఙ్" అను నిషేధము ప్రవర్త్తించదు. నదీసంజ్ఞయుండుటవలన సంబుద్ధిహ్రస్వము వచ్చును. హేపునర్భు. యణాదేశముచే పునర్భ్వమ్, ఇత్యాదులగును.

వివ:—మూలమున ప్రమాదః, అనుశబ్దమునకు విరహపీడితుడగు రామునియొక్క చిత్తమునకు స్థైర్యములేకపోవుట యనియర్థము. ఇట్టి ప్రమాదము రామునివిరహమును పోషించునదగుటచే, హేసుభ్రు అను నపశబ్దప్రయోగము కావ్యమందు గుణసంపాదకమే యగునని ప్రామాణికుల యాశయము.

✓ * 308. ఏకాజుత్తరపదే ణః 8-4-12 ఏకాజుత్తరపదే, ణః. (ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిషు చ, రషాభ్యామ్, నః, పూర్వపదాత్)

ఏకాజుత్తరపదం యస్యతస్మిన్సమాసే పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాత్పరస్య ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిస్థస్య నస్య నిత్యంణత్వంస్యాత్। ఆరంభసామర్థ్యాన్నిత్యత్వేసిద్ధే పునర్ణగ్రహణం స్పష్టార్థమ్। యణంబాధిత్వా పరత్వాన్నుట్। పునర్భ్వాణామ్। వర్షాభ్వాః। భేకజాతౌ నిత్యస్త్రీత్వాభావాత్। హేవర్షాభ్వః, కైయటమతే। మతాన్తరేతు హేవర్షాభు।

పునర్న వాయాంతు పేంవర్షాభు। "భేకా్యం పునర్న
వాయాం స్త్రీవర్షాభూ ర్దర్దురే పుమ్మార్క" ఇతియా
దవః। వర్షాభ్వౌ। వర్షాభ్వః। స్వయంభూః పుంవత్॥

308. ఏకాజుత్తరపదమ్ అనునది (ఏకఃఅచ్ యస్మిన్ తత్ ఏకాచ్, తత్ ఉత్తరపదంయస్య) బహువ్రీహిగర్భబహువ్రీహిసమాసము. ఉత్తరపదమన సమాసమునకు తుదియవయవము. కాననిది సమాసము నాక్షేపించును. ఇట్లు లబ్ధమగు సమాస మేకాజుత్తరపదే అను దానికి విశేష్యమగును. ఏసమాస మందు త్తరపద మొకే యచ్చుగల దగునో యట్టి సమాసమున పూర్వపదమునను్న రేఫషకారములకంటె పరమగునదయిప్రాతిపదికముయొక్క తుదినున్నటువంటిది గాని, నుమ్ సంబన్ధియైనటువంటిది గాని, విభక్తియందున్నది గానియగు నకారము నకు నిత్యముగ ణకారమాదేశమగును. ప్రాతిపాదికాన్త నుమ్వి భక్తిషుచ (535) సూ. చే, వికల్ప ణత్వము సిద్ధమగుచుండ నీసూత్రము నారంభించుటవలననే యీణత్వము నిత్యమనుట సిద్ధమగును గాన 'రషాభ్యామ్' (236) సూత్రమునుండి ణగ్రహణ మనువృత్తి మగుచుండ నీసూత్రమున ణగ్రహణము నిత్యత్వమును బోధించుటకై యావశ్యకము గాదు. కాన నీసూత్రమున ణగ్రహణము స్పష్టార్థమగును. పునర్భ్వాణామ్ (పునర్భ్వా+అమ్) ఇచట "దృన్ కర" ఇత్యాది వార్తికముచే ప్రాప్తమగు యణాదేశమును బాధించి పరమగు నుడాగమ మగును. "పునర్భ్వా" అనుసమాసమున నత్తరపదమగు భూఅనునది ఒకేయచ్చు గలది. పూర్వపదమగు పునర్ అనుదానియందు రేఫమున్నది. దీనికంటె పరమగు నకారము విభక్తిస్థ మగుటవలన నిచట నీసూత్రముచే ణత్వమగును.

వర్షాభూః "భేకా్యం పునర్నవాయాం స్త్రీవర్షాభూర్దర్దురేపుమాన్" అను యాదవనిఘంటువువలన వర్షాభూ శబ్దము భేకజాతి బోధక మగును. ద్విలిఙ్గకమగునిది పుంలిఙ్గము నగుటచే నైయటమతమందు నిత్యస్త్రీలిఙ్గము కాదు. కావున నదీసంజ్ఞలేకపోవుటచే సంబుద్ధి

హ్రస్వమిచట ప్రవర్తించదు. హే వర్షాభూః. వృత్తికారాది మతము నందిది నిత్యస్త్రీలిఙ్గమగుటవలన నదీసంజ్ఞకలదగుటచే సంబుద్ధి హ్రస్వ మువచ్చును. హే వర్షాభు. వర్షాభ్వౌ. వర్షాభ్వః. నభూసుధియోః. అను నిషేధమును బాధించి "వర్షాభ్వశ్చ" (283) సూ. చే, నిచట యణాదేశము. స్వయంభూశబ్దమవయవశక్తిచే చతుర్ముఖుని బోధించు ను. కావున నీశబ్దము పదాన్తరసంబంధములేనిదై స్త్రీబోధకము గా నందున వృత్తికారమతమందును నిత్యస్త్రీలిఙ్గము గాదు. కావున పుం లిఙ్గమునందువలె దీనికిని రూపములగును.

వివ:— 'శిలీగండూపదీభేకీవర్షాభ్వీకమఠీధులిః' అనునమరమువల న వర్షాభ్వీశబ్దము నిత్యజీషన్తము. ప్రదర్శితమగు యాదవనిఘంటువు గూడ "సుతః పుత్రస్త్రియాంత్వామీ ఆహూర్దుహితరమను నిఘంటువు వంటిదగుటవలన విరోధించదు. కాన స్త్రీలిఙ్గమున వర్షాభూ అనునది యుండదు. అమరమున శిలీగణ్డూపదీభేకీవర్షాభూఃకమఠీధులిఃఅను పాఠ మున్నటుల సుబోధినీకారుని వ్యాఖ్యానమువలన తెలియుచున్నది. ఈ పాఠము ననుసరించి మూలము వ్రాయబడినదని గ్రహించునది.

* 309. న షట్స్వస్రాదిభ్యః. 4-1-10. న, షట్స్వస్రాది భ్యః. (జీప్, టాప్)

షట్సంజ్ఞకేభ్యఃస్వస్రాదిభ్యశ్చ జీప్టాపౌనస్తః॥

శ్లో॥ స్వసా, తిస్రి, శ్చతస్రిశ్చ, ననాన్దా, దుహితా, తథా। యాతా, మాతేతి, సప్తైతే, స్వస్రాదయ ఉదా హృతాః। అష్టన్నితిదీర్ఘః। స్వసా। స్వసారౌ। స్వ సారః। మాతాపితృవత్। శసిమాతౄః। ద్యోర్గోవ త్। రాఃపుంవత్। నౌర్గ్లౌవత్॥

309. షట్సంజ్ఞకల శబ్దములకంటెను, స్వస్రు మొదలగు నేడు శబ్దము లకంటెను (స్వసృ, తిస్రు, చతస్రు, ననాన్దృ, దుహితృ, యాతృ, మాతృ)

జీప్టాప్ప్రత్యయములు రావు. స్వసాదులకంటె జీప్ప్రత్యయము, షట్సంజ్ఞకములకంటె టాప్జీపులు ప్రాప్తములగుచుండ నీసూత్రముచే నిషేధము చెప్పబడెను. స్వసృ+సు "ఋదుశనస్ (277) సూ. చే, అనజ్ "అప్తృన్" (278) సూ. చే, దీర్ఘము. సులోపనలోపములు. స్వసా. గుణదీర్ఘములు, స్వసారౌ, స్వసారః. మాతృశబ్దమునకు అప్తృన్అనుసూత్రమున చెప్పబడిన నియమమువలన నుపధాదీర్ఘము రాదు గావున నిదిపితృశబ్దసదృశమగును. స్త్రీలిఙ్గమగుటచే ద్వితీయాబహువచనమునందుమాత్రము నత్వము రాదు. మాతౄః. ద్యోశబ్దము గోశబ్దసదృశము. రైశబ్దము పుంలిఙ్గమందువలె నుండును. నౌశబ్దము గ్లౌశబ్దసదృశము.

అజన్తస్త్రీలిఙ్గప్రకరణము ముగిసెను.

9 అజన్తనపుంసకలిఙ్గప్రకరణము.

* 310. అతో౽మ్ 7-1-24 అతః, అమ్. (అఙ్గస్య, స్వమో ర్నపుంసకాత్)

అతో౽ఙ్గాత్ క్లీబాత్స్వమోరమ్స్యాత్। అమి పూర్వః। జ్ఞానమ్। ఏఙ్ హ్రస్వాదితిహల్ మాత్రలోపః। హే జ్ఞాన॥

310. హ్రస్వాకారమన్తమందు గల్గి నపుంసకలిఙ్గమగునఙ్గము కంటె పరములగు స్వమ్ములకు అమాదేశమగును. జ్ఞాన + సు. అమాదేశము. అమిపూర్వః (195) సూ. చే, పూర్వరూపము. జ్ఞానమ్. హే జ్ఞాన + సు, అమాదేశము పూర్వరూపము, హేజ్ఞానమ్, ఏఙ్ హ్రస్వాత్ (194) సూ. చే, సంబుద్ధ్యవయవమగు మకారమునకుమాత్రమిచట లోపము. హేజ్ఞాన.

వివ:— స్వమోర్నపుంసకాత్ (320) సూ. చే, విధింపబోవుస్వమ్ములయొక్క లుక్కునకిది యపవాదము. ద్వితీయైకవచనమగు అమ్మునకమ్విధానము లుగ్బాధనార్థమని తెలియునది.

* 311. నపుంసకాచ్చ 7-1-19 నపుంసకాత్, చ. (శీ, ఔఙః)

క్లీబాత్పరస్యౌఙః శీస్యాత్। భసంజ్ఞాయామ్॥

311. ఔఙ్ అనునది ఔకారవిభక్తి సంజ్ఞయని పూర్వము చెప్పబడెను. నపుంసకశబ్దముకంటె పరమగు ఔకారవిభక్తికి శీ ఆదేశమగును. జ్ఞాన + ఔ. ఈసూత్రముచేశ్యాదేశము జ్ఞాన + ఈ. సర్వనామస్థానసంజ్ఞావిధాయకమగు 'సుడనపుంసకస్య, అనుసూత్రమున అనపుంసకస్య, అనుపర్యుదాసముచే నిచట యచిభమ్ (232) సూ. చే, నఙ్గము భసంజ్ఞకమగును.

* 312. యస్యేతి చ 6-4-148 యస్య, ఈతి, చ. (తద్ధితే, భస్య)
భస్యేవర్ణావర్ణయోర్లోపః స్యాదీకారే తద్ధితే
చపరే। ఇత్యకారలోపే ప్రాప్తే। ఔఙః శ్యాం ప్రతిషే
ధో వాచ్యః। జ్ఞానే॥

312. 'యస్య' అనునది ఇవర్ణావర్ణములకు సమాహారద్వన్ద్వము (ఇశ్చ,అశ్చ,యమ్,తస్య) భసంజ్ఞకమగు నఙ్గమునకవయవములగు నికారాకారములకు, ఈకారముగాని తద్ధితప్రత్యయముగాని పరమగునపుడు లోపమగును. జ్ఞాన + ఈ. ఇచట నీసూత్రముచే లోపము ప్రాప్తమగుచుండ. ఔకారవిభక్తికాదేశమగు శీభావము పరమగునపుడు లోపమునకు నిషేధమును బోధించు ఔఙఃశ్యామను వచనముచే నిచటలోపము నిషేధింపబడును. ఆద్గుణః (70) సూ. చే, గుణము, జ్ఞానే.

* 313. జశ్శసోః శిః. 7-2-20. జశ్శసోః, శిః. (నపుంసకాత్)
క్లీబాదనయోః శిః స్యాత్॥

313. నపుంసకమగునఙ్గముకంటె పరమగు జశ్శస్సులకు శి ఆదేశమగును. (జ్ఞాన+జస్) జ్ఞాన+శి.

వివః— జస్సాహచర్యమువలన నిచట శస్పదముచే ద్వితీయా బహువచనమునకే గ్రహణముగాని తద్ధితశస్సునకు గ్రహణముగాదని గ్రహించునది.

* 314. శిసర్వనామస్థానమ్ 1-1-42 శి, సర్వనామస్థానమ్.
శిఇత్యేతదుక్తసంజ్ఞంస్యాత్॥

314. శి అనునది సర్వనామస్థానసంజ్ఞకలదగును.

* 315. నపుంసకస్య ఝలచః 7-1-72 నపుంసకస్య, ఝలచః
(నుమ్, సర్వనామస్థానే)

ఝలన్తస్యాజన్తస్య చ క్లీబస్య నుమాగమః స్యా
త్సర్వనామస్థానే పరే। ఉపధాదీర్ఘః। జ్ఞానాని। పున స్త
ద్వత్। శేషం రామవత్। ఏవం ధనవనఫలాదయః॥

315. ఝలచః (ఝల్, అచ్, శబ్దములకు సమాహారద్వంద్వము. దీనికి షష్ఠ్యేకవచనము) అనునది నపుంసకమగు నఙ్గమునకు విశేషణముగాన తదన్తవిధిగలుగును. ఝలన్తముగాని, అజన్తముగాని అయి నపుంసకమగు నఙ్గమునకు సర్వనామస్థానము పరమయినపుడు నుమాగమమగును. జ్ఞాన+ఇ. అఙ్గమజన్తమగుటచే నిచట నుమాగమము. జ్ఞానన్+ఇ "సర్వనామస్థానే (251) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము. జ్ఞానాని. ద్వితీయావిభక్తియు ప్రథమావిభక్తిసదృశమగును. శేషము రామశబ్దసదృశము. ధన, వన, ఫల, మొదలగు నకారాన్త నపుంసకలిఙ్గ శబ్దములకు నిట్లే ప్రక్రియనూహించునది.

* 316. అద్డ్డతరాదిభ్యః పఞ్చభ్యః 7-1-25 అద్డ్, డతరాదిభ్యః, పఞ్చభ్యః. (స్వమోర్నపుంసకాత్)
ఏభ్యః క్లీబేభ్యస్స్వమోరద్డాదేశః స్యాత్।

316. సర్వాదిగణమున పఠితములగు డతర, డతమ, అన్య, అన్యతర, ఇతర, ఈ యైదును డతరాదులు. నపుంసకములగు వీనికంటె పరములగు స్వమ్ములకు అద్డాదేశమగును. డకారమిత్సంజ్ఞకమగుట వలన ఆదేశము డిత్తగును. ప్రత్యయములగు డతరడతమలచే తదన్తములకు గ్రహణము.

* 317. టేః 6-4-143 (డితి, లోపః, భస్య)
డితి పరే భస్య టేర్లోపః స్యాత్। వావసానే। కతరత్। కతరద్। కతరే। కతరాణి। భస్యేతి కిమ్। పఞ్చమః। టేర్లుప్తత్వాత్ ప్రథమయోరితి పూర్వసవర్ణదీర్ఘః, ఏఙ్హ్రస్వాదితి సంబుద్ధిలోపశ్చ న భవతి।

హేకతరత్। పునస్తద్వత్। శేషంపుంవత్। కతమత్। అన్యత్। అన్యతరత్। ఇతరత్। అన్యతమశబ్దస్యత్వ న్యతమమిత్యేవ। (వా) ఏకతరాత్ప్రతిషేధోవక్తవ్యః। ఏకతరమ్। జరమాదేశేకృతేసన్నిపాతపరిభాషయానజరస్। అజరమ్। అజరసీ, అజరే, పరత్వాజ్జరసికృతేఝలన్తత్వాన్నుమ్॥

317. భసంజ్ఞకల యఙ్గమున కవయవమగు టిసంజ్ఞకమునకు, డిత్తు (ఇత్సంజ్ఞకడకారముగల ప్రత్యయము) పరమగునపుడు లోపమగును. కతర+అద్ (డ్) ఇచట నీసూత్రముచే కతరశబ్దములోని యకార ములోపించును. కతరద్. వావసానే (207) సూ. చే, చర్త్వపక్షమం దు కతరత్ అనియు చర్త్వాభావపక్షమున కతరద్ అనియు నగును. (క తర+ఔ) కతరే, ఇచట శీభావగుణములు. కతరాణి. పఞ్చన్‌శబ్దము కంటె తస్యపూరణేడట్ (5-2-48) సూ. చే, డట్‌ప్రత్యయము. డట్ ప్రత్యయమునకు "నాన్తాదసంఖ్యాదేర్మట్" (5-2-49) సూ. చే, మడా గమము విధింపబడెను. అందుచే నజాది ప్రత్యయము పరముగ లేనం దున పఞ్చన్ అనుదానికి భసంజ్ఞయుండదు. పదసంజ్ఞయుండుటచే నలో పమువలన, పఞ్చమః అనియగును. ఇచట టిలోపమును వారించుటకు సూత్రమున భస్య అను నధికారమావశ్యకము. అద్‌డాదేశమున డిత్వ మునకు ఫలము చెప్పబడుచున్నది. "డేర్లుప్తత్వాత్......నభవతి" హేకతర+అద్, ఇచట టిలోపము ప్రవర్తించుటవలన "ప్రథమయోః (165) సూ. చే, ప్రాప్తమగు పూర్వసవర్ణదీర్ఘము వారింపబడెను. పూ ర్వసవర్ణదీర్ఘనివృత్తి డాదేశమునలనను సంభవించును గాన నిది డిత్వ ఫలముగాదనియెంచి "ఏఙ్‌హ్రస్వాత్" (194) సూ. చే, ప్రాప్తమగు సంబుద్ధ్యవయవమునకు లోపనివృత్తి డిత్వఫలమని నిరూపించబడెను. టిలోపమువలన నఙ్గముహ్రస్వాన్తముగానందున సంబుద్ధిలోపము ప్రస క్తముగాదని యాశయము. ఇట్లే ద్వితీయావిభక్తియు నగును. శేష ము పుంలిఙ్గ కతరశబ్దసదృశము. కతమాన్యాన్యతరేతర శబ్దములు కతర

శబ్దసదృశములు. అన్యతమశబ్దమునకు డతరాదులందు పాఠములేనందు ననద్డాదేశముగాదు. అన్యతమమనియే యగును. "ఏకాచ్చప్రాచామ్" (5-3.94) సూ. చే, నేకశబ్దముకంటె డతరప్రత్యయము విధింపబడెను. కావున నేకతరశబ్దముకంటె పరమగు స్వమ్ములకు ప్రసక్తమగు నద్డాదేశమును నిషేధించుచున్నాడు (వా) ఏకతరాత్ప్రతి.... వక్తవ్యః. ఏకతరశబ్దముకంటె పరములగు స్వమ్ములకద్డాదేశము రాదనిచెప్పవలయును. కనుక 'ఏకతరమ్, అనియగును. ఇదిసర్వశబ్దసదృశము. అజరమ్ (అవిద్యమానాజరాయస్యతత్కులమ్) బహువ్రీహిసమాసము. విద్యమానశబ్దమునకు లోపము. జరాశబ్దమునకు "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య (660) సూ. చే, హ్రస్వము. అజర + సు. సుప్రత్యయమునకమాదేశము చేసినపిదప సన్నిపాతపరిభాషచే (అదన్తాఙ్గనిమిత్తకమగు నమాదేశము అఙ్గమునకదన్తత్వమును పోగొట్టుజరసాదేశమును గుఱించి నిమిత్తముగాదు) జరసాదేశమురాదు. పూర్వరూపము. అజరమ్. అజర + ఔ. శీభావము. అజర + ఈ. జరసాదేశపక్షమందు అజరసీ. పక్షాన్తరమందు అజరే. అజర + జస్. ఇచట శిభావముకంటె పరమగుజరసాదేశము పూర్వముప్రవర్తించును. పిదపశ్యాదేశమగును. అజరస్ + ఇ. అఙ్గముఝలన్తమగుటవలన "నపుంసకస్యఝలచః" (315) సూ. చే. నుమాగమము. అజరన్స్ + ఇ. ఇట్లుండ.

* 318. సాన్తమహతస్సంయోగస్య 6-4-10 సాన్త, మహతః, సంయోగస్య, (నోపధాయాః, సర్వనామస్థానే చాసంబుద్ధౌ)

సాన్తసంయోగస్య మహతశ్చ యోనకారస్తస్యోపధాయా దీర్ఘస్స్యా దసంబుద్ధౌసర్వనామస్థానే పరే। అజరాంసి। అజరాణి। అమిలుక్లోపవాదమమ్భావం బాధిత్వా పరత్వాజ్జరస్। తతస్సన్నిపాతపరిభాషయానలుక్। అజరసమ్। అజరమ్। అజరసీ। అజరే। అజరాంసి। అజరాణి। శేషంపుంవత్। పద్దన్న

ఇతి హృదయోదకాస్యానాం హృత్ ఉదన్ ఆసన్ । హృన్ది। హృదా, హృద్భ్యామ్। ఇత్యాది। ఉదాని।ఉద్నా। ఉదభ్యామ్।ఇత్యాది। ఆసాని।ఆస్నా। ఆసభ్యామిత్యాది। మాంసి। మాంసా। మాన్భ్యామిత్యాది। వస్తుతస్తు ప్రభృతిగ్రహణం ప్రకారార్థమిత్యుక్తమ్। అతఏవభాష్యే మాంస్పచన్యా ఉఖాయా ఇత్యుదాహృతమ్ । అయస్మయాదిత్వేన భత్వాత్సంయోగాన్తలోపోన । పద్దన్న ఇత్యత్రహి ఛన్దసీత్యనువర్తితంవృత్తౌ, తథాప్యపోభిత్యత్ర మాసశ్ఛన్దసీతి వార్తికే ఛన్దోగ్రహణసామర్థ్యాల్లోకేపి క్వచిదితి కైయటోక్తరీత్యా ప్రయోగమనుసృత్య పదాదయః ప్రయోక్తవ్యా ఇతిబోధ్యమ్॥

318. సూత్రమున సాన్త అనునది భిన్నపదము, లుప్తషష్ఠీకము. ఇదిసంయోగస్య అనుదానికి విశేషణము. సకారమన్తమందుగల సంయోగమునకుగాని మహచ్ఛబ్దమునకుగాని సంబంధించిన నకారముయొక్క యుపధకు సంబుద్ధిభిన్నమగు సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు దీర్ఘమగును. ఇచట పారిభాషికమగు నుపధకు సంభవములేనందున నుపధాశబ్దము పూర్వమాత్రమును బోధించును. అజరన్స్ + ఇ. ఈ సూత్రముచే నిచట దీర్ఘమువలన అజరాంసిఅనియగును. జరసాదేశాభావపక్షమందు అజరాణి. అజర + అమ్. లుక్కున కపవాదమగు నమాదేశమును బాధించి పరమగు జరసాదేశము వచ్చును. అజరస్ + అమ్. పిదపసన్నిపాతపరిభాషచే (అజాదిప్రత్యయనిమిత్తకమగుజరసాదేశము అట్టిప్రత్యయమునునశింపచేయులుక్కును గుఱించి నిమిత్తము గాదు) లుక్కుప్రవర్తించదు. అజరసమ్. పక్షమందు అజరమ్. ద్వితీయాద్వివచనబహువచనములు ప్రథమాద్వివచనబహువచనసదృశములు. శేషము పుంలిఙ్గమగు నజరశబ్దసదృశము. హృదయోదకాస్యశబ్దములు సర్వనామస్థానమున జ్ఞానశబ్దసదృశములు. వీనికి పద్దన్న (229)

సూ. చే, శసాదులు పరమగునపుడు క్రమముగ హృద్, ఉదన్, ఆసన్ ఆదేశములగును. హృదయ + శస్ ఇచట హృదాదేశము ప్రవర్తించిన నజ్ఞముప్ధలన్తమగుటవలన నుమాగమమగునుగాన హృన్దిఅని యగును. ఇట్లే ఉదకాస్యశబ్దములకు గూడ శసాదులలో ఉదాని (ఉదన్ + శస్) ఆసాని (ఆసన్ + శస్) మొదలగు రూపములనూహింపవలయును. ఉద్నాఆస్నాఇత్యాదులలో అల్లోపోఽనః (235) సూ. చే, అకారము లోపించును. మాంసశబ్దమునకు శసాదులు పరమగునపుడు మాంసాదేశమగునని చెప్పబడియెను. సూ. (296) మాంసి (మాంస + శస్) మొదలగు రూపములగును. మాన్భ్యామ్ (మాన్స్ + భ్యామ్) ఇత్యాదులందు సంయోగాన్తలోపముచే సకారములోపించును. సంయోగాన్తలోపమసిద్ధమగుటవలన నలోపము ప్రవర్తించదు.

"పద్దన్నోమాస్" సూత్రమున ప్రభృతిగ్రహణము సాదృశ్యార్థకమని పుంలిఙ్గప్రకరణమునచెప్పబడెను. మాంస్పచన్యాఉఖాయాః, అనుభాష్యోదాహరణ మీవిషయమున ప్రమాణమగును. మాంస్పచనీ (మాంసస్యపచనీ) అనునదిషష్ఠీసమాసము. ఇచటషష్ఠీవిభక్తికి లుక్కువచ్చుటచే ప్రత్యయలక్షణములేనందున ప్రభృతిగ్రహణము ప్రకారార్థమనినగాని మాంసశబ్దమునకు మాంసాదేశము సిద్ధముగాదుగాన భాష్యప్రయోగముసాధువుగాకపోవును. ప్రకారార్థకమనినశసాదులు శబ్దములగుటచే తత్సదృశములను గూడ శబ్దములనే గ్రహింపదగును. కాన పచనీశబ్దముపరమగునపుడును మాంసాదేశము సిద్ధమగును. ప్రకారార్థమనుటకు హృదయాదిశబ్దములకు సర్వనామస్థానము పరమగునపుడును హృదాద్యాదేశములువచ్చుటఫలమగును. మాంస్‌శబ్దమునయస్మయాదిగణమున జేర్చుటవలన, అయస్మయాదీని ఛన్దసి (1-4-20) సూ. చే, భసంజ్ఞయుండునుగావున మాంస్పచనీఅను ప్రయోగమున మాంస్ అనుచోట పదసంజ్ఞానిమిత్తకమగు సంయోగాన్తలోపము ప్రవర్తించదు.

"పద్దన్న" సూత్రములోనికి "ఛందసి" అనుపదము నను వృత్తిచేసి పదాద్యాదేశములు వేదముననే వచ్చుననికొందఱి యాశయ మని కాశికావృత్తిలో చెప్పబడినది. అయినను "అపోభి" (445) సూత్రములోని మాసశ్ఛన్దసి అనువార్త్తికమున ఛన్దసి అని చెప్పుటవలన పదాద్యాదేశములు లోకమున గూడ కొన్నిచోటులందు వచ్చుననికై యటోక్తిచే ప్రయోగములననుసరించి పదాదులు లోకమునందును (కావ్యాదులందు) ప్రయోగింపదగినవని తెలియదగును. వేదమున మాస్ శబ్దములోని సకారమునకు భకారాదిప్రత్యయము పరమగున పుడు తకారమాదేశమగునని మాసశ్ఛన్దసి అనువార్త్తికమునకర్థము. మాద్భిశ్శరద్భిర్దురోదరమ్, అని యుదాహరణము. లోకమునతకారా దేశమును వారించుటకై ఛన్దసి అనిచెప్పబడినది. పదాద్యాదేశములు లోకమునప్రయోగార్హములే గానపుడుఛన్దసి అనునది నిరర్థకమగును. కావుననిదిపూర్వోక్తార్థమునజ్ఞాపకమగును.

* 319. హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతిపదికస్య 1-2-47 హ్రస్వః, నపుంసకే, ప్రాతిపదికస్య.

క్లీబేప్రాతిపదికస్యాజన్తస్యహ్రస్వఃస్యాత్। శ్రీపంజ్ఞానవత్। శ్రీపః యు। అత్రసన్నిపాతపరిభాష యా ఆతోధాతోరిత్యాకారలోపోన॥

319. హ్రస్వపదశ్రవణమువలన అచఃఅనుపరిభాష యీసూ త్రమునను పస్థితమగును. అచఃఅనునది ప్రాతిపదికవిశేషణమగుటచే తద న్తబోధకమగును. నపుంసకము అజన్తమునగు ప్రాతిపదికమునకు హ్ర స్వమగును. శ్రీపాశబ్దము నపుంసకముఅజన్తమునగుటచే హ్రస్వము వచ్చును. అందుచేనిదిజ్ఞానశబ్దతుల్యమగును. శ్రీపాశబ్దమాకారాన్తమై నను దానివలన కలుగుభేదము మాత్రములేదని యాశయము. కావున జ్ఞానశబ్దమునకు ప్రథమాబహువచనాదులందు జ్ఞానాని, మొదలగు రూ పములయినను శ్రీపశబ్దమునకు ఏకాజుత్తరపదే (308) సూ. చే, ణత్వ ము ప్రవర్తించుటవలన శ్రీపాణి మొదలగురూపములయినను విరోధ

ములేదు. శ్రీపాయ. ఇచట సుపిచ (203) సూ. చే, దీర్ఘము ప్రవర్తించుటవలన నీరూపముసిద్ధమగును. పాఅనునదిఆకారాన్తధాతువు. దీనికి యకారాది ప్రత్యయము పరమగుటచే శ్రీపాఅనునది భసంజ్ఞకమగును. కాననిచట ఆతోధాతోః (241) సూ. చే, ఆకారలోపము ప్రసక్తమగుచున్నది. కానిసన్నిపాతపరిభాషచే (అవర్ణమునాశ్రయించిచేయబడుయాదేశమవర్ణలోపమున నిమిత్తముగాదు) లోపముప్రవర్తించదు.

* 320. స్వమోర్నపుంసకాత్. 7-1-23. స్వమోః, నపుంసకాత్. (లుక్)

క్లీబాదఙ్గాత్స్వమోర్లుక్ స్యాత్॥

320. నపుంసకమగునఙ్గముకంటె పరములగు స్వమ్ములకు లుక్కు వచ్చును. వారి (వారి+సు).

వివ:-ఈలుక్కు పూర్వవిప్రతిషేధముచేత్యదాద్యత్వమునకు కిమః కః, సూ. చే, కింశబ్దమునకు విధింపబడు కాదేశమునకును బాధకము. కావున నపుంసకతచ్ఛబ్దముయొక్క ప్రథమైకవచనమందు పరములగు త్యదాద్యత్వము మొదలగునవి వర్తింపనందున సమ్ అనిరూపముగాక తత్ అనియగును. ఇట్లే కిమ్శబ్దమునకును కమ్, అనిగాక అనునిష్టరూపము సిద్ధమగును.

* 321. ఇకోఽచివిభక్తౌ 7-1-73 ఇకః, అచి, విభక్తౌ (నుమ్, నపుంసకస్య)

ఇగన్తస్యాఙ్గస్యక్లీబస్యనుమాగమః స్యాదచి విభక్తౌ। వారిణీ। వారీణి। నలుమతేతి నిషేధస్యానిత్యత్వాత్పక్షే సంబుద్ధినిమిత్తో గుణః। హేవారే హేవారి। ఆఙోనా। వారిణా। ఘేర్ఙితీతి గుణేప్రాప్తే। వృద్ధ్యౌత్వతృజ్వద్భావగుణేభ్యోనుమ్ పూర్వవిప్రతిషేధేన। వారిణే। వారిణః। వారిణోః। నుమచిరేతి నుట్। నామీతిదీర్ఘః వారీణామ్। వారిణి। వారిణోః। హలాదౌహరివత్॥

321. ఇక్ ప్రత్యాహారవర్ణమన్తమందుగలిగి నపుంసకమగు నఙ్గమునకజాదివిభక్తిపరమగునపుడు నుమాగమమగును. వారిణీ (వారి+ఈ) వారీణి (వారి+జస్) హేవారే హేవారి. ఈసూత్రమున నచ్గ్రహణమువలన "నలుమతా" అనుప్రత్యయలక్షణనిషేధ మనిత్యమని పూర్వముచెప్పబడెను. కాన హేవారి+సు. అనుచోట సుప్రత్యయమునకు లుక్కువచ్చినను ప్రత్యయలక్షణముచే సంబుద్ధిపరమగుటవలన పక్షమందు సంబుద్ధినిమిత్తకగుణము (హ్రస్వస్యగుణః) ప్రవర్తించును. వారి+టా. ఇచట ఆఙోనా (245) సూ. చే, నాభావముప్రవర్తించును. వారిణా. వారి+ఙే. ఇచట నీసూత్రముచే విహితమగు నుమాగమమును బాధించి పరమగు ఘేర్ఙితి (246) సూ. చే, గుణము ప్రాప్తమగుచుండ, పూర్వవిప్రతిషేధముచేత నుమాగమప్రవృత్తికై వార్తికమును చెప్పుచున్నాడు. వృద్ధ్యౌత్వ......న. అతిసఖిని అనుచోట సఖ్యురసంబుద్ధౌ (7-1-92) సూ.చే, ణిద్వద్భావమువలన వృద్ధి, వారిణి అనుచోట, అచ్చఘేః సూ. చే, నౌత్వము, ప్రియక్రోష్టూని అనుచోట తృజ్వత్ (7-1-95)సూ.చే, తృజ్వద్భావము, వారిణే, అనుచోట ఘేర్ఙితి సూ. చే, గుణము ఇవిపరములగుటచే నుమాగమమును బాధించిప్రాప్తములగుచున్నవి. ఈవార్తికముచే పూర్వోక్తస్థలములందు వృద్ధ్యాదులనుబాధించి నుమాగమమేవచ్చును. కావున వారి+ఙే అనుచోట గుణమునుబాధించి నుమాగమమగును. వారిణే. వారి+ఆమ్. ఇచట నఙ్గమునకు ప్రాప్తమగునుమాగమమును బాధించి "నుమచిర" అను వార్తికముచే ప్రత్యయమునకు నుడాగమమగును. వారి+నామ్. నామి (210) సూ. చే, దీర్ఘమగును. వారీణామ్. హలాదివిభక్తులుపరమగునపుడిది హరిశబ్దముతో సమానమగును.

* 322. తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్గాలవస్య 7-1-74.

తృతీయాదిషు, భాషితపుంస్కం, పుంవత్, గాలవస్య

(ఇకః, నపుంసకస్య, అచి)

ప్రవృత్తినిమిత్తైక్యేభాషితపుంస్కమిగన్తంక్లీ
బం పుంవద్వాస్యాట్టాదావచి। అనాదయే। అనాదినే।
ఇత్యాది। శేషంవారివత్। పీలుర్వృక్షస్తత్ఫలం పీలు।
తస్మైపీలునే। అత్ర నపుంవత్। ప్రవృత్తినివృత్తిభే
దాత్॥

322. అనువృత్తములగు ఇకః, నపుంసకస్య అనునవి పూర్వ సూత్రమున షష్ఠ్యన్తములయినవీసూత్రమున ప్రథమాన్తములుగమారును. "ప్రవృత్తినిమిత్తైక్యేభాషితపుంస్కమ్" అనునది సూత్రస్థమగు "భాషితపుంస్కమ్" అనుదానికి ఫలితార్థము. "భాషితః పుమాన్ యస్మిన్నర్థే" అనువిగ్రహముచే భాషితపుంస్కశబ్దము ప్రవృత్తినిమిత్తమనునర్థమునుబోధించును. ఈశబ్దముకంటె "భాషితపుంస్కమస్యాస్తి" అనునర్థమున అర్శఆదిభ్యోఽచ్ (5-2-127) సూ.చే, నచ్ప్రత్యయము వలన భాషితపుంస్కమనియగును. ఈశబ్దమునకు ప్రవృత్తినిమిత్తముగలదని యర్థము. శబ్దమేవిశేషణముతో గూడినదై యర్థమునుబోధించునో యావిశేషణము ప్రవృత్తినిమిత్తమనబడును. జాతి, గుణ, క్రియా, సంజ్ఞాభేదములచే నిది నాల్గువిధములు. ఈభేదములచే శబ్దములుగూడ నాలుగువిధములగును. ఘటపటాదులు జాతిశబ్దములు. ఇచట ఘటత్వము పటత్వమను జాతి ప్రవృత్తినిమిత్తము. శుక్లనీలాదులు గుణశబ్దములు. ఇటచ శుక్లనీలాదిగుణములు ప్రవృత్తినిమిత్తములు. ఇట్లే క్రియాశబ్దములగు పాచకాదులలోను, సంజ్ఞాశబ్దములగు దేవదత్తాలలోను, ప్రవృత్తినిమిత్తము నూహింపదగును. ఏశబ్దమునకుపున్నపుంసకలిఙ్గములందు, ప్రవృత్తినిమిత్తమొకటియగునో యది యిచటి భాషితపుంస్కశబ్దమునకర్థము. భాషితపుంస్కము నిగన్తమునగు నపుంసకశబ్దమునకు టా మొదలగు నజాదిప్రత్యయములు పరమగునపుడు వికల్పముగ పుంవద్భావమువచ్చునని సూత్రార్థము. నపుంసకశబ్దమునకు పుంలిఙ్గశబ్దాతిదేశమని ఫలితార్థము. నపుంసకలిఙ్గమున విధింపబడు హ్రస్వనుమాగమాదుల నివృత్తి యతిదేశఫలమగును. అనాదయే అనాదినే, ఇత్యాదు

లుదాహరణములు. అనాది (నవిద్యతే ఆదిర్యస్యతత్) (సః) శబ్దమునకు పుంనపుంసకలిఙ్గములందుత్పత్త్యభావము (గుణము) ప్రవృత్తినిమిత్తమొకటియే. పుంవద్భావపక్షమందిది హాఃశబ్దసదృశమగును. తదభావమందు వారిశబ్దసదృశము. భాషితపుంస్కశబ్దమునకు పూర్వోక్తార్థమును విడిచి "భాషితః పుమాన్ యేనశబ్దేన" అనువిగ్రహము నాశ్రయించి పున్నపుంసకములుగల శబ్దముమాత్రమర్థమనినచో 'పీలునే' ఇత్యాదులందును పుంవద్భావము ప్రసక్తమగును. పీలుశబ్దము వృక్షమునుబోధించునపుడు పుంలిఙ్గము, తత్ఫలమునుబోధించునపుడు నపుంసకమునగును. "ప్రవృత్తినిమిత్తైక్యే" అనునర్థము చెప్పునపుడిచట దోషమువారింపబడును. పుంలిఙ్గపీలుశబ్దమునకు ప్రవృత్తినిమిత్తము వృక్షత్వవ్యాప్యజాతి, నపుంసకపీలుశబ్దమునకు ప్రవృత్తినిమిత్తము ఫలత్వవ్యాప్యజాతి. ప్రవృత్తినిమిత్తమొకటిగానందున నిచట పుంవద్భావము వారింపబడును.

* 323. అస్థిదధిసక్థ్యక్ష్ణామనఙుదాత్తః 7-1-75. అస్థి...... క్ష్ణామ్, అనజ్, ఉదాత్తః (తృతీయాదిషు అచి)

ఏషామనజ్ స్యాట్టాదావచి సచోదాత్తః ।

అల్లోపోనః. దధ్నా। దధ్నే । దధ్నః । దధ్నోః। దధ్ని । దధని । శేషం వారివత్ । ఏవమస్థిసక్థ్యక్షీణి। తదన్తస్యాప్యనజ్। అతిదధ్నా. సుధి। సుధినీ। సుధీని। హేసుధే। హేసుధి । సుధియా । సుధినా । ప్రధ్యా. ప్రధినా । మధు । మధునీ । మధూని । హేమధో । హేమధు। ఏవమమ్బ్వాదయః। సానుశబ్దస్యస్నుర్వా। స్నూని। సానూని। ప్రియక్రోష్టు । ప్రియక్రోష్టునీ। తృజ్వద్భావాత్పూర్వవిప్రతిషేధేననుమ్। ప్రియక్రోష్టూని। టాదౌ పుంవత్పక్షే ప్రియక్రోష్ట్రా। ప్రియక్రోష్టునా। ప్రియక్రోష్ట్రే। ప్రియక్రోష్టవే । అన్యత్ర తృజ్వద్భావాత్పూర్వవిప్రతిషేధేన నుమేవ । ప్రియక్రోష్టునా । ప్రియక్రోష్టునే । నుమచిరేతినుట్ ।

ప్రియక్రోష్టూనామ్। సులు। సులునీ। సులూని। పున
స్తద్వత్। సుల్వా। సులునా। ధాత్రు। ధాతృణీ। ధా
తృణి। హేధాతః। హేధాత్రు। ధాత్రా। ధాతృణా।
ఏవంజ్ఞాతృకర్త్రాదయః॥

323. అస్థిదధిసక్థ్యక్షిశబ్దములకు టాప్రత్యయము మొదలగున జాదిప్రత్యయములు పరముసునపుడుదాత్తస్వరముగల అనఙాదేశమగును. దధ్నా, దధ్నే, దధ్నః, ఇత్యాదులందీసూత్రముచే అనఙాదేశము, "అల్లోపోనః" 235 సూ. చే, అకారలోపమునగును. దధి+ఙి, దధన్+ఙి, విభాషాఙిశ్యోః 238 సూ. చే, వికల్పముగ అకారలోపమగును. దధ్ని, దధని. శేషము వారిశబ్దసదృశము. అస్థి సక్థ్యక్షిశబ్దముల ప్రక్రియనిట్లే యూహింపదగును. ఈసూత్రమఙ్గాధికారములోనిదగుటచే అస్థ్యాదిశబ్దములన్తమందుగలవానికి ననఙాదేశమగును. అతిదధ్నా। సుధి (సుధీ + సు) నపుంసకహ్రస్వసులోపములు. హేసుధే, హేసుధి. "నలుమతాఙ్గస్య" అనునదనిత్యమనుటచే నీరూపద్వయము సిద్ధించెను. సుధి + టా. సుధీశబ్దమునకు పున్నపుంసకలిఙ్గములందు శోభనజ్ఞానము ప్రవృత్తినిమిత్తమొకటియగుటచే పుంవద్భావము ప్రవర్తించును. పుంవద్భావపక్షమందు నుమాగమమురాదు, గాన అచిశ్ను (272) సూ. చే. నియఙాదేశమగును. సుధియా। సుధినా। పుంవద్భావములేనపుడు నుమాగమము. ప్రధి(ప్రధీ+సు) హ్రస్వసులోపములు ప్రధ్యా, ప్రధినా. ప్రధీశబ్దమునకును పుంనపుంసకములందు ప్రకృష్టజ్ఞానమనెడి ప్రవృత్తినిమిత్తమొకటియేగావున పుంవద్భావమువచ్చును. పుంవద్భావపక్షమందు "ఏరనేకాచః" (273) సూ. చే, యణాదేశము. ప్రధ్యా. తదభావమందు నుమాగమము. ప్రధినా. శేషము సుధిశబ్దసదృశము. మధు (మధు+సు) మధుశబ్దమునకు పుంలిఙ్గమున ప్రవృత్తినిమిత్తము వసన్తత్వము. (మధుర్వసన్తే ఇత్యాదికోశమువలన) నపుంసకమున ప్రవృత్తినిమిత్తము మద్యత్వము. (మధుమద్యేఅనుకోశమువలన) కాన ప్రవృత్తినిమిత్తభేదముండుటచే నిది భాషితపుంస్కముగానందున

పుంవద్భావము ప్రవర్తింపదు. మధునాఅని యగును. అమ్బు మొదల గుశబ్దములు మధుశబ్దసదృశములు. సానుశబ్దమునకు "మాంసపృతనాసానూనాం మాంస్పృత్స్నవో వాచ్యాః" అనువార్తికముచే శసాదులు పరమగునపుడు స్ను ఆదేశము వికల్పముగ నగును. (స్ను + శస్) నుమాగమోపధాదీర్ఘములచే 'స్నూని' అనియగును. ఆదేశాభావపక్షమందు సానూని మొదలగునవి, మధుశబ్దమునకువలె నగును. ప్రియక్రోష్టు (ప్రియఃక్రోష్టా యస్యతత్) ప్రియక్రోష్టు + శి అనియుండ, శి ప్రత్యయము సర్వనామస్థానమగుటచే తృజ్వత్క్రోష్టుః (275) సూ. చే. తృజ్వద్భావము పరమగుటచే నుమాగమమును బాధించి ప్రాప్తమగుచుండ "వృద్ధ్యౌత్వ......విప్రతిషేధేన" అనువార్తికముచే తృజ్వద్భావమును బాధించి నుమాగమమేవచ్చును. ప్రియక్రోష్టూని। ప్రియక్రోష్టుశబ్దమునకు పున్నపుంసకములందు ప్రియక్రోష్టుమత్త్వము ప్రవృత్తినిమిత్తమొకటియేయైనందున నిది భాషితపుంస్కమగును గాన టా మొదలగు నజాదిప్రత్యయములు పరమగునపుడు పుంవద్భావమువచ్చును. కనుక పుంవద్భావమందు తృజ్వద్భావమువచ్చునపుడు ప్రియక్రోష్ట్రాఅని యగును. తృజ్వద్భావమురాని పక్షమందు, పుంవద్భావమురాని పక్షమందును, నాభావనుమాగమములవలన ప్రియక్రోష్టునా అనునొకరూపమగును. ప్రియక్రోష్టు + ఙే. పుంవద్భావమువచ్చునపుడు తృజ్వద్భావపక్షమందు ప్రియక్రోష్ట్రే. తృజ్వద్భావమురానపుడు ప్రియక్రోష్టవే. పుంవద్భావాఽభావపక్షమందు పూర్వవిప్రతిషేధవార్తికముచే తృజ్వద్భావమును బాధించి నుమాగమమువచ్చును. ప్రియక్రోష్టునే. ఇట్లేఙసి మొదలగు నజాదిప్రత్యయములు పరమగునపుడు పుంవత్త్వపక్షమందు రూపద్వయమును, తదభావపక్షమందేకరూపమునూహింపదగును. ప్రియక్రోష్టు + ఆమ్. పుంవత్త్వపక్షమందు తృజ్వద్భావమును, పుంవత్త్వాభావపక్షమందు నుమాగమమును, బాధించి "నుమచిర" అనుపూర్వవిప్రతిషేధవార్తికముచే నుడాగమమగును. కాన ప్రియక్రోష్టూనామ్ అనియగును. భ్యామ్ మొదలగు హలాదివిభక్తులందిది మధుశబ్దసదృశము. సులు (సులు + సు) సులున్. సులూని. ద్వితీయా

విభక్తి, ప్రథమావిభక్తిసదృశము. సులుశబ్దము పుంనపుంసకములందు శోభనలవనకర్తృత్వము (బాగుగకోయుట) అనెడిప్రవృత్తినిమిత్తమొకటియగుటవలన భాషితపుంస్కమగును. పుంవద్భావపక్షమందు సుల్వా (సులూ+ఆ) పక్షాన్తరమందు సులునా ఇత్యాదులగును. హేధాతః "నలుమతాఙ్గస్య" అను నిషేధమనిత్యమనుపక్షమందు సమ్బుద్ధిగుణమగును. పక్షాన్తరమందు గుణమురాదుగాన హేధాతృ అనియగును. ధాతృశబ్దమునకు పుంనపుంసకలింగములలో ధారణకర్తృత్వమనెడి ప్రవృత్తినిమిత్తమొకటి యేయైనందున నిదిభాషితపుంస్కమగును. పుంవత్త్వపక్షమందు ధాత్రా, పక్షాన్తరమందు ధాతృణా, ఇత్యాదులగును. ఇట్లేజ్ఞాతృ, కర్తృ మొదలగుశబ్దముల ప్రక్రియనూహించునది.

✻ 324 ఏచఇగ్ఘ్రస్వాదేశే 1-1-48. ఏచః ఇక్, హ్రస్వాదేశే

ఆదిశ్యమానేషు హ్రస్వేషు మధ్యేఏచఇగేవ స్యాత్। ప్రద్యు। ప్రద్యునీ। ప్రద్యూని। ప్రద్యునే ఇత్యాది। ఇహనపుంవత్। యదిగన్తంప్రద్యు ఇతి, తస్యభాషితపుంస్కత్వాభావాత్. ఏవమగ్రి।ప్రరి. ప్రరిణీ। ప్రరీణి. ప్రరిణా। ఇత్యాది। ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్, రాయోహలీత్యాత్వమ్। ప్రరాభ్యామ్। ప్రరాభిః। నుమచిరేతినుట్యాత్వే ప్రరాణామితిమాధవః। వస్తుతస్తు సన్నిపాతపరిభాషయా నుట్యాత్వమ్న। నామీతిదీర్ఘస్త్వారమ్భసామర్థ్యాత్పరిభాషాం బాధ్యత ఇత్యుక్తమ్। ప్రరీణామ్। సును। సునునీ। సునూని। సునునా।సునునే. ఇత్యాది। ఇత్యజన్తానపుంసకలిఙ్గాః॥

324. సూత్రమున నాదేశశబ్దము ఆఙ్పూర్వకదిశధాతు ప్రకృతికకర్మఘఞన్తము. (ఆదిశ్యతఇతి) దీనికి హ్రస్వశబ్దముతో కర్మధారయసమాసము. (హ్రస్వశ్చాసావాదేశః) హ్రస్వాదేశే అనునది నిర్ధారణ

సప్తమ్యన్తము. జాత్యేకవచనము. ఇట్లు సిద్ధమయినదే ఆదిశ్యమానేషు హ్రస్వేషుమధ్యే అనునర్థము. తత్తత్సూత్రములచే విధీయమానములగు హ్రస్వములలో ఏచ్చులకు ఇక్కులేవచ్చునని సూత్రార్థము. సాదృశ్యమువలన ఏ,ఐ, లకికారము ఓ,ఔ, లకుకారమువచ్చును. ఏచ్చులు సంధ్యక్షరములు, అనగా రెండచ్చులసంధివలన సిద్ధములయినవి. ఏ, ఐ, లలో పూర్వభాగమవర్ణసదృశము, ఉత్తరభాగమికారసదృశము. ఓ, ఔలలో పూర్వభాగమవర్ణసమానము, ఉత్తరభాగమువర్ణసమానము. వీనిస్థానమున విధింపబడిన హ్రస్వము ఏచ్చులలోనున్న రెండువర్ణములకు సదృశమయినదొకటి లేనందున పర్యాయముగ ఏ ఐ లకకారేకారములును, ఓఔలకకారోకారములును ప్రాప్తములగుచుండ, ఏ ఐ లకికారమే, ఓఔలకుకారమే యగుననురీతి నీసూత్రము నియామకమగును. ప్రద్యోశబ్దమునకు పుంనపుంసకములందు ప్రకృష్టస్వర్గవత్త్వము, ప్రవృత్తినిమిత్తము సమానమయినందున భాషితపుంస్కమగుటచే దీనికి పుంవద్భావము ప్రాప్తమగుచున్నది. కాని ప్రద్యోశబ్దము పుంలిఙ్గమున ఓకారాన్తము, నపుంసకలిఙ్గమున హ్రస్వమువలన ఉకారాన్తమగుచున్నది. నపుంసకమగు ప్రద్యుశబ్దము భాషితపుంస్కముగానందున పుంవద్భావమురాదు. ఇట్లే, ప్రరి, (ప్రరై పుంలిఙ్గము) సును, (సునౌ పుం) శబ్దములకును పుంవద్భావమురాదు. ప్రద్యోశబ్దమునకీ సూత్రముచే ఉకారమే హ్రస్వమగును. ప్రద్యు (ప్రద్యు+సు) ప్రరైశబ్దమునకు నపుంసకలిఙ్గమందికారమే హ్రస్వమగును. ప్రరి (ప్రరి+స్) ప్రరాభ్యామ్. ఇచట ఏకదేశవికృతన్యాయమువలన "రాయోహలి" 287 సూ.చే, నాత్వమగును. ప్రరాభిః మొదలగురూపములిట్లే అని యనదగును. ప్రరి+ఆమ్ ఇచట 'నుమచిర' అనువార్త్తికముచే నుమాగమమును బాధించి నుడాగమమగును. ప్రరి+నామ్, రాయోహలి అనుసూత్రముచే నాత్వము. 'ప్రరాణామ్' అని యగునని మాధవునిమతము. సన్నిపాతపరిభాషచే (హ్రస్వనిమిత్తకమగు నుడాగమము హ్రస్వవిఘాతకమగు నాత్వమును గుఱించి నిమిత్తముగాదు) నుడాగమము ప్రవర్త్తించినపిదప నాత్వము ప్రవర్త్తింపదు. నామి అను

సూ. చే, విహితమగు దీర్ఘమారంభసామర్థ్యమువలన సన్నిపాతపరిభాషను బాధించునని యీపరలో చెప్పబడినది. కాన ప్రరీణామ్ అని యగునని గ్రంథకారుని యాశయము. సును (శోభనానార్యస్య తత్) నపుంసకహ్రస్వసులోపములు. 'ఇకోచివిభక్తౌ' (321) సూ. చే, నుమాగమము ప్రవర్తించిన సునునీ మొదలగు రూపములగునని గ్రహించునది.

అజన్తనపుంసకలిఙ్గప్రకరణము సమాప్తినొందెను.

శ్రీః, శ్రీః, శ్రీః.

10. హలన్తపుంలిఙ్గప్రకరణము.

* 325. హో ఢః 8-2-31. హః। ఢః। (ఝలి। పదస్య। అన్తే)

హస్యఢః స్యాజ్ఝలి పదాన్తే చ। హల్ఙ్యా
బితి సులోపః। పదాన్తత్వాద్ఢస్య ఢః। జశ్త్వచర్త్వే।
లిట్। లిడ్। లిహౌ। లిహః। లిహమ్। లిహౌ। లిహః।
లిహా। లిడ్భ్యామ్। లిట్త్సు। లిట్సు॥

325. ఝల్వర్ణముపరమందుగల హకారమునకు, పదముయొక్క తుదినున్న హకారమునకును, ఢకారమాదేశమగును. వర్ణసమామ్నాయములోని హల్లులక్రమముననుసరించి హలన్తశబ్దములప్రక్రియ జూపబడినది. లిహ్‌శబ్దమాస్వాదనార్థకలిహ్‌ధాతువుప్రకృతిగాగల క్విప్‌ప్రత్యయాన్తము. ఆస్వాదించువాడని యర్థము. లిహ్ + సు. హల్ఙ్యాప్ (253) సూ. చే, సులోపము. లిహ్ హకారము పదాన్తమగుటచే ఢత్వమగును. లిఢ్. జశ్త్వము (ఝలాంజశోఽన్తే) లిడ్. వావసానే (207) సూ. చే, వికల్పముగచర్త్వమగును. లిట్, లిడ్, లిహౌ (లిహ్ + ఔ) లిహ్ + భ్యామ్, ఇచట ఝల్పరకమగుటవలన హకారమునకు ఢత్వము. లిఢ్ + భ్యామ్. లిఢ్ అనునది "స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే" (231) సూ. చే, పదసంజ్ఞకమగుటవలన, "ఝలాంజశః" (85) సూ. చే, జశ్త్వము. లిడ్భ్యమ్. లిహ్ + సు, ఢత్వము. జశ్త్వము. లిడ్ + సు 'ఖరిచ, (122) సూ. చే, విహితమగు చర్త్వమసిద్ధమగుటవలన 'డస్సిధుట్' (132) సూ. చే, ధుడాగమము. లిడ్ధ్‌సు. పిమ్మట 'ఖరిచ' (122) సూ. చే, డకారధకారములకు చర్త్వము. లిట్త్సు, ధుడాగమమునకు వచ్చినచర్త్వమసిద్ధమగుటవలన, 'చయోద్వితీయా' అనువార్త్తికముచే ద్వితీయవర్ణాదేశమురాదు. 'నపదాన్తాట్టోః (115) అను సూ. చే, ష్టుత్వము నిషిద్ధమగును. ధుడాగమాభావపక్షమందు, లిట్సు అనియగును.

* 326. దాదేర్ధాతోర్ఘః. 8-2-32. దాదేః। ధాతోః। ఘః। (హః। ఝలి। పదస్య। అన్తే)

ఉపదేశే దాదేర్ధాతోర్హస్య ఘః స్యాజ్ఝలి పదాన్తే చ । ఉపదేశే కిమ్ ? అధోగిత్యత్ర యథా స్యాత్ । దామలిహమాత్మన ఇచ్ఛతి దామలిహ్యతి। తతః క్విప్। దామలిట్। అత్ర మా భూత్॥

326. సూత్రమున ధాతుపదము నావృత్తిచేసి యందొకదానికి లక్షణచే నుపదేశకాలమందనియర్థము చెప్పవలయును. 'ఉపదేశే' అనునది యిట్లుసిద్ధమయినదే. పాణినిరచించినధాతుపాఠమున దకారాదియగు ధాతువునకవయవమై ఝల్పరకముగాని, పదాన్తముగానియగు హాకారమునకు ఘకారమాదేశమగును. పూర్వసూత్రముచే విహితమగు ఢత్వమున కిది యపవాదము. దుఘ్ (దుహ్) ఉపదేశేకిమ్? ఆవృత్తిఫలమేమని యీప్రశ్నకాశయము. అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తులనులక్షణదోషముల పరిహారము ఫలమనియుత్తరాశయము. లక్ష్యములలోఁగొన్నిటియందు లక్షణముయొక్క యప్రవృత్తియవ్యాప్తియనంబడును. అలక్ష్యములందు లక్షణప్రవృత్తి యతివ్యాప్తియగును. ఈదోషములతోఁగూడిన లక్షణము దుష్టమైయప్రమాణమగును. 'అధోక్' అనుచోట నీ ఘత్వప్రవృత్తియిష్టము. అధోక్ అనునది దుహ్ (ప్రపూరణే) ధాతువునకు లజ్ ప్రథమైకవచనము. ధాతువునకు పూర్వమడాగమప్రవృత్తిచే, అదోహ్ అనియగును. ఇపుడు ఘత్వమురావలయును. దుహధాతువుపదేశమందు దకారాదియైనను, ఘత్వప్రవృత్తిసమయమున నడాగమము ప్రవృత్తమగుటచే, యదాగమన్యాయమువలన, (యదాగమాస్తద్గుణీభూతాస్తద్గ్రహణేన గృహ్యన్తే, దేనినుద్దేశించి యాగమములు విధింపబడునో దానిధర్మములాయాగమవిశిష్టమందతిదేశింపబడును) అకారవిశిష్టమే ధాతువగుటవలన ధాతువకారాదియగును, గానిదకారాదిగానందున ఘత్వమురాకపోవును. ధాతూపదేశమందు దకారాదియగు ధాతువుగావలయునని చెప్పినచో, ఘత్వము సిద్ధమగును. వక్ష్యమాణ

కార్యజాతము (భష్భావాదికము) చే, అధోక్, అనునిష్టరూపముసిద్ధమగుటవలన నవ్యాప్తి పరిహరింపబడును.

దామలిట్ అనుచోట ఘత్వమనిష్టము. దామలిహ్, (దామలేఢి=పుష్పమాలనాస్వాదించువాడు) శబ్దముకంటెనిచ్ఛార్థకక్యచ్ప్రత్యయముచేసిన క్యజన్తము ధాతువగుటచే, 'దామలిహ్యతి' అనియగును. దామలిహ్య అనుధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయముచేసినయెడల*'దామలిహ్' అనుప్రాతిపదికమేర్పడును. ఇపుడిది దకారాదిధాతువగుటవలన ఘత్వము ప్రసక్తమగుచున్నది. సుబ్ధాతువగుటచే ధాతుపాఠమున దీనికి పాఠములేదు. ధాతూపదేశకాలమున దకారాదిగానందున నతివ్యాప్తిరూపదోషము లక్షణమున నివృత్తమగును.

* 327. ఏకాచో బశో భష్ ఝషన్తస్య స్ధ్వోః. 8-2-37 ఏకాచః। బశః। భష్ । ఝషన్తస్య। స్ధ్వోః (ధాతోః। పదస్య। అన్తే)

ధాతోరవయవో య ఏకాచ్ ఝషన్తస్తదవయవస్య బశః స్థానే భష్ స్యాత్సకారే ధ్వశబ్దే పదాన్తే చ । ఏకాచో ధాతోరితి సామానాధికరణ్యే నాన్వయేతు ఇహ న స్యాత్ । గర్దభమాచష్టే గర్దభయతి। తతః క్విప్। ణిలోపః। గర్ధప్ । ఝలీతి నివృత్తం। స్ధ్వోర్గ్రహణసామర్థ్యాత్ । తేనేహ న। దుగ్ధమ్। దోగ్ధా । వ్యపదేశివద్భావేన ధాత్వవయవత్వాద్భష్భావః। జశ్త్వచర్త్వే। ధుక్ । ధుగ్। దుహౌ । దుహః। షత్వచర్త్వే। ధుక్షు॥

327ః ధాతువునకవయవమైన ఝష్ (ఝ, భ, ఘ, ఢ, ధ) ప్రత్యాహారవర్ణమన్తమందుగలిగిన యేకాచ్కమున కవయవమయిన బశ్ (బ, గ, డ, ద) వర్ణముయొక్క స్థానమున నాయేకాచ్చునకు సకారముగాని, ధ్వశబ్దము (తిఙ్గులలోనాత్మనేపదమధ్యమబహువచనము) గాని

పరమగునపుడును, పదాన్తమందును, భష్వర్ణములు గ్రమముగ నాదేశములగును. ఏకాచః, అనునది బహువ్రీహి. (ఏకః, అచ్ యస్య.) ఏకాచః, ధాతోః, అనుపదముల యర్థములకు భేదసంబంధముచే నన్వయము చేయుటచేనిట్టియర్థము లభించినది. ఈయన్వయమున ధాతోఃఅనునది అవయవషష్ఠ్యన్తము. సంభవతి సామానాధికరణ్యేనాన్వయే వైయధికరణ్యేనాన్వయోఽన్యాయ్యః పదార్థములకభేదసంబంధముచే నన్వయము చేయుటకు వీలైనపుడు భేదసంబంధముచేనన్వయము చేయుట యుచితముగాదు. ప్రకృతమున, ఏకాచ్చయినధాతువని యభేదసంబంధముచేనన్వయము సంభవించుచుండ, ధాత్వవయవమగు నేకాచ్చను గురుభూతమగు భేదసంబంధము (అవయవావయవిభావము) చే నన్వయముఁజెప్పుట యనుచితమగును. ఈన్యాయానుసారమేకాచ్కమయిన ధాతువునకవయవమగు బశ్శులకని యర్థముచేసినచో 'గర్ధప్'అనుచోట భష్భావము రాకపోవును. గర్దభమాచష్టే (గాడిదనుగుఱించి చెప్పుచున్నాఁడు) అనునర్థమున గర్దభ అనుప్రాతిపదికముకంటె ణిచ్ప్రత్యయము. 'గర్దభి' అనునది ధాతువగును. పిమ్మట క్విప్పు, ణిలోపక్విబ్లోపములు. క్విబన్తమగుటవలన'గర్దభ్'అనునది ప్రాతిపదికమగును. క్విబన్తమగుటచే ధాతువునగును. గర్దభ్ + స్ ఇచట సులోపము, భష్భావము, చర్త్వము, ప్రవర్తించిన యెడల 'గర్ధప్' అనునట్టియిష్టరూపము సిద్ధమగును. ఒకయచ్చుగల ధాతువనియర్థముచేసినపుడు 'గర్దభ్' అనుధాతువేకాచ్కముగానందున భష్భావము సిద్ధింపకపోవును. కావుననిచట లక్ష్యానుసారముగ వైయధికరణ్యాన్వయమునే స్వీకరించి ధాత్వవయవమైన యేకాచ్చని చెప్పినచోగర్దభ్ధాతువుయొక్కయవయవము 'దభ్' అనునది యేకాచ్చుగాన నిష్టసిద్ధి సంభవించును. సూత్రమున స్ధ్వోఃఅని సకారధ్వశబ్దములను నిమిత్తముగ గ్రహించుటవలన 'ఝలి' అనుపదమునకిచటననువృత్తి లేదు. అనువృత్తియున్నదనిన సకారధకారములు ఝల్లులేగాన సకారధ్వశబ్దములు పరమగునపుడును భష్భావము సిద్ధమగుచుండ 'స్ధ్వోః' అనునది సూత్రమునవ్యర్థముగావలయును. ఝల్పదానువృత్తిలేనందున 'దుగ్ధమ్' (దుహ్ + త, దుఘ్ + త) దోగ్ధా (దుహ్ + తా (తృచ్) దోహ్ +

తా, దోఘ్ + తా) అనుచోటులందనిష్టమగు భష్భావము నివృత్తమగును. ధుక్ (దుహ్ + సు, దుఘ్) పితుకువాడనునర్థమున దుహ్‌ధాతువుకంటె కర్త్రర్థమందు క్విప్‌ప్రత్యయము. ఇచటభష్భావమిష్టము. 'దుఘ్' అనునేకాచ్చు ధాతువే (క్విబన్తముధాతువగుటవలన) అయినదిగాని ధాత్వవయవముగానందున భష్భావము రాకున్నది. కాని 'వ్యపదేశివదేకస్మిన్' అనుపరిభాషచే ధాతువుయందు ధాత్వవయవత్వమతిదేశించుటవలన 'దుఘ్' అనునది ధాత్వవయవమగును. కానభష్భావము సిద్ధమగును. పరిభాషార్థము— వ్యపదేశివత్ = వ్యపదేశినా తుల్యమ్ (వ్యపదేశితో సమానముగ) వ్యపదేశియన నిమిత్తములుండుటవలన ముఖ్యవ్యవహారముగలది. దీనితో సమానముగా కార్యములు, ఏకస్మిన్ = అసహాయమందును (ముఖ్యవ్యవహారమునకుగావలసిన నిమిత్తములులేనందున నతిదేశించుటకిష్టమైన ధర్మముతో శూన్యమైనదానియందు) ప్రవర్తించును. లోకముననొకరికి ముగ్గురుకుమారులున్నపుడు, మొదటివానికి జ్యేష్ఠుడనియు, రెండవవానికి మధ్యముడనియు, మూడవవానికి కనిష్ఠుడనియును, ముఖ్యవ్యవహారముండును. కుమారుడొకడేయున్నపుడు (అసహాయమందు) వీనినే జ్యేష్ఠుడని మధ్యముడని కనిష్ఠుడనియును వ్యవహరింతురు. ఇట్లే గర్దభ్ (సముదాయము) ధాతువయినచోటున 'దభ్' అనునది ధాత్వవయవమగును. ఇచట ముఖ్యవ్యవహారమేయున్నది. ప్రకృతమున దుఘ్ అనుచోట ధాతువుకంటె వేరయిన తదవయవములేందున ధాతువేధాత్వవయవమునగును. ధాతువుయందే, తదవయవనిమిత్తక కార్యములు ప్రవర్తించుననియాశయము. 'దుఘ్' అనుచోట జశ్త్వచర్త్వములసిద్ధములగుటచే మొదట భష్భావము, 'ధుఘ్. పిమ్మట జశ్త్వము, ధుగ్. అటుపిమ్మట వావసానే (207) సూ. చే, వికల్పముగ చర్త్వము. ధుక్. ధుగ్, ధుగ్భ్యామ్, ధుగ్భిః భ్యామాదులందు ప్రకృతి, పదసంజ్ఞకమగుటచే భష్భావజశ్త్వములు ప్రవర్తించును. దుఘ్ + సు, ధుఘ్ + సు. ఇచట చర్త్వమసిద్ధమగుటవలన పూర్వము షత్వము. పిమ్మట చర్త్వము. ధుక్ + షు, (కషలను కలిపియుచ్చరించునపుడు, క్ష అనియగును.) ధుక్షు.

* 328. వా ద్రుహముహష్ణుహష్ణిహామ్. 8- 2- 33. వా। ద్రుహముహష్ణుహష్ణిహామ్. (ఘః। ఝలి। పదస్య। అన్తే)

ఏషాం హస్య   స్యాజ్ఝలి పదాన్తే చ। పక్షే ఢః। ధ్రుక్। ధ్రుగ్। ధ్రుట్। ధ్రుడ్। ధ్రుహౌ। ధ్రుహః। ధ్రుగ్భ్యామ్। ధ్రుడ్భ్యామ్। ధ్రుక్షు। ధ్రుట్త్సు। ధ్రుట్సు। ఏవం। ముహష్ణుహష్ణిహామ్। విశ్వవాట్। విశ్వవాడ్। విశ్వవాహౌ। విశ్వవాహః। విశ్వవాహం। విశ్వవాహా॥

328. ద్రుహ (జిఘాంసాయామ్) ముహ (వైచిత్త్యే) ష్ణుహ (ఉద్గిరణే) ష్ణిహ (ప్రీతౌ) ఈధాతువులయొక్క (క్విబన్తములు) హకారమునకు ఝల్లు పరమగునపుడును, పదాన్తమందును, ఘకారాదేశము వికల్పముగనగును. ద్రుహధాతువు దకారాదియగుటవలన 'దాదేః'(326) సూ. చే, నిత్యముగ ఘత్వము ప్రాప్తమగుచుండ, మిగిలినవానికప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రము వికల్పముగ ఘత్వమును చెప్పుటవలననిది యుభయత్రవిభాషయగును. ద్రుహ్ + స్, ఇచట సులోప, ఘత్వ, భష్భావ, జశ్త్వ, చర్త్వములు. ధ్రుక్, ధ్రుగ్. ఘత్వాభావపక్షమందు, హోఢః (325) సూ. చే, ఢత్వము. ధ్రుట్, ధ్రుడ్. ద్రుహ్ + భ్యామ్, ఘత్వ, భష్భావ, జశ్త్వ, చర్త్వములు, ధ్రుగ్భ్యామ్. ఘత్వమురానిపక్షమందు ఢత్వము. ధ్రుడ్భ్యామ్, ధ్రుక్షు. ధుక్షు, అనురూపమునకువలె నిచట కార్యముల నూహించునది. ఢత్వపక్షమందు లిహ్శబ్దసప్తమీబహువచనమునకువలె ప్రక్రియనూహింపదగును. ఇట్లేముహ్, ష్ణుహ్, ష్ణిహ్శబ్దములయొక్క ప్రక్రియ (భష్భావమునువిడిచి) నూహింపవలయును.

* 329. ఇగ్యణః సంప్రసారణమ్. 1- 1- 45. ఇక్। యణః। సంప్రసారణమ్॥

యణః స్థానే ప్రయుజ్యమానో య ఇక్ స
సంప్రసారణసంజ్ఞః స్యాత్॥

329. యణ్ణుల (యవరల) స్థానమున ప్రయుక్తములగునిక్కులు (ఇ, ఉ, ఋ, ఌ) సంప్రసారణసంజ్ఞగలవగును.

వివ:—వసోః సంప్రసారణమ్ (438) వచిస్వపియజాదీనాం కితి (6-1-15) ఇత్యాదులు సంప్రసారణవిధాయకములు. ఇవి సంప్రసారణ శబ్దముచేతనే యణ్ణులకిక్కులను విధించును. యణ్ణులస్థానమందు విధింపబడునిక్కులకీసూత్రముచే సంప్రసారణసంజ్ఞ విధింపబడును. సంప్రసారణశబ్దముచేనిక్కులను విధించునవి విధిసూత్రములు. ఇట్లు విధిసూత్రములందన్యోన్యాశ్రయదోషము ప్రసక్తమగుచున్నది. సూత్రశాటక (అస్య సూత్రస్య శాటకం వయ) న్యాయముచేనీదోషమును వారింపవలయును. లోకమునఁనీనూలుతో వస్త్రమును నేయుమని నేతగానితో చెప్పుదురు. నేత పూర్తిఅయినపిమ్మటగాని వస్త్రమనువ్యవహారము గలుగదు. వస్త్రమును నేయనవసరములేదు. కావుననీనూలుతో నేసినపిదప దేనికి వస్త్రమను వ్యవహారము వచ్చునో దానిని నేయుమనియర్థముచెప్పుటవలన లోకముననన్యోన్యాశ్రయదోషము వారింపబడుచున్నది. ఇట్లే యణ్ణులస్థానమందు ప్రయుక్తములగు నేయిక్కులకు సంప్రసారణసంజ్ఞవచ్చునో యట్టియిక్కులువచ్చునని విధిసూత్రములకర్థముజెప్పి యన్యోన్యాశ్రయదోషమును పరిహరింపవలయును. మరి యుసీసంజ్ఞాసూత్రమందలి సంప్రసారణపదమునకావృత్తిచేసి సంప్రసారణశబ్దముచే జాతములయిన యణ్ స్థానికములగునిక్కులకే సంప్రసారణసంజ్ఞయగునని యర్థముచెప్పవలయును. కనుకనే ద్యుభ్యామ్ (దివ్ + భ్యామ్) అనుచోట 'దివఉత్' (338) సూ. చే, వకారస్థానమున విధింపబడు ఉకారమునకు సంప్రసారణసంజ్ఞ వారింపబడును. ద్యుభ్యామనుచోట సంప్రసారణసంజ్ఞ ప్రవర్తించిన 'హలః' (6-4-2) సూ. చే, నుకారమునకు దీర్ఘము ప్రసక్తమగును.

* 330. వాహ ఊఠ్. 6-4-131. వాహః। ఊఠ్ (భస్య, సంప్రసారణమ్)

భస్య వాహః సంప్రసారణమూఠ్ స్యాత్॥

330. భసంజ్ఞగల 'వాహ్' అనుదానికి సంప్రసారణసంజ్ఞకమగు ఊఠ్, ఆదేశమగును.

వివ:—సంప్రసారణమ్మనునది ఊఠ్‌నకు విశేషణము. లేనిచో 'విశ్వవాహ్' ఇత్యాదులలోనూఠ్ 'అలోఽన్త్యస్య' అనుపరిభాషచే హకారమునకు ప్రసక్తమగును. విశేషణమయినపుడు హకారస్థానమున బ్రవర్తించినచో నూఠ్, సంప్రసారణసంజ్ఞకము గానేరదుగావున నిష్టమగు వకారస్థానమందే ప్రవర్తించును.

* 331. సంప్రసారణాచ్చ. 6-1-108. సంప్రసారణాత్। చ (పూర్వరూపమ్। అచి)

సంప్రసారణాదచి పరే పూర్వరూపమేకాదేశః స్యాత్। ఏత్యేధత్యూఠ్సు। విశ్వౌహః। విశ్వౌహేత్యాది. ఛన్దస్యేవ ణ్విరితి పక్షే ణిజన్తాద్విచ్॥

331. సంప్రసారణమునకచ్చు పరమగునపుడు పూర్వరూపమేకాదేశమగును. విశ్వం వహతి, అనునర్థమున విశ్వశబ్దపూర్వకవహధాతువుకంటె ణ్విప్రత్యయముచేసిన 'విశ్వవాహ్' అనుప్రాతిపదికమేర్పడును. ణ్విప్రత్యయము వైదికభాషయందే బ్రవర్తించుననుమతమున విశ్వశబ్దపూర్వకవహధాతువుకంటె ణిచ్ప్రత్యయము, ణిజన్తధాతువుకంటె విచ్ప్రత్యయమునుచేసిన విశ్వవాహ్, అనురూపము సిద్ధించును. విశ్వవాహ్+స్, అనుచోట సులోప, ఢత్వ, జశ్త్వ, చర్త్వములుచేసిన విశ్వవాట్, విశ్వవాడ్, అనియగును. విశ్వవాహౌ, విశ్వవాహః, విశ్వవాహమ్, విశ్వవాహౌ, విశ్వవాహ్+శస్, ఊఠ్. విశ్వ, ఊ, ఆహ్+అస్, పూర్వరూపము. విశ్వ, ఊహ్+అస్, 'ఏత్యేధత్యూఠ్సు,' (74) అనుసూత్రముచే వృద్ధి. విశ్వౌహః, అనియగును. ఇట్లే భసంజ్ఞయున్న

చోటులందు 'విశ్వాహేత్యాదులగును. పదసంజ్ఞయున్నచోటున ఢత్వ, జశ్త్వములచే 'విశ్వవాడ్భ్యామ్, ఇత్యాదులగును.

✻ 332. చతురనడుహోరాముదాత్తః. 7-1-91. చతురనడుహోః, ఆమ్। ఉదాత్తః (సర్వనామస్థానే)
అనయోరామ్స్యాత్సర్వనామస్థానే। సచోదాత్తః॥

332. చతుర్, అనడుహ్, వీనికి సర్వనామస్థానము పరమగునపుడుదాత్తస్వరకమయిన ఆమాగమమగును. ఇది మిత్తగుటచే 'మిదచోన్త్యాత్, అనుపరిభాషవలననన్త్యాచ్చునకు పరమై వచ్చును.

✻ 333. సావనడుహః. 7-1-82. సౌ। అనడుహః। (నుమ్)
అస్య నుమ్ స్యాత్సౌ పరే। ఆదిత్యధికారాదవర్ణాత్పరోఽయం నుమ్। అతో విశేషవిహితేనాపి నుమా ఆమ్ న బాధ్యతే। అమా చ నుమ్ న బాధ్యతే। హల్ఙ్యాబ్భ్యో దీర్ఘాత్ సుతిస్యపృక్తం హల్, ఇతి సుగోప్యతే (illegible)

333. అనడుహ్శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనము (సు) పరమగునపుడు నుమాగమమగును. ఈసూత్రమున 'ఆత్' అనుపదమునను వృత్తిచేసి 'అవర్ణముకంటె పరముగ నుమాగమము వచ్చునని యర్థము చెప్పవలయును. కావున అనడుహ్శబ్దమునకామాగమము ప్రవర్తించినపిదపనే నుమాగమము ప్రవర్తించును. ఇట్లు వ్యాఖ్యానముచేయుటవలన, సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు విహితమయిననామాగమము (సామాన్యవిహితము) సర్వనామస్థానవిశేషమగు సుప్రత్యయము పరమగునపుడు విధింపబడుటవలన విశేషవిహితమయిన నుమాగమముచే బాధింపబడదు. ఇట్లే 'హేఅనడ్వన్' అనుచోట సామాన్యవిహితమయిన, నుమాగమము, సంబుద్ధిమాత్రము పరమగునపుడు విధింపబడినందున, విశేషవిహితమగు అమాగమముచే బాధితముగా

దు. అమాగమమునకు పూర్వము నుమాగమమునకు ప్రాప్తి లేకపోవుటచే, నుమాగమముపజీవ్యమైనది. ఉపజీవ్యోపజీవకములకు పరస్పర విరోధమనుచితమగుటయే యిట్లుచెప్పుటకు కారణము. కావున విశేష విహితమగు యాసుడాగమము, యాసుట్ పరస్మైపదేషూదాత్తోజిచ్చ 3-4-103 సామాన్యవిహితమైన (లిఙః సీయుట్ 3-4-102) సీయుడాగమమునకు బాధకమయినట్లి ఆమాగమనుమాగమములకు గాని, అమాగమనుమాగమములకు గాని బాధ్యబాధకభావము లేదని యాశయము. 'అనః (శకటమ్) వహతి, అనునర్థమున అనశ్శబ్దపూర్వకవహ ధాతువుకంటె క్విబాదులుచేసినచో ననడుహ్‌శబ్దము నిష్పన్నమగును. బండిని మోయునదనియర్థము. అనడుహ్ + స్, అమాగమయణాదేశములు, అనడ్వాహ్ + స్. నుమాగమము, అనడ్వాన్‌హ్ + స్, సులోపము, అనడ్వాన్హ్, సంయోగాన్తలోపము, అనడ్వాన్ అనియగును. ఈసూత్రముచే విధింపబడు నుమాగమము, విధానసామర్థ్యమువలన నకారముగనే యుండునుగాని వికారమును చెందదనియర్థమగును, గావున 'అనడ్వాన్' అనుచోట, నకారమునకు "వసుస్రంసు" (335) సూ. చే, దకారాదేశము ప్రవర్తించదు. సంయోగాన్తలోపమసిద్ధమగుటచే నలోపమును రాదు.

వివ:--కొన్ని పుస్తకములందు "అమా చ నుమ్ న బాధ్యతే" అను దానిస్థానమున "ఆమాచ నుమ్ న బాధ్యతే" అనుపాఠమున్నది. దానికర్థమిది. బహ్వనడ్వాంహి, కులాని (బహవోఽనడ్వాహః యేషు) బహ్వనడుహ్ + జస్, ఇచట నపుంసకస్య (315) అనుసూత్రవిహితమగు నుమాగమముకంటె పరమగు "చతురనడుహోః" సూత్రముచే విధింపబడు ఆమాగమము పూర్వము ప్రవర్తించినను "పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాత్సిద్ధమ్" (పరశాస్త్రకార్యము ప్రవర్తించినపిదప పూర్వశాస్త్రమునకు ప్రాప్తియున్నచో నదియును బ్రవర్తించును) అనున్యాయముచే నుమాగమముగూడ ప్రవర్తించును. ఆమాగమముచే నుమాగమము బాధింపబడదని,

✓ * 334. అమ్ సంబుద్ధౌ. 7-1-96. అమ్, సంబుద్ధౌ, (చతురనడుహోః)

చతురనడుహోరమ్ స్యాత్సంబుద్ధౌ। ఆమో ఉపవాదః హేఅనడ్వన్. అనడ్వాహౌ। అనడ్వాహః। అనడుహః॥

334. చతుర్, అనడుహ్, వీనికి సంబుద్ధి పరముగునపుడమాగమము వచ్చును. ఆమాగమమునకిది యాపవాదము. అనడ్వాన్, అను రూపమందువలె హేఅనడుహ్ + స్, అనుచోట ప్రక్రియనూహింపదగును. హేఅనడ్వన్, హేఅనడ్వాహౌ, హేఅనడ్వాహః, అనడ్వాహమ్, అనడ్వాహౌ, ఈరూపములందామాగమముమాత్రము ప్రవర్తించును. అనడుహః (అనడుహ్ + శస్) అనడుహా (అనడుహ్ + టా)

* 335. వసుస్రంసుధ్వంస్వనడుహాం దః. 8-2-72. వసు... హామ్, దః। (సః। పదస్య। అన్తే)

సాన్తవస్వన్తస్య స్రంసాదేశ్చ దః స్యాత్పదాన్తే। అనడుద్భ్యామిత్యాది। సాన్తేతి కిమ్? విద్వాన్। పదాన్తే ఇతి కిమ్। స్రస్తమ్। ధ్వస్త

335. 'వసు, అనునది ప్రత్యయమగుటవలన ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదన్తబోధకమగును. స్రంస్, ధ్వంస్, అనునవి ధాతువులు. స్రంసు, ధ్వంసు, లెపుడును సకారాన్తములేయగుటచే దోషములేకపోవుటవలనను, అనడుహ్శబ్దమెపుడును సకారాన్తము గానందునన సంభవమగుటచేతను అనువృత్తమగు 'సః అనునదివస్వన్తమునకే విశేషణము. పదాన్తమున విద్యమానమగు సకారాన్తవసుప్రత్యయాన్తమునకు, స్రంసాదులకును దకారమాదేశమగును. అనడుద్భ్యామ్ (అనడుహ్ + భ్యామ్) అనడుద్భిః ఇత్యాదులీరీతినూహ్యాంబులు. వసుప్రత్యయాన్తమెపుడును సకారాన్తమే యగుటవలన 'సాన్త, అనువిశేషణమెందులకని 'సాన్తేతికిమ్' అను ప్రశ్నకభిప్రాయము. విద్వాన్, (విద్వస్

+సు) అనియుండ అత్వసన్తస్య (428) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము, ఉగిదచామ్ (363) సూ.చే, నుమాగమము, సులోపసంయోగాన్తలోపములు ప్రవరించిన విద్వాన్ అనియగును. ఇది వసుప్రత్యయాన్తమైనను సకారాన్తముగానందుననిచట దత్వవారణమునకై ఆవిశేషణమావశ్యకమని సమాధానాశయము. స్ర, ధ్వస్త్ మ్, ఇవి స్రంసుధ్వంసు ధాతుప్రకృతికక్తప్రత్యయాన్తములు: ఇచట దత్వవారణమునకై పదాన్తమున విద్యమానములగువానికనియర్థము జెప్పం

* 336. సహేస్సాడస్సః 8-3-56. స సాడః। సః, (అపదాన్తస్య। మూర్ధన్యః)

సాడ్రూపస్య సహేస్సస్య మూర్ధన్యాదేశః స్యాత్। తురాషాట్। తురాషాడ్। తురాసాహా। తురాసాహః।తురాషాడ్భ్యామిత్యాది. తురం సహత ఇత్యర్థే ఛన్దసి సహః। ఇతి ణ్విః। లోకేతు సాహయతేః క్విప్। అన్యేషామపీతి పూర్వపదస్య దీర్ఘః॥

336. 'సాడః, అనునది ఢత్వడత్వములుగల సహధాతువునకనుకరణము, సాడ్ అనురూపముగల సహధాతువుయొక్క సకారమునకు మూర్ధస్థానకమగు వర్ణమనగా షకారమాదేశమగును. తురాసాహ్ + సు, సులోపఢత్వజశ్త్వములు, తురాసాడ్, ఈసూత్రముచే షత్వము, వావసానే, (207) సూ. చే, చర్త్వము, తురాషాట్, తురాషాడ్. తురాసాహ్ + భ్యామ్, ఢత్వడత్వషత్వములు, తురాషాడ్భ్యామిత్యాదులు, తురంసహతేఅనునర్థమున తురశబ్దపూర్వకసహధాతువుకంటె, 'ఛన్దసి సహః (3-2 63) సూ. చే, ణ్విప్రత్యయముచేసినచో, వేదమున, తురాసాహ్, అనురూపమేర్పడును. తురశబ్దపూర్వకసహధాతువుకంటె, ణిచ్ప్రత్యయము చేసినచో, "తురాసాహి, అనియగును. ఈణిజన్తముకంటె క్విప్ప్రత్యయము చేసినయెడల, తురాసాహ్, అనియగును. ఈ రెండువిధములగు రూపములయందు 'అన్యేషామపిదృశ్యతే, (851)సూ.

చే, తురశబ్దమునకు దీర్ఘమగును. (శత్రువుల వేగమును సహించువాడు, ఇన్ద్రుడు)

* 337. దివ ఔత్. 7-1-84. దివః। ఔత్। (సౌ)

దివితి ప్రాతిపదికస్య ఔత్స్యాత్సౌ పరే। అల్విధిత్వే నస్థానివత్త్వాభావాద్ధల్ఙ్యాబితి సులోపో న। సుద్యౌః। సుదివౌ। సుదివః। సుదివమ్। సుదివౌ॥

337. ఔత్, అనునాదేశములోని తకారముచ్చారణార్థము. సూత్రమున దివః, అనునది దివ్‌శబ్దముయొక్క షష్ఠ్యేకవచనము 'నిరనుబన్ధకగ్రహణేనసానుబన్ధకస్య, (ఇత్సంజ్ఞకరహితమయినదానిని గ్రహించునపుడిత్సంజ్ఞకవర్ణముతో గూడినదానికి గ్రహణములేదు) అనుపరిభాషచే, సూత్రములోని 'దివ్, శబ్దముచే, నిరనుబన్ధకమయిన ప్రాతిపదికమునకే గ్రహణము, గాని యిత్సంజ్ఞకోకారముగల 'దివు, (క్రీడాయామ్) ధాతువునకు గ్రహణములేదు. మూలమున, 'ప్రాతిపదికస్య, అనునదియీపరిభాషవలన సిద్ధమయినదే. ప్రాతిపదికమగు 'దివ్, అనుదానికి సుప్రత్యయము పరమగునపుడు ఔకారాదేశమగునని సూత్రార్థము. (శోభనాద్యౌర్యస్య) సుదివ్ + సు. ఈసూత్రమఙ్గాధికారములోనిదగుటవలన దివ్ శబ్దాంతమునకు నీసూత్రముచే నౌకారాదేశమగును. ఔత్వము యణాదేశము, సుద్యౌస్, సకారమునకురుత్వవిసర్గములు. సుద్యౌః. ఇచట వకారస్థానికమగునౌకారమునకు స్థానివద్భావముచే హల్త్వమునాశ్రయించిచో, హల్ఙ్యాప్ (253) సూ. చే, సులోపము ప్రాప్తమగుచున్నదిగాని సులోపమల్విధి (అలఃపరస్యవిధిః) యగుటచే స్థానివద్భావము ప్రవర్తించనందున దోషము లేదు. సుదివౌ, ఇత్యాదులు.

* 338. దివ ఉత్. 6-1-131. దివః। ఉత్। (పదాన్తాత్)

దివోఽన్తాదేశ ఉకారః స్యాత్పదాన్తే। సుద్యుభ్యామ్। సుద్యుభిః। చత్వారః। చతురః। చతుర్భిః। చతుర్భ్యః॥

అనువృత్తమగు, 'పదాన్తాత్', అనుదానిని సప్తమ్యన్తముగ విపరిణామము చేయవలయును. పదాన్తముననున్న దివ్‌శబ్దమునకు ఉకారమన్తాదేశమగును. సుదిఉ + భ్యామ్, (సుదివ్ + భ్యామ్) యణాదేశము. సుద్యుభ్యామ్, సుద్యుభిః, ఇత్యాదులు. చతుర్‌శబ్దమెల్లపుడు నాల్గువస్తువులను బోధించునదగుటచే నిత్యబహువచనాన్తము. చతుర్ + జస్. చతురనడుహోరాముదాత్తః (332) సూ. చే, ఆమాగమము. చత్వారః. చతుర్ + శస్, చతురః.

✻ 339, షట్‌చతుర్భ్యశ్చ. 7-1-55. షట్‌చతుర్భ్యః। చ। (ఆమః (ఆమి) నుట్)

షట్‌సంజ్ఞకేభ్యశ్చతురశ్చ పరస్యామో నుడాగమః స్యాత్। ణత్వమ్। ద్విత్వమ్। చతుర్ణామ్॥

339. "కృత్రిమాకృత్రిమయోః కృత్రిమే కార్యసంప్రత్యయః (శాస్త్రమున సంకేతముచేయబడినది కృత్రిమము, తద్భిన్నమకృత్రిమము ఈరెంటిలో కృత్రిమమందే శాస్త్రీయకార్యము ప్రవర్తించును.) అనున్యాయముచే, సూత్రమున షట్‌పదముచే, 'ష్ణాన్తాషట్, (371) సూ. చే, సంకేతము చేయబడిన షట్‌సంజ్ఞకములకే గ్రహణముగాని, షష్‌శబ్దమునకుమాత్రము గ్రహణముగాదు. షట్‌సంజ్ఞకములు, చతుర్‌శబ్దము, వీనికంటె పరమగు 'ఆమ్ ప్రత్యయమునకు నుడాగమమగుననిసూత్రార్థము. చతుర్ + ఆమ్ నుడాగమము. ద్విత్వమసిద్ధమగుటచే పూర్వము ణత్వము, పిదప అచోరహాభ్యామ్ (60) సూ. చే, ద్విత్వము చతుర్ణ్ణామ్.

✻ 340. రోః సుపి. 8-3-16. రోః। సుపి। (విసర్జనీయః। ఖరి)

సప్తమీబహువచనే పరే రోరేవ విసర్జనీయో నాన్యరేఫస్య। షత్వమ్। షస్య ద్విత్వేప్రాప్తే॥

340. ఈసూత్రమున ఖరి, అనుపదమునకనువృత్తిచేయుటవలన సుప్ అనునది సప్తమీబహువచనమేగాని ప్రత్యాహారమనవలదు.

కావున సుప్పు పరమగునపుడు "ఖరవసానయోః" (77) సూ. చే, విసర్గముసిద్ధమగుచున్నదిగాన నీసూత్రము నియమార్థమగును కావున పయోభ్యామ్, (పయర్ + భ్యామ్) ఇత్యాదులలోనప్రాప్తవిసర్గవిధాయకముగాదు. సప్తమీబహువచనము పరమగునపుడుకారేత్సంజ్ఞకమగు రేఫముననే విసర్గము వచ్చునుగాని యితరరేఫమునకు రాదు. చతుర్ + సు ఇచట రేఫముకారేత్సంజ్ఞకము గానందున విసర్గమురాదు. ఆదేశప్రత్యయయోః (213)సూ.చే, షత్వము, చతుర్షు. షకారమునకు, అచోరహాభ్యామ్, (60) సూ. చే, ప్రాప్తమగు ద్విత్వమును నిషేధించుచున్నాడు.

✲ 341. శరోఽచి. 8-4-49. శరః। అచి। (న। ద్వే)
అచి పరే శరో న ద్వేస్తః। చతుర్షు ప్రియచత్వాః। హేప్రియచత్వః। ప్రియచత్వారౌ। ప్రియచత్వారః। గౌణత్వే తు నుట్ నేష్యతే। ప్రియచతురామ్ ప్రాధాన్యే తు స్యాదేవ। పరమచతుర్ణామ్। కమలమ్ కమలాం వా ఆచక్షాణః కమల్। కమలౌ। కమలః। షత్వమ్। కమల్షు॥

341. అచ్చు పరమగునపుడు శర్వర్ణములకు ద్విత్వము రాదు. చతుర్షు. ఝరోఝరి (72) సూ. చే, లోపము వైకల్పికమగుటవలన ద్విత్వనిషేధము లేనిచో లోపాభావపక్షమందు ద్విత్వశ్రవణముగావలసివచ్చునని భావము. ప్రియాశ్చత్వారో యస్య ప్రియచత్వాః (నలుగురు ప్రియులుగలవాడు) ప్రియచతుర్ + సు 'చతురనడుహోః, సూత్రమజ్జాధికారములోనిదగుటవలన చతుర్శబ్దాన్తమునకునామాగమము గును. యణాదేశసులోపములు ప్రియచత్వాః, హేప్రియచత్వః, ఇచట అమ్సంబుద్ధౌ, (334)సూ.చే, అమాగమము. ప్రియచతుర్ + ఆమ్, షట్చతుర్భ్యః (339) అనునుడ్విధాయకసూత్రమున ద్వివచనమును విడిచి బహువచననిర్దేశమును చేయుటవలనసర్థమునకు ప్రాధాన్యము వివక్షింపబడును. ప్రధానమయిన షడర్థముకంటె, చతుర్శబ్దార్థ

ముకంటె పరమగు ఆమ్మునకు నుడాగమమని యర్థము. అర్థముకంటె నామ్ప్రత్యయము పరమగుట యసంభవముగాన తద్వాచకశబ్దముకంటె పరమని చెప్పవలయును. కావున షట్సంజ్ఞకములయొక్క చతుర్శబ్దముయొక్కయర్థమునకు ప్రాధాన్యమున్నస్థలములందు షణ్ణామ్, పరమషణ్ణామ్, చతుర్ణామ్, పరమచతుర్ణామ్ ఇత్యాదులలోనే నుడాగమము వచ్చునుగాని, షడాద్యర్థమునకు ప్రాధాన్యములేనట్టి ప్రియషడ్ణామ్, ఇత్యాదులందు రాదు. కావున ప్రియచతుర్ + ఆమ్, అనుచోట చతుర్శబ్దార్థమునకు ప్రాధాన్యమునలేనందునను డాగమము రాదు. ప్రియచతురామ్ అనియగును.

కమలం, కమలాం వాఆచష్టే ఇతి (పద్మమును గుఱించిగాని, లక్ష్మిని గుఱించిగాని చెప్పువాడు) అనునర్థమున కమలకమలాశబ్దముల కంటె 'తత్కరోతితదాచష్టే, అనువార్త్తికముచే ణిచ్ప్రత్యయము. ణిజన్తముకంటె క్విప్పు. ఇట్లు కమల్శబ్దము నిష్పన్నమగును. కమల్ +సు, సులోపము, కమల్, కమలౌ, కమలః, కమల్ +సు. (ష్) ఆదేశప్రత్యయయోః, సూ. చే, షత్వము కమల్షు.

* 342. మో నో ధాతోః. 8-2-64. మః। నః। ధాతోః (పదస్య। అన్తే)

ధాతోర్మస్య నః స్యాత్పదాన్తే। నత్వస్యాసిద్ధత్వాన్నలోపో న। ప్రశామ్యతీతి ప్రశాన్। ప్రశామౌ। ప్రశామః। ప్రశాన్భ్యామిత్యాది॥

342. మః, అనునది షష్ఠ్యన్తము. పదాన్తమందున్న ధాతు మకారమునకు నకారమాదేశమగును. ప్రశామ్యతి, అనునర్థమున ప్రపూర్వకశమ్ధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయము. 'అనునాసికస్య క్విఝలోః (6-4-15) సూ. చే. దీర్ఘము. ప్రశామ్ + స్. సులోపము, ప్రశామ్. ఈసూత్రముచే నత్వము, ప్రశాన్. ఈసూత్రముచేవిధింపబడు నత్వమసిద్ధమగుటవలన, న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య, (237) సూ. చే,

నలోపము ప్రవర్తింపదు. ప్రశానౌ (ప్రశామ్+ఔ) ప్రశామః (ప్రశామ్+జస్) ఇచట మకారము పదాన్తముగానందున నత్వము రాదు. ప్రశామ్+భ్యామ్. మకారము పదాన్తమగుటచేనిచట నత్వము ప్రవర్తించును. ప్రశాన్భ్యామ్ ఇత్యాదులగును.

* 343. కిమః కః. 7-2-105. కిమః। కః। (విభక్తౌ)

కిమః కః స్యాద్విభక్తౌ। అకచ్సహితస్యాప్యయమాదేశః। కః। కౌ। కే। కమ్। కౌ। కాన్। ఇత్యాది సర్వవత్॥

343. కిమ్‌శబ్దమునకు విభక్తి పరమగునపుడు కాదేశమగును. ఆదేశమనేకవర్ణములు గలదగుటవలన కిమ్‌శబ్దమంతకునగును. కిమ్+స్, కః, 'అకచ్సహితస్యాప్యయమాదేశః' అనుగ్రన్థమున కాశయమిది. కిమః కః, సూత్రస్థానమున, ఇమః, అను లఘున్యాసము చేయదగును. సర్వాదిగణమున ద్విశబ్దమునకు పూర్వము కిమ్‌శబ్దమును పఠించి 'త్యదాదీనామః, సూత్రమునననువృత్తి చేసినచో త్యదాదులకవయవమగు 'ఇమ్, నకు అకారమాదేశమగునని యర్థమగును. 'నానర్థకేఽలోఽన్త్యవిధిరనభ్యాసవికారే, (అర్థశూన్యమైనదానియందలోఽన్త్యపరిభాష ప్రవర్తించదు, అనర్థకమగునభ్యాసమునకు విధింపబడునాదేశములవిషయముననలోఽన్త్యపరిభాష ప్రవర్తించును) అనునిషేధమువలనను, ఆరమ్భసామర్థ్యమువలనను ఇచటనలోఽన్త్యపరిభాష ప్రవర్తించదు గావున, కిమ్‌శబ్దముననుండు 'ఇమ్' అనుదానికంతకు నకారాదేశమగును. ఇట్లు 'కః' అనురూపము సిద్ధమగుచుండ, 'కిమః కః' అను గురున్యాసమునకు ప్రయోజనమేమనిన కిమ్‌శబ్దమునకజ్ఞాపేక్షగలసీయకారాదేశమును బాధించి, అజ్ఞాపేక్షలేనందుననన్తరఙ్గమయినందున, "అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ప్రాక్టేః (5-3-71) సూ. చే, విహితమగునకచ్ప్రత్యయము పూర్వము ప్రవర్తించుటచే 'కకిమ్' అనియగును. ఇది, 'తన్మధ్యపతితస్తద్గ్రహణేన గృహ్యతే' (గఙ్గానదిని జేరిన యమునానది గఙ్గా

వ్యవహారమును జెందినట్లు తన్మధ్యపతితమైనది తద్వ్యవహారమునొందును) అనుపరిభాషచే కిమ్‌శబ్దముయొక్క టిసంజ్ఞకమునకు పూర్వమువచ్చిన అకచ్‌ప్రత్యయముతోఁగూడిన కకిమ్‌శబ్దము కిమ్‌శబ్దమగునుగాన దీనికవయవమగు 'కిమ్. నకు అకారమాదేశమైనయెడల, ' కకః ' అని రూపమగును. అకచ్‌సహితమగు కిమ్‌శబ్దమునకును, కః, అనురూపమే యిష్టము. 'కిమః కః, అనుసూత్రమున్నపుడు తన్మధ్యపతితన్యాయముచే కకిమ్‌శబ్దమునకంతకును కాదేశము ప్రవర్తించునుగాన 'కః, అనునిష్టరూపము సిద్ధమగును" అని, కిమ్+ఔ, కౌ, ఇత్యాదులు. కిమ్‌శబ్దము సర్వశబ్దసదృశము.

* 344. ఇదమో మః 7-2-108. ఇదమః। మః। (సౌ॥

ఇదమో మః స్యాత్సౌ పరే। త్యదాద్యత్వాపవాదః॥

344. ఇదమ్‌శబ్దమునకు, సుప్రత్యయము పరమగునపుడు మకారమన్తాదేశమగును. 'త్యదాదీనామః, (204) సూ. చే, విహితమగు అత్వమును బాధించుటకై మకారమునకు మకారాదేశము విధింపబడెను.

* 345. ఇదోఽయ్ పుంసి. 7-2-111. ఇదః। అయ్। పుంసి। (ఇదమః। సౌ)

ఇదమ ఇదోఽయ్‌స్యాత్సౌ పరే పుంసి। సోర్లోపః। అయమ్। త్యదాద్యత్వమ్। పరరూపత్వంచ॥

345. పుంలిఙ్గమగు ఇదమ్‌శబ్దమునకు సుప్రత్యయముపరమగునపుడు, ఇదమ్‌శబ్దమునకవయవమగు ఇద్ అనుదానికి అయాదేశమగును. ఇదమ్+స్, మకారాదేశము, అయాదేశము, సులోపము, అయమ్. ఇదమ్+ఔ, మకారమునకు త్యదాద్యత్వము, అతో గుణే (192) సూ. చే, పరరూపమునగును. ఇద+ఔ, ఇట్లుండ.

* 346. దశ్చ. 7-2-109. దః। చ। (ఇదమః। మః। విభక్తౌ)
ఇదమోదస్య మః స్యాద్విభక్తౌ । ఇమౌ ।
ఇమే। త్యదాదే స్సంబోధనం నాస్తీత్యుత్సర్గః॥

346. ఇదమ్‌శబ్దమునకు విభక్తి పరమగునపుడు తదవయవదకారమునకు మకారమాదేశమగును. ఇమౌ, ఇమే, (ఇద+జస్) త్యదాదులకు సంబోధనమున ప్రచురప్రయోగములు లేవు. ప్రచురముగా లేవనుటవలన "తదోస్సస్సా" (383) సూత్రభాష్యమున 'హేస, అనుప్రయోగము విరుద్ధముగానేరదని యూహింపదగును.

* 347. అనాప్యకః. 7-2-112. అన్। ఆపి। అకః। (ఇదమః। ఇదః। విభక్తౌ)
అకకారస్యేదమ ఇదోఽన్ స్యాదాపి విభక్తౌ।
ఆబితి టా ఇత్యారభ్య సుపః పకారేణ ప్రత్యాహారః। అనేన॥

347. 'ఆపి' అనునది 'విభక్తౌ' అనుదానికి విశేషణమగుటవలన టాప్రత్యయములోని ఆకారము మొదలు సుప్‌ప్రత్యయములోని పకారమువరకు ప్రత్యాహారముగాని టాప్‌ప్రత్యయము గాదు. (నవిద్యతే క్ యస్య, అక్, తస్యఅకః) కకారరహితముగు (అకచ్ రహితమయిన) ఇదమ్‌శబ్దమునకవయవమయిన 'ఇద్, అనుదానికి తృతీయాదివిభక్తి పరమగునపుడు అన్, ఆదేశమగును. ఇదమ్+టా. త్యదాద్యత్వపరరూపములు, ఇద+టా, అనాదేశము, అన+టా, టాప్రత్యయమునకి నాదేశము, గుణము, అనేన.

* 348. హలి లోపః. 7-2-113. హలి। లోపః। (ఆపి। అకః। ఇదమః। ఇదః। విభక్తౌ)
అకకారస్యేదమ ఇదో లోపః స్యాదాపి హలాదౌ। నానర్థకేఽలోన్త్యవిధిరనభ్యాసవికారే॥

348. అకచ్రహితమయిన ఇదమ్శబ్దమునకవయవమగు ఇద్‌నకు హలాదితృతీయాదివిభక్తి పరమగునపుడు లోపము వచ్చును. 'నార్థకే' అనుపరిభాషచేసిచట నలోపాన్త్యపరిభాష ప్రవర్తించదు. కావున ఇద్ అంతకును లోపమగును. ఈలోపమనాదేశమునకపవాదము, ఇదమ్ + భ్యామ్, ఇద + భ్యామ్, ఇద్‌నకు లోపముచే 'అ+భ్యామ్, అ నియగును. ఇచట 'సుపిచ, సూ. చే, దీర్ఘము ప్రవర్తించిన 'ఆభ్యామ్, అనునిష్టరూపము సిద్ధమగును. కాని 'అ, అనునజ్ఞమకారరూపమైనది గాని యదన్తముగానందున దీర్ఘమప్రాప్తమగుచుండ, తత్ప్రవృత్త్యుపాయమగు సూత్రమును వ్యాఖ్యానము జేయుచున్నారు.

* 349. ఆద్యన్తవదేకస్మిన్. 1-1-21. ఆద్యన్తవత్। ఏకస్మిన్।
ఏకస్మిన క్రియమాణం కార్యమాదావివాన్త
ఇవ స్యాత్। ఆభ్యామ్॥

349. పరము కొంతయుండ దేనికంటె పూర్వమందు మరియొకవర్ణముండదో యది యాదిశబ్దార్థము. ఇట్లే పూర్వమున గొంతభాగముండి దేనికంటె పరమందు మరియొకటియుండదో యది యన్తశబ్దార్థము. ఇట్లు ఆద్యన్తశబ్దములు సముదాయబోధకములగుటచే తదాదితదన్తములకు విధింపబడిన కార్యమసహాయమందప్రాప్తమగుచుండ నీయతిదేశసూత్రమారంభింపబడెను. ఏకశబ్దమసహాయార్థకము. ఆదిశ్చాన్తశ్చ, ఆద్యన్తౌ, తయోరివాద్యన్తవత్, తదాదితదన్తములందు విధింపబడు కార్యము, తదాదితదన్తములందువలె నసహాయమందును ప్రవర్తించునని సూత్రార్థము. అ + భ్యామనుచోట 'అ' అనునదసహాయముగావున నదన్తమునకు విధింపబడిన దీర్ఘమకారమందును ప్రవర్తించును. ఆభ్యామ్.

* 350. నేదమదసోరకోః. 7-1-11. న। ఇదమదసోః। అకోః।
(భిసః। ఐస్)
అకకారయోరిదమదసోర్భిస ఐస్ న స్యాత్।

ఏత్వమ్, ఏభిః। అత్వమ్। నిత్యత్వాన్నైః సైస్మై। పశ్చాద్ధలి లోపః। అస్మై। ఆభ్యామ్। ఏభ్యః। అస్మాత్। ఆభ్యామ్। ఏభ్యః। అస్య। అనయోః। ఏషామ్। అస్మిన్। అనయోః. ఏషు. కకారయోగే తు। అయకమ్। ఇమకౌ। ఇమకే। ఇమకమ్। ఇమకౌ। ఇమకాన్। ఇమకేన। ఇమకాభ్యామ్। ఇమకైః॥

350. అకచ్ రహితములగు 'ఇదమ్, అదస్, శబ్దములకంటె పరమయిన భిస్సునకు ఐసాదేశము రాదు. ఇదమ్ + భిస్, త్యదాద్యత్వపరరూపములు. ఇద్‌నకు లోపము. బహువచనే ఝల్యేత్ (206) సూ. చే, నజ్ఙమునకేత్వము. ఏభిః. ఇదమ్ + జే, ఇద + ఏ, ఇచటననాదేశముకంటె నిత్యమగు (కృతాకృతప్రసఙ్గినిత్యమ్, అనాదేశము ప్రవర్తించుటకు బూర్వము, తరువాతను ప్రవర్తించునది) సైస్మభావము, ప్రకృతికివచ్చెడియనాదేశమును బాధించి పూర్వము ప్రవర్తించును. తరువాత లోపముచేననాదేశము బాధింపబడును. అస్మై. ఆభ్యామిత్యాదులందును త్యదాద్యత్వపరరూపములూహ్యములు. ఇదమ్ + ఓస్, ఇద + ఓస్. అనాదేశము, ఓసిచ (208) సూ. చే, నేత్వము, అయాదేశము, అనయోః, 2, ఇదమ్ + ఆమ్, ఇద + ఆమ్, సుడాగమము. ఇద్‌నకు లోపము. అకారమునకేత్వము. ఏషామ్, ఇత్యాదులగును. 'కకారయోగే తు, అనువాక్యముచే 'అనాప్యకః ఇత్యాదిసూత్రములలోని 'అకః, అనుదానికి ఫలమును చెప్పుచున్నాడు. ఇదమ్‌శబ్దమునకకచ్ ప్రత్యయము వచ్చునపుడు, ఇదకమ్ + సు, అయకమ్. ఇమకౌ, ఇమకే, ఇమకమ్, ఇమకౌ, ఇమకాన్, అను రూపములగును. ఇదమ్ + టా, కకారరహితమ నిదమ్‌శబ్దమునకవయవమగు ఇద్‌నకనాదేశము చెప్పబడినందున నిచటననాదేశము రాదు. ఇమకేన. ఇదకమ్ + భ్యామ్, కకారరహితమగు నిదమ్‌శబ్దమున కవయవమయిననిద్‌నకు లోపమును విధించుటచేనిచట లోపము రాదు. ఇమకాభ్యామ్. ఇదకమ్ + భిస్, కకారరహితమగు నిదమ్‌శబ్దముకంటె పరమగు భిస్సునకైసాదేశమురాదని చెప్పినందుననిచటనైసాదేశము ప్రవర్తించును. ఇమకైః, ఇత్యాదులు.

* 351. ఇదమోఽన్వాదేశేఽశనుదాత్తస్తృతీయాదౌ।
2-4-32. ఇదమః। అన్వాదేశే। అశ్ । అనుదాత్తః। తృతీయాదౌ॥

అన్వాదేశవిషయస్యేదమోఽనుదాత్తోఽశ్ ఆదేశః స్యాత్తృతీయాదౌ। అశ్ వచనం సాకచ్కార్థః

351. అన్వాదేశవిషయమగు నిదమ్శబ్దమునకు తృతీయాదివిభక్తులు పరమగునపుడనుదాత్తస్వరకమయిన 'అశ్', ఆదేశమగును. అన్వాదేశపదమునకర్థము ముందు వివరింపబడును. అసౌ వినీతః. అస్మై విద్యాముపదిశ. ఇటచ అస్మై అనుచోటనీసూత్రముచే నశాదేశము వచ్చును. ఈసూత్రముచేననుదాత్తస్వరమును సూత్రము విధించినను 'హలి లోపః, (348) సూత్రవిహితమగు లోపముచే 'అస్మై, ఆభ్యామ్, మొదలగురూపములు, విశేషముగ 'ద్వితీయాటౌస్స్వేనః, సూత్రవిహితమగునేనాదేశముచే 'ఏనేన, మున్నగురూపములును, సిద్ధమగుచుండ నీసూత్రముచే నశ్విధానమునకు, అకచ్సహితమగు నిదమ్శబ్దమునకు 'హలి లోపః, (348) సూత్రవిహితమగు లోపము ప్రవర్తించనందున నచట 'అస్మై, మున్నగు రూపములసిద్ధి ఫలమని తెలియనగును. అశ్ను, శిత్తగుటచే సర్వాదేశమగును.

వివ:— లోకమున స్వరముభ్రష్టమగుటచే ననుదాత్తస్వరకమగునశాదేశమునకు వేదమునందు ప్రయోగమునుదాహరింపదగును. 'ఆయురాశాస్తే, అనియుపక్రమించి 'తదస్మై రాధన్తామ్, అని వేదమున చెప్పబడెను. ఆయుర్దాయమునీయజమానునికి దేవతలు సాధింపవలయుననియర్థము. అస్మై అనుచోట సకారమీసూత్రముచే ననుదాత్తము, 'సుప్పితావనుదాత్తౌ, సూ. చే, 'స్మై, అనునదియు ననుదాత్తము, కావున 'అస్మై, అనుపదమంతయు ననుదాత్తమగును.

* 352. ద్వితీయాటౌస్స్వేనః. 2-4-34. ద్వితీయాటౌస్సు, ఏనః। (ఇదమః। ఏతదః। అన్వాదేశే। అనుదాత్తః)

ద్వితీయాటౌస్స్వేనః పరత ఇదమేతదో
రేనాదేశః స్యాదన్వాదేశే। కించిత్కార్యం విధాతు
ముపాత్తస్య కార్యాన్తరం విధాతుం పునరుపాదా
న మన్వాదేశః । యథానేన వ్యాకరణమధీత మేనం
ఛన్దోఽధ్యాపయేతి । అనయోః పవిత్రం కులమ్।ఏ
నయోః ప్రభూతం స్వమితి। ఏనమ్। ఏనౌ। ఏనాన్। ఏ
నేన। ఏనయోః। గణయతేర్విచ్। సుగణ్। సుగణౌ।
సుగణః। సుగణ్ఠ్సు। సుగణ్ట్సు। సుగణ్సు। క్విప్।
అనునాసికస్య క్విఝలోఃక్ఙితి దీర్ఘః। సుగాణ్। సుగా
ణౌ। సుగాణః। సుగాణ్ఠ్సు। సుగాణ్ట్సు। సుగా
ణ్సు। పరత్వాదుపధాదీర్ఘః। హల్‌ఙ్యాదిలోపః।
రాజా॥

352. అన్వాదేశవిషయములగునిదమేతచ్ఛబ్దములకు ద్వితీయావి భక్తి, టా, ఓస్ యివి పరమగునపుడనుదాత్తస్వరకమైన ఏనాదేశమగు ను. ఏదైననొకకార్యమును (విషయమును) విధించుటకు స్వీకరింపబడిన దానిని వేరొకకార్యమును (విషయమును) అపూర్వముగబోధించుటకు తిరుగస్వీకరించుట యన్వాదేశమనబడును. ఉ॥ అనేన—అధ్యాపయ. (ఇతనిచే వ్యాకరణము చదువబడెను. ఇతనికి వేదమును చెప్పుము) వ్యాకరణముచదువుకొనెనని యెవనినిగుఱించి చెప్పెనో వానికే వేద మును చెప్పుమని కోరినందున రెండవవాక్యములోని ఇదమ్‌శబ్దమన్వా దేశవిషయమగును. కావున ఏనాదేశము వచ్చును. ఇట్లే 'అనయోః ......స్వమ్' అనుచోటనూహింపదగును. ఇట్లే ఏనమ్. ఏనౌ. ఏనాన్. ఏనేన. ఏనయోః. ఇత్యాదులు. గణధాతుప్రకృతికణిజన్తము కంటె విచ్ ప్రత్యయము. సుష్ఠుగణయతి (బాగుగలెక్కించువాడు.) సుగణ్ + స్. సులోపము. సుగణ్. సుగణౌ. సుగణ్+సు. ఇచట "ఙ్ణోః కుక్ టుక్ శరి" (131) సూ. చే, టుగాగమము. సుగణ్ట్+సు. 'చయోద్వితీయాః అనువార్తికముచే, వైకల్పికద్వితీయవర్ణాదేశము. సుగణ్ఠ్సు. పక్షమందు, సుగణ్ట్సు. టుగాగమాభావపక్షమందు,

సుగణ్ సు. ఇట్లు మూఁడురూపములగును. గణధాతుప్రకృతిక ణిజన్తము కంటె క్విప్ప్రత్యయము. 'అనునాసికస్య, (6-4-15) సూ.చే, దీర్ఘము. సుగాణ్ + స్. సులోపము. సుగాణ్. సుగాణ్ + సు. ఇచటను సుగణ్ శబ్దమునకువలె రూపత్రయమగును. రాజన్ + స్. ఇచట హల్ఙ్యాది సూత్రముచే, ప్రాప్తమగు సులోపమును బాధించి పరమగు 'సర్వనామస్థానే, (251) సూ.చే, నుపధాదీర్ఘము పూర్వము ప్రవర్తించును. పిదప పునః ప్రసఙ్గన్యాయముచే 'హల్ఙ్యాది లోపము ప్రవర్తించును. తరువాత "న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య, (237) సూ. చే, నలోపము. రాజా.

* ౩౫౩. న ఙిసంబుద్ధ్యోః. 8-2-8. న । ఙిసంబుద్ధ్యోః (న। లోపః)

నస్య లోపో న స్యాత్ ఙౌ సంబుద్ధౌ చ। హే రాజన్। ఙౌతు ఛన్దస్యుదాహరణమ్ । సుపాం సులుగితి ఙేర్లుక్. నిషేధసామర్థ్యాత్ప్రత్యయలక్షణమ్। పరమే వ్యోమన్। (వా) ఙావుత్తరపదే ప్రతిషేధో వక్తవ్యః। చర్మణి తిలా అస్య చర్మతిలః। బ్రహ్మణి నిష్ఠా అస్య బ్రహ్మనిష్ఠః। రాజానౌ, రాజానః। రాజానమ్, రాజానౌ। అల్లోపోనః । ష్టుత్వమ్ । నచాల్లోపః స్థానివత్ । పూర్వత్రాసిద్ధే తన్నిషేధాత్। నాపి బహిరఙ్గతయాఽసిద్ధః । యథోద్దేశపక్షే షాష్ఠీం పరిభాషాం ప్రతి ష్టుత్వస్యాసిద్ధతయా అన్తరఙ్గాభావేన పరిభాషాయా అప్రవృత్తేః। ఙ్ఝోర్జ్ఞః। రాజ్ఞః। రాజ్ఞా॥

౩౫౩. ఙి, సంబుద్ధి, ఇవి పరమగునపుడు నకారమునకు లోపము రాదు. హేరాజన్. సప్తమ్యేకవచనము పరమగునపుడు నలోపనిషేధమునకుదాహరణము వేదములోని 'పరమే వ్యోమన్, అనునదియగును. వ్యోమన్ + ఙి. 'సుపాం సులుక్, (7-1-39) సూ. చే ఙిప్రత్యయ

మునకు లుక్కు వచ్చును. వ్యోమన్ (వ్యోమ్ని) అగును. ఇది సుబన్తమయినందున పదమగుటచే నలోపము ప్రసక్తమగుచున్నది. ఈనిషేధమారంభసామర్థ్యముచే 'నలుమతాఙ్గస్య, (464) అనునిషేధమునకనిత్యత్వమును బోధించి తద్ద్వారా యచట ప్రత్యయలక్షణమున్నట్లు చెప్పును. కావున 'వ్యోమన్, అనుదానికి జిపరత్వము సంభవించును. ఇచట ప్రత్యయలక్షణము లేదనిన జిప్రత్యయము పరమగునపుడు విధింపబడు నలోపనిషేధము వ్యర్థమగును. లోకమున 'రాజని, అనుచోట భసంజ్ఞయగుటచే నలోపప్రసక్తి లేనందుననది నలోపనిషేధమునకుదాహరణముగానేరదని యాశయము. (వా) 'జావుత్తరపదే... వక్తవ్యః, ఉత్తరపదము (సమాసమున చివరపదము) పరమందుగల జిప్రత్యయము పరమగునపుడు, నలోపనిషేధమునకు నిషేధమును చెప్పవలయును. నలోపము వచ్చునని భావము. నలోపనిషేధమును బాధించి 'నలోపః, (237) సూ. చే, విధింపబడు నకారలోపమునే తిరుగ విధించుటచేనిది ప్రతిప్రసవవార్త్తికమనబడును. (ప్రతి=పునః, ప్రసూతే=సంపాదయతి, ప్రాప్తమగుకార్యమునే తిరుగ విధించునది ప్రతిప్రసవము) చర్మతిలః, (చర్మణి తిలా అస్య=చర్మయందు తిలలు గలవాడు) బ్రహ్మనిష్ఠః, (బ్రహ్మణి నిష్ఠా అస్య=బ్రహ్మయందు ధ్యానముగలవాడు) ఈచోటులందు జిప్రత్యయమునకు సమాసప్రయుక్తమగు లుక్కు వచ్చినందున సుబన్తమగుటచే 'చర్మన్, అనునది పదమగుటవలన ప్రాప్తమగు నలోపమునకు 'న జిసంబుద్ధ్యోః, సూ. చే, నిషేధము ప్రాప్తమగుచున్నది. నిషేధసామర్థ్యముచే ప్రత్యయలక్షణము ప్రవర్తించుటవలన జిపరత్వము సంభవించునని యాశయము. రాజానౌ, (రాజన్+జౌ) 'సర్వనామస్థానే, (257) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము. ఇట్లే రాజానః, రాజానమ్, రాజానౌ, అనురూపములందు నూహింపదగును. రాజన్+శస్, 'అల్లోపోఽనః (235) సూ. చే, అకారలోపము. రాజ్న్+అస్, 'స్తోఃశ్చునాశ్చుః, (112) సూ. చే, శ్చుత్వము. అచః పరస్మిన్ (51) అనుసూత్రమున పూర్వవిధౌ అనుచోట, 'పూర్వస్య విధిః, అనియేగాక 'పూర్వస్మాద్విధిః, అనుపఞ్చమీసమాసమునుగూడ స్వీకరింపవలయునని

పూర్వము చెప్పబడెను. స్థానిభూతమగునచ్చుకంటెనేది పూర్వమో దానికంటె పరమగుదానికి కార్యము చేయునపుడు పరనిమిత్తకమగు నజాదేశము స్థానివద్భావమునొందునని యర్థము. ప్రకృతమున 'రాజన్ + అస్, అనుచోట శస్నిమిత్తకమగు అకారలోపము. అకారమునకు పూర్వమయిన జకారముకంటె పరమగు నకారమునకు శ్చుత్వము చేయునపుడు స్థానివద్భావమునొందును. అట్లయిన నకారమున్నపుడు శ్చుత్వము రాదుగాన స్థానివద్భావము వచ్చునపుడును శ్చుత్వము రాకుండును. కాని శ్చుత్వము త్రైపాదికకార్యముగాన 'పూర్వత్రాసిద్ధే నస్థానివత్, అనునిషేధమువలననిచట స్థానివద్భావము రాదు.

మఱియు నన్తర్భూతములగు జకారనకారములు నిమిత్తమగుటవలన నన్తరఙ్గమగు శ్చుత్వము చేయునపుడు, బహిర్భూతశస్నిమిత్తకమగుటవలన బహిరఙ్గమగు అకారలోపము, అన్తరఙ్గపరిభాషచే అసిద్ధమగుచున్నది. అసిద్ధమయినచో శ్చుత్వము ప్రాప్తమగును. కానియన్తరఙ్గము (శ్చుత్వము) త్రైపాదికమగుటచే యథోద్దేశపక్షము నాశ్రయించునపుడు సపాదసప్తాధ్యాయీస్థమగు (ఆరవయముధ్యాయలోనిది) నీపరిభాషనుగుఱించి, పరిభాషాప్రవృత్తిలో నిమిత్తమగునన్తరఙ్గమే 'పూర్వత్రాసిద్ధమ్, (13) సూ. చే, నసిద్ధమగునుగాన నీవిషయమున నన్తరఙ్గపరిభాష ప్రవర్తించదు. సంజ్ఞలు, పరిభాషలు. విధిశాస్త్రములయర్థబోధయందువకారము చేయుటకేర్పడినవి. ఉపకారముచేయురీతి శాస్త్రమున రెండువిధములుగనున్నది. వీనికే యథోద్దేశపక్షకార్యకాలపక్షములనెడి వ్యవహారము. కొన్నిపరిభాషలు (షష్ఠీస్థానేయోగా, (39) ఇత్యాదులు) సూత్రములుగ చెప్పబడినవి. ఇవియష్టాధ్యాయిలోనెచట పఠింపబడినవో వానికదియే దేశమగును. మరికొన్ని జ్ఞాపకసిద్ధములు. ఏసూత్రముచేనేవి జ్ఞాపితములగునో యాపరిభాషలకదియే దేశమగును. ఉపకారమునపేక్షించి యుపకారకమగు తనయొద్దకు (సంజ్ఞాపరిభాషలు) ఉపస్థితమయిన విధులకుపకారముచేయునపుడు యథోద్దేశపక్షము. సంజ్ఞాపరిభాషలు విధిదేశమునకు వెళ్లి విధులకుపకారముచే

యునపుడు కార్యకాలపక్షమగును. లక్ష్యానుసారముగ వీనిలోనొకపక్షమునాశ్రయింపవలెను. యథోద్దేశపక్షమున సంజ్ఞాపరిభాషలకు స్వదేశమే దేశము. ప్రకృతమునన్తరజ్గపరిభాషావిషయమై యథోద్దేశపక్షము స్వీకరింపబడెను. 'వాహ ఊఠ్, (330) సూత్రమున నీపరిభాష జ్ఞాపితమయినందున నీపరిభాషకదియే దేశము. కావుననీపరిభాష యారవయధ్యాయములోనిదగును. పరిభాషలు ప్రవర్తించుటకు కొన్నినిమిత్తములుండును. ప్రకృతపరిభాషకు నిమిత్తమన్తరజ్గశాస్త్రము. పరిభాషనుగుఱించి ప్రవృత్తినిమిత్తమే యసిద్ధమగునపుడు పరిభాష ప్రవర్తించదుగావున నిచటనీపరిభాష ప్రవర్తించదుకావున అకారలోపమసిద్ధముగాదని యాశయము. రాజ్ ఞ్ + అస్, జకారఞకారముల యోగమందు 'జ్ఞ, అనులిపియు ధ్వనియునగును. కావున రాజ్ఞః, అని సిద్ధించును. ఇట్లే అజాదివిభక్తులందు 'రాజ్ఞా, ఇత్యాదులగును.

* 354. నలోపః సుప్సంజ్ఞాతుగ్విధిషు కృతి 8-2-2. నలోపః ! సుప్.. తుగ్విధిషు। కృతి।

సుబ్విధౌ స్వరవిధౌ సంజ్ఞావిధౌ కృతి తుగ్విధౌ చ నలోపోఽసిద్ధో నాన్యత్ర। రాజాశ్వ ఇత్యాదౌ। ఇత్యసిద్ధత్వాదాత్వమేత్వమైస్త్వం చ న। రాజభ్యామ్। రాజభిః। రాజ్ఞే। రాజభ్యః। రాజ్ఞః। రాజ్ఞోః। రాజ్ఞామ్। రాజ్ఞి। రాజని। ప్రతిదీవ్యతీతి ప్రతిదివా। ప్రతిదివానౌ। ప్రతిదివానః। అస్య భవిషయేఽల్లోపే కృతే॥

354. నస్య లోపః=నలోపః, సుప్ చ, స్వరశ్చ, సంజ్ఞాచ, తుక్ చ=సుప్స్వరసంజ్ఞాతుకః. తేషాం విధయః, తేషు, సుప్...విధిషు. 'కృతి, అనునది తుగాగమమునకే విశేషణము. 'పూర్వత్రాసిద్ధమ్, సూ. చే, పూర్వశాస్త్రముగుఱించి నలోపమునకసిద్ధత్వము సంభవించుచుండ నీసూత్రము నియమార్థమగును. సుబాదివిధులకంటె నితరకార్యములు చేయునపుడు నలోపమునకసిద్ధత్వాభావమే యీనియమమునకు ఫ

లము. సుప్రత్యయనిమిత్తకకార్యము, స్వరము, సంజ్ఞ, కృత్ప్రత్యయము పరమగునపుడు విధింపబడు తుగాగమము, ఇవి చేయునపుడే నకారలోపమసిద్ధమగునుగాని తదితరములగు సవర్ణదీర్ఘాదికార్యములు 'రాజాశ్వః, (రాజ్ఞః అశ్వః) ఇత్యాదులందు చేయునపుడు నలోపమసిద్ధము గాదు. నియమశాస్త్రములు కార్యవిధాయకములగుచు సామాన్యశాస్త్రముయొక్క తాత్పర్యమును సంకోచముచేయునను పక్షమందు సుబాదివిధులు చేయునప్పుడీసూత్రమే నలోపమునకసిద్ధత్వమును విధించును. ఈయభిప్రాయముతోనే 'ఇత్యసిద్ధత్వా...న, అనివ్రాయబడెను. రాజభ్యామ్, రాజభ్యః, రాజభిః, అనుచోటులందు క్రమముగ సుబాశ్రితములయిన 'ఆత్వము, (సుపిచ,) ఏత్వము (బహువచనే) ఐసాదేశము, (అతోభిస) చేయునపుడీసూత్రముచే నలోపమసిద్ధమగుటవలననాత్వాదులు ప్రవర్తింపవు. రాజన్+ఙి. ఇచట 'విభాషా ఙిశ్యోః, సూ. చే, అకారలోపము వైకల్పికమగుటచే రాజ్ఞి, రాజని, అనురూపద్వయమగును.

వివ:—స్వరవిధికుదాహరణము, పఞ్చార్మమ్, ఇచట సమాసము చేసినపిదప నలోపము ప్రవర్తించిన పూర్వపదము (పఞ్చ) అవర్ణాన్తమగును. 'అర్మేచావర్ణం ద్వ్యచ్ త్ర్యచ్, (6-2-90) సూ. చే, పూర్వపదమునకాద్యుదాత్తము ప్రాప్తమగుచున్నది. నలోపమసిద్ధమగుటచే నాస్వరము రాదు. సంజ్ఞావిధికుదాహరణము, పఞ్చ, ఇచట నలోపోత్తరమున షట్సంజ్ఞ చేయునపుడసిద్ధమగుటవలన షట్సంజ్ఞ సిద్ధమగును. కావున 'నషట్స్వస్రాదిభ్యః, (309) సూ. చే, టాప్పు రాదు. తుగ్విధికుదాహరణము. వృత్రహభ్యామ్, వృత్రహన్ + భ్యామ్. 'వృత్రహన్, అనునది క్విబన్తమగుటచే నలోపము ప్రవర్తించినపిదప 'హ్రస్వస్య పితి, (6-1-71) సూ. చే, తుగాగమము ప్రాప్తమగుచున్నది. నలోపమసిద్ధమగుటవలననది రాదు. ప్రతిదీవ్యతి, అను నర్థమున ప్రతిపూర్వకదివుధాతువుకంటె కనిన్ప్రత్యయము. ప్రతిదివన్, అనియగును. సర్వనామస్థానము పరమగునపుడిది రాజన్‌శబ్దసదృశము. ఈశబ్దమునకు భసంజ్ఞావిషయమునసల్లోపము చేసినపిదప,

* 355. హలి చ. 7-2-77. హలి। చ। (ర్వోః। ఉపధాయాః। దీర్ఘః। ఇకః। ధాతోః)

రేఫవాన్తస్య ధాతోరుపధాయా ఇకో దీర్ఘః స్యాద్ధలి. నచాల్లోపస్య స్థానివత్త్వమ్ దీర్ఘవిధౌ తన్నిషేధాత్। బహిరఙ్గపరిభాషా తూక్తన్యాయేన న ప్రవర్తతే। ప్రతిదీవ్నః. ప్రతిదీవ్నే త్యాది। యజ్వా। యజ్వానౌ। యజ్వానః॥

355. రేఫవకారములన్తమందుగల ధాతువునకు హల్లు పరము గునప్పుడుపధాభూతమగు నిక్కునకు దీర్ఘమగును. 'ప్రతిదివ్ న్ + అస్, ఇచటనీసూత్రముచే దీర్ఘము ప్రవర్తించిన 'ప్రతిదీవ్నః, అగును. ఇట్లే ప్రతిదీవ్నా, ఇత్యాదులు. ఇకారమునకు దీర్ఘము చేయునపుడు శస్ నిమిత్తకమగు నల్లోపము 'అచః పరస్మిన్, (51) సూ. చే, స్థానివద్భావమునొందినచో ధాతువునకు హల్పరత్వము లేనందున దీర్ఘము రాకపోవును. కాని దీర్ఘము చేయునపుడు 'నపదాన్త, (52) సూ. చే, స్థానివద్భావము నిషిద్ధమైనందున దీర్ఘము ప్రవర్తించును. అన్తరఙ్గమగు దీర్ఘము త్రైపాదికమగుటచే పూర్వము చెప్పబడినయుక్తిచే నిచటనన్తరఙ్గపరిభాషయును ప్రవర్తించదు కావుననన్తరఙ్గమగు దీర్ఘము చేయునపుడు బహిరఙ్గమగు నల్లోపమసిద్ధమగునుగాన దీర్ఘము ప్రవర్తించదనుటకు వలనుపడదు. ఇష్టవాన్ (యాగమును చేసినవాడు) అనునర్థమున యజధాతుప్రకృతికక్వనిప్ప్రత్యయాన్తము యజ్వన్‌శబ్దము. ఇది సర్వనామస్థానమందు రాజన్‌శబ్దసదృశము.

* 356. న సంయోగాద్వమన్తాత్. 6-4-137. న। సంయోగాత్। వమన్తాత్। (అల్లోపః। అనః॥

వకారమకారాన్తసంయోగాత్పరస్యానోఽకారస్య లోపో న స్యాత్। యజ్వనః। యజ్వనా। యజ్వభ్యామిత్యాది। బ్రహ్మణః। బ్రహ్మణా। బ్రహ్మభ్యామిత్యాది॥

నకారముగాని మకారముగాని యంతమందుగల సంయోగముకంటె పరమగు 'అన్', లోనియకారమునకు లోపము రాదు. 'అల్లోపోఽనః, (235) సూ. చే, ప్రాప్తమగు నకారలోపమునీసూత్రము నిషేధించును. యజ్వనః, (యజ్వన్ + శస్) ఇది వకారాన్తసంయోగమునకుదాహరణము. ఇట్లే యజ్వనా, ఇత్యాదులు. యజ్వభ్యామ్ మొదలగు హలాదివిభక్తులలోనిది రాజన్‌శబ్దసదృశము. మాన్తసంయోగమునకుదాహరణము. బ్రహ్మణః, (బ్రహ్మన్ + శస్) బ్రహ్మన్ శబ్దము యజ్వన్‌శబ్దసమానము.

* 357. ఇన్‌హన్‌పూషార్యమ్ణాం శౌ। 6-4-12. ఇన్...మ్ణాం। శౌ। (ఉపధాయాః, దీర్ఘః)

ఏషాం శావేవోపధాయా దీర్ఘో నాన్యత్ర। ఇతి నిషేధే ప్రాప్తే॥

357. ఇన్, హన్, పూషన్, అర్యమన్, ఇవియన్తమందుగల యజ్ఞమునకు శిప్రత్యయము పరమగునపుడే ఉపధాదీర్ఘమగును, మిగిలినచోట రాదు. 'సర్వనామస్థానే (251) సూ. చే, ప్రాప్తమగు నుపధాదీర్ఘమునకిది నియామకము, 'జశ్శసోః శిః, సూత్రవిహితమగు శిప్రత్యయముకంటె భిన్నమయినవి పరమగునపుడుపధాదీర్ఘ నివృత్తి ఫలితమగును. ఇట్లు సిద్ధించినదే 'నాన్యత్ర, అనునది. వృత్రం హతవాన్ (వృత్రాసురుని చంపినవాడు) అనునర్థమున వృత్రశబ్దపూర్వక హన్ ధాతువుకంటె క్విప్పుచేసిన వృత్రహన్ శబ్దమగును. వృత్రహన్ + స్. ఇచటనీసూత్రముచే నుపధాదీర్ఘనిషేధము ప్రాప్తమగుచుండః—

* 358. సౌ చ. 6-4-13. సౌ। చ. (ఇన్...మ్ణామ్। ఉపధాయాః। దీర్ఘః। అసంబుద్ధౌ)

ఇన్నాదీనాముపధాయా దీర్ఘః స్యాదసంబుద్ధౌ సౌ పరే। వృత్రహా। హేవృత్రహన్। ఏకాజుత్తరపదే ణ ఇతి ణత్వమ్। వృత్రహణౌ। వృత్రహణః। వృత్రహణమ్। వృత్రహణౌ॥

358. ఇన్, హన్, పూషన్, అర్యమన్, ఇవియన్తమందుగల యఙ్గమునకు సంబుద్ధిభిన్నమగు సుప్ప్రత్యయము పరమగునప్పుడుపధాదీర్ఘమగును. వృత్రహన్ + స్, ఇచట పూర్వసూత్రప్రాప్తనిషేధమును బాధించి దీనిచే దీర్ఘమగును. సులోపనలోపములు. వృత్రహా. హేవృత్రహన్, రాజన్శబ్దసంబుద్ధిసదృశము. వృత్రహన్ + ఔ. 'ఏకాజుత్తరపదేణః (308) సూ.చే, ణత్వము. వృత్రహణౌ. ఇట్లే వృత్రహణః. వృత్రహణమ్. వృత్రహణా.

* 359. హో హన్తేః ఞ్ణిన్నేషు. 7-3-54. హః । హన్తేః । ఞ్ణిన్నేషు (కుః)

ఞితి ణితి చ ప్రత్యయే నకారే చ పరే హన్తేర్హకారస్య కుత్వం స్యాత్॥

359. 'హః, అనునది షష్ఠ్యేకవచనాన్తము. ఞ్ణిన్నేషు=ఞ్ చ, ణ్ చ, ఞ్ణౌ, తౌ ఇతౌ యయోస్తౌ, ఞ్ణితౌ, తౌ చ నశ్చ ఞ్ణిన్నాః తేషు. అఙ్గాధికారమువలన 'ప్రత్యయే, అనునది యాక్షేపలబ్ధమగును. హనధాతువునకవయవమగు హకారమునకు, ఞకార ణకారేత్సంజ్ఞకప్రత్యయముగాని, నకారముగాని పరమగునపుడు కుత్వము (ఘకారము) అగును.

* 360. హన్తేః 8-4-22. (రషాభ్యామ్। నః। ణః। ఉపసర్గాత్)

ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాత్పరస్య హన్తేర్నస్య ణత్వం స్యాత్। ప్రహణ్యాత్॥

360. వృత్రఘ్నః, ఇత్యాదులందు 'ఏకాజుత్తరపదేణః, మొదలగుసూత్రములచే ప్రాప్తమగు ణత్వమును వారించుటకై 'హన్తేరత్పూర్వస్య, అనుసూత్రమును విభాగముచేసి వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నాడు. అనువృత్తమగునుపసర్గశబ్దము 'తాత్ స్థ్యాత్తాచ్ఛబ్ద్యమ్, (దానియందున్నది దానిని బోధించుశబ్దముచే బోధింపబడును) అను న్యాయముచే నుపసర్గస్థమైనదానిని బోధించును. ఉపసర్గమందున్న రేఫ

షకారములకంటె పరమైన హన్ ధాత్వవయవనకారమునకు ణత్వమగును. ప్రహణ్యాత్, ప్రపూర్వకహన్ ధాతువునకు విధిలిఙ్ ప్రథమైకవచనము. ఈసూత్రముచేనిచట ణత్వము ప్రవర్తించును.

* 361. అత్పూర్వస్య. 8-4-22. (హన్తేః। నః। ణః)

హన్తేరత్పూర్వస్యైవ నస్య ణత్వమ్। నాన్యస్య। ప్రఘ్నన్తి। యోగవిభాగసామర్థ్యాదనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వేతి న్యాయం బాధిత్వా ఏకాజుత్తరపదే ఇతి ణత్వమపి నివర్త్యతే। నకారే పరే కుత్వవిధానసామర్థ్యాదల్లోపేన స్థానివత్। వృత్రఘ్నః। వృత్రఘ్నేత్యాది। యత్తు వృత్రఘ్న ఇత్యాదౌ వైకల్పికం ణత్వం మాధవేనోక్తం తద్భాష్యవార్త్తికవిరుద్ధమ్। ఏవం శార్ఙ్గిన్ యశస్విన్నర్యమన్ పూషన్। యశస్విన్నితి విన్ప్రత్యయే ఇనోఽనర్థకత్వేఽపి ఇన్హన్నిత్యత్ర గ్రహణం భవత్యేవ। 'అనినస్మన్గ్రహణాన్యర్థవతా చానర్థకేన చ తదన్తవిధిం ప్రయోజయన్తి ఇతి వచనాత్। అర్యమ్ణి। అర్యమణి। పూష్ణి। పూషణి॥

361. ప్రకృతోపయుక్తమగునంశమీసూత్రము. ఈసూత్రములోని కుపసర్గాత్తనునది యనువృత్తముగానందున 'ఏకాజుత్తరపదే ణః, మొదలగు ణత్వవిధాయకములన్నిటికినిది నియామకమే యగును. హన్ ధాత్వవయవనకారమునకు హ్రస్వాకారము పూర్వమందుగలదానికే ణత్వమగును. ఇతరమునకు రాదు. ఇతరనివృత్తి నియమఫలము. ప్రఘ్నన్తి, ప్రపూర్వకహన్ ధాతువునకు లట్ ప్రథమబహువచనము. ఇచట 'హన్తేః, సూ. చే, ప్రాప్తమగు ణత్వమీనియమముచే వారితమగును. వృత్రఘ్నః (వృత్రహన్ + శస్) ఇచట 'ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిషు చ, (1060) 'ఏకాజుత్తరపదే ణః, (308) 'కుమతి, చ (1061) 'హన్తేః, సూత్రములచే ణత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. పఞ్చమీన

మాసపక్షమందు 'అచః పరస్మిన్, సూ. చే, నల్లోపమునకు స్థానివద్భావమువలన 'వృత్రఘ్నః, అనుచోటనుత్తరపదమేకాచ్కమగును. 'అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా, (విధిశాస్త్రముగాని నిషేధశాస్త్రముగాని యితరముతో వ్యవధానములేనిదానికేయగును.) అను న్యాయముచేనీనియమము తనకవ్యవహితమగు 'హన్తేః, సూ. చే, విధింపబడు ణత్వమునకే గావలయును. ఇట్లయిన యోగవిభాగము సఫలముగాకపోవును. 'వృత్రఘ్నః, ఇత్యాదులందు ప్రాప్తమగు ణత్వమాత్రమునకు వ్యావృత్తియే యోగవిభాగఫలము. కావున యోగవిభాగసామర్థ్యమువలన బాధ్యసామాన్యచిన్తాపక్షము (స్వవిషయమున ప్రాప్తములగు శాస్త్రములన్నిటికిని బాధకమగును) నాశ్రయించుటచే పైన్యాయమును బాధించి అనన్తరమగు 'హన్తేః, సూ. చే, ప్రాప్తమగు ణత్వమునువలె వ్యవహితములగు 'ఏకాజుత్తర, ఇత్యాదిసూత్రములచే ప్రాప్తమగు ణత్వమునుగూడ నీనియమము వారింపజేయును. 'హోహన్తేః, సూ. చే, నకారము పరమగునపుడు కుత్వవిధానమునకు 'వృత్రఘ్నః, ఇత్యాదులే యుదాహరణములు. ఇచట నల్లోపమునకు 'అచః పరస్మిన్, సూ. చే, స్థానివద్భావము ప్రవర్తించినచో హకారమునకు నకారపరత్వముండదుగాన కుత్వమప్రాప్తమగును. కుత్వవిధానము వ్యర్థమగును. కావున కుత్వవిధానసామర్థ్యమువలననిచట స్థానిద్భావము రాదు. కుత్వము నిర్బాధకముగ ప్రవర్తించును. 'వృత్రఘ్నః, వృత్రఘ్నా, ఇత్యాదులగును. ఇచటనేణత్వముగూడ ప్రవర్తించదని చెప్పి 'వృత్రఘ్నః, అనియే భాష్యమందుదాహరింపడెను. కావున "వృత్రఘ్నః, అనుచోటనుత్తరపదమేకాచ్కము గానందున 'ఏకాజుత్తరపద, అనుసూత్రము ప్రవర్తింపకున్నను 'ప్రాతిపదికాన్త (1060) సూ. చే, వైకల్పికణత్వము ప్రవర్తించును. 'వృత్రఘ్ణః, వృత్రఘ్నః, అనిరూపద్వయమగును" అనుమాధవాచార్యగ్రన్థము భాష్యవిరుద్ధమని గ్రహించునది. ఇన్నన్తములగు శార్ఙ్గిన్, యశస్విన్, శబ్దములు, అర్యమన్, పూషన్ శబ్దములు ఉపధాదీర్ఘనియమవిషయమైనమాత్రము వృత్రహన్ శబ్దసదృశములు. శార్ఙ్గీ, శార్ఙ్గిణౌ, శార్ఙ్గిణః, ఇత్యా

దులు. యశోఽస్యాస్తి (కీర్తిగలవాడు) అనునర్థమున యశశ్శబ్దముకంటె "అస్మాయామేధాస్రజోవినిః, (5-2-121) సూ. చే, వినిప్రత్యయముచేసిన ‹యశస్విన్, అనియగును. ఇచట వినిప్రత్యయములోని ‹ఇన్, అనర్థకమైనందున ‹అర్థవద్గ్రహణపరిభాషచే నీకన్నుకు ‹ఇన్హన్, సూత్రమున గ్రహణము గలుగదు. కాన నీసూత్రము యశస్విన్శబ్దమువిషయమై ప్రవర్తింపకున్నది. కాని అర్థవద్గ్రహణపరిభాషకపవాదమైన' అనినస్మన్......ప్రయోజయన్తి. అనుపరిభాషచే యశస్విన్శబ్దమందును 'ఇన్హన్, సూత్రము ప్రవర్తించును. ‹అనినస్మన్, పరిభాషకర్థము= అన్, ఇన్, అస్, మన్ ఇవియేసూత్రమున గ్రహింపబడినను, అవి యర్థవత్తులయినను, అర్థశూన్యములయినను తదన్తవిధిని పొందును. ప్రకృతమున ‹శార్ఙ్గిన్ అనునది అర్థవత్తయిన ఇన్నన్తము. ‹యశస్విన్, అనునది యనర్థకమగునిన్నన్తము. అర్యమన్ + స్, ‹సౌచ, సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము. సులోపనలోపములు. అర్యమా, అర్యమణౌ, అర్యమణః, అర్యమణమ్, అర్యమణౌ, అర్యమ్ణః, అర్యమ్ణా, అర్యమభ్యామ్, అర్యమన్ + ఙి, ‹విభాషాఙిశ్యోః, సూ. చే, వైకల్పికమగునల్లోపము. అర్యమ్ణి. అర్యమణి. ఇత్యాదులు. పూషన్శబ్దము నిట్లేయూహింపదగును.

* 362. మఘవా బహులమ్. 6-4-128. మఘవా। బహులమ్. (తృ)

మఘవన్శబ్దస్యవా తృ ఇత్యన్తాదేశః స్యాత్। ఋఇత్॥

362. ‹మఘవా, అనుచోట ప్రథమావిభక్తి షష్ఠ్యర్థకము. మఘవన్శబ్దమునకు ‹తృ, అనునాదేశము బహులముగనగును. ఆదేశములోని ఋకారమిత్సంజ్ఞకమగుటవలన ‹అనేకాల్శిత్సర్వస్య›సూత్రమిచట ప్రవర్తింపదుగాన ‹అలోన్త్యస్య, సూత్రముచే, నిది యన్తాదేశమగును.

* 363. ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః. 7-1-70. ఉగిదచామ్। సర్వనామస్థానే। అధాతోః। (నుమ్)

అధాతోరుగితో నలోపినోఽఞ్చతేశ్చ నుమాగమః స్యాత్ సర్వనామస్థానే పరే। ఉపధాదీర్ఘః। మఘవాన్। ఇహ దీర్ఘే కర్తవ్యే సంయోగాన్తలోపస్యాసిద్ధత్వం న భవతి।బహులగ్రహణాత్। తథా చ శ్వన్నుక్షన్నితి నిపాతనాన్మఘశబ్దాన్మతుపా చ భాషాయామపి శబ్దద్వయసిద్ధిమాశ్రిత్యైతత్సూత్రం ప్రత్యాఖ్యాతమాకరే। హవిర్జక్షితి నిశ్శఙ్కం మఖేషు మఘవానసౌ। ఇతిభట్టిః। మఘవన్తౌ। మఘవన్తః। హే మఘవన్। మఘవన్తమ్। మఘవన్తౌ। మఘవతః। మఘవతా। మఘవద్భ్యామిత్యాది। తృత్వాభావే। మఘవా। ఛన్దసీ వనిపౌ చేతి వనిబన్తం మఘోనోదాత్తం ఛన్దస్యేవ। అన్తోదాత్తం తు లోకేఽపీతి విశేషః। మఘవానౌ। మఘవానః। సుటి రాజవత్॥

౩౬౩. ఉక్ ఇత్ యస్య=ఉగిత్ = ఉక్ ప్రత్యాహారవర్ణమిత్సంజ్ఞగాగలది. ‘అచ్పదము లుప్తనకారముగల అఞ్చుధాతుబోధకము.‘ అధాతోః, అనునది అఞ్చుధాతువునకసంభవముగాన నుగిత్తునకే విశేషణము. ధాతుభిన్నమగునుగిత్తునకు, లుప్తమగు నకారముగల యఞ్చుధాతువునకును సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు నుమాగమమగును. ‘మహ్యతే=పూజ్యతే, ఇతి మఘవాన్. (ఇంద్రుడు) మఘవన్ + స్, త్రాదేశము. మఘవత్ +స్. ‘మఘవత్, అనునది ధాతుభిన్నమగు నుగిత్తగుటచే నీసూత్రమువలన నుమాగమము. మఘవన్త్ +స్. సులోపసంయోగాన్తలోపములు. మఘవన్. ‘సర్వనామస్థానే, (251) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము. మఘవాన్. ‘కుర్వాన్, ఇత్యాదులందువలె నిచటనుపధాదీర్ఘము చేయునపుడు సంయోగాన్తలోపమసిద్ధమగుటచే నుపధాదీర్ఘమప్రాప్తమగుచున్నది. కాని యీసూత్రములోని బహులగ్రహణమువలన నిచటనసిద్ధము గాదు. ఇందు బహులగ్రహణమెట్లు ప్రమాణమగునను విషయమునే ‘తథాచ...భట్టిః, అనుగ్రన్థముచేనుప

పాదించుచున్నాడు. ‘శ్వన్నుక్షన్. .మఘవన్’, అనునణాదిసూత్రముచే
మఘధాతువునకు కనిప్రత్యయము, ప్రుమాగమము, హకారమునకు
ఘకారము, యీమూడింటిని నిపతించుటవలన ‘మఘవన్’, అనునకారా
న్తశబ్దము సిద్ధమగును. ధనవాచకమగు మఘశబ్దముకంటె ‘మఘమ
స్యాస్తి’, అనునర్థమున మతుప్ప్రత్యయమునుచేసినచో ‘మఘవత్’, అను
తకారాన్తశబ్దము సిద్ధమగును. మఘవత్ + స్, అనుచోట ‘అత్వసన్త
స్యచాధాతోః’, (248) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము, పిమ్మట ‘ఉగిద
చామ్’, సూ. చే, నుమాగమము ప్రవర్తించుటవలన ‘మఘవాన్’, అ
నురూపము సిద్ధమగును. ఇట్లు మఘవా, మఘవాన్, అనురూపద్వయ
ము లోకమందును సిద్ధమగుచుండ బహులముగ త్రాదేశమును విధిం
చు ‘మఘవా బహులమ్’, అనుసూత్రమనావశ్యకమని భాష్యమున ప్ర
త్యాఖ్యానము చేయబడినది. సూత్రారంభప్రత్యాఖ్యానపక్షములలో
ఫలభేదమున్న ప్రత్యాఖ్యానము దుష్టమగును. త్రాదేశపక్షమందు
(సూత్రారమ్భమందు) ఉపధాదీర్ఘము చేయునపుడు సంయోగాన్తలోప
మసిద్ధమయ్యేనని మఘవన్, అనియు, ప్రత్యాఖ్యానపక్షమందు ‘మఘ
వాన్, అనియునగును. కావుననారంభప్రత్యాఖ్యానములకు ఫలభేద
ము ప్రసక్తమగును. బహూనర్థాన్ లాతిగృహ్ణాతి, అనువ్యుత్పత్తిచే బ
హులపదమనేకార్థములకు సంగ్రాహకము. బహులపదార్థమునీశ్లోక
ము వివరించుచున్నది. శ్లో॥ క్వచిత్ప్రవృత్తిః క్వచిదప్రవృత్తిః క్వచిద్వి
భాషా క్వచిదన్యదేవ। శిష్టప్రయోగాననుసృత్య లోకే విజ్ఞేయమేతద్బ
హులగ్రహణే తు. అర్థము=బహుళగ్రహణముగల శాస్త్రములచే వి
ధింపబడు కార్యములు శిష్టుల (వైయాకరణుల) ప్రయోగముననుసరిం
చి కొన్నిలక్ష్యములందు నిత్యముగను, కొన్నిటియందు వికల్పముగను
ప్రవర్తించును. కొన్నిచోటులందు ప్రవర్తింపవు. మరికొన్నిచోటు
లందా సూత్రవిహితమగు కార్యముకంటెనన్యకార్యమును గూడ
సంపాదించును. ప్రకృతమునన్నిట్టి బహుళగ్రహణముండుటచే ‘మఘ
వాన్, అనుచోటనుపధాదీర్ఘము చేయునపుడు సంయోగాన్తలోపమసి
ద్ధముగాదను అన్యార్థమును చెప్పవచ్చును. ఇట్లు త్రాదేశపక్షమందును

‹మఘవాన్, మఘవా, అనురూపద్వయము సిద్ధమగుటచేనారంభప్రత్యాఖ్యానములకు షధైక్యము సిద్ధమగును. ‹హావిర్జక్షితి...మఘవానస్తా, అనుభట్టిప్రయోగముగూడ ‹మఘవాన్, అనునది లోకముననుండుటలో సాధకమగును. హేమఘవన్, మఘవన్తౌ, మఘవన్తః మఘవన్తమ్. మఘవన్తౌ, సర్వనామస్థానమందు తాదేశనుమాగమములచే నిట్టి రూపములగును. మఘవతః (మఘవన్ + శస్) మఘవద్భ్యామ్. మఘవత్సు ఇత్యాదులు తాదేశమువలన సిద్ధములగును. తాదేశాభావపక్షమున మఘవన్శబ్దము సర్వనామస్థానమందు రాజన్శబ్దసదృశము. మఘవా, మఘవానౌ, ఇత్యాదులు. ‹ఛన్దసీవనిపౌచ, సూ.చే, విహితమగు వనిప్ప్రత్యయాన్తమగు మఘవన్శబ్దము మధ్యోదాత్తస్వరకమగును. ఇది వేదమందే యుండును. ‹శ్వన్నుక్షన్, అనునుణాదిసూత్రముచే నిపతింపబడిన కనిప్ప్రత్యయాన్తమగు మఘవన్శబ్దమన్తోదాత్తము. ఇది లోకమందును ప్రయోగింపదగును.

* 364. శ్వయువమఘోనామతద్ధితే. 6-4-113. శ్వయువమఘోనామ్।అతద్ధితే।(అనః। భస్య। సంప్రసారణమ్)

అన్నన్తానాం భసంజ్ఞకానామేషామతద్ధితే పరే సంప్రసారణం స్యాత్। సంప్రసారణాచ్చ। ఆద్గుణః। మఘోనః। అన్నన్తానాం కిమ్। మఘవతః। మఘవతా। స్త్రియామ్। మఘవతీ। అతద్ధితే కిమ్। మాఘవనమ్। మఘోనా। మఘవభ్యామిత్యాది। శునః। శునా। శ్వభ్యామిత్యాది। యువన్శబ్దే వస్యోత్వే కృతే।

364. అన్నన్తములు, భసంజ్ఞకములునగు శ్వన్, యువన్, మఘవన్, శబ్దములకు తద్ధితభిన్నమగు ప్రత్యయము పరమగునపుడు సంప్రసారణమగును. మఘవన్ + శస్, సంప్రసారణము. మఘఉఅన్, సంప్రసారణాచ్చ (331) సూ.చే, పూర్వరూపము. మఘఉన్. ఆద్గుణః, సూ.చే, గుణము. మఘోనః, శ్వన్నాదులన్నన్తములే గాననీవిశేషణ మెందులకని 'అన్నన్తానాం కిమ్, అనుప్రశ్నకాశయము. ‹మఘవతః, ఇత్యా

దులలో నకారమునకు త్రాదేశము వచ్చినను ఏకదేశవికృతన్యాయముచే మఘవత్తునది అన్నన్తమగునుగాననిచట సంప్రసారణనివృత్తికొఱకు అకావిశేషణమావశ్యకమని సమాధానాశయము. విశేషణమున్నపుడును ఏకదేశవికృతన్యాయముచేనన్నన్తముకేయగుటవలన నల్లోపసంప్రసారణములు ప్రాప్తములగుచున్నవి. కాని ‘అనః’ అనుచోట నకారప్రశ్లేషముచేసి శ్రూయమాణనకారమన్తమందుగల అన్నన్తముల నన్నర్థము చేయుటవలన నివృత్తములగును. మఘవతః స్త్రీ అనునర్థమున ‘ఉగితశ్చ’ అనుసూ.చే, ఙీప్ప్రత్యయము ప్రవర్తించిన ‘మఘవతీ’ అనియగును అన్నన్తములనుటకిచట సంప్రసారణాభావమును ఫలమగును, ‘మఘవా దేవతా అస్య’ అనునర్థమున మఘవన్శబ్దముకంటె ‘సాస్య దేవతా’ (4-2-24) సూ. చే, అణ్ప్రత్యయమగుటవలన ‘మాఘవనమ్’ అనియగును. ‘అతద్ధితే’ అనునది లేనిచోనిచట తద్ధితము పరమగునపుడు సంప్రసారణము ప్రసక్తమగును. మఘవన్శబ్దమునకజాది ప్రత్యయములందు సంప్రసారణాదులవలన ‘మఘోనా, మఘోనే’ ఇత్యాదులగును. హలాదిప్రత్యయములందు నలోపమువలన మఘవభ్యామిత్యాదులగును. శ్వన్, యువన్, శబ్దములుగూడ సర్వనామస్థానమందు రాజన్శబ్దసదృశములు. శ్వన్శబ్దమునకు శసాద్యజాదిప్రత్యయములు పరమగునపుడు సంప్రసారణాదులచే ‘శునః, శునే’ ఇత్యాదులు, హలాదివిభక్తులలో నలోపమువలన శ్వభ్యామిత్యాదులునగును. యువన్శబ్దమునకజాదిప్రత్యయములందు సంప్రసారణపూర్వసవర్ణదీర్ఘములు ప్రవర్తించినయెడల ‘యూనః’ ఇత్యాదులగును. ఇచట యకారమునకును సంప్రసారణము ప్రాప్తమగుచుండ నిషేధించుచున్నాడు.

✻ 365. న సంప్రసారణే సంప్రసారణమ్. 6-1-37. న। సంప్రసారణే। సంప్రసారణమ్॥

సంప్రసారణే పరతః పూర్వస్య యణః సంప్రసారణం న స్యాత్। ఇతి యకారస్య నేత్వమ్। అతఏవ

జ్ఞాపకాదస్య సూత్రస్య యణః పూర్వం సంప్రసారణమ్।
పూనా। యువభ్యామిత్యాది అర్వా। హే అర్వన్॥

వివ. సంప్రసారణము పరమగునపుడు పూర్వమగు యణ్ణునకు సంప్రసారణము రాదు. 'యూనః, ఇత్యాదులలో యకారమునకీనిషేధమువలన సంప్రసారణము (ఇకారము) రాదు. ఇచట సవర్ణదీర్ఘము ప్రవర్తించినను 'అచః పరస్మిన్, సూ.చే, స్థానివద్భావమువలన సంప్రసారణపరత్వము సంభవించును. స్థానివద్భావమువలన యకారమునకు సంప్రసారణమునకును మధ్యనున్న ఉకారము వ్యవధాయకమగుటచే సంప్రసారణపరత్వము లేసందుననిచట నీనిషేధము ప్రవర్తింపకున్నది గాని యీనిషేధారమ్భసామర్థ్యమువలన వ్యవధానమున్నను నిషేధప్రవృత్తి యఙ్గీకరింపబడుటచే దోషములేదని తెలియనగును. యువన్ + అస్ అనుచోట యకారవకారములకొకేసమయమున సంప్రసారణము ప్రవర్తించినచో నీనిషేధము వ్యర్థమగునుగాన నీషేధారమ్భసామర్థ్యమువలన పరయణ్ణునకే పూర్వము సంప్రసారణమని చెప్పవలయును. అపుడు సంప్రసారణపరత్వముగూడ సంభవించునుగాన పూర్వయణ్ణుకు ప్రాప్తమగు సంప్రసారణమును నిషేధించుటవలననీసూత్రము సార్థకమగును. 'యువన్, ఇత్యాదులలో సంప్రసారణాశ్రయములగు వర్ణములు భిన్నములగుటవలన 'లక్ష్యేలక్షణం సకృదేవ ప్రవర్తతే, నాసకృత్, (ఒకలక్ష్యమందొకలక్షణమొకసారే ప్రవర్తించును గాని యనేకసారులు ప్రవర్తించదు) అనునిషేధము ప్రవర్తించదని తెలియనగును. అర్వన్శబ్దము సుప్రత్యయము పరమగునపుడు రాజన్శబ్దసదృశము. అర్వా, హే అర్వన్.

* 366. అర్వణస్త్రసావనఞః. 6-4-12. అర్వణః। తృ। అసౌ అనఞః,

నఞారహితస్యార్వన్నన్తస్యాఙ్గస్య తృ ఇత్యన్తాదేశః స్యాన్న తు సౌ। ఉగిత్వాన్నుమ్। అర్వన్తౌ,

అర్వాన్తౌ అర్వాన్తమ్ అర్వన్తౌ। అర్వతః అర్వతా।
అర్వద్భ్యామిత్యాది। అనఞః కిమ్. అనర్వా। యజ్వవత్॥

366. ‘అనఞః’ అనునది బహువ్రీహి. (నవిద్యతే నఞ్ యస్య) ఇట్లు చెప్పుటలో ‘వాజమర్వత్సు’ అనుప్రయోగము సాధకమగును. ‘అనఞః’ అనునది తత్పురుషమనిన నఞ్ భిన్నమగుదానికంటె పరమగు నర్వన్‌శబ్దమునకు త్రాదేశమగునని యర్థమగును. పూర్వపదమున్నపుడే యాదేశము వచ్చునుగాని ‘అర్వత్సు’ ఇత్యాదులందు రాకపోవును. నఞుతో శూన్యమగు నర్వన్‌శబ్దాన్తాఙ్గమునకు త్రాదేశమగును, ప్రథమైకవచనము పరమగునపుడు రాదని సూత్రార్థము. ఆదేశమున ఋకారమిత్సంజ్ఞకము. అర్వన్ + జౌ, త్రాదేశము. అర్వృత్ + జౌ, ఉగిత్తగుటచే ‘ఉగిదచామ్’ (363) సూ. చే, నుమాగమము, అర్వన్తౌ. సర్వనామస్థానమున త్రాదేశనుమాగమములవలన ‘అర్వన్తః’, అర్వన్తమ్, అర్వన్తౌ, అనియగును. మిగిలిన విభక్తులందు త్రాదేశమువలన అర్వతః, (అర్వన్ + శస్) అర్వద్భ్యామ్, ఇత్యాదులగును. అనఞః కిమ్? దీనికి వ్యావర్త్యమేమని ప్రశ్నాశయము. యజ్వన్‌శబ్దసదృశమగు అనర్వన్‌శబ్దము వ్యావర్త్యమని సమాధానాశయము. అనర్వన్‌శబ్దము నఞ్ సహితమయినందున త్రాదేశము రాదు.

* 367. పథిమథ్యృభుక్షామాత్, 7-1-85. పథి...క్షామ్। ఆత్। (సౌ)

ఏషామాకారోఽన్తాదేశః స్యాత్ సౌ పరే। ఆ ఆదితి ప్రశ్లేషేణ శుద్ధాయా ఏవ వ్యక్తేర్విధానాన్నానునాసికః॥

367. పథిమథ్యృభుక్షామనునది ద్వన్ద్వము. (పన్థాశ్చ, మన్థాశ్చ, ఋభుక్షాశ్చ, పథిమథ్యృభుక్షాణః తేషామ్) పథిన్, మథిన్, ఋభుక్షిన్, శబ్దములకు ప్రథమైకవచనము పరమగునపుడాకారమన్తాదేశ

మగును. అనునాసికమగు నకారస్థానమందాన్తరతమ్యమువలన ననునా సికాకారము ప్రాప్తమగుచున్నదిగాని 'ఆత్త్వనచోటనాకారవ ...ష మును జేసితత్సామర్థ్యమువలన శుద్ధమగునాకారమును విధించుటచేనను నాసికాకారము నివృత్తమగును. పథిన్ + స్. పథిఆ + స్.

* 368. ఇతోఽత్సర్వనామస్థానే. 7-1-86. ఇతః। అత్। స ర్వనామస్థానే। (పథిమథ్యృభుక్షామ్)
పథ్యాదేరికారస్యాకారః స్యాత్సర్వనామస్థా నే పరే॥

368. పథిన్, మథిన్, ఋభుక్షిన్, శబ్దములయొక్క ఇకారము నకు సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు అకారమాదేశమగును. పథ ఆ+స్.

* 369. థో న్థః. 7-1-87. థః। న్థః। (పథిమథోః। సర్వనా మస్థానే)
పథిమథోస్థస్య న్థాదేశః స్యాత్సర్వనామస్థానే పరే। పన్థాః। పన్థానౌ। పన్థానః। పన్థానమ్। పన్థానౌ॥

369. ఋభుక్షిన్శబ్దమున థకారమసంభవమగుటవలన నాశబ్ద మనువృత్తముగాదు. పథిన్, మథిన్శబ్దములయొక్క థకారమునకు స ర్వనామస్థానము పరమగునపుడు, న్థాదేశమగును. స్థాన్యాదేశములలో ని అకారముచ్చారణార్థము. (పథఆ + స్) పన్థఆ + స్, సవర్ణదీర్ఘము. రుత్వవిసర్గములు. పన్థాః. పథిన్ + ఔ, అత్వము, న్థాదేశము, సర్వనా స్థానే (251) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము. పన్థానౌ, పన్థానః, పన్థానమ్ పన్థానౌ. రూపములునిట్లే.

* 370. భస్య టేర్లోపః. 1-7-89. భస్య। టేః। లోపః। (పథి మథ్యృభుక్షామ్)
భసంజ్ఞకస్య పథ్యాదేష్టేర్లోపః స్యాత్. ప

థః। పథా। పథిభ్యామిత్యాది. ఏవం మన్థాః। ఋభుక్షాః। స్త్రియాం నాన్తలక్షణే ఙీపి భత్వాట్టిలోపే న। సుపథీ। సుమథీ। నగరీ. అనృభుక్షీ సేనా। అత్వం నపుంసకే న భవతి। నలుమతేతి ప్రత్యయలక్షణనిషేధాత్। సుపథివనమ్ (వా) సంబుద్ధౌ నపుంసకానాం నలోపో వా వాచ్యః। హే సుపథిన్, హే సుపథి। 'న లోపః సుప్స్వర' ఇతి నలోపస్యాసిద్ధత్వాద్ధ్రస్వస్య గుణో న। ద్వివచనే భత్వాట్టిలోపః। సుపథీ। శౌ సర్వనామస్థానత్వాత్ సుపన్థాని। పునరపి సుపథి। సుపథీ। సుపన్థాని। సుపథా। సుపథే। సుపథిభ్యామిత్యాది॥

370. భసంజ్ఞకములగు పథ్యాదులయొక్క టిసంజ్ఞకమునకు లోపమగును. పథిన్ + శస్. పథఃఇత్యాదులగును. హలాదివిభక్తులందు నలోపమగును. పథిభ్యామిత్యాదులు. ఇట్లే మథిన్, ఋభుక్షిన్ శబ్దములుగూడనూహింపదగును. ప్రసక్తికములగు విషయములను చెప్పుచున్నాడు. సుపథిన్ (శోభనః, పంథాః యస్యాం) శబ్దమునకు స్త్రీలిఙ్గమున 'ఋన్నేభ్యో ఙీప్' (307) సూ. చే, నకారాన్తనిమిత్తకమగు ఙీప్ప్రత్యయమగును. ఙీప్ప్రత్యయము వచ్చినపుడు పూర్వమునకు భసంజ్ఞయుండుటవలన నీసూత్రముచే టిలోపము ప్రవర్తించిన సుపథీ (నగరీ) అనియగును. స్త్రీలిఙ్గమగు సుమథిన్ శబ్దమునిట్లే. (నవిద్యతే ఋభుక్షాయస్యామ్=అనృభుక్షీ (సేనా) ఇదియును సుపథిన్ శబ్దసదృశమే, శోభనః పన్థా యస్య తత్ సుపథిన్, నపుంసకమున ప్రథమైకవచనము లుక్కుచేనపహృతమగుటచేతను, 'నలుమతాఙ్గస్య' అను నిషేధముచే ప్రత్యయలక్షణము ప్రవర్తింపకపోవుటచేతను, సుపథిన్ + (స్) అనుచోట 'పథిమథ్యృభుక్షామ్' సూ. చే, నాత్వము ప్రవర్తించదు. పదమగుట వలన నలోపమగును. సుపథి (వనమ్) (వా) "సంబుద్ధౌ...వాచ్యః" నపుంసకలిఙ్గములకు సంబుద్ధి పరమగునపుడు నలోపము వికల్పముగ జెప్పదగును. సంబుద్ధి లుక్కుచేనపహృతమైనందున సంబుద్ధిపరత్వము సంభ

వింపకపోవుటచే 'నఙిసంబుద్ధ్యోః, (353) నిషేధము ప్రవర్తించదుగావున నలోపము నిత్యముగ ప్రాప్తమగుచుండ వికల్పార్థమీవార్త్తికమారబ్ధమయ్యెను. హేసుపథిన్, హేసుపథి, నలోపపక్షమందు 'నలోపః సుప్స్వర, (354) సూ. చే, నలోపమసిద్ధమగుటవలన సుబాశ్రియమైన 'హ్రస్వస్య గుణః, (243) సూ. చే, గుణము ప్రవర్తించదు. సుపథిన్ + శీ (ఔ) ద్వివచనము పరమగునపుడు భసంజ్ఞయుండుటవలన టిలోపమగును. సుపథీ. సుపథిన్ + శి, ఇచట సర్వనామస్థానము పరమగుటచే, అత్వన్థాదేశోపధాదీర్ఘములు ప్రవర్తించును. సుపన్థాని, ఇట్లే ద్వితీయావిభక్తియందును ప్రక్రియనూహింపదగును. తృతీయాద్యజాది విభక్తులందు భసంజ్ఞయుండుటవలన టిలోపము. సుపథా, ఇత్యాదులు. హలాదివిభక్తులందు నలోపము. సుపథిభ్యామ్, (సుపథిన్ + భ్యామ్) ఇత్యాదులు.

* 371. ష్ణాన్తా షట్. 1-1-24. ష్ణాన్తా। షట్। (సంఖ్యా)
షాన్తా నాన్తా చ సంఖ్యా షట్సంజ్ఞా స్యాత్।
షడ్భ్యోలుక్। పఞ్చ 2. సంఖ్యా కిమ్. విప్రుషః। పామానః। శతాని సహస్రాణీత్యత్ర సన్నిపాతపరిభాషయా నలుక్। సర్వనామస్థానసన్నిపాతేన కృతస్య నుమస్తద్విఘాతకత్వాత్। పఞ్చభిః। పఞ్చభ్యః।షట్ చతుర్భ్యశ్చేతినుట్॥

371. 'ష్ణాన్తా, అనునది ద్వన్ద్వగర్భితమగు బహువ్రీహి. షశ్చ, నశ్చ, ష్ణౌ, తౌ అన్తౌయస్యాః. సంఖ్యా అనునది విశేష్యము. షకారాన్తముగాని, నకారాన్తముగాని అయిన సంఖ్యావాచకము షట్సంజ్ఞకమగును. పఞ్చన్శబ్దము నిత్యబహువచనాన్తము. పఞ్చన్ + జస్. శస్. 'షడ్భ్యో లుక్, (262) సూ. చే, జశ్శస్సులకు లుక్కగును. పఞ్చ 2. సంఖ్యాపదమనువర్త్తించనిచో షకారాన్తమైన విప్రుష్శబ్దమునకు, నకారాన్తమగు పామన్శబ్దమునకును షట్సంజ్ఞప్రసక్తమగును. అపుడు 'విప్రుషః, పామానః, అను-చోట జస్సునకు లుక్కు ప్రసక్తమగును. శత,

సహస్ర, శబ్దములకు జశ్శస్సులందు సర్వనామస్థాననిమిత్తకమగు 'నపుంసకస్య ఝలచః, (315) సూ. చే, నుమాగమము, ఉపధాదీర్ఘమును ప్రవర్తించిన 'శతాని, సహస్రాణి' అనురూపములగును. నుమాగమము వలననివి నాన్తసంఖ్యావాచకములగుటచే షట్సంజ్ఞ ప్రాప్తమగుచున్నది. అట్లయిన జశ్శస్సులకు లుక్కు ప్రసక్తమగును. కాని సన్నిపాతపరిభాషచే లుక్కు ప్రవర్తించదు. సర్వనామస్థానసంబంధమువలన ప్రవృత్తమయిన నుమాగమము షట్సంజ్ఞాద్వారా సర్వనామస్థానవిఘాతకముగాదు. పఞ్చభిః పఞ్చభ్యః, 2. ఇచట 'న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య, (237) సూ. చే, నలోపమగును. పఞ్చన్ + ఆమ్, 'షట్చతుర్భ్యశ్చ, (339) సూ. చే, నుడాగమము. పఞ్చన్ + నామ్, ఇట్లుండ.

* 372. నోపధాయాః. 6-4-7. ఉపధాయాః। (నామి। దీర్ఘః)

నాన్తస్యోపధాయా దీర్ఘః స్యాన్నామి పరే। నలోపః। పఞ్చానామ్। పఞ్చసు। పరమపఞ్చ। పరమపఞ్చానామ్।గౌణత్వే తు న లుగ్నుటౌ। ప్రియపఞ్చా। ప్రియపఞ్చానౌ। ప్రియపఞ్చానః। ప్రియపఞ్చామ్। ఏవం। సప్తన్ నవన్। దశన్.

372. న, అనునది లుప్తషష్ఠ్యన్తము, అఙ్గమునకు విశేషణము. నకారాన్తమగునఙ్గమునకు 'నామ్, పరమగునపుడుధాదీర్ఘమగును. పఞ్చన్ + నామ్, పఞ్చాన్ + నామ్, నలోపము, పఞ్చానామ్. ఇచట నలోపమసిద్ధమగుటవలన 'నామి, (210) సూ. చే, దీర్ఘమప్రాప్తమగుచుండనీసూత్రమారంభింపబడెను. పఞ్చసు. ఇట్లే 'పరమపఞ్చన్శబ్దము. పరమపఞ్చన్ + ఆమ్. ఇచట షట్సంజ్ఞకమగు పఞ్చన్శబ్దముయొక్కయర్థము ప్రధానమగుటచే 'షట్చతుర్భ్యశ్చ, సూ. చే, నుడాగమము ప్రవర్తించును. కావున 'పరమపఞ్చానామ్, అనియగును. 'ప్రియాః, పఞ్చయస్య, ప్రియపఞ్చన్. ఇచట పఞ్చన్శబ్దార్థమన్యపదార్థ

మునుగుణించి యుపసర్జనముగుటచే జశ్శస్సులకు లుక్కుగాని 'అమ్,నకు నుడాగమముగాని ప్రవర్తించదు. గౌణమున ప్రవర్తించకపోవుటలో సూత్రములోని బహువచనములే ప్రమాణము. కావుననీశబ్దము సర్వ నామస్థానమందు హలాదివిభక్తులందును రాజన్ శబ్దసదృశము. శస్ మొదలగునజాదివిభక్తులందల్లోపము. చకారమునకు పరముగనున్న నకారమునకు శ్చుత్వమునగును. ప్రియపఞ్చః, ప్రియపఞ్చామ్, ఞకారద్వయమధ్యను చకారముండును. సప్తన్, నవన్, దశన్, శబ్దములు పఞ్చన్ శబ్దసదృశములు.

* 373. అష్టన ఆ విభక్తౌ. 7-2-84. అష్టనః। ఆ। విభక్తౌ। (హలి)

అష్టన ఆత్వం స్యాద్ధలాదౌ విభక్తౌ॥

373. అష్టన్ శబ్దమునకు హలాదివిభక్తి పరమగునపుడాకారమన్త్యాదేశమగును.

* 374. అష్టాభ్య ఔశ్. 7-1-21. అష్టాభ్యః। ఔశ్। (జశ్శసోః)

కృతాకారాదష్టనః పరయోర్జశ్శసోరౌశ్ స్యాత్। అష్టభ్య ఇతి వక్తవ్యే కృతాత్వనిర్దేశో జశ్శసోర్విషయే ఆత్వం జ్ఞాపయతి। వైకల్పికత్వం చేదమష్టన ఆ త్వమ్। అష్టనో దీర్ఘాదితి సూత్రే దీర్ఘగ్రహణాత్ జ్ఞాపకాత్। అష్టౌ 2. పరమాష్టౌ। అష్టాభిః। అష్టాభ్యః 2. అష్టానామ్। అష్టాసు। ఆత్వాభావే, అష్ట, అష్ట, ఇత్యాది పఞ్చవత్। గౌణత్వే త్వాత్వాభావే రాజవత్। శసి। ప్రియాష్ట్ణః। ఇహ పూర్వస్మాదపి విధావల్లోపస్య స్థానివత్త్వాన్న ష్టుత్వమ్। కార్యకాలపక్షే బహిరఙ్గస్యాల్లోపస్యాసిద్ధత్వాద్వా। ప్రియాష్ట్ణ ఇత్యాది జశ్శసోరనుమీయమానమాత్వం ప్రాధా

న్య ఏవ। సతు గౌణతాయామ్। తేన ప్రియాష్ట్నో హలాదావేవ వైకల్పికమాత్వమ్। ప్రియాష్టాభ్యామ్। ప్రియాష్టాభిః। ప్రియాష్టాభ్యః। 2. ప్రియాష్టాసు. శ్లో॥ ప్రియాష్ట్నో రాజవత్సర్వం హాహావచ్చాపరంహలి। భష్భావః। జశ్త్వచర్త్వే। భుత్। భుద్। బుధౌ। బుధః। బుధా। భుద్భ్యామ్। భుత్సు॥

374. ఆత్వమును పొందిన అష్టన్‌శబ్దముకంటె పరములగు జశ్శస్సులకు జౌ (శ్) ఆదేశమగును. ఇది శిత్తగుటచే సర్వమునకాదేశమగును. హలాదివిభక్తులందే ఆత్వమును విధించుటవలన జశ్శస్సులుపరమగునపుడాత్వమునకుపాయమును జూపుచున్నాడు. సూత్రమున 'అష్టాభ్యః, అనునది కృతాత్వమునకనుకరణముగాని, 'అష్టన ఆవిభక్తౌ, సూత్రముచే విహితమగునాత్వమువలన సిద్ధమయినదిగాదు. అట్లయిన వక్ష్యమాణజ్ఞాపకముచేనాత్వము వికల్పముగావున గురుభూతమగు 'అష్టాభ్యః, అనుదానిని విడిచి లఘుభూతమగు 'అష్టభ్యః, అనుదానినే చెప్పును. ఇట్లీకృతాత్వనిర్దేశము జశ్శస్సులు పరమగునపుడాత్వమును జ్ఞాపనచేయును. అష్టన్‌శబ్దమునకు సూత్రముచే విహితమయినట్టియు, జ్ఞాపకముచే సిద్ధమయినట్టియునగు నీరెండువిధములగునాత్వము వికల్పముగనగును. ఇట్లు చెప్పుటలో 'అష్టనో దీర్ఘాత్, అనుసూత్రమందలి దీర్ఘగ్రహణము ప్రమాణము. సర్వనామస్థానభిన్నవిభక్తి, దీర్ఘాన్తమగు నష్టన్‌శబ్దముకంటె పరమగునపుడుదాత్తమగునని సూత్రార్థము. ఉదా॥ అష్టాభిః. 'అష్టభిః, అనుచోట భిస్సునకుదాత్తమును వారించుటకై 'దీర్ఘాత్, అనువిశేషణము. ఆత్వము నిత్యమైనచో 'అష్టభిః, ఇత్యాదిరూపములే యసంభవములుగాన నీవిశేషణము వ్యర్థమయి సామాన్యముగనాత్వవికల్పమున జ్ఞాపకమగును. అష్టన్ + జస్. శస్. అష్టన్‌శబ్దమునకాత్వము, (జ్ఞాపకసిద్ధము) జశ్శస్సులకు జౌశాదేశము, వృద్ధి. అష్టౌ 2. జౌశాదేశమఙ్గాధికారస్థమగుటవలన తదన్తముకంటె పరములగు జశ్శస్సులకునాదేశమగును. పరమాష్టౌ. ఆత్వపక్షమున అష్టాభిః

(అష్టన్ + భిస్) అష్టాభ్యః. అష్టన్ + ఆమ్. ఇచట 'షట్చతుర్భ్యశ్చ, సూత్రముచే నుడాగమముచేసినచో హాలాదివిభక్తి పరమందుండును గాన ఆత్వము ప్రవర్తించిన 'అష్టానామ్, అనియగును. అష్టాసు. ఆత్వాభావపక్షమందు అష్టన్శబ్దము పఞ్చన్శబ్దసదృశము. అష్టఇత్యాదులగును. (ప్రియాః అష్టౌ యస్య) ప్రియాష్టన్ + స్. అష్టన్శబ్దార్థముపసర్జనమైనపుడు ఆత్వాభావపక్షమున ప్రియాష్టన్శబ్దము రాజన్శబ్దసదృశము. ప్రియాష్టా, ప్రియాష్టానౌ, ప్రియాష్టానః, ప్రియాష్టానమ్, ప్రియాష్టానౌ. ప్రియాష్టన్ + శస్, ఇచటనల్లోపముచేప్రియాష్ట్నః, అనియగును. 'అచః, పరస్మిన్, అనుసూత్రమున స్థానిభూతమగునచ్చుకంటె పూర్వమగు వర్ణముకంటె పరమగుదానికి కార్యము చేయునపుడజాదేశము స్థానివద్భావమునొందునను పఞ్చమీసమాసపక్షము నాశ్రయించుటవలన నిచట నల్లోపము స్థానివంటిదగుటచే అకారవ్యవధానముండునుగాన నకారమునకు ష్టుత్వము రాదు. లక్ష్యానుసారముననిచటనన్తరఙ్గపరిభాషవిషయమై కార్యకాలపక్షము నాశ్రయించుటవలన నన్తరఙ్గము (ష్టుత్వము) త్రైపాదికమైనను పరిభాష ప్రవర్తించును. కావుననన్తరఙ్గమగు ష్టుత్వము చేయునపుడజాదిప్రత్యయనిమిత్తకమగుటవలన బహిరఙ్గమగునల్లోపమసిద్ధమగుటవలనగూడనిచట ష్టుత్వమును వారింపవచ్చును. ప్రియాష్ట్నః, ప్రియాష్ట్నా, ఇత్యాదులగును. [illegible] విధాయకసూత్రమున 'అష్టాభ్యః, అనియనక 'అష్టాభ్యః, అనుబహువచననిర్దేశమువలన లుక్ నుడాగమములవలె, అష్టన్శబ్దార్థము ప్రధానమగునపుడే ఔశాదేశమగును. ఔశ్విధిలో కృతాత్వానుకరణమువలన నూహింపబడినాత్వమును అష్టన్శబ్దార్థప్రాధాన్యమందే ప్రవర్తించుట యుచితముగాన గౌణమున ప్రవర్తించదు. కావున ప్రియాష్టన్శబ్దమునకు హాలాదులందే వైకల్పికమగునాత్వముగును. ప్రియాష్టాభ్యామ్, ప్రియాష్టాభిః. ఇత్యాదులు. పై యర్థమునే కారికచే సంగ్రహించుచున్నాడు. శ్లో॥ ప్రియాష్టౌ...హాలి. ప్రియాష్టన్శబ్దము రాజన్శబ్దసదృశము. హాలాదివిభక్తులందు మాత్రమాత్వపక్షమున [illegible]హాశబ్దసదృశరూపములుగూడనగునని యర్థము. బుధ (అవగమనే)

ధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయముచేసినచో బుధ్‌శబ్దము సిద్ధమగును. (తెలిసికొనువాడు) బుధ్ + స్, సులోప భష్భావములు, భుధ్, జశ్త్వచర్త్వములు. భుత్, భుద్. బుధౌ, బుధః, బుధా, భుద్భ్యామ్, భుత్సు.

వివ:—త్రైపాదికమగు ష్టుత్వము చేయునపుడు 'పూర్వత్రాసిద్ధే నస్థానివత్', (త్రైపాదికకార్యము చేయునపుడాదేశము స్థానివద్భావమునొందదు) అను నిషేధమువలననల్లోపమునకు స్థానివద్భావనిషేధము ప్రాప్తమగుచున్నది. కాని తస్య దోషః సంయోగాదిలోపలత్వణత్వేషు (సంయోగాదిలోపము=స్కోః సంయోగాద్యోః, (382) లత్వము=అచి విభాషా. (8-2-31) ణత్వము=రషాభ్యాం నోణః (236) ఇవి చేయునపుడు స్థానివద్భావనిషేధమునకు నిషేధమును జెప్పవలయును) అనుదానిచేనిచట స్థానివద్భావనిషేధము ప్రవర్తించదు. కావుననీయభిప్రాయముతో మొదటిసమాధానము జెప్పబడెను. 'తస్య దోషః, అను వచనములోని ణగ్రహణము దీక్షితరచితశబ్దకౌస్తుభమందు ప్రత్యాఖ్యాతమయినందున ణత్వము చేయునపుడు పూర్వోక్తస్థానివద్భావనిషేధము ప్రవర్తించుననుయాశయముతో రెండవసమాధానము జెప్పబడెను.

* 375. ఋత్విగ్దధృక్స్రగ్దిగుష్ణిగఞ్చుయుజిక్రుఞ్చాం చ.
3-2 59. ఋత్విక్...ఞ్చాం చ। (ధాతోః, క్విన్)
ఏభ్యః క్విన్ స్యాత్। అలాక్షణికమపి కించిత్కార్యం నిపాతనాల్లభ్యతే। నిరుపపదాద్యుజేః క్విన్। కనావితౌ॥

375. (ఋతు) యజ్, ధృష్, సృజ్, దిశ్, (ఉద్) స్నిహ్, అఞ్చు, యుజ్, క్రుఞ్చు, ఈధాతువులకంటె క్విన్ప్రత్యయమగును. 'ఋత్విక్, దధృక్, ఇత్యాదులందప్రాప్తములగు కుత్వద్విత్వాదులకుపాయమును ప్రదర్శించుచున్నాడు. అలాక్షణికమపి.....లభ్యతే. శాస్త్రము (సూత్రాదులు) వలననప్రాప్తములగు కొన్నికార్యములు శాస్త్రకారుల సిద్ధరూపనిర్దేశమువలన లభ్యములగుననియర్థము. యజ్‌ధాతు

వుకంటె క్విన్ప్రత్యయవిధానమునకు ముందుచెప్పబోవు 'క్విన్ప్రత్యయస్య కుః, (379) సూ. చే, విహితమగు కుత్వము ఫలము. ఈకుత్వము, యుజ్శబ్దమునకు 'యుజేరసమాసే (378) సూ. చే, విహితమగు నుమాగమమునకగును. ఆనుమాగమమసమాసమందే విధింపబడినది. 'సుయుజ్' ఇత్యాదిసమాసములందు 'చోః కుః' (380) సూత్రముచేతనే కుత్వము సిద్ధమగుటచే క్విప్క్విన్ప్రత్యయములలో భేదము లేదు. కావుననుపపదరహితమగు అనగా కేవలమగు యుజధాతువుకంటె నీసూత్రముచే క్విన్ప్రత్యయమగునని ఫలితమగును. క్విన్ప్రత్యయమున కకారనకారములిత్సంజ్ఞకములు. ఇకారముచ్చారణార్థము.

* 376. కృదతిఙ్ 3-1-93 కృత్, అతిఙ్, (ధాతోః, ప్రత్యయః) సన్నిహితే ధాత్వధికారే తిఙ్భిన్నః ప్రత్యయః కృత్సంజ్ఞః స్యాత్.

376. సమీపమందున్న 'ధాతోః' (3-1-91) అనునధికారమున ధాతువుకంటె విహితమై తిఙ్భిన్నమయిన ప్రత్యయము కృత్సంజ్ఞకలదగును. ఈసూత్రముచే విహితమగుక్విన్ప్రత్యయము కృత్తగును. యుజ్ + వ్, అనియుండ.

* 377. వేరపృక్తస్య 6-1-67 వేః, అపృక్తస్య, (లోపః) అపృక్తస్య వస్య లోపః స్యాత్। కృత్తద్ధితేతిప్రాతిపదికత్వాత్స్వాదయః॥

377. ఇత్సంజ్ఞారహితములగు క్విన్, క్విప్, విచ్, మొదలగునవి 'వి' అనుపదముచే గ్రహింపబడును. అపృక్తసంజ్ఞకమగు 'వి' అనుదానికి (వ్) లోపమగును. క్విన్ప్రత్యయము కృత్సంజ్ఞకమగుటచే తదన్తము, కృత్తద్ధిత (180) సూ. చే, ప్రాతిపదికమగును, గనుక యుజ్శబ్దముకంటె స్వాదులుత్పన్నములగును.

* 378. యుజేరసమాసే 7-1-71 యుజేః, అసమాసే, (సర్వనామస్థానే, నుమ్)

యుజేః సర్వనామస్థానే నుమ్స్యాదసమాసే। సులోపః। సంయోగాన్తలోపః॥

378 'యుజ్' అనుదానికి సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు నుమాగమమగును, సమాసమున రాదు. యుజ్+స్, యున్జ్+స్. సులోపసంయోగాన్తలోపములు. యున్, ఇట్లుండ.

* 379. క్విన్ప్రత్యయస్య కుః 8-2-62 క్విన్ప్రత్యయస్య, కుః, (పదస్య, అన్తే)

క్విన్ప్రత్యయో యస్మాత్తస్య కవర్గోఽన్తాదేశః స్యాత్పదాన్తే। నస్య కుత్వేన జకారః। యుజ్। నశ్చాపదాన్తస్యేతి నుమోఽనుస్వారః। పరసవర్ణః। తస్యాసిద్ధత్వాచ్చోః కురితి కుత్వం న। యుఞ్జౌ, యుఞ్జః, యుఞ్జమ్, యుఞ్జౌ, యుజః। యుజా, యుగ్భ్యామిత్యాది। అసమాసే కిమ్॥

379. క్విన్ప్రత్యయస్య (క్విన్ప్రత్యయో యస్మాత్) అనునది బహువ్రీహి. క్విన్నన్తమనియర్థము. క్విన్ప్రత్యయాన్తమునకు పదాన్తమందు కవర్గమన్తాదేశమగును. 'క్వినఃకుః, అనినను, ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే క్విన్నన్తమనునర్థము లభ్యమగుచుండ నతిరిక్తమగు ప్రత్యయగ్రహణ సామర్థ్యమువలననిది 'అతద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహియగును. దీనికి ఫలమాముందు 'ఘృతస్పృశ్, శబ్దమందు చూపబడును. యున్ అనుచోట పదాన్తనకారమునకు స్థానకృతసాదృశ్యమువలన జకారమగును. యుజ్. యున్జ్+జౌ, నుమాగమమునకు 'నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి, సూత్రముచేననుస్వారము, 'అనుస్వారస్య (125) సూ.చే, పరసవర్ణము, ఇయ్యది అసిద్ధమగుటచే 'చోః కుః, (380) సూ. చే, కుత్వము రాదు. యుఞ్జౌ. యుఞ్జః, యుఞ్జమ్, యుఞ్జౌ, యుజః, (యుజ్+శస్) యుగ్భ్య

మిత్యాదులగును. సుబ్విధాయకసూత్రమున 'అసమాసే' అనునది లేఁ
చో 'సుయుక్' అనుసమాసమునకూడ నుమ్ప్రసక్తమయ్యెడిని.

* 380. చోః కుః. 8-2-30 చోః, కుః, (ఝలి, పదస్య, అన్తే)

చవర్గస్య కవర్గః స్యాజ్ఝలి పదాన్తే చ। ఇతి కుత్వమ్। క్విన్ప్రత్యయస్యేతి కుత్వస్యాసిద్ధత్వాత్। సుయుక్। సుయుగ్। సుయుజౌ। సుయుజః। యుజేరితి ధాతుపాఠపఠితేకారవిశిష్టస్యానుకరణమ్ సత్యికా నిర్దేశః। తేనేహ న। యుజ్యతే సమాధత్తే ఇతి యుక్। యుజ సమాధౌ దైవాదిక ఆత్మనేపదీ। సంయోగాన్తలోపః। ఖన్। ఖఞ్జౌ। ఖఞ్జః। ఇత్యాది. వ్రశ్చేతిషత్వమ్. జశ్త్వచర్త్వే। రాట్। రాడ్। రాజౌ। రాజః। రాట్త్సు। రాట్సు। ఏవం విభ్రాట్। దేవేట్। దేవేజౌ। దేవేజః। విశ్వసృట్। విశ్వసృడ్। విశ్వసృజౌ। విశ్వసృజః। ఇహ సృజియజ్యోః కుత్వం నేతి క్లీబే వక్ష్యతే। పరిమృట్। షత్వవిధౌ రాజిసాహచర్యాత్ టుభ్రాజృ దీప్తావితి ఫణాదిరేవ గృహ్యతే। యస్తు ఏజృ భ్రేజృ భ్రాజృ దీప్తావితి తస్య కుత్వమేవ। విభ్రాక్. విభ్రాగ్. విభ్రాగ్భ్యామిత్యాది। (వా) పరౌ వ్రజేః షః పదాన్తే। పరావుపపదే వ్రజేః క్విప్ స్యాద్దీర్ఘశ్చ. పదాన్తవిషయే షత్వంచ। పరిత్యజ్య సర్వం వ్రజతి పరివ్రాట్। పరివ్రాజౌ। పరివ్రాజః॥

380. ఝల్పరకముగాని, పదాన్తముగాని అయిన చవర్గమునకు కవర్గమాదేశమగును. సుయుజ్(క్విబన్తము) సుయుజ్+స్, సులోపము. పదాన్తమగుటవలన నీసూత్రముచే కుత్వము. ఇది ప్రవర్తించునపుడు 'క్విన్ప్రత్యయస్యకుః' అనుసూత్రవిహితమగు కుత్వమసిద్ధమగును. సుయుగ్, 'వావసానే' (207) సూ. చే, వైకల్పికచర్త్వము. సుయుక్, సుయుగ్. సుయుజౌ, సుయుజః, సుయుజా, సుయుగ్భ్యామిత్యాదులు.

'యుజేరసమాసే'అను సూత్రమున యుజిఅనునది ధాతుపాఠమున నికారముతో పఠింపబడిన యుజిర్ (యోగే)అనుధాతువునకనుకరణముగాని ఇకప్రత్యయాన్తము గాదు. సూత్రములందు ధాతువు ఇక్ప్రత్యయాన్తముగాను శ్తిప్ప్రత్యయాన్తముగాను నిర్దేశింపబడును. (ఇక్శ్తిపౌ ధాతునిర్దేశే) కమేర్ణిఙ్, (३-1-10) భవతేరః (7-4-7३) సూత్రములు, క్రమముగనుదాహరణములు. ఇచట యుజేః అనునదిమాత్రము శిష్టులవ్యాఖ్యానముననుసరించి యట్లుగాదని భావము. కనుక దివాదిగణముననాత్మనేపదిగ బఠింపబడిన యుజ(సమాధౌ) అను అకారాన్తధాతువునకు గ్రహణము లేదు. యుజ్యతే (సమాధత్తే), అనునర్థమున నుమాగమము రాదు. కావున క్విబన్తమగునీయుజ్శబ్దమునకు 'యుక్' అనియే రూపమగును. యుజిఅనునది ఇక్ప్రత్యయాన్తము గాదనుటకిదియే ఫలము. యుజౌ, యుజః, యుజా, యుగ్భ్యామ్, ఇత్యాదులు. ఖజి (గతివైకల్యే) అనుధాతువుకంటె 'ఖఞ్జతి' అనునర్థమున క్విప్ప్రత్యయము. ఖఞ్జ్ +స్, సులోపసంయోగాన్తలోపములు. ఇచట ఞకారము నకారజన్యమగుటవలన జకారము లోపించునపుడు నకారమగును. ఖన్, ఖఞ్జౌ. ఖఞ్జః ఇత్యాదులగును. రాజృ (దీప్తౌ) ధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయము. రాజ్ + స్, సులోపము. వ్రశ్చభ్రస్జ (295) సూ.చే, షత్వము. జశ్త్వచర్త్వములు. రాట్, రాడ్, రాజౌ, రాజః, రాజా, రాడ్భ్యామ్ రాజ్+సు. షత్వజశ్త్వములు. రాడ్ +సు. (డస్సిధుట్ (132) సూ. చే, ధుడాగమము, చర్త్వము, రాట్త్సు. ధుడభావపక్షమందు రాట్సు. ఫణాదులలోని భ్రాజధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయము. విభ్రాజ్, (విశేషేణభ్రాజతే, మిక్కిలిప్రకాశించువాడు) దేవాన్ యజతి (దేవులను పూజించువాడు) అనునర్థమున దేవశబ్దపూర్వక యజ్ధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయము, దేవేజ్. విశ్వంసృజతి, (ప్రపంచమును సృజించువాడు) అనునర్థమున విశ్వశబ్దపూర్వకసృజధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయము. విశ్వసృజ్. ఈశబ్దములకు రాజ్శబ్దమునకువలె షత్వాదికార్యములగును. విభ్రాట్, విభ్రాడ్. విభ్రాడ్భ్యామ్. దేవేట్ దేవేడ్. దేవేడ్భ్యామ్. విశ్వసృట్, విశ్వసృడ్. విశ్వసృడ్భ్యామ్, ఇత్యా

దులగును. క్విన్ప్రత్యయస్య (379) అనుసూత్రమున నతద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహినాశ్రయించుటచేనిపుడు క్విబన్తములయిననొకప్పుడు క్విన్నన్తములగుటవలన వీనికి కుత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది. అయినను 'స్పృజిదృశోః (6-1-58) అనుసూత్రమున 'రజ్జుస్పృడ్భ్యామ్, అనియు, 'కామ్యచ్చ, (3-1-9) అనుసూత్రమున 'ఉపయట్కామ్యతి, అనియును భాష్యకారప్రయోగములవలన క్విబన్తములగు వీనికి కుత్వము రాదని చెప్పవలయును. ఈవిషయము నపుంసకలిఙ్గప్రకరణమున చెప్పబడును. పరిమార్ష్టి (శుభ్రపరచుచున్నాడు) అనునర్థమున పరిపూర్వకమృజ్ధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయము. పరిమృజ్. ఇదియును రాజ్శబ్దసదృశమే. 'పరిమృట్, ఇత్యాదులగును. 'వ్రశ్చభ్రస్జ, (295) సూత్రమున రాజ్సాహచర్యము (సహచరితాసహచరితయోస్సహచరితస్యైవ గ్రహణమ్) వలన ఫణాదులలోని 'టుభ్రాజృ (దీప్తౌ) అనునదియే గ్రహింపబడును. కావున 'ఏజృభ్రేజృ భ్రాజృ (దీప్తౌ) అనుచోట పఠింపబడిన భ్రాజృధాతువునకు షత్వము రాదు. 'చోః కుః, సూ, చే, కుత్వమేయగును. విభ్రాక్. విభ్రాగ్భ్యామిత్యాదులగును. 'పరౌ వ్రజేః షః పదాన్తే, ఇదియుణాదిసూత్రము. పూర్వసూత్రమునుండి క్విప్దీర్ఘములనువర్తించును. పరిపూర్వకవ్రజధాతువునకు క్విప్ప్రత్యయము, ఉపధకు దీర్ఘమునగును, పదాన్తమున షత్వముగూడనగునని యర్థము. ఈషత్వము 'చోః కుః అనుకుత్వమునకపవాదము. పరివ్రాజ్ (పరిత్యజ్య సర్వంవ్రజతిసర్వమును విడిచి పోవువాడు) సన్యాసిఅనియర్థము. పరివ్రాజ్ + స్. పరివ్రాట్, పరివ్రాడ్. పరివ్రాజౌ, పరివ్రాజః, పరివ్రాడ్భ్యామ్, ఇత్యాదులగును.

* 381. విశ్వస్య వసురాటోః. 6-3-128. విశ్వస్య। వసురాటోః। (దీర్ఘః)

విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘః స్యాద్వసౌ రాట్ శబ్దే చ పరే। విశ్వం వసు యస్య సః। విశ్వావసుః। రాడితి పదాన్తోపలక్షణార్థమ్ । చర్త్వమవివక్షితమ్ । విశ్వా

రాట్। విశ్వారాడ్। విశ్వరాజౌ। విశ్వరాజః। విశ్వారాడ్భ్యామిత్యాది॥

381. విశ్వశబ్దమునకు వసుశబ్దముగాని, రాట్‌శబ్దముగాని పరమగునపుడు దీర్ఘమన్తాదేశమగును. (విశ్వం వసు యస్య=ప్రపఞ్చము ధనముగగలవాడు) విశ్వావసుః. సూత్రమున 'రాట్' అనునది పదాన్తమునకుపలక్షణము. పదాన్తమందని ఫలితార్థము. రాట్ అనుచోట చర్త్వమవివక్షితము. కావున జశ్త్వము ప్రవర్తించినచోటను దీర్ఘమువచ్చును. 'విశ్వస్మిన్ రాజతే' (ప్రపఞ్చమందు ప్రకాశించువాడు) అనునర్థమున విశ్వశబ్దపూర్వకరాజ్ ధాతువుకంటె క్విప్ ప్రత్యయము. విశ్వరాజ్ + స్, సులోపషత్వజశ్త్వచర్త్వదీర్ఘములు. విశ్వారాట్, విశ్వారాడ్. విశ్వరాజౌ, (విశ్వరాజ్ + ఔ) జకారము పదాన్తముగానందున దీర్ఘాదులు రావు. ఇట్లే విశ్వరాజఃఅనునది. విశ్వారాడ్భ్యామ్. రాట్టనుచోట చర్త్వము వివక్షితముగానందున నిచటను దీర్ఘమగును.

* 382. స్కోః సంయోగాద్యోరన్తే చ. 8-2-29. స్కోః। సంయోగాద్యోః। అన్తే। చ। (ఝలి। పదస్య)

పదాన్తే ఝలి చ పరే యః సంయోగః తదాద్యోః సకారకకారయోర్లోపః స్యాత్। భృట్। భృడ్। సస్య శ్చుత్వేన శః। తస్య జశ్త్వేన జః। భృజ్జౌ। భృజ్జః। ఋత్విగిత్యాదినా ఋతావుపపదే యజేః క్విన్। క్విన్నన్తత్వాత్కుత్వమ్। ఋత్విక్, ఋత్విగ్। ఋత్విజౌ। ఋత్విజః। రాత్సస్యేతి నియమాన్న సంయోగాన్తలోపః। ఊర్క్। ఊర్గ్। ఊర్జౌ। ఊర్జః। త్యదాద్యత్వం। పరరూపత్వం చ॥

382. పదాన్తముననున్నట్టియు, లేక ఝల్పరకమగునట్టియునగు సంయోగమునకాదియందున్న సకారకకారములకు లోపమగును. భృజ్జతి (వండువాడు) భ్రస్జ (పాకే) ధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయము. భృ

స్జ్ + స్, సులోపము. సంయోగము పదాన్తమందుండుటచే సంయోగాదిలోపము. భృజ్. 'వ్రశ్చభ్రస్జ' అనుసూత్రముచే షత్వము. జశ్త్వచర్త్వములు. భృట్, భృక్. భృస్జ్ + ఔ. ఇచట శ్చుత్వమువలన సకారమునకు శవర్గమగును. 'ఝలాం జశ్' (53) సూ. చే, శవర్ణమునకు జశ్త్వము (జకారము) చే, భృజ్జౌ, భృజ్జః, ఇత్యాదులగును. ప్రాప్త్యర్థకమగు ఋతుశబ్దముపపదముగగల యజధాతువుకంటె 'ఋత్విక్' (375) సూ. చే, క్విన్ప్రత్యయము. ఋత్విజ్. (దక్షిణకొఱకు యాగము చేయువాడు) క్విన్నన్తమగుటచే 'క్విన్ప్రత్యయస్యకుః' సూ. చే, కుత్వము. జశ్త్వచర్త్వములు. ఋత్విక్, ఋత్విగ్. ఋత్విజౌ, ఇత్యాదులు. ణిజన్తమగు ఊర్జ (బలప్రాణనయోః) ధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయము. ఊర్జ్ + స్, సులోపము. రాత్సస్య (281) అను నియమసూత్రముండుటచేనిచట సంయోగాన్తలోపము రాదు. "చోః కుః" సూ. చే, కుత్వము. జశ్త్వచర్త్వములు. ఊర్క్, ఊర్గ్ (బలము) ఊర్జౌ, ఊర్గ్భ్యామ్, ఇత్యాదులు. త్యద్ + స్. త్యదాద్యత్వపరరూపములు. త్య + స్. ఇట్లుండ.

* 383. తదోస్సస్సావనన్త్యయోః. 7-2-106. తదోః। సః। సౌ। అనన్త్యయోః। (త్యదాదీనామ్)

త్యదాదీనాం తకారదకారయోరనన్త్యయోః సః స్యాత్సౌ పరే। స్యః। త్యౌ। త్యే। త్యమ్। త్యౌ। త్యాన్। సః। తౌ। తే। పరమసః। పరమతౌ। పరమతే। ద్విపర్యన్తానామిత్యేవ। నేహ। త్వమ్। నచ తకారోచ్చారణసామర్థ్యాన్నేతి వాచ్యమ్। అతిత్వమితి గౌణే చారితార్థ్యాత్। సంజ్ఞాయాం గౌణత్వే చాత్వస త్వే న। త్యద్। త్యదౌ। త్యదః। అతిత్యద్। అతిత్యదౌ। అతిత్యదః। యః। యౌ। యే। ఏషః। ఏతౌ। ఏతే। అన్వాదేశే తు ఏనమ్। ఏనౌ। ఏనాన్। ఏనేన। ఏనయోః ౨.

383. త్యదాదులు సర్వాదిగణములోనివి. వీనికిసుప్రత్యయము పరమగునపుడు, అన్త్యములుగానట్టి తకారదకారములకు సకారమా దేశమగును. త్య + స్ అనుచోట సకారాదేశము. సుప్రత్యయమునకు రుత్వవిసర్గములు. స్యః. తద్ + స్. ఇచట 'స్యః' అనుచోటవలె ప్రక్రియను గమనించవలయును. సః, త్యదాద్యత్వపరరూపములవలననివి అకారాన్తములగునుగాన సర్వశబ్దసదృశములగును. త్యౌ, త్యే, త్యాన్. తౌ, తే, తాన్, ఇత్యాదులు. త్యదాద్యత్వసత్వములఙ్గాధికారస్థములగుటచేనివి తదన్తమందును ప్రవర్తించును. పరమతద్ + స్. పరమసః, పరమతౌ, పరమతే, ఇత్యాదులు. త్యద్శబ్దము మొదలు ద్విశబ్దాన్తములే త్యదాదులనుటవలన ద్విశబ్దానంతరమున పఠింపబడిన యుష్మచ్ఛబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమగు 'త్వమ్' అనుచోటనీసత్వము ప్రవర్తించదు. 'త్వాహౌసౌ' (386) సూ. చే, యుష్మచ్ఛబ్దమునకు విధింపబడిన త్వాదేశములోని తకారోచ్చారణము, గౌణమందు 'అతిత్వమ్' అనుచోట చరితార్థమయినదిగాన 'త్వమ్' అనుచోట తకారోచ్చారణసామర్థ్యమువలన సత్వము నివర్తించుననుటకు వలనుపడదు. అత్వసత్వములు సర్వాద్యన్తర్గణకార్యములగుటచే సంజ్ఞయందు, గౌణమందును ప్రవర్తించవు. సంజ్ఞకుదాహరణములు:-త్యద్, త్యదౌ, త్యదః. గౌణమునకుదాహరణము. (త్యమతిక్రాన్తః) అతిత్యద్, అతిత్యదౌ, అతిత్యదః ఇత్యాదులు. యద్ + స్. త్యదాద్యత్వపరరూపములు. రుత్వవిసర్గములు. యః. సర్వశబ్దసదృశము. ఏతద్ + స్, అత్వపరరూపములు. తకారమునకు సత్వము. "ఆదేశప్రత్యయయోః" (213). సూ. చే, షత్వము, ఏషః. సర్వశబ్దసదృశము. ద్వితీయాదులుపరమగునపుడు "ద్వితీయాటౌస్స్వేనః" (352) సూ. చే, ఏనాదేశమగును. ఏనమ్...ఏనయోః.

* 384. ఙేప్రథమయోరమ్. 7-1-28. ఙే। ప్రథమయోః। అమ్। (యుష్మదస్మద్భ్యామ్)

యుష్మదస్మద్భ్యాం పరస్య ఙేఇత్యేతస్య ప్రథమాద్వితీయయోశ్చ అమాదేశస్స్యాత్॥

384. 'జే, అనునది లుప్తషష్ఠీకమగు భిన్నపదము. ప్రథమా శబ్దము లక్షణచే ప్రథమాద్వితీయావిభక్తులను బోధించును. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పరమగు, జే అనుదానికి, ప్రథమాద్వితీయావిభక్తులకును, అమాదేశమగును. యుష్మద్ + అః అస్మద్ + అమ్।

* మపర్యన్తస్య. 7-2-91.
ఇత్యధికృత్య॥

385. ఇది అధికారసూత్రము. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల మకారపర్యన్తభాగమునకు వక్ష్యమాణకార్యములగునని యర్థము. యుష్మద్ అనుదానిలో యుష్మ అనునది మపర్యన్తము.

* 386. త్వాహౌసౌ. 7-2-94. త్వాహౌ। సౌ। (యుష్మదస్మదోః)
యుష్మదస్మదోర్మపర్యన్తస్య త్వ, అహ, ఇత్యేతావాదేశౌ స్తః సౌ పరే॥

386. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు సుప్రత్యయము పరమగునపుడు తదీయమపర్యన్తభాగమునకు క్రమముగ, త్వ, అహ, అనునాదేశములగును. త్వ మొదలగునాదేశములదన్తములు. త్వఅద్ + అమ్. అహఅద్ + అమ్.

* 387. శేషే లోపః. 7-2-90. శేషే। లోపః। (యుష్మదస్మదోః। విభక్తౌ)
ఆత్వయత్వనిమిత్తేతరవిభక్తౌ పరతో యుష్మదస్మదోరన్త్యస్య లోపః స్యాత్। అతో గుణే। అమి పూర్వః। త్వమ్ అహమ్। నను త్వం స్త్రీ, అహం స్త్రీ ఇత్యత్ర త్వఅమ్। అహఅమ్। ఇతిస్థితే అమి పూర్వరూపం పరమపి బాధిత్వాఽన్తరఙ్గత్వాట్టాప్ ప్రాప్నోతి। సత్యమ్। అలిఙ్గే యుష్మదస్మదీ। తేన స్త్రీ

త్వాభావాన్న టాప్। యద్వా శేష ఇతి సప్తమీ స్థానినోఽధికరణత్వవివక్షయా। తేన మపర్యన్తాచ్ఛేషస్య అద్ ఇత్యస్య లోపః। సచ పరోపి అన్తరఙ్గే అతోగుణే కృతే ప్రవర్తతే। అనన్త్వాభావాన్న టాప్। పరమత్వమ్। పరమాహమ్। అతిత్వమ్। అత్యహమ్॥

387. చెప్పబడినదానికంటెనన్యమైనది శేషమనబడును. శేషే అనునది విభక్తివిశేషణము. "యుష్మదస్మదోరనాదేశే" (395) సూ. చే, నాత్వము, "యోఽచి" (394) సూ. చే, యత్వము, కొన్నివిభక్తులు పరమగునపుడు పూర్వము విధింపబడినవి. కావుననిచట శేషే అనుదానికి ఆత్వయత్వములకు నిమిత్తములగు విభక్తులకంటె భిన్నమగు విభక్తి యర్థము. ఇట్టి విభక్తి పరముగునపుడు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములయన్త్యమునకు లోపమగును. ఈసూత్రముచే దకారమునకు లోపము. త్వ+అ. అహ+అ. అనుచోట, "అతో గుణే" (192) సూ. చే, పరరూపము. అమి పూర్వః (195) సూ చే, పూర్వరూపము. త్వమ్. అహమ్. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు స్త్రీబోధకములగునపుడు త్వ+అమ్. అహ+అమ్. అనియుండ, త్వ, అహ, అనునవి అదన్తప్రాతిపదికములగుటచే, "అజాద్యతష్టాప్" (457) సూ. చే, టాప్ప్రత్యయము ప్రాప్తమగుచున్నది. ఇది విభక్త్యపేక్ష లేనిదగుటచే నన్తరఙ్గము గావున పరమగు పరరూపమును బాధించి ప్రాప్తమగుచున్నదని, "నను......సత్యమ్" అను పూర్వపక్షగ్రన్థమునకాశయము. "అలిఙ్గే... నటాప్", అనునది సమాధానము. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు లిఙ్గరహితములని, "సామ ఆకమ్" (402) సూత్రభాష్యమున చెప్పబడెను. ఇవి స్త్రీలిఙ్గములేగానందున, స్త్రీలిఙ్గమున విధింపబడు టాప్ప్రత్యయమునకిచట ప్రసక్తియే లేదని, సమాధానమునకాశయము. "నేతరాచ్ఛన్దసి" (7-1-26) సూత్రభాష్యమున "శిశ్లీలుఙ్నుమ్విధిభ్యో యుష్మదస్మదోర్విభక్త్యాదేశా విప్రతిషేధేన" అనువార్త్తికము చెప్పబడెను. నపుంసక

మున విధింపబడు శేభావము మొదలగు కార్యములకును, యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములవిభక్త్యాదేశములకును, వివ్రతిషేధమునావార్తికము జెప్పు చున్నది. కావున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు లిఙ్గములు లేవనుట యసంగతము. లిఙ్గమును బోధించెడి పదాన్తరసమభివ్యాహారము లేనపుడు కేవలయుష్మదస్మచ్ఛబ్దములవలన లిఙ్గవిశేషము తెలియబడదని "అలిఙ్గేయుష్మదస్మదీ" అనువచనమునకర్థము. కావున మొదటి సమాధానమనుచితమనియెంచి, "యద్వా" ఇత్యాదిగ్రన్థముచే రెండవసమాధానము చెప్పబడెను. "శేషేలోపః" సూత్రములోని శేషపదము, విభక్తి విశేషణమనినచో వ్యర్థమగును. విశేషవిహితములగు ఆత్వ యత్వములచే, లోపము బాధితమేయగును. కావున శేషే అనుచోట సప్తమి షష్ఠ్యర్థకము. మపర్యన్తముకంటె శేషించిన భాగమునకు అనగా అద్ అనుదానికి లోపమగునని యర్థము. ఇదియే టిలోపపక్షము. (సామ ఆకమ్ (402) సూత్రమున సామః, అను ససుట్కనిర్దేశమువలన శేషే. లోపమన్త్యలోపమను పక్షమును ప్రామాణికమగును). ఈపక్షమందు, త్వ + అద్. అనుచోట అద్‌అనుదానికే లోపమగును. ఈలోపము పరమైనను "అతో గుణే" (192) సూ.చే, విధింపబడు పరరూపమన్తరఙ్గముగావున పరరూపము మొదట ప్రవర్తించును. త్వద్ + అమ్. ఇపుడు టిలోపముచే ప్రాతిపదికము హలన్తమగును. త్వ్ + అమ్. స్త్రీలిఙ్గమైనసదన్తముగానందున టాప్ప్రసక్తి వారితమగును. త్వాహాద్యాదేశములఙ్గాధికారములోనివగుటవలన యుష్మదాద్యన్తమునకును ప్రవర్తించును. పరమత్వమ్. పరమాహమ్. గౌణమందు ప్రవర్తించదనుటకు యుక్తిలేనందుననచటను ప్రవర్తించును. (త్వాం మాం వా తిక్రాన్తః). అతిత్వమ్. అత్యహమ్॥

* 388 యువావౌ ద్వివచనే. 7-2-92. యువావౌ । ద్వివచనే। (విభక్తౌ। యుష్మదస్మదోః)

ద్వయోరుక్తౌ యుష్మదస్మదోర్మపర్యన్తస్య యువావౌ స్తో విభక్తౌ॥

388. ద్వయోర్వచనమ్ (బోధకమ్) ద్వివచనమ్, తస్మిన్ ద్వివచనే=ద్విత్వబోధనమందు. ఇది సూత్రగృహీతములగు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల కే విశేషణముగాని తదన్తమునకు గాదు. వచనగ్రహణసామర్థ్యమువలన ఔ, భ్యామ్, మొదలగు కృత్రిమద్వివచనములకిది బోధకము గాదు. ద్విత్వబోధనసమర్థములగు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు విభక్తి పరమగునపుడు తదీయమపర్యన్తమునకు యువ, ఆవ, అనునాదేశములు క్రమముగనగును. పరరూపము. యువద్ + అమ్. ఆవద్ + అమ్. ఇట్లుండ,

✻ 389. ప్రథమాయాశ్చ ద్వివచనే భాషాయామ్. 7-2-78.
ప్రథమాయాః। చ। ద్వివచనే। భాషాయామ్। (యుష్మదస్మదోః। ఆ)

ఇహ యుష్మదస్మదోరాకారోఽన్తాదేశః స్యాత్। ఔఙీత్యేవ సువచమ్। భాషాయాం కిమ్। యువం వస్త్రాణి। యువామ్। ఆవామ్। మపర్యన్తస్య కిమ్।సాకచ్కస్య మాభూత్। యువకామ్। ఆవకామ్। త్వయా మయేత్యత్ర త్వాయ్కమ్యేతి మాభూత్। యువకాభ్యామావకాభ్యామితిచ నసిద్ధ్యేత్॥

యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు, ప్రథమాద్వివచనము (ఔ) పరమగునపుడు లౌకికభాషయందు ఆకారమన్తాదేశమగును. ఔఙ్ అనునది ప్రథమాద్వితీయావిభక్త్యుల ద్వివచనమునకు సంజ్ఞయని చెప్పబడెను. ఔఙ్ పరమగునపుడాత్వమిష్టము. కావున 'ప్రథమాయాశ్చ ద్వివచనే' అనుదానిస్థానమున ఔఙి అనిన లాఘవము సంభవించును. "యువం వస్త్రాణి పీవసా" అను వైదికప్రయోగమునందాత్వమును వారించుటకై "భాషాయామ్" అనునది యావశ్యకము. దకారమునకు ఆత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. పూర్వరూపము. యువామ్ ఆవామ్.

మపర్యన్తస్య కిమ్. మపర్యన్తస్య, అనునధికారసూత్రమునకు గల ఫలమును ప్రశ్నకునసమాధానములను చెప్పుచున్నాడు.

(1) అధికారసూత్రములేనిచో యువావాదేశములు అనేకాల్లుల గుటచే సర్వాదేశములగును. అకచ్ప్రత్యయము ప్రవర్తించినపక్షమం దును సర్వాదేశములగుటవలన యువామ్, ఆవామ్, అనియగునేగాని యిష్టమగు యువకామ్, ఆవకామ్, అనునవి సిద్ధముగాకపోవును. అధి కారసూత్రమున్నయెడల యుష్మకద్ అస్మకద్, అనుచోట మపర్య న్తమునకేయువావాదేశములగుటచే చూపబడిన యిష్టరూపములు సిద్ధములగును. యుష్మద్ అనుప్రాతిపదికముయొక్క టిసంజ్ఞకమునకు పూర్వమకచ్ప్రత్యయమువచ్చునను నాశయముతో నీఫలముచెప్పబడె ను. త్వయకా, అనురూపసిద్ధికై "ఓకార...శేః ప్రాక్" (అకచ్ప్రి త్యయము, ఓకారసకారభకారములాదియందుగల సుప్ప్రత్యయము ప రమగునపుడు సర్వనామముయొక్క టిసంజ్ఞకమునకు పూర్వముగను, మిగిలినచోటులందు సుబన్తముయొక్క టిసంజ్ఞకమునకు పూర్వముగ నగును) అనువ్యవస్థచేసినచట, యువామ్, ఆవామ్, అనువానికకచ్ప్రి త్యయము ప్రవర్తించినయెడల నిష్టమగు 'యువకామ్, 'ఆవకామ్, అను రూపములు సిద్ధమగుటచేనిది ఫలమనుట యుచితముగాదని సమా ధానాన్తరమును జెప్పుచున్నాడు.

(2) "త్వయా...మాభూత్" ఇచట త్వ మ అనెడియాదేశము లు సర్వాదేశములైనచో "యో౽చి" (394) సూ. చే, విహితమగు, యత్వము అలోన్త్యపరిభాషచే, త్వ, మ, వీనియన్త్యమునకగును. త్వ యా, మయా, అనుచోట అనిష్టమగు త్వ్యా, మ్యా, అనురూపములు ప్రసక్తములగును. అధికారమున్నయెడల నాయత్వము దకారమునకు వచ్చును; గాననిష్టరూపము లు సిద్ధించును. త్వ, మ, అనెడియాదేశము లు సర్వాదేశములయినను "యో౽చి" సూత్రస్థానమున, 'అచ్యే (అజాదిప్రత్యయము పరమగునపుడు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు, ఏకా రమాదేశమగును) అనున్యాసముచేసి సర్వాదేశములగు త్వమాదేశము ల యన్త్యమునకు, ఏకారమును విధించినచో నయాదేశమువలన త్వ యా, మయా, అనునిష్టరూపసిద్ధిగలుగునుగాననిదియునధికారఫలమన వీలులేదని మఱియొకఫలమును జూపుచున్నాడు.

(3) "యువకాభ్యామ్...నసిద్ధ్యేత్" యుష్మద్ + భ్యామ్, అస్మద్ + భ్యామనుచోట భకారాదిప్రత్యయము పరముగనుండుటచే ప్రాతిపదికమున కే అకచ్ ప్రత్యయము వచ్చును. యుష్మకద్ + భ్యామ్, అస్మకద్ + భ్యామ్, అనియగును. అధికారములేనపుడు యువావాదేశములు సర్వాదేశములగుటచే యువకాభ్యామ్, ఆవకాభ్యామ్, అనునిష్టరూపములుసిద్ధముగాకపోవును. మపర్యన్తమున కే ఆదేశములనినచో యువకాభ్యామ్, ఆవకాభ్యామనురూపములు సిద్ధములగును. కావున మపర్యన్తాధికారమావశ్యకమని సమాధానాశయము.

* 390. యూయవయౌ జసి. 7-2-93. యూయవయౌ। జసి। (యుష్మదస్మదోః)

స్పష్టమ్। యూయమ్। వయమ్। పరమయూయమ్। పరమవయమ్। అతియూయమ్। అతివయమ్। ఇహ శేషేలోపోఽన్త్యలోపఇతి పక్షే జశః శీ ప్రాప్తః। అఙ్గకార్యే కృతే పునర్నాఙ్గకార్యమితి నభవతి। శేపప్రథమయోరిత్యత్ర మకారాన్తరం ప్రశ్లిష్య అమ్ మాన్త ఏవావశిష్యతే నతు విక్రియతఇతివ్యాఖ్యానాద్వా॥

309. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు జస్ప్రత్యయము పరమగునపుడు మపర్యన్తమునకు యథాసంఖ్యముగ, యూయ, వయ, అనునాదేశములగును. యుష్మద్ + జస్, అస్మద్ జస్. ఇచట ప్రత్యయములకమాదేశము. ప్రాతిపదికములకు యూయవయాదేశములు. శేషేలోపము. యూయమ్. వయమ్. ఈయాదేశములఙ్గాధికారస్థములగుటచే తదన్తమందును ప్రవర్తించును. పరమయూయమ్. పరమవయమ్. అతియూయమ్, అతివయమ్. "శేషేలోప" సూత్రమున 'శేషే' అనునది విభక్తివిశేషణమగునపుడు శేషేలోపమన్త్యలోపమగును. "శేషే" అనుదానికి మపర్యన్తముకంటె శేషించిన భాగమనునర్థము చెప్పునపుడు శేషలోపము టిలోపమనెడి పక్షము సంభవించును. పక్షద్వయము భా

వ్యసమ్మతమైనందున ప్రామాణికమే. అన్త్యలోపపక్షమందు, యూ య + అమ్, అనుచోట సర్వనామమదన్తమగుటచే "జసశ్శీ" (215) సూ.చే, శీభావము ప్రాప్తమగుచున్నది. శీభావవారణమునకుపాయ మును జూపుచున్నాడు. "అఙ్గకార్యే...కార్యమ్" (అఙ్గాధికారమున విధింపబడు నొకకార్యము ప్రవర్తించినపిమ్మట నఙ్గాధికారములోని మరియొకకార్యము ప్రవర్తింపదు.) దీనికే "అఙ్గవృత్తే పునర్వృత్తావవి ధిః" అనుపాఠము గలదు. అఙ్గాధికారస్థములగు యూయవయాదేశ ములు ప్రవర్తించుటవలన తిరుగనఙ్గాధికారస్థమగు శీభావము ప్రవర్తిం చదని యర్థము. ఈపరిభాష అఙ్గసంబంధికార్యవిషయముననే ప్రవర్తిం చునని భాష్యస్వరసము. శీభావమఙ్గసంబన్ధిగాదు. మఱియునీపరిభాష నిష్ఫలమైనదని భాష్యాభిప్రాయము. కావుననీపరిభాషచే శీభావవార ణము కుదరదని సమాధానాన్తరమును చెప్పుచున్నాడు. "జేప్రథమ యోః...వ్యాఖ్యానాద్వా" "జేప్రథమయోరమ్శసోన" అనుసంహి తాపాఠమందు శవర్ణమునకు పూర్వము మఱియొకమకారమును ప్రశ్లే షించి మకారాన్తమగునమాదేశమును విధించినచో నమాదేశమెప్పు డును మాన్తముగనేయుండునుగాని దానికి మఱియొకయాదేశము రా దను వ్యాఖ్యానమువలననిచటనమాదేశస్థానమున శీభావము వారిత మగును.

* 391. త్వమావేకవచనే. 7-2-97. త్వమౌ। ఏకవచనే
(యుష్మదస్మదోః, విభక్తౌ)
ఏకస్యోక్తౌ యుష్మదస్మదోర్మపర్యన్తస్య
త్వమౌ స్తో విభక్తౌ॥

391. ఇచటనేకవచనశబ్దము యౌగికము. (ఏకస్య వచనమ్= బోధనమ్ తస్మిన్) వచనగ్రహణసామర్థ్యమువలన కృత్రిమైకవచనము నకు గ్రహణము లేదు. ఏకత్వసంఖ్యాబోధనసమర్థములగు యుష్మద స్మచ్ఛబ్దములకు విభక్తి పరమగునపుడు మపర్యన్తమునకు,క్రమముగ, త్వ, మ, అనునాదేశములగును. త్వద్ + అమ్, మద్ + అమ్.

✻ 392. ద్వితీయాయాం చ. 7-2-87. ద్వితీయాయామ్। చ।
(యుష్మదస్మదోః। విభక్తౌ। అ)
యుష్మదస్మదోరాకారః స్యాత్ । త్వామ్।
మామ్। యువామ్। ఆవామ్॥

392. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు ద్వితీయావిభక్తి పరమగునపుడు ఆకారమన్తాదేశమగును. అత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. త్వామ్. మామ్. యువామ్. ఆవామ్.

✻ 393. శసో న. 7-1-29. శసః। న। (యుష్మదస్మద్భ్యామ్)
నేత్యవిభక్తికమ్। యుష్మదస్మద్భ్యాం పరస్య
శసో నకారః స్యాత్। అమోఽపవాదః. ఆదేః పరస్య।
సంయోగాన్తస్య లోపః। యుష్మాన్। అస్మాన్॥

393. న అనునది "నః" అనుదానియొక్క విభక్తిరహితమగు నిర్దేశము. అకారముచ్చారణార్థము. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పరమగు శస్ప్రత్యయమునకు నకారమాదేశమగును. అమాదేశమునకిది యపవాదము. "ఆదేః పరస్య" (45) సూ చే, నీయాదేశమస్ప్రత్యయమునకాదియగు అకారమునకగును యుష్మద్ + అస్. అస్మద్ + అస్. "ద్వితీయాయాం చ" (392) సూ. చే, నాత్వము. ఈసూత్రముచే నకారాదేశము. యుష్మాన్స్. అస్మాన్స్, సంయోగాన్తలోపము. యుష్మాన్. అస్మాన్.

వివ:— న అనునది నిషేధార్థకావ్యయమని చెప్పి ఈసూత్రములోనికమ్పదమునను వృత్తిజేసి, శస్ప్రత్యయమునకమాదేశము రాదని వ్యాఖ్యానముచేసినను, "తస్మాచ్ఛసోనః" (197) సూ. చే, విధింపబడు నత్వమువలన యుష్మాన్ అస్మానను రూపములు సిద్ధమగునుగాన, నఅనునది యవిభక్తికనిర్దేశమనుట యనావశ్యకమనవచ్చును. కాని స్త్రీలిఙ్గనపుంసకలిఙ్గములందు నత్వముప్రాప్తమగుటవలన యుష్మాన్ (బ్రాహ్మణీః) అస్మాన్ (బ్రాహ్మణీః) యుష్మాన్ (కులాని) అస్మాన్ (కులాని)

అనురూపములు సిద్ధములుగాకపోవును. కావున మూలములోని వ్యాఖ్యానమావశ్యకమని గ్రహించునది.

* 394. యోఽచి. 7-2-89. యః । అచి। (యుష్మదస్మదో రనాదేశే। విభక్తౌ)

అనయోర్యకారాదేశః స్యాదనాదేశేఽజాదౌ పరతః। త్వయా। మయా॥

394. అనాదేశేఅనునది బహువ్రీహి (నవిద్యతేఆదేశోయస్య తస్మిన్) ఆదేశమును పొందనటువంటి అజాదివిభక్తి పరమగునపుడు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు యకారమన్తాదేశమగును. యుష్మద్+టా. అస్మద్+టా. మపర్యన్తమునకు త్వ, మ, అనునాదేశములు. పరరూపము. దకారమునకు యత్వము. త్వయా. మయా.

* 395. యుష్మదస్మదోరనాదేశే. 7-2-96. యుష్మదస్మదోః। అనాదేశే। (హలి। ఆ। విభక్తౌ)

అనయోరాకారః స్యాదనాదేశే హలాదౌ విభక్తౌ। యువాభ్యామ్ । ఆవాభ్యామ్ । యుష్మాభిః అస్మాభిః॥

395. ఆదేశమును పొందనటువంటి హలాదివిభక్తి పరమగునపుడు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు ఆకారమన్తాదేశమగును. యుష్మద్+భ్యామ్. అస్మద్+భ్యామ్. యువాఽవాదేశములు. పరరూపము. దకారమునకీసూత్రముచేనాత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. యువాభ్యామ్. ఆవాభ్యామ్. యుష్మద్ + భిస్. అస్మద్+భిస్. దకారమునకీసూత్రముచే నాత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. యుష్మాభిః. అస్మాభిః.

*396. తుభ్యమహ్యౌ ఙయి. 7-2-95. తుభ్యమహ్యౌ । ఙయి । (యుష్మదస్మదోః)

అనయోర్మపర్యన్తస్య తుభ్యమహ్యౌ స్తో

జయి। అమాదేశః। శేషే లోపః। తుభ్యమ్। మహ్యమ్।
పరమతుభ్యమ్ । పరమమహ్యమ్। అతితుభ్యమ్। అతి
మహ్యమ్। యువాభ్యామ్। ఆవాభ్యామ్॥

396. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల మపర్యన్తమునకు చతుర్థ్యేకవచనము పరమగునపుడు క్రమముగ, తుభ్య ,మహ్య, అనునాదేశముల గును. యుష్మద్ + ఙే. అస్మద్ + ఙే. ప్రత్యయమునకమాదేశము. ప్రాతిపదికమునకు, తుభ్యమహ్యాదేశములు. శేషేలోపము, పూర్వరూపము. తుభ్యమ్, మహ్యమ్. ఈసూత్రమఙ్గాధికారస్థమగుటవలన తదన్తమందును ప్రవర్తించును. పరమతుభ్యమ్.పరమమహ్యమ్ అతి తుభ్యమ్. అతిమహ్యమ్. యుష్మద్+భ్యామ్. అస్మద్+భ్యామ్ "యుష్మదస్మదోరనాదేశే (395) సూ. చేనాత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. యువాభ్యామ్. ఆవాభ్యామ్.

* 397. భ్యసో భ్యమ్. 7-1-30. భ్యసః। భ్యమ్ (అభ్యమ్)
(యుష్మదస్మద్భ్యామ్)
భ్యసో భ్యమ్, అభ్యమ్వా ఆదేశః స్యాత్ ।
ఆద్యః శేషేలోపస్యాన్త్యలోపత్వ ఏవ। తత్రాఙ్గవృ
త్తపరిభాషయా ఏత్వం న । అభ్యమ్తు పక్షద్వయే
పి సాధుః। యుష్మభ్యమ్। అస్మభ్యమ్॥

397. సూత్రమున భ్యమ్, అనియు అభ్యమ్అనియును ఛేదము ముచేయవచ్చును. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పరమగు భ్యస్ప్రత్యయమునకు భ్యమ్అనుఛేదపక్షమున భ్యమూదేశము, 'అభ్యమ్, అను ఛేదమున, అభ్యమాదేశమునగును. శేషేలోపమన్త్యలోపమనుపక్షమందే భ్యమాదేశము సాధువగును. అఙ్గాధికారస్థముగు శేషేలోపమును చేసినతరువాత నఙ్గాధికారస్థమగు "బహువచనే ఝల్యేత్ (206) సూ. చే, ప్రాప్తమగునేత్వము "అఙ్గవృత్తపరిభాషచే వారింపబడును. శేషేలోపమన్త్యలోపమను పక్షమందు, టిలోపమను పక్షమం

దును, అభ్యమాదేశము సాధువగును. అన్త్యలోపపక్షమందు "అతో గుణే" (192) సూ. చే, పరరూపమగును. యుష్మద్ + భ్యమ్. యుష్మభ్యమ్. అస్మద్ + భ్యమ్. అస్మభ్యమ్.

* 398. ఏకవచనస్య చ. 7-1-32. ఏకవచనస్య। చ। (యుష్మదస్మద్భ్యామ్। పఞ్చమ్యాః। అత్)
ఆభ్యాం పఞ్చమ్యేకవచనస్యాత్స్యాత్। త్వత్। మత్। జసేశ్చేతి సువచమ్। యువాభ్యామ్। ఆవాభ్యామ్॥

398. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పరమగు పఞ్చమ్యేకవచనమునకు 'అత్', అనునాదేశమగును. ఇదియనేకాల్లగుటచే సర్వాదేశమగును. యుష్మద్ + ఙసి. అస్మద్ + ఙసి త్వమాదేశములు, పరరూపము. ప్రత్యయములకదాదేశము. శేషేలోపము. త్వత్, మత్. ఈసూత్రస్థానమున లఘుభూతమగు "ఙసేశ్చ" అనున్యాసము చేయదగును.

* 399. పఞ్చమ్యా అత్. 7-1-31. పఞ్చమ్యాః। అత్ (యుష్మదస్మద్భ్యామ్, భ్యసః)
ఆభ్యాన్ పఞ్చమ్యా భ్యసోఽత్ । యుష్మత్। అస్మత్॥

399. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పరమగు పఞ్చమీబహువచనమునకు 'అత్' అనునాదేశమగును. యుష్మద్ + భ్యస్. అస్మద్ + భ్యస్. అదాదేశము. శేషేలోపము. యుష్మత్. అస్మత్.

* 400. తవమమౌ ఙసి. 7-2-96. తవమమౌ। ఙసి। (యుష్మదస్మదోః)
అనయోర్మపర్యన్తస్య తవమమౌ స్తః ఙసి॥

400. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల మపర్యన్తమునకు షష్ఠ్యేకవచనము పరమగునపుడు క్రమముగ తవమమాదేశములగును. ఇది "త్వమావేకవచనే" (391) సూత్రమునకపవాదము.

* 401 యుష్మదస్మద్భ్యాం ఙసోఽశ్. 7- 1- 27. యుష్మదస్మద్భ్యామ్। ఙసః। అశ్॥
స్పష్టమ్। తవ। మమ। యువయోః। ఆవయోః॥

401. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పరమగు షష్ఠ్యేకవచనమునకు అశ్ (అ) ఆదేశమగును. ఇది శిత్తగుటచే సర్వాదేశమగును. యుష్మద్+ఙస్. అస్మద్+ఙస్. తవమమాదేశములు, పరరూపము, ఙస్సునకశాదేశము, శ్షేలోపము, అన్త్యలోపపక్షమందు పరరూపము. తవ. మమ. యుష్మద్+ఓస్, అస్మద్+ఓస్. మపర్యన్తమునకు యువావాదేశములు. పరరూపము "యోఽచి" (394) సూ. చే, దకారమునకు యత్వము. యువయోః. ఆవయోః.

* 402. సామ ఆకమ్. 7-1-33. సామః। ఆకమ్ (యుష్మదస్మద్భ్యామ్)
ఆభ్యాం పరస్య సామ ఆకమ్స్యాత్। భావినః సుటో నివృత్త్యర్థం ససుట్కనిర్దేశః। యుష్మాకమ్ అస్మాకమ్। త్వయి। మయి। యువయోః। ఆవయోః। యుష్మాసు। అస్మాసు॥

శ్లో॥ (1) సమస్యమానే ద్వ్యేకత్వవాచినీ యుష్మదస్మదీ।
సమాసార్థోఽన్యసంఖ్యశ్చేత్ స్తోయువావౌ త్వమావపి॥

(2) సుజస్ఙేఙస్సు పరతః ఆదేశాస్స్యుస్సదైవ తే।
త్వాహౌ యూయవయౌ తుభ్యమహ్యౌ తవమమావపి॥

(3) ఏతే పరత్వాద్బాధన్తే యువావౌ విషయే స్వకే।
త్వమావపి ప్రబాధన్తే పూర్వవిప్రతిషేధతః॥

(4) ద్వ్యేకసంఖ్యస్సమాసార్థో బహ్వర్థే యుష్మదస్మదీ।
తయోరద్వ్యేకతార్థత్వాన్న యువావౌ త్వమౌచన॥

త్వాం మాం వా అతిక్రాన్త ఇతి విగ్రహః—అతిత్వమ్। అ

త్యహమ్। అతిత్వామ్। అతిమామ్। అతియూయమ్। అతివయమ్। అతిత్వామ్ 2. అతిమామ్, 2. అతిత్వాన్। అతిమాన్! అతిత్వయా। అతిమయా। అతిత్వాభ్యామ్। అతిమాభ్యామ్। అతిత్వభ్యమ్। అతిమభ్యమ్। ఙసిభ్యసోః, అతిత్వత్ (2) అతిమత్, 2. భ్యామి, ప్రాగ్వత్। అతితవ। అతిమమ। అతిత్వయోః॥ అతిమయోః। అతిత్వాకమ్। అతిమాకమ్। అత్వత్వయి। అతిమయి। అతిత్వయోః। అతిమయోః। అతిత్వాసు। అతిమాసు॥ యువామ్ ఆవాంవా అతిక్రాన్త ఇతి విగ్రహే, సుజస్ జేజస్సు ప్రాగ్వత్। ఔఙమ్ఔట్సు। అతియువామ్, 3. అత్యావామ్. 3, అతియువాన్। అత్యావాన్। అతియువయా। అత్యావయా। అతియువాభ్యామ్। అత్యావాభ్యామ్। అతియువాభిః। అత్యావాభిఃభ్యసి. అతియువభ్యమ్। అత్యావభ్యమ్। ఙసిభ్యసోః। అతియువత్ (2) అత్యావత్ (2) ఓసి। అతియువయోః (2) అత్యావయోః (2) అతియువాకమ్। అత్యావాకమ్। అతియువయి। అత్యావయి। అతియువాసు। అత్యావాసు। యుష్మానస్మాన్వేతి విగ్రహే, సుజస్ జేజస్సు ప్రాగ్వత్। ఔఙమ్ఔట్సు। అతియుష్మామ్, (3) అత్యస్మామ్, (3) అతియుష్మాన్। అత్యస్మాన్। అతియుష్మయా। అత్యస్మయా। అతియుష్మాభ్యామ్। అత్యస్మాభ్యామ్। అతియుష్మాభిః। అత్మస్మాభిః। భ్యసి। అతియుష్మభ్యమ్। అత్యస్మభ్యమ్। ఙసిభ్యసోః। అతియుష్మత్। అత్యస్మత్। ఓసి, అతియుష్మయోః 2. అత్యస్మయోః 2. అతియుష్మాకమ్। అత్యస్మాకమ్। అతియుష్మయి। అత్యస్మయి। అతియుష్మాసు। అత్యస్మాసు॥

402. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పరమైన సుడాగమముతోఁగూడిన ఆమ్‌ప్రత్యయమునకు, ఆకమాదేశమగును. యుష్మద్ + ఆమ్ అనుచోట ఆకమాదేశమునకు పూర్వము "యోఽచి" (394) సూ. చే, యత్వము ప్రాప్తమగుచున్నదిగాని శేషేలోపము ప్రాప్తముగాదు. కావున నవర్ణాన్తముకంటె పరమగు నామ్ప్రత్యయమునకు విధింపబడు సుడాగమమునకిచట ప్రసక్తియే లేనందున సుడాగమముతోఁగూడిన, సామః, అనునిర్దేశము వ్యర్థమగుచున్నదను శఙ్కను నిరసించు

చున్నాడు. "భావినః...నిర్దేశః". సామః, అనునది "ఆమి సర్వనామ్నస్సుట్" (218) అను సూ.చే, విహితమగు సుడాగమముతోగూడిన ఆమ్‌యొక్క నిర్దేశమనవలయును. యుష్మద్+ఆమ్. అనుచోటనాకమాదేశమునకు పూర్వము సర్వనామమదన్తము గానందున సుడాగమము ప్రాప్తముగాకుండుటచే, సామ్‌ప్రత్యయము (స్థాని) దుర్లభమగుటచే నీనిర్దేశము వ్యర్థమగుచున్నది. కాని ఆమ్‌ప్రత్యయమునకాకమాదేశము ప్రవర్తించినపిమ్మట శేషేలోపము ప్రవర్తించుటచే యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములదన్తములగును గావున సుడాగమము ప్రాప్తమగును. ఇట్లు రాబోవు సుడాగమముయొక్క నివృత్తికొఱకు సుడాగమముతో గలసిన ఆమ్ ప్రత్యయమును స్థానిగనిర్దేశించెను. ఈనిర్దేశసామర్థ్యముచే సకారమును స్థానిగచెప్పుటవలన రాబోవు సుడాగమముగూడ నివర్తించునని యాశయము. ఆమ్‌ప్రత్యయమందే సామ్యమునారోపించుటచే నాకమాదేశమగును. సకారమునుగూడ స్థానిగానిర్దేశించుట, సుడాగమప్రసక్తిని వారించుటకేయని తాత్పర్యము. యుష్మద్+ఆమ్. అస్మద్+ఆమ్, ఆకమాదేశము. శేషేలోపము(అన్త్యలోపము) సవర్ణదీర్ఘము. యుష్మాకమ్. అస్మాకమ్. యుష్మద్+జి అస్మద్+జి త్వమాదేశములు. యోఽచి, సూ. చే, యత్వము. త్వయి. మయి. యువయోః. ఆవయోః. యుష్మద్+సు. అస్మద్+సు "యుష్మదస్మదోః" 394 సూ.చే, నాత్వము. సవర్ణదీర్ఘము. యుష్మాసు, అస్మాసు.

"యువావౌ ద్వివచనే" (388) "త్వమావేకవచనే" (391) అనుసూత్రద్వయమునందును ద్వివచనైకవచనశబ్దములు ప్రత్యయపరములుగాక ద్విత్వబోధకము, ఏకత్వబోధకమను నర్థపరములనువ్యాఖ్యానమునకవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిదోషపరిహారరూపమగు ఫలమును కారికాచతుష్టయముచే నిరూపించుచున్నాడు. "సమస్యమానే"...త్వమావచన". అర్థము:—సమస్యమానములగు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు ద్విత్వైకత్వసంఖ్యలను బోధించునవైనపుడు, అన్యపదార్థము (ముఖ్యవిశేష్యము) యుష్మదస్మదర్థమందుండెడి సంఖ్యకంటెనితరమగు సంఖ్య (బహుత్వాదికము)

తోఁగూడినదైనను, యువావాదేశములు త్వమాదేశములును వచ్చును. ప్రత్యయపరములనినయెడల నిచటనాదేశములప్రాప్తమగుటచే నవ్యాప్తిదోషము సంభవించును. ఈవ్యాఖ్యానమునందు, "సు,జస్, ఙే, ఙస్, ఇవి పరమగునపుడును యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు ద్విత్వబోధకములైనపుడు యువాఽవాదేశములు, ఏకత్వబోధకములైనపుడు త్వమాదేశములు, ప్రసక్తములగుచున్నవను శంకకు సమాధానమును జెప్పుచున్నాడు. "సుజస్...పూర్వవిప్రతిషేధతః" సు ,జస్, ఙే, ఙస్ప్రత్యయములు పరములగునపుడు క్రమముగ త్వాహాదేశములు, యూయవయాలు, తుభ్యమహ్యాలు, తవమమలు, ఇవి పరములగుటచే యువాఽవాదేశములను, పూర్వవిప్రతిషేధాశ్రయణమువలన త్వమాఽదేశములనుగూడ, బాధించి ప్రవర్తించును. కావున పైనాల్గుప్రత్యయములు పరమగునపుడు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు ద్విత్వైకత్వబోధకములైనను గాకున్నను త్వాహాద్యాదేశములే యగుననియర్థము. ముఖ్యవిశేష్యము ద్విత్వైకత్వసంఖ్యను బోధించునదై యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు బహుత్వసంఖ్యాబోధకములైనచోఁ యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు ద్విత్వబోధకములుగానందున, యువావలు, ఏకత్వసంఖ్యను బోధింపనందున, త్వమలును ప్రవర్తించవు. ద్వివచనైకవచనశబ్దములు ప్రత్యయపరములగుచోఁ నిచటగూడ నాదేశప్రసక్తిగల్గుటవలన నతివ్యాప్తిదోషము సంభవించును. యౌగికములనుటచే నీరెండుదోషములు నివృత్తములగును. శ్లోకచతుష్టయముచే సంగ్రహింపబడినయర్థము నుదాహరణప్రదర్శనముచే విస్తరింపుచున్నాడు. "త్వాం మాం వాఽతిక్రాన్తః...అత్యస్మాసు" అని.

(1) త్వాం మాం వా అతిక్రాన్తః, అనువిగ్రహమున అతియుష్మద్, అత్యస్మద్, అనునవి సమాసములగును. ఇచట యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములేకత్వార్థబోధకములగుటచే సు, జస్, ఙే, ఙస్, ప్రత్యయములను విడిచి, మిగిలినయన్నివచనములు పరమగునపుడు, త్వమాదేశములగును. సు, జస్, ఙే, ఙస్సులు పరమగునపుడు మాత్రము పూర్వవిప్రతిషేధముచే వీనిని బాధించి, త్వాఽహాద్యాదేశములేయగును.

	ఏకవచనము	ద్వివచనము	బహువచనము
ప్ర॥	అతిత్వమ్, అత్యహమ్.	అతిత్వామ్, అతిమామ్.	అతియూయమ్, అతివయమ్.
ద్వి॥	అతిత్వామ్, అతిమామ్.	అతిత్వామ్, అతిమామ్.	అతిత్వాన్, అతిమాన్.
తృ॥	అతిత్వయా, అతిమయా.	అతిత్వాభ్యామ్, అతిమాభ్యామ్.	అతిత్వాభిః, అతిమాభిః.
చ॥	అతితుభ్యమ్, అతిమహ్యమ్.	,,	అతిత్వభ్యమ్, అతిమభ్యమ్.
పం॥	అతిత్వత్, అతిమత్.	,,	అతిత్వత్, అతిమత్.
ష॥	అతితవ, అతిమమ.	అతిత్వయోః, అతిమయోః.	అతిత్వాకమ్, అతిమాకమ్.
స॥	అతిత్వయి, అతిమయి.	,,	అతిత్వాసు, అతిమాసు.

(2) యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు ద్విత్వార్థకములైనపుడు సు, జస్, జే, జస్, ప్రత్యయములను విడిచి, మిగిలిన యన్నివచనములందును యువావాదేశములగును. సు, జస్, జే, జస్సులందుమాత్రము త్వాహాద్యాదేశములు పరములగుటచే వీనిని బాధించును.

యువాం ఆవాం వా అతిక్రాన్తః అనువిగ్రహమునందు, అతియుష్మద్, అత్యస్మద్, అనునవి సమాసములు. ఇచట యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు ద్విత్వార్థకములైనందున పూర్వముచెప్పినరీతిననుసరించి, సు, జస్, జే, జస్సులందు త్వాహాద్యాదేశములు, మిగిలినవచనములందు యువావాదేశములునగును.

	ఏకవచనము	ద్వివచనము	బహువచనము
ప్ర॥	అతిత్వమ్, అత్యహమ్.	అతియువామ్, అత్యావామ్.	అతియూయమ్, అతివయమ్.
ద్వి॥	అతియువామ్, అత్యావామ్.	అతియువామ్, అత్యావామ్.	అతియువాన్, అత్యావాన్.

	ఏకవచనము—	—ద్వివచనము.	బహువచన.
తృ॥	అతియువ, అత్వ్యావ	అతి వాభ్యామ్, అ త్యావాభ్యామ్.	అతియువాభిః, అత్యావాభిః.
చ॥	అతితుభ్యమ్, అతిమహ్యమ్.		అతియువభ్యమ్, అత్యావభ్యమ్.
పం॥	అతియువత్, అత్యావత్.		అతియువత్, అత్యావత్.
ష॥	అతితవ, అతిమమ.	అతి వ అ త్యావ	అతియువాకమ్, అత్యావాకమ్.
స॥	అతియువయి, అత్యావయి		అతియువాసు, అత్యావాసు.

(3) యుష్మానస్మాన్వా అతిక్రాన్తః, అనువిగ్రహమున అతియుష్మద్, అత్యస్మద్, అనుసమాసము దు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు, ద్విత్వార్థకములుగాని ఏకత్వార్థకములుగాని గానందున, యువావలుగాని, త్వమలుగాని రావు. సు, జస్, జే, ఙస్సులందు మాత్రము త్వాహాద్యాదేశము.

	ఏకవచనము—	ద్వివచనము.	బహువచనము—
ప్ర॥	అతిత్వమ్, అత్యహమ్.	అతియుష్మామ్, అత్యస్మామ్.	అతియూయమ్, అతివయమ్
ద్వి॥	అతియుష్మామ్, అత్యస్మామ్.	అతియుష్మామ్, అత్యస్మామ్.	అతియుష్మాన్, అత్యస్మాన్.
తృ॥	అతియుష్మయా, అత్యస్మయా.	అతియుష్మాభ్యామ్, అత్యస్మాభ్యామ్.	అతియుష్మాభిః, అత్యస్మాభిః
చ॥	అతితుభ్యమ్, అతిమహ్యమ్.		అతియుష్మభ్యమ్, అత్యస్మభ్యమ్.
పం॥	అతియుష్మత్, అత్యస్మత్.		అతియుష్మత్, అత్యస్మత్.
ష॥	అతితవ, అతిమమ.	అతియుష్మ త్యస్మ	అతియుష్మాకమ్, అత్యస్మాకమ్,
స॥	అతియుష్మయి, అత్యస్మయి.		అతియుష్మాసు, అత్యస్మాసు

వివరణము:—శ్చేషేలోపమన్త్యలోపమనుపక్షమందే ఆమ్మునకు సుడాగమప్రసక్తియుండునుగాన నీపక్షమందే, "సామ ఆకమ్" సూత్రమున, "సామః" అను ససుట్కనిర్దేశము సఫలమగును. ఈనిర్దేశమే శ్చేషేలోపమన్త్యలోపమనుపక్షమందు జ్ఞాపకమగును. టిలోపపక్షమందాకమాదేశోత్తరమునగూడ యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములవర్ణాన్తములు గానందున సుడాగమప్రసక్తి లేకపోవుటచే భావిసుడాగమనివృత్తికొఱకగు ససుట్కనిర్దేశము వ్యర్థమగునని గ్రహించునది.

403. పదస్య. 8-1-16.

404. పదాత్. 8-1-17.

* 405. అనుదాత్తం సర్వమపాదాదౌ. 8-1-18.

ఇత్యధికృత్య

403. ఇది యధికారసూత్రము. "అపదాన్తస్య మూర్ధన్యః" (211) అనుసూత్రమువఱకునిదియధికృతమగును. కావుననే "నలోపః ప్రాతిపదిక" (237) సూ. చే, నలోపము పదసంజ్ఞగల రాజభ్యామ్, ఇత్యాదులలోనే ప్రవర్తించునుగాని పదసంజ్ఞారహితమగు, రాజానౌ, ఇత్యాదులలో ప్రవర్తించదు.

వివ:—పదస్య, అనునది, "సంయోగాన్తస్య లోపః" (55) ఇత్యాదులందు స్థానషష్ఠ్యన్తము. "మాదుపధాయాశ్చ" 8-2-9 సూత్రమున, నవయవషష్ఠ్యన్తము. కావుననే పదావయవమగు మతుప్ప్రత్యయములోని మకారమునకు వత్వమనునర్థము సంభవించును. వృక్షవన్తౌ, ఇత్యాదులందును వత్వము సిద్ధించును. లేనిచో "మతుబన్తమైన పదమునకవయవమగు మకారమునకు వత్వ"మనెడి యర్థము లభించును. పదసంజ్ఞకమతుబన్తమైన వృక్షవాన్ అనుచోటనే వత్వముసిద్ధమగునుగాని పదసంజ్ఞకముకానట్టి మతుబన్తమందనగా వృక్షవన్తౌ ఇత్యాదులందు రాకపోవును.

404. ఇది అధికారసూత్రము. "కుత్సనేచ సుప్యగోత్రాదౌ" (8-1-69) సూత్రమువరకధికృతమగును.

405. అనుదాత్తమ్ సర్వమ్ అపాదాదౌ. ఈపదత్రయమీపాదము సమాప్తమగువరకు నధికృతమగును. అపాదాదౌ (పాదస్యాదిః, పాదాదిః, న, పాదాదిః, అపాదాదిఃతస్మిన్) అనుదానికి పాదాదిభిన్నమందని యర్థము పాదశబ్దమునకు ఋక్పాదమనియు శ్లోకపాదమనియు నర్థము. అపాదాదిశబ్దముచే పాదాన్తపాదమధ్యస్థములనువలె ఛందోవిహీనవాక్యస్థమునుగూడ గ్రహింపదగును. ఇట్లు చెప్పుటకు, "గ్రామే కంబళ్లో మేస్వామీ" అనుభాష్యప్రయోగము ప్రమాణము. వాక్యస్థమును గ్రహింపనిచో నిచట "తేమయావేక" (408) సూ. చే, విధింపబడు మేఅనునాదేశమసంగతము గావలయును.

✻ 406. యుష్మదస్మదోః షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాం
నావౌ. 8- 1- 20. యుష్మదస్మదోః। షష్ఠీచతుర్థీ
ద్వితీయాస్థయోః। వాంనావౌ॥
పదాత్పరయోరపాదాదౌ స్థితయోరనయోః
షష్ఠ్యాదివిశిష్టయోః వాంనావిత్యాదేశౌ స్తస్తౌచా
నుదాత్తౌ॥

406. షష్ఠీచ, చతుర్థీచ, ద్వితీయాచ=షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాః. తాభిస్సహతిష్ఠతఇతి=షష్ఠీ...స్థౌ. తయోః. షష్ఠీ...స్థయోః. వామ్ చ, నౌచ=వాంనావౌ. 1 పదముకంటె పరములు అపాదాదిస్థములు షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయావిభక్త్యన్తములునగు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు క్రమముగ వాం,నౌ, అనునాదేశములగును, అవి అనుదాత్తములగును.

వివ:1— సర్వస్య, పదస్య, అను రెండునధికృతములగుటచేనీయర్థము లబ్ధమైనది. స్థగ్రహణమువలన శ్రూయమాణవిభక్తికములకే, ఆదేశములగుననునర్థము చెప్పబోవుచున్నాడు. యుష్మదస్మదోః అనియనుట వలన వీనికివిభక్తులు పరముగనున్నపుడాదేశములగుననుటకు వీలులేదు.

అట్లు చెప్పిన భ్యామాదులు పరమగునపుడు, పదసంజ్ఞకములగు కేవ-యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకే ఆదేశములు ప్రసక్తములగును, "సుఖంవాంనా" మొదలగు ప్రయోగములసంగతములుగావలయును.

* 407. బహువచనస్య వస్నసౌ. 8-1-21. బహువచనస్య। వస్నసౌ॥

ఉక్తవిధయోః షష్ఠ్యాదిబహువచనాన్తయోః వస్నసౌ స్తః। వాంనావోరపవాదః॥

407. వాంనావౌ అనుపదమును విడిచి పూర్వసూత్రమనువృత్తమగును. పదముకంటె పరములు, అపాదాదిస్థములు, షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాబహువచనాన్తములునగు, యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు, క్రమముగ, వస్, నస్, అనునవి ఆదేశములగును. ఇవి వాంనావాదేశములకపవాదములు

* 408. తేమయావేకవచనస్య. 8-1-22. తేమయౌ। ఏకవచనస్య॥

ఉక్తవిధయోరనయోః షష్ఠీచతుర్థ్యేకవచనాన్తయోః తేమేఏతౌ స్తః॥

408. వాం, నా, అనుపదములను విడిచి యుష్మదస్మదోః అనుసూత్రమనువృత్తమగును. ఉక్తవిధములైనటువంటి, షష్ఠీచతుర్థ్యేకవచనాన్తములగు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు, తే, మే, అనునవి క్రమముగనాదేశములగును

* 409. త్వామౌ ద్వితీయాయాః. 8-1-23. త్వామౌ। ద్వితీయాయాః (యుష్మదస్మదోః। ఏకవచనస్య)

ద్వితీయైకవచనాన్తయోః త్వామౌ ఏతౌ స్తః.

శ్లో॥ (1) శ్రీశస్త్వావతు మాపీహ దత్తాత్తే మేపి శర్మ సః।
స్వామీ తే మేఽపి సహరిః పాతు వామపి నౌ విభుః।

(2) సుఖం వాం నౌ దదాత్వీశః పతిర్వామపి నౌ హరిః।
సోఽవ్యాద్వో నః శివం వో నో దద్యాత్సేవ్యోత్ర వః స నః॥

పదాత్పరయోః కిమ్। వాక్యాదౌ మాభూత్। త్వాం పాతు। మాంపాతు। అపాదాదౌ కిమ్। వేదైరశేషైస్సంవేద్యోఽస్మాన్కృష్ణస్సర్వదాఽవతు। స్థగ్రహణాచ్ఛ్రూయమాణవిభక్తికయోరేవ। నేహ। ఇతి యుష్మత్పుత్రో బ్రవీతి। ఇత్యస్మత్పుత్రో బ్రవీతి। వా॥ సమానవాక్యే నిఘాతయుష్మదస్మదాదేశా వక్తవ్యాః ఏకతిఙ్ వాక్యమ్ తేనేహ న। ఓదనం పచ తవ భవిష్యతి। ఇహతు స్యాదేవ। శాలీనాం తే ఓదనం దాస్యామీతి। వా॥ ఏతే వాంనావాదయ ఆదేశా అనన్వాదేశే వావక్తవ్యాః అన్వాదేశేతు నిత్యం స్యుః। ధాతా తే భక్తోఽస్తి, ధాతాతవ భక్తోఽస్తీతి వా। తస్మై తే నమ ఇత్యేవ॥

409. ఉక్తవిధములగు, ద్వితీయైకవచనాన్త యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు క్రమముగ త్వా, మా, అనునవి ఆదేశములగును. ప్రసిద్ధమగు విభక్తిక్రమము ననుసరించి, ద్వితీయా చతుర్థీషష్ఠీవిభక్తులయొక్క ఏకవచనద్వివచనబహువచనములను, శ్లోకద్వయముచే నుదాహరించుచున్నాడు. "శ్రీశస్త్వాఽవతుమాపీహ" ఇవిద్వితీయైకవచనాన్తములు. విష్ణువు నిన్ను నన్ను రక్షించుగాక యనియర్థము. ఈయుదాహరణములన్నిటిలో యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు పదముకంటె పరములు అపాదాదిస్థములునై యున్నవి. "దత్తాత్తే మేఽపి శర్మసః" ఆవిష్ణువు నీకొఱకు నాకొఱకును సుఖమునిచ్చుగాక. చతుర్థ్యేకవచనాన్తములు. "స్వామీ తే మేపి సహరిః" ఆవిష్ణువు నీకు నాకును ప్రభువు. షష్ఠ్యేకవచనాన్తములు. "పాతు వామపి నౌ విభుః "విష్ణువు మీయిద్దఱను మాయిద్దఱను రక్షించుగాక. ద్వితీయాద్వివచనాన్తములు. "సుఖం వాంనౌ దదాత్వీశః" ఈశ్వరుడు మీయిద్దఱికొఱకు మాయిద్దఱికొఱకును సుఖమునిచ్చుగాక.

చతుర్థీ ద్వివచనాన్తములు. "పతిర్వామపి నౌ విభుః" విష్ణువు మీయిద్దరికి మాయిద్దరికిని ప్రభువు. షష్ఠీద్వివచనాన్తములు. "సోఽవ్యాద్వోనః" విష్ణువు మిమ్మును మమ్మును రక్షించుగాక. ద్వితీయాబహువచనాన్తములు. "శివంవో నో దద్యాత్" మీకొఱకు, మాకొఱకును మంగళమునిచ్చుగాక. చతుర్థీబహువచనములు. "సేవ్యోత్ర వస్సనః" విష్ణువు మీకును మాకును సేవింపదగినవాడు. షష్ఠీబహువచనాన్తములు. త్వాం పాతు, మాం పాతు, అనువాక్యముల యాదియందున్న వానికాదేశములను వారించుటకు, "పదాత్పరయోః" అనువిశేషణమావశ్యకము. "వేదైరశేషైస్సంవేద్యోఽస్మాన్ కృష్ణస్సర్వదాఽవతు" ఇచట శ్లోకముయొక్క ద్వితీయపాదాదియందున్న; అస్మాన్, అనుదానికాదేశమును వారించుటకై, అపాదాదౌ, అనువిశేషణమావశ్యకము. "యుష్మదస్మదోః" (406) అనుసూత్రమున, షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోః, అనుచోట స్థగ్రహణమును విడిచి, షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయానామ్, అనిచెప్పినను సర్వస్య, పదస్య అనుపదద్వయానువృత్తివలన షష్ఠ్యాదివిశిష్టములనునర్థము లబ్ధమగుచుండ స్థగ్రహణము వ్యర్థమగునను శఙ్కను మనసునందిడుకొని స్థగ్రహణఫలమును చూపుచున్నాడు. "స్థగ్రహణాచ్ఛ్రూయమాణవిభక్తికయోరేవ,...బ్రవీతి" స్థగ్రహణసామర్థ్యమువలన శ్రూయమాణవిభక్తికములైనవానికే ఆదేశములని యర్థము. "ఇతియుష్మ...బ్రవీతి. (యుష్మత్పుత్రః. అస్మత్పుత్రః) ఇచట సమాసమందు సమాసప్రయుక్తమైన లుక్కుచే విభక్తి యపహరింపబడుటవలన, శ్రూయమాణవిభక్తికములుగానందున నాదేశములు రావు. పదముకంటె పరములైనవని తెలియజేయుటకు ఇతియుష్మత్పుత్రో...బ్రవీతి అనుచోట నితిశబ్దము ప్రయుక్తమయ్యెను. వా॥ సమాన...వక్తవ్యాః. నిఘాతము (అనుదాత్తము) యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములయాదేశములును, నిమిత్తనిమిత్తులేక వాక్యస్థములైనపుడు విధింపదగునని యర్థము. ప్రకృతముననాదేశములకు నిమిత్తము పదము, పదనిమిత్తకములగుటచే, యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములయొక్క యాదేశములు నిమిత్తులు, (నిమిత్తినః=నిమిత్తముగలవి) భిన్నవాక్యములోని పదమును,

నిమిత్తముగగైకొని యనుదాత్తముగాని, యాదేశములుగాని రావని యాశయము. 1 వాక్యమన సమానతిఙన్తముగల శబ్దసముదాయము. "ఏకతిఙ్" అనునది బహువ్రీహి. ఇచటనేకశబ్దము సమానార్థకము గాని సంఖ్యావాచకము గాదు. కావుననే "బ్రూహి బ్రూహి దేవదత్త" అనుచోట తిఙన్తద్వయమున్నను, సమానతిఙన్తమగుటచే వాక్యమగును. ఇచట "దేవదత్త" అనుదానికి "ఆమన్త్రితస్య" (8-1-19) సూ. చే, ననుదాత్తము సిద్ధమగును. నిమిత్తము (పదము) నిమిత్తి (యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములు) సమానవాక్యస్థములైనపుడే యాదేశములను విధింపవలెనను వార్త్తికముండుటవలన, ఓదనం పచ, అనువాక్యములోని పచ, అనుపదమునుబట్టి రెండవవాక్యమందున్న యుష్మచ్ఛబ్దమునకాదేశమువారితమగును. "శాలీనాం తేఓదనందాస్యామి" అనునదొకేవాక్యము. ఇచటి యుష్మచ్ఛబ్దము సమానవాక్యస్థమగు శాలీనాం, అనుపదముకంటె పరమగుటచే, తే, అనునాదేశము వచ్చును. వా॥ వాం,నౌ,వస్,నస్, మొదలగునీయాదేశములు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములన్వాదేశవిషయములుగానపుడు వికల్పముగనగును, అన్వాదేశవిషయములగువానికి, నిత్యముగనగును. ఉదా॥ధాతా తే భక్తోఽస్తి,ధాతా తవ భక్తోస్తి. తస్మై తే నమః. ఇచట యుష్మచ్ఛబ్దమన్వాదేశవిషయకమగుటచే తే, అనునాదేశము నిత్యముగ ప్రవర్తించెను.

వివ:—1 ఈవాక్యలక్షణము వ్యాకరణశాస్త్రవిహితకార్యములకు మాత్రముపయోగించును. లౌకికవాక్యమునకు లక్షణము అమరకోశమునందు జెప్పబడెను. సుప్తిఙన్తచయో వాక్యం క్రియావాకారకాన్వితా. అని. వాశబ్దముచేదర్థకము. కారకములలోనన్వయించు క్రియబోధ్యమైనయెడల సుప్తిఙన్తచయము, అనగా సుబన్తములసముదాయము, తిఙన్తములసముదాయము, సుప్తిఙన్తములసముదాయమును వాక్యమగునని యర్థము. దేవదత్తేన శయితవ్యమ్. పచతిభవతి, చైత్రఃపచతి, అనునవి వరుసగనుదాహరణములు. క్రియ బోధవిషయముగావలయుననుటచే నర్థరహితమైనది వాక్యముగాదు.

* 410. నచవాహాహైవయుక్తే. 8-1-24. న। చవాహాహైవయుక్తే॥

చాదిపఞ్చకయోగే నైతే ఆదేశాః స్యుః। హరిస్త్వాం మాంచరక్షతు। కథం త్వాం మాంవా నరక్షేదిత్యాది। యుక్తగ్రహణాత్సాక్షాద్యోగేఽయం నిషేధః। పరమ్పరాసంబన్ధేతు ఆదేశః స్యాదేవ। హరోహరిశ్చ మే స్వామీ॥

410. (చవాహాహైవైర్యుక్తమ్, చవాహాహైవయుక్తమ్, తస్మిన్) చ, వా, హా, అహ, ఏవ, ఈఅయిదునవ్యయములు. ఇవి వరుసగ, సముచ్చయము, వికల్పము, అద్భుతము, భేదము, అవధారణము, అనునర్థముగలవి. వీనిలోనేదైననొకదానితో యోగమున్నపుడు, యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు, వాం, నౌ, మొదలగునాదేశములురావు. హరిస్త్వాం మాంచ రక్షతు. (విష్ణువు నిన్ను నన్ను రక్షించుగాక.) ఇచట చశబ్దము యుష్మదస్మచ్ఛబ్దార్థముల సముచ్చయమును ద్యోతనముచేయును. "కథం త్వాం మాంవా నరక్షేత్" (విష్ణువు నిన్నుగాని నన్నుగాని యేలరక్షింపడు) ఇచట వాశబ్దము యుష్మదస్మదర్థగతమగు వికల్పమునుబోధించును. ఇట్లే "కృష్ణో మమ హా ప్రసీదతి, "కృష్ణోమమాఽహ నప్రసీదతి, కృష్ణో మమైవ సేవ్యః" అనునుదాహరణముల నూహించునది. సూత్రమున, "చవాహాహైనైః" అనెడితృతీయావిభక్తినిర్దేశమువలననే, యోగే, అనునర్థము లబ్ధమగుచుండ యుక్తగ్రహణమెందులకనుశంకకు సమాధానము చెప్పుచున్నాడు. "యుక్త...స్వామీ" యుక్తగ్రహణసామర్థ్యముచే చాదులు యుష్మదస్మదర్థగతమైన సముచ్చయాదులను ద్యోతనచేయునపుడే యీనిషేధమగుననియు, పరమ్పరాసంబన్ధమున్నపుడాదేశములు తప్పకవచ్చుననియునర్థము. "హరోహరిశ్చ మే స్వామీ" ఇచట చశబ్దము హరహరులయందలి సముచ్చయమును ద్యోతనచేయును. అస్మదర్థమునకు హరి హరాదులతో సంబంధముగాన చశబ్దము పరంపరముగనస్మదర్థగత సముచ్చయమును ద్యో

తనచేయుచున్నది. కావుననిచట నిషేధప్రసక్తిలేదని గ్రహించునది.

* 411. పశ్యార్థైశ్చానాఽలోచనే. 8-1-25. పశ్యార్థైః, చ, అనాలోచనే (యుష్మదస్మదాదేశాః। న)
అచాక్షుషజ్ఞానార్థైర్ధాతుభిర్యోగే ఏతే ఆదేశా నస్యుః। చేతసా త్వాం సమీక్షతే। పరమ్పరా సంబన్ధేఽప్యయం నిషేధః। భక్తస్తవ రూపం ధ్యాయతి। ఆలోచనే తు। భక్తస్త్వా పశ్యతి చక్షుషా॥

411. ఇచట పశ్యశబ్దమునకు దర్శనమర్థము. (పశ్యః=దర్శనం, అర్థః యేషాం తైః, ధాతుభిః) ఆలోచనమన చాక్షుషజ్ఞానము (చూపు) తద్భిన్నమనాలోచనము. అనాలోచనే, అనిచెప్పుటవలన పశ్యశబ్దార్థము చాక్షుషజ్ఞానమన వీలుచిక్కదు, గావున జ్ఞానసామాన్యమును వివక్షింపవలయును. చాక్షుషజ్ఞానభిన్నజ్ఞానమర్థముగల ధాతువులతోయోగమున్నపుడు యుష్మదస్మదాదేశములు రావని సూత్రార్థము. "చేతసా త్వాం సమీక్షతే" నిన్ను మనస్సుచే ధ్యానించుచున్నాడు. ఈసూత్రమున యుక్తగ్రహణము లేనందున, పరమ్పరాసంబన్ధమందునీనిషేధము ప్రవర్తించును. "భక్తస్తవ రూపం ధ్యాయతి= భక్తుడు నీరూపమును ధ్యానించుచున్నాడు. ఇచట యుష్మదర్థము రూపములోనికి, రూపము ధ్యానములోనికినన్వయించుటచే పరమ్పరాసంబన్ధమునూహించునది. భక్తస్త్వా పశ్యతి చక్షుషా=భక్తుడు నిన్ను కంటితో చూచుచున్నాడు. ఇచట దృశ్ ధాతువు చాక్షుషజ్ఞానార్థకముగాన నీనిషేధమును వారించుటకై "అనాలోచనే" అనునది యావశ్యకమగును.

* 412. సపూర్వాయాః ప్రథమాయా విభాషా. 8-1-26. సపూర్వాయాః, ప్రథమాయాః, విభాషా, (యుష్మదస్మదాదేశాః)

విద్యమానపూర్వాత్ప్రథమాన్తాత్పరయో
రనయోరన్వాదేశేప్యేతే ఆదేశా వా స్యుః। భక్త
స్త్వమప్యహం తేన, హరిస్త్వాం త్రాయతేసమామ్।
త్వామేతి వా॥

412. సపూర్వాయాః అనునది బహువ్రీహి. (సహ విద్యమానం, పూర్వం యస్యాః,) ప్రథమా అనునది ప్రత్యయబోధకమగుట వలన తదన్తవిధికలుగును. విద్యమానపూర్వముగల ప్రథమాన్తము కంటె పరమగు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకన్వాదేశమందు నీయాదేశములు వికల్పముగనగును. భక్త స్త్వా...మామ్ (నీవునునేను భక్తులముగాన నావిష్ణువునిన్ను నన్ను పాలించును). ఇచట పూర్వవాక్యమున నుపాత్తమైన యుష్మదస్మదర్థములకుత్తరవాక్యమందు తిరుగస్వీకారమున్నందున నన్వాదేశమగును. తేన, అనుపదము పూర్వమందుగల ప్రథమాన్తము, హరిః, అనునది. "త్రాయతే, అనుపదముపూర్వమందుగల ప్రథమాంతము, 'సః, అనునది. కావున నిచటనాదేశములు వికల్పముగ ప్రవర్తించును. యుష్మదస్మదాదేశములన్వాదేశమందు నిత్యముగ ప్రాప్తమగుచుండ వికల్పార్థమీసూత్రము.

* 413. సామన్త్రితమ్. 2-3-48, సా, ఆమని (సంబోధనే)

సంబోధనే యాప్రథమా తదన్తమామన్త్రితసంజ్ఞం స్యాత్॥

413. సాఅనునది పూర్వముచెప్పబడిన ప్రథమావిభక్తిని పరామర్శించును. ఇది ప్రత్యయబోధకమగుటవలన తదన్తవిధిగల్గును. సంబోధనప్రథమాన్తమామన్త్రితసంజ్ఞగలదగును.

* 414. ఆమన్త్రితం పూర్వమవిద్యమానవత్. 8-1-72.
ఆమన్త్రితమ్, పూర్వమ్, అవిద్యమానవత్.

స్పష్టమ్। అగ్నేతవ। దేవాస్మాన్పాహి। అగ్నే

నయ। అగ్న ఇంద్రవరుణ। ఇహాయుష్మదస్మదోరా
దేశస్తిఙన్తనిఘాతః ఆమన్త్రితనిఘాతశ్చన । సర్వ
దారక్ష దేవ న ఇత్యత్రతు దేవేత్యస్యావిద్యమానవ
ద్భావేఽపి తతః ప్రాచీనం రక్షేత్యేతదాశ్రిత్యాదే
శః। ఏవం ఇమంమేగఙ్గేయమున ఇతిమన్త్రేఽపి
యమునఇత్యాదిభ్యః ప్రాచీనామన్త్రితావిద్యమాన
వద్భావేఽపి మేశబ్దమేవాశ్రిత్య సర్వేషాం ని
ఘాతః॥

414. **పూర్వమందుండు ఆమన్త్రితమవిద్యమానసదృశమగును.** అనగాదానినొకపదముగ గ్రహింపవలనుపడదు. 'పదాత్, అనునధికారమున విహితములగు కార్యములు ప్రవర్తించకుండుట యతిదేశఫలమగును. అగ్నేతవ. అగ్నే అనుదానికిచట నవిద్యమానవద్భావముచే, పదముకంటె పరమగు యుష్మచ్ఛబ్దమునకు విధింపబడిన, తే, అనునాదేశమురాదు. ఇట్లే 'దేవాస్మాన్పాహి, అనుచోటనసాదేశమురాదు. అగ్నేనయ. ఇచట తిఙన్తభిన్నమగు పదముకంటె పరమగు తిఙన్తమునకనుదాత్తవిధాయకమగు 'తిఙతిఙః, (8-1-28) సూత్రముచే ననుదాత్తము రాదు. 'అగ్న ఇన్ద్రవరుణ. ఇచటనిన్ద్రశబ్దమునకుగాని వరుణశబ్దమునకుగాని పదముకంటె పరమగునామన్త్రితమునకనుదాత్తవిధాయకమగు, ఆమన్త్రితస్యచ (8-1-19) అనుసూత్రముచే ననుదాత్తము రాదు. "సర్వదా రక్ష దేవ, నః" ఇచట దేవఅనుదానికవిద్యమానవద్భావమున్నను దానికిపూర్వమందున్న రక్ష అనుపదమునాశ్రయించి ససాదేశమగును. "ఇమం మే గఙ్గేయమునే శుతుద్రి" అనుమన్త్రమున నామన్త్రితములగు, గఙ్గే, యమునే, సరస్వతి, మొదలగుపదములలో యమునేఅనుదానికనుదాత్తముచేయునపుడు గఙ్గేఅనుదానికి, సరస్వతి, అనుదానికనుదాత్తముచేయునపుడు, యమునే అనుదానికి నవిద్యమానవద్భావమున్నను, మేఅనుపదము నాశ్రయించి, 'యమునేసరస్వతిశుతుద్రిపదములకుఆమన్త్రితస్యచ అనుసూత్రముచే ననుదాత్తము ప్రా

ప్తమగుచున్నది. మూలమున నిఘాతః అనుచోట ప్రాప్తః అనియ ధ్యాహారమును చేయవలయును. యమునేసరస్వతిపదములకనుదాత్త ము ప్రవర్తించును. పాదాదిస్థమగుటచే, శుతుద్రిపదమునకు నిఘా తము రాదు. ఈమూడింటికనుదాత్తము ప్రాప్తమగుటవలన 'ప్రాప్తః, అనుపదమున కధ్యాహారముచేయుటచే, సర్వేషాం, అనుబహువచన మ సంగతముగానేరదు.

* 415. నామన్త్రితే సమానాధికరణే సామాన్యవచనమ్. (8- 1- 73. న, ఆమన్త్రితే, సమానాధికరణే, సా మాన్యవచనమ్। (ఆమన్త్రితమ్, అవిద్యమానవత్)

విశేష్యం సమానాధికరణే ఆమన్త్రితేపరే నావిద్యమానవత్ స్యాత్। హరే దయాలో నః పా హి। అగ్నే తేజస్విన్॥

415. సమానాధికరణే అనునది బహువ్రీహి (సమానంఅధికర ణంఅర్థఃయస్యతస్మిన్) సమానాధికరణమననేకార్థబోధకము. సామాన్య వచనమ్, అనుపదమునకు విశేష్యమనియర్థము. విశేషణమనునది యర్థ సిద్ధమగును. ఏకార్థబోధకము విశేషణమునగునామన్త్రితము పరమగు నపుడు విశేష్యమవిద్యమానవద్భావమునొందదు. హరేదయాలోనఃపా హి. ఇచట దయాలోఅనువిశేషణము పరమగునపుడు విశేష్యమగు, హరేఅనుదానికవిద్యమానవద్భావము లేనందున నసాదేశము వచ్చెను. అగ్నే తేజస్విన్. ఇచట అగ్నే అనుదానికవిద్యమానవద్భావములేదు గాన, తేజస్విన్, అనుదానికి "ఆమన్త్రితస్య" అనుసూత్రముచే నను దాత్తమగును.

* 416. విభాషితం విశేషవచనే. 8-1-74. విభాషితమ్। వి శేషవచనే। (నేతిభిన్నం పూర్వసూత్రమ్)

అత్రభాష్యమ్। బహువచనమితి వక్తవ్యమితి। బహువచనాన్తం విశేష్యం సమానాధికరణే ఆమ

న్త్రితే విశేష్యణేపరే అవిద్యమానవద్వా । యూయం ప్రభవో దేవాశ్శరణ్యాః । యుష్మాన్భజే వో భజే ఇతివా । ఇహాన్వాదేశేఽపి వైకల్పికా ఆదేశాః। సుపాత్। సుపాద్। సుపాదౌ । సుపాదః। సుపాదమ్। సుపాదౌ॥

416. విశేషవచనమన విశేషణము. ఈసూత్రమున, బహువచనపదమును చెప్పవలయుననిభాష్యకారుడు చెప్పెను. ఏకార్థకము, ఆమన్త్రితమునగువిశేషణముపరమగునపుడు బహువచనాన్తమగు విశేష్యమవిద్యమానసదృశము వికల్పముగనగును. పూర్వసూత్రముచే నిషేధముప్రాప్తమగుచుండ వికల్పార్థమీసూత్రము. యూయం ప్రభవః...ఇతివా. ఇచటనవిద్యమానవద్భావముచే నన్వాదేశమందు నాదేశములు వికల్పముగనే ప్రవర్తించును. సుపాత్. సుపాద్. (శోభనౌపాదౌయస్య) సుపాదఅనుబహువ్రీహియందు తుదియకారము లోపించును. పిదప సులోపము, వికల్పచర్త్వము.

* 417. పాదః పత్. 6-4-130. పాదః, పత్ (అఙ్గస్య, భస్య)

పాచ్ఛబ్దాన్తం యదఙ్గం భం తదవయవస్య పాచ్ఛబ్దస్య పదాదేశః స్యాత్। సుపదః సుపదా। సుపాద్భ్యామిత్యాది । అగ్నింమన్థతీత్యగ్నిమత్। అగ్నిమద్। అగ్నిమథౌ। అగ్నిమథః। అగ్నిమద్భ్యామిత్యాది। ఋత్విగిత్యాదిసూత్రేణాఞ్చేః సుప్యుపపదే క్విన్॥

417. పాదః, అనునది పాద్అనుదానికిషష్ఠ్యేకవచనాన్తము. పాద్శబ్దమన్తమందుగలిగి భసంజ్ఞగల యఙ్గమునకవయవమగు పాద్శబ్దమునకు, పద్అనునాదేశమగును. అఙ్గావయవమగు పాచ్ఛబ్దమునకనునర్థము నిర్దిశ్యమానపరిభాషచే లబ్ధమైనది. సుపదః (సుపాద్ + శస్)

సుపాద్భ్యామ్, (సుపాద్+భ్యామ్) ఇచటనఙ్గము భసంజ్ఞకముగానం దున పదాదేశము రాదు. 'అగ్నింమథ్నతి' అనునర్థమున, అగ్నిశబ్దపూర్వకమగు మన్థధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయము. అగ్నిమథ్+సు. సులోపజశ్త్వచర్త్వములు. అగ్నిమత్. అగ్నిమద్. అగ్నిమథౌ, ఇత్యాదులనూహించునది. ప్రకృష్టమఞ్చతి (శీఘ్రముగనడుచువాడు) అను విగ్రహమున గత్యర్థకమగుప్రపూర్వాఞ్చుధాతువునకు, "ఋత్విక్" (375) సూత్రముచే క్విన్ప్రత్యయము. ప్రాఞ్చ్, అని యగును.

✻ 418. అనిదితాం హలఉపధాయాః క్ఙితి. 6-4-24. అనిదితామ్, హలః, ఉపధాయాః, క్ఙితి (న (నస్య,) లోపః)

హలన్తానామనిదితామఙ్గానాముపధాయా నస్య లోపః స్యాత్ కితి ఙితిచ। ఉగిదచామితినుమ్। సంయోగాన్తలోపః। నుమోనకారస్య క్విన్ప్రత్యయస్యేతి కుత్వేన ఙకారః। ప్రాఙ్। అనుస్వారపరసవర్ణౌ। ప్రాఞ్చౌ। ప్రాఞ్చః। ప్రాఞ్చమ్। ప్రాఞ్చౌ॥

418. ఇత్=హ్రస్వేకారః, ఇత్సంజ్ఞకః యేషాంతాని ఇదిన్తి, నఇదిన్తి=అనిదిన్తి, తేషాం అనిదితామ్. ఇత్సంజ్ఞకేకారవద్భిన్నములని యర్థము. ఇదియును, హలః, అనునదియునధికృతమగు నఙ్గమునకు విశేషణములు. నస్యఅనుదానికి, ఉపధాయాః అనునది విశేషణము. క్ఙితిఅనునది బహువ్రీహి (క్ చ ఙ్ చ క్ఙౌ, తావితౌ యస్య తస్మిన్) ఇత్సంజ్ఞకమగునికారముతో రహితములు హలన్తములునగునఙ్గములయొక్క యుపధాభూతమగు నకారమునకు, కకారేత్సంజ్ఞకప్రత్యయముగాని, ఙకారేత్సంజ్ఞకప్రత్యయముగాని పరమగునపుడు, లోపమగునని సూత్రార్థము, క్విన్ప్రత్యయాన్తమగు ప్రాఞ్చ్శబ్దములోని ఞకారము, నకారజన్యమగుటవలననసిద్ధతచే నకారముండును. అదియీసూత్రముచేలోపించును. ప్రాచ్ అనియగును. ఉగిదచామ్ (363) సూ. చే, నుమాగమము. సులోపము.ప్రాన్చ్. సంయోగాన్తస్య (55) సూ.చే,

చకారలోపము. నుమాగమసంబన్ధినకారమునకు క్విన్ప్రత్యయస్య (379) సూ. చే, కుత్వము. ఆన్తరతమ్యమువలన ఙకారమగును. ప్రాఙ్. ప్రాన్చ్+ఔ. నుమ్ము, నకారమునకనుస్వారపరసవర్ణములు. ప్రాఞ్చౌ. ఇత్యాదులు.

* 419. అచః 6-4-138 (అల్లోపః, భస్య)

లుప్తనకారస్యాఞ్చతేర్భస్యాకారస్య లోపః స్యాత్॥

419. అచః అనునది "అనిదితామ్" సూత్రముచే లుప్తమగు నకారముగల అఞ్చ్ధాతువునకు షష్ఠ్యన్తము. లుప్తనకారమయి భసంజ్ఞకమగు అఞ్చ్ధాతువుయొక్క అకారమునకు లోపమగును. ప్ర+అచ్+శస్. ఇచటనీసూత్రముచే అకారలోపము. ప్రచ్+శస్.

* 420. చౌ. 6-3-138 (దీర్ఘః, అణః)

లుప్తాకారనకారేఽఞ్చతౌ పరే పూర్వస్యాణో దీర్ఘః స్యాత్। ప్రాచః। ప్రాచా। ప్రాగ్భ్యామ్॥ ప్రత్యఙ్। ప్రత్యఞ్చౌ। ప్రత్యఞ్చః। ప్రత్యఞ్చమ్। ప్రత్యఞ్చా। అచఇతి లోపస్య విషయేఽన్తరఙ్గోఽపి యణ్ నప్రవర్తతే। అకృతవ్యూహాపరిభాషయా। ప్రతీచః। ప్రతీచా। అముమఞ్చతీతివిగ్రహే। అదస్+అఞ్చ్ఇతిస్థితే॥

420. చౌ, అనునది లుప్తాకారనకారములుగల అఞ్చ్ధాతువునకు సప్తమ్యేకవచనము. లుప్తములగు నకారాకారములుగల అఞ్చుధాతువుపరమగునపుడు పూర్వమందున్న అణ్ణుకు, దీర్ఘమగును ప్రచ్+అస్. మొదలగు శసాద్యజాదిప్రత్యయములు పరమగునపుడీదీర్ఘము ప్రవర్తించును. ప్రాచః. ప్రాచా. అల్లోపదీర్ఘములులేకున్నను సవర్ణదీర్ఘముచేతనే ప్రాచః, మొదలగురూపములు సిద్ధముల

గును, గానిప్రతీచః, మొదలగురూపములసిద్ధికై యీసూత్రమావశ్యకము. ప్రాచ్ + భ్యామ్. చోః కుః (380) సూ. చే, కుత్వము. ప్రాగ్భ్యామ్. ఇత్యాదులు. ప్రతిపూర్వకమగుగత్యర్థకాఞ్చుధాతువునకు క్విన్ప్రత్యయము. ప్రత్యచ్, అనియగును. సర్వనామస్థానమందు ప్రాచ్శబ్దమునకువలె నీశబ్దమునకును కార్యములనూహింపదగును. ప్రత్యఙ్. ప్రత్యఞ్చౌ. ప్రతి + అచ్ + అస్. మొదలగు అకారలోపమునకు విషయములగు లక్ష్యములందు, అకృతవ్యూహపరిభాషచే, అకారలోపమునకు బూర్వమన్తరఙ్గమయినను యణాదేశము ప్రవర్తించదు. యణాదేశనిమిత్తమగు అకారమునకు లోపము (వినాశము) రానున్నందుననిచట నకృతవ్యూహపరిభాష ప్రవర్తించును. చౌ (420) సూత్రముచే దీర్ఘము. ప్రతీచః. ప్రతీచా. ఇత్యాదులు. అముమఞ్చతి (వీనినిపొందువాడు) అనువిగ్రహమందు, అదస్శబ్దపూర్వకమగునఞ్చుధాతువునకు క్విన్ప్రత్యయము. అదస్ + అఞ్చ్. ఉపపదసమాసము. నలోపము. అదస్+అచ్, అనియుండ.

* 421. విష్వగ్దేవయోశ్చ టేరద్ర్యఞ్చతావప్రత్యయే. 6-3-92.
విష్వగ్దేవయోః, చ, టేః, అద్రి, అఞ్చతౌ, వప్రత్యయే. (సర్వనామ్నః)

అనయోస్సర్వనామ్నశ్చ టేరద్ర్యాదేశస్స్యాద్వ
ప్రత్యయాన్తేఽఞ్చతౌ పరే। అదద్ర్యఙ్చ ఇతిస్థితే॥

421. అద్రి అనునది లుప్తప్రథమాకము. వప్రత్యయాన్తే = వకారసహితః ప్రత్యయః=వప్రత్యయః తదన్తే. అనివిగ్రహము. క్విప్, క్విన్, మొదలగునవి, వప్రత్యయములగును. అప్రత్యయే, అనుపాఠమున అవిద్యమానప్రత్యయమని యర్థము. సర్వలోపముగల క్విబాదులే అట్టివగును. ఇది అఞ్చుధాతువునకు విశేషణము. విష్వక్ దేవశబ్దములయొక్కయు సర్వనామముయొక్కయు టిసంజ్ఞకమునకు వప్రత్యయాన్తమగునఞ్చుధాతువుపరమగునపుడు, అద్రి అనునాదేశమగును.

అదస్ అఞ్చ్, అనుచోటనఞ్చ్ధాతువు క్విన్నన్తమగుటచే వప్రిత్య యాన్తమగుటవలన, అదస్శబ్దముయొక్క టిసంజ్ఞకమునకు(అస్) అద్రి అనునాదేశమగును. అదద్రి+అచ్. యణాదేశము. అదద్ర్యచ్.

* 422. అదసోఽసేర్దాదుదోమః. 8-2-80. అదసః, అసేః, దాత్, ఉ, దః, మః.

అదసోఽసాన్తస్య దాత్పరస్య ఉదూతౌస్తో దస్య చ మః। ఉఇతి హ్రస్వదీర్ఘయోస్సమాహారద్వన్ద్వః। ఆన్తరతమ్యాద్ధ్రస్వవ్యఞ్జనయోర్హ్రస్వః దీర్ఘస్య దీర్ఘః। అముముయఙ్। అముముయఞ్చౌ। అముముయఞ్చః। అముముయఞ్చమ్। అముముయఞ్చౌ। అముముఈచః। అముముఈచా। అముముయగ్భ్యామిత్యాది। ముత్వస్యాసిద్ధత్వాన్నయణ్। అన్త్యబాధేఽన్త్యసదేశస్యేతి పరిభాషామాశ్రిత్య పరస్యైవ ముత్వం వదతాం మతే, అదముయఙ్। అః సేః సకారస్యస్థానే యస్యసః అసిరితి వ్యాఖ్యానాత్ త్యదాద్యత్వవిషయఏవ ముత్వం నాన్యత్రేతి పక్షే, అదద్ర్యఙ్। ఉక్తంచ। శ్లో॥ అదసోఽద్రేః పృథఙ్ముత్వం కేచిదిచ్ఛన్తి లత్వవత్। కేచిదన్త్యసదేశస్య నేత్యేకేఽసేర్హిదృశ్యతే । ఇతి । విష్వగ్దేవయోః కిమ్। అశ్వాచీ। అఞ్చతౌకిమ్। విష్వయుక్। వప్రిత్యయేకిమ్। విష్వగఞ్చనమ్। వప్రిత్యయగ్రహణాంజ్ఞాపయతి। అన్యత్ర ధాతుగ్రహణే తదాదివిధిరితి। తేనాయస్కారః। అతః కృకమీతిసః। ఉదఙ్। ఉదఞ్చౌ। ఉదఞ్చః। శసాదావచి॥

422. అదసఃఅనునది యవయవషష్ఠ్యన్తము. అసేః, అనునది బహువ్రీహి (నవిద్యతేసిః =సకారః,యస్య) ఇదిఅదసః అనుదానికి విశేషణము. సిఅనుచోటనికారముచ్చారణార్థము. సకారరహితమనియర్థ

ము. ఉ, అనునది హ్రస్వదీర్ఘములకు సమాహారద్వన్ద్వము. (ఉశ్చ, ఊశ్చ అనయోస్సమాహారః=ఉ) దః అనునది షష్ఠ్యేకవచనము. సకారాన్తముగానట్టి అదస్శబ్దము నకవయవమగు దకారముకంటె పరమగు దానికి, ఉఊలును దకారమునకు మకారమునగునని సూత్రార్థము. ఆన్తరతమ్యమువలన హ్రస్వమునకు హల్లునకును, హ్రస్వోకారము, దీర్ఘమునకు, దీర్ఘోకారమునగును. అదద్ర్యచ్ + సు. ఇచట దకారద్వయమున్నది. మొదటనున్న దఅనునది ముత్వముచే, 'ము' అనియగును. రెండవదకారమునకును మకారము, దానిపైనున్న రేఫమునకు కారమునగును. సులోపకుత్వాదులు ప్రాఙ్చ్ఛబ్దమునకువలెనూహింపదగును. అముముయఙ్ ఇత్యాదులు. శస్సు మొదలగునజాదిప్రత్యయములు పరమగునపుడల్లోపదీర్ఘములు. అముముఈచః. ఇత్యాదులు. ఇచట నత్వమత్వములసిద్ధములగుటవలన యణాదేశము రాదు. అన్తరఙ్గమయినను అచః అనులోపవిషయమున అకృతవ్యూహపరిభాషచే, యణాదేశము రాదు.

అదద్ర్యచ్ శబ్దమున, ముత్వమువిషయమై, "అన్త్యబాధే.........అదముయఙ్" అనువాక్యముచే మతాన్తరమును చెప్పుచున్నాడు. అన్త్యబాధేఽన్త్యసదేశస్యైవ (అన్త్యవర్ణమునకు బాధయనగా కార్యమప్రాప్తమగునపుడు, అనేకములగుననన్త్యవర్ణములకు కార్యము ప్రాప్తమగునపుడన్త్యవర్ణముతో సమానదేశముగల ననన్త్యమునకే, అనగానన్త్యసమీపమునకే కార్యమగును) అన్త్యసదేశః అనునది, అన్త్యేన సమానో దేశో యస్య అనువిగ్రహముగల బహువ్రీహి. ఇతరవర్ణముతో వ్యవధానరహితమగునన్త్యవర్ణసమీపమనియర్థము. దీనికే, "అనన్త్యవికారేఽన్త్యసదేశస్య" అనుపాఠాన్తరముగలదు. సూత్రమున, అదసః, అనునది స్థానషష్ఠ్యన్తము. అలోఽన్త్యపరిభాషచే దకారముకంటెపరమగు నదస్శబ్దాన్త్యవర్ణమునకు ఉత్వమనియర్థము లభ్యమగును. అదద్రియచ్, అనుచోట దకారమునకు పరమగునది అదస్శబ్దాన్త్యము గాదు. అదస్శబ్దాన్త్యము దకారమునకు పరముగాదు. కావున నిచటనన్త్యమునకు కార్యమప్రాప్తమగుచున్నది. అన్త్యబాధే

అనుపరిభాషచే నిచటనన్త్యసమీపమగు ద్రిశబ్దమునకే ముత్వమగును, గానిప్రథమదశబ్దమునకు ముత్వము రాదని వారియాశయము. కావున వారిమతమున, అదముయఙ్. అదముయఞ్చౌ. అదముఈచః. ఇత్యాదిరూపములగును.

ఇకవార్త్తికకారమతమును, "అః సేః......దృశ్యతే. ఇతి" అను గ్రన్థముచే ప్రదర్శింపుచున్నాడు. సూత్రమున అసేః అనునది బహువ్రీహి (అః సేః (సకారస్యస్థానే) యస్యతస్య) అదసః అనుదానికి విశేషణము. సకారస్థానమున అకారముగల, అదస్శబ్దముయొక్క యవయవమునకు ముత్వమగునని సూత్రార్థము. కావున త్యదాద్యత్వముగల అదస్శబ్దమునకే ముత్వమగునని వీరియాశయము. అదశ్శబ్దావయవమగునస్ అనుదానికద్ర్యాదేశము వచ్చుటచే, త్యదాద్యత్వము ప్రవర్త్తించలేదుగాన నీపక్షమున నిచట ముత్వము ప్రవర్త్తించదు. అదద్ర్యఙ్, మొదలగురూపములగును. అసేః, అనుదానినావృత్తిచేసి అర్థద్వయమును చెప్పుటయందు సూత్రతాత్పర్యమున్నట్లూహించుటలో చెప్పబోవు శ్లోకవార్త్తికమే ప్రమాణము. కావున వ్యాఖ్యాద్వయము ప్రమాణసిద్ధమే. లక్ష్యానుసారముగ వ్యవస్థచేయవలయును. శ్లోకవార్త్తికము "అదసో......ఇతి" అదస్శబ్దముయొక్క టిసంజ్ఞకమునకద్ర్యాదేశముచేసినపుడు, అదద్రీచ్, అనియగును. కృపధాతువునకు యఙన్తమగు చరీకృప్యతే, అనురూపమున, రీ ఋకారముల రెండిటికిని, కృపో రో లః (8-2-18) సూ.చే, లత్వమువచ్చిన, చలీక్లృప్యతే అనిఅయిన ట్లిచటను దకారద్వయమునకు ముత్వమగునని కొందఱిమతము. "అన్త్యబాధే" అనుపరిభాషచేనిచట దకారరేఫములకే ముత్వమని మరికొందఱిమతము. అసేః అనుచోట బహువ్రీహినాశ్రయించుటవలన నిచట త్యదాద్యత్వము రాకపోవుటచే ముత్వమే రాదని మరికొందఱియాశయము. ఇదికారికార్థము. అశ్వాచీ, అనుచోట నశ్వశబ్దమునకద్ర్యాదేశమును వారించుటకు, అద్ర్యాదేశవిధాయక సూత్రమున విష్వగ్దేవయోశ్చ, అనునది యావశ్యకము. విష్వగ్ర్యక్. ఇచటనద్ర్యా

దేశమును వారించుటకు, అఞ్చతౌ, అనునది యావశ్యకము. యుక్ అను నదిక్విన్నన్తమగు యుజధాతువు.

వప్రత్యయే అనునది లేనిచో ల్యుడన్తమగునఞ్చుధాతువు పరమగునపుడును విష్వగఞ్చనమ్ అనుచోట నద్ర్యాదేశము ప్రసక్తమగును. అద్ర్యాదేశవిధాయకసూత్రముత్తరపదాధికారస్థమగుటచే నఞ్చురూపమగు నుత్తరపదము పరమగునపుడద్ర్యాదేశమగునని యర్థమగును. అముముయఙ్, ఇత్యాదులలో నఞ్చుధాతువు క్విన్ప్రత్యయాన్తమగునపుడే యుత్తరపదమగును, గాని విష్వగఞ్చనమ్, ఇత్యాదులలో ల్యుడన్తమైనపుడఞ్చుధాతువుత్తరపదమగుట సంభవించదు. కనుక వప్రత్యయే, అనునది వ్యర్థమై మిగిలినసూత్రములందు ధాతువును గ్రహించునపుడాధాతువాదియందుగలదానిని బోధించుననుటలో జ్ఞాపకమగును. ఈసూత్రమునమాత్రము వప్రత్యయేఅనియుండుటచే తదాదిగ్రహణము కలుగదు, లేనిచో తదాదిగ్రహణము కల్గెడిని. అఞ్చుధాతువాదియందుగల యుత్తరపదము పరమగునపుడద్ర్యాదేశమగునని యర్థమయ్యెడిని. విష్వగఞ్చనమ్, అనుచోట దోషముప్రసక్తమగుననిభావము. ఇట్లు సిద్ధమయినదేమూలకున అన్యత్ర, అనునది. "ధాతుగ్ర...ధిః" అనుదానికి ఫలము:— అయస్కారః. ఇచట, కారశబ్దము పరమగునపుడు, "అతఃకృకమి" (161) సూ. చే, సత్వమగును. లేనిచో "నిత్యంసమాసే" (160) సూత్రమునుండి యనువృత్తమగు సమాసగ్రహణముచేనుత్తరపదే, అనునదియాక్షిప్తమగును. కృధాతురూపమగు నుత్తరపదముపరమగునపుడే సత్వమగునని యర్థమగును. అయస్కృత్, అనుచోటనే వచ్చునుగాని అయస్కారః అనుచోట రాకపోవును. సూత్రమున, అప్రత్యయే, అనిపాఠాన్తరముగలదు. దానికి, అవిద్యమానప్రత్యయమనియర్థము. క్విప్ క్విన్ మొదలగు ప్రత్యయములు నిత్యముగలోపించునవగుటచే నవియట్టివగును. కావుననది "వప్రత్యయే" అనుదానితోసమానార్థకమగునని గ్రహించునది. ఉదఙ్. ఉత్పూర్వకమగునఞ్చుధాతువునకు క్విన్ప్రత్యయము. ప్రాఙ్ అనుశబ్దమునకువలె దీనికిని సర్వనామస్థానమందు ప్రక్రియనూహింపదగును. శస్సుమొ

దలగునజాదిప్రత్యయములందు విశేషమును చెప్పుచున్నాడు.

* 423. ఉద ఈత్. 6-4-139. ఉదః। ఈత్ (అచః। భస్య)
ఉచ్ఛబ్దాత్పరస్య లుప్తనకారస్యాఞ్చతేర్భస్యాకారస్య ఈత్ స్యాత్। ఉదీచః। ఉదీచా। ఉదగ్భ్యామిత్యాది॥

423. ఉద్‌శబ్దముకంటెపరమై, లుప్తనకారమయి భసంజ్ఞకమగు నఞ్చుధాతువుయొక్క అకారమునకు ఈకారమాదేశమగును. ఉద్ + అచ్ + అస్. ఉదీచః. ఉదచ్ + భ్యామ్. హలాదివిభక్తులు పరమగునపుడు భసంజ్ఞలేకపోవుటచే నీత్వమురాదు. ఉదగ్భ్యామ్. ఇత్యాదులగును.

* 424. సమస్సమి. 6-3-93. సమః, సమి (అఞ్చతౌ। వప్రత్యయే)
వప్రత్యయాన్తేఽఞ్చతౌ పరే। సమ్యఙ్ । సమ్యఞ్చౌ। సమ్యఞ్చః। సమీచః। సమీచా॥

424. సమిఅనునది లుప్తప్రథమాకము. వప్రత్యయాన్తమగు నఞ్చుధాతువుపరమగునపుడు, సమ్, అనునుపసర్గమునకు సమిఅనునాదేశమగును. 'సఙ్గతమఞ్చతి, అనునర్థమున సంపూర్వకాఞ్చుధాతువుకంటె క్విన్‌ప్రత్యయము. సమ్యనకుసమ్యాదేశము. కుత్వాదులు. సమ్యఙ్ సమి+అచ్ + అస్. అల్లోపదీర్ఘములు. సమీచః. సమీచా. ఇత్యాదులు నిష్పన్నములగును.

* 425. సహస్యసధ్రిః. 6-3-95. సహస్య । సధ్రిః (వప్రత్యయే। అఞ్చతౌ)
వప్రత్యయాన్తేఽఞ్చతౌ పరే। సధ్ర్యఙ్॥

425. వప్రత్యయాన్తమగు నఞ్చుధాతువు పరమగునపుడు, సహ అనునవ్యయమునకు, సధ్రి, అనునాదేశమగును. (సహ, అఞ్చతి,) సహపూర్వకమగు నఞ్చుధాతువునకు క్విన్‌ప్రత్యయము. సధ్ర్యాదేశయణాదేశములు. సధ్ర్యఙ్. అల్లోపదీర్ఘములచే సధ్రీచః. ఇత్యాదులగును.

* 426. తిరసస్తిర్యలోపే. 6- 3- 94. తిరసః। తిరి। అలోపే (అఞ్చతౌ)

అలుప్తాకారేఽఞ్చతౌ వప్రత్యయాన్తే పరే తిరసస్తిర్యాదేశస్స్యాత్। తిర్యఙ్।తిర్యఞ్చౌ। తిర్యఞ్చః। తిర్యఞ్చమ్। తిర్యఞ్చౌ। తిరశ్చః। తిరశ్చా। తిర్యగ్భ్యామిత్యాది॥

426. తిరి, అనునది లుప్తప్రథమాకము. అలోపే, అనుచోట శకంధ్వాదిపరరూపముచే నకారమునకుపూర్వమకారప్రశ్లేషను జేయవలయును. (న, లోపః, అలోపః, అస్య, అలోపఃయస్మిన్, సఃఅలోపః, తస్మిన్అలోపే) లోపించని అకారముగలదని యర్థము. ఇది అఞ్చతౌ అనుదానికి విశేషణము. అలుప్తమగు అకారముగల యఞ్చుధాతువు పరమగునపుడు, తిరస్అనునవ్యయమునకు, తిరి, అనునాదేశమగునని సూత్రార్థము. (తిరోఽఞ్చతి=అడ్డుగనడచువాడు) తిరస్+అన్చ్+సు. తిరఙ్. తిర్యఞ్చౌ. తిర్యఞ్చః. తిర్యఞ్చమ్. తిర్యఞ్చౌ. తిరస్+అచ్+అస్. ఇచట, "అచః" (419) సూ. చే, నకారలోపము ప్రవర్తించుటచే తిర్యాదేశము రాదు. శ్చుత్వమువలన సకారమునకు శవర్ణమగుటచే తిరశ్చఃఅనురూపమగును. "పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివత్" అనునిషేధమువలన శ్చుత్వముచేయునపుడల్లోపము స్థానివద్భావమునొందదు. శస్సుమొదలగునజాదిప్రత్యములందిట్లే ప్రక్రియనూహించునది. హలాదివిభక్తులందు తిర్యాదేశము వచ్చును. అఞ్చుధాతువులోని చకారమునకు, చోఃకుః, (380) సూ. చే, కుత్వము వచ్చును. తిర్యగ్భ్యామ్. ఇత్యాదులు.

* 427. నాఽఞ్చేః పూజాయామ్. 6- 4- 30. న, అఞ్చేః। పూజాయామ్ (నస్య। ఉపధాయాః। లోపః)

పూజార్థస్యాఞ్చతేరుపధాయా నస్య లోపోన స్యాత్। అలుప్తనకారత్వాన్న నుమ్।ప్రాఙ్।ప్రాఞ్చౌ ప్రాఞ్చః।నలోపాభావాదకారలోపోన।ప్రాఞ్చః। (ప్రా

ఞ్చౌ। ప్రాఙ్భ్యామ్। ప్రాఙ్క్షు। ప్రాఙ్షు । ఏవం పూజార్థే పరిత్యఙ్ఙాదయః । కుఞ్చకౌటిల్యాల్పీభావయోః। అస్యఋత్విగిత్యాదినానలోపాభావోఽపినిపాత్యతే। కుఙ్। కుఞ్చౌ। కుఞ్చః। కుఙ్భ్యామ్। ఇత్యాది। చోఃకుః। పయోముక్। పయోముగ్। పయోముచౌ। పయోముచః । వ్రశ్చేతిషత్వమ్। స్కోరితి సలోపః। జశ్త్వచర్త్వే । సువృట్ । సువృడ్ । సువృశ్చౌ। సువృశ్చః। సువృట్సు। సువృట్త్సు। వా॥ వర్తమానే పృషన్మహద్బృహజ్జగచ్ఛతృవచ్చ। ఏతే నిపాత్యన్తే। శతృవచ్చైషాం కార్యంస్యాత్ । ఉగిత్త్వాన్నుమ్ । సాన్తమహతఇతి దీర్ఘః। మహ్యతే=పూజ్యతే, ఇతిమహాన్। మహాన్తౌ। మహాన్తః। హేమహన్। మహతః। మహతా। మహద్భ్యామిత్యాది॥

427. పూజార్థము గమ్యమానమగునపుడఞ్చుధాతువుయొక్క ఉపధానకారమునకు లోపము రాదు. "అనిదితామ్" (418) సూ.చే, ప్రాప్తమగునలోపమునకిది నిషేధము. (పరికర్షేణ, అఞ్చతి=పూజయతి) లెస్సగాపూజించువాడను నర్థమున పరిపూర్వకమగు పూజార్థకాఞ్చుధాతువుకంటె క్విన్ప్రత్యయము. ప్రాఙ్చ్+స్. అఞ్చుధాతువులుప్తనకారముగలది గానందున, "ఉగిదచామ్" (363) సూ. చే, నుమాగమము రాదు. సులోపసంయోగాన్తలోపములు. "క్విన్ప్రత్యయస్య" (379) సూ. చే, కుత్వము. ప్రాఙ్. ప్రాఞ్చౌ. ప్రాఞ్చః. ప్రాఞ్చమ్. ప్రాఞ్చౌ. ప్రాఞ్చః. పరి+అఞ్చ్+అస్. నలోపము రాకపోవుటవలన నిచట "అచః" (419) సూ. చే, అకారలోపము రాదు. ఇట్లే ప్రాఞ్చా, ఇత్యాదులు. ప్రాఙ్భ్యామ్ (ప్రాన్చ్+భ్యామ్) సంయోగాన్తలోపము. నకారమునకు "క్విన్ప్రత్యయస్య" (379) సూ. చే, కుత్వము. ప్రాఙ్+సు(ప్). "ఙ్ణోఃకుక్" (131) సూ. చే, కుగాగమము, షత్వము. ప్రాఙ్క్షు. కుగాగమాభావపక్షమందు ప్రాఙ్షు. అనియగును. ఆగమసంబన్ధికకారమునకు 'చయోద్వితీ

యూః అనువార్త్తికముచే ద్వితీయవర్ణమువచ్చిన ప్రాఙ్ ఖ్ షు అని మూడవరూపమగునని తెలియునది. ఇష్టపూజార్థమందు ప్రత్యఙ్, అముముయఙ్, ఉదఙ్ ఇత్యాదిశబ్దములు. క్రుఞ్చధాతువునకు కౌటిల్యము, అల్పీభావమునర్థము. ఈధాతువునకు, "ఋత్విక్" (375) సూ. చే, క్విన్ప్రత్యయమగును. ఈధాతువుయొక్క యుపధ, సహజమగు ఞకారముగాని నకారజన్యముగాదు గావున నలోపము రాదు. చకారయోగమున్నపుడు, "చోఃకుః" (380) సూ. చే, ఞకారమునకు కుత్వమును రాదు. ఈవిషయములు "ఋత్విక్"సూత్రమున క్రుఞ్చ అనునిపాతనము వలన గ్రహింపదగును. క్రుఙ్. ఇచట సులోపసంయోగాన్తలోపకుత్వములు. సంయోగాన్తలోపకుత్వములచేక్రుఙ్భ్యామ్, ఇత్యాదులగును. (పయోముక్ఛ్వతి=నీటినివిడచునది, మేఘము) పయశ్శబ్దపూర్వకముచ్ ధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయము. పయోముచ్ + సు. సులోపకుత్వచర్త్వములు. పయోముక్. పయోముగ్. కుత్వము, పయోముగ్భ్యామ్. ఇత్యాదులు. (సుష్ఠువృశ్చతి=బాగుగకోయువాడు) సుపూర్వకవ్రశ్చధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయము. సువృశ్చ్ + సు. సులోపము, "స్కోస్సంయోగాద్యోః" (382) సూ. చే, సకారలోపము, "వ్రశ్చభ్రస్జ" (295) సూ. చే, షత్వము, జశ్త్వచర్త్వములు. సువృట్. సువృడ్. సువృశ్చౌ. సువృశ్చః. సువృడ్భ్యామ్. (సువృశ్చ్ + భ్యామ్) సంయోగాదిలోపషత్వజశ్త్వములు. సువృశ్చ్ + సు. సంయోగాదిలోపము, షత్వము. జశ్త్వము. చర్త్వమసిద్ధమగుటచే పూర్వము "డస్సిధుట్" సూ. చే, ధుడాగమము. డకారధకారములకు చర్త్వము. సువృట్త్సు. ధుడాగమాభావపక్షమందు సువృట్సు. "వర్త్తమానేపృషన్మహద్బృహజ్జగచ్ఛతృవచ్చ". ఇది ఉణాదిసూత్రము. (1) పృషు (సేచనే) (2) మహ (పూజాయామ్) (3) బృహ (వృద్ధౌ) (4) గమ్లృ (గమనే) ఈధాతువులకు వర్త్తమానకాలముననతిప్రత్యయమగును. పృషబృహధాతువులకు గుణాభావము, గమ్ధాతువునకు జగాదేశము నిపాతనమువలన సిద్ధించును. పృషత్, మహత్, బృహత్,

జగత్, అను ప్రాతిపదికము లేర్పడును. శతృవత్, అనునతిదేశమువలన వీనికి శతృప్రత్యయాన్తమునకువలె కార్యములగును. మహ్యతే=పూజ్యతే, ఇతి మహాన్. మహత్+సు. శతృవద్భావాతిదేశమువలన సర్వనామస్థానమందు గిత్త్వప్రయుక్తమగు నుమాగమము, ఉగిదచామ్ (363) సూ. చే, నగును. "సాన్తమహతః" (318) సూ. చే, దీర్ఘము. సులోపసంయోగాన్తలోపములు. మహాన్. మహత్+ఔ. నుమాగమదీర్ఘములు. మహాన్తౌ. ఇక్లే సర్వనామస్థానమున, నుమ్‌దీర్ఘములగును. హేమహన్. దీర్ఘవిధాయకసూత్రమున, అసంబుద్ధౌ అనియుండుటవలన నిచట దీర్ఘము రాదు.

* 428. అత్వసన్తస్య చాఽధాతోః. 6-4-14. అతు, అసన్తస్య, చ, అధాతోః (ఉపధాయాః, దీర్ఘః, అసంబుద్ధౌ, సౌ)

అత్వన్తస్యోపధాయా దీర్ఘః స్యాద్ధాతుభిన్నాసన్తస్య చాసంబుద్ధౌ సౌ పరే। పరం నిత్యఞ్చ నుమమ్బాధిత్వా వచనసామర్థ్యాదాదౌ దీర్ఘస్తతో నుమ్। ధీమాన్। ధీమన్తౌ। ధీమన్తః। హేధీమన్। శసాదౌ మహద్వత్। ధాతోరప్యత్వన్తస్య దీర్ఘః। గోమన్తమిచ్ఛతి, గోమానివాచరతీతి వా క్యజన్తాదాచారక్విబన్తాద్వా కర్తరి క్విప్। ఉగిదచామితి సూత్రేఽఞ్గ్రహణం నియమార్థమ్। ధాతోశ్చేదుగిత్కార్యం, తర్హ్యఞ్చతేరేవేతి। తేన, స్రత్, ధ్వత్, ఇత్యాదౌన। అధాతోరితితు అధాతుభూతపూర్వస్యాపి నుమర్థమ్। గోమాన్। గోమన్తౌ। గోమన్తః। ఇత్యాది। భాతేర్డవతుః। భవాన్। భవన్తౌ। భవన్తః। శత్రన్తస్యత్వన్తత్వాభావాన్న దీర్ఘః। భవతీతి భవన్॥

428. అతు, అనునది లుప్తషష్ఠ్యన్తము, ఇత్సంజ్ఞకోకారముగ ల ప్రత్యయమునకనుకరణము. ఇది అఙ్గవిశేషణమగుటచే, తదన్తబోధకమగును. అధాతోః అనుదానిని విభాగముచేయవలయును. యోగ విభాగసామర్థ్యమువలననిది యవ్యవిహితమగు, అసన్తస్య, అనుదానికే ప్రతిషేధము. అత్వన్తమగునఙ్గముయొక్క యుపధకు, ధాత్వవయవభిన్నమగు, అస్, అన్తమందుగలయఙ్గముయొక్క యుపధకును, సంబుద్ధిభిన్నమగు సుప్రత్యయము పరమగునపుడు దీర్ఘమగునని సూత్రార్థము. ధీరస్యాస్తి అనునర్థమందు ధీశబ్దమునకు మతుప్ ప్రత్యయము (తద్ధితము). ధీమత్ + సు. పరమునిత్యమునగు, "ఉగిదచామ్" సూ. చే, విహితమగు నుమాగమమిచట ప్రాప్తమగుచున్నది. నుమాగమము ప్రవర్తించిన, నుపధ యచ్చుగానందున దీర్ఘమప్రాప్తమగును, గాన దీర్ఘవిధానము వ్యర్థముగావలసియుండును. కావున దీర్ఘవిధాన సామర్థ్యమువలన మొదట దీర్ఘము, తరువాతనుమాగమమునగును. సులోపసంయోగాన్తలోపములు. ధీమాన్. అసంబుద్ధౌ, అనియనుట వలన, హేధీమన్, అనుచోట దీర్ఘము రాదు. సర్వనామస్థానమున నుమాగమము ప్రవర్తించుటచే, ధీమన్తౌ, ధీమన్తః, ఇత్యాదులగును. శస్సుమొదలగు విభక్తులు పరమగునపుడు ధీమచ్ఛబ్దము మహచ్ఛబ్దసదృశము.

అధాతోః, అనునది, అతుఅనుదానికి విశేషణముగానందున అత్వన్తమగుధాతువునకును దీర్ఘమగును. గోమచ్ఛబ్దము వతుబన్తము. గోమన్తమిచ్ఛతి=గోవులుకలవానిని కోరుచున్నాడు, గోమానివాచరతి= గోవులుకలవానివలె వ్యవహరించుచున్నాడు, అనునర్థమందు క్యచ్ ప్రత్యయాన్తము గోమత్యఆచారక్వి బన్తము గోమత్ అనియగును. కర్త్రర్థక క్విప్ప్రత్యయముచే గోమత్ అనియగును. ఇది క్విబన్తమగుటచే ధాతువగును. అఞ్చుధాతువు ఉగిత్తగుటవలన నుగిన్నిమిత్తకమగు నుమాగమముసిద్ధమగుచుండ, ఉగిదచామ్(363)సూత్రమున అఞ్చుగ్రహణము నియమార్థము. ఉగిత్ప్రయుక్తకార్యము (నుమ్‌జీపులు) నలోపముగల యఞ్చుధాతువునకేగాని యితరధాతువునకు రాదని నియమస్వరూప

ము. స్రింసుధ్వంసుధాతువులకు క్విబన్తములగు స్రత్, ధ్వత్, ఇత్యాదులందు నుమాగమనివృత్తి నియమఫలము. ఇట్లు "ఉగిదచామ్" సూత్రమున నఞ్చుగ్రహణము నియమార్థమనుటవలననే ధాతువునకు నుమాగమనివృత్తి సంభవించుచుండ నాసూత్రములోని అధాతోః, అనునది పూర్వముధాతువుగాకనిపుడు ధాతువగుదానికి (నామధాతువునకు) నుమాగమము కొఱకగును. కనుక ప్రకృతమున క్విబన్తగోమత్ శబ్దమునకునుమాగమము నిశ్శంకముగనగును. గోమాన్, గోమన్తౌ, ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధములగును. భాధాతువుకంటె, భాతిఅనునర్థమున, డవతుప్రత్యయము చేసినచో, భవత్ అనుప్రాతిపదికమేర్పడును. ఇది అత్వన్తమగుటవలన "అత్వసన్తస్య" సూ. చే, దీర్ఘము, ఉగిత్తగుటవలన నుమాగమమునగును. భవాన్. భవన్తౌ. భవన్తః. ఇత్యాదులు. భూధాతువుకంటె శతృప్రత్యయము చేసినచో భవత్, అనుప్రాతిపదికమగును. "అత్వసన్తస్య" (428) సూత్రమున అతుఅనునది, ఉకారేత్సంజ్ఞకప్రత్యయమునకనుకరణమని చెప్పుటవలన, శతృప్రత్యయముకారేత్సంజ్ఞకముగాకపోవుటచే, శత్రన్తమగునీభవచ్ఛబ్దమునకు దీర్ఘము ప్రవర్తించదు. ఉగిత్తగుటచే నుమాగమమగును. భవన్. భవన్తౌ. భవన్తః. ఇత్యాదులు.

* 429. ఉభే అభ్యస్తమ్. 6-1-5. ఉభే, అభ్యస్తమ్. (ద్వే)
షాష్ఠద్విత్వప్రకరణే యే ద్వేవిహితే తేఉభే
సముదితే అభ్యస్తసంజ్ఞే స్తః॥

429. ద్విత్వము, ఆఱవయధ్యాయమునందు నెనిమిదవయధ్యాయమునందును విధింపబడెను. అనన్తరస్య విధిర్వాభవతి ప్రతిషేధోవా అనున్యాయముచే నవ్యవహితమగునాఱవయధ్యాయములోని ద్విత్వముసేయిచట గ్రహింపవలయును. ద్వేఅనుపదముయొక్క యనువృత్తిచేతనే ద్విత్వమనునర్థము సిద్ధమగుచుండనతిరిక్తమగుసూత్రములోని ఉభేగ్రహణము సముదాయమునకు సంజ్ఞాబోధకమగును. ఆఱవయధ్యాయమున విధింపబడిన ద్విత్వముచే నిష్పన్నములగు రెండుభాగము

లు కలపి అభ్యస్తసంజ్ఞకమగునని సూత్రార్థము. అభ్యస్తసంజ్ఞానిమిత్తకములగు కార్యములు సముదాయమునకే వచ్చునుగాని ప్రత్యేకమునకు రావనిగ్రహించునది.

* 430. నాభ్యస్తాచ్ఛతుః 7-1-78 న, అభ్యస్తాత్, శతుః. (నుమ్)

అభ్యస్తాత్పరస్య శతుర్నుమ్ న స్యాత్। దదత్। దదద్। దదతౌ। దదతః॥

430. అభ్యస్తముకంటెపరమగు శతృప్రత్యయమునకు నుమాగమము రాదు. "ఉగిదచామ్" (363) సూ. చే, ప్రాప్తమగు నుమాగమమునకిది నిషేధము దదత్. దాఞ్ ధాతువునకు శతృప్రత్యయమునుచేసినచో ధాతువునకు ద్విత్వము వచ్చును. దదత్ అనుప్రాతిపదికమేర్పడును. ఇది అభ్యస్తసంజ్ఞకమగును. దదత్+సు. ఇచట శతృప్రత్యయము, (అత్) అభ్యస్తముకంటె పరమయినదగుటచే నుమాగమము రాదు. సులోపాదులు. దదత్. దదద్. దదతౌ. దదతః. ఇత్యాదులు.

* 431. జక్షిత్యాదయష్షట్ 6-1-6 జక్ష్, ఇత్యాదయః, షట్ (అభ్యస్తమ్)

షడ్ధాతవోన్యే జక్షితిశ్చ సప్తమ ఏతేఽభ్యస్తసంజ్ఞాః స్యుః। జక్షత్। జక్షద్। జక్షతౌ। జక్షతః। ఏవం జాగ్రత్। దరిద్రత్। శాసత్। చకాసత్। దీధీవేవ్యోర్ఙిత్త్వేపి ఛాన్దసత్వాద్వ్యత్యయేన పరస్మైపదమ్। దీధ్యత్। వేవ్యత్। గుప్। గుబ్। గుపౌ। గుపః। గుబ్భ్యామిత్యాది॥

431. ఇత్యాదయః, అనునది అతద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహి (ఇతి ఆదిర్యేషాం తేఇత్యాదయః) ఇతిశబ్దముచే జక్ష్ ధాతువు పరామృష్టంపబడును. దీనివలన జాగృ మొదలగునాఱుధాతువులు గ్రహింపబ

డును. జక్ష్ ధాతువు, దీనితరువాతనున్న జాగృమొదలగునాఱుధాతువులు మొత్తమేడునభ్యస్తసంజ్ఞకములగునని యర్థము. జక్షాదులదాదిగణములోనివి. జక్ష (భక్షహాసనయోః) (2) జాగృ (నిద్రాక్షయే) (3) దరిద్రా (దుర్గతౌ) (4) చకాసృ (దీప్తౌ) (5) శాస్ (అనుశిష్టౌ) (6) దీధీఙ్ (దీప్తిదేవనయోః) (7) వేవీఙ్ (గతౌ) ఈధాతువులకు శతృప్రత్యయముచేయునపుడు ప్రాప్తమగునుమాగమముయొక్క నివృత్తి యభ్యస్తసంజ్ఞకు ఫలము. జక్షత్ + సు. సులోపము. జక్షత్. జక్షతౌ. ఇత్యాదులు. ఇట్లే, జాగ్రత్. దరిద్రత్. చకాసత్. శాసత్. దీధ్యత్. వేవ్యత్. అనుశబ్దములు. దీధీ (ఙ్) వేవీ (ఙ్) ధాతువులు ఙిత్తులగుటచేనాత్మనేపదులగును, గానవీనికి శతృప్రత్యయము రాక శానచ్ ప్రత్యయమే వచ్చును. కనుక వీనికభ్యస్తసంజ్ఞచేయుట నిష్ప్రయోజనమను శంకకుత్తరమును, "దీధీవేవ్యోః...పరస్మైపదమ్" అనుగ్రంథముచే చెప్పుచున్నాడు. ఈరెండుధాతువులు వేదమందే ప్రయోగింపబడవలెననువ్యవస్థచేయబడినది. ఛందస్సునందు "వ్యత్యయోబహుళమ్" (3-1-85) సూ.చే. వీనికి ఆత్మనేపదమునకుమారుగ పరస్మైపదమగును గానశతృప్రత్యయము సాధువగును. దీధ్యత్. వేవ్యత్. వీనికి నుమాగమనివృత్తికై యభ్యస్తసంజ్ఞసఫలమగును. గోపాయతియనునర్థమున, గుపూ (రక్షణే) ధాతువునకు క్విప్ప్రత్యయము. గుప్ + సు సులోపజశ్త్వములు. గుప్. గుబ్. గుపౌ. ఇత్యాదులు.

* 432. త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనేకఞ్చ. 3-2-60. త్యదాదిషు। దృశః। అనాలోచనే। కఞ్। చ (క్విన్)

త్యదాదిషూపపదేష్వజ్ఞానార్థాద్దృశేర్ధాతోః కఞ్ స్యాచ్చాత్ క్విన్॥

432. అనాలోచనే=నఆలోచనమ్, అనాలోచనమ్, తస్మిన్, ఇచట ఆలోచనశబ్దమునకు జ్ఞానసామాన్యమర్థము. త్యదాదులుపపదములుగ నున్నపుడు జ్ఞానార్థకముగానట్టి దృశ్ ధాతువుకంటె, కఞ్,క్విన్

ప్రత్యయములగును. తచ్ఛబ్దముపపదమగునపుడు, దృశ్ ధాతువునకు క్విన్ ప్రత్యయము, పిదపనుపపదసమాసమువచ్చినచో, తద్+దృశ్, అనియగును. ఇట్లుండ.

* 433. ఆ సర్వనామ్నః. 6-3-91. ఆ। సర్వనామ్నః। (దృక్ దృశవతుషు)

సర్వనామ్న ఆకారోఽన్తాదేశః స్యాద్దృగ్దృశవతుషు। కుత్వస్యాసిద్ధత్వాద్వ్రశ్చేతిషః। తస్య జశ్త్వేన డః। తస్య కుత్వేన గః। తస్య చర్త్వేన పక్షే కః। తాదృక్। తాదృగ్। తాదృశౌ। తాదృశః। షత్వాపవాదత్వాత్కుత్వేన ఖకారఇతి కైయట- హారదత్తాదిమతేతు చర్త్వాభావపక్షే ఖఏవ శ్రూయేత నతు గః। జశ్త్వంప్రతి కుత్వస్యాసిద్ధత్వాత్। దిగాదిభ్యోయదితి నిర్దేశాన్నాసిద్ధత్వమితి వా బోధ్యమ్। వ్రశ్చేతిషత్వమ్। జశ్త్వచర్త్వే। విట్। విడ్। విశౌ। విశః। విశమ్॥

433 సర్వనామశబ్దమునకు దృక్ దృశవతులు పరమగునపుడు, ఆకారమన్తాదేశమగును. తద్+దృశ్, అనుచోట తచ్ఛబ్దమునకాత్వము వచ్చును. తాదృశ్+సు. సులోపము. తాదృశ్. ఇచట క్విన్ప్రత్యయస్య, సూ.చే, విహితమగు కత్వమసిద్ధమగుటవలన, మొదట, "వ్రశ్చ భ్రస్జ" సూ. చే, షత్వము. తాదృష్, జశ్త్వము, తాదృడ్. "క్విన్ప్రత్యయస్య" సూ. చే, కుత్వము. వావసానే సూ. చే, చర్త్వము. (ష, డ, గ, కాః) తాదృక్. తాదృగ్. తాదృశౌ. తాదృశః. "వ్రశ్చభ్రస్జ" సూ. చే, విహితమగు షత్వమునకు "క్విన్ప్రత్యయస్య కుః" సూ. చే, విహితమగుకుత్వమపవాదమని కైయటహారదత్తాదుల మతము. వీరియాశయమిది. క్విన్ప్రత్యయస్యకుః, సూత్రస్థానమున "కుఃక్విన్యతః" అని న్యాసముచేసి దృష్టః, అనుపదము ధ్యాహారముచేసినచో దేనికంటెక్విన్ప్రత్యయము దృష్టమగునో దానికి కుత్వమగున

నుబహువ్రీహిసమాసఫలము సిద్ధమగుచుండ, నధికమగు ప్రత్యయగ్రహణమువలన, "క్విన్ప్రత్యయోయస్మాద్యస్మాత్" అనువిష్ణాగర్భబహువ్రీహినాశ్రయింపవలయును. క్విన్నన్తములన్నియునీసూత్రమునకు లక్ష్యములగును. తాదృశాదిలక్ష్యవిషయకమగు లక్షణమచరితార్థమగుటచేనపవాదమగునని. ఈమతమున, తాదృశ్, అనుచోట షత్వమును బాధించి కుత్వము ప్రవర్తించును. ఆన్తరతమ్యమువలన ఖకారమగును. చర్త్వపక్షమున, తాదృక్. చర్త్వాభావపక్షమున ఖకారమేశ్రుతమగును. తాదృఖ్. జశ్త్వమునుగుఱించి కుత్వమసిద్ధమగుటవలన నిచటజశ్త్వముచే గకారము రాదు. "దిగాదిభ్యోయత్" (4-3-54) సూత్రమున క్విన్నన్తమగు దిశ్ శబ్దమునకు జశ్త్వనిర్దేశమువలన జశ్త్వమునుగుఱించి కుత్వమసిద్ధముగాదు. కావున జశ్త్వముచే తాదృగ్, అనురూపముగూడ సాధువగుననియు చెప్పవచ్చును. విశతి అనునర్థమందు, విశధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయము. విశ్ + సు. సులోపము. "వ్రశ్చభ్రస్జ" సూ. చే, షత్వము. జశ్త్వచర్త్వములు. విట్. విడ్. విశౌ. విశః. ఇత్యాదులు.

వివ:—"క్విన్ప్రత్యయస్య" అనుసూత్రములోని ప్రత్యయగ్రహణము బహువ్రీహిమాత్రఫలకమేయని భాష్యమందు చెప్పుటవలన, విష్ణాగర్భబహువ్రీహ్యాశ్రయణము భాష్యవిరుద్ధము. కావున దధృక్, ఇత్యాదులందు కుత్వము చరితార్థమగుటవలన కుత్వము షత్వాపవాదమనుట సరిగాదు. ఈయాశయమును సూచించుటకే మూలకారుడిది కైయటాదులమతమని చెప్పెను.

* 434. నశేర్వా 8-2-63 నశేః, వా. (కుః, అన్తే, పదస్య)

నశేః కవర్గోన్తాదేశో వా స్యాత్పదాన్తే।

నక్। నగ్। నట్। నడ్। నశౌ। నశః। నగ్భ్యామ్।

నడ్భ్యామిత్యాది॥

434. పదాన్తమున నశ్ అనుదానికి కవర్గాదేశము వికల్పముగ నగును. నశ్ + సు. సులోపము. ఈకుత్వమసిద్ధమగుటచే, "వ్రశ్చ

భ్రస్జ సూ. చే, షత్వము. జశ్త్వము. నడ్. పిదపకుత్వముచే గకారము. చర్త్వవికల్పము. అనగా తాదృశ్ శబ్దమునకువలెవకునగ, షడగకలగును. నక్. నగ్. కుత్వాభావపక్షమందు షత్వజశ్త్వచర్త్వములు. నట్. నడ్. నశౌ, నశః. నగ్భ్యామ్. పక్షమందు నడ్భ్యామ్. ఇత్యాదులు.

* 435. స్పృశోఽనుదకే క్విన్ 3-2-58 స్పృశః, అనుదకే, క్విన్, (సుపి)

అనుదకే సుప్యుపపదే స్పృశేః క్విన్ స్యాత్। ఘృతస్పృక్। ఘృతస్పృగ్। ఘృతస్పృశౌ। ఘృతస్పృశః। క్విన్ప్రత్యయో యస్మాదితి బహువ్రీహ్యాశ్రయణాత్, క్విన్యపి కుత్వమ్। స్పృక్। షడగకాః ప్రాగ్వత్। ఞిధృషాప్రాగల్భ్యే। అస్మాదృత్విగాదినా క్విన్, ద్విత్వమన్తోదాత్తత్వం చ నిపాత్యతే। కుత్వాత్పూర్వం జశ్త్వేన, డః, గః, కః। ధృష్ణోతీతిదధృక్। దధృగ్। దధృషౌ। దధృషః। దధృగ్భ్యమిత్యాది। రత్నాని ముష్ణాతీతి రత్నముట్। రత్నముడ్। రత్నముషౌ। రత్నముషః। షడ్భ్యోలుక్। షట్। షడ్। షడ్భిః। షడ్భ్యః (2) షట్చతుర్భ్యశ్చేతినుట్। అనామితిపర్యుదాసాన్నష్టుత్వనిషేధః। యరోఽనునాసికఇతి వికల్పం బాధిత్వా ప్రత్యయేభాషాయాం నిత్యమితివచనాన్నిత్యమనునాసికః। షణ్ణామ్। షట్త్సు। షట్సు। తదన్తవిధిః। పరమషట్। పరమషణ్ణామ్। గౌణత్వేతు ప్రియషషః। ప్రియషషామ్। రుత్వంప్రతి షత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ ససజుషోరురితిరుత్వమ్॥

435. ఉదకశబ్దభిన్నమగు సుబన్తముపపదమగునపుడు స్పృశధాతువుకంటె క్విన్ప్రత్యయమగును. ఘృతంస్పృశతి అనువిగ్రహమున

ఘృతశబ్దపూర్వకస్పృశధాతువునకు క్విన్ప్రత్యయము. ఘృతస్పృశ్ + సు. సులోపము. తాదృశ్ శబ్దమునకువలె ష, డ, గ, క, లగును. ఘృతస్పృక్. ఘృతస్పృగ్. ఘృతస్పృశౌ. ఇత్యాదులు. స్పృశతి (తాకుచున్నాడు) అనునర్థమున స్పృశధాతువుకంటె క్విప్ప్రత్యయమగును. క్విప్ప్రత్యయస్య (379) సూత్రమున, క్విన్ప్రత్యయస్య, అనునది బహువ్రీహియని వ్యాఖ్యానముచేయుటచేతను, ఘృతస్పృశ్, అనుచోట క్విన్ప్రత్యయముదృష్టమగుటచేతను, స్పృశ్ అనునది క్విబన్తమైనను కుత్వమువచ్చును. పూర్వమువలె, ష, డ, గ, క, లగును. స్పృక్. స్పృగ్. ఇత్యాదులు. ఞిధృషా (ప్రాగల్భ్యే) ధాతువుకంటె, ఋత్విక్ (375) సూ. చే, క్విన్ప్రత్యయము, ద్విత్వము, అన్తోదాత్తము, నిపతింపబడెను. దధృష్ + సు. సులోపము. జశ్త్వమునుగుఱించి కుత్వము సిద్ధమగుటవలన జశ్త్వముచే డకారము, పిదప కుత్వముచే గకారము, చర్త్వముచే కకారము, వచ్చును. దధృక్. దధృగ్. దధృషౌ. ఇత్యాదులు. రత్నానిముష్ణాతి, అనువిగ్రహమున రత్నశబ్దపూర్వకముష్ధాతువునకు క్విప్ప్రత్యయము. ఉపపదసమాసము. రత్నముష్ + సు. సులోపజశ్త్వచర్త్వములు. రత్నముట్. రత్నముడ్. రత్నముషౌ. ఇత్యాదులు. షష్శబ్దము నిత్యబహువచనాన్తము. షష్ + జస్, శస్. షడ్భ్యోలుక్ (262) సూ. చే, జశ్శస్సులకు లుక్కగును. జశ్త్వచర్త్వములు. షట్. షడ్. షష్ + ఆమ్. షట్చతుర్భ్యశ్చ (339) సూ. చే, ఆమ్ప్రత్యయమునకు నుడాగమము. పదాన్తమగుటచే జశ్త్వము. షడ్ + నామ్. నపదాన్తాట్టోరనామ్ (115) సూత్రమున, అనామ్, అను పర్యుదాసమువలన నిచట ష్టుత్వనిషేధము ప్రవర్తించదు. షడ్ + ణామ్. ణామ్అనునది, అనునాసికాదిప్రత్యయమగుటచే "యరోఽనునాసికేఽనునాసికోవా (117) సూ. చే, ప్రాప్తమగు అనునాసికవికల్పమును బాధించి, "ప్రత్యయేభాషాయాంనిత్యమ్" అనువచనముచే ననునాసికము నిత్యముగనగును. షణ్ణామ్. షట్ + సు. జశ్త్వముచే డకారము. ధుడాగమచర్త్వములు. షట్త్సు. ధుడాగమాభావపక్షమందు. జశ్త్వచర్త్వములు. షట్సు. షడ్భ్యోలుక్, షట్చతుర్భ్యశ్చ

అనుసూత్రములజ్ఞాధికారములోనివగుటచే, షట్సంజ్ఞకాన్తమందును ప్రవర్తించును. పరమషట్. పరమషడ్. ఇత్యాదులగును. పై రెండు సూత్రములందు బహువచననిర్దేశమువలన షడర్థము ప్రధానమగునపుడే, లుక్ నుడాగమములగును. షడర్థమప్రధానమగునపుడు, అనగా గౌణమందు ప్రవర్తించవు. ప్రియాఃషట్ యస్య ప్రియషట్. దీనికేకవచనద్వివచనములునుండును. ప్రియషషౌ. ప్రియషషః. ఇచట జశ్శస్సులకు లుక్కురాదు. ప్రియషషామ్. ఇచట నుడాగమము రాదు. పఠితుమిచ్ఛతి అనునర్థమున, పఠ (వ్యక్తాయాంవాచి) ధాతువునకు సన్ ప్రత్యయమగును. సన్నన్తమగు పిపఠిష అనుధాతువునకు, క్విప్ప్రత్యయము. పిపఠిష్, అనుప్రాతిపదికమగును. పిపఠిష్ + సు. సులోపము, ఇచటషకారము, సన్ప్రత్యయములోని సకారమునకు, ఆదేశప్రత్యయయోః (213) సూత్రవిహితమగు షత్వముచే సిద్ధమయినది. కావుననిది, "ససజుషోరుః" (163) సూత్రవిహితరుత్వమునుగుఱించి యసిద్ధమగుటచే సకారబుద్ధిగల్గుటవలనను, ప్రత్యయలక్షణముచే పదాన్తమగుటవలననిచట రుత్వమగును. పిపఠిర్. ఇట్లుండ.

* 436. ర్వోరుపధాయా దీర్ఘ ఇకః 8-7-76 ర్వోః, ఉపధాయాః, దీర్ఘః, ఇకః. (ధాతోః, పదస్య, అన్తే)
రేఫవాన్తస్య ధాతోరుపధాయా ఇకోదీర్ఘః స్యాత్పదాన్తే। పిపఠీః। పిపఠిషౌ। పిపఠిషః। పిపఠీర్భ్యామ్। వాశరీతి వా విసర్జనీయః॥

436. ర్వోః, అనునది ద్వంద్వము (ర్ చవ్ చ, ర్వౌ, తయోః) ఇది ధాతువునకు విశేషణము. రేఫాన్తముగాని వకారాన్తముగాని, యగు ధాతువుయొక్క యుపధయగు ఇక్ ప్రత్యాహారవర్ణమునకు పదాన్తమున దీర్ఘమగును. పిపఠిష్, అనునది ధాతువు పదమునగుటచే రేఫకు పూర్వమగునికారమునకు దీర్ఘమగును. రేఫకువిసర్గము. పిపఠీః. పిపఠిషౌ. పిపఠీర్భ్యామ్. పిపఠిష్ + సు. రుత్వదీర్ఘవిసర్గములు. పిపఠీఃసు. ఇచట విసర్జనీయస్యసః (139) సూత్రప్రాప్తమగు సత్వమును బాధించి

"వాశరి" (152) సూ.చే, పాక్షికమగువిసర్జనీయమగును. పక్షమందు సత్వము వచ్చును. పిపఠీఃసు, పిపఠీస్ + సు, ఇచట ఇణ్ సకారములకు, వరుసగ విసర్జనీయము సకారము వ్యవధాయకమగుటవలన, "ఆదేశప్రత్యయయోః" సూ.చే, సుప్రత్యయములోని సకారమునకు షత్వమప్రాప్తమగుచుండ షత్వమును విధించుచున్నాడు.

* 437. నుమ్విసర్జనీయశర్వ్యవాయేఽపి 8-3-58 నుమ్విసర్జనీయశర్వ్యవాయే, అపి (ఇణ్కోః, సః, మూర్ధన్యః)

ఏతైః ప్రత్యేకం వ్యవధానేఽపి ఇణ్కుభ్యాం పరస్య సస్య మూర్ధన్యాదేశః స్యాత్। ష్టుత్వేన పూర్వస్య షత్వమ్। పిపఠీష్షు। పిపఠీఃషు। ప్రత్యేకమితి వ్యాఖ్యానాదనేకవ్యవధానే షత్వం న। నింస్స్వ। నింస్సే। నుమ్గ్రహణం నుమ్స్థానికానుస్వారోపలక్షణార్థమ్ వ్యాఖ్యానాత్। తేనేహ న। సుహింన్సు। పుంసు. అతఏవ నశర్గ్రహణేన గతార్థతా। రాత్సస్యేతి సలోపే విసర్గః। చికీః। చికీర్షా చికీర్షః। రోస్సుపీతి నియమాన్న విసర్గః। చికీర్షు। దమేర్డోస్। డిత్త్వసామర్థ్యాట్టిలోపః। షత్వస్యాసిద్ధత్వాద్రుత్వవిసర్గౌ। దోః। దోషా। దోషః। పద్దన్న ఇతి వా దోషన్। దోష్ణః। దోష్ణా। దోషః। దోషా। విశ ప్రవేశనే। సన్నన్తాత్ క్విప్। షత్వస్యాసిద్ధత్వాత్సంయోగాన్తలోపః। వ్రశ్చేతి షః। జశ్త్వచర్త్వే। వివిట్। వివిడ్। వివిక్షా। వివిక్షః। స్కోరితి కలోపః। తట్। తడ్। తక్షా। తక్షః। గోరట్। గోరడ్। గోరక్షా। గోరక్షః తక్షిరక్షిభ్యాం ణ్యన్తాభ్యాం క్విపితు స్కోరితి న ప్రవర్తతే। ణిలోపస్య స్థానివద్భావాత్। పూర్వత్రాసిద్ధీయే చ స్థానివదితి తు ఇహ నాస్తి। తస్యదోషస్సంయోగాదిలోపలత్వణత్వేష్వితి నిషేధాత్। తస్మాత్సంయోగాన్త

లోపఏవ। తక్। తగ్। గోరక్। గోరగ్। స్కోరితిక లోపంప్రతి కుత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ సంయోగాన్తలోపః। పిపక్। పిపగ్। ఏవం వివక్। దిధక్। పిస గతౌ। సుష్ఠు పేసతీతిసుపీః। సుపిసౌ। సుపిసః। సుపిసా। సుపీర్భ్యాం। సుపీఃషు। సుపీష్షు। ఏవం సుతూః। తుసఖండనే। విద్వాన్। విద్వాంసౌ। విద్వాంసః। హేవిద్వన్। విద్వాంసమ్। విద్వాంసౌ।

437. నుమ్విసర్జనీయశర్వ్యవాయే అనుచోట శరన్తము ద్వంద్వ సమాసము. పిదప, త్రైర్వ్యవాయే అనితత్పురుషము. నుమ్గ్రహణము నుమ్స్థానికమగు ననుస్వారమునకుపలక్షణము. వ్యవాయమన వ్యవధానము. ఇది ద్వంద్వాన్తమున శ్రూయమాణమగుటచే నుమాదులతో ప్రత్యేకముగసంబంధించును. కావున వీనిలోననేకములతో వ్యవధానమున్నపుడు షత్వమురాదని ఫలించును. నుమాగమమునకాదేశమగుననుస్వారము, విసర్జనీయము, శర్ప్రత్యాహారవర్ణములు, వీనిలో నేదయిననొకదానితో వ్యవధానమున్నను లేకున్నను ఇణ్కవర్గముల కంటెపరమగు సకారమునకు షత్వమువచ్చునని సూత్రార్థము. ఆదేశప్రత్యయయోః, సూత్రమున 'ఇణ్కోః' అనునది పంచమ్యన్తమగుటవలన వ్యవధానమందు షత్వమప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రమును చెప్పెను. పిపఠీఃసు. ఇచట విసర్జనీయాదేశపక్షమందు విసర్జనీయముతో వ్యవధానముండుటవలన షత్వము వచ్చును. పిపఠీఃషు. సత్వపక్షమందు, శర్ప్రత్యాహారవర్ణముతో వ్యవధానముండుటచే సుప్రత్యయములోని సకారమునకు షత్వమగును. పూర్వసకారమునకు, "ష్టునాష్టుః" సూ. చే, షత్వము. పిపఠీష్షు. నుమాదులలో నేదయిననొకదానితో వ్యవధానమున్నపుడే షత్వమగునని వ్యాఖ్యానముచేయుటవలన ననేకములతో వ్యవధానమున్నపుడు రాదు. నింస్స్వ (నింస్ + స్వ) నింస్సే (నింస్ + సే) ఇందు మొదటిది నిసి (చుంబనే) ధాతువునకు లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనము. రెండవది లణ్మధ్యమైకవచనము. ఇచట నికారమునకును ప్రత్యయసకారమునకును నుమ్స్థానికానుస్వారము సకారము (శర్) యీ రెం

డును వ్యవధాయకములగుటచే షత్వము రాదు. సూత్రములోని నుమ్ గ్రహణము సామాన్యముగ ననుస్వారమునకుపలక్షణమనక నుమ్స్థానికానుస్వారమునకుపలక్షణమనవలయును. ఇందు శిష్టుల వ్యాఖ్యానమే ప్రమాణము. సుహిన్స్ శబ్దమునకు సప్తమీబహువచనమునందు (సుహిన్స్+సు) సంయోగాన్తలోపముచే ప్రాతిపదికాన్త సకారము లోపించును. సుహిన్సు, అనియగును. ఇచట నుమాగమముతో వ్యవధానమున్నదిగాని నుమ్స్థానికానుస్వారముతో వ్యవధానములేనందున షత్వమురాదు. పుమ్స్ శబ్దమునకు సప్తమీబహువచనమునందు, (పుంస్+సు) సంయోగాన్తలోపముచే ప్రాతిపదికసకారము లోపించును. ఇచట ననుస్వారము మకారస్థానికమగుటచే షత్వమురాదు. పై వ్యాఖ్యానమునకిట్టిస్థలములందు షత్వనివృత్తియే ఫలము. నుమ్గ్రహణమిట్టియనుస్వారమునకు పలక్షణమగుటచేతను శర్ప్రత్యాహారమున సామాన్యమగుననుస్వారమునకే ప్రవేశముండుటవలనను, శర్గ్రహణముచే నుమ్గ్రహణము గతార్థముకాదు. శర్ప్రత్యాహారమునననుస్వారాదులకు పాఠముచేయబడినదనుటచేనిచట నుమ్గ్రహణమనుస్వారమాత్రమునకుపలక్షణమనినచో శర్ గ్రహణముచేతనే గతార్థమగుటవలన నుమ్పదము వ్యర్థముగావలసివచ్చును. చికీర్ష అనుసన్నన్త ధాతువుకంటె కర్త్రర్థమందు క్విప్ప్రత్యయముచేసిన, చికీర్ష్, అను ప్రాతిపదికమేర్పడును. చికీర్ష్+సు. సులోపము. షత్వమసిద్ధమగుటచే, "రాత్సస్య" (281) సూ. చే, నకారలోపము. విసర్గము. చికీః. చికీర్షౌ. చికీర్షు (చికీర్ష్+సు) సకారలోపము ప్రవర్తించినపిమ్మట, రోఃసుపి (340) అనునియమమువలన రేఫకు విసర్గము రాదు. దమేర్డోస్. ఇది ఉణాది సూత్రము. దమ (ఉపశమే) ధాతువునకు డోస్ప్రత్యయమగుననియర్థము. ప్రత్యయములోని డకారమిత్సంజ్ఞకము. డిత్వసామర్థ్యమువలన, దమ్అనునది భసంజ్ఞకముగాకపోయినను, టేః (317) సూ. చే, టిలోపమగును. దోస్. "ఆదేశప్రత్యయ" (213) సూ. చే, సకారమునకు షత్వమువలన దోష్, అనుప్రాతిపదికమేర్పడును. దోష్+సు. సులోపము. షత్వమసిద్ధమగుటవలన సకారబుద్ధిచే రుత్వవిసర్గములు. దోః.

దోషౌ. దోషః. దోష్+శస్ ఇచట పద్దన్నోమాస్, (229) సూ. చే, వైకల్పికమగు దోషన్నాదేశమగును. దోషన్+అస్. అల్లోపణత్వములు. దోష్ణః. దోషన్నాదేశాభావపక్షమందు. దోషః. దోష్+భ్యామ్=దోషభ్యామ్, దోర్భ్యామ్, ఇత్యాదులగును. విశధాతువునకు సన్నన్తరూపము వివిక్ష అనునది. దీనికి క్విప్ప్రత్యయముచేసిన వివిక్ష్ అను షకారాన్తప్రాతిపదిక మేర్పడును. వివిక్ష్+సు. ఇచట సాపాదికమగుకార్యము (సులోపము) నకు ప్రవృత్తియోగ్యతయున్నపుడు త్రిపాదీస్థకార్యము (ధాతుశవర్ణమునకు షత్వకత్వములు) ప్రవర్తించదు. కావున హల్ఙ్యాబ్భ్యః (253) సూ. చే, సులోపము మొదట ప్రవర్తించును. పిదప, వివిశ్+స్, అనియుండ, "వ్రశ్చభ్రస్జ" సూత్రవిహితమగు షత్వము (శవర్ణమునకు) అసిద్ధమగుటవలన మొదట సంయోగాన్తలోపము (వివిశ్) తరువాత, షత్వము (వివిష్) జశ్త్వచర్త్వములు. వివిట్. వివిడ్. వివిక్షౌ. వివిక్షః ఇత్యాదులు. తక్షూ (తనూకరణే) ధాతువునకు క్విప్ప్రత్యయము, తక్ష్, అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. తక్ష్+సు. సులోపము. పదాన్తమందలి సంయోగాదిలోపము, పదాన్తమందలి సంయోగాన్తలోపమునకపవాదమగుటచే నిచట సంయోగాదియగు కకారము లోపించును. తష్. జశ్త్వచర్త్వములు. తట్. తడ్. (చెక్కువాడు=కంసాలి) తక్షౌ. తక్షః. ఇత్యాదులు. గోరక్షతి (గోవులనుకాచువాడు) అనునర్థమున గోశబ్దముపపదముగనున్నపుడు రక్షధాతువునకు క్విప్ప్రత్యయము. గోరక్ష్, అను షకారాన్తప్రాతిపదిక మేర్పడును. ఇది తక్ష్ శబ్దసదృశమగును. గోరట్. గోరడ్. గోరక్షౌ. ఇత్యాదులు. ణిజన్తములగు తక్షిరక్షిధాతువులకు క్విప్ప్రత్యయమువలన, తక్ష్, రక్ష్, అనుషాన్తప్రాతిపదికములగును. అచః పరస్మిన్ (51) సూ. చే, ణిలోపమునకు స్థానివద్భావమువలన పదాన్తసంయోగముగాకపోవుటచే నిచటమాత్రము సంయోగాన్తలోపాపవాదమగు సంయోగాదిలోపము ప్రవర్తించదు. "తస్యదోషస్సంయోగాదిలోపలత్వణత్వేషు" అను నిషేధముండుటవలన పూర్వత్రాసిద్ధేనస్థానివత్, అను స్థానివద్భా

వనిషేధము (సంయోగాదిలోపమువిషయమున) ప్రవర్తించుననుటకు వలనుపడదు. కావుననిచట షకారమునకు సంయోగాన్తలోపమే ప్రవర్తించును. జశ్త్వచర్త్వములు. తక్. తగ్. (చెక్కించువాడు) తక్షౌ. ఇత్యాదులు. గోరక్. గోరగ్ (గోవులనుకాపించువాడు) గోరక్షౌ. గోరగ్భ్యామ్. ఇత్యాదులు. పిపక్షు అనునది, పచ్ ధాతువునకు సన్ ప్రత్యయాన్తరూపము. దీనికి క్విప్ప్రత్యయముచేసినచో పిపక్ష్, అను షాన్త ప్రాతిపదికమేర్పడును. పిపక్ష్+సు. సులోపము. ఇచట కకారము, "చోః కుః, సూత్రవిహితకుత్వనిష్పన్నమగుటచే నిది సంయోగాదిలోపమునుగూర్చి యసిద్ధమగునుగాన నిచటసంయోగాదిలోపము రాదు. కాన షకారమునకు సంయోగాన్తలోపమేవచ్చును. జశ్త్వచర్త్వములు. పిపక్. పిపగ్ (వంటచేయనిచ్ఛగలవాడు) పిపక్షౌ. పిపక్షః. ఇత్యాదులు. ఇట్లే, వచ (పరిభాషణే) దహ (భస్మీకరణే) ధాతువులకు సన్నన్తములగు వివక్షు, దిధక్షు, అనువానికి, క్విప్ప్రత్యయముచేయునపుడు, వివక్. వివగ్. వివక్షౌ (చెప్పుటకిచ్ఛగలవాడు) దిధక్. దిధగ్. దిధక్షౌ. ఇత్యాదిరూపములు క్రమముగనగును. పిస ధాతువునకు గమనమర్థము సుష్ఠుపేసతి, అనునర్థమున సుపూర్వకమగు దీనికిక్విప్ప్రత్యయము ప్రవర్తించిన, సుపిస్, అనుసకారాన్తప్రాతిపదికమగును. సుపిస్ + సు. సులోపరుత్వములు. ర్వోరుపధాయాః (436) సూ. చే, దీర్ఘము. విసర్గము. సుపీః (బాగుగనడచువాడు) సుపిసౌ. సుపిసః. సుపీఃషు. సుపీష్షు. పిపఠిష్‌శబ్దమునకు సప్తమీబహువచనమునందువలె నిచట ప్రక్రియను గమనింపవలయును. సుపూర్వకతుస (ఖండనే) ధాతువునకు క్విబన్తమగు సుతుస్ శబ్దమునకిట్లే ప్రక్రియనూహించునది. విద (జ్ఞానే) ధాతువునకు వేత్తిఅనునర్థమున వసుప్రత్యయమువలన విద్వస్ అనియగును. దీనికి సర్వనామస్థానమందుగిత్త్వప్రయుక్తమగు నుమాగమము, "సాన్తమహతస్సంయోగస్య (318) సూ. చే, దీర్ఘమునగును. ప్రథమైకవచనమున సులోపసంయోగాన్తలోపములు. విద్వాన్ (జ్ఞానముగలవాడు) విద్వాంసౌ. విద్వాంసః. సంబుద్ధిపరమగునపుడుమాత్రముపధాదీర్ఘము ప్రవర్తించదు. హేవిద్వన్.

* 438. వసోస్సంప్రసారణమ్ 6-4-131 వసోః, సంప్రసారణమ్. (భస్య)

వస్వన్తస్య భస్య సంప్రసారణం స్యాత్। పూర్వరూపత్వం, షత్వమ్। విదుషః। విదుషా। వసుస్రంస్వితిదత్వమ్। విద్వద్భ్యామిత్యాది। సేదివాన్। సేదివాంసౌ। సేదివాంసః। సేదివాంసమ్। అన్తరఙ్గో పీడాగమః సంప్రసారణవిషయే న ప్రవర్తతే। అకృతవ్యూహాఇతిపరిభాషయా। సేదుషః। సేదుషా। సేదివద్భ్యామిత్యాది। సాన్తమహతఇత్యత్ర సాన్తసంయోగోపి ప్రాతిపదికస్యైవ గృహ్యతే నతు ధాతోః। మహచ్ఛబ్దసాహచర్యాత్। సుహ్రుహింసస్త్వితిసుహిన్। సుహింసౌ। సుహింసః। సుహిన్భ్యామ్। సుహిన్సు। ధ్వత్। ధ్వద్। ధ్వసౌ। ధ్వసః। ధ్వద్భ్యామ్। ఏవం స్రత్॥

438. వసుఅనునది ప్రత్యయమగుటవలన వస్వన్తబోధకమగును. భసంజ్ఞకమగు వసుప్రత్యయాన్తమునకు సంప్రసారణమగునని సూత్రార్థము. విద్వస్ + శస్. ఇచట సంప్రసారణపూర్వరూపషత్వములు. విదుషః. విద్వస్ + టా. విదుషా. విద్వస్ + భ్యామ్. వసుస్రంసు (335) సూ.చే, సకారమునకు దకారాదేశము. విద్వద్భ్యామ్. ఇత్యాదులు. సద్ (విశరణగత్యవసాదనేషు) ధాతువునకు క్వసుప్రత్యయమువలన సేదివస్, అనియగును. ఇది విద్వస్శబ్దసదృశమగును. సేదివాన్. సేదివాంసౌ. సేదుషః. సేదుషా. ఇత్యాదులు. సంప్రసారణవిషయమున (అజాదిప్రత్యయములు పరమగునపుడు) సేదివస్ + శస్, ఇత్యాదులందు, అన్తరఙ్గమైనను "ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః (7-2-35) సూత్రవిహితమగునిడాగమము (వస్ప్రత్యయమునకు) అకృతవ్యూహాపరిభాషచే ప్రవర్తించదు. ఇడాగమనిమిత్తమగు వకారము సంప్రసారణముచేనశింపనుండుటవలన నిచట నకృతవ్యూహాపరిభాష ప్రవర్తించును.

కావున సేమషః, ఇత్యాదులే యగును. సుపూర్వకహింసి (హింసాయామ్) ధాతువునకు క్విప్ప్రత్యయమువలన సుహిన్స్ అనుప్రాతిపదికమగును. సుహిన్స్ + సు. సులోపసంయోగాన్తలోపములు. సంయోగాన్తలోపమసిద్ధమగుటవలన నలోపము రాదు. సర్వనామస్థానే (251) సూ. చే, నకారాన్తప్రియుక్తమగునుపధాదీర్ఘమును రాదు. సుహిన్, అని యగును. సాన్తమహతః (318) సూత్రమున మహచ్ఛబ్దసాహచర్యమువలన, సాన్తసంయోగమును ప్రాతిపదికసంబంధియగుదానినే గ్రహింపవలయును గానిధాతుసంబంధియగుదానిని గ్రహింపవలనుపడను. కావున సుహిన్ అనుచోట సాన్తసంయోగము ధాతుసంబన్ధియగుటచే దీర్ఘము రాదు. సుహిన్స్+భ్యామ్. సంయోగాన్తలోపము. సుహిన్భ్యామ్. సుహిన్స్ + సు. సంయోగాన్తలోపము.సుహిన్సు. ధ్వంసుధాతువునకు క్విప్ప్రత్యయమువలన, ధ్వస్ అనుప్రాతిపదికమగును. ధ్వస్ + సు. సులోపము. వసుస్రంసు, (335) సూ. చే, దకారాదేశము. చర్త్వము. ధ్వత్. ధ్వద్. ధ్వసౌ. ధ్వసః. ధ్వద్భ్యామ్. ఇత్యాదులు. ఇట్లే స్రంసుధాతువునకు క్విప్ప్రత్యయాన్తమగు స్రస్శబ్దమునకును కార్యములనూహింపదగును.

* 439. పుంసోఽసుఙ్. 7- 1- 89. పుంసః, అసుఙ్ (సర్వనామస్థానే),

సర్వనామస్థానే వివక్షితే పుంసోఽసుఙ్ స్యాత్। ఉకారఉచ్చారణార్థః బహుపుంసీ ఇత్యత్ర ఉగితశ్చేతిఙీబర్థం కృతేన పూఞ్ఖోడుమ్సున్నితి ప్రత్యయస్యోగిత్త్వేనైవ నుమ్సిద్ధేః। పుమాన్। హే పుమన్। పుమాంసౌ। పుమాంసః। పుంసః। పుంసా। పుంభ్యామ్ పుంభిః। పుంసు। ఋదుశనేత్యనఙ్।ఉశనా। ఉశనసౌ। ఉశనసః। అస్య సంబుద్ధౌ వాఽనఙ్ నలోపశ్చ వా వాచ్యః। హేఉశనన్। హేఉశన। హేఉశనః। ఉశనోభ్యామిత్యాది। అనేహా। అనేహసౌ। అనే.

హాసః। హే అనేహః। అనేహోభ్యామిత్యాది। వేధాః।
వేధసౌ। వేధసః। హే వేధః। వేధోభ్యామిత్యాది। అ
ధాతోరిత్యుక్తేర్న దీర్ఘః। సుష్ఠువస్తే సువః। సువసౌ।
సువసః। పిణ్డంగ్రసతే పిణ్డగ్రః। పిణ్డగ్లః। గ్రసు, గ్లసు,
అదనే॥

439. సర్వనామస్థానము వివక్షితమగునపుడు పుంస్శబ్దమునకు అసుఙాదేశమగును. వివక్షితేఅనియనుటవలన సర్వనామస్థానముయొక్క యుత్పత్తికిపూర్వమే యాదేశమగును. ఇది ఙిత్తగుటచే నన్త్యాదేశమగును. ఆదేశమునను కారముచ్చారణార్థము గానియిత్సంజ్ఞకము గాదు. బహవః పుమాంసో యస్యామ్, అనువిగ్రహమున బహుపుంస్, అనుసమాసమునకు ఉగితశ్చ (458) సూ. చే, ఙీప్ప్రత్యయము ప్రవర్తించుటచే బహుపుంసీ అనియగును. లిఙ్గనిమిత్తకకార్యములు ప్రవర్తించినపిమ్మటనే విభక్తివివక్షయగుటచే ఙీప్ప్రత్యయమునకు పూర్వమసుఙాదేశమునకు ప్రాప్తిలేదు. కావున నిచ్చోట ఙీప్సిద్ధికై పూఞోడుమ్సున్, అనునుణాదిసూత్రముచే విహితమగు డుమ్సున్ప్రత్యయమున నుకారమిత్సంజ్ఞకమనుట యావశ్యకము. పూ ధాతువునకు డుమ్సున్ప్రత్యయముచేసిన, పుమ్స్, అనుప్రాతిపదికమగుననియుణాది సూత్రమునకర్థము. ఇట్లు పుంస్ అనునది యుగిత్తగుటవలననే పుమాన్ ఇత్యాదులందు నుమాగమము సిద్ధమగును గానసుఙాదేశమునను కారమునకిత్సంజ్ఞయనావశ్యకమని గ్రహించునది. పుంస్శబ్దమునకసుఙాదేశము ప్రవర్తించిన, పుమస్ అనియగును. దీనికి సుప్రత్యయము, నుమాగమను. సాన్తమహతః (318) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము. సులోప సంయోగాన్తలోపములు. సంయోగాన్తలోపమసిద్ధమగుటవలన నలోపము రాదు పుమాన్. ఇట్లే మిగిలినసర్వనామస్థానము పరమగునపుడునసుఙాదేశనుమాగమదీర్ఘముల నూహింపవలయును. పుమాంసౌ. పుమాంసః. సంబుద్ధిపరమగునపుడు నుమాగమమును విడిచి శేషించిన కార్యములు ప్రథమైకవచనమునందువలెనూహింపవలయును. హేపు

మన్. పుంస్+శస్. పుంసః. పుమ్స్ + భ్యామ్. సంయోగాన్తలోప
ము. అనుస్వారము. పుంభ్యామ్. పుంసు. ఇత్యాదులు. ఉశనస్+సు.
"ఋదుశనస" (277) సూ. చే, అనజాదేశము. ఉశనన్, "సర్వనామ
స్థానే" (251) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము. సులోపనలోపములు. ఉశనా
(శుక్రుడు) ఉశనసౌ. ఉశనసః. (వా) "1అస్యసంబుద్ధౌవానఙ్ నలో
పశ్చవా వాచ్యః" ఉశనస్శబ్దమునకు సంబుద్ధిపరమగునపుడు అనజాదే
శము వికల్పముగ జెప్పదగును, అనజాదేశపక్షమందు నలోపము విక
ల్పముగనగునని వార్త్తికార్థము. అనజాదేశపక్షమున, నలోపాభావ
పక్షమందు, హేఉశనన్. అనజాదేశపక్షమందు నలోపమువచ్చునపు
డు. హేఉశన. అనజాదేశాభావపక్షమందు. హేఉశనః. ఉశనన్ +
భ్యామ్. రుత్వము. "హశిచ" (167) సూ. చే, ఉత్వము. గుణము.
ఉశనోభ్యామ్. ఇత్యాదులు. అనేహశ్శబ్దము సంబుద్ధియందుతప్ప మిగి
లినచోట ఉశనస్శబ్దసదృశము. అనేహా. అనేహసౌ. హేఅనేహః.
అనేహోభ్యామ్. ఇత్యాదులు. వేధస్+సు. ఇది అసన్తమగుటచే,
"అత్వసన్తస్య" (428) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము. సులోపరుత్వవిసర్గ
ములు. వేధాః. వేధసౌ. వేధసః. సంబుద్ధిపరమగునపుడు దీర్ఘము
రాదు. హేవేధః. వేధోభ్యామ్, ఇత్యాదులు. సుపూర్వకమగు వస
ధాతువునకు క్విప్ప్రత్యయమువలన సువస్ అనుప్రాతిపదికమగును.
సువస్+సు. "అత్వసన్తస్య" (428) సూత్రమునఁనసన్తమునకు, అధా
తోః, అనువిశేషణమువలన నిదిధాత్వవయవాసన్తమగుటచే నిచట
దీర్ఘము రాదు. సులోపరుత్వవిసర్గములు. సువః (బాగుగనాచ్ఛా
దనముచేయువాడు) సువసౌ. సువసః. సువోభ్యామ్. ఇత్యాదులు.
ఇట్లే పిండశబ్దపూర్వక గ్రసు, గ్లసు, ధాతువులుప్రకృతులుగాగల్గి క్విబ
న్తములగు, పిండగ్రస్ పిండగ్లస్శబ్దములు, పిండగ్రః, పిండగ్లః, ఇత్యా
దిరూపములుగలవగును.

వివ:—1. కాశికావృత్తిగ్రంథముననిది వచనరూపముగ పఠింప
బడెను. మాధవాచార్యవిరచితమగు ధాతువృత్తియందు వశధాతువ్యా

ఖ్యానావసరమున, "సంబోధనేతూశనసస్త్రీరూపమ్ సాన్తం తథా నాన్తమథాప్యదన్తమ్" అనిశ్లోకవార్తికముగ చెప్పబడియె. ఉశనశ్శబ్దమునకు సంబుద్ధిపరమగునపుడు సకారాన్తము, నకారాన్తము, అకారాన్తమగు మూడురూపములగునని యర్థము. భాష్యమున చెప్పబడనందుననిది యప్రమాణమే యనిప్రామాణికులందురు. హేఉశనః అనునొకరూపమే సాధువగునని భాష్యాశయము.

* 440. అదస ఔ సులోపశ్చ 7-2-107 అదసః, ఔ, సులోపః, చ (సౌ)

అదస ఔకారోఽన్తాదేశః స్యాత్సౌపరే సులోపశ్చ। తదోస్సః సావితి దస్య సః। అసౌ। ఔత్వప్రతిషేధః సాకచ్కస్య వా వక్తవ్యః సాదుత్వంచ। ప్రతిషేధపక్షే నిమిత్తే సతి కృతే సకారే ఉత్వం... ప్రతిషేధస్మిన్నయోగశిష్టముత్వం తదభావే న ప్రవర్తతే। అసకౌ। అసుకః। త్యదాద్యత్వం పరరూపత్వమ్। వృద్ధిః। అదసో సేరితి మత్వోత్వే। అమూ। జసః శీ। ఆద్గుణః॥

440. అదసః అనునది షష్ఠ్యన్తము. ఔ అనునది నిర్విభక్తికము. అదస్శబ్దమునకు సుప్రత్యయముపరమగునపుడు ఔకారమన్తాదేశమగును, సులోపమునగును. ఔకారము ప్రవర్తించినతరువాత హలన్తముగానందున, "హల్ఙ్యాబ్భ్యః" (253) సూ. చే, సులోపమప్రాప్తమగుటవలన సులోపమునుగూడవిధించెను. అదస్ + సు. సకారము నకౌకారాదేశము. వృద్ధి. తదోస్సస్సావనన్త్యయోః (383) సూ. చే, దకారమునకు సకారము. సులోపము. అసౌ. "తదోస్సస్సావనన్త్యయోః" సూత్రవిహితమగు సత్వము, ముత్వమునకపవాదమగుటచే నిచట ముత్వము ప్రవర్తించదు. (వా) ఔత్వప్రతి...చ. అకచ్ప్రత్యయముతోగూడిన నదస్శబ్దమునకు ఔత్వనిషేధమును సకారమునకు పరముగనుకారమును వికల్పముగ చెప్పదగునని యర్థము. అదకస్శబ్దముగూడ తన్మధ్యపతితన్యాయముచే నదస్శబ్దమగుటవలన ప్రాప్తమగు

నాకారాదేశమునకీదినిషేధము. అదకస్ + సు. ఔత్వము, సులోపము, దకారమునకు సకారము. అసకౌ (ప) సన్నియోగశిష్టానాం సహా వా ప్రవృత్తిః సహ వా నివృత్తిః (ఏకసూత్రవిహితములగు కార్యములు కలసే ప్రవర్తించును కలసే నివర్తించును). ఈన్యాయమువలన పై వార్త్తికముచే విహితములగునాత్వనిషేధము, ఉత్వము, యీరెండు నొకేచోట కలసి ప్రవర్త్తించును గావున నాత్వముప్రవర్త్తించునపుడు (అసకౌ) ఉత్వము ప్రవర్త్తించదు. ఔత్వప్రతిషేధపక్షమందుత్వము ప్రవర్త్తించును. అసుకః. (అదకస్ + సు) ఇచట త్యదాద్యత్వము, సులోపము, దకారమునకు సకారాదేశము, సకారముకంటె పరమగుదానికుత్వమునగును. అదస్ + ఔ. త్యదాద్యత్వపరరూపములు, వృద్ధి. అదౌ, "అదసోసేః" (422) సూ. చే, మత్వోత్వములు. అమూ. అదస్ + జస్. త్యదాద్యత్వపరరూపములు. "జసశ్శీ" (215) సూ. చే, శీభావము. "ఆద్గుణః" (70) సూ. చే, గుణము. అదే. ఇట్లుండ:—

* 441. ఏత ఈద్బహువచనే 8-2-81 ఏతః, ఈత్, బహువచనే (అదసః, దాత్, దః, మః)

అదసో దాత్పరస్యైత ఈత్స్యాద్దస్య చ మో బహ్వర్థోక్తౌ। అమీ। పూర్వత్రాసిద్ధమితి విభక్తికార్యం ప్రాక్ పశ్చాదుత్వమత్వే। అముమ్। అమూ। అమూన్। ముత్వే కృతే ఘిసంజ్ఞాయాం నాభావః॥

441. బహువచనశబ్దము యౌగికము (ఉక్తిర్వచనమ్, బహూనాంవచనం బహువచనమ్, తస్మిన్) బహుత్వసంఖ్యాబోధకమగు నదశ్శబ్దమునకవయవమైన దకారముకంటెపరమగు నేకారమునకీకారాదేశము, దకారమునకు మకారాదేశమునగును, అదే, అనుచోటనీసూత్రముచే మీత్వము. అమీ. బహువచనశబ్దముపారిభాషికములగు జసాదిప్రత్యయములను బోధించుననిన, అమీభిః(అదే + భిస్) అనుచోట నేకారమునకు బహువచనము పరముగనుండుటచే మీత్వము సిద్ధించినను, అదే

(అద + జస్) అనుచోటనేకారమునకు బహువచనము పరముగ లేనందున మీత్వము రాకపోవును. "పూర్వత్రాసిద్ధమితి విభక్తికార్యంప్రాక్ పశ్చాదుత్వమత్వే" అనువాక్యమున పశ్చాదుత్వమత్వే అనుచోట నుత్వపదమీత్వమునకుపలక్షణము. పూర్వత్రాఽసిద్ధమ్మనుసూత్రముచే ముత్వమీత్వములసిద్ధములగుటవలన సాపాదికములగు విభక్తికార్యములు మొదటప్రవర్తించును తరువాత ముత్వమీత్వములు. కావున, అదస్ + జస్, ఇచట మొదట అత్వపరరూపశీభావగుణములగును, తరువాతమీత్వము. అమీఅని యగును. ఇట్లే అదస్ + అమ్ అనుచోట నత్వపరరూపపూర్వరూపములు. అదమ్. పిమ్మట ముత్వము. అముమ్. అదస్+శస్. మొదట త్యదాద్యత్వపరరూపములు. పూర్వసవర్ణదీర్ఘనత్వములు. అదాన్. పిమ్మట మూత్వము. అమూన్. ఈచోటులందు మొదటముత్వమీత్వములు ప్రవర్తించినచో అదస్ + ఔ, అనుచోట అముఔ. అదస్+జస్, అనుచోట అముఅః, ఇత్యాదులనిష్టరూపములగునని తెలియదగును. అదస్ + టా. త్యదాద్యత్వపరరూపములు. ముత్వము. అము+ఆ. అజ్గము ఘిసంజ్ఞకమగుటచే, "ఆఙోనా" (245) సూ. చే, నాభావము. అమునా, అనురూపమగును. సాపాదికమగు నాభావముచేయునపుడు త్రిపాదీస్థమగు ముత్వమసిద్ధమగుచుండ తన్నిషేధమును చెప్పుచున్నాడు:—

* 442. న ము నే 8-2-3 న। ము। నే (అసిద్ధమ్)

నాభావే కర్తవ్యే కృతే చ ముభావో నాసిద్ధః స్యాత్। అమునా। అమూభ్యామ్ 3। అమీభిః। అముష్మై। అమీభ్యః 2। అముష్మాత్। అముష్య। అముయోః। అమీషామ్। అముష్మిన్। అముయోః। అమీషు॥

442. ము అనునది సమాహారద్వంద్వము (మ్చ ఉశ్చ అనయోస్సమాహారః) నే అనునది విషయసప్తమ్యన్తము. కావున నాభావమును చేయునపుడుగాని నాభావముచేసినపిమ్మట మఱియొక కార్యమును

చేయునప్పుడుగాని ముత్వమసిద్ధముగాదని యర్థము. అమునా అనియగును. నే అనునది విషయసప్తమ్యన్తమనుటచే కర్తవ్యే కృతే చ అనునర్థము లబ్ధమైనది. కావున నాభావమును చేసినపిదప, సుపిచ (203) సూ.చే, దీర్ఘము చేయునప్పుడును ముత్వము సిద్ధమగుటచే దీర్ఘము రాదు. అదస్+భ్యామ్. అత్వపరరూపములు. సుపిచ (203) సూ. చే. దీర్ఘము. అదాభ్యాం, మూత్వము. అమూభ్యామ్. 3. అదస్+భిస్. అత్వపరరూపములు. "బహువచనే (206) సూ. చే, నేత్వము. అదేభిః మీత్వము, అమీభిః. నేదమదసోరకోః (350) అను నిషేధమువలన నిచటనైసాదేశము రాదు. అదస్+ఙే. విభక్తికార్యములగు, అత్వపరరూపములు, స్మైభావము మొదట ప్రవర్తించును, పిదప ముత్వషత్వములు. అముష్మై. అమీభ్యః అముష్మాత్. అముష్య. అముయోః. అమీషామ్. అముష్మిన్. అమీషు. ఈరూపములందును మొదట విభక్తికార్యములు పిదప ముత్వమీత్వముల నూహింపవలయును.

హలన్త పుంలిఙ్గప్రకరణము సమాప్తినొందెను.

11. హలన్తస్త్రీలిఙ్గప్రకరణము.

* 443. నహోధః 8-2-34 నహః ధః (హః, పదస్య, అన్తే, ఝలి)
నహో హస్య ధః స్యాజ్ఝలి పదాన్తే చ। ఉపానత్। ఉపానద్। ఉపానహౌ। ఉపానహః। ఉపానద్భ్యామ్। ఉపానత్సు। ఉత్పూర్వాత్ ష్ణిహ ప్రీతావిత్యస్మాదృత్విగిత్యాదినా క్విన్।నిపాతనాద్దలోపషత్వే। క్విన్నన్తత్వాత్కుత్వేన హస్య ఘః। జశ్త్వచర్త్వే। ఉష్ణిక్। ఉష్ణిగ్। ఉష్ణిహౌ। ఉష్ణిహః। ఉష్ణిగ్భ్యామ్। ఉష్ణిక్షు। ద్యౌః। దివౌ। దివః। ద్యుషు। గీః। గిరౌ। గిరః। ఏవంపూః। చతురశ్చతసాదేశః। చతస్రః। 2. చతసృణామ్। కిమఃకాదేశేటాప్। కా। కే। కాః। సర్వావత్।

443. పదాన్తమందున్నదిగాని, ఝల్వర్ణపరకమగునట్టిదిగాని యగు నహ్‌యొక్క హకారమునకు ధకారమాదేశమగును. "హోఢః" సూ.చే, ప్రాప్తమగు ఢత్వమునకిదియపవాదము. ఉపపూర్వకనహ్ (బన్ధనే) ధాతువునకు క్విప్ ప్రత్యయము. పూర్వపదమునకు దీర్ఘము. ఉపానహ్ + సు. సులోపము. పదానమునందుటచే నీసూత్రముచే హకారమునకు ధత్వము. జశ్త్వచర్త్వములు. ఉపానత్. ఉపానద్. ఉపానహ్ + ఔ. ఉపానహౌ. ధత్వముప్రవర్తించదు. ఉపానహ్ + సుప్. ధత్వచర్త్వములు. ఉపానత్సు. ఉత్పూర్వకస్నిహ (ప్రీతౌ) ధాతువునకు "ఋత్విక్ (375) సూ. చే, క్విన్ప్రత్యయము. ఆసూత్రమున ఉష్ణిక్ అనునిపాతనమువలన పూర్వపదాన్త్యమగు దకారమునకులోపము ధాతుసకారమునకు షత్వమునగును. ఉష్ణిహ్‌అనునది క్విన్నన్తమగుటవలన "క్విన్‌ప్రత్యయస్య కుః (379) సూ. చే, "హోఢః" సూత్రప్రాప్తమగు ఢత్వమును బాధించి కుత్వము వచ్చును. హకారమున కన్తరతమమగు ఘకారమగును. ఉష్ణిఘ్. జశ్త్వచర్త్వములు. ఉష్ణిక్. ఉష్ణిగ్. ఉష్ణిహ్ + భ్యామ్. కుత్వజశ్త్వములు ఉష్ణిగ్భ్యామ్. ఉష్ణిహ్ + సు. కు

త్వచర్త్వములు, ఉష్ణిక్ + సు. ప్రత్యయసకారమునకు, ఆదేశప్రత్యయయోః (212) సూ. చే, షత్వము. ఉష్ణిక్షు. దివ్ శబ్దము దివ్ + స్. దివ ఔత్ (337) సూ. చే, వకారమునకౌకారాదేశము. యణాదేశరుత్వవిసర్గములు. ద్యౌః. దివ్ + భ్యామ్. దివఉత్ (338) సూ. చే, వకారమునకుత్వము. ద్యుభ్యామ్. దివ్ + సు. ఉత్వము. సకారమునకు షత్వము. ద్యుషు. గిర్ శబ్దము గౄ (నిగరణే) ధాతువునకు క్విబన్తము. గిర్ + స్. సులోపము. ర్వోరుపధాయాః (436) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము. గీర్. విసర్గము. గీః. గిర్ + ఔ. గిరౌ. గిర్ + సు. ఉపధాదీర్ఘషత్వములు. గీర్షు. పౄ (పాలనే) ధాతువునకు క్విబన్తము పుర్ శబ్దము. ఇది గీర్ శబ్దసదృశము. అనగానుపధాదీర్ఘాదికమగుటవలన పూః. పురౌ. ఇత్యాదులగునని భావము. చతుర్ + జస్. ఇచట చతురనడుహో (332) సూత్రప్రాప్తమగు ఆమాగమమును బాధించి పరమగు త్రిచతురోః (299) సూత్రవిహితమగు చతస్రాదేశమగును. పిదప "సకృద్గతౌ" అనున్యాయముచే తిరుగనామాదేశము ప్రవర్తించదు. యణాదేశము. చతస్రః. చతుర్ + శస్. చతస్రాదేశయణాదేశములు. చతస్రః. చతస్రాదేశమన్నివిభక్తులు పరమగునపుడును ప్రవర్తించును. చతసృ + ఆమ్. నుడాగమము. చతసృ + నామ్. నతిసృచతసృ (301) సూ. చే, దీర్ఘనిషేధము ప్రవర్తించును. చతసృణామ్. కిమ్ + స్. కిమః కః (343) సూ. చే, కాదేశము. క + స్. కఅనునది అదన్తస్త్రీలిఙ్గమగుటచే టాప్ప్రత్యయము. సులోపము. కా. కిమ్ + ఔ కే. కిమ్ + జస్, కాః. స్త్రీలిఙ్గకింశబ్దమిట్లు సర్వాశబ్దసదృశము.

* 444. యః సౌ 7-2-110 యః, సౌ (ఇదమః, దః,)

ఇదమో దస్య యః స్యాత్సౌ। ఇదమో మః। ఇయమ్। త్యదాద్యత్వం టాప్ । దశ్చేతి మః। ఇమే। ఇమాః। ఇమామ్। ఇమే। ఇమాః । అనయా । హలి లోపః। ఆభ్యామ్ (3) ఆభిః । అస్యై । అస్యాః । అనయోః (2) ఆసామ్। అస్యామ్। ఆసు। అన్వాదేశేతు.

ఏనామ్। ఏనే। ఏనాః। ఏనయా। ఏనయోః (2) ఋత్విగ్
గాదినా సృజేః క్విన్, అమాగమశ్చ నిపాతితః। స్రక్।
స్రగ్।స్రజౌ। స్రజః। స్రగ్భ్యామ్। స్రక్షు। త్యదాద్య
త్వం టాప్। స్యా। త్యే। త్యాః। ఏవం తద్, యద్,
ఏతద్। వాక్। వాగ్। వాచౌ। వాచః। వాగ్భ్యామ్।
వాక్షు। అప్శబ్దోనిత్యంబహువచనాన్తః। అప్తృన్ని
తిదీర్ఘః। ఆపః। అపః॥

444. ఇదమ్శబ్దముయొక్క దకారమునకు ప్రథమైకవచనము పరమగునపుడు యకారమాదేశమగును. ఇదమ్శబ్దమునకు పుంలిఙ్గమున "ఇదోయ్ పుంసి" (345) సూ. చే, నయాదేశము విధింపబడుటచేతను, నపుంసకలిఙ్గమున సుప్రత్యయము లుక్కుచేనపహృతమగుటవలన నీయత్వము స్త్రీలిఙ్గమందే ప్రవర్తించును. ఇదమ్ + స్। యత్వము. త్యదాద్యత్వమునకపవాదమగు, ఇదమో మః (344) సూ. చే, మకారమునకు మకారాదేశము. సులోపము. ఇయమ్. ఇదమ్శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమును విడిచి మిగిలినచోటులందు త్యదాద్యత్వము, స్త్రీలిఙ్గమగుటవలన టాప్ప్రత్యయమును వచ్చును. ఇదమ్+ఔ। ఇదా+ఔ। దశ్చ (346) సూ.చే, మత్వము. ఇమా+ఔ। శీభావగుణములు. ఇమే. ఇదంశబ్దము జస్ప్రత్యయద్వితీయావిభక్తులు పరమగునపుడు సర్వాశబ్దసదృశమగును. ఇదమ్+టా। అనాప్యకః (347) సూ. చే, టామొదలగు నజాదిప్రత్యయము పరమగునపుడిద్దునకనాదేశము. అనా+టా, పిదప నిదిసర్వాశబ్దసదృశము. అనయా। ఇదమ్ + భ్యామ్। హలి లోపః(348) సూ. చే, హలాదివిభక్తులు పరమగునపుడిద్దునకు లోపము. ఆభ్యామ్ 3. ఇదమ్ + భిస్। ఆభిః। ఇదమ్ + ఙే। ఇదా + ఏ। సర్వనామ్నః స్యాట్ (292) సూ.చే, స్యాడాగమహ్రస్వములు. ఇదస్యై, ఇద్దునకు లోపము. అస్యై। ఇట్లే ఇదమ్+ఙసి, ఙస్, అనుచోటులందు అస్యాః (2) అనియగును. ఇదమ్+భ్యస్। ఇదా+భ్యస్। ఇద్దునకు లోపము. ఆభ్యః (2). ఇదమ్ + ఓస్। ఇదా + ఓస్। అనాదేశము. పిమ్మట నిదిసర్వాశబ్దసదృశమగును. అనయోః (2) ఇదమ్ + ఆమ్। ఇదా + ఆమ్। ఆమ్ప్రత్య

యమునకు సుడాగమము. ఇద్దునకు లోపము. ఆసామ్। ఇద ఇదా + జి। జిప్రత్యయమునకామాదేశస్యాడాగమములు. అస్యామ్। ఇదమ్ + సు। ఇదా + సు। ఇద్దునకు లోపము. ఆసు। అన్వాదేశవిషయ మగునిదమ్శబ్దమునకు ద్వితీయాటౌస్స్వేనః (352) సూ. చే, ఏనాదేశమ గును. పిదపనిది సర్వాశబ్దసదృశము. ఏనామ్। ఏనే ఇత్యాదులు.

"ఋత్విక్ దధృక్।" (375) సూ.చే, సృజ్ (విసర్గే) ధాతువునకు క్విన్ప్రత్యయము, ధాతువునకవయవమగు ఋకారమునకమాగమము నిపతింపబడెను. స్రజ్అను ప్రాతిపదికమేర్పడును. స్రజ్ + సు। సులోపము."క్విన్ప్రత్యయస్య" సూ.చే, కుత్వము. స్రగ్। వావసానే (207) సూ,చే,చర్త్వము. స్రక్। స్రగ్। స్రగ్భ్యామ్। ఇత్యాదులు, త్యద్ + సు. త్యదాద్యత్వము. టాప్ప్రత్యయ సులోపములు. తదోస్సస్సౌ (383) సూ. చే, సత్వము. స్యా। మిగిలినవిభక్తులు పరమగునపుడు సర్వాశబ్ద మువలెనుండును. త్యే। త్యాః। త్యయా। ఇత్యాదులు. ఇట్లే తద్ యద్ ఏతద్శబ్దములకును ప్రక్రియనూహించునది. ఏతచ్ఛబ్దమునకు మాత్రి ము ప్రథమైకవచనమునందు ఏషాఅనురూపమగును. పుంలిఙ్గమగు ఏషః అనుదానికంటె దీనికిటాప్ప్రత్యయము విశేషము. వాచ్శబ్దము. వాచ్ + సు। సులోపము. "చోః కుః" సూ. చే, కుత్వము. జశ్త్వ చర్త్వములు. వాక్।వాగ్। వాగ్భ్యామ్ (వాచ్+భ్యామ్) వాచ్ + సు। కుత్వ షత్వములు. వాక్షు। అప్శబ్దము నిత్యబహువచనాన్తము. అప్ + జస్। అప్తృన్ (278) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము.ఆపః (ఉదకము) అప్ + శస్। అః

* 445. అపో భి 7-4-48 అపః, భి (తః)

అపస్తకారః స్యాద్భాదౌ ప్రత్యయే పరే।అద్భిః। అద్భ్యః। అపామ్ । అప్సు । దిక్। దిగ్। దిశౌ। దిశః। దిగ్భ్యామ్।దిక్షు। త్యదాదిష్వితిదృశేః క్విన్విధానాదన్యత్రాపి కుత్వమ్। దృక్ । దృగ్ । దృశౌ। దృశః। త్విట్। త్విడ్। త్విషౌ। త్విషః । త్విడ్భ్యామ్। త్విట్సు ।

త్విట్సు। సహజుషతే ఇతి సజూః। సజుషౌ। సజుషః।
సజూర్భ్యామ్। సజూర్షు। సజూఃషు। షత్వస్యాసిద్ధ
త్వాత్ రుత్వమ్। ఆశీః। ఆశిషౌ। ఆశిషః। ఆశీర్భ్యామ్।
అసౌ। త్యదాద్యత్వమ్। టాప్। ఔజఃశీ। ఉత్వమత్వే।
అమూః। అమూః। అమూమ్। అమూ। అమూః। అము
యా। అమూభ్యామ్। అమూభిః। అముష్యై। అమూ
భ్యామ్। అమూభ్యః। అముష్యాః౽అముయోః। అ
మూషామ్। అముష్యామ్। అమూషు॥

445. ఈసూత్రమజ్ఞాధికారములోనిదగుటవలన ప్రత్యయేఅను నదియాక్షేపలభ్యమగును. దీనికి ఝి,అనునది విశేషణమగుటచే యస్మిన్ విధిరిత్యాదిపరిభాషచే భకారాదిప్రత్యయమనునర్థము లభించును. అప్ శబ్దమునకు భకారాదిప్రత్యయము పరమగునపుడు తకారమన్తాదేశమ గుననియర్థము. అప్ + భిస్। అద్భిః. అద్భ్యః. అప్ + భ్యస్. దిశ్ + సు. సులోపము. వ్రశ్చభ్రస్జ (295) సూ. చే, శవర్ణమునకు, షత్వము. జ శ్త్వము. క్విన్నన్తమగుటచేకుత్వము. చర్త్వము. (ష, డ, గ, క) దిక్. దిగ్. దిగ్భ్యామిత్యాదులు. దృశధాతువునకు క్విప్ప్రత్యయమును చేసిన, దృశ్ శబ్దమగును. త్యదాదులుపపదములుగనున్నపుడు దృశధాతువునకు "త్యదాదిషు దృశో" (432) సూ. చే, క్విన్విధానముచేయుటవలనను, క్విన్ప్రత్యయస్య (379) సూత్రమున బహువ్రీహినాశ్రయించుటచేత ను, దృశ్ శబ్దమిపుడు క్విన్ప్రత్యయాన్తముగాక క్విప్ప్రత్యయాన్తము యినను కుత్వము ప్రవర్తించును. దృశ్ + సు. సులోపషత్వజశ్త్వకుత్వ చర్త్వములు. దృక్. దృగ్. ఇత్యాదులు. త్విష్శబ్దము, త్విషధాతుప్ర కృతికక్విబన్తము. త్విష్+సు। సులోపజశ్త్వచర్త్వములు. త్విట్. త్విడ్. త్విడ్భ్యామ్. త్విష్+సు. ఇత్యాదులు. జశ్త్వము. త్విడ్+సు। ధుడాగ మ, చర్త్వములు. త్విట్త్సు. ధుడాగమాభావపక్షమందు త్విట్సు. సహ జుషతే అనునర్థమున సహశబ్దపూర్వకజుష (ప్రీతిసేవనయోః) ధాతు వునకు క్విన్ప్రత్యయము, సహశబ్దమునకు సభావమును చేసిన సజుష్శబ్ద

ము సిద్ధించును. సజుష్+సు. సులోపరుత్వములు. ర్వోరుపధాయా (436) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము. విసర్గము. సజూః. సజూర్భ్యామ్. ఇత్యాదులు. సజుష్+సు। రుత్వము. ఉపధాదీర్ఘము. సజూర్+సు. విసర్గము. వాశరి (152) సూ.చే, విసర్గమునకు విసర్గమే వికల్పముగనగును. సజూఃసు. నుమ్విసర్జనీయశర్వ్యవాయేపి (437) సూ. చే, షత్వము. సజూఃషు. విసర్గాదేశాభావపక్షమున, విసర్గమునకు సత్వము. సజూస్సు. మొదటిసకారమునకు ఆదేశప్రత్యయయోః సూత్రముచేతను రెండవ సకారమునకు "నుమ్విసర్జనీయ" సూత్రముచేతను, షత్వమగును. సజూష్షు. ఆశిష్శబ్దము:-ఆశిష్+సు. సులోపము. పూర్వత్రాసిద్ధమ్ (13) సూ. చే, రుత్వమునుగుఱించి షత్వమసిద్ధమగుటవలన సకారబుద్ధిచే రుత్వము. ఉపధాదీర్ఘము. విసర్గము. ఆశీః. ఆశిష్+భ్యామ్. రుత్వము. ఉపధాదీర్ఘము. ఆశీర్భ్యామ్. అదస్+సు. పుంలిఙ్గమందువలెనిచట ప్రక్రియనూహింపదగును. అసౌ. అదస్+ఔ। ఇదిమొదలన్నివిభక్తులు పరమగునపుడును త్యదాద్యత్వపరరూపటాప్ప్రత్యయములగును. అదా+ఔ। ఔఙఆపః (288) సూ. చే, శీభావము. గుణము. అదే. అదసోసేర్దాదుదోమః (422) సూ. చే, నూత్వమత్వములు. అమూ. అదస్+జస్। పూర్వసవర్ణదీర్ఘము. ఊత్వమత్వములు. అమూః। అదా+అమ్। పూర్వరూపము. ఊత్వమత్వములు. అమూమ్. అదా+ఔ। అమూ, అదా+శస్। జస్సుయందువలె ప్రక్రియనూహించునది. అమూః. స్త్రీలిఙ్గమగుటచే తస్మాచ్ఛసః (197) సూత్రవిహితనత్వము ప్రవర్తించదు. అదా+ఆ। ఆఙిచాపః (290) సూ. చే, నేత్వము. అయాదేశము ఉత్వమత్వములు అముయా। అదా+ఏ "సర్వనామ్నః స్యాట్" (292) సూ. చే, స్యాడాగమహ్రస్వములు। ఉత్వమత్వములు। షత్వము। అముష్యై। అదా + ఙసి, ఙస్। స్యాడాగమహ్రస్వములు। అముష్యాః। అదా+ఓస్। ఆఙిచాపః (290) సూ. చే, నేత్వము। అయాదేశముత్వములు. అముయోః। (2) అమూషు (అదస్+సు) మూత్వషత్వములు.

హలన్తస్త్రీలిఙ్గప్రకరణము ముగిసెను.

12 హలన్త నపుంసకలిఙ్గప్రకరణము

స్వమోర్లుక్। దత్వమ్। స్వనడుత్। స్వనడుద్। స్వనడుహీ। చతురనడుహోరిత్యామ్। స్వనడ్వాంహి। పునస్తద్వత్। శేషం పుంవత్। దివఉత్। అహర్ద్యుమల ద్యు। అన్తర్వర్తినీంవిభక్తిమాశ్రిత్య పూర్వపదస్యో త్తరఖండస్యాపి పదసంజ్ఞాయాం ప్రాప్తాయాం ఉత్తరపదత్వేచాపదాదివిధౌ ప్రతిషేధః। ఇతిప్రత్యయలక్షణం న। విమలదివీ। విమలదివి। అపదాదివిధౌకిమ్। దధిసేచౌ। ఇహ షత్వనిషేధే కర్తవ్యే పదత్వమస్త్యేవ। కుత్వేతు న। వాః। వారీ। అఝులన్తత్వాన్నుమ్। వారి। చత్వారి। నలుమతేతికాదేశో న। కిమ్। కే। కాని। ఇదమ్। ఇమే। ఇమాని। (వా) అన్వాదేశేనపుంసకే ఏనద్వక్తవ్యః। ఏనత్। ఏనే। ఏనాని। ఏనేన। ఏనయోః। బ్రహ్మ। బ్రహ్మణీ। బ్రహ్మాణి। హేబ్రహ్మన్। హేబ్రహ్మ। రోఽసుపి। అహర్భాతి। విభాషా ఙిశ్యోః। అహ్నీ। అహనీ। అహాని॥

స్వనడుహ్‌శబ్దము। (శోభనాఃఅనడ్వాహఃయస్మిన్ తత్) స్వనడుహ్ + సు। స్వమోర్నపుంసకాత్ (320) సూ. చే, సుప్రత్యయమునకు లుక్కగును. స్వనడుహ్ "వసుస్రంసు (335) సూ. చే, హకారమునకు దకారాదేశము. వావసానే* సూ. చే, చర్త్వము. స్వనడుత్। స్వనడుద్। స్వనడుహ్ + ఔ।నపుంసకాచ్చ (311) సూ. చే, శీభావము. స్వనడుహీ। స్వనడుహ్ + జస్। శిభావము. చతురనడుహో (332) సూ. చే, నామాగమము. నపుంసకస్య ఝలచః (315) సూ. చే, నుమాగమము. అనుస్వారము. స్వనడ్వాంహి। ద్వితీయావిభక్తియునిట్లే తృతీయాదివిభక్తులు పరమగునపుడు పుంలిఙ్గమగుననడుహ్‌శబ్దమునకువలె రూపములనూహింపవలయును. విమల

దివ్ శబ్దము (విమలాద్యాః యస్మిన్ తత్) అహస్సు అన్యపదార్థము. నిర్మలమయినయాకసముగల పగలనియర్థము. విమలదివ్ అనునది నపుంసకమని సూచించుటకు అహర్గ్రహణము. విమలదివ్ + సు। సులుక్కు। పదాన్తమగుటచే దివఉత్ (338) సూత్రముచే వకారమునకుత్వము. యణాదేశము. విమలద్యు। (అహః) విమలదివ్ + ఔ। శీభావము. విమలదివీ। విమలదివి।విమలా + సు దివ్ + సు అనుసమాసమున సుప్రత్యయమునకు సమాసప్రయుక్తమైన లుక్కు వచ్చినది. ఇచట ఔ, విభక్తి పరమైనపుడు సముదాయమునకు పదసంజ్ఞ ప్రసక్తముకాదు గాని దివ్ శబ్దముకంటె పరమగు సుప్రత్యయలుక్కునకు ప్రత్యయలక్షణము ప్రవర్తించినచో దివ్ అనుదానికి పదసంజ్ఞ ప్రాప్తమగుచున్నది. దివఉత్ (338) సూ.చే, నుత్వము ప్రసక్తమగుచున్నది. ఇచటనుత్తరపదమగు దివ్ అనునది యఙ్గముగానందున పదసంజ్ఞ అఙ్గమునకు కాకపోవుటవలన, దివ్ శబ్దమునకు పదసంజ్ఞచేయునపుడు "నలుమతాఙ్గస్య (264) అనుప్రత్యయలక్షణనిషేధము ప్రవర్తించదు. అఙ్గకార్యముగానపుడునినిషేధము ప్రవర్తించుననిన సమాసమున పూర్వపదమునకు పదసంజ్ఞచేయునపుడును ప్రత్యయలక్షణము లేకపోవును. రాజపురుషః (రాజన్ ఙస్। పురుష + సు) అనుచోట పూర్వపదమగు రాజన్ శబ్దమునకు పదసంజ్ఞ సిద్ధముగానందున నలోపము రాకపోవును, కావున సమాసమున పూర్వపదమునకువలెనుత్తరపదమునకును పదసంజ్ఞ ప్రాప్తమగుటచే నిచటవకారమునకుత్వము ప్రసక్తమగుచున్నదికాని (వా) "ఉత్తర...ప్రతిషేధః, అనుదానిచేనిచట ప్రత్యయలక్షణము నిషిద్ధమగుటవలన దివ్ అనునది పదముగానందున దోషము లేదు. వార్తికార్థము:- ఉత్తరపదత్వే, (ఉత్తరస్యపదత్వేంతస్మిన్) అనుచోటనుత్తరశబ్దమునకుత్తరపదమనియర్థము. ఉత్తరపదశబ్దము సమాసముయొక్క చివరభాగమును బోధించును. పదత్వమనగా పదసంజ్ఞాప్రయుక్తకార్యము. సమాసచరమావయవమునకు పదసంజ్ఞాప్రయుక్తమగు కార్యమేదేని చేయునపుడు ప్రత్యయలక్షణము ప్రవర్తించదు. అపదాదివిధౌ అనుచోట పదస్యాదిః=పదాదిః=తస్యవిధిః, నపదాదివిధిః=అపదాది

విధిః=తస్మిన్, అనిసమాసము. పదాదికి కార్యము (అనగా సాత్పదాద్యోః (8-3-111) సూ. చే, షత్వనిషేధము) చేయునపుడు మాత్రము ప్రత్యయలక్షణనిషేధము ప్రవర్తించదని. విమలదివ్ అనుచోట దివ్ అనునది సమాసచరమావయవమేగాన నిచట ప్రత్యయలక్షణము ప్రవర్తింపకపోవుటచే పదసంజ్ఞ ప్రసక్తముగాదని యాశయము. విమలదివ్ + జస్। శిభావము। విమలదివి। ఇచటను పూర్వమువలెను త్వప్రసక్తి లేదు. ద్వితీయావిభక్తియునిట్లే। తృతీయాదివిభక్తులందు దివ్ శబ్దమునకువలె దీనికిని రూపములగును। ప్రత్యయలక్షణనిషేధమున నపదాదివిధౌ, అనిచెప్పుటవలన దధిసేచౌ అనుచోట షత్వము వారితమగును. దధ్నః సేచౌ=దధిసేచౌ అనిషష్ఠీసమాసము. ఇచట సకారమునకు సాత్పదాద్యోః (8-3-111) సూ. చే, షత్వనిషేధము చేయునపుడు (పదాదికార్యము) ప్రత్యయలక్షణనిషేధము లేనందున సేచ్ శబ్దమునకు, సమాసప్రయుక్తమగు లుక్కుచే లోపింపబడిన విభక్తినిబట్టి పదసంజ్ఞ, యుండును. ఇచటనే చకారమునకు చోః కుః (380) సూ. చే, కుత్వము చేయునపుడు మాత్రము, సేచ్ అనుదానికి పదసంజ్ఞయుండదు. కుత్వము పదాదికార్యముగానందున అపదాదివిధౌ, అను పర్యుదాసము ప్రవర్తించదుకాబట్టి ప్రత్యయలక్షణనిషేధము ప్రవర్తించుననియాశము. వార్ శబ్దము। వార్ + సు। సుప్రత్యయమునకు లుక్కగును. రేఫమునకు విసర్గము। వాః। వార్ + ఔ। శీభావము। వారీ। వార్ + జస్। శిభావము। వారి। ఇచటనజ్గము ఝలన్తముగానందున "నపుంసకస్య" సూ. చే, నుమాగమము రాదు. ద్వితీయావిభక్తియునిట్లే। వారా। వార్భ్యామ్। ఇత్యాదులు। చతుర్ శబ్దము। చతుర్ + జస్। శిభావము. చతురనడుహోః (332) సూ. చే, నామాగమము. యణాదేశము। చత్వారి। ద్వితీయావిభక్తియునిట్లే॥ చతుర్భిః ఇత్యాదులు, పుంలిఙ్గమునందువలెనూహింపదగును. కిమ్ శబ్దము। కిమ్ + సు। సుప్రత్యయమునకు లుక్కు వచ్చినందున "నలుమతాఙ్గస్య" (264) అనునిషేధము ప్రవర్తించును. విభక్తి పరముగలేదుగావున కిమః కః (343) సూత్రవిహితమగు కాదేశము ప్రవర్తించదు. కిమ్। కిమ్ + ఔ। శీభావము। కాదేశ

ము। గుణము। కే। కిమ్+జస్। శిభావము। కాదేశము। "నపుంసకస్య" (315) సూ. చే, నుమాగమము. ఉపధాదీర్ఘము। కాని। ద్వితీయా విభక్తియునిట్లే. శేషము పుంలిఙ్గమందువలెనూహింపదగును. ఇదమ్ శబ్దము। ఇదమ్+సు। సుప్రత్యయమునకు లుక్కగుటచే "యఃసౌ" (444) సూ. చే, యాదేశముగాని త్యదాద్యత్వముగాని ప్రవర్తించదు. ఇదమ్। ఇదమ్+ఔ। శీభావము। త్యదాద్యత్వపరరూపములు. దకార మునకు మకారాదేశము. గుణము। ఇమే। ఇదమ్+జస్। శిభావము. త్యదాద్యత్వపరరూపములు। మత్వము। నుమాగమము। ఉపధాదీర్ఘము। ఇమాని। ద్వితీయావిభక్తియునిట్లే। శేషము పుంలిఙ్గసదృశము. (వార్తి) అన్వాదేశే...వక్తవ్యః, "ద్వితీయాటౌ (352) సూత్రమునుండి "ద్వితీయాటౌస్సు, అని సంబంధించును. అన్వాదేశవిషయము నపుంసకమునగు ఇదమ్శబ్దమునకు ద్వితీయావిభక్తి టా, ఓస్, ఇవి పరమగునపుడు ఏనదాదేశము చెప్పదగునని వార్తికార్థము. ఔటోశసాదులు పరమ గునపుడు ఏనాదేశముచే గతార్థమగునుగాన నీయాదేశము ద్వితీయైక వచనమునందే ప్రవర్తించును. అమ్ప్రత్యయము లుక్కుచే లుప్తమ యినను వచనసామర్థ్యమువలన ప్రత్యయలక్షణము ప్రవర్తించునని యూహింపదగును. ఉదా॥ ఏనత్ (ఇదమ్+అమ్) ఏనే। ఏనాని। ఏనేన। ఏనయోః। (2) బ్రహ్మశబ్దము వేదము, తపస్సు మొదలగు నర్థములు కలది. బ్రహ్మన్+సు। సులుక్కు, నలోపము। బ్రహ్మ। బ్రహ్మన్+ఔ। శీభావము. ణత్వము। బ్రహ్మణీ। "న సంయోగాద్వమన్తాత్" అను నిషేధమువలననిచట "విభాషా ఙిశ్యోః" (238) సూ. చే, నకారలోప ము ప్రవర్తింపదు. బ్రహ్మన్ + జస్। శిభావము. సర్వనామస్థానే (251) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము. బ్రహ్మాణి। హేబ్రహ్మన్+సు। సు లుక్కు। సంబుద్ధౌ నపుంసకానాం అను వార్తికముచే నలోపవికల్పము. హేబ్రహ్మన్। హేబ్రహ్మ। బ్రహ్మణా। బ్రహ్మభ్యామ్, ఇత్యాదులు. అహన్ శబ్దము। అహన్+సు। సులుక్కు। ప్రత్యయలక్షణములేనందున సుప్పరత్వము లేదుగావుననీఅహన్ శబ్దమునకు భ్యాతి మొదలగునవి పరమ గునపుడు "రోऽసుపి (173) సూ. చే, రేఫాదేశమగును. అహర్భాతి

ఇత్యాదులగును. అహన్ అనుసూత్రముచే రుత్వము ప్రవర్తించినచో అహోభాతి మొదలగునవి గావలయును. అహన్ + ఙి। శీభావము. "విభాషా ఙిశ్యోః (238) సూ. చే, వైకల్పికాల్లోపమగును. అహ్నీ। అహనీ। అహన్ + జస్। శిభావము. ఉపధాదీర్ఘము। అహాని। అహ్నా। ఇత్యాదులు.

* 446. అహన్ 8-2-68 (రుః, పదస్య, అన్తే)

అహన్నిత్యస్య రుః స్యాత్పదాన్తే । అహోభ్యామ్। అహోభిః । ఇహ అహఃఅహోభ్యామిత్యాదౌ రత్వరుత్వయోరసిద్ధత్వాన్నలోపే ప్రాప్తే అహన్నిత్యావర్త్య నలోపాభావం నిపాత్య ద్వితీయేన రుర్విధేయః । తదన్తస్యాపి రుత్వరత్వే। దీర్ఘాణ్యహాని యస్మిన్ స దీర్ఘాహా నిదాఘః । ఇహ హల్ఙ్యాదిలోపే ప్రత్యయలక్షణేనాసుపీతి నిషేధాద్రత్వాభావే రుః । తస్యాసిద్ధత్వాన్నాన్తలక్షణ ఉపధాదీర్ఘః। సంబుద్ధౌతు హేదీర్ఘాహోనిదాఘ। దీర్ఘాహానౌ। దీర్ఘాహానః। దీర్ఘాహ్నః । దీర్ఘాహోభ్యామ్। దండి। దండినీ। దండీని। స్రగ్వి। స్రగ్విణీ। స్రగ్వీణి।వాగ్మి। వాగ్మినీ। వాగ్మీని। బహువృత్రహాణి। బహుపూషాణి। బహ్వర్యమాణి। అసృజః పదాన్తే కుత్వమ్। సృజేః క్విన్విధానాత్ । విశ్వసృడాదౌతు న। సృజిదృశోరితి సూత్రే రజ్జుసృడ్భ్యామితి భాష్యప్రయోగాత్ ।యద్వా వ్రశ్చాదిసూత్రే సృజియజ్యోః పదాన్తే షత్వంకుత్వాపవాదః।స్రగ్ ఋత్విక్ శబ్దయోస్తు నిపాతనాదేవ కుత్వమ్। అసృక్ శబ్దస్తు అస్యతేరౌణాదికే ఋచ్ ప్రత్యయే బోధ్యః। అసృక్। అసృగ్। అసృజీ।అసృఞ్జి। పద్దన్న ఇతి వా అసన్। అసాని। అసృజా। అస్నా। అసృగ్భ్యామ్। అసభ్యామిత్యాది। ఊర్క్। ఊ

ర్గ్। ఊర్జి। ఊన్ర్జి। నరజానాం సంయోగః। (వా) బహూర్జి నుమ్ప్రతిషేధః। (వా) అన్త్యాత్పూర్వో వా నుమ్। బహూర్జి। బహూర్న్జి వా కులాని। త్యత్। త్యద్। త్యే। త్యాని। తత్। తద్। తే। తాని। యత్। యే। యాని। ఏతత్। ఏతద్। ఏతే। ఏతాని। అన్వాదేశేతు ఏనత్। బేభిద్యతేః క్విప్। బేభిత్। బేభిద్। బేభిదీ। శావల్లోపస్య స్థానివత్త్వాదఝలన్తత్వాన్న నుమ్। అజన్తలక్షణస్తు నుమ్ న। స్వవిధౌ స్థానివత్త్వాభావాత్। బేభిది బ్రాహ్మణకులాని। చేచ్ఛిది. శ్లో॥ గవాక్ శబ్దస్య రూపాణి క్లీబేర్చాగతిభేదతః।అసంధ్యవఙ్పూర్వరూపై ర్నవాధికశతం మతమ్ (1) స్వమ్ సుప్సు నవ షడ్భాదౌ షట్కే స్యుస్త్రీణి జశ్శసోః।చత్వారి శేషే దశకే రూపాణీతి విభావయ। తథాహి। గామంచతీతి విగ్రహే ఋత్విగాదినా క్విన్। గతౌ నలోపః। అవఙ్స్ఫోటాయనస్యేత్యవఙ్। గవాక్। గవాగ్। సర్వత్ర విభాషేతి ప్రకృతిభావే గోఅక్। గోఅగ్। పూర్వరూపే గోక్। గోగ్। పూజాయాం నస్య కుత్వేన ఙః గవాఙ్। గోఅఙ్। గోఙ్। అమ్యపి ఏతాన్యేవ నవ। ఔఙశ్శీ। భత్వాదచఇత్యలోపః। గోచీ। పూజాయాంతు గవాఞ్చీ। గోఅఞ్చీ। గోఞ్చీ। జశ్శసోశ్శిః। శేః సర్వనామస్థానత్వాన్నుమ్। గవాఞ్చి గోఅఞ్చి। గోఞ్చి। గతిపూజనయోస్త్రీణ్యేవ। గోచా। గవాఞ్చా। గోఅఞ్చా। గోఞ్చా। గవాగ్భ్యామ్। గోఅగ్భ్యామ్। గోగ్భ్యామ్। గవాఙ్భ్యామ్। గోఅఙ్భ్యామ్। గోఙ్భ్యామ్। ఇత్యాది। సుపితు ఙాంతానాం పక్షే ఙ్ణోఃకుగితి కుక్।గవాఙ్క్షు। గోఅఙ్క్షు। గోఙ్క్షు। గవాఙ్షు। గోఅఙ్షు। గోఙ్షు। గవాక్షు। గోఅక్షు। గోక్షు। నచేహ చయోర్ద్వితీయాఇతి పక్షే కకారస్య

ఖకారేణ షణ్ణామాధిక్యం శంక్యమ్। చర్త్వస్యాసిద్ధత్వాత్ । కుక్పక్షేతు తస్యాసిద్ధత్వాజ్జశ్త్వాభావే పక్షే ద్వితీయాదేశాత్త్రీణి రూపాణి వర్ధంతఏవ । ఊహ్యమేషాం ద్విర్వచనానునాసికవికల్పనాత్ । రూపాణ్యాశ్వాక్షిభూతాని (527) భవన్తీతి మనీషిభిః । తిర్యక్ । తిరశ్చీ। తిర్యఞ్చి। పూజాయాంతు తిర్యఙ్ । తిర్యఞ్చీ। తిర్యఞ్చి। యకృత్ । యకృతీ। యకృన్తి । పద్దన్న ఇతి వాయకన్ । యకాని। యక్నా । యకృతా। శకృత్ । శకృతీ। శకృన్తి । శకాని। శక్నా । శకృతా। దదత్ । దదతీ॥

446 అహన్ అనునది లుప్తషష్ఠీకము. అహన్శబ్దమునకు పదాన్తమందు రుత్వమగును. అలోన్త్యపరిభాషచే నది నకారస్థానమందు వచ్చును. అహన్ + భ్యామ్। రుత్వము। హశిచ (167) సూ. చే, ఉత్వము. గుణము। అహోభ్యామ్। అహోభిః ఇత్యాదులు. అహః అహోభ్యామ్ ఇత్యాదులలో క్రమముగ రత్వరుత్వములసిద్ధములగుటవలన నలోపము ప్రాప్తమగుచున్నదిగాని అహన్ అనుసూత్రమునావృత్తిచేసి మొదటిసూత్రమునకహన్ శబ్దములోని నకారమునకు లోపము రాదని యర్థము చెప్పి రెండవసూత్రముచే రుత్వమును విధించుటచే నిచట నలోపము రాదు. రత్వరుత్వములు పదాధికారములోనివగుటవలన "పదాఙ్గాధికారే తస్య చ తదన్తస్య చ" అనుపరిభాషచే, అహన్శబ్దాన్తమందును ప్రవర్తించును. దీర్ఘాణ్యహాని యస్య, అను విగ్రహమున దీర్ఘాహన్శబ్దము పుంలిఙ్గమగును. దీర్ఘాహన్+సు। "హల్ఙ్యాబ్భ్యో" (253) సూ. చే, సులోపము. ప్రత్యయలక్షణముండుటవలన సుప్పరత్వముండుటచే అసుపి, అను నిషేధముచే రోఽసుపి (173) సూ. వలన రత్వము ప్రవర్తించదుగాన అహన్ (446) సూ. చే, రుత్వమగును. ఇది యసిద్ధమగుటచే నకారాన్తప్రయుక్తమగు సర్వనామస్థానే (251) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘమగును. దీర్ఘాహార్। ఇచట భోభగో (168)

సూ. చే, యత్వము. నాలి సర్వేషాం సూ. చే, యలోపము. దీర్ఘాహా (నిదాఘః) అని సిద్ధమగును. సంబుద్ధియందు హేదీర్ఘాహః (నిదాఘ) అని సిద్ధమగును. ఇచట సుప్రత్యయము హల్ఙ్యాదిసూత్రముచే లోపించుటచే, ప్రత్యయలక్షణముచే అసంబుద్ధౌ, అను నిషేధము ప్రవర్తించునుగాన సర్వనామస్థానే సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము ప్రవర్తింపదు. "అహన్" సూ. చే, రుత్వముమాత్రమగును. హేదీర్ఘాహర్ + నిదాఘ హశిచ (167) సూ. చే, నుత్వము. ఆద్గుణః (70) సూ. చే, గుణము. హేదీర్ఘాహో నిదాఘ, అనియగును. దీర్ఘాహా నా। దీర్ఘాహానః। దీర్ఘాహోభ్యామ్ ఇత్యాదులు. దండిన్ శబ్దము। దండిన్ + సు। సులుక్కు సలోపము। దండి। (దండముగలకులము) దండిన్ + ఔ। శీభావము। దండినీ। దండిన్ + జస్। శిభావము। ఇది సర్వనామస్థానమగుటచే నుపధాదీర్ఘము. దండీని. దండినా ఇత్యాదులు। స్రగ్విన్ + సు। సులుక్కు। నలోపము। స్రగ్వి। (పుష్పమాలగల కులము) స్రగ్విణీ ఇత్యాదులు। వాగ్మిన్ + సు। సులుక్కు। నలోపము। వాగ్మి। (మంచివాక్కులుగల కులము) వాగ్మినీ, ఇత్యాదులు। బహవోవృత్రహణఃయస్య తత్। అనువిగ్రహమున బహువృత్రహన్ + సు। సులుక్కు। నలోపము। బహువృత్రహ (అనేక దేవేంద్రులుగల మన్వన్తరము) బహువృత్రహన్ + శీ। విభాషా ఙిశ్యోః (238) సూ. చే, వైకల్పికమగునల్లోపము। బహువృత్రఘ్నీ + ఈ। హోహన్తేః సూ. చే, కుత్వము. బహువృత్రఘ్నీ అల్లోపము రానపుడు బహువృత్రహణి। బహువృత్రహన్ + శి। శిప్రత్యయము సర్వనామస్థానమగుటచే ఇన్హన్ (357) సూ. చే, నుపధాదీర్ఘము. ప్రకాజుత్తరపదే ణః (308) సూ. చే, ణత్వమునగును. బహువృత్రహాణి ఇత్యాదులు. బహుపూషన్, బహ్వర్యమన్ శబ్దములు నిట్లే। అసృజ్ శబ్దమునకు రక్తమని యర్థము. నసృజ్యతే, అనునర్థమున నఞ్ పూర్వకసృజ్ ధాతువునకు క్విన్ ప్రత్యయము. శరీరముతో పాటుపుట్టిన దేకాని మధ్యకాలమందు దన్తాదులవలె సృజింపబడునదికాదని యాశయము. అసృజ్ + సు। సులుక్కు। ఇచట క్విన్ప్రత్యయస్య కుః అను సూత్రమసిద్ధమగుటచే "చోః కుః" (380) సూత్రముచే కుత్వము ప్రాప్తమగుచున్నది.

ప్రశ్చేతి సూత్రవిహితమగు షత్వమీకుత్వమునకపవాదముగాన కుత్వమును బాధించి షత్వమగును. పిదప క్విన్ప్రత్యయస్య (379) సూ.చే, కుత్వము. జశ్త్వచర్త్వములు।అసృక్।అసృగ్।-ఈశబ్దము క్విబన్తమైనను సృజధాతువుకంటె ఋగ్విగ్దధృక్(375) సూ.చే. క్విన్ప్రత్యయము విధింపబడుటచేతను క్విన్ప్రత్యయస్య అను సూత్రమందతద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహినాశ్రయించుటచేతను కుత్వమిచటనిర్బాధము. "సృజిదృశోః" 6-1-58సూత్రమందలి రజ్జుసృడ్భ్యామ్, అనుభాష్యప్రయోగమువలన అనవ్యయపూర్వపదములగు సృజాదులకు షత్వమనియు నవ్యయపూర్వపదములగు సృజాదులకు కుత్వమనియును జ్ఞాపనము చేయుటవలన విశ్వసృజ్ మొదలగుశబ్దములందు కుత్వము ప్రవర్తించదు. అసృజ్శబ్దమవ్యయపూర్వపదకమగుటచే కుత్వము నిర్బాధము. పూర్వోక్తభాష్యప్రయోగమువలన విశ్వసృజ్ మొదలగు ప్రయోగములలోని సృజ్ధాతువునకు కుత్వము వారింపబడినను దేవాన్ యజతి మొదలగు విగ్రహములుగల దేవేట్ మొదలగు సాధుప్రయోగములలోని యజ్ధాతువునకు కుత్వము ప్రసక్తమగుచున్నదని "యద్వా" ఇత్యాదిగ్రంథముచే పక్షాన్తరమును చెప్పుచున్నాడు. వ్రశ్చభ్రస్జ (295) సూత్రమందు సృజయజధాతువులకు పూర్వోత్తరసాహచర్యముచే పదాన్తమందుగూడ విశేషించి షత్వమును విధించుటవలన షత్వము కుత్వబాధకమగునుగాన నీరెండుధాతువులకు పదాన్తమందును కుత్వము వారింపబడును. ఇట్లు చెప్పుటలో కామ్యచ్చ (3-1 9) సూత్రములోని ఉపయట్కామ్యతి, అనుభాష్యప్రయోగము ప్రమాణము. కావుననే దేవేట్ మొదలగు రూపములు నిర్బాధములు. "ఋత్విక్ దధృక్ (375) సూత్రమునస్రిక్, ఋత్విక్, అను నిర్దేశములవలన నీరెండుచోటులందు షత్వమపవాదము గాదని బోధింపబడును. కావున పదాన్తవిషయమున క్విన్ప్రత్యయస్య (379) సూ. చే, కుత్వము ప్రవర్తించును. అసృక్శబ్దము పూర్వము చెప్పినరీతిని సృజధాతుసంబంధముగలదయితే పూర్వము చెప్పినరీతిని కుత్వము బాధింపబడును. కావుననది అస్ (క్షేపణే) ధాతుప్రకృతిక ఋచ్ప్రత్యయాన్తమనినచో చోః కుః (289) సూ. చే, కుత్వము సిద్ధిం

చును. అసృక్. అసృగ్. (రక్తము) అసృజీ. అసృజ్+శి. (జస్) పద్దన్నో మాస్ అనుసూత్రముచే వికల్పముగా అసన్ అనునాదేశమగును. అసన్+ఇ. సర్వనామస్థానేచాసంబుద్ధౌ (251) సూ. చే, నపధాదీర్ఘము. అసాని. ఆదేశాభావపక్షమందు "నపుంసకస్య" (315) సూ. చే, నుమాగమము. అనుస్వారపరసవర్ణములు. అసృఞ్జి. అసృజ్+టా. అసన్నాదేశము. అసన్+ఆ. అల్లోపము. అస్నా। అసనభావపక్షమందు అసృజా. అసభ్యామ్, అసృగ్భ్యామిత్యాదులు. ఊర్జ్‌శబ్దము. ఊర్జ్+సు. సులుక్కు. కుత్వము. చర్త్వవికల్పము. ఊర్క్. ఊర్గ్. ఊర్జీ. ఊర్జ్+ఇ. ఝలన్తమగుటచే ప్రాప్తమయిన నుమాగమము మిత్తగుటచే నూకారముకంటె పరముగానగును. ఊన్ర్జి. ద్వితీయావిభక్తియునిట్లే. ఊర్జా, ఇత్యాదులు. బహ్వూనిఊన్ర్జియస్య తత్కులమ్=బహూర్క్. బహూర్జ్‌శబ్దము చాలవరకు ఊర్జ్‌శబ్దమువంటిది. జస్‌శస్సులలోమాత్రము విశేషమున్నది:—(వా)బహూ...ధః. (వా) అన్త్యాత్...నుమ్. బహూర్జ్‌శబ్దమునకూకారమునకు పరముగా నుమ్మురాదు. అన్త్యవర్ణమునకు పూర్వమయి వికల్పముగా నుమాగమమగును. బహూర్జ్+శి (జస్) బహూర్న్‌జ్+ఇ. శ్చుత్వమసిద్ధమగుటవలన నస్వారపరసవర్ణములు. బహూర్ఞ్జి. నుమభావపక్షమందు, బహూర్జి. బహూర్గ్భ్యామిత్యాదులు. త్యద్, తద్, ఏతద్, ఈశబ్దములకు, స్వమ్‌ప్రత్యయములు లుక్కుచేలోపించుటవలన ప్రత్యయలక్షణము లేకపోవుటచే విభక్తిపరత్వము సంభవింపదు. కాన త్యదాద్యత్వముగాని "తదోస్స స్సౌ" (383) సూ. చే, సత్వముగాని ప్రవర్తింపదు. చర్త్వవికల్పము మాత్రమగును. త్యత్. త్యద్. యత్. యద్. ఏతత్. ఏతద్. మిగిలినచోటున త్యదాద్యత్వము ప్రవర్తించునుగాన సదన్తనపుంసకలింగశబ్దమునకువలె ప్రక్రియనూహింపదగును. త్యే. త్యాని. ఇత్యాదులు. అన్వాదేశమందుమాత్రము ఏనదాదేశము ప్రవర్తించును. ఏనత్ ఇత్యాదులు. భిదిర్ ధాతుప్రకృతికయజన్తమయిన బేభిద్య అనుధాతువుకంటె క్విప్‌ప్రత్యయముచేసిన బేభిద్ అనుప్రాతిపదికము సిద్ధమగును.

బేభిద్+సు. సులుక్కు. వైకల్పికచర్త్వము. బేభిత్, బేభిద్ (తరచుగా భేదించుకులము) బేభిద్+ఔ. శీభావము. బేభిదీ. బేభిద్+శి. (జస్) బేభిది. ఇచట నుమాగమము రాకపోవుటకు కారణమును చెప్పుచున్నాడు. బేభిద్యఅనుయఙన్తమునకు క్విప్పు పరమగునపుడు ప్రవృత్తమయిన నకారలోపమునకు స్థానివద్భావమువలననఙ్గము ఝలన్తముగాదు. కాన నుమాగమము ప్రవర్తించదు. మఱియు పరనిమిత్తకమగునజాదేశము స్థానిభూతమగునచ్చునకు పూర్వమయినదానికి కార్యము చేయునపుడు స్థానివద్భావమునొందునుగాని స్థానిభూతమగునచ్చునకు కార్యము చేయునపుడు స్థానివద్భావమునొందదు. కావుననిచటనఙ్గమజన్తము గాదు. కనుకనజన్తనిమిత్తకమగు నుమాగమముగూడనిచట ప్రవర్తింపదు. బేభిది. (బ్రాహ్మణకులములు) అనియేయగును. చేచ్ఛిద్శబ్దము బేభిద్శబ్దసదృశము. చేచ్ఛిదీ. చేచ్ఛిది ఇత్యాదులు. శ్లో॥ గవాక్ శబ్దస్య...విభావయ. ఒకానొక రాజసభయందొక శుష్కప్రక్రియాతార్కికుడు పండితులనీక్రిందివిధముగ ప్రశ్నించెను:—

శ్లో॥ జాయన్తే నవ సౌ తథామిచ నవ భ్యాంభిస్భ్యసాం సంగమేషట్సంఖ్యాని నవైవ సుప్యథ జసి త్రీణ్యేవ తద్వచ్ఛసి। చత్వార్యన్యవచఃసు కస్య విబుధాః శబ్దస్య రూపాణి తజ్జానన్తు ప్రతిభాస్తిచేన్నిగదితుం షాణ్మాసికోత్రావధిః॥

అర్థము. ఏశబ్దమునకు సుప్రత్యయమునందు తొమ్మిది, ఇట్లే అమ్ప్రత్యయమునందు తొమ్మిది, భ్యామ్భిస్భ్యస్సులలో ప్రత్యేకమునారు, సప్తమీబహువచనమునందు తొమ్మిది, జశ్శస్సులందు ప్రత్యేకము మూడు, మిగిలినవచనములందు ప్రత్యేకమునాలుగును, రూపములగునో ఆశబ్దమును సమర్థులయితే చెప్పుడు. ఆరుమాసములకాలము చెప్పుటకవకాశమీయబడెను. అని. అపుడు ప్రశ్నానుసారముగ మఱియొక ప్రాచీనవైయాకరణుడు గవాక్శబ్దమునకట్టిరూపములగునని "గవాక్......విభావయ" అనుశ్లోకద్వయముచే సమాధానము చెప్పెనని దీక్షితునిచే వ్రాయబడెను. శ్లోకద్వయ

మునకర్థము:— గవాక్ శబ్దమునకు నపుంసకలిఙ్గమందు పూజ, గమనము, అనునర్థభేదమువలనను ప్రకృతిభావము, అవజాదేశము, పూర్వరూపము, వీనివలనను నూటతొమ్మిది రూపములగును. సు, అమ్, సుప్ వీనియందు తొమ్మిది, భకారాదులగు నారుప్రత్యయములలో నారు, జశ్శస్సులందు మూడు, శేషించిన పదిప్రత్యయములందు పదియునురూపములగును. పైనిచెప్పబడినసంఖ్య ప్రత్యేకముగి నన్వయించునని గ్రహించునది. శ్లోకములచే ప్రతిపాదింపబడినర్థమునే యుదాహరణములజూపి యుదాహరించుచున్నాడు. గామఞ్చతి, అనువిగ్రహమున గోశబ్దపూర్వకమగు అఞ్చుధాతువునకు "ఋత్విక్ దధృక్" సూత్రముచే క్విన్ప్రత్యయము. అఞ్చుధాతువునకు గతి, పూజ, అనునర్థములు చెప్పబడినవి. గత్యర్థమందు నకారము లోపించును. (అనిదితాం...సూ. చే) గోఅచ్+సు. సులుక్కు. అవజ్ స్ఫోటాయనస్య (89) సూ. చే, వైకల్పికమగునవజాదేశము. గవాచ్. కుత్వజశ్త్వచర్త్వములు. గవాక్ గవాగ్. పక్షమందు, సర్వత్ర విభాషా గోః (88) సూ. చే, ప్రకృతిభావము. జశ్త్వ, చర్త్వములు. గోఅక్. గోఅగ్. ప్రకృతిభావము రానిపక్షమునందు ఏఙః పదాన్తాదతి (87) సూ. చే, పూర్వరూపము. గోక్. గోగ్. పూజార్థమందు, నాఞ్చేః పూజాయామ్. (427) సూ. చే, నఞ్చుధాతువులోని నకారము లోపించదు. సంయోగాన్తలోపముచే చకారము లోపించును. నకారమునకు, క్విన్ప్రత్యయస్య కుః, (379) సూ. చే, కుత్వమగును. ఆన్తరతమ్యమువలన ఙకారమగును. అవజ్ప్రకృతిభావపూర్వరూపములచే, గవాఙ్, గోఅఙ్, గోఙ్, అనురూపములగును. ద్వితీయైకవచనమునందు నీతొమ్మిదియగును. గోఅచ్+ఔ. శీభావము. భసంజ్ఞవలన అచః (419) సూ. చే, నకారలోపము. గోచీ. పూజార్థమందు నలోపమురానందుననవజాదులచే, గవాంచీ, గోఅంచీ, గోంచీ, అనురూపములగును. గోఅచ్+శి. సర్వనామస్థానము పరమగుటచే నపుంసకస్య ఝలచః (315) సూ. చే, నుమాగమము: అవజాదులచే రూపత్రయమగును. పూజార్థమందునిట్టి రూపములు మూడగును. ద్వితీయాబహువ

చనమునందునిట్టి రూపములు మూఁడే యగును. గోఅచ్ + టా. అకార లోపము. గోచా. పూజార్థమందు అవఙాదులచే గవాఞ్చా, గోఅఞ్చా, గోఞ్చా, అనురూపములగును. జే మొదలగునజాదిప్రత్యయములందు నిట్లే నాలుగుచొప్పున రూపములగును. గోఅచ్ + భ్యామ్. అవఙాదులచే గవాగ్భ్యామ్, గోఅగ్భ్యామ్, గోగ్భ్యామ్, అనురూపములగును. పూజార్థమందునవఙాదులచే, గవాఙ్భ్యామ్, గోఅఙ్భ్యామ్, గోఙ్భ్యామ్, అనురూపములగును. భకారాదిసుప్పులు పరమగునపుడిట్లేయూరేసి రూపములగును. సప్తమీబహువచనమున పూజార్థమందవఙాదులచే గవాఙ్షు మొదలగు మూఁడు రూపములగును. వీనిలో "ఙ్ణోః కుక్టుక్శరి (131) సూ. చే, వైకల్పికమగు కుగాగమము వచ్చును గవాఙ్క్షు, గోఅఙ్క్షు, గోఙ్క్షు మొత్తమారురూపములగును. గత్యర్థమందు గవాక్షు, గోఅక్షు, గోక్షు, అనుమూఁడురూపములగును. కలసి తొమ్మిదిరూపములగును. ఇచట చకారమునకు కుత్వజశ్త్వచర్త్వములుప్రవర్తించును. ఇచట చయోద్వితీయాశ్శరి అనుశాస్త్రదృష్టిచే చర్త్వమసిద్ధమగుటవలన గకారముండుటచే ద్వితీయవర్ణాదేశము రాదు. కావుననిచట వైకల్పికఖకారాదేశమువలన నాలుగురూపములధికమగునను శంకకవకాశము లేదు. కుగాగమపక్షమందు కుగాగమమసిద్ధమగుటచే జశ్త్వము రానందునద్వితీయవర్ణాదేశము నిరాటంకముగ ప్రవర్తించును. ఇందువలన మూఁడురూపములు మాత్రమధికమగును. కావున నూటతొమ్మిదిగాక నూటపదిరెండురూపములగును. శ్లో॥ ఊహ్యామేషాం...మనీషిభిః॥ ఈనూటపదిరెండురూపములకు ద్విత్వానునాసికములవికల్పమువలన నయిదువందలయిరువదియేడురూపములగునని పండితులచే యూహింపదగునని యర్థము. శ్లోకమునందశ్వశబ్దము యేడవసంఖ్యకు, అక్షిశబ్దము రెండవసంఖ్యకు, భూతశబ్దమయిదవసంఖ్యకును బోధకమగును. "అఙ్కానాం వామతో గతిః" అను జ్యోతిఃశాస్త్రసంప్రదాయానుసారము లెక్కించినచో ప్రదర్శితసంఖ్య లభించును.

తిర్యక్. తిర్యగ్. (అడ్డముగనడచునది) తిరః, అఞ్చతి, అనువిగ్రహమున తిరశ్శబ్దపూర్వకమగునఞ్చుధాతువుకంటె ఋత్విక్ దధృక్

(375) సూ.చే, క్విన్ప్రత్యయము. అఞ్చుధాతువు గమనార్థకమగుటచే "అనిదితామ్...(418) సూ.చే, నలోపమగును. తిరస్ అజ్, సు ప్రత్యయమునకు లుక్కు. తిరశ్శబ్దమునకు తిరిఅనునాదేశమగును. యణాదేశము. చోః కుః (380) సూ.చే, కుత్వము. జశ్త్వ, చర్త్వములు. తిరస్ + అచ్ + ఔ. శీభావము. భసంజ్ఞయుండుటచే అచఃఅను సూత్రముచే నకారలోపము. కావుననే తిర్యాదేశము రాదు. శ్చుత్వము. తిరశ్చీఅనియగును. తిర్యఞ్చి. తిరస్ + అచ్ + జస్. శిభావము. సర్వనామస్థానమగుటచే నుమాగమము. అనుస్వారపరసవర్ణములు. ఇచట భసంజ్ఞలేనందున నకారలోపము రాదు. కావున తిర్యాదేశమగును. యణాదేశము. తిర్యఙ్=తిరస్ + అఞ్చు + సు. అడ్డముగ పూజించునది. ఇచటనఞ్చు ధాతువు పూజార్థకమగుటచే నకారము లోపించదుగాన అకారములోపించదు. తిర్యాదేశమగును. చకారమునకు సంయోగాన్తలోపము. నకారమునకు క్విన్ప్రత్యయస్య సూ.చే, కుత్వము. తిర్యఞ్చీ=తిరస్ + అఞ్చు + ఔ. శీభావము. తిర్యాదేశము. తిర్యఞ్చి. శిభావము, తిర్యాదేశము. శేషము పుంలిఙ్గమునందువలె నూహింపదగును. తకారాన్తములు. యకృత్ శబ్దము. యకృత్ + సు. సులుక్కు. యకృతీ (యకృత్ + ఔ. శీభావము) యకృత్ + శస్. శిభావము. పద్దన్నోమాస్(229) సూ. చే, వికల్పముగా యకన్నాదేశము. యకన్నాదేశపక్షమందు యకన్ + ఇ. అనియుండగా సర్వనామస్థానసంజ్ఞయుండుటచే నుపధాదీర్ఘము. యకాని అనియగును. పక్షమందు నపుంసకస్య (315) సూ. చే, నుమాగమము. యకృన్తి. ద్వితీయావిభక్తియునిట్లే। యకృత్ + టా. యకన్నాదేశపక్షమందు యకన్ + టా. అనియుండగా అల్లోపోనః(235) సూ.చే, నకారలోపము. యక్నా అనియగును. పక్షమందు యకృతా. యకృద్భ్యామిత్యాదులు. శకృత్ శబ్దమునకు యకృత్ శబ్దమునకువలెనే శక్నా శకృతా ఇత్యాదులగును. దదత్ శబ్దము. దదత్ + సు.సులుక్కు. దదత్. దదత్ + ఔ. శీభావము. దదతీ. దదత్ +శిఅనియుండ:—

* 447. వా నపుంసకస్య 7-1-79 వా, నపుంసకస్య (అభ్యస్తాత్, శతుః, నుమ్, సర్వనామస్థానే)

447. అభ్యస్తాత్పరో యః శతా తదన్తస్య క్లీబస్య నుమ్వా స్యాత్సర్వనామస్థానే పరే। దదన్తి। దదతి। తుదత్॥

447. ఆఱవయధ్యాయమున విధింపబడు ద్విత్వనిష్పన్నములగు రెండుభాగములకు నభ్యస్తమను సంజ్ఞయని యిదివరకుచెప్పబడినది. అట్టి యభ్యస్తముకంటె పరమగు శతృప్రత్యయాన్తమునకు నపుంసకమగుచో సర్వనామస్థానము పరమగునపుడు నుమాగమము వికల్పముగానగును. దదత్ అనునది దాఞ్ ధాతువునకు శతృప్రత్యయముచేసినపుడు ధాతువునకు ద్విత్వముచే నేర్పడినరూపముగాన దీనికభ్యస్తసంజ్ఞ యుండును. కావుననిచట శతృప్రత్యయము (అత్) అభ్యస్తముకంటె పరముగా నుండుటచే నుమాగమము వికల్పముగా వచ్చును. దదన్తి. నుమాగమాభావపక్షమందు దదతి, అనియగును. ద్వితీయావిభక్తియు నిట్లే. శేషము పుంలిఙ్గదదత్ శబ్దసదృశము. తుదత్ శబ్దము. తుదత్ + సు. సులుక్కు. తుదత్॥

* 448. ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్ 7-1-80 ఆత్। శీనద్యోః। నుమ్. (వా, శతుః)

అవర్ణాన్తాదఙ్గాత్పరో యః శతురవయవస్తదన్తస్యాఙ్గస్య నుమ్ వా స్యాచ్ఛీనద్యోః పరతః తుదన్తీ। తుదతీ। తుదన్తి। భాత్। భాన్తీ। భాతీ। భాన్తి। పచత్॥

448. ఈకారోకారములకు నదీసంజ్ఞయనువక్షమిచటననుసరింపబడెను. అధికృతమయిన అఙ్గస్య అనునది ఆత్ అనుదానికి విశేషణమగుటచే పఞ్చమ్యన్తముగ మారును. తదన్తవిధి. ఆకారమన్తమందుగల నఙ్గముకంటె పరమగు శతృప్రత్యయావయవమన్తమందుగల్గిన యాఙ్గమునకు, శీభావము నదీసంజ్ఞకములగు నీకారోకారములు పరమగునపుడు నుమాగమము వికల్పముగనగునని సూత్రార్థము. తుదత్ + శీ. తుదన్తీ. నుమాగమము రానపుడు తుదతీ. తుదత్ + శి. నపుంసకస్య (315)సూ.

చే, నుమాగమము. తుదన్తి. ఇత్యాదులూహ్యంబులు. భాత్. భాత్ + శీ. ఇచటనీసూత్రముచే వికల్పనుమాగమమగును. భాన్తీ. భాతీ. భాత్ + శి. భాన్తి. తుదన్తీ (బ్రాహ్మణీ) అనునది నదిపరమగునపుడు నుమాగమోదాహరణము. పచత్. పచ [illegible] యా న్తము. పచత్ + సు. సుప్రత్యయమునకు లుక్కు. పచత్. పచత్ + శీ. ఇట్లుండః—

* 449. శప్శ్యనోర్నిత్యమ్ 7-1-81 శప్శ్యనోః, నిత్యమ్, (ఆత్, శతుః, శీనద్యోః, నుమ్)

శప్శ్యనోరాత్పరో యశ్శతురవయవస్తదన్తస్య నిత్యం నుమ్ స్యాచ్ఛీనద్యోః పరతః। పచన్తీ। పచన్తి। దీవ్యత్। దీవ్యన్తీ। దీవ్యన్తి। స్వప్। స్వబ్। నిత్యాత్పరాదపి నుమః ప్రాక్ అప్తృన్నితి దీర్ఘః। ప్రతిపదోక్తత్వాత్। స్వాम్పి। నిరవకాశత్వం ప్రతిపదోక్తత్వమితి పక్షేతు ప్రకృతే తద్విరహాన్నుమేవ। స్వమ్పి। స్వపా। అపోభి। స్వద్భ్యామ్। స్వద్భిః। అర్తిపృవపీత్యాదినా ధనేరుస్। రుత్వమ్। ధనుః। ధనుషీ। సాన్తేతి దీర్ఘః। నుమ్విసర్జనీయేతి షత్వమ్। ధనూంషి। ధనుషా। ధనుర్భ్యామ్। ఏవం చక్షుర్హవిరాదయః। పిపఠిషతేః క్విప్। ర్వోరితిదీర్ఘః। పిపఠీః। పిపఠిషీ। అల్లోపస్య స్థానివత్త్వాజ్ఝలన్తలక్షణో నుమ్ న। స్వవిధౌ స్థానివత్త్వాభావాదజన్తలక్షణోపి నుమ్ న। పిపఠిషి। పిపఠీర్భ్యామిత్యాది। పయః। పయసీ। పయాంసి। పయసా। పయోభ్యామిత్యాది। సుపుమ్। సుపుంసీ। సుపుమాంసి। అదః। విభక్తికార్యమ్। మత్వే। అమూ। అమూని। శేషంపుంవత్।

449. శ్యప్శ్యన్ (భ్వాదులకుదివాదులకు గ్రమముగనివి వికరణ ప్రత్యయములు) వీనియొక్క అకారముకంటె పరమగు శతృప్రత్యయా

వయవమన్తమందుగల యఙ్గమునకు, శీభావమును నదీసంజ్ఞకమును పర
మగునపుడు నుమాగమము నిత్యముగనగును. పచత్ + శీ. పచధాతు
వుభ్వాదిగణములోనిది. దీనికి శతృప్రత్యయము చేయునపుడు ధాతువున
కు ప్రత్యయమునకును మధ్యను వికరణమగు శప్ప్రత్యయమగును. (అ)
పచత్ అనియగును. ఇచట శతృప్రత్యయావయవతకారము శప్ప్ర
త్యయముయొక్క అకారముకంటె పరమగుటచేనిది యన్తమందుగల
యఙ్గము పచత్ అనునదియగును. శీభావము పరమగుటచేనిచట ను
మాగమమగును. పచన్తీ. పచన్తి. (పచత్ + శి) నపుంసకస్య సూ.
చే, నుమాగమము. దీవ్యత్. దివ్ ధాతువునకు శతృప్రత్యయాన్తము.
ధాతువునకును శతృప్రత్యయమునకును మధ్యను శ్యన్ (య) ప్రత్యయ
మగును. పిదప పచన్తీ అనుచోటునందువలె నుమాగమాదులూహింప
దగును. పచన్తీ, దీవ్యన్తీ (బ్రాహ్మణీ) ఇవి నది పరమగునపుడు ను
మాగమోదాహరణములు. ఇవి జీబన్తములగుటవలన శతృప్రత్య
యావయవమగు తకారమునకు నదీపరత్వము గలదు. స్వప్శబ్దము (శో
భనాఆపఃయస్మిన్సరసి) స్వప్ + సు. లుక్కు. స్వప్. స్వప్ + శి. ఇచట
నిత్యము పరమునగు నుమాగమమును బాధించి ప్రతిపదోక్తమగు
"అప్తృన్తృచ్" సూత్రవిహితమగు దీర్ఘము మొదటప్రవర్తించును.
పిదప నుమాగమము. స్వామ్పి అనియగును. ప్రతిపదోక్తమగు కార్య
ము నిరవకాశమగునపుడే యితరములనుబాధించునను మతమున "అ
ప్తృన్" సూ. చే, విహితమగుదీర్ఘము, ఆపః, అనురూపమందు చరి
తార్థమయినదిగావున స్వప్ + శి, అనుచోట దీర్ఘమును బాధించి నిత్య
మగు నుమాగమమే ప్రథమమున ప్రవర్తించును. పిదప దీర్ఘమునకు
ప్రసక్తి లేనందున స్వమ్పిఅనియే రూపమగును. స్వపా (స్వప్ + ఆ)
స్వప్ + భ్యామ్, అపోభి సూ. చే, పకారమునకు దకారాదేశమగును.
స్వద్భ్యామ్. ఇట్లే స్వద్భిః ఇత్యాదులు. ధనుశ్శబ్దము. ధనధాతువుకంటె
"అర్తి పృవపి యజతని ధని తపిభ్యోనిత్, అనుఔణాదికసూత్రముచే
రుస్ప్రత్యయము వచ్చుటవలన ధనుస్ అనుశబ్దము సిద్ధమగును. ధనుస్
+ సు. సులుక్కు. సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు. ధనుః। ధనుస్ +

షో. ప్రత్యయమునకు శీభావము. సకారమునకు ఆదేశప్రత్యయయోః (213) సూ.చే, షత్వము. ధనుషీ. ధనుస్ + శి. ఝలన్తలక్షణనుమాగమము. సాన్తమహతః (318) సూ. చే, దీర్ఘము. నుమ్విసర్జనీయ (437) సూ. చే, షత్వము. ధనూంషి, అనియగును. ధనుర్భ్యామ్. ఇచట రేఫాన్తము ధాతువుగానందున ర్వోరుపధాయాః (436) సూ. చే, దీర్ఘము శఙ్కింపవలనుపడదు. ఇట్లే, చక్షుస్, హవిస్, సర్పిస్, మొదలగు సకారాన్తములకు ప్రక్రియనూహించునది. పిపఠిస్శబ్దము. సన్ప్రత్యయాన్తమగు పఠధాతువు (పిపఠిష్) కంటె క్విప్పు. కృదన్తమగుటవలన ప్రాతిపదికమగును. సులుక్కు. రుత్వము. ఉపధాదీర్ఘము. పిపఠీః. పిపఠిషౌ, సన్ప్రత్యయములోని అకారమునకు క్విప్పు పరమగునపుడు లోపము విధింపబడెను. ఆలోపమునకు స్థానివద్భావమువలన నిచట ఝలన్తనిమిత్తకనుమాగమముప్రవర్తించదు. లోపస్థానికి కార్యము చేయుచున్నపుడు స్థానివద్భావము విహితముగానందున నజన్తలక్షణనుమాగమమును రాదు. పిపఠిషి, అనియేయగును. పిపఠీర్భ్యామ్। ఇచట "ర్వోరుపధాయాః" సూ. చే, దీర్ఘమగును. పయశ్శబ్దము. పయః। పయాంసి। నుమాగమము. దీర్ఘము. సుపుంశ్శబ్దము (శోభనాః పుమాంసో యత్ర కులే) సుపుంస్ + సు. సులుక్కు. సంయోగాన్తలోపము. సుపుమ్. సుపుంసీ. సుపుంస్ + శి, పుంసోఽసుఙ్ (439) సూ. చే, అసుఙాదేశము "సాన్తమహతః" సూ. చే, దీర్ఘము. సుపుమాంసి, అనియగును. సుపుంసా. సుపుమ్భ్యామ్. ఇత్యాదిరూపములనూహించునది. అదశ్శబ్దము. అదస్+స్, విభక్తిలుక్కు. రుత్వవిసర్గములు. అదః. అదస్+శీ. త్యదాద్యత్వగుణములు (అదే) మత్వోత్వములు. అమూ. అదస్ + శి. త్యదాద్యత్వము. నుమాగమము. ఉపధాదీర్ఘము. అదాని. పిదపమూత్వము. అమూని. ద్వితీయావిభక్తియునిట్లే. తృతీయావిభక్త్యన్తములందు ప్రక్రియను పుంలిఙ్గమందువలె నూహింపదగును.

హలన్తనపుంసకలిఙ్గప్రకరణము సమాప్తినొందెను.

13 అవ్యయప్రకరణము.

* 450. స్వరాదినిపాతమవ్యయమ్. 1-1-37. స్వరాదినిపాతమ్, అవ్యయమ్.

స్వరాదయో నిపాతాశ్చాఽవ్యయసంజ్ఞాః స్వః। స్వర్। అన్తర్। ప్రాతర్। పునర్। సనుతర్। ఉచ్చైస్। నీచైస్। శనైస్। ఋధక్। ఋతే। యుగపత్। ఆరాత్। పృథక్। హ్యస్। శ్వస్। దివా। రాత్రౌ। సాయమ్। చిరమ్। మనాక్। ఈషత్। జోషమ్। తూష్ణీమ్। బహిస్। అవస్। సమయా। నికషా। స్వయమ్। వృథా।నక్తమ్। నఞ్। హేతౌ। ఇద్ధా। అద్ధా। సామి। వత్ "బ్రాహ్మణవత్। క్షత్రియవత్"సనా। సనాత్। సనత్। ఉపధా। తిరస్। అన్తరా। అన్తరేణ। జ్యోక్। కమ్। శమ్। సహసా। వినా। నానా। స్వస్తి। స్వధా। అలమ్। వషట్। శ్రౌషట్। వౌషట్। అన్యత్। అస్తి। ఉపాంశు। క్షమా। విహాయసా। దోషా। మృషా। మిథ్యా। ముధా। పురా। మిథస్। మిథో। ప్రాయస్। ముహుస్। ప్రవాహుకమ్। ప్రవాహికా। ఆర్యహలమ్। అభీక్ష్ణమ్। సాకమ్। సార్ధమ్। నమస్। హిరుక్। ధిక్। అమ్। ఆమ్। ప్రతామ్। ప్రశాన్। ప్రతాన్। మా। మాఙ్। ఆకృతిగణోఽయమ్। చ। వా। హ। అహ। ఏవ। ఏవమ్। నూనమ్। శశ్వత్। యుగపత్। భూయస్। కూపత్। సూపత్। కువిత్। నేత్। చేత్। చణ్। కచ్చిత్। కించిత్। యత్ర। నహ। హన్త। మాకిః। మాకీమ్। నకిః। ఆకిమ్। మాఙ్। నఞ్। యావత్। తావత్।

త్వై। ద్వై। నై। రై। శ్రౌషట్।-వౌషట్। స్వాహా।
స్వధా। తుమ్। తథాహి। ఖలు। కిల। అథో। అథ।
సుష్ఠు। స్మ। ఆదహ। ఉపసర్గవిభక్తిస్వరప్రతిరూపకాశ్చ,
అవదత్తమ్। అహంయుః। అస్తిక్షీరా। అ, ఆ, ఇ,
ఈ, ఉ, ఊ, ఏ, ఐ, ఓ, ఔ, పశు, శుకమ్, యథా
కథాచ। పాట్। ప్యాట్। అఙ్గ। హే। హై। భోః।
అయే। ఘు। విషు। ఏకపదే। యుత్। ఆతః। చాదిర
ప్యాకృతిగణః॥

450. స్వరాదినిపాతమ్మనునది, సమాహారద్వన్ద్వము. (స్వరాదయశ్చ, నిపాతాశ్చ) స్వరాదిగణపఠితములు, నిపాతములు, నవ్యయ సంజ్ఞగలవగును. స్వర్, అన్తర్, మొదలగునవి "స్వరాగతః" ఇత్యాది ప్రయోగములలోని, స్వరాదులకనుకరణములు. వత్. తేన తుల్యమ్ క్రియాచేద్వతిః (5-1-115) తత్రతస్యేవ (5-1-126) తదర్హమ్. (5-1-117) సూత్రములచే విహితమగు వతిప్రత్యయము. స్వరాదిగణ మాకృతిగణమనగా గణమున చూపబడిన శబ్దములతో సదృశములగు మఱికొన్ని శబ్దములనిందు జేర్పదగునని యర్థము. కావున కామమ్, ప్రకామమ్, భూయస్, ఇత్యాదులకవ్యయసంజ్ఞ సిద్ధమగును. "ఉపసర్గవిభక్తిస్వరప్రతిరూపాశ్చ". ఉపసర్గములు, (ప్రాదులు) విభక్త్యన్తములు, (సుబన్తములు తిఙన్తములు) స్వరములు, (అచ్చులు) వీనితో సదృశమగునవి యవ్యయములగును. ఉపసర్గసాదృశ్యము, విభక్తిసాదృశ్యము, శబ్దార్థములచే గ్రహింపదగును. స్వరసాదృశ్యము శబ్దముతోనేగాని యర్థముచే, సంభవింపదు. ఉపసర్గప్రతిరూపకావ్యయము:_అవదత్తమ్, అవ అనునదియుపసర్గసదృశముగాని యుపసర్గముగాదు. కావున దత్తమనుచోట దాఞ్ ధాతువునకు "అచ ఉపసర్గాత్తః(7-4-47) సూత్రవిహితమగు తాదేశము రాదు. విభక్తిప్రతిరూపకము:— అహంయుః. అహంఅనునది యస్మచ్ఛబ్దప్రథమైకవచనసదృశము. కావున అహంశుభమోర్యుస్(5-2-140)సూత్రవిహితమగు యుస్ప్రత్యయమువలన నహం

యుః, అనురూపమేర్పడును. అహామ్మనునది యస్మచ్ఛబ్దపర్థమైకవచనమనిన,యుసన్తము, తద్ధితాన్తమగునుగాన ప్రాతిపదికమగును, అస్మచ్ఛబ్దముకంటె పరమగు సుప్పునకు లుక్కు వచ్చెడిని, అస్మచ్ఛబ్దమునకు, మదీయఃఅనుశబ్దమునవలె మదాదేశమగును, మద్యుః, అనెడియని ష్టరూపము గావలసివచ్చును. తిఙన్తప్రతిరూపకము:—అస్తిక్షీరా। అస్తి అనునది యవ్యయముగనుకనే 'అస్తి క్షీరాణియస్యామ్' (అధికమగు పాలుగలది) అనునర్థముగల బహువ్రీహియుపపన్నమగును. తిఙన్తమేయనినచో తిఙన్తమునకు సమాసము విహితముగానందున సమాసముపపన్నముగాకపోవును. అ। ఆ। ఇత్యాదులు స్వరప్రతిరూపకావ్యయములు. ఇవి సంబోధనస్మరణాద్యర్థకములు. చాదిగణము నాకృతిగణమే. కావున హేత్వాద్యర్థకములగు యత్ । తత్ । ఇత్యాదులను చాదులందుజేర్పవగును.

✻ 451. తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః. 1-1-38. తద్ధితః। చ। అసర్వవిభక్తిః (అవ్యయమ్)

యస్మాత్సర్వా విభక్తిర్నోత్పద్యతే, స తద్ధితాన్తోఽవ్యయం స్యాత్ । పరిగణనం కర్తవ్యమ్ । తసిలాదయః ప్రాక్ పాశపః । శస్ప్రభృతయః ప్రాక్ సమాసాన్తేభ్యః। అమ్। ఆమ్ । కృత్వోఽర్థాః; తసివతీ। నానాఞావితి । తేనేహాన । పచతికల్పమ్ । పచతిరూపః

451. అసర్వవిభక్తిః, అనునది బహువ్రీహి. (న సర్వా విభక్తిర్యస్మాత్) కేవలతద్ధితముకంటె విభక్తి యసంభవమగుటచే, తద్ధితపదము తదన్తమును బోధించును. తద్ధితాన్తమన్యపదార్థము. సర్వశబ్దమునకు సర్వావయవములనియర్థము. సర్వావయవములుగల విభక్తి (మూడువచనములుగల విభక్తి) యేతద్ధితాన్తముకంటె నుత్పన్నముగాదో, (ఏకవచనము మాత్రముత్పన్నమగునో) అట్టి తద్ధితాన్తమవ్యయమగునని సూత్రార్థము. పచతి కల్పమ్, మొదలగు తద్ధితాన్తము

లకవ్యయసంజ్ఞయనిష్టము. వానికంటెనేకవచనము మాత్రముత్పన్న మగుటవలననవియు నసర్వవిభక్తులగును. వానికవ్యయసంజ్ఞను వారించుటకై తద్ధితములను పరిగణనము చేయుచున్నాడు. (1) పాశప్ప్రత్యయమునకు పూర్వమువఱకునున్న తసిలాదులు (థముఞ్, అన్తమందు గలవి) "పంచమ్యాస్తసిల్" (5-3 7) సూ.చే, విహితమయినది, తసిల్ ప్రత్యయము. (సర్వతః) యాప్యే పాశప్(5-3-47) సూత్రవిహితమయినది, పాశప్ప్రత్యయము. (ఘృతపాశమ్) (2) సమాసాన్తప్రత్యయములకు పూర్వమువఱకునున్న శస్ మొదలగుప్రత్యయములు,డాబన్తములు బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్...మ్ (5-4 42) సూత్రవిహితమయినది శస్ప్రత్యయము. (అల్పశః) (3) అమ్। అముచ ఛందసి (5-4-42) సూత్రవిహితము. (ప్రతరమ్) (4) ఆమ్। కిమేత్తిఙ్। (5-4-11) సూత్రవిహితము. (పచతితరామ్) (5) కృత్వసుచ్ ప్రత్యయార్థకములు. సంఖ్యాయాః... ణనేకృత్వసుచ్, (5-4-17) సూత్రవిహితమైనది కృత్వసుచ్ ప్రత్యయము (పఞ్చకృత్వః) కృత్వోర్థములు మూడు. తసిప్రత్యయము. తసిశ్చ (4-3-113) సూత్రవిహితము, (పీలుమూలతః) (7) వతిప్రత్యయము. తేన తుల్యమ్...సూత్రవిహితము (బ్రాహ్మణవత్) ఇట్లుండ స్వరాదులందు వత్ అనుదానియొక్క పఠమునకు ఫలము చిన్త్యము. (8) నానాఞ్ ప్రత్యయములు, వినఞ్భ్యామ్, (5-2-27) సూత్రవిహితములు. (వినా, నానా) పచతికల్పమ్। పచతిరూపమ్ అనువానికవ్యయసంజ్ఞానివృత్తి, పరిగణనమునకు ఫలము. అవ్యయసంజ్ఞయున్నచో అవ్యయా (455) సూ. చే, సుప్పులకు లుక్కు వచ్చెడిని.

* 452. కృన్మేజన్తః. 1-1-35. కృత్, మేజన్తః।

కృదో్య మాన్త ఏజన్తశ్చ తదన్తమవ్యయం స్యాత్। స్మారంస్మారమ్। జీవసే। పిబధ్యై॥

452. కృత్పదము తదన్తమును బోధించును. మేజన్తఃఅనుచోట మకారైజ్పదములతో నన్తపదార్థము ప్రత్యేకమన్వయించును.

మకారైచ్ పదములకు ద్వంద్వము. పిదపనన్తపదముతో బహువ్రీహి వలనమేజన్తః అనియగును. సూత్రమున శ్రుతమగునది కృత్ ప్రత్యయ మగుటచే, మేజన్తఃఅనునది కృత్తునకే విశేషణముగాని, తదన్తము నకు గాదు. మకారాన్తముగాని ఏజన్తముగాని యగుకృత్ప్రత్యయమ న్తముందుగలది యవ్యయమగుననియర్థము. మాన్తమునకుదాహరణ ము స్మారమ్‌స్మారమ్। స్మృధాతుప్రకృతికణముల్ ప్రత్యయాన్తము. ఏజన్తములందేకారాన్తమునకుదాహరణము. జీవసే। జీవధాతుప్రకృ తికమగు సేప్రత్యయమన్తముందు గలది. ఐకారాన్తమునకుదాహరణ ము. పిబధ్యై। పాధాతుప్రకృతిక ధ్యైప్రత్యయాన్తము.

* 453. క్త్వాతోసున్కసునః. 1-1-40.
ఏతదన్తమవ్యయం స్యాత్। కృత్వా। ఉదేతోః। విసృపః॥

453. సూత్రమున క్త్వా, తోసున్, కసున్ ప్రత్యయములకు ద్వంద్వము. క్త్వాదులు ప్రత్యయములగుటచే తదన్తబోధకములు. క్త్వా న్తము, తోసున్ ప్రత్యయాన్తము, కసున్ప్రత్యయాన్తము, ఇవి యవ్య యములగును. క్రమముగ నుదాహరణములు. కృత్వా। ఉదేతోః విసృపః.

* 454 అవ్యయీభావశ్చ. 1-1-41.
అధిహరి॥

454. అవ్యయీభావసమాసమునవ్యయమగును. అధిహరి. అవ్య యం విభక్తిసమీప.........వచనేషు (2-1-6) సూ. చే, విభక్త్యర్థ మందవ్యయీభావము. (హరౌఇతిఅని విగ్రహవాక్యము. హరియంద నియర్థము.)

* 455. అవ్యయాదాప్సుపః. 1-4-82. అవ్యయాత్। ఆప్
సుపః (లుక్)

అవ్యయాద్విహితస్యాపః సుపశ్చ లుక్ స్యాత్। తత్ర శాలాయామ్। విహితవిశేషణాన్నేహ। అత్యుచ్చైస్సా। అవ్యయసంజ్ఞాయాం యద్యపి తదన్తవిధిరస్తి తథాపి నగౌణే। ఆప్‌గ్రహణమ్ వ్యర్థమలిఙ్గత్వాత్॥ శ్లో॥ సదృశం త్రిషు లిఙ్గేషు సర్వాసుచ విభక్తిషు వచనేషుచ సర్వేషు యన్నవ్యేతి తదవ్యయమ్ ॥ ఇతిశ్రుతేర్లిఙ్గకారకసంఖ్యాఽభావపరా ॥ శ్లో॥ వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః।ఆపం చైవ హలన్తానాం యథా వాచా నిశా దిశా। వగాహః। అవగాహః। పిధానమ్। అపిధానమ్ ॥ ఇత్యవ్యయాని॥

455. ఆప్‌సుపః, అనునది సమాహారద్వన్ద్వమునకు షష్ట్యేకవచనము. (ఆప్ + చ సుప్ చ. ఆప్‌సుప్ తస్య) ఆప్పదముచే టాప్ డాప్ చాప్‌ప్రత్యయములకు గ్రహణము। అవ్యయముకంటె విధింపబడు ఆప్పునకు సుప్పునకును లుక్కు వచ్చును. తత్ర శాలాయామ్ (తస్యాం శాలాయాం) ఇది త్రల్ ప్రత్యయాన్తావ్యయము దీనికంటె విహితమగు సుప్పునకు (జి) లుక్కు వచ్చెను. ఈసూత్రముననవ్యయముకంటె పరములగు నాప్‌సుప్పులకు లుక్కనునర్థమును విడిచి యవ్యయములకంటె విహితములగువానికి లుగ్విధానము చేయుటకు ఫలమును చూపుచున్నాడు. "అత్ర......చ్చైస్సా" అత్యుచ్చైస్సా అనునది ప్రాదిసమాసము. (ఉచ్చైరతిక్రాన్తా) అత్యుచ్చైః అనుసమాసముకంటెనాప్రత్యయము విహితమైనది. సమాసము (సముదాయము) లిఙ్గసంఖ్యాదులతో నన్వయముగలదగుటవలన నవ్యయము గాదు. ఉచ్చైః అనునది యవ్యయమేగానిదీనికంటె సుప్‌ప్రత్యయము విహితముగాదు. విహితవిశేషణము లేనియెడలనిచటనాప్రత్యయమునకు లుక్కు ప్రసక్తమగును. సముదాయమునకునవ్యయసంజ్ఞనాతర్కించి, సమాధానము జెప్పుచున్నాడు. "అవ్యయ.........గౌణే" అవ్యయసంజ్ఞాసూత్రమున (స్వరాదినిపాతమవ్యయమ్) శబ్దస్వరూపమనుదానినధ్యాహారముజేసి, యది

స్వరాదులకును నిపాతములకును విశేష్యమనినచో "ప్రయోజనం సర్వ నామావ్యయసంజ్ఞాయామ్, (సర్వనామసంజ్ఞాసూత్రమందు, నవ్యయసం జ్ఞాసూత్రమందును తదన్తవిధి జెప్పవలయును) అనువచనముచే తదన్తవిధి సిద్ధమగును. ఇట్లు స్వరాద్యన్తములకు నవ్యయసంజ్ఞయుండుటచే నత్యు చ్చైసనునదియునవ్యయమగునుగాన విహితవిశేషణమున్నను లుక్కు ప్ర సక్తమగుచున్నదను శఙ్కకు సమాధానమిది. తదన్తవిధివలన స్వరా ద్యర్థములకు ప్రాధాన్యముగల పరమోచ్చైః ఇత్యాదులవ్యయములగు నుగాని స్వరాద్యర్థములకు ప్రాధాన్యముగల అత్యుచ్చైః మొదలగునవి యవ్యయలుగావని నవ్యేతీత్యవ్యయ, మ్మను మహాసంజ్ఞాశ్రయణమువలన లిఙ్గసంఖ్యాదులందన్వయములేని యర్థమును బోధించునదే, యవ్యయ మగుననునర్థము లబ్ధమగును. ఏతత్సదృశములగువానికే గణమందను కరణము జేయబడెను. కావున లిఙ్గసంఖ్యాద్యన్వయములేనట్టి యర్థము మును బోధించు పరమోచ్చైః (ఉత్కృష్టమగు నూర్ధ్వభాగమందు) మొ దలగునవి యవ్యయములగును. లిఙ్గసంఖ్యాద్యన్వయముగలయర్థమును బోధించెడి, అత్యుచ్చైః (ఊర్ధ్వభాగమందున్నవానినతిక్రమించినవా డు) మొదలగునవి యవ్యయములుగావు. కావున నవయవమునకు (ఉ చ్చైఃఅనుదానికి) మాత్రము సంజ్ఞయున్నందున సుప్పుయవ్యయమునకు పరమగునుగాన విహితవిశేషణములేకున్ననిచట సుబ్లుక్కుప్రసక్తమ గునని. అవ్యయములు స్త్రీత్వాదిలిఙ్గములు లేనివగుటచే నవ్యయముల కంటె టాబాదులకు విధానమేయసంభవమగును. లుగ్విధాయకసూత్ర మున నాప్గ్రహణమువ్యర్థమగును. అవ్యయములు లిఙ్గశూన్యములని నచో నాథర్వణపఠితవిద్యాగతశ్రుతివిరోధమునాశంకించి సమాధాన ము జెప్పుచున్నాడు. (శ్రుతి) సదృశం......తదవ్యయమ్. ఏదిమూ డులిఙ్గములందు నన్నివిభక్తులందు నన్నివచనములందును వికారము లుజెందక సదృశమై (ఏకరీతిగా) యుండునో యదియవ్యయమగునని య ర్థము. అవ్యయములకు లిఙ్గమేలేదనిన లిఙ్గములున్నవనియునందే కాకా ...నియును బోధించెడి యీశ్రుతివిరోధముగ ల్గునని శఙ్కాశయము. ఈశ్రుతికి లిఙ్గసంఖ్యాకారకములు లేనిది యవ్య

114

యమనియే యర్థముగాన విరోధములేదని సమాధానము. శ్రుతిలోని విభక్తిశబ్దమునకు కారకమనియు వచనశబ్దమునకు సంఖ్యయనియునర్థము. శ్రుతికిట్టి యర్థముజెప్పుటయందాశయమిది. ఉపక్రమోపసంహారములచే బ్రహ్మబోధకమగు నీశ్రుతికి భాష్యప్రామాణ్యమువలన నవ్యయస్వరూపమును బోధించునట్లర్థము చెప్పినట్లు భాష్యప్రామాణ్యమువలననే యీశ్రుతిలిఙ్గసంఖ్యాద్యభావమును బోధించుననియును జెప్పవలయునని. ప్రసఙ్గవశమున భాగురిమతమును ప్రదర్శించుచున్నాడు. వష్టి ......దిశా. భాగురియనునాచార్యుడు ఉపసర్గములగు అవ, అపి, వీనిలో మొదటిఅకారమునకు లోపమును, వాచ్। నిశ్। దిశ్ మొదలగు హలన్తములకంటె టాప్ప్రత్యయమునిచ్ఛయించుచున్నాడు. ఉదా—వగాహః। మతాన్తరమున। అవగావః। పిధానమ్। అపిధానమ్। వాచా। నిశా। దిశా॥

అవ్యయప్రకరణము సమాప్తినిజెందెను.

14. స్త్రీప్రత్యయ ప్రకరణము.

* 456. స్త్రియామ్. 4-1-3.

అధికారోఽయమ్। సమర్థానామితియావత్॥

456. ఈయోగము (సూత్రము) సమర్థానాం ప్రథమాద్వా, (4-1-82) అను సూత్రమువఱకధికృతమగును. స్త్రియామ్అనునది భావ ప్రధాననిర్దేశమగుటవలన, స్త్రీత్వమనునర్థము గలదగును. స్త్రీత్వమన స్త్రీలింగము. ఈయధికారమున విధింపబడు ప్రత్యయములు స్త్రీలిఙ్గ ద్యోతకములగుననునర్థము ఫలించును.

వివ:— "స్తనకేశవతీ స్త్రీ స్యాల్లోమశః పురుషస్స్మృతః" అను లౌకికలిఙ్గము, చేతనములందుమాత్రమే యుండును. దీనికి విలక్షణమై శాస్త్రమున వ్యవహరింపబడు లిఙ్గము చేతనములందు నచేతనము లందు నుండును. శాస్త్రీయలిఙ్గముననుసరించియే శాస్త్రవిహితకార్య ములు ప్రవర్తించును. ప్రపంచమందలి సమస్తవస్తుజాతము సత్త్వ రజస్తమోగుణాత్మకము. ఈగుణత్రయముయొక్క యవస్థావిశేషమే శాస్త్రీయలిఙ్గము. ఉపచయావస్థ (వృద్ధి) పుంలింగము. అపచయావస్థ (అల్పము) స్త్రీలింగము. సామ్యావస్థ (హెచ్చుతగ్గులులేకుండనుండుట) నపుంసకలింగము. ఈమూడులింగములు ప్రతివస్తువునందునుండును. "అయం పదార్థః" "ఇయం వ్యక్తిః" "ఇదం వస్తు" అనుమూడువిధ ములగు వ్యవహారము ప్రపంచమందలి వస్తుమాత్రమునందుండుటయే యిందుగారణము. అన్నివస్తువులందును మూడులింగములున్నా వస్తు వులను బోధించు శబ్దములు స్వభావమున గొన్ని యొకేలింగమును గొ న్ని రెండులింగములను గొన్నిమూడులింగములను బోధించును. క్రమ ముగనుదా:—జ్ఞానమ్, ఇషుధిః, ఇషుధీ, తటః, తటీ, తటమ్. ఏశబ్దమెన్ని లింగములను బోధించుననువిషయము లింగానుశాసనాదులవలన గ్రహింప వలెను. ఈలింగమర్థమందే యుండునని భాష్యమున నిర్ణయింపబడినది.

"పుంలిఙ్గో రామశబ్దః" ఇత్యాదివ్యవహారము శబ్దార్థములకుగల యభేదమునుబట్టి వచ్చెనని యూహింపదగును.

* 457. అజాద్యతష్టాప్ 4-1-4. అజాద్య టాప్.

అజాదీనామకారాన్తస్య చ వాచ్యం యత్ స్త్రీత్వంతత్ర ద్యోత్యే టాప్ స్యాత్। అజాద్యుక్తిర్ఙీషో ఙీపశ్చ బాధనాయ। అజా। అతః, ఖట్వా। అజాదిభిః స్త్రీత్వస్య విశేషణాన్నేహ। పఞ్చాజీ। అత్రహి సమాసార్థసమాహారనిష్ఠం స్త్రీత్వమ్। అజా। ఏడకా। అశ్వా। చటకా। మూషికా। ఏషు జాతిలక్షణో ఙీష్ ప్రాప్తః। బాలా। వత్సా। హోడా। మందా। బిలాతా। ఏషు వయసిప్రథమఇతి ఙీప్ ప్రాప్తః। 1 (వా) సంభస్త్రాజినశణపిండేభ్యః ఫలాత్। సంఫలా। భస్త్రఫలా। జ్యాపోరితి హ్రస్వః। 2 (వా) సదచ్ కాండప్రాన్తశతైకేభ్యః పుష్పాత్। సత్పుష్పా। ప్రాక్పుష్పా। ప్రత్యక్పుష్పా। 3(వా)శూద్రా చామహత్పూర్వా జాతిః। పుంయోగే తు శూద్రీ। అమహత్పూర్వా కిమ్। మహాశూద్రీ। క్రుఞ్చా। ఉష్ణిహా। దేవవిశా। జ్యేష్ఠా। కనిష్ఠా। మధ్యమేతి పుంయోగేఽపి। కోకిలా జాతావపి। 4 (వా) మూలాన్నఞః। అమూలా। ఋన్నేభ్యో ఙీప్। కర్త్రీ। దండినీ॥

457. అజాద్యతః అనునది సమాహారద్వంద్వమునకు షష్ఠ్యేకవచనము. (అజః ఆదిర్యేషాం తే=అజాదయః, తే చ అచ్చ ఏషాం సమా

* అజ, ఏడక, అశ్వ, చటక, మూషక, బాల, వత్స, హోడ, పాక, మన్ద, విలాత, పూర్వాపహాణ, ఉత్తరాపహాణ, క్రుఞ్చా, ఉష్ణిహా, దేవవిశా, జ్యేష్ఠా, కనిష్ఠా, మధ్యమేతిపుంయోగేఽపి, కోకిలాజాతౌ, దంష్ట్రా ఏతేఽజాదయః "ఆకృతిగణోఽయమ్".

హారః తస్య) ప్రాతిపదికాత్తనునది యధికారప్రాప్తము. ఈసూత్రము ప్రత్యయమును విధించునది కావున, అజాద్యతః అనునది పంచమ్యంత మనుట న్యాయ్యము. కాని లక్ష్యానుసారివ్యాఖ్యానమువలన నీసూత్ర మందుమాత్రమిది షష్ఠ్యంతము. అత్, అనునది హ్రస్వాకార(వర్ణ)బోధ కమగుటవలనను, ప్రాతిపదికమునకు విశేషణమగుటవలనను, అకారా న్తబోధకమగును. స్త్రియామ్, అనునది విశేష్యము. షష్ఠ్యర్థసంబంధము వాచ్యవాచకభావము. శబ్దములు వాచకములు. స్త్రీత్వము వాచ్యము. అజాదిగణపఠితప్రాతిపదికములకును అకారాన్తప్రాతిపదికములకును వాచ్యమగు నర్థమందుండునట్టి స్త్రీత్వము ద్యోత్యమగుచుండ నజాదుల కంటెనజాదులన్తమందుగల ప్రాతిపదికములకంటెను, హ్రస్వాకారాన్త ములగు ప్రాతిపదికములకంటెను, పరమయి టాప్ప్రత్యయమగునని సూత్రార్థము.

లింగముగూడ ప్రాతిపదికమునకే యర్థము గాన టాపు, జీపు, మొదలగు స్త్రీప్రత్యయములు స్త్రీలింగద్యోతకములగును. టాబాదు లున్నపుడు, స్త్రీలింగము తప్పకబోధవిషయమగునను నియమమేర్పడు ను. మాతృస్వస్రాదిశబ్దములవలన స్త్రీప్రత్యయము లేకున్నను, స్త్రీలింగ బోధ, గల్గుటచే టాబాదులే స్త్రీవాచకములనుట యసంగతము. కనుక స్త్రీప్రత్యయములు స్త్రీలింగమునకుద్యోతకములు గాని వాచకములు గావని గ్రహించునది. సూత్రమున అతః అనుదానిచేనకారాన్తముల కంటె టాప్ప్రత్యయము ప్రాప్తమగుచుండ నజాదిగణమందకారాన్తశబ్ద ముల (అజ, ఏడక, ఇత్యాదులు) పాఠమునకేమి ఫలమను శంకకు సమా ధానమిది:— "అజాద్యుక్తిః...... బాధనాయ" ఈసూత్రమువలన ప్రాప్తమగు టాప్ప్రత్యయమునకు, బాధకములగు జీపు, జీషు, మొద లగుప్రత్యయములను బాధించి టాప్ప్రత్యయమే వచ్చుటకై అజాదిగ ణమునన దన్తములకు పాఠమావశ్యకమని. అజా అజశబ్దముకంటె టాప్ప్రత్యయము. టకారపకారములిత్సంజ్ఞకములు. పిదప సవర్ణదీ ర్ఘము. "ప్రాతిపదికగ్రహణే లింగవిశిష్టస్యాఽపి గ్రహణమ్" అనుపరి భాషచే నజాశబ్దముకంటె స్వాదులుత్పన్నములగును. అజా+సు. "హల్

జ్యాప్* సూత్రముచే సులోపము. ఇది రమాశబ్దసదృశము. అకారాన్త ప్రాతిపదికమునకు టాప్ ప్రత్యయమగునను నంశమునకుదాహరణము చూపబడునని "అతః ఖట్వా", అనుచోటనుండు అతః, అనుదానికర్థమని గ్రహించునది. (ఖట్వ + ఆ) సవర్ణదీర్ఘసులోపములు. ఖట్వా.

"ప్రత్యయవిధాయకసూత్రములందు దేనికంటెప్రత్యయము విధింపబడునో, యట్టిశబ్దముకంటె పంచమీవిభక్తి యుండుట న్యాయ్యము. ఈసూత్రమునవట్లుగాక "అజాద్యతః* అనునది షష్ఠ్యన్తమనుటకును అజాదులను స్త్రీత్వమునకు విశేషణముగ జేసి యజాదులందలి స్త్రీలింగమే టాప్ప్రత్యయమునకు నిమిత్తమనుటకును, ఫలమును చూపుచున్నాడు. "అజాదిభిః స్త్రీత్వస్య...... నిష్ఠంస్త్రీత్వమ్* పంచాజశబ్దమునకు టాబ్నివృత్తియే ఫలము. అజాదివాచ్యస్త్రీత్వమే టాప్పునకునిమిత్తమనిచెప్పబడెను. పంచాజ, అనునది సమాహారద్విగువు. (పంచానాం పుమజానాం సమాహారః) అకారాన్తమగు నుత్తరపదముగల ద్విగుసమాసము స్త్రీలింగమగునని శాసింపబడినందున, నిది స్త్రీలింగము. ఇచట [illegible]ంగము, పంచాజ, అనుసమాసమునకర్థమగు సమాహారమందుండునది గాని అజశబ్దార్థమాత్రమందుండునది గానందున టాప్ప్రసక్తి వారింపబడునని యాశయము. అజాదిగణమును చూపుచు, వానిలోనెచటనేప్రత్యయమును టాప్ప్రత్యయము బాధించునను విషయమును, ప్రదర్శించుచున్నాడు. "అజా ఏడకా......జీష్ ప్రాప్తః", అజా (ఆడమేక) అశ్వా (ఆడగుఱ్ఱము) చటకా (ఆడపిచ్చుక) మూషికా (ఆడయెలుక) వీనికి "జాతేరస్త్రీ* (521) సూ.చే, జీషు ప్రాప్తమగుచున్నది. బాలాదిశబ్దములైదును ప్రథమవయోవాచకములు. వీనికి "వయసిప్రథమే" (481) సూ. చే, జీషు ప్రాప్తమగుచున్నది.

"సంభస్త్రాజిన* "సదచ్ కాండ" "మూలాన్నఞః" ఈమూడువచనములును, "పాకకర్ణ" (522) సూ. చే, ప్రాప్తమగు జీషును బాధించుటకు చెప్పబడినవి. 1 (వా) సమ్, భస్త్రా, అజిన, శణ, పిండ,

ఇవి పూర్వమందును ఫలశబ్దమన్తమందును గలప్రాతిపదికములకంటె టాప్ప్రత్యయమగునని యర్థము. సమ్ఫలా. భస్త్రిఫలా, "జ్యాపోస్సంజ్ఞాఛందసోః" (1006) సూ. చే, భస్త్రాశబ్దమునకు హ్రస్వము. అజినఫలా శణఫలా పిండఫలా. 2 (వా) సత్, అచ్ (అఞ్చుధాతువన్తమందుగలవి) కాండ, ప్రాన్త, శత. ఏక, వీనికంటెపరమగు పుష్పశబ్దమంతమందుగల ప్రాతిపదికముకంటె టాపు వచ్చునని యర్థము. సత్పుష్పా. ప్రాక్పుష్పా. ప్రత్యక్పుష్పా. ప్రాన్తపుష్పా. కాండపుష్పా. శతపుష్పా. ఏకపుష్పా. సంఫలాదిశబ్దములోషధివిశేషవాచకములు. 3 (వా) శూద్రాచా...జాతిః ఇది జాతిలక్షణజీషునకు బాధకము. ఇచట వాక్యద్వయము. శూద్రాచ, అనునది టాబ్విధాయకము. అమహత్పూర్వా అనునది టాబ్నిషేధకము. వాక్యద్వయమందును జాతిః, అనునది సంబంధించును. జాతివాచకమగు శూద్రశబ్దము టాప్ప్రత్యయమును పొందును. శూద్రా (శూద్రజాతిస్త్రీ) మహచ్ఛబ్దము పూర్వమందుగల శూద్రశబ్దము జాతివాచకమగునపుడు, టాప్ప్రత్యయమును పొందదు. మహాశూద్రీ "ఆభీరీతుమహాశూద్రీ" అనుసమరకోశమువలన మహాశూద్రీశబ్దమాభీరజాతిని బోధించును. నిషేధవాక్యమందుగూడ జాతిపదసంబంధమునుచేయుటచే మహాశూద్రశబ్దము జాతిని బోధింపక గొప్పదైనశూద్రస్త్రీని బోధించునపుడు టాప్ప్రత్యయము వచ్చును. మహాశూద్రా (గొప్పదైన శూద్రస్త్రీ) ఈవార్త్తికము జాతిలక్షణజీషునకే బాధకమగుటవలన శూద్రునియొక్క స్త్రీఅనునర్థముగల శూద్రశబ్దమునకు "పుంయోగాదాఖ్యాయామ్" (507) సూ. చే, జీష్ప్రత్యయమే వచ్చును. శూద్రీ (శూద్రునిభార్య లేక కూతురు) క్రుఞ్చ్, ఉష్ణిహ్, దేవవిశ్, వీనికి టాప్ప్రత్యయము వచ్చును. క్రుఞ్చా, ఇత్యాదిరూపములగును. జ్యేష్ఠకనిష్ఠమధ్యమశబ్దములు వరుసగ మొదటపుట్టినది, (స్త్రీ) తుదినిపుట్టినది, యిద్దఱకుమధ్యనుపుట్టినది, అనునర్థముగలవగునపుడు అదన్తములగుటవలననే టాప్ప్రత్యయమగును. జ్యేష్ఠాదులయొక్క స్త్రీలను బోధించునపుడుగూడ, పుంయోగలక్షణజీషును బాధించి టాప్ప్రత్యయమే

వచ్చును. ఈయర్థము "పుంయోగే౽పి" అనుచోటనుండు నపిశబ్దము వలన లభించును. ఉదా:— జ్యేష్ఠా, కనిష్ఠా, మధ్యమా. కోకిలా, ఇది జాతిబోధకమగునపుడును, దీనికంటె జాతిలక్షణజీషును బాధించి టాపు వచ్చును. 4 (వా) నఞ్ కంటె పరమగు మూలశబ్దమన్తమందుగల ప్రాతిపదికముకంటె టాపు వచ్చును. ఉదా:—అమూలా.

"ఋన్నేభ్యోజీప్" (307) ఈసూత్రమిదివరలో ప్రసంగవశమున వ్యాఖ్యాతమైనను ప్రకరణశుద్ధికొఱకు తిరుగనిచట స్మరింపబడెను. జీప్ప్రత్యయమున జకారపకారములిత్సంజ్ఞకములు. ఋకారాన్తముల కుదాహరణము. కర్త్రీ. కర్తృ+ఈ. యణాదేశము. నకారాన్తమున కుదాహరణము. దండినీ. (దండిన్+ఈ).

* 458. ఉగితశ్చ. 4-1-6. ఉగితః। చ।

ఉగిదన్తాత్ప్రాతిపదికాత్ స్త్రియాం జీప్ స్యాత్। భవతీ। పచన్తీ। దీవ్యన్తీ। శప్శ్యనోరితి నుమ్। ఉగిదచామితి సూత్రే౽జ్గ్రహణేన ధాతోశ్చేదుగిత్కార్యం తర్హ్యఞ్చతేరేవేతి నియమ్యతే। తేనేహ న। ఉఖాస్రత్। క్విప్। అనిదితామితి నలోపః। పర్ణధ్వత్। అఞ్చతేస్తు స్యాదేవ! ప్రాచీ। ప్రతీచీ॥

458. ఉక్ప్రత్యాహారవర్ణములు (ఉ, ఋ, ఌ) ఇత్సంజ్ఞకములుగగలది ఉగిత్తగును. ఉగిత్తులు ప్రాతిపదికములు, ప్రత్యయములును న్నవి. సర్వాదిగణమున భవతు, అనిపఠింపబడినది. భవత్, అనుప్రాతిపదికముగిత్తు. శతృప్రత్యయముగిత్తు. ఉగితః అనునది ప్రాతిపదికమునకు విశేషణమగుటవలన తదన్తవిధి కల్గును. "ఉగిద్వర్ణగ్రహణవర్జమ్" అనువచనముండుటవలన "సమాసప్రత్యయవిధౌ" అనుదానిచే తదన్తవిధినిషేధము ప్రవర్తింపదు. ఉగిదన్తమగు ప్రాతిపదికమునకు జీపగునని సూత్రార్థము. భవతీ. భవత్ అనుప్రాతిపదికము వ్యపదేశివద్భావముచే నుగిదన్తమగును. కాన జీపు వచ్చును. కొన్నిపుస్తకములందు భవన్తీ, అనియున్నది. భూధాతువునకు శతృప్రత్యయమునుచేసి

న భవత్, అనియగును. ఉగిత్తగు శతృప్రత్యయమన్తమందుగలదగుట వలన నిచటనీసూత్రముచే జీపు ప్రవర్తించును. శప్శ్యనోర్నిత్యమ్(448) సూ. చే, నిత్యముగ నుమాగమము వచ్చును. భవన్తీ, అనియగును. పచన్తీ. దీవ్యన్తీ. పచ్, దివ్, ధాతువులకు శతృప్రత్యయాన్తములగు పచత్, దీవ్యత్, వీనికంటె జీపు, "శప్శ్యనోః" సూ. చే, నుమాగమము. "ఉగిదచామ్" (363) సూత్రమున నజ్గ్రహణము ఉగిత్త్వము వలనవచ్చెడికార్యమేదేని ధాతువులకు ప్రవర్తించినచో నది, నలోప ముగల అఞ్చుధాతువునకుమాత్రమేయగునను" నియమమును బోధించునని యిదివరలో హలన్తప్రకరణమున గోమచ్ఛబ్దసందర్భమున చెప్ప బడెను. ఈనియమమువలన ఉఖాస్రత్, పర్ణధ్వత్, అనునుగిదన్తప్రాతిపదికములకు జీపు నివృత్తమగును. "ఉఖాయాఃస్రంసతే" "పర్ణాత్ ధ్వంసతే" అనునర్థమున ఉఖాశబ్దపూర్వకస్రంసు, ధాతువుకంటెను, ప ర్ణశబ్దపూర్వకధ్వంసుధాతువుకంటెను, క్విప్ప్రత్యయమును చేసిన నీరూపములేర్పడును. ఇచట స్రంసు ధ్వంసు, ధాతువులుగిత్తలగుటచే నుఖా స్రత్, పర్ణధ్వత్, అనునవి యుగిదన్తప్రాతిపదికములగును. కావున "ఉగితశ్చ" సూ. చే, ప్రాప్తమగు జీపునీనియమము వారించును. అ ఞ్చుధాతువునకుమాత్రముగిత్కార్యము వచ్చును. ప్రాచ్, ప్రత్యచ్, శబ్దములు క్రమముగ ప్ర, ప్రతి, అనునవి పూర్వమందుగల యఞ్చు ధాతువునకు క్విన్నన్తరూపములగుటవలన నుగిదన్తప్రాతిపదికములగు ను. ప్రాచీ.ప్రతీచీ. జీపు పరమగునపుడు భసంజ్ఞయుండుటవలన అకారలోపదీర్ఘాదుల నూహించునది.

* 459. వనో ర చ. 4-1-7. వనః। ర। చ। (జీప్)

వన్నన్తాత్తదన్తాచ్చ ప్రాతిపదికాత్ స్త్రియాం జీప్ స్యాత్ రశ్చాన్తాదేశః । వన్నితి జ్వనిప్క్వనిప్ వనిపాం సామాన్యగ్రహణమ్। ప్రత్యయగ్రహణే యస్మాత్సవిహితస్తదాదేస్తదన్తస్య గ్రహణమ్। తేన ప్రాతిపదికవిశేషణాత్తదన్తాన్తమపి లభ్యతే। ను

త్వానమతికాన్తా। అతిసుత్వరీ। అతిధీవరీ। శర్వరీ।
1 (వా) వనో న హశ ఇతి వక్తవ్యమ్। హశన్తాద్ధాతో
ర్విహితో యో వన్ తదన్తాత్తదన్తాన్తాచ్చ ప్రాతిప
దికాత్ జీప్ రశ్చ నేత్యర్థః। ఓణ్ఋ అపనయనే వనిప్
విడ్వనోరిత్యాత్వమ్। అవావా, బ్రాహ్మణీ। రాజ
యుధ్వా। 2 (వా) బహువ్రీహౌ వా। బహుధీవరీ।
బహుధీవా। పక్షే డాప్ వక్ష్యతే॥

459. వన్‌ప్రత్యయమన్తమందుగల ప్రాతిపదికముకంటెను వన్న
న్తమంతమందుగల ప్రాతిపదికముకంటెను, స్త్రీలింగమున జీప్‌ప్రత్యయ
ము వచ్చుననియు, దీనితో (జీపుతో) గలసి యన్త్యమునకనగా నకా
రమునకు రేఫమాదేశమగుననియును సూత్రార్థము. సూత్రమున వన్,
అనునది జ్వనిప్, క్వనిప్, వనిప్, ప్రత్యయములు మూడింటికిని బోధ
కము. జ్వనిబాదులందు వన్, అనునది శేషించియుండును. మిగిలినవి
యిత్సంజ్ఞకములు. "ప్రత్యయ... తేన...లభ్యతే". అర్థము= ప్రత్య
యము గ్రహింపబడునపుడు, ఆప్రత్యయమేప్రకృతికంటె విధింపబడు
నో, ఆప్రకృతియాదియందు నాప్రత్యయమన్తమందునుగల సముదా
యము బోధింపబడునని ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషకర్థము. ఈపరిభాష
వలన ప్రకృతమున వన్, అనునది వన్నన్తమునకు బోధకమగును.
ఈవన్నన్తమధికారప్రాప్తమగు ప్రాతిపదికమునకు విశేషణమగుటవ
లన "యేనవిధిః", (27) సూ. చే, తిరుగ తదన్తవిధి కల్గును. వృత్తి
లో వ్రాయబడిన వన్నన్తాత్తదన్తాత్, అనునర్థమీావిధముగ లభించెను.
జ్వనిబన్తాదులకు క్రమముగనుదాహరణములు:— అతిసుత్వరీ. (సు
త్వానమతికాన్తా) సుత్వన్, అనునది జ్వనిబన్తము. అతిసుత్వన్,
అనునది వన్నన్తాన్తము. జీప్ రేఫాదేశములగును. అతిధీవరీ. (ధీవాన
మతికాన్తా) ధీవన్‌శబ్దము క్వనిబన్తము. అతిధీవన్‌శబ్దము వన్నన్తాన్త
ము. జీప్ రేఫాదేశములు. శర్వరీ, శర్వన్, అనునది శౄధాతుప్రకృతిక
వనిబన్తము. వన్నన్తమగుటచే జీప్ రేఫాదేశములు.

1 (వా) హశ్ ప్రత్యాహారవర్ణమన్తమందుగల ధాతువుకంటె విహితమగు వన్ ప్రత్యయమన్తమందుగల ప్రాతిపదికమునకు జీప్ రేఫాదేశములు రావని యర్థము. అవావా (బ్రాహ్మణీ) ఓణ్బ (అవనయనే) ధాతువుకంటె వనిప్ ప్రత్యయము. ఓణ్ + వన్. అనియుండ "విడ్వనో రనునాసికస్యాత్" 6-4-41సూ. చే, ణకారమునకాత్వము. ఓఆ + వన్. అవాదేశము. అవావన్, అనియగును. ఇచట వన్ ప్రత్యయము హశ్ ప్రత్యాహారములోని ణకారమన్తమందుగల ఓణ్ ధాతువుకంటె విధింపబడినందున నిషేధము ప్రవర్తించును. కావున పుంలింగమందువలెనుపధాదీర్ఘనలోపములగును. అవావా. అవావానౌ. ఇత్యాదిరూపములగును. రాజయుధ్వా. (రాజానంయోధితవాన్) దీనిని అవావా అనుదానివలె సాధింపదగును. ఈవార్తికమున విహితవిశేషణమునకు అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిదోషవారణము ప్రయోజనము. శర్వరీ అనుచోట వన్ప్రత్యయము హశ్శు (రేఫ) కంటెపరమగుటచే నిషేధము ప్రసక్తమయ్యెడిని, అవావా అనుచోట నిషేధము ప్రవర్తింపకపోయెడినని గ్రహించునది.

2 (వా) వన్ ప్రత్యయమన్తమందుగల బహువ్రీహిసమాసమునకు జీప్ రేఫాదేశములు వికల్పముగ వచ్చును "అనోబహువ్రీహేః" (463) సూ. చే, జీబ్నిషేధము ప్రాప్తమగుచుండ వన్నన్తమునకీవికల్పము చెప్పబడెను. బహుధీవరీ బహుధీవా (బహవో ధీవానో యస్యాం నగర్యామ్) బహుధీవన్ (అన్నన్తబహువ్రీహి) దీనికంటె "డాబుభాభ్యామ్" (464) సూ. చే, పక్షమందు డాప్ ప్రత్యయము వికల్పముగ చెప్పబడును. బహుధీవన్ + ఆ (డాప్) "టేః" (317) సూ. చే, టిలోపము. బహుధీవా. ఈవికల్పములవలనకవచనమందు రూపద్వయమైనను, ద్వివచనమందు బహుధీవర్యౌ. బహుధీవానౌ. బహుధీవే. అనుమూడురూపములగును.

* 460. పాదోఽన్యతరస్యామ్. 4-1-8. పాదః। అన్యతరస్యాం (జీప్)

పాచ్ఛబ్దః కృతసమాసాన్తస్తదన్తాత్ప్రాతి
పదికాత్ జీబ్వా స్యాత్। ద్విపదీ। ద్విపాత్॥

460. సూత్రమున పాదః, అనునది పాద్, అనుదానికి పంచ
మ్యేకవచనము. "సంఖ్యాసుపూర్వస్య" (884) సూ. చే, సమాసాన్త
లోపమువలన సిద్ధమగు ద్విపాద్ మొదలగువానియందలి పాద్ అను
దానికి సూత్రమున అనుకరణము. సమాసాన్తమగు లోపముచే సిద్ధ
మగు పాద్, అనుశబ్దమన్తమందుగల ప్రాతిపదికమునకు జీపు, వికల్ప
ముగ వచ్చునని యర్థము. ఉదా- ద్విపదీ. ద్విపాత్. (ద్వౌ పాదౌ
యస్యాః) ద్విపాద, అనుబహువ్రీహిసమాసమునకు "సంఖ్యాసు"
సూ. చే, సమాసాన్తలోపము. ద్విపాద్. జీపుపరమగునపుడు భసంజ్ఞ
యుండును గాన "పాదఃపత్" (417) సూ. చే, పాదశబ్దమునకు పదా
దేశమువలన ద్విపదీఅనియగును, జీబభావపక్షమున ద్విపాత్ అని
యగును.

వివ:— సమాసాన్తలోపముగల పాచ్ఛబ్దమంతమందుగలదా
నికి జీపగునను వ్యాఖ్యానమునకు, పాదశబ్దప్రకృతికణిజన్తముకంటె క్విప్
ప్రత్యయమునుచేయుటచే సిద్ధమగు పాద్శబ్దమునకు జీబ్నివృత్తి ఫలము.

* 461. టాబృచి. 4-1-9. టాప్। ఋచి। (పాదః)

ఋచి వాచ్యాయాం పాదన్తాట్టాప్ స్యాత్।
ద్విపదా ఋక్।ఏకపదా। న షట్స్వస్రాదిభ్యః।పఞ్చ।
చతస్రః। పఞ్చేత్యత్ర నలోపే కృతేఽపి ష్ణాన్తాష
డితి షట్సంజ్ఞాం ప్రతి నలోపఃసుప్స్వరేతి నలోప
స్యాఽసిద్ధత్వాన్నషట్స్వస్రాదిభ్యఇతి న టాప్॥

461. ఋక్కనగా జగతీ, త్రిష్టుప్, మొదలగుఛందస్సులచే బద్ధ
మైన వేదభాగము. (అగ్నిమీళే పురోహితమ్) ఋక్ప్రతిపాదకమగు
పాచ్ఛబ్దాన్తప్రాతిపదికమునకు టాప్ప్రత్యయము వచ్చును. ఇది పూర్వ
సూత్రముచే ప్రాప్తమగు జీపునకపవాదము. ఉదా. ద్విపదా. ఏకపదా.

ఇచట ద్విపదీ అనురూపమునందువలె భసంజ్ఞాపదాదేశములనూహిం చునది. బుక్కర్థమగునపుడు ద్విపదీ, ద్విపాత్, అనురూపములసాధు వులగునని తెలియునది.

"న షట్స్వస్రాదిభ్యః" (309) ఈసూత్రము పూర్వమున వ్యాఖ్యాతమైనను, ప్రకరణశుద్ధికొఱకు తిరుగనిచట స్మరింపబడెను. పఞ్చ. (స్త్రియః) పఞ్చన్‌శబ్దము నకారాన్తసంఖ్యావాచకమగుటచే, షట్‌సంజ్ఞకము. కాన 'ఋన్నేభ్యః' (307) సూ. చే, ప్రాప్తమగు ఙీపునకు దీనిచే నిషేధము. చతస్రః. చతస్సృశబ్దము స్వస్రాదులలోనిదగుటచే "ఋన్నేభ్యః" (307) సూ. చే, ప్రాప్తమగు ఙీపునకు నిషేధము. పఞ్చ అనునది నలోపముచేసినపిదపనదన్తమగును. కావుననిచట టాప్ ప్రత్యయమేలరాదను శంకకు సమాధానమును చెప్పుచున్నాడు:— "పఞ్చేత్యత్ర...... నటాప్" పఞ్చ అనుచోట నలోపము "న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య" (237) సూ.చే, ప్రవర్తించెను. ఈనలోపము, ష్ణాన్తాషట్, అనుసూత్రముచే షట్‌సంజ్ఞచేయునపుడు "నలోపఃసుప్‌స్వర" సూత్రముచే నసిద్ధమగును గాన నషట్స్వస్రాదిభ్యః అనుసూత్రముచే టాపు నిషేధింపబడునని మూలగ్రంథమునకాశయము.

* 462. మనః. 4-1-11. (న, ఙీప్)

మన్నన్తాన్న ఙీప్। సీమా। సీమానౌ॥

462. మన్, అనునదన్తమందుగల ప్రాతిపదికమునకు ఙీపు ప్రవర్తించదని యర్థము. "ఋన్నేభ్యః", సూ. చే, ప్రాప్తమగు ఙీపునకు నిషేధము. ఉదా॥ సీమా. సీమన్‌శబ్దము మన్నన్తము గానఙీపు ప్రవర్తించదు. ఉపధాదీర్ఘనలోపములు. సీమా, అనునది వక్ష్యమాణ డాప్‌ప్రత్యయాన్తమను భ్రమను వారించుటకై సీమానౌ, అనుద్వివచనముగూడ నుదాహరింపబడెను. డాబన్తమగుచో ద్వివచనము సీమే, అని గావలయునని గ్రహించునది॥

* 463, అనో బహువ్రీహేః. 4-1-12. అనః, బహువ్రీహేః. (న, ఙీప్)

అన్నన్తాద్బహువ్రీహేర్న ఙీప్। బహుయజ్వా। బహుయజ్వానౌ॥

463. అన్, అనునది యన్తమందుగల బహువ్రీహికంటె ఙీపు రాదని యర్థము. ఉ: బహుయజ్వా. (బహవో యజ్వానో యస్యాం నగర్యామ్) బహుయజ్వన్‌శబ్దమన్నన్తబహువ్రీహియగుటచే ప్రాప్తమగు నాన్తలక్షణఙీపునకిదినిషేధము. ఉపధాదీర్ఘనలోపములు. ఇచటను డాబన్తమనుభ్రాంతినివారణార్థమే ద్వివచనముదాహరింపబడెను.

* 464. డాబుభాభ్యామన్యతరస్యామ్ 4-2-13 డాప్, ఉభాభ్యామ్, అన్యతరస్యామ్.

సూత్రద్వయోపాత్తాభ్యాం డాప్ వా స్యాత్। సీమా। సీమే। సీమానౌ। దామా। దామే। దామానౌ। న పుంసి దామేత్యమరః। బహుయజ్వా। బహుయజ్వే। బహుయజ్వానౌ॥

464. "ఉభాభ్యామ్" అనుపదమువలన "మనః", "అనోబహువ్రీహేః" అనుసూత్రద్వయమనువృత్తమగును. లేనిచో సన్నిహితముగు "అనోబహువ్రీహేః" అనుదానికిమాత్రమనువృత్తికలుగునను శంకగల్గెడిని. మన్నన్తప్రాతిపదికముకంటెను అన్నన్తబహువ్రీహికంటెను, డాప్‌ప్రత్యయము వికల్పముగనగునని యర్థము. డాపులోని డకారపకారములిత్సంజ్ఞకములు. ఉదా॥ సీమా. డాపు డిత్తగుటచే "టేః" (317) సూ. చే, సీమన్‌శబ్దములోని టిసంజ్ఞకము లోపించును. డాపు ప్రవర్తించునపుడు, లేనపుడునగురూపభేదమును సూచించుటకే సీమే, సీమానౌ, అనుద్వివచనములుదాహరింపబడెను. డాపురానిపక్షమున పూర్వసూత్రముచే ఙీబ్నిషేధమగును. ఉదాహరణాన్తరము:— దామా. దామే. దామానౌ. దామశబ్దము నపుంసకలింగమున ప్రసి

ద్ధమగుటచే స్త్రీలింగమునఁనెట్లు సాధువగుననుశంకను నివర్తింపచేయుట కు "న పుంసి దామేత్యమరః" అనునమరము ప్రమాణముగ జూపబడె ను. దామశబ్దమునకు పుంలింగమును నిషేధించుటచే స్త్రీలింగనపుంస కలింగము-లున్నవని కోశార్థము. అన్నన్తబహువ్రీహికుదాహరణము: బహుయజ్వా. బహుయజ్వే. బహుయజ్వానౌ. ఇచటను డాప్ప్రత్య యమును పక్షమందు జీబ్నిషేధము నూహించునది.

* 465. అన ఉపధాలోపినోఽన్యతరస్యామ్ 4-1-28 అనః। ఉపధాలోపినః। అన్యతరస్యామ్. (బహువ్రీహేః. జీప్).

అన్నన్తాద్బహువ్రీహేరుపధాలోపినో వా జీప్ స్యాత్। పక్షే డాబ్నిషేధౌ। బహురాజ్ఞీ। బహు రాజ్ఞ్యౌ। బహురాజే। బహురాజానౌ॥

465. ఉపధాలోపముగల అన్నన్తబహువ్రీహికి జీపు వికల్ప ముగనగును. జీపురానిపక్షమందు పూర్వమునచెప్పబడిన డాప్ప్రత్య యజీప్నిషేధములు ప్రవర్తించును. ఉదా:- బహురాజ్ఞీ. (బహవో రాజానో యస్యాం నగర్యామ్) బహురాజన్శబ్దమన్నన్తబహువ్రీహి. జీపు ప్రవర్తించినపిదప, "అల్లోపోఽనః" (235) సూ. చే, నుపధాలో పముగలదగును గాన నీసూత్రము ప్రవర్తించును. అల్లోపశ్చుత్వము లు. డాబన్తమున కుదా:- బహురాజే. జీబ్నిషేధమునకుదాహరణ ము. బహురాజానౌ॥

* 466 ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యాత ఇదాప్యసుపః. 7-3-44. ప్రత్యయస్థాత్। కాత్। పూర్వస్య। అతః. ఇత్। ఆపి। అసుపః.

ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యాకారస్యే కారః స్యాదాపిపరే న ఆప్ సుపఃపరో న చేత్। సర్వికా। కారికా। అతః కిమ్?। నౌకా। ప్రత్యయ

స్థాత్కిమ్। శక్నోతీతి శకా। అసుపః కిమ్। బహుపరి
వ్రాజకా నగరీ। కాత్కిమ్। నన్దనా। పూర్వస్య కిమ్।
పరస్య మా భూత్। కటుకా। తపరః కిమ్। రాకా।
ఆపి కిమ్। కారకః। (1వా) మామకనరకయోరుపసం
ఖ్యానమ్। మామికా। నరాన్ కాయతీతి నరికా।
(2వా) త్యక్త్యపోశ్చ। దాక్షిణాత్యికా। ఇహత్యికా॥

466. ప్రత్యయమందలి కకారమునకు పూర్వమందుండు హ్రస్వాకారమునకు ఆపు (టాప్, డాప్, చాప్) పరమగునపుడికారాదేశమగును, ఆప్ప్రత్యయము సుబన్తముకంటెపరమగుచో నిత్వము రాదు. ఉదా:– సర్వికా. సర్వాశబ్దము సర్వనామమగుటచే "అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్టేః" (5-3-71) సూ. చే, నకచ్ప్రత్యయము వచ్చును. సర్వకా. ఇచట రేఫవకారములమీదినుండు యకారము ప్రత్యయస్థకకారమునకు పూర్వమందున్నది. ఆపు (టాప్) పరముగనున్నది. కావుననికారాదేశమగును. అకారము కకారమునకు పూర్వమందుండవలెననుటవలన సకారమునకు నాప్పునకును మధ్యను కకారమున్నను ఇత్వము వచ్చును. కారికా. కారకశబ్దము కృఞ్ ధాతుప్రకృతికణ్వుల్ ప్రత్యయాన్తము. ణ్వుల్ప్రత్యయమునకు అక, అనునాదేశము విధింపబడెను. కారకశబ్దమునకు టాపుచేయుటవలన కారకా అనియగును. ఇచట రేఫముపైనున్న అకారము ప్రత్యయస్థకకారమునకు పూర్వమైనదగుటచేతను, ఆప్పరకమగుటచేతను దానికిత్వమువచ్చును. నౌకా. నౌశబ్దముకంటె కప్రత్యయము. టాపు. సూత్రమున అకారమును బోధించు "అతః" అనునది లేనిచోనిచట నౌకారమునకునిత్వము ప్రసక్తమగును. శకా. శక (మర్షణే) ధాతువునకచ్ప్రత్యయమునుచేసిన శక, అనియు, దీనికంటె టాపుచేసిన శకా అనియునగును. ఇచట కకారము ధాత్వవయవమగును గానిప్రత్యయస్థము గాదు. ఇచట నిత్వనివృత్తికై కకారమునకు "ప్రత్యయస్థాత్" అనువిశేషణమావశ్యకము. బహుపరివ్రాజకా. (బహవః పరివ్రాజకా యస్యామ్=అనేకమందిసన్యా

సులుగలనగరి) పరివ్రాజక, అనునది పరిపూర్వకవ్రజధాతువునకు ణ్వుల్ ప్రత్యయాన్తము. సుబన్తములగు బహుపరివ్రాజకశబ్దములకు (బహు+జస్, పరివ్రాజక+జస్) బహువ్రీహిసమాసమునకవయవములగు సుప్పులకు లుక్కగును. సమాసముకంటె టాపుచేసిన బహుపరివ్రాజకా అనియగును. ఇచట పరివ్రాజక, అనునది ప్రత్యయలక్షణముచే సుబన్తమగును గాననిచటిటాపు సుబన్తముకంటెపరమగును. సూత్రమున 'అసుపః' అనునది లేనపుడీప్రయోగమునయిత్వము ప్రసక్తమయ్యెడిని. నన్దనా. నదిధాతువునకు ల్యుట్ ప్రత్యయాన్తము నన్దన అనునది. దీనికంటె టాపుచేసిన నన్దనా అనియగును. సూత్రమున కాత్, అనునది లేనిచో ప్రత్యయస్థమగు ప్రతివర్ణమునకు పూర్వమగునకారమునకు నిత్వమనునర్థము లభించును. ఇచట ప్రత్యయస్థమగు నకారమునకు పూర్వమందున్న అకారమునకునిత్వము ప్రసక్తమగును. కటుకా. కటుశబ్దమునకు అజ్ఞాతాద్యర్థమందు కప్రత్యయము. (తద్ధితము) టాపు. (కటుక+అ, సవర్ణదీర్ఘము) సూత్రమున పూర్వస్య, అనునది లేనపుడు ద్వితీయకకారమునకు పరమగునకారమునకిత్వమపవాదమై సవర్ణదీర్ఘమును బాధించి ప్రవర్తించెడిని. రాకా. రాధాతువునకు ఔణాదికక ప్రత్యయమువలన రాక అనియగును. దీనికంటె టాపుచేసిన రాకా అనియగును. అతః, అనుచోట తపరకరణములేనిచోనిచటి దీర్ఘాకారమునకునిత్వము ప్రసక్తమయ్యెడిని. ఇత్వమునకు ఆప్పు నిమిత్తముగానిచో కారకః, (పుంలింగము) అనుచోట రేఫముపైయకారమున కిత్వము ప్రసక్తమగును.

(1వా) మామకనరకశబ్దములందు కకారమునకు పూర్వమగు నకారమునకిత్వమును చెప్పదగును. ఈశబ్దములందు కకారము ప్రత్యయస్థముకానందున సూత్రముచేనిత్వమప్రాప్తమగుచుండ నీవార్త్తికమారంభింపబడెను. మామికా. మమేయమ్, అనువిగ్రహమున అస్మచ్ఛబ్దమునకణ్ ప్రత్యయము. ఇది పరమగునపుడు "తవకమమకావేకవచనే" (4-3-3) సూ. చే, నస్మచ్ఛబ్దమునకు మమకాదేశము. ఆదివృద్ధి టాపులచే మామకా అనియగును. ఇత్వముచే మామికా, అనియగు

ను. నరికా. (నరాన్ కాయతి) నరశబ్దపూర్వకకై ధాతువునకు కప్రత్యయమువలన నరక అనియగును. దీనికంటె టాపుచేసిన నరకా అనియగును. ఇత్వముచే నరికా అనియగును. (2వా) త్యక్, త్యప్, ప్రత్యయాన్తములందలి కకారమునకు పూర్వమగు నకారమునకిత్త్వమును చెప్పవలయును. "ఉదీచా...యాః" (468) సూ. చే, ప్రాప్తమగునిత్వవికల్పమునకిది బాధకము. ఉ= దాక్షిణాత్యికా. అవ్యయమగు దక్షిణాశబ్దమునకు (దక్షిణదిక్కున సమీపమందున్నది) 'దక్షిణాభవా' అనువిగ్రహమందు త్యక్ ప్రత్యయము, ఆదివృద్ధి, టాపు,వీనిచే దాక్షిణాత్యా అనియగును. దీనికంటె అజ్ఞాతాద్యర్థమున కప్రత్యయము, కప్రత్యయాన్తముకంటె తిరుగ టాపు, హ్రస్వము, వీనిచే దాక్షిణాత్యకా అనిసిద్ధమగును. ఇత్త్వము దాక్షిణాత్యికా. ఇచట కకారమునకు పూర్వమగునకారము ఆకారస్థానికమగుటచే "ఉదీచామాతః" అనుసూత్రమువలననిత్త్వము వికల్పముగ ప్రాప్తమగుచున్నది. ఇహాత్యికా. ఇహ, అనునవ్యయముకంటె త్యప్ప్రత్యయము. దాక్షిణాత్యికా, అనురూపమునందువలె కప్రత్యయాదుల ప్రక్రియనూహించునది.

* 467. న యాసయోః 7-3-45 న। యాసయోః. (ఇత్)

యత్తదోరస్యేన్న స్యాత్। యకా। సకా। యకామ్। తకామ్। (1వా) త్యకనశ్చ నిషేధః। అధిత్యకా। ఉపత్యకా। (2వా) ఆశిషి వునశ్చ న। జీవకా। భవకా। (3వా) ఉత్తరపదలోపే న। దేవదత్తికా; దేవకా। (4వా) * క్షిపకాదీనాం చ। క్షిపకా। ధ్రువకా। కన్యకా। చటకా। (5వా) తారకా జ్యోతిషి। అన్యత్ర తారికా। (6వా) వర్ణకా తాన్తవే। అన్యత్ర వర్ణికా। (7వా) వర్తకా శకునౌ ప్రాచామ్। ఉదీచాం తు వర్తికా (8వా) అష్టకా పితృదేవత్యే। అ

* క్షిపకా, ధ్రువకా, చరకా, సేవకా, కరకా, చటకా, అవకా, లహకా, అలకా, కన్యకా, ఏడకా, ఏతే, క్షిపకాదయః, ఆకృతిగణోఽయమ్.

ష్టికాన్యా। (9వా) సూతకాపుత్రికాబృన్దారకాణాం
వేతి వక్తవ్యమ్। ఇహ వా అ, ఇతి చ్ఛేదః। కాత్పూ
ర్వస్యాకారాదేశో వేత్యర్థః। తేన పుత్రికాశబ్దే జీన
ఈవర్ణస్య పక్షేఽకారః। అన్యత్రేత్త్వబాధనార్థమ
కారస్యైవ పక్షేఽకారః। సూతకా। సూతికేత్యాది॥

467. యత్తచ్ఛబ్దములయొక్క అకారమునకిత్త్వము రాదు. పూర్వసూత్రప్రాప్తమగునిత్త్వమునకిది నిషేధము. ఉదా:— యకా. సకా. యత్తచ్ఛబ్దములు సర్వనామములగుటవలన నకచ్ప్రత్యయమ గును. యకద్। తకద్। త్యదాద్యత్త్వము. టాపు। యకామ్। తకామ్। అ నుద్వితీయైకవచనములనుగూడ నుదాహరించుటకాశయమిది:—సూత్ర మున యాసాశబ్దములు స్వరూపబోధకములనిన ప్రథమైకవచనములం దే ఇత్త్వనిషేధమనునర్థము లభించును. స్వరూపమును వివక్షింపక యాసాఅనునవి యత్తచ్ఛబ్దములకుపలక్షణమనియు, యత్తచ్ఛబ్దముల యొక్క అకారమునకిత్త్వనిషేధమనియును, వ్యాఖ్యానముచేయుటకు ఫలమును చూపుటకై వీనినుదాహరించెనని.

1 (వా) త్యకన్ప్రత్యయాన్తమునకిత్త్వనిషేధమును చెప్పవలయు ను. "ప్రత్యయస్థాత్" సూత్రప్రాప్తమగునిత్త్వమునకు నిషేధము. ఉదా:—అధిత్యకా। ఉపత్యకా। అధి ఉప అనునవ్యయములకంటె త్యకన్ ప్రత్యయము। టాపు। 2 (వా) ఆశీర్వాదరూపార్థమున విధింపబడు వున్ ప్రత్యయముయొక్క స్థానమునవచ్చెడి అకారమునకిత్త్వము రాదు. ఉదా:—జీవకా। భవకా। జీవతాత్, భవతాత్, అనునర్థమున గ్రమము గ జీవభూధాతువులకు వున్ప్రత్యయము, అకాదేశము। టాపు। 3 (వా) ఉత్తరపదమునకు లోపమగునపుడు ఇత్త్వము రాదు. ఉదా:—దేవకా। దేవదత్తశబ్దమునకు స్వార్థికకప్రత్యయము। టాపు। "అనజాదౌ విభా షా లోపో వక్తవ్యః" (హలాదిప్రత్యయముపరమగునపుడు ప్రత్యయ ప్రకృతిలో రెండవయచ్చునకుపైగానున్న భాగమునకు వికల్పముగ

లోపమగును.) అనుతద్ధితప్రకరణమున జెప్పుబోవు వార్త్తికముచేనుత్తర పదమగు దత్తశబ్దమునకు లోపమగును. ఇచట ప్రత్యయకకారమునకు పూర్వమగునకారమునకిత్త్వనిషేధము. దేవకాఅనుచోటనుత్తరపదమగుదత్తశబ్దమునకు లోపమువచ్చినదనియు, లోపమురానపుడిత్త్వము వచ్చుననియును తెల్పుటకై దేవదత్తికాశబ్దముగూడనుదాహరింపబడెను. 4 (వా) క్షిపకా, మొదలగుశబ్దములయొక్క అకారమునకిత్త్వనిషేధముచెప్పవలయును. ఉదా:—క్షిపకా। క్షిప, ధ్రువ, కన్య, చట, ఇవి క్షిపకాదులు. కృదన్తములు. టాపు. టాబన్తమునకు కప్రత్యయము. తిరుగ టాపు. మొదటిటాపునకు హ్రస్వము. దీనికి ప్రాప్తమగునిత్త్వమునకు నిషేధము. క్షిపకాదిగణమాకృతిగణము. (వీనితో సదృశములగువానినిందు జేర్పదగును.) కావున కన్యకా చరకా, అలకా, కరకా మొదలగువానియందు నిత్త్వనిషేధము ప్రవర్త్తించుటచే నివి సాధువులగును. 5 (వా)జ్యోతిశ్శబ్దమునకు నక్షత్రము, కనుపాప, అర్థములు. ఈయర్థములందు తారకాశబ్దమునిత్త్వము రాదు. ఉదా:—తారకా। తారక అనునది తౄధాతువునకు ణ్వుల్ ప్రత్యయాన్తము. దీనికంటె టాపు। అర్థాన్తరమున తారికా। 6 (వా) తన్తువికారము అర్థమగునపుడు వర్ణకాశబ్దమందు ణకారముపై అకారమునకిత్త్వము ప్రవర్త్తించదు. ఉదా:—వర్ణకా. ఇది వర్ణధాతువునకు ణ్వుల్ ప్రత్యయాన్తము. అర్థాన్తరమందిత్త్వమగును. వర్ణికా (స్తోత్రము చేయు ఆడుది) 7 (వా) పక్షిని బోధించువర్త్తకాశబ్దమందు కకారపరకాఽకారమునకు ప్రాగ్దేశస్థులగు వైయాకరణులమతమున నిత్త్వము రాదు. వర్త్తక, అనునది ణిజన్తమగువర్తిధాతువునకు ణ్వుల్ ప్రత్యయాన్తము. టాపు. వార్త్తికమున "ప్రాచామ్" అనియను టచేనుత్తరదేశస్థులగు వైయాకరణులమతమున పక్షిని బోధించు, వర్త్తకాశబ్దమున నిత్త్వముప్రవర్త్తించునని యాశయము. వర్త్తికా। వర్త్తకాశబ్దము శకునిబోధకముకానపుడుభయులమతమందునిత్త్వము నిత్యముగ వచ్చుననునర్థము ఫలితమగును. 8 (వా) పితృదేవతలకొఱకై చేయబడు కర్మవిశేషమును ప్రతిపాదించునపకాశబ్దమందిత్త్వప్రతిషేధమును చెప్పవలయును. వార్త్తికమున

పితృదేవత్యే, అనుపదము పితరశ్చతాదేవతాశ్చ=పితృదేవతాః, తదర్థం కర్మ అనువ్యుత్పత్తిచే పూర్వోక్తార్థమును బోధించును. ఉదా:— అష్టకా. ఇది అశధాతువునకు తకన్ప్రత్యయాన్తము. అష్టక. టాపు. (అశ్నన్తి బ్రాహ్మణా యత్ర=అష్టకా, అనుపేరుగల శ్రాద్ధవిశేషము) అర్థాన్తరమందిత్వముప్రవర్తించును. అష్టికా. (అష్టౌ పరిమాణమస్యాః) అష్టన్శబ్దముకంటె కన్ప్రత్యయము. టాపు. ఇకారరహితమగునది శ్రాద్ధవిశేషమున సాధువు, ఇకారముతోఁగూడినది యర్థాన్తరమున సాధువనునర్థము ఫలితమగును.

9 (వా) ఈవార్తికమున "వేతి" అనుచోట 'వా' అ, ఇతి, అని ఛేదము. సూతకా, పుత్రికా, బృందారకాశబ్దములందు కకారపరకమగువర్ణమునకవర్ణము వికల్పముగనగునని యర్థము. సూతకా బృన్దారకా శబ్దములందిత్వాబాధనార్థమకారమున కకారవిధానమనియు, పుత్రికాశబ్దమునందికారమునకు అకారవిధానమనియును గ్రహించునది. సూతకశబ్దము స్వార్థికకప్రత్యయాన్తము. దీనికి, టాపుచేసిన సూతకా (పుట్టినది) అనియగును. అకారాదేశాభావపక్షమందిత్వము. సూతికా. పుత్రశబ్దము శార్ఙ్గరవాదిగణముననున్నందున దీనికంటె "శార్ఙ్గరవాదిభ్యో జీన్" (530) సూ. చే, జీన్ప్రత్యయము వచ్చును. పుత్రీశబ్దమునకు స్వార్థమందుకప్రత్యయము. ఈకారమునకు హ్రస్వముచే పుత్రిక అనియగును. దీనికి టాపుచేసిన పుత్రికా అనిసిద్ధమగును. అకారముప్రవర్తించుపక్షమున పుత్రకా అనియగును. బృన్దారకా (బృన్దమస్యాస్తి) బృన్దశబ్దమునకు మతుబర్థకమగు 'ఆరకన్' ప్రత్యయము. టాపు. ఇది దేవతావాచకమగునపుడు పుంలిఙ్గమైనను, ముఖ్యవాచకమగునపుడు త్రిలిఙ్గమని, త్రిషూత్తరేఅనియారంభించి "బృన్దారకౌ రూపిముఖ్యౌ" అని యమరమున చెప్పబడినందున బృన్దారకాశబ్దము స్త్రీలిఙ్గమగును. అకారాదేశాభావపక్షమందు బృన్దారికా అనియగును.

* 468. ఉదీచామాతః స్థానే యకపూర్వాయాః । 7-3-40
ఉదీచామ్ । ఆతః । స్థానే। యకపూర్వాయాః) (ప్ర

త్యయస్థాదితిసూత్ర న।)

యకపూర్వస్య స్త్రీప్రత్యయాకారస్య స్థానే యోఽకారస్తస్య కాత్పూర్వస్యేద్వా స్యాదాపి పరే। కేఽణ ఇతి హ్రస్వః। ఆర్యకా। ఆర్యికా। చటకకా। చటకికా। ఆతః కిమ్। సాంకాశ్యే భవా। సాంకాశ్యికా। యకేతి కిమ్। అశ్వికా। స్త్రీప్రత్యయేతి కిమ్। శుభం యాతీతి శుభంయాః। అజ్ఞాతా శుభంయాః శుభంయికా। (వా) ధాత్వన్తయకోస్తు నిత్యమ్। సునయికా। సుపాకికా॥

468. అర్థమందుండు స్త్రీత్వమునాకారమునందారోపించుటచే స్త్రీప్రత్యయాకారమనునర్థము లభించును. దీనికి 'యకపూర్వాయాః' అనునది విశేషణమగుటచేనిచట స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశముపపన్నమగును. యకారముగాని కకారముగాని యవ్యవహితపూర్వమందుగలదియు స్త్రీప్రత్యయాఽకారస్థానికము, ప్రత్యయస్థకకారమునకు పూర్వమునగు అకారమునకు ఆపుపరమగునపుడుత్తరదేశస్థులమతమందిత్వము రాదని యర్థము. ఇతరులమతమునం దిత్వము వచ్చును. (ఇత్వనిషేధము వికల్పమనుటవలననిత్త్వవికల్పము ఫలితమగును) ఉదా:- ఆర్యకా। ఆర్యికా। ఆర్యశబ్దమునకు టాప్। కప్రత్యయము. "కేఽణః" (838) సూ.చే, టాబన్తమునకు హ్రస్వము, సముదాయముకంటె తిరుగ టాప్। ఆర్యకా అనియగును. ఇచట యకారముమీది అకారముక్తలక్షణలక్షితమగుటవలన నిత్త్వనిషేధము ప్రవర్తించును. నిషేధాఽభావపక్షమందిత్వము. కకారపూర్వమునకుదాహరణము:- చటకకా। చటకికా। ఆర్యకా శబ్దమునకువలె కప్రత్యయాదులవలన పైరూపద్వయము సిద్ధమగును.

సాంకాశ్యికా, అనుచోటునం దిత్వనిషేధము ప్రవర్తింపకుండుటకై అకారమునకు "ఆతః, అనువిశేషణమావశ్యకము. "ఆతః కిమ్", అనుప్రశ్నమునకాశయము:—"ఉదీచాం, యకపూర్వాయాః" అనియేసూత్రమగుగాక, యకపూర్వాయాః అను స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశమువలన

యకపూర్వకమును, స్త్రీబోధకమునగు అకారమునకిత్త్వనిషేధమనునర్థము లభించును. "సాంకాశ్యే భవా" (సాంకాశ్యమందుత్పన్నమైన స్త్రీ) అనునర్థమందు విహితమగు వుఞ్ (అక) ప్రత్యయమన్తమందుగలది సాంకాశ్యికా, అనురూపము॥ ఇచటనకప్రత్యయము స్త్రీబోధకమగును. కానిప్రత్యయావయవమగునకారము స్త్రీబోధకముగానందున దోషము లేదని. సాంకాశ్యికా అనుసమాధానమునకాశయమేమన. బహులత్వానురోధమువలన "స్త్రీబోధకమగునకారమునకనియర్థముగాక స్త్రీబోధకావయవమగునకారమునకని" యర్థమును చెప్పవలయును అపుడు సాంకాశ్యికా, అనుచోటనకారము స్త్రీబోధకమగునకప్రత్యయావయవమైనందున దోషమువచ్చునని. వకారపూర్వకమగు నకారము గల 'అశ్వికా' ఇత్యాదులందిత్త్వనిషేధము ప్రవర్తింపకుండుటకై "యకపూర్వాయాః" అనువిశేషణమావశ్యకము. "స్త్రీప్రత్యయేతి కిమ్". ఈయర్థమును బోధించుటకు "యకపూర్వాయాః" అనుచోట స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశమెందులకని ప్రశ్నాఽశయము. శుభంయికా, అనుచోట నిత్యవికల్పమును వారించుటకావశ్యకమని సమాధానము. శుభంయాతి, అనునర్థముగలది 'శుభంయాః' అనునది. ఇది శుభమ్మనునిపాతము పూర్వమందుగల యాధాతువు ప్రకృతిగగల క్విబన్తము. పిదప అజ్ఞాతార్థమున కప్రత్యయము "కేఽణః" (838) సూ. చే, హ్రస్వము. సముదాయముకంటె తిరుగ టాపు ఇచట కకారపరకమగునకారమాకారస్థానికమైన నాయాకారము స్త్రీప్రత్యయముగానందున దోషము వారితమగునని భావము. (వా) ధాతువునకన్తములగు యకారకకారములు పూర్వమందుగల అకారములకిత్త్వము నిత్యముగనగునని వార్తికార్థము. ఉ॥ సునయికా. సునయా అనునది బహువ్రీహి. టాబన్తము. (సుష్ఠు నయో యస్యాః) కప్రత్యయము హ్రస్వము. సముదాయమునకు తిరుగ టాపు. ఇచట యకారము 'ణీఞ్' ధాతువునకు గుణాయాదేశములచే సిద్ధమగుటవలన ధాత్వన్తమగును గాననిత్యము నిత్యముగనగును. సుపాకికా (సుష్ఠు పాకో యస్యాః) ఇచట కకారము పచధాత్వన్తమగుటచేనిత్వము నిత్యముగనగును.

* 469. భస్త్రైషాజాజ్ఞాద్వాస్వానఞ్పూర్వాణామపి. 7-3-47.
భస్త్రైషాజాజ్ఞాద్వాస్వా। నఞ్పూర్వాణామ్। అపి (ప్రత్యయస్థాదితి సూత్రమ్। ఉదీచామితిసూత్రమ్, న)
స్త్రం లుప్తషష్ఠీకం పదమ్। ఏషామత
ఇద్వా స్యాత్। తదన్తవిధినైవ సిద్ధే నఞ్పూర్వాణామపీతి స్పష్టార్థమ్। భస్త్రాగ్రహణముపసర్జనార్థమ్। అన్యస్య తూత్తరసూత్రేణ సిద్ధమ్। ఏషా ద్వా ఏతయోస్తు సపూర్వయోర్నేత్వమ్. అన్తర్వర్తినీం విభక్తిమాశ్రిత్యాఽసుపఇతి ప్రతిషేధాత్. అనేషకా. పరమైషకా. అద్వకే. పరమద్వకే. స్వశబ్దగ్రహణం సంజ్ఞోపసర్జనార్థమ్। ఇహ హి ఆతః స్థానే ఇత్యనువృత్తం స్వశబ్దస్యాతో విశేషణం, న తు ద్వైషయోరసంభవాత్। నాఽప్యస్యైషామవ్యభిచారాత్। స్వశబ్దస్యానుపసర్జనమాత్మీయవాచీ అకజర్థః। అర్థాన్తరే తు న స్త్రీ। సంజ్ఞోపసర్జనీభూతస్తు కప యాన త్వాద్భవత్యుదాహరణమ్। ఏవం చాత్మీయాయాం స్వికా పరమస్వికేతి నిత్యమేవేత్వమ్। నిర్భస్త్రికా। నిర్భస్త్రికా। ఏషకా। ఏషికా। కృతషత్వనిర్దేశాన్నేహ వికల్పః। ఏతికే। ఏతికాః। అజకా। అజికా। జ్ఞకా। జ్ఞికా। ద్వకే। ద్వికే। నిఃస్వకా। నిఃస్వికా॥

469. పూర్వసూత్రమువలెనిదియునిత్వనిషేధవికల్పమునే బోధించును. భస్త్రాదులలోనకారము, యకారక కారపూర్వకముగానందున పూర్వసూత్రమప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రమారంభింపబడెను. సూత్రమున "భస్త్రైషాజాజ్ఞాద్వాస్వా" అనునది భస్త్రా, ఏషా, అజా, జ్ఞా, ద్వా, స్వా, పదములకు ద్వంద్వము. దానికంటె షష్ఠీవిభక్తిని చేసినచో "భస్త్రైషా...స్వానాం" అనియగును. షష్ఠీవిభక్తికి లుక్కు చేయబడి నిర్దేశింపబడెను. భస్త్రాదిశబ్దములలోని వ యస్థకారము

నకు పూర్వమగున కారమునకు ఆప్పరమగునపుడిత్త్వనిషేధము వికల్పముగనగునని సూత్రార్థము. ఇత్త్వవికల్పము ఫలితమగును, "నఞ్ పూర్వాణామపి" అనుచోటనపిశబ్దము నఞ్ కంటె భిన్నమగుపదము పూర్వమందుగలవానికిని, కేవలభస్త్రాదులకు నిత్యవికల్పమును బోధించును. ఈసూత్రమఙ్గాధికారములోనిదగుటవలన "పదాఙ్గాధికారే చ తదన్తస్య చ" అనుపరిభాషచేనీయర్థము లభించుచుండ "నఞ్ పూర్వాణామః" అనునది యీయర్థమును స్పష్టముగ బోధించుటకగును.

అనుపసర్జనమగు (ప్రధానార్థకము) భస్త్రాశబ్దమునకు అభాషితపుంస్కాచ్చ, అనునుత్తరసూత్రముచే నిత్త్వవికల్పము సిద్ధమగును గాననితరార్థమునకు విశేషణమగునర్థమును బోధించుటచేనుపసర్జనమగు భస్త్రాశబ్దముననిత్త్వవికల్పము కొఱకీసూత్రమున భస్త్రాశబ్దము గ్రహింపబడెనని గ్రహించునది. అసుపః, అనుపదమిచటకనువర్తించుటచే ఆప్పు సుబన్తముకంటె పరమగుచోనీసూత్రము ప్రవర్తించదనునర్థము లభించును. "న, ఏతద్ + సు" అనువిగ్రహమున ఏతచ్ఛబ్దమునకకచ్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించినపిదపగాని, తత్పూర్వమందుగాని నఞ్ తత్పురుషమగును. "అన్తరఙ్గానపి విధీన్ బహిరఙ్గో లుగ్బాధతే" (బహిరఙ్గమైనను లుక్కు అన్తరఙ్గకార్యములను బాధించును). అనుపరిభాషచేనన్తరఙ్గమగు త్యదాద్యత్వమునకు పూర్వము సుప్పులకు లుక్కగును. పిమ్మట 'అనేతకద్' అనుసమాసముకంటె సుప్ ప్రత్యయమగును. త్యదాద్యత్వము. టాపు. ఈటాపు, ఏతచ్ఛబ్దముకంటె మొదట ప్రవృత్తమగు, సుప్పుకంటెపరమగుటచే "అసుపః" అనునిషేధము ప్రవర్తించునుగాన అనేషకా, పరమైషకా, అద్వకే, పరమద్వకే, ఇత్యాదులందనగా విద్యమానపూర్వావయవకములగు ఏషా, ద్వా వీనియొక్క అకారమునకీవికల్పము ప్రవర్తించదు.

ఇచటననువృత్తమగు 'ఆతః' అనునది స్వాశబ్దముయొక్క అకారమునకే విశేషణమగును. సర్వనామములగు ద్వా, ఏషా, శబ్దములందకచ్ ప్రత్యయము వచ్చుటచే వీనియకారమెపుడును ఆకారస్థానమున

వచ్చుట యసంభవము గానసీవిశేషణమునకచట ప్రయోజనము లేదు. కప్రత్యయాన్తములగు మిగిలినశబ్దములందకారమెల్లప్పుడు నాకారస్థానమందే వచ్చునదగుటవలనసీవిశేషణములేకున్నను దోషము లేదుగాన నితరములకునిది విశేషణము గాదు. సంభవవ్యభిచారములున్నపుడే విశేషణము సార్థకమగునుగదా. స్వశబ్దము సర్వనామమగునపుడకచ్చు ప్రవర్తించును. అపుడకారమాకారస్థానికము గాదు. సర్వనామముకానపుడు కప్రత్యయమగును. అపుడకారమాకారస్థానికమగును. ఇచట నిట్లు, సంభవవ్యభిచారములుండుటవలన స్వశబ్దాకారమునకే ఆతః అనునది విశేషణమగును. సర్వనామముకానట్టి (సంజ్ఞోపసర్జనమగు) స్వశబ్దముయొక్క అకారమునకిత్త్వవికల్పము ఫలితమగును. స్వశబ్దమునకు ఆత్మ, ఆత్మీయులు, జ్ఞాతి, ధనము, అర్థము. అనుపసర్జనమై ఆత్మీయవాచకమగు స్వశబ్దము సర్వనామమగుటచేనకచ్ ప్రత్యయమున కర్హమగును. మిగిలినయర్థములందు స్వశబ్దము స్త్రీలింగమే కాదు. సంజ్ఞాబోధకము, ఉపసర్జనమునగు స్వశబ్దము, సర్వనామము కానందున కప్రత్యయమున కర్హమగును. కనుక నట్టిస్వశబ్దము కప్రత్యయాన్తమగుటచే నీ సూత్రమునకుదాహరణమగును. (నిఃస్వకా, నిఃస్వికా) ఆత్మీయబోధకము నకజన్తమునగు స్వశబ్దముయొక్క అకార మాకారస్థానికముగానందున నీవికల్పము ప్రవర్తించదు. "ప్రత్యయస్థాత్" సూ. చే, నిత్త్వము నిత్యముగనే వచ్చును. (స్వికా, పరమస్వికా)

సూత్రమునకు ప్రత్యుదాహరణములనుజూపి యుదాహరణములను జూపుచున్నాడు. నిర్భస్త్రికా. నిర్భస్త్రకా. (నిష్క్రాన్తా భస్త్రాయాః) నిర్భస్త్రాఅనుదానికి ఉపసర్జననిమిత్తకమగు హ్రస్వము, టాపు. కప్రత్యయము., 'కేఽణః' సూ.చే, హ్రస్వము. కప్రత్యయాన్తముకంటె తిరుగ టాపు ఇట్టిప్రక్రియచే పైనిచూపబడిన రూపములగును. ఏషకా. ఏషికా. ఈఏతచ్ఛబ్దమకచ్ ప్రత్యయసహితము. ఏతకద్+సు. త్యదాద్యత్వము. టాపు. సులోపము. తకారమునకు సత్వము. షత్వము. సూత్రమున ఏషా, అనుషత్వముతోగూడిననిర్దేశమును చేయుటచే షత్వము

గల ఏతచ్ఛబ్దమందే ఇత్త్వవికల్పమగునని యూహింపవలయును. ప్రథమైకవచనమునందే షత్వసహితమగురూపమగును. కావున ఏతికే, ఏతికాః, ఇత్యాదులందిత్త్వము నిత్యముగనే వచ్చును. అజకా. అజికా. అజాశబ్దముకంటె కప్రత్యయము. హ్రస్వము. టాపు. నిఃస్వకా. నిఃస్వికా. "స్వస్యాః నిష్క్రాన్తా" అనువిగ్రహమున "నిఃస్వా" అనియగును. ఉపసర్జనహ్రస్వము. టాపు. కప్రత్యయము. హ్రస్వము. తిరుగటాపు. ఇట్లే జ్ఞకా. జ్ఞికా ఇత్యాదులు.

* 470. అభాషితపుంస్కాచ్చ 7-3-48 అభాషితపుంస్కాత్। చ। ("ఉదీచామాతః" సూత్రమ్ "ప్రత్యయస్థాత్" సూత్రమ్).

ఏతస్మాద్విహితస్యాఽతః స్థానేఽత ఇద్వా స్యాత్। గఙ్గకా। గఙ్గికా। బహువ్రీహేర్భాషితపుంస్కాత్త్వాత్తతో విహితస్య నిత్యమ్। అజ్ఞాతా అఖట్వా, అఖట్వికా। శైషికే కపి తు వికల్పఏవ॥

470. అభాషితః పుమాన్ యేన సః= అభాషితపుంస్కః, తస్మాత్= అభాషితపుంస్కాత్. పురుషబోధకముకానట్టి శబ్దమని యర్థము. 'విహితస్య' అనునది యధ్యాహారలభ్యము. అభాషితపుంస్కముకంటె విధింపబడునాకారముయొక్క స్థానమున బ్రవర్తించిన అకారమునకిత్త్వనిషేధము వికల్పముగనగునని సూత్రార్థము. ఇత్త్వవికల్పము ఫలితము. ఉదా= గఙ్గకా. గఙ్గికా. నిత్యస్త్రీలిఙ్గమగు గఙ్గ అనుప్రాతిపదికముకు టాపు. కప్రత్యయము. హ్రస్వము. కప్రత్యయాన్తముకంటె తిరుగ టాపు.

"బహువ్రీహేః......నిత్యమ్" అనుగ్రన్థముచే విహితపదాధ్యాహారమునకు ఫలమును జూపుచున్నాడు:—'అఖట్వికా, ఇత్యాది బహువ్రీహిసమాసమున నిత్త్వవికల్పమును వారించుట యధ్యాహారమునకు ఫలము. "అవిద్యమానా, ఖట్వా యస్యాః" అనువిగ్రహమున

'అఖట్వా' అనునది బహువ్రీహి. "శేషాద్విభాషా" (896) సూ. చే, విధింపబడు బహువ్రీహిసమాసాన్తమగు కప్ప్రత్యయము వైకల్పికమగుటచే, కబభావపక్షమునను పసర్జనహ్రస్వము. భాషితపుంస్కమగున ఖట్వాశబ్దముకంటె తిరుగ టాప్. "అఖట్వా" అనియగును. అజ్ఞాతా, అఖట్వా" అనునర్థమందు, కప్రత్యయమగును. "కేఽణః" (838) సూ. చే, హ్రస్వము. కప్రత్యయాన్తముకంటె తిరుగ టాప్ ప్రవర్తించును. 'అఖట్వకా' అనియగును. ఇచట కకారమునకు పూర్వమందుండు అకారము భాషితపుంస్కమగున ఖట్వాశబ్దముకంటె విధింపబడు టాప్ యొక్క స్థానమున ప్రవర్తించినదగుటవలన నీవికల్పము ప్రవర్తించదు. కావున నిత్యమగునిత్వమే ప్రవర్తించును. విహితవిశేషణము లేనపుడు, అభాషితపుంస్కముకంటె పరమగునాకారముయొక్క స్థానమందగునకారమునకిత్వము వికల్పముగనగుననునర్థము లభించును. అట్లయిననఖట్వికా, అనురూపమునందు భాషితపుంస్కమగునఖట్వాశబ్దముకంటెవిధింపబడిన టాప్ప్రత్యయమభాషితపుంస్కమగు ఖట్వాశబ్దమునకు పరమగుటచేనీవికల్పము ప్రసక్తమగును.

అఖట్వా, అనుబహువ్రీహికి సమాసాన్తమగు కప్ప్రత్యయముయొక్క ప్రవృత్తిపక్షమందీవికల్పము ప్రవర్తించును. న, ఖట్వా+సు, అనునవస్థయందే ఉపసర్జనహ్రస్వమును బాధించి కప్ప్రత్యయము ప్రవర్తించును. పిదప సమాసరూపమగు ప్రాతిపదికము (అఖట్వాక) స్త్రీప్రత్యయాన్తముకానందున నుపసర్జనహ్రస్వము ప్రవర్తించదు. "కేఽణః" సూ. చే, విహితమగు హ్రస్వము "నకపి" (839) (కప్ప్రత్యయము పరమగునపుడణ్ణునకు హ్రస్వము రాదు). సూ. చే, నిషేధింపబడెను. "ఆపోఽన్యతరస్యామ్" (847) (కప్ప్రత్యయముపరముగనున్నపుడాబన్తమునకు హ్రస్వము వికల్పముగనగును). సూ. చే, హ్రస్వము. అఖట్వక. కప్రత్యయాన్తమునకు తిరుగ టాప్. అఖట్వకా. ఇచటనకారము అభాషితపుంస్కమగు ఖట్వాశబ్దముకంటె విధింపబడునాకారముయొక్క స్థానమున వచ్చినదగుటచేనీవికల్పము ప్రవర్తిం

చుటచే అఖట్వికా, అఖట్వకా, అనురూపద్వయము సిద్ధమగును. హ్ర స్వాభావపక్షమున అఖట్వాకా అనిమూడవరూపముగూడనగును.

* 471. ఆదాచార్యాణామ్. 7-3-49. ఆత్। ఆచార్యాణామ్।
పూర్వసూత్రవిషయే ఆద్వా స్యాత్ । ×
జ్ఞాకా। ఉక్తపుంస్కాత్తు శుభ్రికా॥

471. పూర్వసూత్రముచేనిత్త్వవికల్పము ప్రవర్తించుటకు యోగ్యమగునకారమునకు ఆకారము, కొందఱు వైయాకరణులమత మందు వచ్చునని సూత్రార్థము. వికల్పము ఫలితమగును. ఉదా;— గఙ్గాకా। ఇత్యాత్వములు రెండును వికల్పములగుటవలన నీరెండును ప్రవర్తింపనిరూపమొకటి యగును. మొత్తమున మూడురూపములు సాధువులగును. భాషితపుంస్కమునందీరెండుసూత్రములును ప్రవర్తింపవు. నిత్యమగునిత్త్వమే వచ్చును. శుభ్రికా. శుభ్రశబ్దము విశేష్యనిఘ్నమగుటచేననియతలిఙ్గముగాన భాషితపుంస్కమగును.

* 472. అనుపసర్జనాత్. 4-1-14.
అధికారోఽయం, యూనస్తిరిత్యభివ్యాప్య.
అయమేవ స్త్రీప్రత్యయేషు తదన్తవిధిం జ్ఞాపయతి॥

472. ఇది యధికారసూత్రము. వక్ష్యమాణసూత్రములచేవిధింపబడు ప్రత్యయములు అనుపసర్జనమగు ప్రాతిపదికముకంటె ప్రవర్తించునని బోధించును. "యూనస్తిః" (4-1-77) అనుసూత్రమువరకు ననగానాసూత్రములోనికి నధికృతమగును. ఇందుకు ఫలమాసూత్రమున మూలమున చూపబడును. బహుకురుచరా, ఇత్యాదులందు జీబాదివారణమీయధికారమునకు ప్రయోజనము. బహుకురుచరా, అనునది "బహవః కురుచరా యస్యామ్" అనువిగ్రహముగల బహువ్రీహి। ఇదియన్యపదార్థప్రధానకము. కావుననిచట కురుచర, అనునది యుపసర్జనము. "సమాసప్రత్యయవిధౌ ప్రతిషేధః" అనుదానిచే [illegible] యవిధాయకసూత్రములందు తదన్తవిధి నిషేధింపబడుటవలన "టిడ్ఢా

ణఞ్" ...(473) ఇత్యాదిసూత్రములందు "యేనవిధిః" సూ. చే, తదన్తవిధి ప్రవర్తించదు. "టిడ్ఢాణఞ్" ఇత్యాదిసూత్రములందు టిదాద్యన్తమగు ప్రాతిపదికముకంటె జీబాదులగుననియే యర్థము లభించును. ప్రకృతమున 'కురుచర' అనునదియే టిదన్తమగును గాని 'బహుకురుచర' అనునది కాదు. అందుచేనిచట జీప్ప్రసక్తియే లేనందుననిచట జీప్నివృత్త్యర్థమై యధికారము వ్యర్థమగును. ఇట్లువ్యర్థమై "స్త్రీప్రత్యయవిధాయకసూత్రములందుమాత్రము యేనవిధిః అను సూ. చే, తదన్తవిధికల్గుననునర్థమున జ్ఞాపకమగును. అపుడు స్త్రీప్రత్యయవిధాయకసూత్రగృహీతములంతమందుగలవానికంటెగూడ ప్రత్యయములు వచ్చుననునర్థము లభించును. కనుక "బహుకురుచర" అనునది టిదన్తాన్తప్రాతిపదికమగుటచే "టిడ్ఢాణఞ్" సూ. చే, ప్రాప్తమగు జీపును వారించుటకై యధికారసూత్రమావశ్యకము. తదన్తవిధిజ్ఞాపనోత్తరమున అనుపసర్జనాత్తనునది సూత్రగృహీతమునకే విశేషణము. టిడ్ఢాణఞ్ సూత్రమున గృహీతము టిదన్తమగును. బహుకురుచర అనుచోట టిదన్తమగు కురుచర అనునది యుపసర్జనము. ఇచట జీబ్వారణార్థమధికారమావశ్యకమగుటచే తదన్తవిధిజ్ఞాపకత్వము సుస్థమగును. ఈయధికారము తత్తత్సూత్రములందు గ్రహింపబడుదానికే విశేషణమనియును, "స్త్రియామ్" అనునది స్త్రీప్రత్యయప్రకృతికనగా దేనికంటె స్త్రీప్రత్యయము విధింపబడునో దానికి విశేషణమనియును గ్రహింపవలయును. ఇందు వ్యాఖ్యానమే మానము.

* 473. టిడ్ఢాణఞ్ద్వయసజ్దఘ్నఞ్మాత్రచ్తయప్ఠక్ఠఞ్కఞ్క్వరపః. 4- 1- 15. (జీప్, ప్రాతిపదికమ్, అతః).

అనుపసర్జనం యట్టిదాది తదన్తం యదదన్తం ప్రాతిపదికం తతః స్త్రియాం జీప్ స్యాత్। కురుచరీ। ఉపసర్జనత్వాన్నేహ। బహుకురుచరా। నదట్। నదీ। వక్ష్యమాణేత్యత్ర టిత్త్వాదుగిత్త్వాచ్చ జీప్ ప్రా

ప్తః। యాసుటో జిత్త్వేన లాశ్రియానుబంధకార్యం నాఽఽదేశానామితి జ్ఞాపనాన్న భవతి। శ్నః శానచ శ్శిత్త్వేన క్వచిదనుబన్ధకార్యేఽప్యనల్విధావితి నిషేధజ్ఞాపనాద్వా। సౌపర్ణేయీ। ఐంద్రీ। ఔత్సీ। ఊరుద్వయసీ। ఊరుదఘ్నీ। ఊరుమాత్రీ। పంచతయీ। ఆక్షికీ। లావణికీ। యాదృశీ। ఇత్వరీ। (1వా) తాచ్ఛీలికే ణేఽపి। చౌరీ। (2 వా) నఞ్స్నఞీకక్ఖ్యుం స్తరుణతలునానాముపసంఖ్యానమ్। స్త్రైణీ। పౌంస్నీ। శాక్తీకీ। ఆఢ్యంకరణీ। తరుణీ। తలునీ॥

473. (1) టిత్, (2) ఢ, (3) అణ్, (4) అఞ్, (5) ద్వయసచ్, (6) దఘ్నచ్, (7) మాత్రచ్, (8) తయప్, (9) ఠక్, (10) ఠఞ్, (11) కఞ్, (12) క్వరప్, వీనికి ద్వంద్వము. ఢ, మొదలు క్వరపువరకు ప్రత్యయములు. "ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే తదన్తవిధి. ఢప్రత్యయాన్తము, అణ్ప్రత్యయాన్తము, ఇత్యాద్యర్థము లభించును. టిత్తనిత్సంజ్ఞకటకారముగలది. ఇది ప్రత్యయము తద్భిన్నముగూడనగును. కావుననే యిచట ప్రత్యయగ్రహణపరిభాష ప్రవర్తించదు. అనుపసర్జనమగు టిత్తు, ఢాద్యన్తములు, యీరెండునదన్తప్రాతిపదికమునకు విశేషణములు. అనుపసర్జనాధికారముచే జ్ఞాపితమగు తదన్తవిధియు ప్రవర్తించును. అనుపసర్జనమగు టిత్తు, అన్తమందుగల అదన్తప్రాతిపదికముకంటెను, అనుపసర్జనములగు ఢాదిప్రత్యయాన్తములన్తమందుగల యదన్తప్రాతిపదికములకంటెను, స్త్రీలిఙ్గమున ఙీప్ప్రత్యయము వచ్చునని సూత్రార్థము. టాపునకు బాధకమీ ఙీప్ప్రత్యయము.

ప్రాతిపదికమునకు టిత్త్వము కొన్నిచోటులందు ప్రత్యయకృతము, కొన్నిచోటులందు స్వతస్సిద్ధము, మరికొన్నిచోటులందు ధాతుకృతమునగును. మొదటిదానికుదాహరణము:— కురుచరీ (కురుషు చరతి) కురుశబ్దముపూర్వమందుగల చరధాతువునకు టప్రత్యయము

విధింపబడెను. ఇచట ప్రత్యయము టిత్తయినందున ప్రయోజనములేదు కావున కురుచర, అనుసముదాయమందు టిత్త్వమారోపింపదగును. కాన కురుచర, అనునది టిత్తగును. వ్యపదేశివద్భావముచేనిదియే, తదన్తమునగును. జీప్ప్రత్యయము. "యస్యేతిచ" సూ. చే, నకార లోపము. ఇట్లీసూత్రమునకుదాహరణములన్నిటిలోనుజీప్పు, పరమగు నప్పుడు, తుద్యకారము లోపించునని యూహింపదగును. బహుకురుచరా. ఇచట సూత్రగృహీతమగు టిత్తు, అనగా కురుచర, అనునది యుపసర్జనమగుటవలన జీపు రాదు. రెండవవిధమగు టిదన్తప్రాతిపదికమునకుదాహరణము. నదీ. నదట్, అనునది ప్రాతిపదికము. నద, అనునది స్వయముగనే టిత్తగుటవలన జీపగును.

వక్ష్యమాణా. ఇచట "వక్ష్యమాణేత్యత్ర......జ్ఞాపనాద్వా" అనుగ్రంథముచే, జీబ్వారణోపాయము చూపబడెను. వచధాతువునకు ల్రుట్ప్రత్యయము. తత్స్థానమున 'శానచు' (ఆన) ఆదేశమగును. వీనికి మధ్యను స్యప్రత్యయము (వికరణము). ధాతుచకారమునకు కుత్వము. స్యప్రత్యయావయవసకారమునకు షత్వము. వక్ష్య+ఆన, అనియగును. ఆన, అనునది పరమగునపుడు పూర్వమగునకారమునకు ముగాగమమగును. వక్ష్యమాన, ణత్వము, వక్ష్యమాణ, అనియగును. ఇచట శానచ్ప్రత్యయమునకు స్థానియగు ల్రుట్టు, టిత్తునుగిత్తునగుటచే స్థానివద్భావమువలన శానచ్చుగూడ టిత్తునుగిత్తునగును. వక్ష్యమాణ, అనుప్రాతిపదికము టిదన్తముగాని యుగిదన్తముగాని యగుటవలన "టిడ్ఢాణఞ్" సూ. చే, గాని "ఉగితశ్చ" సూ. చే, గాని జీపు ప్రసక్తమగుచున్నది. "నల్యాపి" (6-4-69) అనుసూత్రమిత్సంజ్ఞాప్రయుక్త కార్యములందు "అనల్విధౌ" అనునిషేధము ప్రవర్తించదనుటలో జ్ఞాపకమగును గాన "అనల్విధౌ" అనునిషేధమువలననిచట టిత్త్వము గాని యుగిత్త్వముగాని స్థానివద్భావముచే శానచ్చునందు రాదనుటకు వీలులేదు. ప్రపూర్వకధాఞ్ధాతువునకు క్త్వాప్రత్యయమగును. క్త్వాప్రత్యయస్థానమున ల్యప్పు ప్రవర్తించును. ప్రధాయ, అనియగును.

ఇచట స్థానివద్భావముచే ల్యప్పు కిత్తగుటవలన "ఘుమాస్థాగాపా" (6-4-66) సూ. చే, ధాతువునకు ప్రాప్తమగునీకారాదేశమును వారించుటకై "నల్యపి" (ల్యప్పుపరమగునపుడు, ఘుమాస్థాదులకీత్వము రాదు). అనునిషేధమారంభింపబడెను. "అనల్విధౌ" అనునిషేధమువలన ల్యప్పుయందు కిత్త్వమతిదేశింపబడనందుననీసూత్రము వ్యర్థమగుచు "అనుబంధకార్యేష్వనల్విధా వితి నిషేధో న ప్రవర్తతే" అనుటలో జ్ఞాపకమగునని జీప్‌శంకాగ్రంథమునకాశయము.

సమాధానము:—బ్రూయాత్, (బ్రూధాతువునకు విధిలిజ్ ప్రథమైకవచనము.) మొదలగురూపములందు గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థమై "యాసుట్పరస్మైపదేషూదాత్తోజిచ్చ" (3-4-103) సూ. చే, లిజాదేశములగు పరస్మైపదములకు విధింపబడు యాసుడాగమమునకు జిత్త్వము విధింపబడెను. అనుబన్ధకార్యములవిషయమున "అనల్విధౌ" అనునిషేధము ప్రవర్తించనపుడు లిజాదేశములగు పరస్మైపదములకు స్థానివద్భావముచే జిత్త్వమతిదేశింపబడును. ఇట్టిపరస్మైపదములకు విధింపబడు యాసుడాగమమునకును "యదాగమ" పరిభాషచే జిత్త్వము లభించును. ఇట్లుండ యాసుడాగమమునకు విధింపబడు జిత్త్వము వ్యర్థమై "లాశ్రయోఽనుబన్ధకార్యం నాదేశానామ్" (లకారములనాశ్రయించిన యిత్సంజ్ఞకములను నిమిత్తముగజేసి ప్రవర్తించెడి కార్యము, లకారాదేశములందు రాదు) అనునర్థమున 1 జ్ఞాపకమగును. ఈనిషేధమువలన లిజాదేశములగు పరస్మైపదములకు జిత్త్వములేనందున యాసుడాగమమునకు జిత్త్వవిధానమావశ్యకమగును. ఇట్లు జ్ఞాపనముచేయుటవలన ప్రకృతమున లృడాశ్రయమగు టిత్త్వమునుబట్టిగాని యుగిత్త్వమునుబట్టిగాని ప్రవర్తించెడికార్యము లృడాదేశమగు శానచ్చునందు ప్రవర్తింపనందున "వక్ష్యమాణ" అనుచోట టిత్త్వలక్షణముగాని, యుగిత్త్వలక్షణముగాని, యగుజీప్పు ప్రవర్తించదు.

సమాధానాన్తరము:—బధ్నాన మొదలగురూపముల సిద్ధికొఱకు "హలః శ్నః శానజ్ఝౌ" (3-1-83) సూ. చే, శ్నాప్రత్యయమునకు శాన

జాదేశము విధింపబడెను. అనుబన్ధకార్యములందు "అనల్విధౌ" అను నిషేధము ప్రవర్తించనపుడు, శానచ్చునందు స్థానివద్భావముచేతనే శిత్త్వము సిద్ధమగుచుండ తిరుగ శానజాదేశమందు శిత్వవిధానము వ్యర్థమై అనుబన్ధకార్యములవిషయమునగూడ కొన్నిస్థలములందు "అనల్విధౌ" అనునిషేధము ప్రవర్తించుననుటలో 2 జ్ఞాపకమగును. ఇది యెచటప్రవర్తించును యెచటప్రవర్తించదను వ్యవస్థ లక్ష్యములనను సరించి యుండును. ఇందువలన వక్ష్యమాణ, అనుచోట స్థానివద్భావముచే టిత్త్వముగాని యుగిత్త్వముగాని రానందున జీప్ప్రసక్తి వారింపబడునని యాశయము.

ఢాదిప్రత్యయాన్తములకుదాహరణములు:—(1) ఢః:—సౌపర్ణేయీ. (సుపర్ణాయా అపత్యం స్త్రీ) సుపర్ణాశబ్దమునకపత్యార్థమున ఢక్ ప్రత్యయము. ఆదివృద్ధి "ఆయనేయీనీ" (478) సూ. చే, ఢకారమునకు ఏయాదేశము. యస్యేతిచ సూచేనాకారలోపము సౌపర్ణేయ. జీపు. యస్యేతిచ, సూ.చే, నకారలోపము. (2) అణ్:—ఐన్ద్రీ. (ఇంద్రో దేవతా అస్యాః) ఇన్ద్రశబ్దమునకణ్ ప్రత్యయము. ఇన్ద్ర. జీపు.(3) అఞ్:—ఔత్సీ. (ఉత్సే భవా) ఉత్సశబ్దమునకఞ్ ప్రత్యయము. (4) ద్వయసచ్:—ఊరుద్వయసీ. (ఊరూ ప్రమాణమస్యాః) ఊరుశబ్దమునకు ద్వయసచ్ ప్రత్యయము. (5) దఘ్నచ్:—ఊరుదఘ్నీ. (ఊరూ ప్రమాణమస్యాః) (6) మాత్రచ్:—ఊరుమాత్రీ. (ఊరూప్రమాణమస్యాః) (7) తయప్:—పంచతయీ. పంచన్ శబ్దముకంటె తయప్ప్రత్యయము. (8) ఠక్:—ఆక్షికీ. (అక్షైర్దీవ్యతి) అక్షశబ్దమునకు ఠక్ ప్రత్యయము. ప్రత్యయఠకారమునకు "ఠస్యేకః" (7-3-50) సూ. చే, ఇకాదేశము. (9) ఠఞ్:—లావణికీ. లవణశబ్దముకంటె ఠఞ్ప్రత్యయము. (10) కఞ్:—యాదృశీ. "త్యదాదిషు" (432) సూ. చే, యచ్ఛబ్దముకంటె కఞ్ ప్రత్యయము. యచ్ఛబ్దములోని దకారమునకు "ఆ సర్వనామ్నః" (433) సూ. చే, నాకారాదేశము. (11) క్వరప్:—ఇత్వరీ. ఇణ్ ధాతువునకు క్వరప్ప్రత్యయము.

1 (వా) "ఛత్రాదిభ్యో ణః" (4-4-62) సూ.చే, శీలార్థమందు విహితమగు ణప్రత్యయమన్తమందుగల ప్రాతిపదికమునకు జీపు వచ్చును. ఉదా:— చౌరీ. (చురా శీలమస్యాః.) చురాశబ్దమునకు ణప్రత్యయము. 2 (వా) నఞ్, స్నఞ్, ఈకక్, ఖ్యున్, ప్రత్యయాన్తములకంటెను, తరుణ, తలునశబ్దములకంటెను, జీపువచ్చునని చెప్పవలయును. క్రమముగనుదాహరణములు:- స్త్రైణీ. స్త్రీశబ్దమునకు నఞ్ప్రత్యయము: స్త్రైణ. జీపు. పౌంస్నీ. పుంస్శబ్దమునకు స్నఞ్ప్రత్యయము. శాక్తీకీ. శక్తిశబ్దమునకీకక్ప్రత్యయము. ఆఢ్యంకరణీ. ఆఢ్యశబ్దపూర్వకకృఞ్ధాతువునకు ఖ్యున్ప్రత్యయము. తరుణీ. తలునీ.

వివ:—1 "సార్వధాతుకమపిత్" (1-2-4) సూ. న 'అపిత్' అనుదానికావృత్తి చేసి "పిత్ జిత్ న" "జిత్ పిత్ న" అని యర్థమును చెప్పి యాసుడాగమమునకు జిత్త్వవిధానమావశ్యకమని భాష్యకారుడు చెప్పుటచే యీజిత్త్వము "లాశ్రయానుబన్ధకార్యం నాదేశానామ్" అనునర్థమున జ్ఞాపకము కానేరదు. కావుననే సమాధానాన్తరము చూపబడెను.

2. శానజాదేశమందు శిత్త్వము భాష్యమున ప్రత్యాఖ్యాతమగుటచేనదియునిట్టియర్థమున జ్ఞాపకము కానేరదు. కావున వక్ష్యమాణా, అనుటాబన్తప్రయోగము ప్రామాణికమగుచోనజాదిగణమున పాఠముచేసి జీపును వారింపదగును.

* 474. యఞశ్చ. 4-1-16. యఞః చ. (జీప్)

యఞన్తాత్ స్త్రియాం జీప్ స్యాత్। అకార లోపే

474. యఞ్ప్రత్యయమన్తమందుగల ప్రాతిపదికముకంటె స్త్రీత్వముద్యోత్యమగునపుడు, జీప్ప్రత్యయము వచ్చును. గర్గశబ్దమునకపత్యార్థమున యఞ్ప్రత్యయము. గార్గ్య. దీనికంటె జీప్ప్రత్యయము. గార్గ్య + ఈ. "యస్యేతిచ" సూ. చే, నకారమునకు లోపము. గార్గ్య + ఈ. ఇట్లుండ.

* 475. హలస్తద్ధితస్య. 6-4-150. హలః। తద్ధితస్య। (లోపః। ఈతి। యః। ఉపధాయాః).

హల ఉత్తరస్య తద్ధితయకారస్యోపధాభూతస్య లోపః స్యాదీతిపరే। గార్గీ। (వా) అనపత్యాధికారస్థాన్న ఙీప్। ద్వీపే భవా ద్వైప్యా। అధికారగ్రహణాన్నేహ। దేవస్యాపత్యం దైవ్యా। దేవాద్యఞఞావితిహి యఞ్ ప్రాగ్దీవ్యతీయో నత్వపత్యాధికారపఠితః

475. హల్లుకంటెపరము నుపధాభూతమునగు తద్ధితప్రత్యయముయొక్క యకారము, ఈకారము పరమగునపుడు, లోపించును. గార్గ్య+ఈ. ఇచట యకారము లోపించుటచే గార్గీ, అనియగును. (వా) "తస్యాపత్యమ్" అనునధికారమున విధింపబడు యఞ్ప్రత్యయముకంటె భిన్నమగు యఞ్ప్రత్యయమన్తమందుగలదానికంటె ఙీపు రాదనియర్థము. "యఞశ్చ" సూత్రమున నపత్యాధికారవిహితమగు యఞ్ప్రత్యయమే గ్రహింపబడునని భావము. భవార్థమున విహితమగు యఞ్ప్రత్యయమన్తమందుగల ద్వైప్యశబ్దమునకు (ద్వీపే భవా) ఙీపు రాకుండుట యిట్లు చెప్పుటకు ఫలము. ద్వైప్యా. అపత్యాధికారములోనిది గావలయుననుటవలన నధికారములోనిదిగానపుడపత్యార్థకమైనను, అట్టియఞన్తమునకు ఙీపు రాదు. "దేవస్యాఽపత్యం దైవ్యా". ఇచట దేవశబ్దముకంటె "దేవాద్యఞఞా" అనువార్త్తికముచే విధింపబడు యఞ్ప్రత్యయమపత్యార్థకమైనను, "తస్యాఽపత్యమ్" (4-1-92) అనునధికారపఠితము గాకుండుటచే దోషము వారింపబడునని గ్రహించునది.

* 476. ప్రాచాం ష్ఫ తద్ధితః. 4-1-17. ప్రాచామ్। ష్ఫః। తద్ధితః. (యఞః)

యఞన్తాత్ ష్ఫో వా స్యాత్ స చ తద్ధితః॥

476. యఞ్ప్రత్యయాన్తముకంటె ష్ఫప్రత్యయము స్త్రీలిఙ్గమున వికల్పముగనగును. అది తద్ధితసంజ్ఞకమునగును.

వివ:—ప్రాగ్దేశస్థులమతమునందు విధింపబడుటచేనితరమతమందు రాదు గానవికల్పము ఫలితమగును. ష్ఫప్రత్యయమున షకారమిత్సంజ్ఞకము. "షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ" (501) సూ. చే, ఙీష్ వచ్చుట షిత్త్వమునకు ఫలము. ష్ఫప్రత్యయమునకు తద్ధితసంజ్ఞ తదన్తమునకు ప్రాతిపదికసంజ్ఞార్థము. ఇదియును ఙీష్ప్రత్యయము ప్రవర్తించుటకు గారణమగును. ప్రాతిపదికసంజ్ఞ లేకున్నను ష్ఫప్రత్యయమందలి షిత్త్వసామర్థ్యముచేతనే, ఙీషువచ్చునని చెప్పవచ్చును, లేనిచో షిత్త్వము వ్యర్థమగునుగదా. కావుననీసూత్రమున తద్ధితగ్రహణమావశ్యకముగానేరదు. మరియు గార్గ్యాయణీ (గార్గ్య+ఆయన) అనురూపము సవర్ణదీర్ఘముచేతనే సిద్ధమగును గాననిచట యఞ్ప్రత్యయములోని అకారమునకు "యస్యేతిచ" సూ. చే. లోపము రాకుంగూడ తద్ధితగ్రహణమావశ్యకము గాదు. కావుననీతద్ధితగ్రహణమిఞ్ప్రత్యయాన్తమునకును, గొన్నిచోటులందు ష్ఫప్రత్యయమగుననుటలో జ్ఞాపకమగును. 'ఆసురి' అను ఇఞ్ప్రత్యయాన్తముకంటెను ష్ఫప్రత్యయము వచ్చును. ఆసురాయణీ. (ఆసుర+ఆయన). ఇచట "యస్యేతిచ" సూ. చే, లోపమునకై ష్ఫప్రత్యయమునకు తద్ధితసంజ్ఞసఫలమగును. "ఆసురేరుపసంఖ్యానమ్" అనువార్తికమీరీతిని సిద్ధించినదే యనియూహింపదగును.

* 477. షః ప్రత్యయస్య. 1-3 6. షః। ప్రత్యయస్య. (ఆదిః। ఇత్)

ప్రత్యయస్యాఽఽదిః ష ఇత్స్యాత్॥

477. ప్రత్యయమునకాద్యవయవమగు షకారమిత్సంజ్ఞకమగును. ప్రత్యయషకారమునకనుటచే ప్రాతిపదికషకారమునకిత్సంజ్ఞవారితమగును (షోడశ).

* 478. ఆయనేయీనీయియః ఫఢఖఛఘాం ప్రత్యయాదీనామ్.
7-1-2. ఆయనేయీనీయియః। ఫఢఖఛఘామ్। ప్రత్యయాదీనామ్॥

ప్రత్యయాదిభూతానాం ఫాదీనాం క్రమా దాయన్నాదయ ఆదేశాః స్యుః। తద్ధితాన్తత్వా త్ప్రాతిపదికత్వమ్। షిత్త్వసామర్థ్యాత్ ష్ఫేణో క్తేఽపి స్త్రీత్వే షిద్గౌరేతివక్ష్యమాణో ఙీష్। గార్గ్యాయణీ॥

478. ఆయన్, ఏయ్, ఈన్, ఈయ్, ఇయ్, ఈయైదును ప్రత్యయాదులగు ఫ్, ఢ్, ఖ్, ఛ్, ఘ్, ఈయైదువర్ణములకు క్రమముగ నాదేశములగును. సూత్రమున ఫకారాదులపై అకారముచ్చారణార్థము, కావున ఫిన్ మొదలగు ప్రత్యయములలోని ఫకారాదులకునాయన్నాద్యాదేశములగును. గార్గ్యశబ్దముకంటె ష్ఫప్రత్యయము. గార్గ్య+ఫ. ఫకారమునకాయన్నాదేశమగును. ఫకారాదులపైనున్నయచ్చు ఆదేశములతో గలియును. గార్గ్య+ఆయన. "యస్యేతిచ" సూ. చే, అకారమునకు లోపము. ణత్వము. గార్గ్యాయణ. ష్ఫప్రత్యయము తద్ధితమగుటవలన గార్గ్యాయణ అనునది ప్రాతిపదికమగును. స్త్రీలిఙ్గమున విధింపబడు ష్ఫప్రత్యయముచే స్త్రీత్వము ద్యోత్యమగును. కాన ఉక్తార్థానామప్రయోగః (ఒకదానిచేనొకయర్థము బోధితమగునపుడు తిరుగనాయర్థమునే బోధించుటకు మరియొకశబ్దమును ప్రయోగింపగూడదు). అనున్యాయముచే స్త్రీత్వద్యోతకమగు ఙీష్ప్రత్యయము ప్రాప్తమగుచున్నదిగాని షిత్త్వసామర్థ్యముచే ద్విర్బద్ధం సుబద్ధంభవతి అనున్యాయముననుసరించి స్త్రీత్వమును దృఢముగబోధించుటకై "షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ" (501) సూ. చే, ఙీష్ప్రత్యయముగూడనగును. ద్విర్బద్ధమ్ అనున్యాయమునకీషిత్త్వమే జ్ఞాపకమనియు ఉక్తార్థానామ్ అనున్యాయము వాచకవిషయము గానిద్యోతకవిషయము గాదనియును గ్రహించునది. గార్గ్యాయణీ. ఇట్టిరూపములందు ష్ఫప్రత్యయము, ఙీషు రెండును స్త్రీలిఙ్గద్యోతకములగును.

* 479. సర్వత్ర లోహితాదికతన్తేభ్యః. 4-1-18. సర్వత్ర। లోహితాదికతన్తేభ్యః. (ష్ఫః। తద్ధితః).

లోహితాదిభ్యః కతశబ్దాన్తేభ్యో యఞన్తేభ్యో నిత్యం ష్ఫః స్యాత్। లౌహిత్యాయనీ। కాత్యాయనీ॥

479. లోహితాదిగణము గర్గాద్యన్తర్గణము. కతన్త, అనుచోట (కత+అన్త) "శకంధ్వా......వాచ్యమ్" అనుదానిచే పరరూపము. సర్వత్ర, అనుదానికి సర్వమతములందని యర్థము. అందుచే పూర్వసూత్రమునుండి "ప్రాచామ్" అనునదనువర్తించదు. లోహితశబ్దమాదియందు కతశబ్దమన్తమందునుగల యఞన్తములకంటె నిత్యముగ ష్ఫప్రత్యయము వచ్చునని యర్థము. ఉః—లౌహిత్యాయనీ (లోహితస్యాఽపత్యం స్త్రీ) గార్గ్యాయణీ, అనురూపమందువలె ప్రక్రియనూహింపవలయును. కాత్యాయనీ (కతస్యాఽపత్యం స్త్రీ). ఇచటను పూర్వోక్తరీతిననుసరించి ప్రక్రియనూహించునది.

వివః—లోహితాదిగణము గర్గాద్యన్తర్గణము. గర్గాదిగణమున కత, శకల, కణ్వ, అనిపఠింపబడెను. (శకలశబ్దము,) లోహితాదులందును కణ్వాదులందుగూడ జేరనందున శాకల్యశబ్దముకంటెనీష్ఫప్రత్యయము, "కణ్వాదిభ్యోగోత్రే" (4-2-111) సూ. చే, విధింపబడునణ్ప్రత్యయముగూడ సిద్ధింపకున్నవి. కాని, "కతన్తేభ్యః" "కణ్వాదిభ్యః" అను రెండుచోటులందును, షష్ఠీతత్పురుషబహువ్రీహులను (కతస్యాన్తః కతన్తః, కతోన్తో యేషాం తే కతన్తాః. కణ్వస్యాదిః, కణ్వాదిః, కణ్వః, ఆదిర్యేషాం తే కణ్వాదయః) ఆశ్రయించి, కతన్తశబ్దముల కేకశేషమును, కణ్వాదిశబ్దముల కేకశేషమును చేయుటచే లోహితాదులందు, కణ్వాదులందును శకలశబ్దమునకు సంగ్రహము గల్గును. కావున శాకల్యాయనీ, శాకలాః (శాకల్యస్య ఛాత్రాః) అనునిష్టరూపద్వయము సిద్ధమగునని గ్రహించునది.

✻ 480. కౌరవ్యమాణ్డూకాభ్యాం చ 4-1-19 కౌరవ్యమాణ్డూకాభ్యామ్। చ. (ష్ఫః, సర్వత్ర)

ఆభ్యాం ష్ఫః స్యాత్। టాప్ జీషోరపవాదః। కుర్వాదిభ్యో ణ్యః। కౌరవ్యాయణీ। ఢక్ చ మణ్డూకాదిత్యణ్। మాణ్డూకాయనీ। (వా) ఆసురేరుపసంఖ్యానమ్। ఆసురాయణీ॥

480. కౌరవ్యమాణ్డూకశబ్దములకంటె ష్ఫప్రత్యయము నిత్యముగ వచ్చును. ఈరెండునపత్యప్రత్యయాన్తములగుటవలన జాతికార్యమనగా "జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాత్" (521) సూ. చే, విహితమగు జీషు పీనికి ప్రాప్తమగుచున్నది. అయినను కౌరవ్యశబ్దము యకారోపధకమగుటచేనాసూత్రమువలన జీషు నిషేధింపబడుటచే కౌరవ్యశబ్దముకంటె టాప్ప్రత్యయము ప్రసక్తమగుచున్నది. ఈష్ఫప్రత్యయము క్రమముగ టాపుజీషులకపవాదము. ఇచట టాప్ జీషోరపవాదః అనుపాఠము గొన్నిపుస్తకములందగపడుచున్నది. అణ్ణన్తమగు మాణ్డూకశబ్దము జాతివాచకము గావునదీనికంటె జీషుప్రసక్తినే చెప్పవలయును గాననాపాఠము ప్రమాదపతితమని గ్రహింపవలెను. ఉదా:— కౌరవ్యాయణీ (కురోరపత్యం స్త్రీ) కౌరవ్య, అనునది కురుశబ్దముకంటె "కుర్వాదిభ్యోణ్యః" (4 1-151) సూ. చే, విధింపబడు ణ్యప్రత్యయాన్తము. ష్ఫప్రత్యయము. జీషు. మాణ్డూకాయనీ (మణ్డూకస్యాఽపత్యం స్త్రీ) మాణ్డూక, అనునది మహర్షిప్రతిపాదకమగుమణ్డూకశబ్దముకంటె "ఢక్ చమణ్డూకాత్" (4-1-119) సూ. చే విధింపబడు అణ్ ప్రత్యయాన్తము. (వా) ఆసురి అనునిఞన్తముకంటె ష్ఫప్రత్యయమును చెప్పవలయుననివార్తికార్థము. ఆసురాయణీ. ఈ వచనముయొక్క సిద్ధిప్రకారము 476 వ సూత్రమున చెప్పబడెను.

✻ 481. వయసి ప్రథమే 4-1-20 వయసి, ప్రథమే (అతః, జీప్).

ప్రథమవయోవాచినోఽదన్తాత్ స్త్రియాం
జీప్ స్యాత్। కుమారీ। వా। వయస్యచరమ ఇతి
వాచ్యమ్। వధూటీ। చిరణ్టీ। వధూటచిరణ్టశబ్దౌ
యౌవనవాచినౌ। అతః కిమ్। శిశుః। కన్యాయా న।
కన్యాయాః కనీన చేతి నిర్దేశాత్॥

481. ప్రకరణాదులనపేక్షింపక ప్రథమవయోబోధకములు నదన్తములునగు ప్రాతిపదికములకంటె జీపు వచ్చును. ఉదా:—కుమారీ. కాలకృతమగు ప్రాణులయవస్థాభేదము వయస్సనబడును. ఇది కౌమారయౌవనవృద్ధత్వభేదములచే మూడువిధములు. ఇందు మొదటిదగు కౌమారమును బోధించునవి ప్రథమవయోవాచకములగును. ప్రకరణవశమున ప్రథమవయోబోధకములగు నుత్తానశయరక్తపాదాదిశబ్దములకంటె జీపు రాదు. వా= తుదివయస్సును బోధించుశబ్దములను విడిచి మిగిలినవయసును బోధించుశబ్దములన్నిటికంటెను జీపును చెప్పవలయును. ఉదా= వధూటీ। చిరణ్టీ। వధూటచిరణ్టశబ్దములు యౌవనవాచకములు, యౌవనము ద్వితీయవయస్సగుటవలన సూత్రముచే జీపు యప్రాప్తమగుచుండ నీవార్త్తికము చెప్పబడెను. శిశుశబ్దము ప్రథమవయోవాచకమగుటచే ప్రసక్తమగు జీపును వారించుటకు అతః అనుదానిననువృత్తి చేయవలయును. "కన్యాయాః కనీన చ" (4-1-116) అను సూత్రమున కన్యాశబ్దమును టాబన్తముగ నిర్దేశించుటచే కన్యశబ్దమదన్తమైనను జీపు రాదు.

వివ:— వయస్సులు, కౌమారయౌవనవృద్ధత్వభేదములచే మూడువిధములనియును, ఆయుర్దాయముయొక్క నాల్గుభాగములచే (బాల్యయౌవనకౌమారవృద్ధత్వములు) నాల్గువిధములనియునాయాగ్రన్థములందు చెప్పబడినవి. వీనిలోనేపక్షమందయినను యౌవనము ప్రథమవయస్సు కానందుననావయసును బోధించుశబ్దములకంటె (వధూట, చిరణ్టమొ॥) సూత్రముచే జీపు ప్రాప్తించనందుననచట జీపుకొఱకు, "వయస్యచరమే" అనువార్త్తికమారంభింపబడెను.

* 482. ద్విగోః 4-1-21 (అతః జీప్)

అదన్తాద్ద్విగోర్జీప్ స్యాత్। త్రిలోకీ। అజాదిత్వాత్ త్రిఫలా। త్ర్యనీకా సేనా॥

482. అదన్తమగు ద్విగుసమాసముకంటె జీపు వచ్చును. ఉదా. త్రిలో. (త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః) త్రిలోక అనునది యదన్తమైనద్విగువు. త్రిఫలత్ర్యనీకశబ్దములు ద్విగువులగుటచే జీపు ప్రాప్తమగుచున్నది గానియీశబ్దములజాదిగణమున పఠింపబడుటచే జీపును బాధించి టాపు వచ్చును. త్రిఫలా. త్ర్యనీ కా.(త్రయాణామనీకానాం సమాహారః)

* 483. అపరిమాణబిస్తాచితకంబల్యేభ్యో న తద్ధితలుకి. 4-1-22.

అపరిమాణబిస్తాచితకంబల్యేభ్యః। న। తద్ధితలుకి. (ద్విగోః। జీప్)

అపరిమాణాన్తాద్బిస్తాద్యన్తాచ్చ ద్విగోర్జీప్ న స్యాత్ తద్ధితలుకి సతి। పంచభిరశ్వైః క్రీతా పఞ్చాశ్వా। ఆర్హీయష్ఠక్। అధ్యర్ధేతి లుక్। ద్వౌ బిస్తౌ పచతి ద్విబిస్తా। ద్వ్యాచితా। ద్వికమ్బల్యా।పరిమాణాన్తాత్తు ద్వ్యాఢకీ। తద్ధితలుకి కిమ్। సమాహారే పఞ్చాశ్వీ॥

483. ఇచట పరిమాణశబ్దము (పరితః=సర్వతః యేనమీయతే) పరిచ్ఛేదకమాత్రమునుగాక పారిభాషికములగు (పరిమాణన్తు సర్వతః) ఆఢకము (కుంచము) కుడబము (సేరు) మొదలగువానిని బోధించును. ఇట్టిపరిమాణవాచకమన్తమందులేనట్టి ద్విగువుకంటెను, బిస్త, అచిత, కంబల్య యీశబ్దములన్తమందుగల ద్విగువుకంటెను తద్ధితప్రత్యయమునకు లుక్కువచ్చునపుడు జీపు రాదు. "ద్విగోః" (482) సూ.చే, ప్రాప్తమగు జీపునకు నిషేధము. పరిమాణశబ్దమునకాఢకాదులర్థము. ఉన్మానవాచకములగు బిస్తాదులు పారిభాషికపరిమాణములు గావు. ద్విబిస్తా, ద్వ్యాచితా, మొదలగు ద్విగువులట్టిపరిమాణాన్తములు గావు,

కావున వీనికి "అపరిమాణాన్తాత్" అనుదానిచేతనే ఙీబ్నిషేధము సిద్ధమగుచుండ సూత్రమున బిస్తాదిగ్రహణము నియమార్థమగును. ఉన్మానవాచకములన్తమందుగల ద్విగువునకు నిషేధమగుచో బిస్త, ఆచిత, కమ్బల్య యివి యన్తమందుగలవానికే నిషేధమగునని నియమస్వరూపము. ద్వికార్షాపణీ మొదలగు ద్విగువులకు నిషేధాభావము నియమఫలము. సూత్రమునకుదాహరణములు:—పఞ్చాశ్వా (పఞ్చభిరశ్వైః క్రీతా) అయిదుగుఱ్ఱములచే కొనబడిన గవాదికమను నర్థమందు పఞ్చాశ్వశబ్దమునకు "తేన క్రీతమ్" (5-1-37) సూ.చే, ఠక్ ప్రత్యయము, దీనికి "అధ్యర్ధపూర్వాత్" (5-1-28) సూ. చే, లుక్కు. అశ్వశబ్దము పరిమాణవాచకముగానందున పంచాశ్వశబ్దమపరిమాణాన్తమయినది. తద్ధితలుక్కువచ్చినది. కాన ఙీబ్నిషేధము ప్రవర్తించును. ద్విబిస్తా (ద్వాబిస్తౌ పచతి) రెండుబిస్తముల పరిమితిగల సువర్ణమును కరుగునట్టి మూసయని యర్థము. ఇచటను ఠక్ ప్రత్యయమునకు లుక్కు. ద్వ్యాచితా. (ద్వౌ ఆచితౌ పచతి) ద్వికమ్బల్యా (ద్వాభ్యాం కమ్బలాభ్యాం క్రీతా) కమ్బల్యమననూర్ణాపలశతము. ద్వికమ్బల్యశబ్దముకంటె క్రీతార్థమందు విధింపబడు ఠఞ్ప్రత్యయమునకు లుక్కు. పరిమాణాన్తద్విగువగు ద్వ్యాఢకశబ్దమున (ద్వావాఢకౌ పచతి) యీనిషేధము ప్రవర్తించదు. ఇచటను ఠక్ ప్రత్యయమునకు లుక్కువచ్చినది. పఞ్చాశ్వీ (పఞ్చానామశ్వానాం సమాహారః) అయిదుగుఱ్ఱములయొక్కగుంపు. ఈశబ్దముకంటె తద్ధితప్రత్యయము ప్రవర్తించలేదు. ఈసూత్రమున "తద్ధితలుకి" అనునదిలేనపుడిచటను ఙీబ్నిషేధము ప్రసక్తమయ్యెడిని.

* 484. కాణ్డాన్తాత్ క్షేత్రే. 4-1-23. కాణ్డాన్తాత్ క్షేత్రే
(ద్విగోః। న। ఙీప్। తద్ధితలుకి)

క్షేత్రే యః కాణ్డాన్తో ద్విగుస్తతో న ఙీప్ తద్ధితలుకి। ద్వే కాణ్డే ప్రమాణమస్యా ద్వికాణ్డా క్షేత్రభక్తిః। ప్రమాణేద్వయసజితి విహితస్య మాత్రచః

పరిమాణే లోద్విగోర్నిత్యమితి లుక్ । క్షేత్రే కిమ్।
ద్వికాణ్డీ రజ్జుః"

484. కాణ్డశబ్దమన్తమందుగలదై క్షేత్రమును బోధించునట్టి ద్విగువునకు తద్ధితకు లుక్కువచ్చునపుడు జీపు రాదు. ద్వికాణ్డా. (ద్వే కాణ్డే పరిమాణమస్యాః) కాణ్డమనగా పదియారుమూరలపొడవుగల దణ్డము. ఇట్టి రెండుదణ్డములపరిమితిగల భూభాగమని యర్థము. ద్వికాణ్డశబ్దమునకీయర్థమందు "పరిమాణే ద్వయసచ్" (5-2-37) సూ. చే, విధింపబడు మాత్రచ్ ప్రత్యయమునకు "పరిమాణేలః" "ద్విగోర్నిత్యమ్" అనువచనములచే లుక్కగును. కావుననీసూత్రముచే జీబ్నిషేధము ప్రవర్తించును. సూత్రమున "క్షేత్రే" అనునది లేనిచో ద్వికాణ్డీ (రెండుకాణ్డములపొడవుగల త్రాడు) అనుచోటునందును జీబ్నిషేధము ప్రసక్తమయ్యెడిని.

* 485. పురుషాత్ప్రమాణేఽన్యతరస్యామ్. 4-1-24. పురుషాత్। ప్రమాణే। అన్యతరస్యామ్॥ (ద్విగోః, జీప్)
పరిమాణే యః పురుషస్తదన్తాద్ద్విగోర్ఙీప్ వా స్యాత్తద్ధితలుకి। ద్వౌ పురుషౌ పరిమాణమస్యాస్సా ద్విపురుషీ। ద్విపురుషా వా పరిఖా॥

485. పురుషశబ్దము మనుష్యజాతివాచకముగ ప్రసిద్ధమయినను సూత్రమున ప్రమాణేఅనువిశేషమువలనను లోకవ్యవహారమువలనను ప్రమాణవాచకముగూడ నగునని తెలియునది. పురుషశబ్దము గోడలు మొదలగువానియెత్తును బోధించునుగాన నున్మానవాచకమగును. "అపరిమాణ" సూత్రమున బిస్తాదిగ్రహణము ఉన్మానవాచకమునకు జీబ్నిషేధమగుచో బిస్తాద్యన్తమునకేయనునియమముకొఱకని యిదివఱకు చెప్పబడెను. కావున ద్విపురుషశబ్దమునకు జీబ్నిషేధము ప్రవర్తించనందున నిత్యముగ జీపు ప్రాప్తమగుచుండ వికల్పముకొఱకీసూత్రమారంభింపబడెను. సూత్రమున ప్రమాణశబ్దము పరిచ్ఛేదకమాత్రబోధకము గానిఆయామమాత్రబోధకము గాదు. ప్రమాణమును

బోధించు పురుషశబ్దమన్తమందుగల ద్విగువుకంటె తద్ధితలుక్కువచ్చున పుడు జీపు వికల్పముగా వచ్చునని సూత్రార్థము. ద్విపురుషీ ద్విపురుషా వా పరిఖా, (ద్వౌ పురుషౌ ప్రమాణమస్యాః) రెండునిలువులు యెత్తుగల కందకమని యర్థము. ద్విపురుషశబ్దముకంటె ప్రమాణరూపార్థమందు విధింపబడు మాత్రచ్ ప్రత్యయమునకు లుక్కు ప్రవర్తించెను.

* 486. ఊధసోఽనఙ్. 5-4-131. ఊధసః, అనఙ్ (బహువ్రీహౌ)

ఊధోన్తస్య బహువ్రీహేరనఙాదేశః స్యాత్ స్త్రియామ్। ఇత్యనఙి కృతే డాప్ జీప్ నిషేధేషు ప్రాప్తేషు॥

486. ఊధశ్శబ్దమన్తమందుగల బహువ్రీహిసమాసమునకు స్త్రీలిఙ్గమున అనఙాదేశమగును. స్త్రియామిత్యుపసంఖ్యానమ్ అనువచనముచే నీసూత్రమున స్త్రీలిఙ్గమందీసూత్రము ప్రవర్తించుననునర్థము లభించును. అనఙాదేశము సమాసాన్తము, ఙిత్తునగుటవలన నలోన్త్య పరిభాషచే నన్త్యమునకు వచ్చును. కుణ్డోధన్ (కుణ్డమివ ఊధో యస్యాః) కుండవంటిపొదుగుగలది. కుణ్డోధశ్శబ్దమునకనఙాదేశము ప్రవర్తించినపిదప "డాబుభ్యామ్" (464) సూ. చే, డాపు, "అనఉపధా" (465) సూ. చే, వైకల్పికమగుజీపు, "అనో బహువ్రీహేః" (463) సూ. చే, నిషేధము నివి ప్రాప్తములగుచున్నవి. వీనికి బాధకమగు జీషునుత్తరసూత్రముచే విధించుచున్నాడు.

* 487. బహువ్రీహేరూధసో జీష్ 4-1-25 బహువ్రీహేః। ఊధసః। జీష్॥

ఊధోన్తాద్బహువ్రీహేర్జీష్ స్యాత్ స్త్రియామ్। కుణ్డోధ్నీ। స్త్రియాం కిమ్। కుణ్డోధో ధైనుకమ్। ఇహానఙపి న। తద్విధౌ స్త్రియామిత్యుపసఙ్ఖ్యానాత్॥

487. ఊధశ్శబ్దమన్తమందుగల బహువ్రీహికంటె స్త్రీలిఙ్గమున జీషు వచ్చును కుణ్డోధ్నీ పూర్వముచూపబడిన కుణ్డోధన్ శబ్దముకంటె నీసూత్రముచే జీషు. కుణ్డోధన్ + ఈ. "అల్లోపోఽనః" (235) సూ. చే, నకారలోపము. కుణ్డమివ ఊధో యస్య తత్ కుణ్డోధః. ధేనుసమూహము. ఇదినపుంసకలిఙ్గము. ఈసూత్రము స్త్రియామ్అనునధికారము లోనిదగుటవలన నిచట జీషు నివర్తించును. పూర్వసూత్రమున స్త్రియామిత్యుపసంఖ్యానమ్, అనిచెప్పుటవలన నపుంసకలిఙ్గమగు కుణ్డోధశ్శబ్దమునకు ఆసూత్రముచేననఙాదేశముగూడ ప్రవర్తించదు. ప్రకృతమగు జీపును విడిచి జీషును విధించుటకు స్వరము ఫలమని గ్రహించునది.

* సఙ్ఖ్యావ్యయాదేర్ఙీప్ 4-1-26 సంఖ్యావ్యయాదేః। జీప్. (బహువ్రీహేః, ఊధసః)

జీషోఽపవాదః। ద్వ్యూధ్నీ। అత్యూధ్నీ।
బహువ్రీహేరిత్యేవ। ఊధోతిక్రాన్తా అత్యూధాః॥

[illegible]. సంఖ్యాచావ్యయంచ సంఖ్యావ్యయే, తే ఆదీ యస్య తస్మాత్. బహువ్రీహికివిశేషణము. సంఖ్యావాచకముగాని, అవ్యయముగాని, ఆదియందును, ఊధశ్శబ్దమన్తమందును గలబహువ్రీహికి స్త్రీలిఙ్గమున జీపు వచ్చును. పూర్వసూత్రముచే ప్రాప్తమగు జీషునకపవాదము. స్వరభేదముకొఱకు జీపు విధింపబడెను. ద్వ్యూధ్నీ (ద్వే ఊధసీ యస్యాః) "ఊధసోఽనఙ్" సూ. చే, ననఙు. ఈసూత్రముచే జీపు, అకారలోపము అవ్యయాదికుదాహరణము. అత్యూధ్నీ (అతిశయితమూధో యస్యాః) పూర్వమందువలె ప్రక్రియనూహించునది. అత్యూధాః (ఊధోఽతిక్రాన్తా) ఇది తత్పురుషము. ఈసూత్రమున "బహువ్రీహేః" అనుపదమనువర్తించుటవలన నిచట జీపు నివృత్తమగును.

* 489. దామహాయనాన్తాచ్చ 4-1-17 దామహాయనాన్తాత్। చ। (బహువ్రీహేః సంఖ్యాదేః। జీప్)

సంఖ్యావ్యయాదేర్బహువ్రీహేర్దామాన్తాద్ధాయనా
న్తాచ్చ జీప్ స్యాత్। దామాన్తే డాప్ప్రతిషేధ
యోః ప్రాప్తయోః, హాయనాన్తే టాపి ప్రాప్తే
వచనమ్। ద్విదామ్నీ। అవ్యయగ్రహణాననువృత్తే
రుద్దామా బడబేత్యత్ర డాబ్నిషేధావపి వక్ష్యే స్తః।
ద్విహాయనీ బాలా। 1 వా॥ త్రిచతుర్భ్యాం హాయ
నస్య ణత్వం వాచ్యమ్। 2వా॥ వయోవాచకస్యైవ
హాయనస్య జీబ్ ణత్వం చేష్యతే। త్రిహాయణీ।
చతుర్హాయణీ। వయసోఽన్యత్ర। త్రిహాయనా। చ
తుర్హాయనా శాలా॥

489. దామహాయనాన్తాత్తనునది ద్వన్ద్వగర్భబహువ్రీహి, ఇది యనువృత్తమగు బహువ్రీహికి విశేషణము. దామన్ హాయనశబ్దము లలో నేదైననన్తమందును, సంఖ్యావాచకమాదియందును గలబహువ్రీహికంటె జీపు వచ్చును. దామన్శబ్దాన్తబహువ్రీహికి "డాబుభ్యామ్" (464) "మనః" (462) సూ. చే, క్రమముగ డాపు జీబ్నిషేధము ప్రాప్తమగుచుండనీజీపు విధింపబడెను. హాయనాన్తబహువ్రీహికి "అజాద్యతః" (457) సూ. చే, టాపు ప్రసక్తమగుచుండ నీజీపు విధింపబడెను. ద్విదామ్నీ (ద్వే దామనీ యస్యాః) ద్విదామన్+ఈ. అల్లోపము. ఇచటకు పూర్వసూత్రమునుండి "అవ్యయాదేః" అనుపదమున కనువృత్తిచేయనందున నవ్యయమాదియందుగల దామాన్తబహువ్రీహికి "అనఉపధా" (465) సూ. చే, జీపేగాక జీబభావపక్షమందు డాపుజీబ్నిషేధముగూడ ప్రవర్తించును. కావున నుద్దామన్శబ్దమునకు మూడురూపములగును. (ఉద్దామ్న్యా, ఉద్దామే, ఉద్దామానౌ) హాయనాన్తమునకుదాహరణము ద్విహాయనీ (ద్వౌ హాయనౌ యస్యాః) రెండువత్సరములు వయస్సుగల బాల. హాయన+ఈ. "యస్యేతిచ" సూ చే, నకారలోపము,

1 వా॥ త్రిచతుర్‌శబ్దములకంటె పరమగు హాయన్‌శబ్దముయొక్క నకారమునకు ణత్వమును చెప్పదగును. త్రిహాయణీ చతుర్హాయణీ। ఇచట రేఫనకారములు సమానపదస్థములుగానందున "అట్‌కుప్వాఙ్" (198) సూ. చే. ణత్వమప్రాప్తమగుచుండ నీవార్తికము చెప్పబడెను. 2 వా॥ సూత్రవిహితమగు ఙీప్పు, వార్తికవిహితమగుణత్వమును వయోవాచకమగు హాయనశబ్దమునకే వచ్చును. ద్విహాయనా. త్రిహాయనా. చతుర్హాయనా. వీనికి అప్రాణియగు శాలయర్థమగుటచే నిచటిహాయనశబ్దము వయోవాచకము గానందున ఙీబ్ణత్వములు నివృత్తములగును. కాలకృతమగు ప్రాణులయవస్థావిశేషమే వయస్సని యిది వరలో వ్రాయబడెను.

* 490. నిత్యం సంజ్ఞాఛన్దసోః. 4-1-29. నిత్యమ్। సంజ్ఞాఛన్దసోః। (అనః,ఉపధాలోపినః, బహువ్రీహేః, ఙీప్)
అన్నన్తాద్బహువ్రీహేరుపధాలోపినో ఙీప్।
సురాజ్ఞీ నామ నగరీ। అన్యత్ర పూర్వేణ వికల్పఏవ। వేదే తు శతమూర్ధ్నీ॥

490. అన్నన్తము ఉపధాలోపముగలదియునగు బహువ్రీహికంటె సంజ్ఞయందు ఛందస్సునందును (వేదమందు) ఙీప్ నిత్యముగా వచ్చును. "అనఉపధా" సూ.చే, ప్రాప్తమగు వికల్పమునకపవాదము. సురాజ్ఞీ, సురాజన్ + ఈ, అల్లోపము. శ్చుత్వము. ఇది యొకపట్టణమునకు సంజ్ఞ. సంజ్ఞకానపుడు అనఉపధా సూ. చే, ఙీబ్వికల్పమే ప్రవర్తించును. (శతమూర్ధ్నీ, శతమూర్ధా)వేదమందుదాహరణము, శతమూర్ధ్నీ.

వివ:—సంజ్ఞాశబ్దములు నియతమగునానుపూర్విగలవియుననాదులునగును. కావున సంజ్ఞలందు ఙీబభావముతో గూడిన ప్రయోగము సంభవించదు. ఛన్దస్సునందు దృష్టమగు కార్యమునకే విధానము గావున ఙీపుతోరహితమగునట్టి ప్రయోగమునకు సంభవములేదు. సురాజ్ఞీ, శతమూర్ధ్నీ, మొదలగుచోటులందు "అనఉపధా" (465) అనుసూత్ర

ముచేతనే జీపు సిద్ధమగును. కావున నీసూత్రమున కేమిప్రయోజనమ నిన— ఇదియుత్తరసూత్రమున సంబన్ధముకొఱకగుననియు, నట్లయిన యోగవిభాగముమాత్రము వ్యర్థమే యగుననియును గ్రహించునది.

* 491. కేవలమామకభాగధేయపాపాపరసమానార్యకృత సుమఙ్గలభేషజాచ్చ. 4-1-30. (నిత్యంసంజ్ఞాఛంద సోః, జీష్)

ఏభ్యో నవభ్యో నిత్యం జీష్ స్యాత్ సంజ్ఞా ఛన్దసోః। అథోతఇన్ద్రః కేవలీర్విశః। మామకీ। భా గధేయీ। పాపీ। అపరీ। సమానీ। ఆర్యకృతీ। సుమ ఙ్గలీ। భేషజీ। అన్యత్ర కేవలా ఇత్యాది। మామక గ్రహణం నియమార్థమ్। అణ్ణన్తత్వాదేవ సిద్ధేః। తేన లోకేఽసంజ్ఞాయాం మామికా॥

491. కేవలాదిభేషజాన్తశబ్దములకు ద్వన్ద్వము. సంజ్ఞాఛన్దస్సు లందు కేవల, మామక, భాగధేయ, పాప, అపర, సమాన, ఆర్యకృ త, సుమఙ్గల, భేషజ, యీతొమ్మిదిప్రాతిపదికములకంటె నిత్యముగ జీపు వచ్చును. సంజ్ఞలకుదాహరణము. కేవలీ. మామకీ. భాగధేయీ. పాపీ. అపరీ. సమానీ. ఆర్యకృతీ. సుమఙ్గలీ, భేషజీ. ఛన్దస్సునందు దాహరణము= అథోత ఇన్ద్రః కేవలీ ర్విశః "మామకీ తనూ" "మిత్రా వరుణయోర్భాగధేయీ" "తన్వస్సన్తు పాపీః" "ఉతాఽపరీభ్యః" "స మానీవ ఆకూతిః. ఆర్యకృతీ. సుమఙ్గలీరియం వధూః, శివా రుద్రస్యభే షజీ, వేదములోనివని తెల్పుటకు వాక్యములుదాహృతములయ్యెనని గ్ర హించునది. సంజ్ఞ గానపుడును, భాషయందును కేవలా, మామికా, ఇ త్యాదిటాబన్తములే సాధువులగును. అస్మచ్ఛబ్దమునకణ్ ప్రత్యయము పరమగునపుడు మమకాదేశము విధింపబడెను. ఇట్లు మామకశబ్ద మణ్ణన్తమగుటంజేసి "టిడ్ఢాణఞ్" సూ. చే, జీపు సిద్ధమగుచుండ నిచటి మామకగ్రహణము నియమార్థమగును. మామకశబ్దమునకు సంజ్ఞా

ఛన్దస్సులందే జీపు వచ్చునని నియమస్వరూపము. కావున లౌకికభాష యందును సంజ్ఞగానపుడును మామికా అనటాబన్తమే సాధువగును.

* 492. అన్తర్వత్పతివతోర్నుక్ 4-1-32 అన్తర్వత్పతివతోః। నుక్.

ఏతయోః స్త్రియాం నుక్ స్యాత్। ఋన్నేభ్యో జీప్। గర్భిణ్యాం జీవద్భర్తృకాయాం చ ప్రకృతిభాగౌ నిపాత్యేతే।తత్రాన్తరస్త్యస్యాం గర్భ ఇతి విగ్రహేఽన్తశ్శబ్దస్యాఽధికరణ శక్తిప్రధానతయాఽస్తిసామానాధికరణ్యాభావాదప్రాప్తో మతుబ్నిపాత్యతే। పతివత్నీత్యత్ర తు వత్వం నిపాత్యతే। అన్తర్వత్నీ। పతివత్నీ। ప్రత్యుదాహరణన్తు అన్తరస్త్యస్యాం శాలాయాం ఘటః। పతిమతీ పృథివీ॥

492. అన్తర్వత్, పతివత్, అను ప్రాతిపదికములకు స్త్రీలిఙ్గమందు నుగాగమమగును. (అన్తర్వత్నీ, పతివత్నీ) నాన్తములగుట వలన "ఋన్నేభ్యః" సూ. చే, జీపు వచ్చును. గర్భిణీస్త్రీ అర్థమగునపుడును, సజీవుడగుభర్తగలయాడుదనునర్థమందును, గ్రమముగ నన్తర్వత్, పతివత్, అనునీప్రకృతిభాగములు నుగాగమమగునపుడు నిపతింపబడినవి. శాస్త్రమువలననప్రాప్తమగు కార్యములు నిపాతనమువలన లబ్ధములగును. ఇందు "అన్తరస్త్యస్యాం గర్భః" (ఈమెలోన గర్భము (శిశువు) గలదు అనువిగ్రహమున అన్తశ్శబ్దము లోపలఅనునర్థము గలది (అధికరణశక్తిప్రధానకము) సత్తాశ్రయమునుబోధించును. కావున అస్తిశబ్దముతో సమానాధికరణము (అభేదసంబంధముతోనన్వయించునది) గాదు. ఇచట గర్భః అనునదియే అస్తిసమానాధికరణమగుచున్నది. "తదస్యాఽస్త్యస్మిన్నితి మతుప్" (5-2-94) సూ. చే, నస్తిక్రియలోనెయ్యది కర్తయగునో తద్వాచకముకంటె మతుప్ప్రత్యయము విధింపబడెను. ఉదా= ధనవాన్. ప్రకృతమున నట్టిది గర్భశబ్దమగును గానియన్తశ్శబ్దముగాదు, గాన నన్తశ్శబ్దముకంటె సూత్రముచే

నప్రాప్తమగు మతుప్ప్రత్యయమీసూత్రమందలి నిపాతనమువలన లభించును. అన్తర్+మత్. ఇచట మతుపులోని మకారమునకు వకారాదేశమమాత్రము "మాదుపధాయాః" (8-2-9) సూ. చే, వచ్చును. అన్తర్వత్+నక్. జీపు, అన్తర్వత్నీ (గర్భిణీ) పతిరస్యాస్తి, అనువిగ్రహమున పతిశబ్దమస్తిసమానాధికరణమగుటచే మతుప్ప్రత్యయము సూత్రముచేతనే లభించును. మతుపులోని మకారమునకు వకారాదేశమును విధించు "మాదుపధాయాః" మొదలగుసూత్రములచే నప్రాప్తమగుచుండ వకారముమాత్రమిచటి నిపాతనమువలన లభించును. పతివత్నీ. (జీవత్పతిః) "అన్తరస్యాస్యాం శాలాయాం ఘటః" (సాలలో ఘటము గలదు) అనుచోట గర్భిణీ అనునర్థము లేనందున నిపాతనమువలననిచటి యన్తశ్శబ్దముకంటె మతుపు ప్రవర్తించదు. కావుననిట్టిచోటనిట్టివాక్యమే సాధువగును. పతిమతీ (ప్రభువు గలపృథివి). జీవద్భర్తృక అనునర్థము గానందున నిచట మకారమునకు వకారాదేశము నిపాతనముచే ప్రవర్తింపదు.

* 493. పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగే. 4-1-33. పత్యుః। నః। యజ్ఞసంయోగే।

పతిశబ్దస్య నకారాదేశః స్యాద్యజ్ఞేన సంబన్ధే।
వసిష్ఠస్య పత్నీ। తత్కర్తృకయజ్ఞస్య ఫలభోక్త్రీత్యర్థః। దమ్పత్యోస్సహాధికారాత్॥

493. పతిశబ్దమునకు స్త్రీలిఙ్గమున స్త్రీకి యజ్ఞముతో సంబంధమున్నపుడు నకారమన్తాదేశమగును. ఉదా:—వసిష్ఠస్య పత్నీ. పతిశబ్దమున ఇకారమునకు నకారమువచ్చుటచే ప్రాతిపదికము నకారాన్తమగుటవలన (పత్న) "ఋన్నేభ్యః" సూ.చే, జీపు వచ్చును. భార్యతోగలసియే యజ్ఞమునుచేయవలయునని శాస్త్రముబోధించుచున్నందున వసిష్ఠునిచే చేయబడు యజ్ఞముయొక్క ఫలము నాతనిభార్యయు ననుభవించును. భర్తృకృతయాగజన్యస్వర్గాదిఫలము ననుభవించుటయే భార్యకు యజ్ఞముతో సంబంధమని గ్రహించునది.

494. విభాషా సపూర్వస్య. 4-1-34. విభాషా। సపూర్వస్య। (పత్యుః। నః)

పతిశబ్దాన్తస్య సపూర్వస్య ప్రాతిపదికస్య నో వా స్యాత్ । గృహస్య పతిః । గృహపతిః । గృహపత్నీ। అనుపసర్జనస్యేతీహోత్తరార్థమనువృత్తమపి న పత్యుర్విశేషణం కిం తు తదన్తస్య। తేన బహువ్రీహావపి। దృఢపత్నీ। దృఢపతిః। వృషలపత్నీ। వృషలపతిః। అథ వృషలస్య పత్నీతి వ్యస్తే కథమితి చేత్। పత్నీవ పత్నీత్యుపచారాత్। యద్వా। ఆచారక్విబన్తాత్కర్తరి క్విప్। అస్మింశ్చ పక్షే పత్నియా, పత్నియ ఇతీయఙ్విషయే విశేషః। సపూర్వస్య కిమ్। గవాం పతిః

494. ఈసూత్రము యజ్ఞసంబంధములేనపుడు, నకారాదేశమును విధించును. కావుననిది యప్రాప్తవిభాష. (పూర్వేణ సహితః= సపూర్వః.) సపూర్వస్య అనుదానికి విద్యమానమగు పూర్వావయవము గలదని యర్థము. పతిశబ్దాన్తమే యిట్టిదగును గానతదన్తవిధిగల్గును. విద్యమానపూర్వావయవముగల పతిశబ్దాన్తప్రాతిపదికమునకు (సమాసమున) నకారము వికల్పముగ నాదేశమగును. ఉదా:—గృహపత్నీ. గృహపతిః. (గృహస్య పతిః) ఈసమాసమున గృహశబ్దము పూర్వావయవము, పతిశబ్దమన్త్యావయవము నగును.

ఉత్తరసూత్రములందావశ్యకమగుటచే మధ్యనుండు నీసూత్రములోనికి ననువృత్తమగు అనుపసర్జనస్య, అనునది సపూర్వస్యఅనుదానిచే సూత్రగృహీతమగు పత్యన్తమునకే విశేషణమగును, గాని పతిశబ్దమునకు గాదు. ఉపసర్జనమగు పతిశబ్దముగల బహువ్రీహియందు నీనకారాదేశము వచ్చుటయే యిట్టివ్యాఖ్యానమునకు ఫలము. ఉదా:— దృఢపత్నీ. దృఢపతిః (దృఢఃపతిః, యస్యాః) వృషలపత్నీ. వృషలపతిః. (వృషలః పతిః యస్యాః.) "వృషలస్య పత్నీ" ఇది వాక్యమగుట

చే నిచటపతిశబ్దము సపూర్వముగానందున నీసూత్రము ప్రవర్తించదు, వృషలునికి (శూద్రునికి) యజ్ఞమందధికారములేనందున పూర్వసూత్రముగూడ ప్రవర్తించదు. కావుననిచట 'పత్నీ' అనునదెట్లు సాధువగునని అథేత్యాదిశఙ్కాగ్రన్థమున కాశయము. సమాధానమిది:—"వసిష్ఠస్యపత్నీ, అనుచోట పత్నీశబ్దము సాధువే గదా ! పాణిగ్రహణవిషయమున వసిష్ఠునికౌతనిభార్య యెట్టిదో వృషలునికాతని భార్యయునట్టిదే. కావుననిచటిపత్నీశబ్దమౌపచారికము. (పత్నీవ, పత్నీ) అందుచే యజ్ఞసంబన్ధములేకున్నను, పూర్వసూత్రముచే పత్నీశబ్దము సాధువగును. సమాధానాన్తరము:—"వసిష్ఠస్యపత్నీ" ఇత్యాదులలోని పత్నీశబ్దమునకు 'పత్నీవాచరతి' అనునర్థమున నాచారక్విప్పును చేసి దానికంటె కర్తృబోధకమగు క్విప్పును చేయవలయును, క్విప్ప్రత్యయము సర్వలోపియగుటచే పత్నీ అను క్విబన్తప్రాతిపదికము సిద్ధమగును. వృషలస్య పత్నీ అనుచోట పత్నీశబ్దమట్టిదికాదగును. ఈపక్షమున పత్నీశబ్దము ధాతువగును. కావున నజాదిప్రత్యయము పరమగునపుడు "అచిశ్నుధాతు" (272) సూ.చే, నియఙాదేశము వచ్చుటయే ప్రథమసమాధానమువలన సిద్ధమగు పత్నీశబ్దముకంటె నీసమాధానము వలన సిద్ధమగు పత్నీశబ్దమునకు గలభేదము. పత్నీ. పత్నియౌ. పత్నియః. "సపూర్వస్య కిమ్" అవయవవాచకమగు పూర్వశబ్దమున కేమిఫలమని ప్రశ్నాశయము. "గవాం పతిః" (స్త్రీ) గోవులకుస్వామిని, యని యర్థము. ఇచట గోశబ్దము పతిశబ్దమునకవయవముగాదు. ఇచట నకారాదేశవారణము ఫలమని సమాధానాశయము.

* 495. నిత్యం సపత్న్యాదిషు.* 4-1-35. నిత్యం। సపత్న్యాదిషు (పత్యుః నః)

పూర్వవికల్పాపవాదః। సమానస్య సభావోఽపి నిపాత్యతే। సమానః పతిర్యస్యాస్సా సపత్నీ। ఏకపత్నీ। వీరపత్నీ॥

---

* సమాన, ఏక, వీర, పిణ్డ, శ్వ, (భ్రాతృ, భద్ర), పుత్ర, దాసాచ్ఛన్దసి, ఇతిసమానాదిః

495. సమాన, ఏక. మొదలగుశబ్దములు పూర్వావయవములుగాగల పతిశబ్దమునకు (సమాసమున) నకారాదేశము నిత్యముగ నగును. పూర్వసూత్రముచే విధింపబడు వికల్పమునకిది యపవాదము. ఉదా— సపత్నీ (సమానః పతిర్యస్యాః) ఏకపత్నీ, వీరపత్నీ, మొదలగునవి యుని ష్టే సాధువులగును. సమానశబ్దమునకు సకారాదేశముగూడ సపత్న్యాదిషు అనునిపాతనమువలన సిద్ధమగును.

వివః— సూత్రమున 'సపత్న్యాదిషు' అనిచెప్పక "సపత్న్యాదిషు" అని జీబ్నకారములతో సహితమగుచుచ్చారణమునుచేయుటచే రూఢిశక్తివలన సమానమగుభర్త గల యాఁడుదానిని (సవతి) బోధించునపుడే యీశబ్దము సాధువగునని తెలియదగును. ఒకేప్రభువుగల దాసిగాని, భూమిగాని, యర్థమగునపుడు, జీబ్నకారాదేశములు ప్రవర్తించవు గాన సపతిః అనియేయగును.

* 496. పూతక్రతోరై చ. 4-1-36. పూతక్రతోః। ఐ, చ (జీప్)

ఇయం త్రిసూత్రీ పుంయోగ ఏవేష్యతే।
పూతక్రతోః స్త్రీ పూతక్రతాయీ। "యయా తు
క్రతవః పూతాః స్యాత్పూతక్రతురేవ సా"॥

496. పూతక్రతుశబ్దమునకు జీప్ప్రత్యయము వచ్చును, దీనితో గలసి పూతక్రతుశబ్దమునను కారమునకు ఐకారమాదేశమునగును. ఈ సూత్రముతో గలపి వరుసగమూడుసూత్రములును పుంవాచకశబ్దము పురుషసంబంధమువలన స్త్రీని బోధించునపుడే (పుంయోగమున) ప్రవర్తించును. ఇట్లు చెప్పుటలో శిష్టులవ్యాఖ్యానమే శరణము. ఉదా= పూతక్రతాయీ (పూతక్రతోః స్త్రీ) పూతక్రతువగు పురుషునికి సంబంధించిన స్త్రీ (జాయా సుతా వా) అని యర్థము. పూతక్రతు+ఈ. ఐకారాదేశము, దీనికాయాదేశము. "పూతాః క్రతవః యయా సా" (ఎవతెచే స్వయముగ క్రతువులు పవిత్రముచేయబడినవో యామె).

అనువిగ్రహముగల పూతక్రతుశబ్దమువిషయమున పురుషసంబన్ధము లేకుండుటచేనీసూత్రము ప్రవర్తించనందున "పూతక్రతుః" అనియగుట ఈసూత్రము పుంయోగమునందే ప్రవర్తించుననుటకు ఫలమగును. "యయా తు...సా" అనునీవచనము పైయర్థమును స్పష్టపరచును.

* 497. వృషాకప్యగ్నికుసితకుసిదానాముదాత్తః. 4-1-37.
వృషాకప్యగ్నికుసితకుసిదానామ్। ఉదాత్తః। (ఐ।జీప్)
ఏషాముదాత్త ఐ ఆదేశస్స్యాత్ జీప్ చ।
వృషాకపేః స్త్రీ వృషాకపాయీ। హరవిష్ణూ వృషాకపీ ఇత్యమరః। వృషాకపాయీ శ్రీగౌర్యోరితి చ। అగ్నాయీ। కుసితాయీ। కుసిదాయీ। కుసిదశబ్దో హ్రస్వమధ్యో న తు దీర్ఘమధ్యః॥

497. వృషాకపి, అగ్ని, కుసిత, కుసిద, వీనికంటె జీప్ప్రత్యయము, వీనియొక్క అన్త్యమునకుదాత్తస్వరకమగునైకారాదేశమును వచ్చును. ఉదా= వృషాకపాయీ. (వృషాకపేః స్త్రీ). "హరవిష్ణూ వృషాకపీ" అనియును "వృషాకపాయీ శ్రీగౌర్యోః" అనియునమరకోశము. ఇది వృషాకపిశబ్దము హరిహరబోధకమనియు, వృషాకపాయీశబ్దము తత్పత్నులగు లక్ష్మీపార్వతులను బోధించుననియును గ్రహింపదగును. అగ్నాయీ. (అగ్నేః స్త్రీ). ఇట్లే కుసితాయీ. కుసిదాయీ. సూత్రమున కుసిదశబ్దము హ్రస్వేకారముమధ్యమునగలది గ్రహింపబడును గాని దీర్ఘేకారముమధ్యమునగల కుసీదశబ్దము గ్రహింపబడదని గ్రహించునది.

* 498. మనోరౌ వా. 4-1-38. మనోః। ఔ। వా. (ఉదాత్తః। ఐ। జీప్).
మనుశబ్దస్యౌకారాదేశస్స్యాదుదాత్తైకారశ్చ వా, తాభ్యాం సన్నియోగశిష్టో జీప్ చ। మనోః స్త్రీ। మనావీ। మనాయీ। మనుః॥

498. మనుశబ్దమునకు, ఔకారాదేశము, ఉదాత్తస్వరకమగు నైకారాదేశమును వికల్పముగనగును, వీనితోఁగలసి జీపుగూడనగును. ఉదా= మనావీ. (ఔకారాదేశము వచ్చునపుడు) మనాయీ. (ఐకారాదేశమువచ్చునపుడు). ఈయాదేశములతోఁ గలపి విహితమగు జీప్ ప్రత్యయమాదేశములురానపుడు ప్రవర్తించదు. ఆదేశములు వికల్పముగవిధింపబడినందుననాదేశములు జీపును లేనట్టిరూపముగూడ స్త్రీలిఙ్గమందు సాధువగును. మనుః, మొత్తము మూడురూపములగును.

వివ:— ఈసూత్రవివరణమున "ఔకారాదేశః, ఉదాత్తైకారాదేశశ్చ" అని చెప్పబడెను. ఇచట "ఉదాత్తైకారాదేశః" అనుసమాస నిర్దేశముచే నైకారముతోఁ సంబన్ధముగలనుదాత్తపదమే యీసూత్రములోనికనువృత్తమగుననియు నుదాత్తమున కౌకారముతోఁసంబన్ధము లేదనియును తెలసికోనదగును. ఔకారముతోఁగూడ నుదాత్తశబ్దము సంబంధించుననను ప్రాచీనులాశయము పేక్ష్యమని గ్రహించునది.

* 499. వర్ణాదనుదాత్తాత్తోఁపధాత్తో నః. 4-1-39. వర్ణాత్। అనుదాత్తాత్। తోఁపధాత్। తః। నః। (జీప్)

వర్ణవాచీ యోఽనుదాత్తాన్తస్తోపధస్తదన్తాదనుపసర్జనాత్ప్రాతిపదికాద్వా జీప్ స్యాత్, తకారస్య నకారాదేశశ్చ। ఏనీ। ఏతా। రోహిణీ। రోహితా।వర్ణానాం తణతినితాన్తానామితి ఫిట్సూత్రేణాద్యుదాత్తః। త్రేణ్యా చ శలత్యేతి గృహ్యసూత్రమ్। త్రీణ్యేతాని యస్యా ఇతి బహువ్రీహిః। అనుదాత్తాత్కిమ్। శ్వేతా। ఘృతాదీనాం చేత్యన్తోదాత్తోఽయమ్। అత ఇత్యేవ। శితిః స్త్రీ। (1వా) పిశఙ్గాదుపసంఖ్యానమ్। పిశఙ్గీ। పిశఙ్గా। (2వా) అసితపలితయోర్న। అసితా। పలితా। (3వా) ఛందసి క్నమేకే। అసిక్నీ। పలిక్నీ। అవదాతశబ్దస్తు న వర్ణవాచీ। కిం తు విశుద్ధవాచీ। తేన అవదాతా ఇత్యేవ॥

499. అనుదాత్తాన్తము తకారోపధమునగు, వర్ణవాచకమన్తమందుగలదియుననుపసర్జనమునగు ప్రాతిపదికముకంటె జీప్పు వికల్పముగనగును, తకారమునకు నకారాదేశమును వచ్చును. ఉదా= ఏనీ, ఏతా. రోహిణీ, రోహితా. ఏతరోహితశబ్దములు క్రమముగచిత్రవర్ణ రక్తవర్ణవాచకములు. "వర్ణానాం తణతినితాన్తానామ్" ఇది ఫిట్సూత్రము. త, ణ, తి, ని, త్, ఇవి అన్తమందుగల వర్ణవాచకములాద్యుదాత్తములగునని యీసూత్రమునకర్థము. ఫిట్, అనుపదమునకు ప్రాతిపదికమని యర్థము. ఏతః, శోణః, శితిః, పృశ్నిః, పృషత్, క్రమముగ నివి యీసూత్రమునకుదాహరణములు. ఈసూత్రముచే ఏతరోహితశబ్దములాద్యుదాత్తములగుటవలనను, ఒకపదమందొకవర్ణముదాత్తమగునపుడాపదములోని మిగిలినవర్ణములన్నియు ననుదాత్తములగునని, "అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్" సూ. చే, బోధితమగుటవలనను, యీరెండుపదములయన్త్యవర్ణమనుదాత్తమగును. జీప్నకారాదేశములు ప్రవర్తించునపుడు ఏనీ. రోహిణీ. తదభావపక్షమందు ఏతా. రోహితా. (టాబన్తములు) "త్ర్యేణ్యా చ శలల్యా" అనునది గృహ్యసూత్రము. "త్రీణ్యేతాని యస్యాః" అని బహువ్రీహి. ఇచట ఏతశబ్దముపసర్జనమైనను, తదన్తము (త్ర్యేత) అనుపసర్జనమగుటచే జీప్నకారాదేశములు వచ్చును. శ్వేతశబ్దము "ఘృతాదీనాం చ" సూ. చే, నన్తోదాత్తము. ఇచట జీబ్నకారములు ప్రవర్తింపకుండుటకై వర్ణవాచకమునకు 'అనుదాత్తాత్' అనువిశేషణమావశ్యకము. "శితిః" (స్త్రీ) ఇది యనుదాత్తాన్తమగు వర్ణవాచకమని చూపబడెను. ఇచట జీప్నకారములను వారించుటకు అతః అనుదానిననువృత్తి జేసి వర్ణవాచకమకారాన్తము గావలయునని చెప్పవలయును. (1వా) పిశఙ్గశబ్దమునకు జీప్పు వికల్పముగ చెప్పవలయును. ఉదా= పిశఙ్గీ. పిశఙ్గా. "లఘావన్తే ద్వయోశ్చ బహ్వషో గురుః" ఇది ఫిట్సూత్రము. ఒకటిగాని రెండుగాని లఘువులు పరమగునపుడు అనేకములగుయచ్చులుగల ప్రాతిపదికముయొక్క గురువుదాత్తమగునని, యర్థము. సూత్రమున అష్, అనుదానికి అచ్చని యర్థము. ఈసూత్రముచే పిశఙ్గశబ్దము మధ్యోదాత్తమగుటచే

నన్తానుదాత్తమగును. కావున "అన్యతోజీష్" (500) అనునుత్తరసూత్రముచే ప్రాప్తమగు జీషును బాధించుటకీజీపు విధింపబడెను. స్వరమున విశేషముండును గానిజీపుచేసినను జీషుచేసినను రూపములొకరీతినే యుండునని తెలియునది. (2వా) అసితపలితశబ్దములకు జీబ్నకారాదేశములు రావు. అసితా. పలితా. (3వా) అసితపలితశబ్దములకు ఛందస్సునందు క్నమ్అనునాదేశము జీపుతోకలిపి వచ్చునని గొందరిచ్ఛయించుచున్నారు. "వర్ణాదనుదాత్తాత్" సూ. చే, తకారమునకు నకారము ప్రాప్తమగుచుండ దీనికి బాధకముగనీక్నమాదేశము విధింపబడుటచేనిదియును తకారస్థానమందే ప్రవర్తించును. అసిక్నీ. పలిక్నీ. అవదాతశబ్దము ప్రతివర్ణముననుండు స్వచ్ఛతను బోధించును గానియేదైనప్రత్యేకవర్ణమును (రంగును). బోధించదు. కావున దీనికి జీబ్నకారాదేశములు రావు. అందుచే 'అవదాతా' అనియే యగును. "అవదాతస్సితో గౌరః" అనునమరమున విశుద్ధత్వసాధర్మ్యమునుబట్టి వర్ణవాచకముగ చెప్పబడినదని గ్రహించునది.

వివ:— "త్రైణ్యా శలల్యా" అని గృహ్యసూత్రము. గృహ్యసూత్రవ్యాఖ్యాతయగు నారాయణభట్టు త్రైణీపదము బహువ్రీహి, యనియు, "వర్ణాదనుదాత్తాత్ ..." సూ. చే, జీబ్నకారాదేశములు వచ్చుననియును చెప్పుటవలన, అనుపసర్జనాధికారము మిగిలినసూత్రములందు గృహ్యమాణవిశేషణమైననీసూత్రమునమాత్రము తదన్తవిశేషణమనియఙ్గీకరింపవలయునని ప్రాచీనాశయము. భాష్యరీతిననుసరించి మిగిలినసూత్రములందనుపసర్జనాధికారము గృహ్యమాణవిశేషణమగుటవలననీసూత్రమునగూడ గృహ్యమాణవిశేషణమనుటయే న్యాయ్యము. త్రైణీశబ్దము బహువ్రీహియనినచో నేతశబ్దముపసర్జనమగుటచే జీబ్నకారాదేశములప్రాప్తములయ్యెడిని. కావున "త్రిషు (స్థానేషు) ఏనీ" అని తత్పురుషమును చెప్పిన త్రైణీ, అనుప్రయోగము సాధువగునని నవీనులయభిప్రాయము.

ఛందసి క్నమే కే, అనువార్తికమున 'ఏకే' అనునది 'ఛందసి' అనుదానితో నన్వయించును. ఛందస్సున గొందరు క్నమాదేశమును చెప్పిరనునర్థము లబ్ధమగును. ఇట్లు చెప్పుటచే లోకమునగూడ క్నమాదేశము సిద్ధమగునని ఫలితమగును. కావున "గతో గణస్తూర్ణమసిక్నికానామ్" మొదలగు లౌకికప్రయోగములు సాధువులగును. క్నమాదేశము లోకమున ప్రవర్తించదనియును ఛన్దస్సునందుమాత్రము వికల్పముగ ప్రవర్తించుననియు నిష్టమైనచో భాష్యమున 'వా' పదమునే చెప్పియుండును.

* 500. అన్యతో ఙీష్. **4-1-40.** అన్యతః। ఙీష్. (వర్ణాత్। అనుదాత్తాత్).

తోపధభిన్నాద్వర్ణవాచినోఽనుదాత్తాన్తాత్ప్రాతిపదికాత్ స్త్రియాం ఙీష్ స్యాత్। కల్మాషీ। సారఙ్గీ। లఘావన్తే ద్వయోశ్చ బహ్వషో గురురితి మధ్యోదాత్తావేతౌ। అనుదాత్తాన్తాత్కిమ్। కృష్ణా। కపిలా॥

500. పూర్వసూత్రోక్తమగు తోపధాత్తనుదానియొక్క సాన్నిధ్యమువలనను వ్యాఖ్యానమువలనను అన్యతః, అనుదానికి "తోపధభిన్నాత్" అని యర్థము. అనుదాత్తాన్తము తకారోపధముగానట్టియు నగు వర్ణవాచకముకంటె ఙీషు వచ్చును. ఉదా= కల్మాషీ, సారఙ్గీ. కల్మాషసారఙ్గశబ్దములు "లఘావన్తేద్వయోశ్చ" అనుఫిట్సూత్రముచే మధ్యోదాత్తములగుటవలన నన్తానుదాత్తములగును. ఫిట్సూత్రార్థము పూర్వసూత్రమున వ్రాయబడెను. అన్తోదాత్తములగు కృష్ణకపిలశబ్దములకు ఙీషును వారించుటకై అనుదాత్తాన్తము గావలయునని చెప్పబడినది.

* 501. షిద్గౌ*రాదిభ్యశ్చ. 4-1-41. షిద్గౌరాదిభ్యః। చ. (ఙీష్)

షిద్భ్యో గౌరాదిభ్యశ్చ స్త్రియాం ఙీష్స్యాత్। నర్తకీ గౌరీ। వా॥ ఆమనడుహః స్త్రియాం వా। అనడుహీ। అనడ్వాహీ। (గ. సూ) పిప్పల్యాదయశ్చ। ఆకృతిగణోఽయమ్॥

501. షిత్పదమునకు ఇత్సంజ్ఞకష కారముగల ప్రాతిపదికములని యర్థము. (షః ఇత్ యేషామ్). ఇత్సంజ్ఞకమగు ష కారముగల ప్రాతిపదికములకంటెను, గౌరాదిగణమున పఠింపబడిన ప్రాతిపదికములకంటెను, ఙీషు వచ్చును. నర్తకీ, గౌరీ, అనునవి క్రమముగనుదాహరణములు. నృతధాతువునకు ష్వున్ప్రత్యయమును చేసిన నర్తక, అనియగును. ఇచట ప్రత్యయమందు షిత్త్వముచరితార్థమై తదన్తమగు ప్రాతిపదికమునకు ఙీషును సంపాదించును. గౌరీ, అనునది వర్ణవాచకమైనన్తో

*గౌర, మత్స్య, మనుష్య, శృఙ్గ, పిఙ్గల, హయ, గవయ, ముకయ, ఋష్య, పుట, తూణ, ద్రుణ, ద్రోణ, హరిణ, కాకణ, పటర, ఉణక, ఆమలక, కువల, బిమ్బ, బదర, కర్కర, తర్కార, శర్కార, పుష్కర, శిఖణ్డ, సదల, శష్కణ్డ, సనన్ద, సుషమ, సుషవ, అలిన్ద, గడుల, పాణ్డశ, ఆఢక, ఆనన్ద, ఆశ్వత్థ, సృపాట, ఆపచ్చిక, శష్కుల, సూర్మ, శూర్ప, సూచి, యూష, యూథ, సూప, భూప, మేథ, వల్లక, ధాతక, సల్లక, మాలక, మాలత, సాల్వక, వేతస, బృస, అతస, ఉభయ, భృఙ్గ, మహ, మఠ, ఛేద, పేశ, మేద, శ్వన్, తక్షన్, అనడుహీ, అనడ్వాహీ, ఏషణః, కరేణ, దేహ, దేహల కాకాదన, గవాదన, తేజన, రజన, లవణ, ఔడ్గాహమాని, గౌతమ, పారక, అయఃస్థూణ, భౌరిక, భౌలికి, భౌలిఙ్గి, యాన, మేధ, ఆలిమ్బి, ఆలజి, ఆలబ్ధి, ఆలక్షి, కేవాల, ఆపక, ఆరట, నట, టోట, నోట, మూలాట, శాతన, పోతన, పాతన, పాటన, ఆస్తరణ, అధికరణ, అధికార, ఆగ్రహాయణ, ప్రత్యవరోహిన్, సేచన, సుమఙ్గలాత్సంజ్ఞాయామ్, అణ్డర, సున్దర, మణ్డల, మన్థర, మణ్డల, పట, పిణ్డ, పిటక, షణ్డ, ఊర్ద, గుర్ద, శమ, సూద, అర్ద, హృద, పాణ్డ, భాణ్డ, లోహాణ్డ, కదర, కల, తరుణ, తలున, కల్మాష, బృహత్, మహత్, సోమ, సౌధర్మ, రోహిణీరేవతీనక్షత్రే), వికల, నిష్కల, పుష్కల, కటాచ్ఛ్రోణివచనే, పిప్పల్యాదయశ్చ, పిప్పలీ, హరీతకీ, కోశాతకీ, శమీ, వరీ, శరీ, పృథివీ, క్రోష్ట్రీ, మాతామహీ, పితామహీ, ఇతిగౌరాదిః॥

దాత్తమగుటవలన పూర్వసూత్రముచే జీషు అప్రాప్తమగుచుండనీగణమున పఠింపబడెను. "ఉమాకాత్యాయనీగౌరీ" అనుకోశముువలన గౌర శబ్దము సంజ్ఞావాచకమనియును చెప్పదగును. అర్థద్వయమందును గౌర శబ్దమునకీసూత్రముచేతనే జీషు అగునని తెలియదగును. "ఆమనడుహో వా" గౌరాదిజీషుతోగలపి అనడుహ్శబ్దమునకు స్త్రీలిఙ్గమున ఆమాగమము వికల్పముగనగును. అనడుహీ, అనడ్వాహీ, అనురూపద్వయమగును. (1౫, సూ.) పిప్పల్యాదిగణము గౌరాద్యన్తర్గణము. గౌరాదిగణమాకృతిగణము. కావున గౌరాదిసదృశములగు మఱికొన్నిటినిందు చేర్పవచ్చును.

* 502. సూర్యతిష్యాగస్త్యమత్స్యానాం య ఉపధాయాః. 6-4-149. సూర్యతిష్యాగస్త్యమత్స్యానామ్, యః। ఉపధాయాః। (లోపః)

అఙ్గస్యోపధాయా యస్య లోపః స్యాత్సుచేద్యః సూర్యాద్యవయవః। (1 వా) మత్స్యస్య ఙ్యామ్. (2 వా) సూర్యాగస్త్యయోశ్ఛే చ ఙ్యాం చ. (3 వా) తిష్యపుష్యయోర్నక్షత్రాణి యలోప ఇతి వాచ్యమ్. మత్సీ. మాతరి పిచ్చేతిషిత్త్వాదేవ సిద్ధే గౌరాదిషు మాతామహీశబ్దపాఠాదనిత్యః షితాం జీష్. దంష్ట్రా॥

502. అఙ్గమునకుపధయును సూర్య, తిష్య, అగస్త్య, మత్స్య, వీనికవయవమునగు యకారమునకు లోపమగును. సూర్యాదులయొక్క యకారమునకు లోపమును నిర్ణయించు వార్త్తికములు చూపబడుచున్నవి. (1 వా) "మత్స్యశబ్దమునకు జీప్పరమగునప్పుడే యకారలోపము." ఉదా=మత్సీ, (2 వా) సూర్యాగస్త్యశబ్దముల యకారమునకు ఛ ప్రత్యయముగాని జీషుగాని పరమగునపుడే లోపమగును. ఉదా= సూరీయః, సూరీ, అగస్తీయః, అగస్తీ, (3 వా) "తిష్యపుష్యశబ్దముల యకారమునకు నక్షత్రవాచకముకంటె విధింపబడిన అణ్ప్రత్యయము పరమగునపుడే లోపమగును. ఉదా=తైషః, పౌషః, (తిష్యేణ, పుష్యే

ణ యుక్తః కాలః) పుష్యశబ్దావయవ యకారమునకు సూత్రముచేఁ బ్రాప్తమగులోపము నీవార్తికముచే విధింపుచున్నాఁడని గ్రహింపవలయును. మత్సీ. మత్స్యశబ్దమునకు గౌరాదిజీషు. యలోపము. ఈశబ్దము జాతివాచకమైనను యోపధమగుటచే జాతిలక్షణజీషు అప్రాప్తమగుచుండ నీగణమున పఠింపబడెను.

షిత్త్వనిమిత్తకమగు జీషు యనిత్యము గావున దంష్ట్రా అనుచోట జీషు నివృత్తమగును. దశ్యతే అనయా అనువిగ్రహమున దశ ధాతువుకంటె ష్ట్రన్ప్రత్యయమువలన దంష్ట్రఅనునది షిత్తగును. గౌరాదిగణమున మాతామహీశబ్దపాఠమీయనిత్యత్వమున జ్ఞాపకము. ఎట్లనః—"పితృవ్యమాతుల" (4-2-36) అనుసూత్రమున "మాతరి షిచ్చ" అనువచనము పఠింపబడెను. దీనిచే మాతుర్మాతా, అనువిగ్రహమున "మాతామహీ" అనుచోటున "షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ" సూ. చే, జీషు వచ్చుటకై షిత్త్వమతిదేశింపబడెను. ఇట్లు మాతామహశబ్దము షిత్త్వమగుటవలననే జీషు సిద్ధమగుచుండ జీషు కొఱకు గౌరాదిగణమున మాతామహీశబ్దపాఠము వ్యర్థమై షిత్త్వప్రయుక్తమగు జీషు అనిత్యమనుటలో జ్ఞాపకమగును.

* 503. జానపదకుణ్డగోణస్థలభాజనాగకాలనీలకుశకాముకకబరాద్వృత్త్యమత్రావపనాకృత్రిమా శ్రాణాస్థౌల్యవర్ణాఽనాచ్ఛాదనాయో వికారమైథునేచ్ఛాకేశవేశేషు 4-1-42. జానపదకుణ్డ...కబరాత్। వృత్త్యమత్రా... కేశవేశేషు। (జీష్.)

ఏభ్య ఏకాదశభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యః, క్రమాద్వృత్త్యాదిష్వర్థేషు జీష్ స్యాత్. జానపదీ వృత్తిశ్చేత్। అన్యా తు జానపదీ। ఉత్సాదిత్వాదఞన్తత్వే టిడ్ఢేతిజీప్యాద్యుదాత్తః। కుణ్డీ అమంత్రం చేత్। కుణ్డాన్యా। కుడి దాహే। గురోశ్చ హల ఇతి అప్రత్యయః। యస్తు "అమృతే జారజః కుణ్డః" ఇతిమనుష్య

జాతివచనస్తతో జాతిలక్షణో జీష్ భవత్యేవ। అమ త్రే హి స్త్రీవిషయత్వాదప్రాప్తో జీష్ విధీయతే। న తు నియమ్యతే । గోణీ ఆవపనం చేత్ । గోణాఽన్యా। స్థలీ అకృత్రిమా చేత్। స్థలాఽన్యా। భాజీ శ్రాణా చేత్। భాజాఽన్యా। నాగీ స్థూలా చేత్। నాగాఽన్యా। గజవాచీ నాగశబ్దః స్థౌల్యగుణయోగాదన్యత్ర ప్రయుక్తః ఉదాహరణమ్। సర్పవాచీ తు దైర్ఘ్యగుణయోగాదన్యత్ర ప్రయుక్తః ప్రత్యుదాహరణమ్। కాలీ వర్ణశ్చేత్। కాలాన్యా। నీలీ అనాచ్ఛాదనం చేత్। నీలాఽన్యా। నీల్యా రక్తా శాటీత్యర్థః। నీల్యా అన్వక్తవ్య ఇత్యన్। అనాచ్ఛాదనేపి న సర్వత్ర కిం తు॥ (1వా) నీలాదోషధౌ। నీలీ। (2వా) ప్రాణిని చ। నీలీ గౌః। (3వా) సంజ్ఞాయాం వా। నీలీ। నీలా। కుశీ అయోవికారశ్చేత్। కుశాఽన్యా। కాముకీ మైథునేచ్ఛా చేత్। కాముకాఽన్యా। కబరీ కేశానాం సన్నివేశశ్చేత్। కబరాఽన్యా। చిత్రేత్యర్థః॥

503. "జానపదకుణ్డ......కబరాత్" అనునది జానపదశబ్దము మొదలుపదునొకండుశబ్దములకు సమాహారద్వంద్వము. వృత్త్యమత్ర ...కేశవేశేషు. ఇది వృత్త్యాదులగుపదునొకండుశబ్దములకు నితరేతరాశ్రయద్వంద్వము. (1) జానపద, (2) కుణ్డ, (3) గోణ, (4) స్థల, (5) భాజ, (6) నాగ, (7) కాల, (8) నీల, (9) కుశ, (10) కాముక, (11) కబర, యీప్రాతిపదికములకంటె వరుసగ (1) వృత్తి, (2) అమత్రము, (3) ఆవపనము, (4) అకృత్రిమము, (5) శ్రాణము, (6) స్థౌల్యము, (7) వర్ణము, (8) అనాచ్ఛాదనము, (9) అయోవికారము, (10) మైథునేచ్ఛ, (11) కేశవేశము, ఈయర్థములందు జీషు వచ్చును. (1) జానపదీ, (జనపదే భవా) జనపదమన దేశము. జనపదమందగు

త్తి, అనియర్థము. వృత్తియన స్థిరమగు జీవనోపాయము. వృత్తి కంటెభిన్నమగు 'జనపదభవమనునర్థమందును, 'జానపదీ' అనియే యగును. ఎట్లన:— జనపదేభవా, అనునర్థమున, జనపదశబ్దమునకు "ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్" (4-1-86) సూ. చే, అఞ్ ప్రత్యయము. "టిడ్ఢాణఞ్" (473) సూ. చే, జీపు వచ్చును. ఇది యాద్యుదాత్తము. వృత్త్యర్థకజానపదీశబ్దమన్తోదాత్తమగును. (2) కుణ్డీ, కమండలురూపమగు పాత్రము. ఇతరార్థమున (దహింపచేయునది) కుండా అనియగును. కుడి (దాహే) ధాతువునకు "గురోశ్చహలః" (3-3-103) సూ. చే, అకారప్రత్యయము. కుణ్డశబ్దముకంటె టాప్ ప్రత్యయము ప్రవర్తించిన కుణ్డా, అనియగును. భర్త్రబతికియుండగా, జారునివలన బుట్టినవానిని కుణ్డశబ్దము బోధించునని యమరమున చెప్పబడెను. (అమృతే జారజః కుణ్డః) మనుష్యజాతివాచకమగునీకుణ్డశబ్దమునకు "జాతేరస్త్రీవిషయా" (521) సూ. చే, జీషు సిద్ధమగును. కుణ్డీ, అనియగును కమండలుబోధకమగు కుణ్డశబ్దము "కుణ్డీకమండలౌ జారాత్పతివత్నీసుతే పుమాన్" అను మేదినీకోశమువలన నిత్యస్త్రీలిఙ్గమని బోధింపబడుటచే "జాతేరస్త్రీ" సూ. చే, జీషు అప్రాప్తమగుచుండనీసూత్రముచే జీషు విధింపబడెను. అంతియకాని, కుండశబ్దమునకు కమండలురూపార్థమునందే జీషు వచ్చును గానిమిగిలినయర్థములందు జీషురాదని "జాతేరస్త్రీ" సూ. చే, ప్రాప్తమగు జీషు యీసూత్రముచే నియమింపబడునని జెప్పవలనుపడదు. కావున జారునివలన పుట్టినదనునర్థమున కుండశబ్దముకంటె "జాతేరస్త్రీ" సూచే, జీషు వచ్చునుగాన కుణ్డీ, అనియగునని భావము. (3) గోణీ (ఆవపనము) "ఓప్యతే నిక్షిప్యతే ధాన్యాదికం యస్మిన్" అనువ్యుత్పత్తిచే నావపనశబ్దము ధాన్యమునుంచుకొనుట కాధారమగుగోనిసంచి మొదలగువానిని బోధించును. గోణా. ఇదియొకస్త్రీకిపేరు. (4) స్థలీ (పురుషునిచే దున్నబడని భూమి). స్థలా (పురుషునిచేదున్నబడినభూమి). (5) భాజీ. (పక్వమైనది) భాజా (అపక్వమైనది) (6) నాగీ. (స్థూలమైన యాడుది). నాగా. (పొడవైన యాడుది) గజవాచకమగు నాగశబ్దము స్థౌల్యగుణసంబంధమువలన స్త్రీబోధకముగ ప్రయోగింపబడున

పుడీసూత్రమునకుదాహరణమగును. సర్పవాచకమగు నాగశబ్దము, దైర్ఘ్యగుణసంబంధమువలన స్త్రీరూపార్థమందు ప్రయుక్తమైనపుడు, సూత్రమునకు ప్రత్యుదాహరణమగును. ఉదాహరణప్రత్యుదాహరణములగు నాగశబ్దములు రెండును గౌణములేయనియును విధానసామర్థ్యముచే వీనికంటె జీషు ప్రవర్తించుననియును తెలియునది. (7) కాలీ. (నల్లనిరంగుగల యాడుది) సూత్రమున వర్ణశబ్దము అర్శఆద్యజన్తము. (వర్ణోఽస్యాస్తీతివర్ణః) వర్ణముగలది. ఇట్లు వ్యాఖ్యానముచేయనిచో "గుణే శుక్లాదయః పుంసి" అనుకోశమువలన శుక్లాదులు గుణవాచకములగునపుడు, పుంలిఙ్గములనుటచేనిది యసఙ్గతముగావలసివచ్చును. కాలా (క్రౌర్యగుణయుక్తమైన యాడుది). (8) నీలీ. (వస్త్రముకంటె భిన్నమైనఓషధిమొదలగునది). నీలా. (ఓషధిచే రంగువేయబడిన వస్త్రము). "నీల్యా రక్తా" అనునర్థమున "నీల్యా అన్ వక్తవ్యః" అను వార్త్తికముచేనోషధివిశేషవాచకమగు నీలీశబ్దముకంటె అన్ప్రత్యయము విధింపబడెను. అన్నన్తనీలశబ్దముకంటె టాప్ప్రత్యయముచే నీలా. అనిసిద్ధమగును. "అనాచ్ఛాదనే" అనియనుటవలన వస్త్రభిన్నములగునర్థములన్నిటియందు నీలశబ్దమునకు జీపు ప్రసక్తమగుచుండ నేయేయర్థములందు జీషు రావలయునో యాయర్థములను చూపుచున్నాడు. (వా) నీలాదోషధౌ. (వా) ప్రాణిని చ. (వా) సంజ్ఞాయాం వా. జీషధి, ప్రాణి, అర్థమగునపుడు, నిత్యముగను, సంజ్ఞావాచకమగునపుడు వికల్పముగను నీలశబ్దముకంటె జీషు వచ్చును. నీలీ. నీలా. (సంజ్ఞావాచకము). (9) కుశీ. ఇనుముతో చేయబడినవస్తువు. (కరుకోల, లేకనక్కు). కుశా. మేడికఱ్ఱతో చేయబడు కొయ్యలు కుశాశబ్దార్థమని ఛందోగులు వ్యవహరింతురు. (10) కాముకీ, మైథునేచ్ఛగలది. సూత్రమున మైథునేచ్ఛాశబ్దమర్శఆద్యజన్తము. కాముకా. మైథునముకంటె నితరములగు ధనాదులనపేక్షించునది. (11) కబరీ. (కేశముల సన్నివేశవిశేషము) కబరా. చిత్రవర్ణముగలది.

* 504. శోణాత్ప్రాచామ్. 4-1-43. శోణాత్। ప్రాచామ్।
(జీష్)

శోణీ। శోణా॥

504. ప్రాగ్దేశస్థులమతమందు శోణశబ్దముకంటె జీష్ వచ్చును. "శోణః కోకనదచ్ఛవిః" అనునమరకోశమువలన శోణశబ్దము వర్ణవాచకము. "వర్ణానాం తణతి" అను ఫిట్ సూత్రముచేనిదియాద్యుదాత్తమగుటచేనను దాత్తాన్తమైనది. కావున "అన్యతో జీష్" (500) సూ. చే, జీషు సిద్ధమగుచుండనీసూత్రము వికల్పార్థము. ప్రాగ్దేశస్థులమతమందు, శోణీ అనియునన్యమతమున, శోణా, అనియునగును.

✻ 505. వోతో గుణవచనాత్. 4-1-44. వా। ఉతః। గుణవచనాత్ (జీష్)

ఉదన్తాద్గుణవాచినో వా జీష్ స్యాత్। మృద్వీ। మృదుః। ఉతః కిమ్। శుచిః। గుణేతి కిమ్। ఆఖుః। (వా) ఖరుసంయోగోపధాన్న। ఖరుః పతింవరా కన్యా। పాణ్డుః॥

505. హ్రస్వోకారమన్తమందుగల గుణవచనముకంటె వికల్పముగ జీష్ప్రత్యయమగును. ఉదా=మృద్వీ. మృదుః. "శుచిః" ఇచట జీషును వారించుటకై 'ఉతః' అనువిశేషణము. ఆఖు. (ఎలుక) ఇది జాతివాచకము. దీనికంటె జీషును వారించుటకు "గుణవచనాత్" అనునది యావశ్యకము. (వా) ఖరుశబ్దమునకు, సంయోగముపధగాగల గుణవచనమునకును, జీషు రాదు. ఖరుః. పతిని పొందుటకై యుత్కంఠతో గూడిన కన్య. ఖరుశబ్దముత్కంఠారూపమగు గుణమును బోధించునదగుటచేనీ సూత్రముచే జీషు ప్రసక్తమగుచున్నది. పాణ్డుః. ఇది సంయోగోపధకుదాహరణము.

వివ:—సమాసము, కృదన్తము, తద్ధితాన్తము, సర్వనామములు, జాతివాచకములు, సంఖ్యావాచకములు, సంజ్ఞావాచకములు వీనికంటెనితరమగు శబ్దమిచటిగుణవచనశబ్దముచే గ్రహింపబడును. గుణవచనమ్ అనునన్వర్థసంజ్ఞచే గుణోపసర్జనగుణివాచకములే గ్రహింపబడును

గాని సూపాదులు గ్రహింపబడవు. ఈయర్థము "ఆకడారా దేకాసంజ్ఞా" అనుసూత్రముయొక్క భాష్యమందు చెప్పబడెను.

* 506. బహ్వాదిభ్యశ్చ. 4-1-45. బహ్వాదిభ్యః। చ। (వా। ఙీష్) ఏభ్యో వా ఙీష్ స్యాత్। బహ్వీ। బహుః। కృదికారాదక్తినః। రాత్రిః। రాత్రీ। సర్వతోఽక్తిన్నర్థాదిత్యేకే। శకటిః। శకటీ। అక్తిన్నర్థాత్కిమ్। అజననిః। క్తిన్నన్తత్వాదప్రాప్తే విధ్యర్థం పద్ధతి శబ్దో గణే పఠ్యతే। హిమకాషిహతిషు చేతి పద్భావః। పద్ధతిః। పద్ధతీ.

506. బహ్వాదిగణపఠితములగు ప్రాతిపదికములకంటె వికల్పముగ ఙీషు అగును. ఉదా—బహ్వీ, బహుః. "కృదికారాదక్తినః" సర్వతోఽక్తిన్నర్థాదిత్యేకే" ఈ రెండును గణసూత్రములు (1) క్తిన్ప్రత్యయాన్తముకంటె భిన్నమై కృత్ప్రత్యయసంబంధియగు ఇకారమన్తమందుగల ప్రాతిపదికముకంటె ఙీషు వచ్చును. ఉదా—రాత్రిః రాత్రీ. (2) క్తిన్ప్రత్యయముయొక్క అర్థమున విధింపబడు ప్రత్యయములన్తమందుగలవానిని విడిచి, కృదికారముగాని తద్భిన్నమగు నికారముగాని యన్తమందుగల ప్రాతిపదికముకంటె ఙీషు వచ్చునని కొందఱివైయాకరణులయాశయము. శకటిః. శకటీ. ఇది ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగము లేనిది. (అవ్యుత్పన్నము.) కాన కృదన్తము గాదు. 'అజననిః' "యాం క్తిన్" (3-3-94) అనునధికారమున "ఆక్రోశే నఞ్యనిః (3-3-112) సూ. చే, నఞ్పూర్వకజన ధాతువునకు నిందార్థమందు అని ప్రత్యయము విధింపబడెను. "అక్తిన్నర్థాత్" అనువిశేషణమువలన

* బహు, పద్ధతి, అఙ్కతి, అఞ్చతి, అంహతి, శకటి, శక్తి, శస్త్రి, శారి, వారి, రాతి, రాధి, శాధి, అహి, కపి, యష్టి, ముని, ఇతః, ప్రాణ్యఙ్గాత్, కృదికారాదక్తినః, సర్వతోఽక్తిన్నర్థాదిత్యేకే, చణ్డ, అరాల, కృపణ, కమల, వికాల, విశఙ్కట, భరుజ, ధ్వజ, చన్ద్రభాగాన్నద్యామ్, కల్యాణ, ఉదార, పురాణ, అహన్, ఇతిబహ్వాదిః॥

అజనని శబ్దమునకు జీషు వారితమగును. పద్ధతిశబ్దము క్తిన్నన్తము. (పాదాభ్యాం హతిః) పాద+హతిః, అనియుండ "హిమకాషిహతిషుచ" (997) సూ. చే, పాదశబ్దమునకు పదాదేశము. క్తిన్నన్తమగుటవలన నిచట జీషు అప్రాప్తమగుచుండ జీషుకొఱకీశబ్దము గణమునపఠింపబడెను. ఉదా—పద్ధతిః. పద్ధతీ.

* 507. పుంయోగాదాఖ్యాయామ్. 4-1-48. పుమ్। యోగాత్। ఆఖ్యాయామ్। (జీష్)

యా పుమాఖ్యా పుంయోగాత్ స్త్రియాం వర్తతే తతో జీష్ స్యాత్। గోపస్య స్త్రీ గోపీ. (1వా) పాలకాన్తాన్న। గోపాలికా। (2వా) సూర్యాద్దేవతాయాం చాప్ వాచ్యః। సూర్యస్య స్త్రీ దేవతా సూర్యా। దేవతాయాం కిమ్ సూరీ। కున్తీ। మానుషీయమ్॥

507. సూత్రమున పుమ్, అనునది లుప్తషష్ఠీకము, (పుంసః) దీనినావృత్తి చేసి యందొకదానిని యోగాత్ అనుదానితో నన్వయింపవలయును. రెండవది "ఆఖ్యాయామ్" అనుదానితో సంబంధించును. "ఆఖ్యాయామ్" అనుచోట సప్తమి పంచమ్యర్థకము. (ఆఖ్యాయాః) ఆఖ్యాపదము బోధకపరము. "స్త్రియామ్" అనునది యధికృతమగును. ఏపురుషబోధకశబ్దము పురుషసంబంధమువలన (ప్రకృతినిమిత్తారోపముచే) స్త్రీని బోధింపప్రయుక్తమగునో, అట్టి యదన్తపురుషబోధకశబ్దముకంటె జీషు అగునని సూత్రార్థము. ఉదా—గోపీ. (గోపస్య స్త్రీ.) గోపశబ్దమునకు గోవులను పాలించువాడని యర్థము. గోపరిపాలనము స్వభావముచే పురుషధర్మమగుటవలన నీశబ్దము పురుషులందే ప్రసిద్ధము. గోపునికిని, వానిస్త్రీకిని, గలసంబంధమును (దాంపత్యము, జన్యజనకభావము) బట్టి గోపశబ్దము, గోపసంబంధియగు స్త్రీని బోధించుచున్నందున నిట్టిగోపశబ్దమునకు జీషు అగును. (1వా) పాలకశబ్దమన్తమందుగల ప్రాతిపదికముకంటె నీసూత్రముచే జీషు రాదు. గోపాలికా.

(గోపాలకస్య స్త్రీ.) అశ్వపాలికా. (అశ్వపాలకస్య స్త్రీ) (2వా) సూర్యశబ్దము సూర్యసంబంధియగు స్త్రీని, అనగా ఛాయాదేవి మొదలగు దేవతను, బోధించునపుడు, ఆశబ్దముకంటె చాప్ప్రత్యయమును చెప్పవలయును. పుంయోగలక్షణజీషునకిది యపవాదము. సూర్యా. (సూర్యస్య స్త్రీ, దేవతా.) సూర్యసంబంధిని మానుషియగునపుడు చాపునువారించుటకై వార్త్తికమున "దేవతాయామ్" అనునది యావశ్యకము. (సూర్యస్య స్త్రీ మానుషీ.) సూరీ. (కుస్తీదేవి.) ఇచట పుంయోగలక్షణజీషు. "సూర్యతిష్యాగస్త్య" (502) సూ. చే, యలోపము.

వివ:— ఇచట యోగశబ్దార్థమగు సంబన్ధము దాంపత్యరూపమే యనిసంకోచముచేయుటలో ప్రమాణములేనందున జన్యజనకభావము గూడ గ్రహింపదగునని దీక్షితాశయము. ఈవిషయమున "కౌసల్యయాఽసావి సుఖేన రామః ప్రాక్కేకయీతో భరతస్తతో భూత్" (కైకయీ=కేకయస్య దుహితా) అనుభట్టిప్రయోగము (కైకయీ) ప్రమాణమగును. దేవకస్య దుహితా అనునర్థమున దేవకీ అనురూపము యొక్కసిద్ధి ఫలమగును. "యథేయం భర్తృపాపకృతాన్ బన్ధాదీన్ లభతే ఏవం తచ్ఛబ్దమపి" (భార్య తనభర్త చే చేయబడు పాపములయొక్క ఫలమునసుభవించునట్లు భర్త బోధించుశబ్దమునుగూడ పొందును) అనుభాష్యోక్తివలన దాంపత్యసంబన్ధమునే గ్రహింపవలయుననియును, దేవకీత్యాదిశబ్దములను గౌరాదిగణమున పఠింపవలయుననియును నవీనులయాశయము.

✻ 508. ఇన్ద్రవరుణభవశర్వరుద్రమృడ హిమారణ్యయవయ
వనమాతులాచార్యాణామానుక్। (జీష్)

ఏషామానుగాగమః స్యాత్ జీష్ చ। ఇన్ద్రాదీనాం షణ్ణాం మాతులాచార్యయోశ్చ పుంయోగ ఏవేష్యతే । తత్ర జీషి సిద్ధే ఆనుగాగమమాత్రం విధీయతే। ఇతరేషాం చతుర్ణాముభయమ్ । ఇన్ద్రాణీ। (వా) హిమారణ్యయోర్మహత్త్వే। మహద్ధిమం

హిమానీ। మహదరణ్యమ్, అరణ్యానీ ।· (2 వా) యవాద్దోషే। దుష్టో యవో యవానీ । (3 వా) యవనాల్లిప్యామ్। యవనానాం లిపిర్యవనానీ। (4 వా) మాతులోపాధ్యాయయోరానుగ్వా। మాతులానీ। మాతులీ। ఉపాధ్యాయానీ। ఉపాధ్యాయీ। (5 వా) యా తు స్వయమేవాఽధ్యాపికా తత్ర వా జీష్ వాచ్యః। ఉపాధ్యాయీ। ఉపాధ్యాయా। (6 వా) ఆచార్యాదణత్వం చ। ఆచార్యస్య స్త్రీ ఆచార్యానీ। పుంయోగ ఇత్యేవ। ఆచార్యా స్వయం వ్యాఖ్యాత్రీ। (7 వా) అర్యక్షత్రియాభ్యాం వా స్వార్థే। అర్యాణీ। అర్యా। స్వామినీ వైశ్యా వేత్యర్థః। క్షత్రియా। పుంయోగే తు। అర్యీ। క్షత్రియీ। కథం బ్రహ్మాణీతి। బ్రహ్మాణమానయతి జీవయతీతి కర్మణ్యణ్॥

508. (1) ఇన్ద్ర, (2) వరుణ, (3) భవ, (4) శర్వ, (5) రుద్ర, (6) మృడ, (7) హిమ, (8) అరణ్య, (9) యవ, (10) యవన, (11) మాతుల, (12) ఆచార్య, ఈశబ్దములకు ఆనుక్, అనునాగమము, జీషును వచ్చును. వీనిలో నిన్ద్రశబ్దము మొదలు యారింటికిని మాతులాచార్యశబ్దములకును పుంయోగమందే జీషానుగాగమములు వచ్చును. పుంయోగమునువిడిచి యీశబ్దములు స్త్రీలిఙ్గమున ప్రవర్తింపకుండుటయే యిందులకు గారణము. కావున వీనికి పుంయోగలక్షణమగు జీషు ప్రాప్తమగుచున్నందున నీసూత్రముచే నాజీషుతోఁగలిపి ఆనుగాగమము మాత్రము విధింపబడును. శేషించిన హిమారణ్యయవయవనశబ్దములకు పుంయోగము సంభవింపనందున జీషానుగాగమములు రెండును విధింపబడును. ఉదా=ఇన్ద్రాణీ. (ఇన్ద్రస్య స్త్రీ.) ఆనుగాగమమున నుకారకకారములు లిత్సంజ్ఞకములు. ఆన్ అనునది మిగిలియుండును. ఇది కిత్తగుటచే నన్త్యావయవమై యగును. ఇన్ద్ర+ఆన్+ఈ. సవర్ణదీర్ఘము. ణత్వము. ఇట్లే వరుణానీ భవానీ శర్వాణీ రుద్రాణీ మృడానీశబ్దములు సాధువులగును. (వా) హిమారణ్యశబ్దములకు తదర్థములందాధిక్యము

ప్రతీయమానమగునపుడే జీషానుగాగమములగును. మహత్త్వయోగమునందే యివి స్త్రీలిఙ్గములగునని భావము. హిమానీ. (మహద్ధిమమ్) హిమసమూహము. అరణ్యానీ. (మహదరణ్యమ్) పెద్దయడవి. (2వా) దుష్టుడగు యవుడు, అనునర్థమందు యవశబ్దముకంటె జీషానుగాగమములగును. యవానీ. (దుష్టో యవః) దుష్టయవుడన యవత్వజాతివిశిష్టుడుగాకున్నను, యవునియాకృతి ననుకరించువాడు. యవాకారానుకరణమే అట్టివానియందుగలదోషము. యవానీశబ్దము యవత్వజాతికంటె భిన్నమగు జాతినిబోధించును. (3 వా) యవనశబ్దమునకు యవనుల లిపి, (అక్షరవిన్యాసము.) అనునర్థమందు జీషానుగాగమములు. యవనానీ. (యవనానాం లిపిః.) ఈయర్థమున "తస్యేదమ్" (4-3-120) సూ. చే, ప్రాప్తమగు అణ్ ప్రత్యయమునకిది బాధకము.

(4వా) మాతులోపాధ్యాయశబ్దములకు పుంయోగమున ఆనుగాగమము వికల్పముగనగును. మాతులశబ్దమునకు నిత్యముగ ప్రాప్తమగుచుండ, నుపాధ్యాయశబ్దమునకప్రాప్తమగుచుండ విధింపబడుటచేనిది ప్రాప్తాప్రాప్తవిభాషయగును. మాతులానీ. ఆనుగాగమము రానపుడు మాతులీ. మేనమామభార్య అనియర్థము. ఇచట పుంయోగలక్షణజీషుమాత్రమగును. ఉపాధ్యాయానీ. (ఉపాధ్యాయస్య స్త్రీ) ఉపాధ్యాయునిభార్య. ఆనుగాగమురానపుడు ఉపాధ్యాయీ అనియగును. "ఇఙశ్చ" (3-3-21) అనుఘఞ్ విధాయకసూత్రమున "అపాదానే స్త్రియాం ఘఞ ఉపసంఖ్యానమ్. తదన్తాచ్చ వా జీష్" అనువార్త్తికము చెప్పబడెను. "ఉపేత్య అధీయతే యస్యాః" అనువిగ్రహమున స్త్రీలిఙ్గమున ఘఞ్ ప్రత్యయమును చెప్పవలయును. (ఉపాధ్యాయ). ఘఞన్తముకంటె వికల్పముగ జీషు చెప్పదగునని పైవార్త్తికమునకర్థము. ఈ వార్త్తికమువలన సిద్ధమగునర్థమే మూలమున (5వా) యా తు స్వయమేవ... వాచ్యః, అనిచెప్పబడెను. స్వయముగనధ్యాపనము జేయునదనునర్థముగల ఉపాధ్యాయశబ్దమునకు జీషు వికల్పముగ వచ్చునని యీ వాక్యమునకర్థము. ఉదా= ఉపాధ్యాయీ. ఉపాధ్యాయా.

(6వా) ఆచార్యశబ్దమునకు విధింపబడు ఆనుగాగమముయొక్క నకారమునకు ణత్వము రాదు. ఆచార్యానీ. (ఆచార్యస్య స్త్రీ). ఆచార్యునిభార్య. పుంయోగమందే జీషునానుగాగమమునగును. ఇట్లు చెప్పుటచే స్వాయముగనుపదేశముజేయునదనునర్థమున టాపు ప్రవర్తించుటవలన ఆచార్యా అనియేయగును. (7వా) అర్యక్షత్రియశబ్దముల కంటె స్వార్థమందు జీషానుగాగమములు వికల్పముగనగును. "స్వార్థే" అనునది భాష్యమువలన లబ్ధమైనది. ఎట్లన:— ఈవార్త్తికమునకు అర్యాణీ, అర్యా, అనునుదాహరణములజూపెను. స్వార్థమందే జీషానుగాగమములుగాక పుంయోగమందే ప్రవృత్తములైనచో నానుగాగమము రానపుడు అర్యీ, అనుపుంయోగలక్షణజీషన్తమునుదాహరింపవలసియుండును. వార్త్తికమునకుదాహరణము:—అర్యాణీ. అర్యా. యజమానురాలు లేకవైశ్యజాతిస్త్రీ అనియర్థము. "అర్యః స్వామివైశ్యయోః" (3-1-103) సూ. చే, నర్థద్వయమందే అర్యః, అని నిపాతనముచేయుటవలన నీరెండర్థములు చూపబడినవి, క్షత్రియాణీ. క్షత్రియా. (క్షత్రియజాతి స్త్రీ) పుంయోగమందు వీనికంటె జీషు వచ్చును. అర్యీ. (అర్యస్య స్త్రీ) క్షత్రియీ. (క్షత్రియస్య స్త్రీ).

బ్రహ్మన్‌శబ్దము సూత్రమునలేనందున దానికంటెనానుగాగమము ప్రవర్తింపకుండుటచే బ్రహ్మాణీ, అనురూపమెట్లుసాధువగునను శంకకు సమాధానమిది:—బ్రహ్మాణమానయతి (జీవయతి) అనువిగ్రహమున బ్రహ్మన్‌శబ్దపూర్వకమగు అనధాతువు ప్రకృతిగగల ణిజన్తముకంటె "కర్మణ్యణ్" (3-2-1) సూ. చే, అణ్ప్రత్యయమగును. బ్రహ్మాణ, అనియగును. అణ్ప్రత్యయాన్తమగుటవలన "టిడ్ఢాణఞ్" (473) సూ. చేః దీనికంటె జీపు వచ్చును. బ్రహ్మాణీ. బ్రహ్మనుజీవింపచేయునది, అనగా బ్రహ్మదేవునిభార్యయని ఫలితమగును. ఈరీతిగనిన్ద్రాణీ, వరుణానీ, మొదలగునవియు సిద్ధమగుచుండనిన్ద్రవరుణేత్యాది సూత్రమునకు ఇన్ద్రస్యస్త్రీ అనునర్థమున ఇన్ద్రీ, ఇత్యాదిరూపములనివృత్తియే ఫలమగునని గ్రహించునది.

* 509. క్రీతాత్కరణపూర్వాత్. 4-1-50. క్రీతాత్। కరణపూర్వాత్. (అతః).

క్రీతాన్తాదదన్తాత్కరణాదేః స్త్రియాం ఙీష్ స్యాత్। వస్త్రక్రీతీ। క్వచిన్న। ధనక్రీతా॥

509. కరణపూర్వాత్=కరణం పూర్వమ్ (పూర్వావయవః). యస్యతస్మాత్. అనువృత్తమగు 'ప్రాతిపదికాత్' అనుదానికిది విశేషణము. సూత్రమున కరణాత్తని చెప్పక యవయవవాచకపూర్వశబ్దమును గ్రహించుటచే నీసూత్రము వస్త్రేణ క్రీతాఅను వాక్యమందు ప్రవర్తింపక వస్త్రక్రీతీ అనుసమాసమందే ప్రవర్తించుట సిద్ధమగును. కరణవాచకము పూర్వావయవముగాగల్గి క్రీతశబ్దమన్త్యావయవముగగల యదన్తప్రాతిపదికము (సమాసము) కంటె ఙీషువచ్చునని సూత్రార్థము. ఉదా:—వస్త్రక్రీతీ. (వస్త్రేణ క్రీతా). తృతీయాన్తమగు వస్త్రశబ్దమునకు "గతికారకోపపదానాం కృద్భిస్సహసమాసవచనం ప్రాక్సుబుత్పత్తేః" అనుపరిభాషవలన సుబుత్పత్తికంటె బూర్వము కృదన్తమగు క్రీతశబ్దముతోనే సమాసము. వస్త్రక్రీత, అనియగును. దీనికంటెనీసూత్రముచే ఙీషు. పరిభాషార్థము. గతి, కారకము, ఉపపదము, ఇవి సుబుత్పత్తికి పూర్వమందు కృదన్తముతోనే సమసించునవి. వస్త్రక్రీత అనుచోట సుబన్తముతో సమాసమగునని సుబుత్పత్తికి పూర్వమందు, కారకముకంటె పూర్వముపస్థితమగు స్త్రీలిఙ్గమున విధింపబడుటచే నన్తరఙ్గమగు స్త్రీలిఙ్గప్రత్యయము (టాపు) ప్రవర్తించెడిని. అదన్తముగానందుననీసూత్రమునకిచట ప్రవృత్తియే లేకపోవునని తెలియునది.

క్వచిన్న। ధనక్రీతా. ఈగ్రన్థమునకాశయమిది:—"కర్తృకరణే కృతాబహుళమ్" (2- 1- 32) సూత్రమందలి బహుళగ్రహణము, గతికారకపరిభాషయనిత్యమనుటలో ప్రమాణమగును. కావున 'ధనక్రీతా' ఇత్యాదులందు సుబన్తముతోనే సమాసమగును. సుబుత్పత్తి పూర్వమే క్రీతశబ్దమునకదన్తత్వప్రయుక్తమగు టాపు ప్రవర్తించుటచే

'ధనక్రీతా' అనియగును: ఇపుడిది యదన్తముగానందున నీ సూత్రము నకిచట ప్రసక్తిలేదు. ఇట్లు సిద్ధమైనదే "క్వచిన్న" అనునది గాని, య పూర్వముగాదని. బహుళగ్రహణమునకు పరిభాషానిత్యత్వము ఫలమని భాష్యమున చెప్పకుండుటచే పరిభాషానిత్యత్వమున నుచిత మగు ప్రమాణము లేనందున నజాదిగణపాఠమువలన 'ధనక్రీతా' మొదలగునవి సాధువులగునని కొందఱిమతము

* 510. క్తాదల్పాఖ్యాయామ్. 4-1-51. క్తాత్। అల్పాఖ్యాయామ్. (కరణపూర్వాత్.)

కరణాదేః క్తాన్తాత్ స్త్రియాం ఙీష్ స్యాదల్పత్వే ద్యోత్యే। అభ్రలిప్తీ ద్యౌః॥

510. ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషచే 'క్త' అనునది క్తప్రత్యయాన్తమును బోధించును. ఇది ప్రాతిపదికవిశేషణమగుటచే క్తాన్తాऽన్త బోధకమగును. "అల్పాఖ్యాయామ్" అనుదానికి అల్పత్వమందని యర్థము. ఇది కరణగతమైనది గాని క్రియాగతమైనది గానిగ్రహింపదగును. కరణవాచకము పూర్వావయవముగగల్గి క్తప్రత్యయాన్తము నదన్తమునగు ప్రాతిపదికముకంటె, సముదాయముచే నల్పత్వము గమ్యమానమగునపుడు ఙీషు వచ్చునని సూత్రార్థము. ఉదా=అభ్రలిప్తీ. (అల్పైరభ్రైర్లిప్తా.) ద్యౌః=అన్తరిక్షము. ఇచటి యల్పత్వము కరణము లగు మేఘములందుండునదై సముదాయద్యోత్యమగును.

* 511. బహువ్రీహేశ్చాన్తోదాత్తాత్. 4-1-52. బహువ్రీహేః। చ। అన్తోదాత్తాత్। (క్తాన్తాత్.)

బహువ్రీహేః క్తాన్తాదన్తోదాత్తాదదన్తాత్ స్త్రియాం ఙీష్ స్యాత్। (1 వా) జాతిపూర్వాదితి వక్తవ్యమ్। తేన బహునఞ్సుకాలసుఖాదిపూర్వాన్న। ఊరుభిన్నీ। నేహ। బహుకృతా. (2 వా) జాతాన్తాన్న। దన్తజాతా। (3 వా) పాణిగృహీతీ భార్యాయామ్। పాణిగృహీతాన్యా॥

511. క్తప్రత్యయాన్తమునన్తోదాత్తము నదన్తమునగు బహువ్రీహిరూప ప్రాతిపదికముకంటె జీషు వచ్చును. (1 వా) జాతివాచకము పూర్వపదముగాగల బహువ్రీహికంటె నీసూత్రముచే జీషు అగునని చెప్పదగును. ఇట్లు చెప్పుటవలన, బహు, నఞ్, సు, కాల, సుఖ, దుఃఖ మొదలగునవి పూర్వమందున్నపుడీసూత్రము ప్రవర్తింపదని ఫలితమగును. ఎట్లన:—జాతివాచకములు బహ్వాదులును పూర్వపదములుగాగల క్తాన్తబహువ్రీహికి అన్తోదాత్తము విధింపబడెను. అందు జాతివాచకము పూర్వపదముగానున్నపుడే జీషని చెప్పుటచే బహ్వాదులు పూర్వావయవములుగాగల బహువ్రీహికంటె, జీష్నిషేధమర్థసిద్ధమగును. ఉదా—ఊరుభిన్నీ. (భిన్నౌ ఊరూ యస్యాస్సా) ఒకదానినొకటి కలియనట్టి తొడలుగలది, ఊరుశబ్దము జాతివాచకము. భిన్నశబ్దము క్తాన్తము. సహజముగా భిన్నశబ్దమునకు పూర్వనిపాతము ప్రాప్తమగుచుండ, బహువ్రీహిసమాసమున, జాతివాచకముకంటె పరముగ నిష్ఠాన్తమును (క్తాన్తము, క్తవత్వన్తము) ప్రయోగింపవలయునను వార్త్తికముచే భిన్నశబ్దమునకు పరనిపాతమయ్యెను. బహుకృతా. (బహూని కృతాని యయా సా.) ఇచట బహుశబ్దము జాతివాచకము గానందున జీషు రాదు. (2 వా) జాతశబ్దమన్తమందుగల బహువ్రీహికంటె జీషు రాదు. దన్తజాతా. (జాతా దన్తా యస్యాః.) (3 వా) పాణిగృహీత శబ్దముకంటె భార్యయనునర్థమున జీషు చెప్పదగును. పాణిగృహీతీ. (పాణిర్గృహీతో యస్యాః.) అగ్నిసాక్షిగ గ్రహింపబడు హస్తముగలది. ఇట్లుగాక కౌతుకాదికముచే గ్రహింపబడు పాణిగలదనునర్థమున పాణిగృహీత శబ్దముకంటె టాప్ప్రత్యయమే యగును.

✻ 512. అస్వాఙ్గపూర్వపదాద్వా. 4-1-53. అస్వాఙ్గపూర్వపదాత్। వా। (పూర్వసూత్రమ్)

పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పోఽయమ్।

సురాపీతీ। సురాపీతా। అన్తోదాత్తాత్కిమ్। వస్త్రచ్ఛ

న్నా । అనాచ్ఛాదనాదిత్యుదాత్తనిషేధః । అతఏవ పూర్వేణాఽపి న

512. న స్వాఙ్గమ్=అస్వాఙ్గమ్, పూర్వం చ తత్పదం చ పూర్వపదమ్, అస్వాఙ్గంచ తత్పూర్వపదంచాస్వాఙ్గపూర్వపదం, తస్మాత్తని విగ్రహము. స్వాఙ్గవాచకముకంటె భిన్నమగు పూర్వపదముకంటె పరమగు క్తాన్తమన్తమందు గల్గినట్టియు అదన్తమునన్తోదాత్తమునగు బహువ్రీహికంటె జీషు వికల్పముగ నగునని సూత్రార్థము. పూర్వసూత్రముచే నిత్యముగ జీషు ప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రము వికల్పము కొఱకు చెప్పబడెను. ఉదా=సురాపీతీ. సురాపీతా. (పీతా సురా యయా సా.) సురాశబ్దము స్వాఙ్గవాచకముగాదు. పూర్వసూత్రములోని విషయములన్నియు నీసూత్రముననూహింపదగును. "అన్తోదాత్" అనువిశేషణములేనిచో ననుదాత్తాన్తమగు వస్త్రచ్ఛన్నశబ్దముకంటె జీషు ప్రసక్తమగును. క్తాన్తబహువ్రీహికి, అన్తోదాత్తమును విధించు "జాతికాల...నాత్" (6-2-170) సూత్రమున "అనాచ్ఛాదనాత్" (వస్త్రవాచకము పూర్వమందున్నపుడు రాదు) అనియుండుటచే వస్త్రచ్ఛన్నా మొదలగుబహువ్రీహి యన్తోదాత్తముగానందున నీ సూత్రముచేగాని పూర్వసూత్రముచేగాని జీషు రాదు

* 513. స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్. 4-1-54.
స్వాఙ్గాత్ । చ । ఉపసర్జనాత్ । అసంయోగోపధాత్ ।
(జీష్)

అసంయోగోపధముపసర్జనం యత్స్వాఙ్గం తదన్తాదదన్తాత్ప్రాతిపదికాద్వా జీష్! కేశానతిక్రాన్తా। అతికేశీ। అతికేశా। చంద్రముఖీ। చంద్రముఖా। సంయోగోపధాత్తు సుగుల్ఫా। ఉపసర్జనాత్కిమ్ । శిఖా। స్వాఙ్గం త్రిధా(శ్లోకవార్తికమ్) 1 అద్రవం మూర్తిమత్స్వాఙ్గం ప్రాణిస్థమవికారజమ్ । సుస్వేదా। ద్రవత్వాత్ । సుజ్ఞానా। అమూర్తత్వాత్ । సు

ముఖా శాలా అప్రాణిస్థత్వాత్। సుశోఫా। వికారజత్వాత్। (2 వా) అతత్స్థం తత్ర దృష్టం చ। సుకేశీ సుకేశా వా రథ్యా। అప్రాణిస్థస్యాఽపి ప్రాణిని దృష్టత్వాత్. (3 వా) తేన చేత్తత్తథాయుతమ్। సుస్తనీ సుస్తనా వా ప్రతిమా। ప్రాణివత్ప్రాణిసదృశే స్థితత్వాత్॥

513. సంయోగముపధగాగలదిగానట్టియునుపసర్జనమునగు స్వాఙ్గవాచకమన్తమందుగల యదన్తప్రాతిపదికముకంటె వికల్పముగ జీషు వచ్చును. ఉదా= అతికేశీ. అతికేశా. (కేశానతిక్రాన్తా) 'బహువ్రీహేః' అనునది యీసూత్రములోనికనువృత్తముగాదనువిషయమునీయుదాహరణము సూచించుచున్నది. ఇచట కేశశబ్దము స్వాఙ్గవాచకము. ఆడుది ప్రధానమగుటవలన కేశములుపసర్జనములయినవి. చంద్రముఖీ. చంద్రముఖా. (చంద్ర ఇవ ముఖం యస్యాః). బహువ్రీహియందునీ సూత్రము ప్రవర్తించుననుటకుదాహరణమిది. ఇచట ముఖము స్వాఙ్గమునుపసర్జమునగును. సుగుల్ఫా. (శోభనం గుల్ఫం యస్యాః). ఇచట గుల్ఫశబ్దము సంయోగోపధము. "అసంయోగోపధాత్" అనువిశేషణమువలననిచట జీషు వారితమగును. శిఖా. శిఖయుపసర్జనముగానందున నిచట జీషునివృత్తికొఱకుపసర్జనపదమావశ్యకము. "ఉపసర్జనాత్" అనునదిలేనిచో టాపును బాధించి జీషు ప్రసక్తమగును. కొన్నికౌముదీపుస్తకములందు "సుశిఖా" అనుచోట జీష్నివృత్తి యుపసర్జనగ్రహణఫలమని వ్రాయబడియున్నది. శిఖాశబ్దముతో సమాసమునుజేసినపిదప ప్రాతిపదికమదన్తముగాకపోవుటచే జీషునకు ప్రాప్తియేలేనందున నీపాఠము గ్రన్థకారాభిమతముగాదని తెలియదగును.

స్వమఙ్గమ్=స్వాఙ్గమ్. (తనసంబంధమైన యవయవము). అని స్వాఙ్గపదమునకర్థమును చెప్పినచో నతివ్యాప్తి, (అలక్ష్యమందు లక్షణప్రవృత్తి). అవ్యాప్తి, (కొన్నిలక్ష్యములలో లక్షణముప్రవర్తింపకుండుట). అనుదోషద్వయము సంభవించును. సుముఖా. (శోభనం ముఖం

యస్యాః.) (శాలా) ముఖపదార్థమగు ద్వారము శాలకవయవమగుట చే స్వాంగముగావలసివచ్చును. కావుననిట్టిచోటులందతివ్యాప్తి ప్రసక్త మగును. సుకేశీ. (శోభనాః కేశా యస్యామ్). (రథ్యా) ఇచట కేశ ములు రథ్యకు (వీధికి) అవయవములుగానందున స్వాంగము గాకపోవలసి వచ్చును. కావుననిట్టిచోటులందవ్యాప్తి సంభవించును. అవ్యాప్త్యతి వ్యాప్తిదోషపరిహారము కొఱకు స్వాంగలక్షణమును మూడువిధములుగ పరిష్కరించుచున్నాడు.

(1) ద్రవద్రవ్యముగానట్టియు రోగాదిజన్యముగానట్టియు ఆకా రముగలదియు ప్రాణియందుండునట్టివస్తువు, స్వాంగమగునని ప్రథమ లక్షణార్థము. ఉదా= చంద్రముఖీ. ఇచట ముఖము లక్ష్యము సుస్వే దా. (శోభనః స్వేదో యస్యాః). స్వేదము (చెమట) ద్రవద్రవ్యమ గుటచే ప్రాణిస్థమైనను, స్వాంగముగాదు. సుజ్ఞానా. (శోభనం జ్ఞానం యస్యాః). మూర్తియన స్పర్శగలద్రవ్యపరిమాణము. జ్ఞానము మూ ర్తిమత్తుగానందున స్వాంగముగాదు. సముఖా. (శాలా) ఇచట ముఖ, శబ్దమప్రాణియగు శాలయొక్క ప్రారంభమును బోధించునదగుటచే ప్రాణిస్థముగానందున స్వాంగముగాదు. సుశోఫా. శోఫ, రోగజన్యమ గుటచే స్వాంగముగాదు.

(2) "అతత్ స్థమ్" ఇచట తత్పదముచే ప్రాణి పరామర్శింప బడును. అతత్=ప్రాణిభిన్నము. దీనియందుండునది అతత్ స్థపదముచే బోధింపబడును. తత్రఅనుదానికి ప్రాణియందనియర్థము. ప్రాణియం దొకపుడు చూడబడి, యిపుడు ప్రాణిభిన్నమగు వీధి, మొదలగువాని యందుండునదియును స్వాంగమగునని ద్వితీయలక్షణార్థము. రథ్యయం దుండు కేశములిపుడు ప్రాణియందులేనందున, ప్రథమలక్షణముచే నివి స్వాంగములుగాకుండుటచేనీలక్షణమారంభింపబడెను. ఉదా= సుకేశీ. సుకేశా. (శోభనాః కేశా యస్యామ్) రథ్యాగతకేశములు ప్రస్తుతము ప్రాణిభిన్నమందున్ననొకప్పుడు ప్రాణియందు చూడబడుటచే స్వాంగ ములగును.

(3) ప్రతిమాదులందున్నస్తనములు మొదలగునవి ఒకప్పుడైనను ప్రాణియందుచూడబడకపోవుటచే ద్వితీయలక్షణమువలనగూడ స్వాఙ్గముగాకపోవుటచే, వానికి స్వాఙ్గత్వముకొఱకు మూడవలక్షణమారంభింపబడెను. "తేనచేత్తత్థాయుతమ్" అని అప్రాణినోఽపిస్వాఙ్గమనునది యధ్యాహారలబ్ధము. చేత్తనునదియద్యర్థకము. ప్రాణ్యఙ్గములగు స్తనాదులతో ప్రాణులెట్లు సంబద్ధములగునో యట్లే ప్రాణ్యఙ్గసదృశములగు స్తనాదులతో ప్రాణిసదృశమగు ప్రతిమాదులు సంబద్ధములయినచోనట్టిప్రతిమాదిగతస్తనాదులును స్వాఙ్గములగుననియర్థము. ఉదా= సుస్తనీ, సుస్తనా (బొమ్మ) ప్రాణియందువలె ప్రాణిసదృశమందుంటుటచేనివి స్వాఙ్గములగును.

✻ 514. నాసికోదరౌష్ఠజఙ్ఘాదన్తకర్ణశృఙ్గాచ్చ. 4-1-55. నాసికోదరౌష్ఠ...శృఙ్గాత్। చ। (వా। ఙీష్).

ఏభ్యో వా ఙీష్ స్యాత్। ఆద్యయోర్బహ్వజ్లక్షణో నిషేధో బాధ్యతే। పురస్తాదపవాదన్యాయాత్। ఓష్ఠాదీనాం పఞ్చానాం తు అసంయోగోపధాదితి పర్యుదాసే ప్రాప్తే వచనమ్। మధ్యేఽపవాదన్యాయాత్। సహనఞ్లక్షణస్తు ప్రతిషేధః పరత్వాదస్య బాధకః। తుఙ్గనాసికీ। తుఙ్గనాసికా ఇత్యాది। నేహ। సహనాసికా। అనాసికా। అత్ర వృత్తిః। అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యో వక్తవ్యమ్। స్వఙ్గీ। స్వఙ్గేత్యాది। ఏతచ్చానుక్తసముచ్చయార్థేన చకారేణ సంగ్రాహ్యమితి కేచిత్। భాష్యాద్యనుక్తత్వాదప్రమాణమితి ప్రామాణికాః। అత్ర వార్త్తికాని। (1వా) పుచ్ఛాచ్చ। సుపుచ్ఛీ। సుపుచ్ఛా। (2వా) కబరమణివిషశరేభ్యో నిత్యమ్। కబరం చిత్రం పుచ్ఛం యస్యాస్సా కబరపుచ్ఛీ మయూరీ ఇత్యాది। (3వా) ఉపమానాత్పక్షాచ్చ పుచ్ఛాచ్చ। నిత్యమిత్యేవ। ఉలూకపక్షీ శాలా। ఉలూకపుచ్ఛీ సేనా॥

514. స్వాఙ్గములునుపసర్జనములునగు నాసికా, ఉదర, ఓష్ఠ, జఙ్ఘా, దన్త, కర్ణ, శృఙ్గ, యివి యన్తమందుగల ప్రాతిపదికములకంటె జీషు వికల్పముగనగును. నాసికోదరశబ్దములకు విధింపబడు జీషు "న క్రోడాదిబహ్వచః" (515) అనుసూత్రములోని బహ్వచః అనునిషేధ మును "పురస్తాదపవాదా అనన్తరాన్ విధీన్ బాధన్తే నోత్తరాన్" అనున్యాయముచే బాధించును. ముందుగా జెప్పబడినయపవాదశాస్త్ర ము తనకు పరమునవ్యవహితమునగు శాస్త్రమునే బాధించును గాని వ్యవహితమగు శాస్త్రమును బాధింపదని న్యాయమునకర్థము. ఈన్యా యముచే నాసికోదరశబ్దములకు విహితమగుజీషు అవ్యవహితమగు "బహ్వచః" అనునిషేధమునే బాధించును గానివ్యవహితమగు "సహ నఞ్ విద్యమానపూర్వాచ్చ" (516) అనునిషేధమును బాధింపదు. కావున సహనఞ్ విద్యమానశబ్దములు పూర్వమందును నాసికోదరశబ్ద ములన్తమందునుగల ప్రాతిపదికములకంటె జీషును బాధించి పరమగు "సహనఞ్" అనునిషేధమే ప్రవర్తించును. ఉదా:— సహనాసికా. ఓష్ఠాదులగునైదుశబ్దములకు విధింపబడు జీషు, "మధ్యేపవాదాః పూ ర్వాన్ విధీన్ బాధన్తే నోత్తరాన్" (మధ్యనుండెడియపవాదశాస్త్ర ములు తమకుపూర్వమందుండు సూత్రములనే బాధించును గాని తరు వాతనుండు సూత్రములను బాధింపవు). అనున్యాయముచే "స్వాఙ్గా చ్చోపసర్జనాత్" (513) సూత్రములోని అసంయోగోపధాత్తనుపర్యు దాసమునే బాధించునుగాని "సహనఞ్" అనునిషేధమును బాధింపదు. సహనఞ్ విద్యమానశబ్దములుపూర్వమందును ఓష్ఠాదులన్తమందునుగల ప్రాతిపదికములకంటె, పరమగు "సహనఞ్" అనునిషేధమీ జీషును బాధించిప్రవర్తించును. ఉదా:—సహోష్ఠా ఇత్యాదులు. సూత్రమునకు దాహరణములు:—తుఙ్గనాసికీ. తుఙ్గనాసికా. (తుఙ్గా నాసికా యస్యాః.) తలోదరీ. తలోదరా. బింబోష్ఠీ. బింబోష్ఠా. దీర్ఘజఙ్ఘీ. దీర్ఘజఙ్ఘా. సమదన్తీ. సమదన్తా. చారుకర్ణీ. చారుకర్ణా. తీక్ష్ణశృఙ్గీ. తీక్ష్ణశృఙ్గా. ఇత్యాదులూహ్యంబులు.

ఈసూత్రవ్యాఖ్యానసందర్భమున వృత్తిగ్రంథములో పఠింపబడినవచనము:— "అఙ్గ...వక్తవ్యమ్". అఙ్గగాత్రకణ్ఠశబ్దములన్తమందుగల ప్రాతిపదికములకంటె జీషు చెప్పదగుననియర్థము. ఇచటవృత్తిపదమునకు కాశికావృత్తియని యర్థముచేయుట సంప్రదాయము. కాని యీవచనము కాశికలో గాన్పింపలేదు. భాగవృత్తిలోనిదికావచ్చును. భాగవృత్తియను గ్రంథముమాత్రమిపుడుపలబ్ధముగాదు. సంయోగోపధములగు అఙ్గాదులకు "అసంయోగోపధాత్" అనుపర్యుదాసముచే జీష్నిషేధము ప్రాప్తమగుచుండనీవచనము జెప్పబడెను. ఉదా:— స్వఙ్గీ. స్వఙ్గా. (శోభనాన్యఙ్గాని యస్యాః). సుగాత్రీ. సుగాత్రా. సుకణ్ఠీ. సుకణ్ఠా. "నాసికోదర" (514) సూత్రములోని నాసికాదుల సముచ్చయమును బోధింపనట్టి చకారమువలననీవచనము సంగ్రహింపదగుననియు, తుఙ్గనాసికీశబ్దమువలె సుగాత్రీమొదలగునవియు సాధువులనియును కొందఱియాశయము. సర్వజ్ఞుడగు భాష్యకారుడీచకారమునకిట్టియర్థమును చెప్పనందుననీవచనము ప్రమాణముగాదనియు, కృశాఙ్గీ, సుగాత్రీ, సుకణ్ఠీ, మొదలగుప్రయోగముల పప్రయోగములేయనియును ప్రామాణికులయాశయము. ఈసూత్రమున వార్త్తికములు. (1) పుచ్ఛశబ్దాన్తమగుప్రాతిపదికముకంటె జీషు వికల్పముగజెప్పదగును. ఉదా:— సుపుచ్ఛీ. సుపుచ్ఛా. (2) కబర, మణి, విష, శర, ఇవి పూర్వమందును పుచ్ఛశబ్దమన్తమందును గలప్రాతిపదికముకంటె జీషు నిత్యముగనగును. ఉదా:— కబరపుచ్ఛీ. (కబరం=చిత్రం పుచ్ఛం యస్యాః). నెమిలి. మణిపుచ్ఛీ. విషపుచ్ఛీ. శరపుచ్ఛీ. (3) ఉపమానవాచకముకంటె పరములగు పక్షపుచ్ఛశబ్దములన్తమందుగల ప్రాతిపదికములకంటె జీషు నిత్యముగవచ్చును. ఉదా:— ఉలూకపక్షీ. (ఉలూకపక్షావివ పక్షౌ=పార్శ్వౌ యస్యాః). (శాలా) గ్రుడ్లగూబఱెక్కలువంటిపార్శ్వములుగల శాల. ఉలూకపుచ్ఛీ. (సేనా). (ఉలూకపుచ్ఛమివ పుచ్ఛం యస్యాః)

* 515. న క్రోడాదిబహ్వచః* 4-1-56. న। క్రోడాది బహ్వచః॥

క్రోడాదేర్బహ్వచశ్చ స్వాఙ్గాన్న ఙీష్। కల్యాణక్రోడా। అశ్వానామురః క్రోడా। ఆకృతిగణోఽయమ్। సుజఘనా.

515. క్రోడాదిబహ్వచః=క్రోడః ఆదిర్యస్య స క్రోడాదిః, బహవః అచో యస్య బహ్వచ్, వీనికి సమాహారద్వంద్వము=క్రోడాదిబహ్వచ్, తస్మాత్. క్రోడాదిగణపఠితముగాని, రెండుకంటెనధికమైనయచ్చులు గలది (బహ్వచ్కము) గాని యగుస్వాఙ్గమన్తమందుగల ప్రాతిపదికము కంటె ఙీషు రాదనియర్థము. "స్వాఙ్గాత్" (513) సూ. చే, విహితమగుఙీషునకిది నిషేధము. ఉదా=కల్యాణక్రోడా. (కల్యాణీ క్రోడా యస్యాః). కల్యాణీశబ్దము, పుంవద్భావమువలన కల్యాణ, అనియగును. క్రోడాశబ్దము నిత్యస్త్రీలిఙ్గము. ఇదిశబ్దశక్తిస్వభావముచే గుఱ్ఱములయొక్క వక్షఃస్థలమునే బోధించును. సమాసమునఁనుపసర్జనహ్రస్వముచే నదన్తమగుటవలన ఙీషు ప్రాప్తమగుచున్నది. ఇదియాకృతిగణము. బహ్వచ్కమునకు సుజఘనా. మహాలలాటా. ఇత్యాదులుదాహరణములు.

వివ:— క్రోడాశబ్దము టాబన్తము. స్వభావమువలననశ్వములయొక్క వక్షఃస్థలమును బోధించునని హారదత్తాదులయభిప్రాయము. (న నా క్రోడం భుజాన్తరమ్) క్రోడశబ్దము పుంలిఙ్గముగాదు, భుజాంతరమును బోధించునని అమరమున చెప్పబడెను. పుంలిఙ్గమని రత్నపతియనెను. క్రోడాదిగణమున క్రోడ, అనుప్రాతిపదికముమాత్రమే పఠింపబడెను గాని టాబన్తము పఠింపబడలేదని గణరత్నమహోదధికారుడనెను. వీనినిబట్టి క్రోడశబ్దము మూడులిఙ్గములుగలదని తెలియుచు

* క్రోడ, నఖ, ఖుర, గోఖా, ఉఖా, శిఖా, వాల, శఫ, శుక్ర, ఆకృతిగణోఽయమ్, తేన, భగ, గల, ఘోణ, నాల, భుజ, గుద, కర, ఇత్యాదిః, ఇతి, క్రోడాదిః

న్నది. ఇట్టిక్రోడశబ్దము సూత్రమునకుదాహరణమగునని దీక్షితాశయము. తుదాదిగణమున క్రుడ (నిమజ్జనే) అనుధాతువుయొద్ద మాధవీయధాతువృత్తిలో మాధవుడిట్లుచెప్పెను. క్రోడః అనునది ఘఞన్తము. క్రోడాదిగణమున టాబన్తమునకే పాఠమువలన భుజాన్తరమును మాత్రము బోధించు క్రోడశబ్దమునకు బహువ్రీహియందు "స్వాఙ్గాత్" అను సూ. చే, ఙీషు వికల్పముగనగును. కాన కల్యాణక్రోడీ, కల్యాణక్రోడా (మయూరీ). అనియగును.

* 516. సహనఞ్విద్యమానపూర్వాచ్చ. 4-1-57. సహనఞ్విద్యమానపూర్వాత్। చ। (న, ఙీష్)
సహేత్యాదిత్రికపూర్వాన్న ఙీష్। సకేశా। అకేశా। విద్యమాననాసికా॥

516. సహనఞ్విద్యమానశబ్దములు పూర్వమందును స్వాఙ్గవాచకములన్తమందును గల ప్రాతిపదికముకంటె ఙీషు రాదు. "స్వాఙ్గాత్" "నాసికోదర" సూత్రములచే ప్రాప్తమగు ఙీషునకు నిషేధము. ఉదా= సకేశా. (కేశైస్సహ వర్తతే) సహశబ్దమునకు సకారాదేశము. అకేశా. (అవిద్యమానాః కేశా యస్యాః). విద్యమాననాసికా. (విద్యమానా నాసికా యస్యాః) పెద్దముక్కుగలది.

* 517. నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామ్. 4-1-58. నఖముఖాత్, సంజ్ఞాయాం (ఙీష్, న)
ఙీష్ న స్యాత్। శూర్పణఖా। గౌరముఖా। సంజ్ఞాయామ్ కిమ్। తామ్రముఖీ కన్యా॥

517. నఖముఖశబ్దములన్తమందుగల ప్రాతిపదికములకంటె ఙీషు రాదు. ఉదా= శూర్పణఖా. "పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్" (862) సూ. చే, ణత్వము. ఇది రావణునిసోదరికి సంజ్ఞ. శూర్పవత్ నఖాని యస్యాః (చేటలువంటిగోళ్లుగలది) అనునవయవార్థమును వివక్షించున

పుడు జీష్ నిషేధము, ణత్వముగూడ రానందున శూర్పణఖీ అనియగును. గౌరముఖా. ఒకస్త్రీకి పేరు. తామ్రముఖీ. (తామ్రం ముఖం యస్యాః) కన్యా=ఎఱ్ఱనిముఖముగల కన్య. ఇది సంజ్ఞగాదు. సూత్రమున "సంజాయామ్" అనుటచేనిచటనీని షేధము ప్రవర్తించదు.

* 518. దిక్పూర్వపదాన్ జీప్. 4-1-60. దిక్పూరపదాత్, జీప్. (జీష్)

రస్య జీషో ః స్యాత్। ప్రాఙ్ముఖీ। ఆద్యుదాత్తం పదమ్

518. అనువృత్తమగు జీష్, అనునది షష్ఠ్యన్తముగ విపరిణామమునొందును. దిగ్వాచకముపూర్వపదముగాగల్గి స్వాఙ్గవాచకముత్తరపదముగగల ప్రాతిపదికముకంటె పరమగు జీషునకు జీబాదేశమగును. ఉదా= ప్రాఙ్ముఖీ. (ప్రాక్ ముఖం యస్యాః) స్వరభేదమే ఫలము. ఇది జీబన్తమగుటచే నాద్యుదాత్తము సిద్ధమగును. జీషన్తమైనచో నన్తోదాత్తము ప్రసక్తమయ్యెడిని.

వివ:— జీప్పదమునకనువృత్తిజేసి జీషునకు జీపును విధించుటమాని, స్వతన్త్రముగ జీపును విధించినచో 'ప్రాక్గుల్ఫా' ప్రాక్ డా, మొదలగుచోటులందును, "అసంయోగోపధాత్" అనునిషేధమును బాధించి యీజీపు ప్రసక్తమగును. జీషునకు జీపును విధించినచో ప్రాక్గుల్ఫాదులందు గుల్ఫాదులు సంయోగోధములగుటచే జీషు రానందున దోషము వారింపబడును.

* 519. వాహః. 4 1-61. (జీష్)

వాహన్తాత్ప్రాతిపదికాత్ జీష్ స్యాత్। జీషే వానువర్తతే న జీప్। దిత్యవాట్ చ మే దిత్యౌహీ చ మే॥

519. వాహః, అనునది వాహ్‌శబ్దమునకు పంచమ్యేకవచనము. వాహ్, అనునది ణ్వి ప్రత్యయాన్తమగు వహ్ ధాతువునకనుకరణము. స్వరితత్వములేనందున సన్నిహితమైనను జీపునకనువృత్తి లేదు. స్వరితత్వ ప్రతిజ్ఞవలన జీషేయనువర్తింపబడును. వాహ్, అనునది యన్తమందు గల ప్రాతిపదికముకంటె జీషు వచ్చునని సూత్రార్థము. ఉదా= "దిత్యవాట్ చ మే, దిత్యౌహీ చ మే" దిత్యం వహతి అనియర్థము. (ఆరుమాసముల కాలము పశువులకొక వయస్సనియు, దిత్యశబ్దమట్టిమూడవవయస్సును బోధించుననియును, యజుర్వేదభాష్యమున చెప్పబడెను) దిత్యవాహ్+ఈ. భసంజ్ఞయుండుటచే, "వాహఊఠ్" (330) సూ. చే, సంప్రసారణసంజ్ఞగల ఊఠ్ అగును. పూర్వరూపము. వృద్ధి. ణ్విప్రత్యయము ఛందోమాత్రగోచరమగుటచే వేదవాక్యమే యుదాహరింపబడెను.

వివ:—ణిజన్తముగు వహ్ ధాతువుకంటె క్విప్ ప్రత్యయమువలన లోకమునగూడ వాహ్ అనురూపము సిద్ధమగును గాన లోకమందును దిత్యౌహీ, అనురూపము సాధువగును. ఇట్లే సూత్రము లోకముకొఱకు నావశ్యకమగుటచేతనే యీసూత్రమునిచట వ్యాఖ్యానముచేసెను. లేనిచో వైదికప్రకరణముననే వ్యాఖ్యానము చేయవలసియుండును.

* 520. సఖ్యశిశ్వీతి భాషాయామ్. 4-1-62. సఖి। అశిశ్వీ। ఇతి। భాషాయామ్॥

ఇతిశబ్దః ప్రకారే భాషాయామిత్యనన్తరం ద్రష్టవ్యః। తేన ఛందస్యపి క్వచిత్। సఖీ। అశిశ్వీ। ఆధేనవో ధునయన్తామశిశ్వీః॥

520. సఖి, అశిశు, ఈశబ్దములకు లోకమున సార్వత్రికముగను వేదమున గొన్నిచోటులందును జీషు నిపతింపబడెను. ఇతిశబ్దమునకు ప్రకారము, అనగా సాదృశ్యమని యర్థము. భాషాసదృశము వేదము గును. దీనిని భాషాయామ్, అనుపదముచివరను జేర్పవలయును. (భా

135

పాయామితి.) భాషయన లౌకికప్రయోగము. ఇట్లుచేయుటవలన సఖ్యశిశ్వీశబ్దములు లోకమందువలె వేదమందును సాధువులగుననునర్థము లభించును. భాషాయామ్, అనుపదమును విడిచిననీయర్థము లభించును, గానియిట్లుచెప్పుటచే వేదమున గొన్నిచోటులందే సఖ్యశిశ్వీశబ్దములకు సాధుత్వమనునర్థము లభించును. ఉదా=సఖీ। అశిశ్వీ. (నవిద్యతే శిశుర్యస్యాః.) వేదమున గొన్నిచోటులందేయనుటవలన "సఖా సప్తపదా భవ" అనుచోటున జీషు నివృత్తమగును.

* 521. జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాత్. 4-1-63. జాతేః। అస్త్రీవిషయాత్। అయోపధాత్। (జీష్)

జాతివాచి యన్నచ స్త్రియాం నియతమయోపధం తతః స్త్రియాం జీష్ స్యాత్. (1వా) ఆకృతిగ్రహణా జాతిః। అనుగతసంస్థానవ్యఙ్గ్యేత్యర్థః। తటీ। (2 వా) లిఙ్గానాం చ న సర్వభాక్। సకృదాఖ్యాతనిర్గ్రాహ్యా। అసర్వలిఙ్గత్వే సత్యేకస్యాం వ్యక్తౌ కథనాద్వ్యక్త్యన్తరే కథనం వినాఽపి సుగ్రహా జాతిరితి లక్షణాన్తరమ్। వృషలీ। సత్యన్తమ్ కిమ్। శుక్లా। సకృదిత్యాదికిమ్। దేవదత్తా। (3వా) గోత్రం చ చరణైస్సహ। అపత్యప్రత్యయాన్తః శాఖాధ్యేతృవాచీ చ, శబ్దః జాతికార్యం లభత ఇత్యర్థః। ఔపగవీ। కఠీ। బహ్వృచీ। బ్రాహ్మణీత్యత్ర తు శార్ఙ్గరవాదిపాఠాత్ జీనా జీష్ బాధ్యతే। జాతేః కిమ్। ముణ్డా। అస్త్రీవిషయాత్ కిమ్। బలాకా। అయోపధాత్కిమ్। క్షత్రియా। (4వా) యోపధప్రతిషేధే హయ, గవయ ముకయ మనుష్య మత్స్యానా మప్రతిషేధః। హయీ। గవయీ। ముకయీ। హలస్తద్ధితస్యేతియలోపః। మనుషీ। (5వా) మత్స్యస్య ఙ్యామ్। మత్సీ॥

521. అస్త్రీవిషయాత్ అనుచోట విషయశబ్దమున కితరార్థమును బోధింపకుండుట యనియర్థము. అస్త్రీవిషయాత్ అనుపదమువలన నిత్యస్త్రీలిఙ్గముగానట్టి యనునర్థము లభించును. నిత్యస్త్రీలిఙ్గము యకారోపధమును గానట్టి జాతివాచకముకంటె ఙీషు వచ్చునని సూత్రార్థము. "నిత్యమేకమనేకానుగతంజాతిః" "జననేన ప్రాప్యతే యాసా జాతిః" ఈరీతిగ జాతిలక్షణములు వేర్వేరుగనున్నవి. ఇందు మొదటిలక్షణము శుక్లగుణము, ఏకమునిత్యమనుపక్షమున, శుక్లగుణమందతివ్యాప్తమగును. రెండవది, యువత్వము (నడివయస్సు) మొదలగుజాతులు జన్మతోవచ్చునవిగానందున వానియందవ్యాప్తమగును. కావున నిచటిజాతిస్వరూపమును మూడువిధములుగ చెప్పుచున్నాడు:— "ఆకృతిగ్రహణా ......గోత్రంచ చరణైస్సహ"

(1) ఆకృతిగ్రహణా జాతిః (గృహ్యతే అనేనేతి గ్రహణమ్=గ్రహణసాధనము. ఆకృతిః=అవయవసన్నివేశము. ఆకృతిః గ్రహణం యస్యాః=ఆకృతిగ్రహణా.) ఒకేరీతిగనుండెడి యవయవసన్నివేశముచే పోల్పదగినదని యర్థము. ఇట్టియాకారముగలది గోవు. ఇట్టియాకారముగలది తటము. ఈరీతినాకృత్యుపదేశమువలన తెలియదగినది జాతియని ఫలితార్థమగును. ఉదా=తటీ. జలసమీపదేశవిశేషము తటమనునుపదేశముచే తెలియదగినది తటత్వజాతియగును. జాతివాచకమగు తటశబ్దముకంటె ఙీషు వచ్చును.

(2) వృషలుని (శూద్రుడు) యందలి యవయవసన్నివేశము బ్రాహ్మణాదిసాధారణమగుటచే ప్రథమలక్షణముచే వృషలత్వము జాతిగాకుండుటచేసిద్వితీయలక్షణమారంభింపబడెను. 2 "లింగానాం చ.. సగ్రాహ్యా" లిఙ్గానామనుచోట షష్ఠి కర్మార్థకము. సర్వభాక్=సర్వాణి లిఙ్గాని న భజతి అనువిగ్రహమున సర్వశబ్దము లిఙ్గాపేక్షగలదైనను భాష్యప్రామాణ్యమువలన నిచట సమాసము కృద్వృత్తియునగును. సకృత్=ఒక్కమారు, ఆఖ్యాతనిర్గ్రాహ్యా=ఉపదేశమువలన తెలసికొనదగినది. దేనికి మూడులిఙ్గములుండవో, యేదియొకవ్యక్తియం

దొకమారు చెప్పుటవలన వారికుమారుడు మొదలగువారియందు తిరు
గచెప్పనక్కరలేకనే గ్రహింపబడునో యదియును జాతియగునని యర్థ
ము. ఉదా= వృషలీ. ఇచట వృషలత్వము జాతి. దీనియందు పుంలి
ఙ్గస్త్రీలిఙ్గములేయుండుటచేనిది యసర్వలిఙ్గభాక్కగును. మఱియునొకనిని
జూపి యితడు వృషలుడని చెప్పిననతనిపుత్రులందును సోదరులందును,
చెప్పకనే వృషలత్వము గృహీతమగును. శుక్లత్వము మూడులిఙ్గములు
గలదగుటచే జాతిగాదు. ఇచట శుక్లశబ్దముకంటె జీష్వారణమునకై
అసర్వలిఙ్గత్వే అనువిశేషణమావశ్యకము. (శుక్లా) దేవదత్తుడనుపేరు
గలవానినొకనినిజూపి యితడు దేవదత్తుడనిజెప్పినను వానిపుత్రులందు
గాని వానిసోదరులందుగాని దేవదత్తత్వము గృహీతముగానందున
దేవదత్తత్వము జాతిగాదు. ఇచట దేవత్తశబ్దముకంటె జీష్నివృత్తి
కొఱకు సకృదాఖ్యాతనిర్గ్రాహ్యా అనునదావశ్యకము.

(3) ఔపగవత్వము కఠత్వము మొదలగునవి, తటత్వవృషల
త్వాదులవలెనుగతసంస్థానవ్యఙ్గ్యములుగానందునను, మూడులిఙ్గములు
గలవగుటవలనను, పై రెండులక్షణములు ప్రవర్తింపకున్నందున ఔపగ
వీ కఠీ మొదలగురూపములసంగ్రహార్థము, మూడవలక్షణమును చెప్పు
చున్నాడు. "గోత్రం చ...సహ". గోత్రశబ్దమునకిచట శాస్త్రీయ
గోత్రమర్థము. (ప్రవరాధ్యాయప్రోక్తమగు లౌకికగోత్రము గ్రహిం
పబడదు) "అపత్యంపౌత్రప్రభృతిగోత్రమ్" (4-1-162) అనుసూత్ర
ముచేవిధింపబడు పౌత్రులుమొదలగునపత్యము శాస్త్రీయగోత్రమనబ
డును. గోత్రాపత్యార్థమందు ప్రాతిపదికములకంటె నణాదిప్రత్యయ
ములు విధింపబడెను. చరణశబ్దము వేదములయొక్క శాఖలనధ్యయన
ముజేయువానిని బోధించును. అపత్యప్రత్యయాన్తములు, శాఖాధ్యేతృ
వాచకములును, జాతికార్యమును పొందుననిఫలితార్థము. ఉదా= ఔప
గవీ. (ఉపగోరపత్యం స్త్రీ) ఔపగవశబ్దమణన్తము. "టిడ్ఢాణఞ్"
(473) సూ. చే, ప్రాప్తమగు జీపును బాధించి జీషు వచ్చును. కఠీ.
(కఠశాఖను జదివినయాడుది) బహ్వృచీ. (బహ్వ్యః ఋచః అధ్యేత

వ్యా యస్యాః). (చదువదగినయనేకఋక్కులుగలయాడుది) ఇపుడు స్త్రీలకు వేదాధ్యయనమునందధికారము నిషిద్ధమైనను, "పురాకల్పేషు నారీణాం మౌంజీబంధనమిష్యతే. అధ్యాపనంచ వేదానాం సావిత్రీ వచనం తథా" అనుయమస్మృతివలన పూర్వకల్పములందధికారము విహితమగుటచే నివియుదాహరింపబడెను.

బ్రాహ్మణత్వము రెండవలక్షణముచే జాతియైనందున బ్రాహ్మణశబ్దమునకు జీషు ప్రాప్తమగుచున్నది, గానిశార్ఙ్గరవాదిగణమున బ్రాహ్మణశబ్దము పఠింపబడుటచే "శార్ఙ్గరవాదిభ్యో జీన్" (530) సూ. చే, విధింపబడు జీన్ప్రత్యయమీజీషును బాధించును. కాన బ్రాహ్మణీ, అనునది జీన్ప్రత్యయాన్తమగును. (ముణ్డాగుణయోగాన్ముణ్డా) ముణ్డమనుగుణసంబంధముచే ముండ అనువ్యవహారముగల స్త్రీని బోధించు ముణ్డశబ్దమునకు జీషును వారించుటకు సూత్రమున జాతేః అనునదావశ్యకము. ముణ్డా, అనియగును. నిత్యస్త్రీలిఙ్గమగు, బలాకశబ్దమునకు జీషును వారించుటకై "అస్త్రీవిషయాత్" అనునది యావశ్యకము. బలాకా. యకారోపధమగు క్షత్రియశబ్దమునకు జీషును వారించుటకై "అయోపధాత్" అనునది యావశ్యకము. క్షత్రియా. (వా) హయ, గవయ, ముకయ, మనుష్య, మత్స్య, వీనికి "అయోపధాత్" అనుని షేధము ప్రవర్తించదు. వీనికి జాతిలక్షణమగుజీషు వచ్చును. ఉదా= హయీ. గవయీ. ముకయీ. మనుషీ. (మనుష్య+ఈ, అకారలోపము, "హలస్తద్ధితస్య" (475) సూ. చే, యకారలోపము). మత్సీ. (మత్స్య+ఈ. అకారలోపము. "సూర్యతిష్యాగస్త్య" (502) సూత్రములోని "మత్స్యస్యఙ్యామ్" అనువార్తికముచే యలోపము).

* 522. పాకకర్ణపర్ణపుష్పఫలమూలవాలోత్తరపదాచ్చ.
4-1-64. పాకకర్ణ...త్తరపదాత్, చ (జాతేః, జీష్).

పాకాద్యుత్తరపదాజ్జాతివాచినః స్త్రీవిషయాదపి జీష్ స్యాత్। ఓదనపాకీ। శఙ్కుకర్ణీ। శాలపర్ణీ।

శఙ్ఖపుష్పీ। దాసీఫలీ। దర్భమూలీ। గోవాలీ। ఓషధివి
శేషే రూఢా ఏతే॥

522. పాక, కర్ణ పర్ణ, పుష్ప, ఫల, మూల, వాల, వీనిలోనే దైనను త్తరపదముగఁగల్గి జాతివాచకమగు ప్రాతిపదికముకంటె, నిత్య స్త్రీలిఙ్గమైనను జీషు వచ్చును. ఓదనపాకీ మొదలగునవి యుదాహరణములు. ఇవి సముదాయశక్తి చేనోషధివిశేషబోధకములు. అవయవార్థశూన్యములనిభావము. ఇవన్నియును నిత్యస్త్రీలిఙ్గములగుటవలన పూర్వసూత్రముచే జీషు అప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రమారంభింపబడెను. బహుపుష్పా (శాఖ) బహుఫలా మొదలగుశబ్దములందు జీష్ని వృత్తి జాతిగ్రహణానువృత్తికి ఫలమని తెలియునది.

* 523. ఇతో మనుష్యజాతేః. 4-1-65. ఇతః । మనుష్య
జాతేః. (జీష్)

జీష్ స్యాత్। దాక్షీ। యోపధాదపి। ఉదమే
యస్యాపత్యం ఔదమేయీ। మనుష్యేతి కిమ్।
తిత్తిరిః॥

523. ఇకారమన్తమందుగల మనుష్యజాతివాచకముకంటె జీషు వచ్చును. ఉదా=దాక్షీ. (దక్షస్యాఽపత్యం స్త్రీ) దాక్షిశబ్దమపత్యప్రత్యయాన్తమగుటచే "గోత్రంచచరణైస్సహ" అనులక్షణముచే జాతియగును. జాతిపదము పూర్వసూత్రమునుండి యనువర్తించుచుండ తిరుగనీసూత్రమందలి జాతిగ్రహణమువలన యకారోపధమగుదాని కంటె నీసూత్రముచే జీషువచ్చుననునర్థము సిద్ధమగును. ఉదా= ఔదమేయీ. (ఉదమేఃయస్యాపత్యం స్త్రీ) సూత్రమున మనుష్యగ్రహణములేనిచో పక్షిజాతివాచకమగు తిత్తిరిశబ్దముకంటెను జీషు ప్రసక్తమగును.

* 524. ఊఙుతః. 4-1-66. ఊఙ్, ఉతః (మనుష్యజాతేః,
అయోపధాత్)

ఉకారాన్తాదయోపధాన్మనుష్యజాతివాచినః స్త్రియామూఙ్ స్యాత్। కురూః। కురునాదిభ్యో ణ్యః। తస్య స్త్రియామవన్తీత్యాదినా లుక్। అయోపధాత్కిమ్। అధ్వర్యుః (వా) అప్రాణిజాతేశ్చారజ్జ్వాదీనాముపసంఖ్యానమ్ । రజ్జ్వాదిపర్యుదాసాదువర్ణాన్తేభ్య ఏవ। అలాబ్వా। కర్కన్ధ్వా। అనయోర్దీర్ఘాన్తత్వేఽపి నోఙ్ధాత్వోరితి విభక్త్యుదాత్తత్వప్రతిషేధ ఊఙః ఫలమ్। ప్రాణిజాతేస్తు కృకవాకుః। రజ్జ్వాదేస్తు రజ్జుః। హనుః॥

524. హ్రస్వోకారాన్తము, యకారోపధభిన్నమునగు మనుష్యజాతివాచకముకంటె స్త్రీలిఙ్గమున ఊ (ఙ్) ప్రత్యయమగును. ఉదా= కురూః (కురోరపత్యం స్త్రీ) అపత్యప్రత్యయాన్తమగుటచే కురుశబ్దము జాతికార్యమునొందును. కురుశబ్దమునకపత్యార్థమున ప్రాప్తమగునణ్ ప్రత్యయమును బాధించి "కురునాదిభ్యోణ్యః" (4-1-172) సూ. చే, ణ్యప్రత్యయము వచ్చును. దానికి "స్త్రియామవన్తి." (4 1-176) సూ. చే, లుక్కగును. అధ్వర్యుః. (అధ్వర్యుశాఖనధ్యయనముచేయునాఁడుది). చరణమగుటచే జాతికార్యమునొందును. అయోపధాత్ను విశేషణమువలననిచట నూఙు వారితమగును.

(వా) రజ్జ్వాదిగణపఠితములనువిడిచి ప్రాణిభిన్నములగునుకారాన్తజాతివాచకములకంటె నూఙు చెప్పఁదగును. "అరజ్జ్వాదీనామ్" అనునది పర్యుదాసము. రజ్జ్వాదిభిన్నము, రజ్జ్వాదిసదృశమునని యర్థము లభించును. ఇచటిసాదృశ్యముకారాన్తరూపమును గ్రహింపఁదగును. కాన రజ్జ్వాదిభిన్నములుకారాన్తములేగావలయుననునర్థము లభించును. "అలాబూః" అనుభాష్యోదాహరణమువలన నీవార్త్తికములోనికి 'ఉతః' అనునది యనువర్త్తింపదు. అలాబ్వా. (అలాబూ+టా) కర్కన్ధ్వా. (కర్కన్ధూ+టా) అలాబూకర్కన్ధూశబ్దములు దీర్ఘోకారాన్తములైనను, వీనికి తృతీయైకవచనాదులందు "నోఙ్ధాత్వోః" (6-1-175)

(ఊఙు, ధాతువు, వీనియొక్కయణ్ణుకంటె పరముగుశస్సుమొదలగు విభక్తులకుదాత్తస్వరము రాదు). సూ. చే, విహితమగు విభక్త్యుదాత్త ప్రతిషేధము ఊఙ్విధానమునకు ఫలము. ఈవిషయమును సూచించుటకే ప్రథమాద్వితీయావిభక్తులనువిడిచి తృతీయైకవచనముదాహృతమయ్యెను. ప్రాణిజాతియగుటచే కృకవాకుః, (కోడి) అనుచోట నూఙ్ వారింపబడును. మనుష్యజాతివచనముగానందున పూర్వసూత్రముచేగూడనూఙు రాదు. అరజ్వాదీనామనుపర్యుదాసముచే రజ్వాదులకు ఊఙు నివృత్తమగును. ఉదా॥ రజ్జుః. హనుః.

* 525. బాహ్వన్తాత్సంజ్ఞాయామ్. 4-1-67. బాహ్వన్తాత్, సంజ్ఞాయామ్ (ఊఙ్)

స్త్రియామూఙ్ స్యాత్। భద్రబాహూః।
సంజ్ఞాయాం కిమ్। వృత్తబాహుః॥

525. బాహుశబ్దమన్తమందుగల ప్రాతిపదికముకంటె సంజ్ఞయందు ఊఙు వచ్చును. ఉదా॥ భద్రబాహూః. (ఒకస్త్రీకి సంజ్ఞ). వృత్తబాహుః. (వృత్తౌ బాహూ యస్యాః). గుండ్రనిభుజములుగల యాడుది. సంజ్ఞాయా అనువిశేషణమువలన నిచటనూఙు వారితమగును.

526. పఙ్గోశ్చ. 4-1-68. పఙ్గోః, చ (ఊఙ్)

పఙ్గూః (వా) శ్వశురస్యోకారాకారలోపశ్చ।
చాదూఙ్। పుంయోగలక్షణస్య జీషోఽపవాదః।
లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా స్యాదయః। శ్వశ్రూః॥

526. పఙ్గుశబ్దముకంటె ఊఙు వచ్చును. ఉదా॥ పఙ్గూః, (కాళ్లులేనిది) పఙ్గుశబ్దము గుణవాచకమగుటవలన "ఊఙుతః" (524) సూ. చే నూఙు, అప్రాప్తమగుచుండ నీసూత్రమారంభింపబడెనని తెలియునది. (వా) స్త్రీ అనునర్థమున నూఙ్

ప్రత్యయమును, శ్వశురశబ్దములోని యుకారమునకును, రేఫముపైనుం
డు అకారమునకును లోపముగూడ చెప్పదగును. ఈవచనము "శ్వశురః
శ్వశ్ర్వా" (942) అనునిర్దేశమువలన సిద్ధమగునర్థమును బోధించునది
గాని యపూర్వముగాదు. కావున తుదిఅకారమునకే లోపమగును.
ఊఙ్ ప్రత్యయము పుంయోగలక్షణజీషున కపవాదము. ఉదా = శ్వ
శ్రూః. (తనభార్యకు తల్లి) "ప్రాతిపదికగ్రహణే......గ్రహణమ్"
అనుపరిభాషచే నూఙన్తశ్వశ్రూశబ్దముకంటె స్వాదిప్రత్యయములగును.
ప్రత్యయాన్తమగుటచే నర్థవత్సూత్రముచేగాని కృత్తద్ధితాన్తముగానం
దున కృత్తద్ధితసూత్రముచేగాని ప్రాతిపదికసంజ్ఞ లేనందున పరిభాషవల
ననే స్వాదులను చేయవలయును.

* 527. ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే. 4-1-69. ఊరూత్తరప
దాత్, ఔపమ్యే (ఊఙ్)

ఉపమానవాచి పూర్వపదమూరూత్తరపదం
యత్ప్రాతిపదికం తస్మాదూఙ్ స్యాత్ । కరభోరూః॥

527. ఉపమీయతే అనయేతి=ఉపమా. (ఉపమానము.) త
ద్భావః, ఔపమ్యమ్. (సాదృశ్యము.) ఔపమ్యము (ఉపమానోపమేయ
భావము) గమ్యమానమగుచుండ నుపమేయవాచకమగు నూరుశబ్దము
త్తరపదముగల ప్రాతిపదికముకంటె నూఙువచ్చునని యర్థము. ఉత్తర
పదమన సమాసచరమావయవము. పూర్వపదమన సమాసముయొ
క్క పూర్వావయవము. పూర్వపదమున్నగాని యుత్తరపదముండదు
గాన "యేన వినా యదనుపపన్నమ్ తత్తేనాక్షిప్యతే" (దేనినివిడిచి
యేదియుండదో, అదిదానిచేనాక్షేపింపబడును.) అనున్యాయమువలన
సూత్రమందలి యుత్తరపదముచే పూర్వపదమాక్షిప్తమగును. ఉత్తర
పదసాన్నిధ్యమువలన నాపూర్వపదముపమానవాచకమే యగును. ఫలి
తార్థము:—ఉపమానవాచకము పూర్వపదముగను, ఉపమేయవాచక

మగు నూరుశబ్దముత్తరపదముగనుగల ప్రాతిపదికముకంటె, ఊఙ్ ప్రత్యయము వచ్చును. ఉదా=కరభోరూః. (కరభావివోరూ యస్యాః.) మణిబంధమునుండి చిటికెనవ్రేలివరకుగల హస్తపార్శ్వభాగము కరభమనబడును. దీనితో సదృశమగుతొడలుగలదని కరభోరూశబ్దమునకర్థము.

* 528. సంహితశఫలక్షణవామాదేశ్చ. 4-1-70. సంహితశఫలక్షణవామాదేః। చ। (ఊరూత్తరపదాత్। ఔపమ్యే)

అనౌపమ్యార్థం సూత్రమ్। సంహితోరూః। సైవ శఫోరూః। శఫౌ ఖురౌ, తావివ సంశ్లిష్టత్వాదుపచారాత్। లక్షణశబ్దాదర్శఆద్యచ్। లక్షణోరూః। వామోరూః। (వా) సహితసహాభ్యాంచేతి వక్తవ్యమ్। హి తేన సహ సహితౌ, ఊరూ యస్యాః సా సహితోరూః। సహే తే ఇతి సహౌ ఊరూ యస్యాః సహోరూః। యద్వా। విద్యమానవచనస్య సహాశబ్దస్య ఊర్వ్యతిశయప్రతిపాదనాయ ప్రయోగః॥

228. సంహిత, శఫ, లక్షణ, వామ, యివి పూర్వపదముగను, ఊరుశబ్దముత్తరపదముగనుగల ప్రాతిపదికముకంటె ఊఙు వచ్చును. ఔపమ్యము గమ్యమానముగానపుడు నూఙ్ ప్రత్యయముకొరకీసూత్రమారంభింపబడెను. ఉదా=సంహితోరూః. (సంహితావూరూ యస్యాః.) ఒకదానితోనొకటిగలసికొనిన తొడలుగలది. శఫోరూః. (శఫౌ ఊరూ యస్యాః.) సంహితోరూశఫోరూశబ్దములు సమానార్థకములు. శఫశబ్దము "శఫం క్లీబే ఖురః పుమాన్" అనియమరకోశమున నపుంసకలిఙ్గముగ జెప్పబడినను, "శఫః ఖురే గవాదీనాం మూలే విటపినామపి" అనుహేమచంద్రకోశమున పుంలిఙ్గముగ జెప్పబడుటచేనిచట "శఫౌ" అనుట దోషము గాదు. శఫములన పశువులడెక్కలు. ఇవియూరువు

లగుట ప్రత్యక్షవిరుద్ధమైనసూరువులు డెక్కలవలెగలసియుండుటచే నా రోపితమగు శఫత్వముగలవనునర్థము నిర్దష్టమగును. సమాసముపమానోపమేయభావబోధకముగానందున పూర్వసూత్రమునకు బ్రాప్తిలేదు. లక్షణోరూః. (లక్షణౌ ఊరూ యస్యాః.) "లక్షణయుక్తములగు తొడలుగల యాడుది." ఇచట లక్షణశబ్దము "అర్శఆదిభ్యోఽచ్" (5-2-127) సూ. చే, మతుబర్థమున విహితమగు అచ్ప్రత్యయాన్తము గానిమార్దవాదిగుణపర్యాయముగాదు. వామోరూః. (వామా ఊరూ యస్యాః.) సుందరములగు తొడలుగలది. (వా) సహిత, సహా, యివి పూర్వపదము గను, ఊరుశబ్దముత్తరపదమునుగల ప్రాతిపదికముకంటెను, ఊఙు చెప్పదగును. ఉదా=సహితోరూః. (సహితౌ ఊరూ యస్యాః.) సహితశబ్దమునకు హితముతోగూడినవని యర్థము. సుందరములగుతొడలుగల యాడుదని యర్థము ఫలితమగును. సహోరూః (సహేతే ఇతి = సహా, రతియందలి శ్రమనుసహించునవి. సహా ఊరూ యస్యాః.) లేక విద్యమానవాచకమగు సహాశబ్దముగల బహువ్రీహి. (సహా=విద్యమానౌ, ఊరూ యస్యాః.) ఊరువులందలి సౌన్దర్యాతిశయమును బోధింపనిట్టిప్రయోగము చేయబడును.

* 529. సంజ్ఞాయామ్. 4-1-72. (కద్రుకమణ్డల్వోః, ఊఙ్)

కద్రుకమణ్డల్వోః సంజ్ఞాయాం స్త్రియామూఙ్ స్యాత్। కద్రూః। కమణ్డలూః। సంజ్ఞాయాం కిమ్। కద్రుః। కమణ్డలుః। అచ్ఛన్దోర్థం వచనమ్॥

529. కద్రుకమణ్డలుశబ్దములకు సంజ్ఞయందు ఊఙు వచ్చును. కద్రూః. (నాగమాతకుపేరు.) కమణ్డలూః. (మృగవిశేషవాచకము.) సంజ్ఞయందనుటవలన కద్రుః, కమణ్డలుః, అను (సంజ్ఞగాని) చోటులందు, ఊఙు వారితమగును. ఛందస్సునందు "కద్రుకమణ్డల్వోశ్ఛన్దసి"(4-1-72) సూ. చే, నూఙు సిద్ధమగును, గానసీసూత్రము లోకమున నూఙ్ప్రత్యయవిధానముకొరకగునని గ్రహించునది.

* 530. శార్ఙ్గరవాద్యఞో ఙీన్. 4-1-73. శార్ఙ్గరవాది, అఞః, ఙీన్, (అతః, జాతేః.)

శార్ఙ్గరవాదేరఞో యోఽకారస్తదన్తాచ్చ జాతివాచినో ఙీన్ స్యాత్। శార్ఙ్గరవీ। బైదీ। జాతేరిత్యనువృత్తేః పుంయోగే ఙీషేవ। నృనరయోర్వృద్ధిశ్చేతి గణసూత్రం। నారీ॥

530. శార్ఙ్గరవాది, అనునది లుప్తపఞ్చమ్యన్తము. అఞః, అనునది షష్ఠ్యన్తము. ఇది అకారమునకు విశేషణము. శార్ఙ్గరవాదిగణపఠితములగు జాతివాచకములకంటెను, అఞ్ ప్రత్యయముయొక్క అకారమన్తమందుగల జాతివాచకముకంటెను, ఙీన్ ప్రత్యయము వచ్చును. ఉదా=శార్ఙ్గరవీ. (శృంగరోరపత్యం స్త్రీ) శార్ఙ్గరవ, అనునది అపత్యార్థకమగునణ్ప్రత్యయాన్తము. "టిడ్ఢాణఞ్" సూ. చే, ప్రాప్తమగు ఙీపును బాధించి జాతిలక్షణఙీషు ప్రాప్తమగుచున్నది. దీనిని బాధించి ఙీను వచ్చును. స్వరభేదము ఫలము. బైదీ. (బిదస్యాపత్యం స్త్రీ.) బైద, అనునది అఞన్తము. జాతిలక్షణఙీషును బాధించి ఙీను వచ్చును. జాతేః, అనుదానిననువృత్తిచేయుటవలన పుంయోగమంగీసూత్రము ప్రవర్తించదు, గాన పుంయోగమున పుంయోగలక్షణఙీషే ప్రవర్తించును. "శార్ఙ్గరవస్య స్త్రీ" "బిదస్య స్త్రీ" అనునర్థములందు క్రమముగ శార్ఙ్గరవీ, బైదీ, అనురూపములగును. స్వరభేదము ఫలము. గణసూత్రము:- నృనరశబ్దములకంటె ఙీన్ప్రత్యయము వానియాద్యచ్చునకు వృద్ధియునగును. నృశబ్దమునకు "ఋన్నేభ్యః" (307) సూ. చే, ఙీపును నరశబ్ద

* శార్ఙ్గరవ, కాపటవ, గౌగ్గులవ, బ్రాహ్మణ, గౌతమ, కామణ్డలేయ, బ్రాహ్మణకృతేయ, ఆతిథేయ, ఆనిథేయ, ఆశోకేయ, వాత్స్యాయన, మౌఞ్జాయన, కైకసేయ, కావ్య, శైబ్య, ఏహి, పర్యేహి, ఆశ్మరథ్య, ఔదపాన, అరాల, చణ్డాల, వతణ్డ, భోగవదగౌరమతోః సంజ్ఞాయాం ఘటాదిషు నిత్యం హ్రిస్వార్థమ్। నృనరయోర్వృద్ధిశ్చ, ఇతి శార్ఙ్గరవాదిః॥

మునకు జాతిలక్షణజీషును, ప్రాప్తమగుచుండ వీనిని బాధించుటకును, వృద్ధినివిధించుటకు నీసూత్రమారంభింపబడెను. రెండింటికి నుదాహరణము. నారీ. (నృ+ఈ, వృద్ధి.) నర+ఈ. లక్ష్యానుసారివ్యాఖ్యానమువలన మొదటియకారమునకే వృద్ధి. నారీ.

వివ:—అలోన్త్యపరిభాషచే నరశబ్దమున, తుదియకారమునకే వృద్ధి ప్రాప్తమగుచున్నది. కాని చూపబోవుగణసూత్రవ్యాఖ్యానము ననుసరించి ప్రథమాఽకారమునకే వచ్చును. గణసూత్రవ్యాఖ్యానము:—నరస్య+అః=నరః । పరరూపము. నాచ, నరశ్చ=నృనరౌ । తయోః=నృనరయోః। అకారప్రశ్లేషసామర్థ్యమువలన నిచటనలోన్త్యపరిభాష ప్రవర్తింపదు. అన్త్యాఽకారమునకు వృద్ధివచ్చినచో ప్రశ్లేషము వ్యర్థమగును. కావున నాద్యచ్చునకు వృద్ధియగుననునర్థము ఫలితమగును.

* 531. యజశ్చాప్. 4-1-74. యజః । చాప్। యజన్తాత్ స్త్రియాం చాప్ స్యాత్। యజఇతి ఞ్యఙ్ ష్యఙోస్సామాన్యగ్రహణమ్। అమ్బష్ఠ్యా। కారీషగన్ధ్యా (వా) షాద్యఞశ్చాప్ వాచ్యః। పౌతిమాష్యా॥

531. యఙ్ప్రత్యయాన్తమగు ప్రాతిపదికముకంటె స్త్రీలిఙ్గమున చాపు (ఆ) వచ్చును. యఙ్పదము ఞ్యఙ్ ష్యఙులకు బోధకము. అమ్బష్ఠ్యా. (అమ్బష్ఠస్యాపత్యం స్త్రీ) అమ్బష్ఠశబ్దమున కపత్యార్థము "వృద్ధేత్కోసల" (4-1-171) సూ. చే, ఞ్యఙ్ప్రత్యయము విధింపబడెను. అమ్బష్ఠ్య. దీనికంటెచాపు. కారీషగన్ధ్యా. (కరీషస్యేవ గన్ధో యస్య=కరీషగంధిః, తస్యాపత్యం స్త్రీ) కారీషగన్ధ్యశబ్దము వ్యఞ్జనాన్తము. (వా) షకారముకంటె పరమగు యఞ్ప్రత్యయమన్తమందుగల ప్రాతిపదికముకంటె చాపు చెప్పదగును. పౌతిమాష్యా. (పూతిమాషస్యాపత్యం స్త్రీ) పూతిమాషశబ్దము గర్గాదిగణములోనిదగుటచే యఞన్తమగును. ఇది "యఞశ్చ" సూత్రముచే విహితమగు జీపునకపవాదము.

* 532. ఆవట్యాచ్చ. 4-1-75.

ఆవట్యాత్। చ। (చాప్) అస్మాచ్చాప్ స్యాత్।
యఞశ్చేతిఙీపోఽపవాదః। అవటశబ్దో గర్గాదిః। ఆవట్యా॥

532. ఆవట్యశబ్దముకంటె చాపు వచ్చును. "యఞశ్చ" సూ. చే, విధింపబడు ఙీపునకపవాదము. అవటశబ్దము గర్గాదులలోనిదగుటచే నావట్యశబ్దము యఞన్తము. ఉదా= ఆవట్యా. (అవటస్యాఽపత్యం స్త్రీ)

* 533. తద్ధితాః. 4-1-76.

ఆపఞ్చమసమాప్తేరధికారోఽయమ్॥

533. ఇచటనుండి, ఐదవయధ్యాయముతుదివరకు తద్ధితాః, అనునది యధికృతమగును.

వివ:—తద్ధితాః, అనుచోట బహువచనము, సూత్రములచే విహితములగు ప్రత్యయములనేగాక వార్త్తికములచే చెప్పబడుప్రత్యయములనుగూడ సంగ్రహించుటకని తెలియునది. తేభ్యః=ప్రయోగేభ్యః (ప్రయోగములకొఱకు) హితాః (హితములైనవి) తద్ధితాః అనుఅన్వర్థలాభముకొఱకు మహాసంజ్ఞాకరణము. దీనివలన నీతద్ధితప్రత్యయములు ప్రయోగముననుసరించియే వచ్చుననునర్థము లభించును.

534. యూనస్తిః. 4-1-77. యూనః। తిః।

యువన్ శబ్దాత్తిప్రత్యయః స్యాత్సచ తద్ధితః।
లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా సిద్ధే తద్ధితాధికార ఉత్తరార్థః।
యువతిః। అనుపసర్జనాదిత్యేవ। బహవో యువానో య
స్యాం సా బహుయువా॥ యువతీతి తు యౌతేః శతృ
న్తాత్ ఙీపి బోధ్యమ్॥ ఇతిస్త్రీప్రత్యయాః॥

534. యువన్ శబ్దముకంటె 'తి' ప్రత్యయము వచ్చును, అది తద్ధితసంజ్ఞకమగును. "ఋన్నేభ్యః" సూ. చే, ప్రాప్తమగు ఙీపునకప

వాదము. తిప్రత్యయము తద్ధితమగుటచే తదన్తము ప్రాతిపదికము గా
న స్వాదులుత్పన్నములగును. ఇదియే యీసూత్రములోనికి తద్ధితాధి
కారమునకు ఫలము. కాని లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషవలననే స్వాదులువచ్చును
గాన తద్ధితాధికారమునకిచట ఫలము మృగ్యము. కాన తరువాతనుం
డుసూత్రములలోనే యధికారమునకు ఫలమునుజూడవలయును. ఉదా=
యువతిః. (యువన్+తి. "స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే" (231) సూ. చే,
పూర్వము పదమగుటవలన "నలోపః ప్రాతి" (237) సూ. చే, నలోప
ము.) ఈసూత్రములోనికిని "అనుపసర్జనాత్" అనునది యధికృతమ
గును. కాన బహుయువా. (బహవో యువానో యస్యాం) అనుచోట
యువన్శబ్దముపసర్జనము గాన 'తి' ప్రత్యయము వారితమగును. 'యూ
తి=మిశ్రీకరోతి, పత్యా' అనువిగ్రహమున యుధాతువునకు శతృప్ర
త్యయమునుచేసిన యువత్, అనియగును. శతృప్రత్యయముగిత్తగుటచే
"ఉగితశ్చ" (458) సూ. చే, జీపు వచ్చును. ఇట్లు "యువతీ" అనురూ
పముగూడ సిద్ధమగును. కావున "యువతీకరనిరుద్ధితమ్" మొదలగు
ప్రయోగములును, సాధువులగునని గ్రహించునది.

స్త్రీప్రత్యయప్రకరణము ముగిసెను.

గద్య:- శ్రీ శ్రీ శ్రీ పూషవాడ్వంశ పయఃపారావార రాకా
సుధాకరులును ననితరసాధారణప్రతిభావిశేషవినిర్జితగీష్పతులును, సకల
కలాపరిపోషకులునగు, శ్రీ శ్రీ శ్రీ విజయనగరసంస్థానాధీశ్వర రాజా
ధిరాజశ్రీవిజయరామగజపతి మహారాజవర్యసంవర్ధ్యమానుడును, కలా
ప్రపూర్ణులును, విద్వదభిమానులును, వదాన్యావతంసులునగు శ్రీ శ్రీ
శ్రీ జయపుర సంస్థానాధీశ్వర రాజాధిరాజ శ్రీవిక్రమదేవవర్మ మహా
రాజోత్తముల యసాధారణకృపకుఁ బాత్రుడును, విద్వత్సార్వభౌమ
శ్రీవేఙ్కట, సుబ్బరాయ, సుధీమణిప్రసాదాసాదిత విద్యాసమఞ్చితుడు
ను, శ్రీమదప్పల్లవంశపయోనిధి శీతకిరణులును, శ్రీఖాశింకోటసంస్థానా
స్థాన విద్వాంసులును, అద్వైతవేదాన్తశాస్త్రతత్త్వజ్ఞులును, సతతహ
రినామస్మరణపరిపూతాన్తరఙ్గులును, శ్రీబాలాత్రిపురసున్దరీప్రసాదాసా

దితాఖణ్డధీవైభవులును, అరున్ధతీసమాన శ్రీవేఙ్కమామ్బాసమఞ్చిత వామభాగులునగు సోమేశ్వరశాస్త్రిలవారి కాత్మజుఁడును, యజుర్వేదాధ్యయనసంపన్నులును, సౌజన్యనిధులును, శ్రీబాలాత్రిపురసున్దరీప్రసాదపాత్రులునగు, భవానీశఙ్కర, శ్రీరామ, కామేశ్వరశర్మలకు ప్రియసోదరుఁడును, శ్రీమేధాదక్షిణామూర్తిప్రసాదోపలబ్ధప్రజ్ఞాపరికలితుఁడును, వ్యాకరణాలఙ్కారవిద్యాప్రవీణుఁడునగు, జోగన్నశాస్త్రిచే విరచితంబగు వైయాకరణసిద్ధాన్త కౌముదీశరదాగమమున ప్రథమభాగము సంపూర్ణము. శ్రీః శ్రీః శ్రీః

ప్ర థ మ భా గ సూ త్ర సూ చి.

సూత్రము.			పుట.
సహూపాణామేక			274
సర్వత్రలోహితా		స్త్రియామ్	455
సర్వత్రవిభాషాగోః	85	స్త్రియాంచ	232
సర్వత్రశాకల్యస్య	57	స్థానివదాదేశో	50
సర్వనామస్థానే	217	స్థానేన్తరతమః	42
సర్వనామ్నఃస్మై	184	స్నాత్వ్యాదయశ్చ	407
సర్వనామ్నఃస్యా	259	స్వంస్వమంశ	33
సర్వాదీనిసర్వ	182	స్వమజ్ఞాతిధ	190
ససజుషోరుః	143	స్వమోర్నపుంస	295
సహనఞ్విద్య	535	స్వరాదినిపాత	447
సహస్యసధ్రిః	396	స్వరితేనాధికారః	46
సహేస్సాడఃసః	315	స్వాజ్ఞాచ్చోపస	528
సాన్తమహతః	291	స్వాదిష్వసర్వనా	203
సామఆకమ్	371	స్వౌజసమౌట్	164
సామన్త్రితమ్	385	**హ**	
సావనుడుహః	312	హన్తేః	334
సుడనపుంసకస్య	203	హలన్త్యమ్	6
సుపః	165	హలన్త్యమ్	9
సుపిచ	175	హలన్తాద్ధితస్య	488
సుప్తిఙన్తంపదమ్	36	హలిచ	332
సూర్యతిష్యాగ	513	హలిలోపః	322
సోచిలోపేచే	157	హలిసర్వేషామ్	151
సోపదాదౌ	134	హలోనన్తరాస్సం	37
సౌచ	333	హలోయమాంయ	58
స్కోస్సంయోగా	357	హల్ఙ్యాబ్భ్యోదీ	217
స్తోశ్చునాశ్చుః	106	హశిచ	146